

KF

22971

NEDL TRANSFER

HN 4XQ2 J

fl. 2,50. broché. Nijhoff.
(fl. 5,20)

A. Bernus
juin 1893

KF 22971

Voye sur cet ouvrage, à sa 1re éd. en 1860:

Wouman, De goddeloosheid en hare beoffenars
in Nederland, 1864, p. 677.

de 1re éd. de cet ouvrage parut à Harlem 1860

« 2e » » » » Amst. 1860

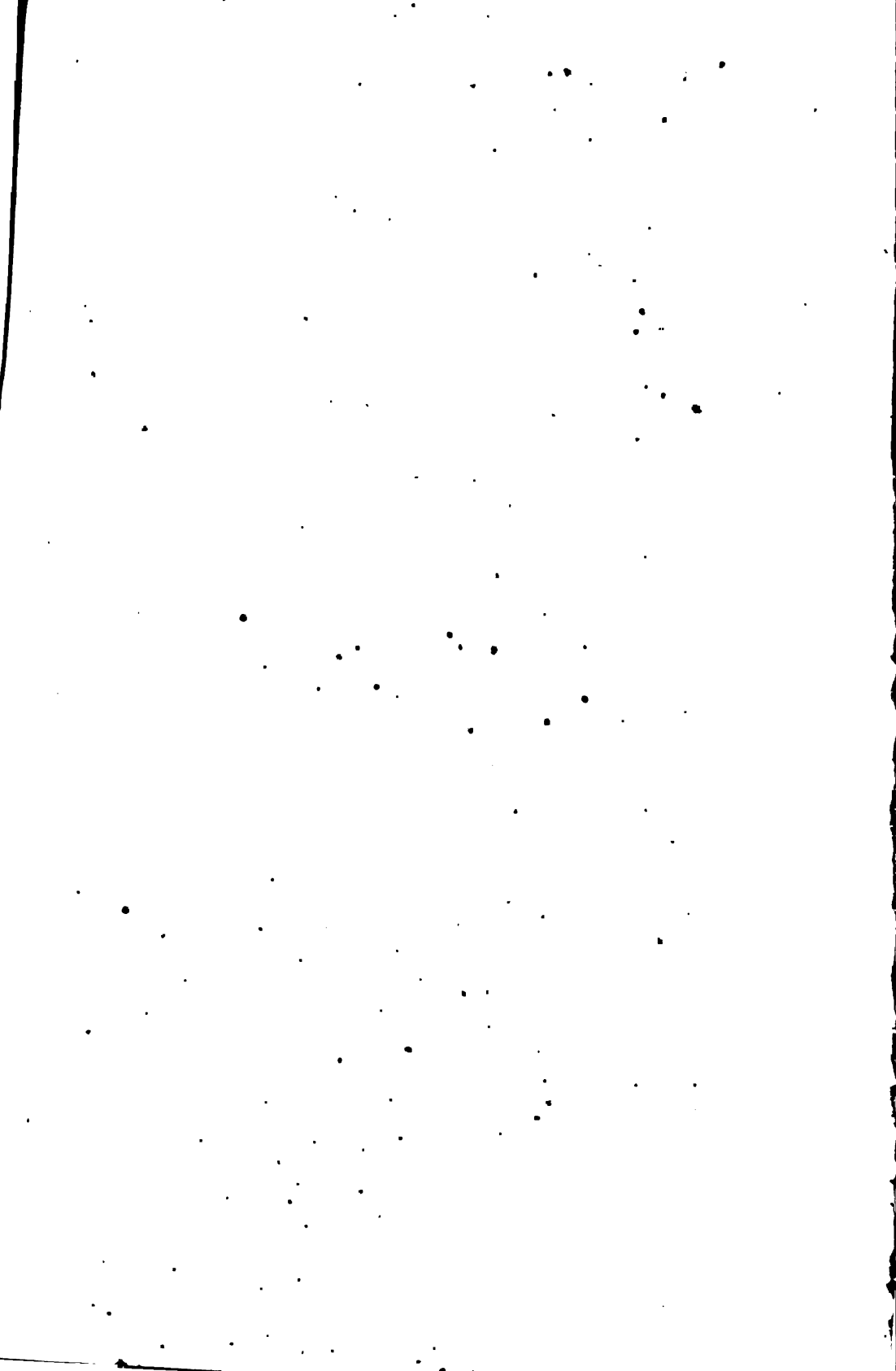
« 3e » » » » Leiden (1867-8) 1869.

cf. Kruittel, Nederl. Bibliographie van
Kerkgeschiedenis, p. 298.

PROEVE
VAN
PRAGMATISCHE
GESCHIEDENIS DER THEOLOGIE
IN NEDERLAND,
VAN 1787 TOT 1858.

P R O E V E

EENER

PRAGMATISCHE

GESCHIEDENIS DER THEOLOGIE

IN NEDERLAND,

VAN 1787 TOT 1858.

DOOR

CHRISTIAAN SEPP,

PREDIKANT BIJ DE DOOPSGEZINDE GEMEENTE TE LEIDEN.

UITGEGEVEN DOOR

TEYLER'S GODGELEERD GENOOTSCHAP.

DERDE DRUK.

**LEIDEN,
DE BREUK & SMITS.**

1869.

KF22971

Jackson

VOORREDE.

Bijna zijn er zeven jaren verloop, sedert ik het genoeg smaakte, den tweeden druk dezer proeve eener pragmatische geschiedenis mijnen kundgenooten aan te bieden. Eene derde uitgave mag ik aankondigen als eene vermeerderde en verbeterde, uit oorzaak van den arbeid, dien ik onverpoosd aan het onderwerp gewijd en de aandacht, waarmede ik van alle en allerlei beoordeelingen kennis genomen heb.

Wat die beoordeelingen betreft: waarlijk, ik zou wel eene geschiedenis van deze geschiedenis kunnen schrijven. Doch waartoe dit? Sommige harer, naar inhoud en strekking evenzeer als naar beginsel en bedoeling wijd uiteenloopende, zouden mij de taak ligt maken, om de aanmerking van den eenen beoordeelaar door die des anderen te keeren; de bedenking van A., dat ik op jeugdigen leeftijd zulk een taak durfde ondernemen, zou ik kunnen beantwoorden met de gissing van B., dat ik zeker de auteur ben van eene in 1815 niet bekroonde verhandeling; de aanmerking van C., dat in dit boek slechts fanfares voor de schriften van den hoogleeraar SCHOLTEN zijn aangeheven, is te bestrijden met de opmerking van D., dat hier gewigtige bezwaren tegen SCHOLTEN'S dogmatische inzichten worden ingebracht; ik zou het gebruik, dat E. tegen mij gemaakt heeft van eene gunstige beoordeeling, geplaatst in de Godg. Bijdr. van 1851 bl. 1 volg., en welk gebruik gebouwd is op de veronderstelling, dat die beoordeeling, blootelijk geteekend s.; uit de

pen van mijnen vriend Dr. K. SYBRANDI vloeide, kunnen onschadelijk maken door de bekenenis, dat ik zelf van die beoordeeling de schrijver ben; maar ik zou, zoo voortgaande, den lezer eene reeks van tegenstrijdige gevoelens doen kennen, die voor de billijkheid en grondigheid van enkele beoordeelingen niet al te gunstig getuigen. Alleen zij het mij hier geoorloofd ten sterkste te protesteeren tegen den waan, dat wezenlijke eerbied voor dooden en levenden het waardigst zich openbaart in breede lofsluitingen, wier hooge loon bijna tot twijfel aan de opregtheid van hen, die ze uilen, verlokt; en ten andere te verzekeren, dat ik steeds gepoogd heb, den lezer de verrassende ontdekking te besparen, dat mijn oordeel over personen en geschriften, in druk uitgebragt, nog al wat verschilt met hetgeen mondeling of in brieven is gegeven. Wegen met juceerlei schaal, het is — ik zal niet ontkennen — soms een geschikt middel, om van allerlei zijden goedkeuring te genieten, maar zulk eene goedkeuring acht ik veel te duur betaald. Even weinig reken ik hun voorgang volgenswaardig, die b. v. eene bedenking op de slordigheid van den stijl van prof. x. bejegenen met den uitroep: “dat moge zoo wezen, maar volg hem na in zijn’ goedhartigheid!”; of de waarschuwing, ons niet te hoog te denken aangaande de vorderingen van Dr. n. in Hebreuwsche taalkennis, afwijzen met de herinnering, “dat Dr. n. een uitstekend vroom man is geweest.” Op die wijze dekt men geen nadeelig saldo.

Geens enkele beoordeeling heb ik ongelezen gelaten; geens enkele veronachtzaamd. Op vele heb ik geantwoord; het boek, in zijne nieuwe uitgave, strekt daarvan ten bewijze; het ware middel, om beoordeelingen te waardeeren, acht ik gelegen in een nader onderzoek, welks uitkomst in wijziging van het gestelde of in volharding bij het beweerdde zich openbaart. Gaarne gaf ik vooral gehoor aan den raad, om enkele hardklinkende uitdrukkingen te verzachten of door te halen en meer dan vroeger het fortiter in re met het suaviter in modo te vereenigen.

Wie zich de moeite wil geven, dezen druk met den vorigen te vergelijken, zal in tal van bijzonderheden verbeteringen ontdekken; ik acht

het niet noodig de voornaamste hier op te noemen, daar de lezer, gelijk ik mij dien wensch, ligtelijk zelf ze ontdekt; alleen echter heb ik die opgenomen; van welke ik eigenlijk reeds bij de eerste uitgave had behooren kennis te nemen; eene voortzetting der geschiedenis wordt hier niet gegeven; ook in deze uitgave is het midden van het jaar 1858 het punt, waarbij deze beschrijving eindigt. De loop, dien de godgeleerde wetenschap ten onzent sedert genomen heeft door de toepassing der wijsgeerige beginselen van STRAUSS en van de Tubingensche school, onder den naam van moderne theologie, is er oorzaak van, dat met 1858 een nieuw tijdperk zich ontsluit, waarvan in later dagen eene geschiedenis geschreven worde, wanneer ook deze rigting haar einde bereikt heeft. Hoe men mij onder hare voorstanders heeft kunnen plaatsen, ja als een harer woordvoerders ten toon stellen; hoe men in de 1^e en 2^e uitgave de duidelijke getuigenissen heeft voorbijgezien, dat in mijne schatting de ware Godskennis eene door God in Christus gegevene is; dat het apostoliesch Christendom naar mijne overtuiging grondslag en rigtsnoer van ons Christelijk geloof en leven blijven moet; dat het wonder, in mogelijkheid en werkelijkheid beoordeeld, volkomen past bij de erkenning, dat de persoonlijk bestaande God altijd werkt: dit schrijf ik liefst toe aan misverstand, waarschijnlijk geboren uit het gebruik van het woord modern, waardoor ten tijde der 1^e en 2^e uitgave niet anders aangeduid werd dan eene kritisch liberale rigting, die naar de lessen van willegkunde en historie elk dogma vrijelijk durfde toetsen, omdat zij, welke ook de uitkomst van zulk een onderzoek wezen mogt, in de vastheid van hare, door ervaring diep gerijpte, gemeenschap met den Heer onzer behoudenis, voor de plaats die Hij in zijn kerk en in het gemoed zijner geloovigen inneemt, niets kwaads dacht.

Door de wijziging en ommekeer, die er sedert de jongste jaren bij vele beoefenaars der godgeleerdheid heeft plaats gegrepen, achtte ik mij niet verpligt, de gevoelens, die zij weleer verkondigd en verdedigd hebben, in deze uitgave niet meer te vermelden. De geschiedenis heeft van dat verleden te getuigen; zij, die elke wijziging en ommekeer als

voorsuitgang begroeten, moeten niet mijne trouw in het te boek stellen der gebeurtenissen afkeuren, maar zich zelven verwijten, dat zij veel te spoedig en te stout meeningen als resultaten van wetenschappelijk onderzoek hebben geuit, waarover zij zelve, betrekkelijk korten tijd later, in naam der wetenschap den staf gebroken hebben. Ook bij mij is menig inzicht veranderd; zoo heb ik b. v. in dit werk de isagogiek de Achilles-hiel der godgeleerde wetenschap genoemd; de uitdrukking moest blijven staan, hoewel mijne hooge verwachtingen van hare resultaten aanmerkelijk gedaald zijn, sedert de kennis, welke ik van die isagogische onderzoekingen verkregen heb, mij de vrees inboezemt, dat het ontbreken van vaste gegevens, waardoor de quaestien beslist kunnen worden, aan de spelingen van het vernuft eene breede ruimte laat.

Overigens verblijde ik mij, aan de in dit werk geprezene en beledene dogmatische denkbeelden nog getrouw te zijn.

Zij het mij ten slotte vergund den wensch te witen, dat deze nieuwe uitgave veler belangstelling moge wekken en het werk in dezen vorm een gunstig onthaal bij mijne landgenooten vinden.

LEIDEN, 30 Aug. 1867.

C. SEPP.

TEYLER'S GODGELEERD GENOOTSCHAP verlangt eene pragmat-ische geschiedenis der jongste theologie in Nederland sedert het laatst der vorige eeuw. Men erkent gereedelijk, dat het veel besproken werk van CARL SCHWARZ: *zur Geschichte der neuesten Theologie*, in onze taal overgebracht door den Leid-schen predikant OHR. KRABBE, de aanleiding tot het uitschrij-ven dezer vraag gegeven heeft. Wie heeft dit boek gelezen en den wensch onderdrukt, dat eene dergelijke geschiedenis ook van ons theologiesch leven en denken geschreven mogt worden? In dien zin is het tijdstip voor het uitschrijven van zulk eene vraag gunstig gekozen, gunstiger zeker, dan in 1824 toen een bijna gelijkluidend voorstel van dit genootschap uit-ging, gunstiger dan in 1839, toen het Haagsche eene derge-lijke poging vruchteloos ondernam.

Ik waag het, een antwoord te geven op TEYLER'S vraag; ik doe dat, opziende tot God, wiens naam verheerlijkt moet worden door elk die geschiedenis beschrijft en geschiedenis leest, omdat in haar, voor het oog des geloofs, eene openba-ring zijner heerlijkheid gegeven is. Moge Hij dezen arbeid ze-genen; het goede, dat in mijn werk zij, velen ten winst: het kwade waardoor het bevlekt is, voor allen onschadelijk maken.

Maar: sla ik misschien eene ligtvaardige hand aan eene zware taak? Is het niet te stout een pogen, eene geschie-den- is te gaan beschrijven, welke gang en ontwikkeling zoo verschillend beoordeeld worden; personen en rigtingen te be-spreken, wier leven nog niet geëindigd is? Waarlijk, ik ont-veins mij die bezwaren niet; doch dewijl ik hun gewigt voel, vrees ik te minder voor hunne verpletterende kracht. Die be-zwaren zullen voor mijn geest staan als waarschuwendende weg-wijzers op het pad, dat ik betreden ga. Volg mij er op,

zeer gewenschte lezer! wijs mij te regt, waar gij beter geleide kent, dan het mijne. U en mij is het om waarheid te doen; laat ons die zoeken! God zal haar ons doen vinden.

Bij het aanvaarden mijner taak moet ik wel in de allereerste plaats den omvang van het aangewezen tijdperk bepalen; het genootschap spreekt van het laatst der voorgaande eeuw; het laat de juiste bepaling van het aanvangspunt dezer beschrijving over aan hem, die zijne krachten aan dezen arbeid wijdt. Zoo min het eene onverschillige zaak is, welk jaar men kiest, zoo min kan die keuze willekeurig zijn. Het lijdt bij mij geen twijfel, na zorgvuldige overweging, of het merkwaardige jaar 1787 moet het jaar zijn, van waar onze beschouwing haar punt van uitgang neemt.

Dat jaar is door ons gekozen niet slechts om den wille der belangrijke bewegingen op staatkundig gebied, welke toen plaats gehad hebben; bewegingen, die op het leven van vele mannen, beroemd in kerk en school, magtigen invloed gehad hebben; neen, dat jaar 1787 maakte lang versleten banden al lossen en bereidde de omwenteling van 1795 werkelijk voor; op nieuw stelde het de waarheid in het licht, dat in ons vaderland *politieke* bewegingen naauw met *kerkelijke* bewegingen zamenhingen; een zamenhang, die het natuurlijk gevolg was van de sedert lang bestaande betrekking tusschen *kerk* en *staat*; prinsgezind en kerkelijk regtzinnig, patriotiesch en liberaal in de opvatting van de leer der hervormde kerk, ja, het waren formules van tamelijk eensluidenden inhoud. Intusschen vergete men niet, dat het jaar 1787 ook daarom een geschikt uitgangspunt aanbiedt, dewijl er toen door het pas opgerigt Haagsch genootschap eene bepaalde houding tegenover de buitenslands aangevane ontwikkeling der godgeleerdheid aangenomen werd: nam dat genootschap de taak der verdediging van de Christelijke godsdienst op zich, hoewel het die taak niet naauwkeurig bepaalde, het erkende feitelijk, dat er iets tot apologie van het Christendom gedaan moest worden. Wel is waar heeft onze letterkunde in het laatst der voorgaande eeuw geen boek geleverd, dat zoo veel *éclat* gemaakt heeft, als het werk, van welks uitgave SCHWARZ zijne geschiedenisbeschrijving aanvangt; de keuze van het jaar 1787 kan betwist worden; toch vlei ik mij, dat zij in de wijze waarop ik de geschiedenis behandel, hare aanbeveling en regtvaardiging vinden zal.

Eerst nog een woord over het boek van SCHWARZ. De talentvolle auteur heeft onschatbare bijdragen tot de geschiedenis der jongste theologie, of juister gezegd, dogmatiek, geleverd, maar menig deel van het groot geheel, b. v. de *exegetiek* en de *praktische theologie*, vakken waarop de liefde onzer godgeleerden zich als bij voorkeur gevestigd heeft, wordt in zijn boek voorbijgezien, hoeveel het ook bevat, dat als *detail-teekening* hoog gewaardeerd moet worden. Ik vrees voor eene vergelijking, en spreek daarom terstond mijne overtuiging uit, dat eene geschiedenis van de Nederlandsche theologie zich geheel anders moet voordoen; wij Nederlanders, 't zij maar dadelijk en duidelijk gezegd, hebben geen SCHLEIERMACHER, geen STRAUSS, geen Tubinger school gehad. De theologie werd hier te lande, over het geheel en veel te veel, *coram populo* behandeld, dat wil zeggen: de godgeleerden wetende, dat ons volk niet zonder grond "eene theologiserende natie" genoemd is, schreven en schrijven nog meestal hunne werken voor de klasse van lezers, die men met eene weinig bepalende uitdrukking *beschaafde Christenen* noemt; dit heeft in meer dan één opzicht eenen zeer ongunstigen invloed geoeffend op de theologie hier te lande; daardoor komt het, dat onze letterkunde niet overrijk is in *wezenlijk theologische*, dat zijn *geleerde* werken, waarin niet dit of dat verzwegen moet worden, maar waarin de wetenschap als zoodanig hare stem vrij en onbelemmerd hooren laat. Ook dit is in *Duitschland* anders; wat SCHLEIERMACHER en dergelijken schreven, dat is bij uitsluiting voor godgeleerden van professie toegankelijk. Eene geschiedenis der theologie in ons vaderland, door mij geschreven, kan het piquante niet hebben, dat u bij SCHWARZ behaagt; de schrijver van *deze* geschiedenis mist het talent van SCHWARZ en de stof, die hij te behandelen heeft, moet veel breder uitloopen, omdat hij ze uit een veel grooter aantal boeken op te delven heeft dan SCHWARZ, die zich bij een betrekkelijk gering getal hoofdwerken bepalen kon. Zoo ik voor iets te waken had, 't was daarvoor, dat mijn boek niet 'een kritiseerende katalogus van theologische werken wierd; dat er leven en afwisseling kwam in den vorm der voorstelling, terwijl ik die niet mogt zoeken in de levensbijzonderheden der godgeleerden of de lotgevallen der kerk, omdat dergelijke beschrijving buiten het mij aangewezen gebied gelegen is.

Om kort te gaan: de lezer zou zich eene teleurstelling-be-

reiden, zoo hij meende, dat de volgende bladzijden eene geschiedenis der godgeleerdheid in *Nederland à la* SCHWARZ bevatten zullen. Wil hij weten wat ik getracht heb van SCHWARZ af te zien? Dit: zelfstandig en onbevangen te oordeelen en helder in de voorstelling der zaken te zijn. Levenden en dooden heb ik gevonnisd, maar zóó, dat ik de nagedachtenis der laatsten niet oonteerd, en de persoonlijke ontmoeting met de eersten niet te schroomen heb; want ik durf mij zelven de getuigenis geven, dat ik naar waarheid gestreefd en in den vorm van mijne uitdrukkingen gematigdheid gezocht heb. Daar is nog iets, waarin ik gepoogd heb, SCHWARZ na te volgen: het spreken naar eigene individualiteit. Wie eene pragmatische geschiedenis schrijven zal, en dus oorzaak en gevolgen naar de kenbare wetten der causaliteit ontvouwen wil, kan niet anders dan naar den maatstaf zijner subjectiviteit het woord voeren, eener "subjectiviteit, zonder welke" (naar het getuigenis van MENSINGA) "waarachtige kunstliefde en historische "studie eene onmogelijkheid is." De persoon van den chroniekschrijver is ons onverschillig; die van een geschiedschrijver kan niet verborgen blijven. En wel het minst op het gebied der theologie; daar betreft het dingen, die ziel en leven raken, over welke men niet slechts spreekt, maar in welke men leeft en zich beweegt. Hier objectief te willen blijven, zóó namelijk, dat het niet blijken kan tot welke rigting de schrijver van zulk eene pragmatische geschiedenis behoort, is eene zelfmisleiding en waarlijk eene onmogelijkheid; of het moest genoeg zijn titels van boeken en namen van schrijvers achter elkaar op te geven, des noods met in achtneming van de theologische vak-verdeeling. Ja, dan kan men zijne subjectiviteit verbergen. Doch pragmatische geschiedenis is iets anders en iets meer; wil zij den gang der theologie voorstellen, zij vraagt niet naar *alle* boeken, neen, naar die, welke in een of ander opzigt, bepaald kenmerkend zijn; niet naar de namen van *alle* theologen, slechts naar die van hen, wier invloed zich heeft laten gelden in meerdere of mindere mate; zij moet dus kritiek oefenen, schiften en scheiden, van haar oordeel altijd rekenschap kunnen afleggen en, waar het pas geeft, die niet terughouden. De pragmatische geschiedschrijver hebbe kennis, oordeel en moed.

Geve God, dat ik mij zelven niet misleide, wanneer ik meen deze eigenschappen niet ten eenemale te missen!

Heb ik mij zelven afgevraagd, welke bronnen ons bij het schrijven eener pragmatische geschiedenis der theologie ten dienste staan, ik geef gaarne rekenschap van mijne bevinding. Erken ik dankbaar, gebruik gemaakt te hebben van de werken over de geschiedenis der Nederlandsche kerk, hare hoo-gescholen en godgeleerden, geschreven door YPEY en DERMOUT, MUNTINGHE, TE WATER, VAN VOORST, HERINGA, SIEGENBEEK, BOUMAN, SCHOTEL, GLASIUS enz. — ik doe aan de verdiensten dier werken niet te kort, als ik vrij uit mijn gevoelen zeg, dat zij voor de pragmatiek niet zulke diensten bewijzen, als men hopen kon. In ons vaderland is het getal van hen, die een bepaald oordeel over de rigting van een auteur durven uitspreken, niet groot, tenzij men tot lofspraak, hoe vaak ook weinig gemotiveerd, zijne toevlugt kan nemen. Ik besef ten volle het splinterige van den arbeid, dien ik ondernemen ga, omdat ik op verre na niet altijd prijzen kan, soms iets zal moeten afnemen van den lof, dien men gewoon is aan gevierde namen toe te kennen. Veilig is het uit eigen oogen te zien, en naar eigen onderzoek uit de ten dienste staande bronnen een oordeel op te maken. Die bronnen zijn: *de werken der godgeleerden en het oordeel over die werken, door bevoegde beoordeelaars uitgebragt.*

Vertaalde geschriften komen hier evenmin regtstreeks in aanmerking als *godgeleerde werken voor het beschaafde publiek* bestemd. Over eerstgenoemde spreken wij beneden een enkel woord, omdat er onder die vertalingen zijn, welker bewerking getuigenis geeft aangaande den gang van ons theologiesch leven, en eenigzins althans, den invloed doen kennen, dien het buitenland op dat leven gehad heeft.

Hier alleen een woord over die zoogenaamde boeken voor het beschaafde publiek.

Eene waarlijk onafzienbare reeks! Het zijn boeken van welker inhoud men niet dan hoogst voorzigtig gebruik mag maken. Men moet ze niet verwarren met geschriften, in welke eene wetenschap of eenig wetenschappelijk resultaat populair voorgedragen wordt. Zulke geschriften ken ik op theologiesch gebied niet. Ik geloof niet, dat theologische onderwerpen populair kunnen behandeld worden, tenzij dit geschiede door de coryphaeën der wetenschap; want wetenschap alleen geeft de bevoegdheid om populair te kunnen schrijven. Lijnregt zij dat gevoelen in strijd met de meening van hen die ons populaire dogmatieken, inleidingen enz., geleverd hebben; ik

moet de vrijheid nemen al dergelijke geschriften buiten het cadre van mijne historiebeschrijving te laten; deze heeft te doen met de *theologie*, en de geschriften door mij bedoeld, aan welke ik slechts om den wille van schrijvers en uitgevers een ruim debiet toewensch, reken ik niet tot de wezenlijke wetenschappelijke vruchten te behooren. Die geschriften hebben iets tweeslachtigs, hetwelk hun auteur voor eene strenge kritiek eigenlijk schotvrij maakt; hij bestemt zijn boek voor den beschaafden stand: wat voor dien bestemd is, is niet geëigend voor den theoloog. Ééne uitzondering echter maak ik ten aanzien van het veelgenoemde tijdschrift: *Waarheid in Liefde*, ook al bestemd voor *Christenen van den beschaafden stand*. Maar van den beginne af schijnt dit tijdschrift zich lezers voorgesteld te hebben, wier beschaving zoo ver gevorderd was, dat zij ook wat Grieksch en Hebreeuwsch verstonden. De titel van het tijdschrift, voor zoo ver hij de bestemming uitdrukt, hangt overigens zamen met de eigenlijke bedoeling der Groninger school. Zij heeft lange jaren gedaan, als had zij geen eigenlijk wetenschappelijk streven; de bondgenooten voor hare denkbeelden zocht zij en meende zij te vinden in Ascetici als VAN ALPHEN, EGELING, enz. Wij betwisten haar dat regt niet, maar wij zijn dan ook in ons goed regt, als wij het tijdschrift, al is het dan ook maar half wetenschappelijk, voor het wettig orgaan van de Groninger school houden, en het — althans ten behoeve van de geschiedenis, welke wij pogen te beschrijven — verheffen tot de godgeleerde werken, die ons als bronnén daarbij ten dienste staan.

Wetenschappelijke werken zullen de eigenlijke bron bij ons onderzoek zijn. Wij hebben er van gebruik gemaakt naar den eisch van onze taak; geen kritiek van geschriften werd van ons verlangd; maar zulk een gebruik daarvan als noodig is, om den staat van zaken te doen kennen. Wij hebben ons bevligtigd, om vele werken met *enkele trekken* te karakteriseeren, zóó dat de lezer uit dat weinige het geheel proeven kan. Een stortvloed van aanhalingen hebben wij in handschrift achtergehouden, omdat wij, wetende hoe onze tijd dikke boeken vreesst, het onze niet noodeloos wilden verbreedden. Nog eens zij het herinnerd als ten overvloede: dat eene pragmatische geschiedenis der theologie niet is eene geschiedenis van de theologische literatuur of van het leven en het werken der theologen.

De beoordeeling der werken door bevoegde beoordeelaars noem-

den wij als eene andere bron. Let wel, dat ik spreek van *bevoegde* beoordeelaars. Men begrijpt, hoeveel ik afsnijde met dat enkele woord. De lezer verliest niets; hij blijft daardoor bevrijd om nog eens van libellen en recensien te hooren ophalen, die al lang in den stroom des tijds verzwolgen zijn.

De *godgeleerde* tijdschriften komen het eerst in aanmerking. De *Bibliotheek van Theologische Letterkunde* werd opgericht in 1803 door PIETER BEETS, een Doopsgezinde, later, onder wijziging van titel, voortgezet door H. H. DONKER CURTIUS, oud geworden en als een oude van dagen laatstelijk gebragt onder de leidende hand van een Doopsgezind predikant, den tegenwoordigen Leidschen. Zij is wel met godgeleerde werken bezig, maar heeft daarom de zwakheden van het menschelijke nooit uitgeschud; zie maar eens hoe zij in hare eerste jaargangen doorgaande LOTZE met hare kritiek plaagt; later het separatisme vervolgt tot vermoeyenis toe, daaraan het regt van bestaan betwist en daarover meestal spreekt op een zoo harden toon, dat men er niet aan behoef te twijfelen, of die recensien zijn gevloeid uit de pen van DONKER CURTIUS, die als voorzitter der Synode kennelijk de regering tot het nemen van maatregelen ter pijnlijke vervolging van de afgescheidenen heeft aangezet, hoe ernstig ook enkele leden, vooral praeadviseerende, zulke harde maatregelen afkeurden, en een invloedrijk man, als WILHELM BROES, op bepaald gevraagd advies, den Koning het onredelijke van dergelijke handelingen vruchteloos onder het oog bragt; dan de Groninger dissertaties weegt, niet altijd met eene zuivere balans; eindelijk eigenlijk niemand meer eenig leed doet, tot dat zij op eens wakker wordt, zoodra *Leiden's* hoogleeraren haar een wetenschappelijk karakter beginnen te hergeven.

Wij noemden haar het eerst, omdat zij het oudste recenseerend theologiesch tijdschrift in ons vaderland geweest is; andere tijdschriften waren van eene meer algemeen letterkundige strekking. Het meest theologiesch van deze was dat, hetwelk de Rotterdamsche predikanten JOHANNES HABBEMA en PETRUS HOFSTEDE begonnen in 1774, de *Nederlandsche Bibliotheek*, die in 1788 voortgezet werd onder den naam van *Nieuwe* doch slechts één jaar onder dien titel bleef bestaan, daar de uitgever, terwijl HABBEMA wegens krankzinnigheid genoodzaakt was zijn dienstwerk neder te leggen, van die omstandigheid gebruik maakte, om de betrekking met HOFSTEDE, den strijdlustigen, af te breken en het tijdschrift, onder den titel van *Vaderland-*

sche Bibliotheek, aan de leidende zorg van J. KANTELAAR, den geliefden leerling van H. A. SCHULTENS, op te dragen. Toen veranderde de toon van het tijdschrift geheel; was de *Ned. Bibl.* het orgaan geweest der regtzinnige partij, de *Vad. Bibl.* predikte verlichting en verdraagzaamheid. Had in eerstgemelde de Rotterdamsche leeraar, HOFSTEDE, ieder verguisd, die van het kerkelijk leerstelsel ook maar een stap scheen af te wijken en was er een taal gevoerd, die de Utrechtsche regering in 1775 noopte om den verkoop van het tijdschrift in hare jurisdictie te verbieden, nadat het den hoogleeraar VAN GOENS, den vertaler van MOSES MENDELSSOHN'S verhandeling *over het verhevene en naive der fraaije wetenschappen*, voor een deïst en spotter met het Christendom verklaard had; KANTELAAR verbreidde gansch andere denkbeelden en verklaarde dat *onkunde de bron van onverdraagzaamheid* was en de bijbel een boek is, dat wel goddelijke openbaringen bevat, maar als geschreven door menschen, die hoe hoog ook verlicht, niet ophielden menschen te zijn, verklaard moet worden met behulp van die middelen, welke bij boeken geschreven in eene doode of levende taal gewoonlijk gebezigd worden.

De *Vad. Bibl.* verscheen met het *symbolum* op den titel: *alles, wat gij wilt, dat u de menschen zullen doen, doet hun ook alzoo*. Zij bleef dat *symbolum* voeren, en daaraan getrouw ook nadat KANTELAAR in 1790 de redactie aan Y. VAN HAMELSVELD afgestaan had, die met de leiding belast bleef tot 1793, toen de uitgave gestaakt werd, tot blijdschap van HOFSTEDE, die gewoon was de *Vad. Bibl.* te bestempelen met den naam van "een nieuw verschijnsel aan den Patriottischen wolk- en "wind-hemel."

De uitgave van eene *Godgeleerde Bibliotheek*, door MUNTINGHE en L. MEYER in 1780 ondernomen, waarin niet gerecenseerd, maar gerefereerd zou worden, vond geene goedkeuring en werd spoedig gestaakt.

Nadat lange jaren de *Bibliotheek van Theologische Letterkunde* onder wisseling van naam en redactie bestaan had als het orgaan der wetenschappelijke theologie, ving in 1837 het tijdschrift *Waarheid in Liefde*, en in 1845 de uitgave der *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie* aan. Het eerste gaf door zijn jaarlijksch *letterkundig overzicht*, het laatste door meer dan eene grondige beoordeeling, belangrijke bijdragen tot de geschiedenis der jongste theologie, hoewel het leveren van beoordeelingen in die beide tijdschriften slechts bijzaak was en

vaak veel te veel ook als bijzaak behandeld is geworden. Dit oordeel is ook op de andere, belletristische tijdschriften, waarin godgeleerde werken beoordeeld worden, toepasselijk. J. CLARISSE gaf goede hulp aan den *Recensent*, die zijne boekbeoordeelingen nameloos plaatste, daar hij van het *anonym* recenseeren sterk voorstander was en steeds bleef, hoe vinnig daartegen ook geijverd werd en men zelfs ons verhaalt, dat aan Mr. J. MEERMAN, die onder de regering van LODEWIJK NAPOLEON Directeur-Generaal van kunsten en wetenschappen was, en bij de uitgave zijner werken nog al last had van zijne beoordeelaars evenzeer als zijne vrouw bij de hare, het verzoek gerigt werd, om *op hoog gezag* dat naamloos recenseeren te doen verbieden. De lotgevallen van het letterkundig tijdschrift *Schouwburg van in- en uitlandsche letter- en huishoudkunde* weten te verhalen van den last der censuur door MEERMAN geëfend. Toen in stuk II van den jaargang 1810 het V^e deel van het werk van MEERMAN, *eenige berigten omtrent het Noorden en Noord-Oosten van Europa*, zeer afkeurend beoordeeld was, werd de uitgave van het IIIe stuk verboden, en verscheen het IVe met een bericht van den uitgever wegens het tyranniek verbod, zonder dat echter die maatregel de zich niet noemende beoordeelaren, waaronder BILDERDIJK behoorde, afschrikte. Het *anonym* recenseeren hield stand. CLARISSE en met hem vele anderen volhardden bij hun gebruik. Geteekende beoordeelingen behoorden tot de zeldzaamheden; zie slechts de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, waar deze hare meening uitten bij het verschijnen van theologische werken. Het *Magazijn*, dat naar zijn uitgever VAN DIJK genoemd werd, viel meestal de beoordeelingen van de *Theologische Bibliotheek* en CLARISSE aan, vooral als het REGENBOGEN of GREVE betraf; maar het had geen langen duur van bestaan. In later jaren gaf vooral *de Gids* nu en dan belangrijke beoordeelingen over godgeleerde werken, hoewel de theologie slechts naast de andere wetenschappen in dergelijke tijdschriften eene plaats bekleedt. In ons vaderland is veel gerecenseerd, doch slechts zelden goed. Recensiën, die men bij het gebruiken van een of ander wetenschappelijk boek niet kan ontberen, recensiën dus, door welke het behandelde onderwerp zóó wordt toegelicht, dat de quacstie daarvan licht ontvangt en het boek zonder die recensie onbruikbaar is, ken ik niet vele; de beoordeelingen behandelen dikwerf te weinig het *werk*, dat beoordeeld moet worden, en leveren vaak niet veel voor de juiste

bepaling van de waardij, welke een geschrift heeft. Goede recensien kunnen niet gemist worden bij het gebruik der beoordeelde werken. Zoo dit getal van goede recensien in mijne schatting klein is, het komt daarvan, dat de beoordeeling van een wetenschappelijk boek eene uiterst moeilijke taak is, veel te moeilijk dan dat zij gelukkig volbragt zou worden door elke hand die haar aanvat. Dat klein getal van welgelukte beoordeelingen die ons ter kennis zijn gekomen, zal in ons historisch onderzoek op zijne plaats vermeld en gebruikt worden.

De *wijze van behandeling* eischt een paar woorden ter toelichting. Zij heeft vele moeilijkheden, hoe men haar ook inrigt. 't Gemakkelijkst schijnt het, eerst de *theologie* te behandelen, zoo als die van staatswege op de hoogeschole onderwezen is en wordt, en dan zoo als zij in de kleine kerkgenootschappen zich ontwikkeld heeft. Doch dit strookt niet met den eisch om pragmatisch te werk te gaan: de pragmatiek moet billijkerwijze de bepaling der perioden en epoques geheel beheerschen. Wij hebben hier ook niet bij uitsluiting met het leerstelsel der Hervormde kerk te doen; neen, met de theologie. Van haar zelve moet onze verdeeling ontleend zijn, niet van de kerkgenootschappen die haar hebben beoefend. Wij nemen ons dus voor, haar te behandelen overeenkomstig de vakken, in welke zij verdeeld wordt; die rubrieken te splitsen, voor zoo ver het noodig is, in perioden, en bij de ontwikkeling de orde des tijds, zoo veel het kan, te volgen. Om oorzaken en gevolgen goed te leeren kennen, moeten wij echter eerst de omstandigheden en verschijnselen beschouwen, welke op de ontwikkeling der theologie invloed gehad en haar hebben beheerscht of geleid. Zoo — gedachtig aan de wijze spreuk, die wij in jonge jaren talloos vaak onzen praeceptor hoorden uiten, zonder dat wij toen hare waarde beseften: *qui bene distinguit, bene docet* — zullen wij, zoo veel mogelijk, door naauwkeurige verdeeling de rijke stof trachten te beheerschen. Twee zaken zijn het, op welke al onze aandacht gevestigd moet zijn: *Waardoor is de theologie ontwikkeld? Hoe heeft zij zich ontwikkeld?* Ziedaar, mijn lezer! de beide hoofddeelen van onze verhandeling. Eerst dus slaan wij het oog op al datgeen, hetwelk op de theologie invloed moest hebben; dan gaan wij den loop harer ontwikkeling na. Is vooral dat tweede gedeelte van onze taak zeer breed, en niet als een geheel te overzien: de meest gepaste verdeeling is ons door den aard der stof gegeven. Werd in

1815 het hooger onderwijs hier te lande geregeld, en kreeg vooral dat der godgeleerdheid de gewenschte uitbreiding: als van zelve splitst zich dan onze beschouwing in twee gedeelten: van 1787—1815; van 1815—1858. Hoe verschillend is het karakter dier twee genoemde tijdperken! Gedurende het eerste was aan de hoogeschole dogmatiek, en wel kerkelijk systeem, hoofdzaak en gaf *elk* hoogleeraar zijn dictaat; toch begon er leven te komen, niet zoo zeer op de academische leerstoelen, waar de docent als geklemd zat tusschen de eischen der voorstanders van het oude en de denkbeelden der vrienden van het nieuwe licht, maar bij hen, die òf dat gedeelte der wetenschap beoefenden, hetwelk op de academie niet in eere was, òf den moed bezaten om nieuwe denkbeelden in wetenschappelijke geschriften te verkondigen; de scheiding tusschen het groote en de kleine kerkgenootschappen bestond nog, maar sleet uit, tot dat zij, na 1815, niet alleen in de artikelen der wet, maar ook in werkelijkheid zusterlijk elkander naderden. Dit hoofdkarakter van het eerste tijdvak deed ons besluiten, de geschiedenis daarvan op deze wijze te beschrijven, dat wij eerst de ontwikkeling der theologie, zoo als zij door het hooger onderwijs, èn bij de Hervormden èn bij de Dissenters, plaats greep, ons trachten duidelijk te maken; dan nasporen, hoe zij, naast dat academische onderwijs, door hen, die geen leerstoel bezetteden, beoefend werd.

In het tijdvak van 1815 tot onze dagen, toen menige vorm van vroeger tijd vervallen was, vertoont zich aan onzen blik de ontwikkeling der onderscheiden deelen van de theologie, gelijk de wet ze bij de regeling van het academisch onderwijs had bepaald; laat die wet ons ten gids zijn, als wij dat tijdperk beschouwen!

Nog eens, mijn lezer! uwe aandacht gevraagd; vrees niet, dat ik, hoezeer weinig gezind om mijne individualiteit te verloochenen, u mijn oordeel, mijn inzicht zal opdringen; de pragmatiek wordt bedreigd door de parten, die haar de subjectiviteit speelt, en evenzeer door het gevaar, om op verkeerde manier gevolgen en oorzaken te verbinden. Geen beter middel, om zulke gevaren te ontkomen, ken ik, dan de feiten zelve te laten spreken. Zoo oordeele hij, wien ze worden aangewezen, zelfstandig en vrij; ook hier zij TEYLER's spreuk bewaarheid: *Ware godsdienstkennis bloeit door vrijheid.*

EERSTE DEEL.

BESCHOUWING VAN HETGEEN OP DE ONTWIKKELING VAN DE
GODGELEERDHEID INVLOED GEHAD HEEFT.

Het gezag van den Staat.

Raadplegen wij de kerkelijke geschiedenis van ons vaderland, zeer duidelijk vertoont zich het verschijnsel, dat de politieke geschillen altijd eene kerkelijke, en de kerkelijke geschillen altijd eene politieke kleur verkregen hebben. Ik noem slechts de namen van *Remonstrant* en *Contra-Remonstrant*, van *Voetiaan* en *Coccejaan*. Niets natuurlijker dan dit: school, kerk en staat waren in ons vaderland niet, althans niet naauwkeurig gescheiden, en de staat was er aan gewoon om op beiden zoo grooten invloed te hebben, dat zelfs bij de volkomen scheiding van kerk en staat, na 1848 bepaald en tot feit geworden, de hooge regering, ter beantwoording van de bezwaren der synode van de Hervormde kerk gehouden in 1850, uitdrukkelijk verklaarde, dat het volstrekt niet in hare bedoeling lag, bij het losmaken der bestaande banden tusschen staat en kerk overijld te werk te gaan, (zie *Handel. der Alg. synode 1850*, bl. 12). Het laat zich verwachten, dat de religieuze of theologische gezindheden dergenen, door wier tusschenkomst of naar wier uitspraak de theologische professoren begeben werden, vrij wat invloed op de ontwikkeling van kerk en school bezaten.

De benoeming der theologische professoren was een regt van de regering. Het regt is haar nooit betwist. Uit de *postacta* der Dordsche synode blijkt, dat deze in de 163ste zitting besloot: "dat Heeren Staten van die provincien, daar "universiteiten of hoogeschoolen zijn, zullen verzocht worden, "op deze punten te letten: dat tot de professie der theologie "niemand beroepen worde, dan met toestemming der Synoden

“en hare gedeputeerden, welk het vrij staan zal uit iedere
 “classis eenige predikanten bijeen te roepen, om over deze
 “beroeping met malkander te beraadslagen, zoo mogelijk de-
 “zelve tot het naast komende Synodus niet konde uitgesteld
 “worden: dat in de beroeping der professoren geene andere
 “beroepen werden, dan aan wier Godzaligheid en vromigheid
 “des levens niet getwijfeld werd, en die zich vasthouden aan
 “de van ouds Gereformeerde Leer, en nooit regtvaardige reden
 “tot suspicie van onzuiverheid in de Leer gegeven hebben;
 “dat alle professoren van iedere faculteit en kunst, tot be-
 “tuiging van hunne overeenstemming in de regtzinnige leer,
 “in den aanvang hunne bediening, de formulieren van eenig-
 “heid, de belijdenis en catechismus dezer Kerken onder-
 “teekenen.”

Het eerstvermelde heeft de regering nooit ingewilligd; zij liet zich een voordragt geven, vroeger een twaalf- of zestal, later een tweetal, en koos daaruit naar haren wil. Veelzins hing de kens af van de individualiteit des Stadhouders of van dengeen, aan wien het regt van benoeming stond, zoo als na 1795 de benoeming der hoogleeraren berustte bij hen, die in naam van het vrije volk met de regeling van het onderwijs belast waren. TH. VAN KOOTEN liet als agent der nationale opvoeding zich dit regt in 't minst niet verkorten, terwijl zijn opvolger VAN DER PALM de benoeming aan curatoren overliet.

Prins WILLEM V stond bekend als kerkelijk regtzinnig, reden genoeg om voortaan patriottiesch en liberaal voor woorden van eenerlei beteekenis te houden. Toen in 1788 BROERIJUS BROES bij de benoeming tot het Leidsche rectoraat opzettelijk voorbijgegaan werd; eene miskennis, wier smartelijke indruk zich nog hooren laat in het verhaal van dit feit door zijnen broeder WILHELM BROES (*de Bijbel uit God, afscheidswoord*, bl. 185); liet het zich aanzien, dat vooreerst de meer liberale rigting (wij nemen dat woord in den zin dien het toen had) niet vele voorstanders vinden zou. JONA WILLEM TE WATER, zijn ambtgenoot en warm aanhanger van het Prinselijk geslacht, bij openbare en bijzondere gelegenheden door den Prins sterk onderscheiden, werd voor den steunpilaar der kerkelijke regtzinnigheid gehouden, in allerlei voorkomende zaken door de regering geraadpleegd, en alzoo steeds gevolgd door een talrijk heir van vereerders en leerlingen. De regering had onder de theologische professoren in die dagen van staatkundige bewegingen hare uitverkorenen en ver-

worpenen, en daardoor althans van ter zijde vrij wat invloed op de ontwikkeling van het theologiesch leven.

Meer regtstreeks liet zij zich gelden en toonde hare zorg voor een geregelden gang van het onderwijs. Van waar zouden die maatregelen meer gepast uitgaan, dan van eene stad die een sprekend blijk van den invloed gegeven had, welken de ontwikkeling der denkbeelden neemt. Tot nogtoe werd voor de meeste lands- en stedelijke betrekkingen als vereischte gesteld, dat de benoemde lidmaat der Hervormde kerk wezen moest. In December 1783 had de raad van *Utrecht*, op voorstel van zijn medelid Mr. J. C. SMISSAERT, besloten, onderscheidene stedelijke, ja zelfs ondergeschikte academische bedieningen, open te stellen voor "leden van allerlei Christengezindheden." In dezelfde stad deed zich de invloed der regering ook in een ander opzigt gunstig kennen. Hare liberaliteit onttaarde volstrekt niet in onverschilligheid jegens de hoog gewigtige taak van het onderwijs. Naauwelijks waren de hevige burgertwisten van 1787 uitgebarsten, of de *Burgemeesters* en *Vroedschap van Utrecht* vaardigden eene resolutie uit, waarbij zij verklaarden, "dat de studerende jeugd buiten "eenigen schroom met alle gerustheid hunne studiën op deze "Stads Academie kan waarnemen, zonder aan eenige belemmering, onveiligheid of onaangename ontmoetingen geëxponneerd te zijn; — dat alle, welke deze Academie willen frequenteeren, geene mindere vrijheid en veiligheid op deezee Academie zullen ervaren, als dezelve in vorige jaren genoten hebben." Zoo luidde het voornaamste gedeelte dezer resolutie, die in haar geheel ons in de *Nieuwe Ned. Jaarb.* Aug. 1787 bl. 4209 vlg. bewaard is. Uit dezelfde bron deelen wij het belangrijk berigt mede, dat "de Heeren van de Vroedschap in Julij 1788 den luister van de Hoogeschool alhier (*Utrecht*) tragende te herstellen, tot gewoon Hoogleeraar in "de Godgeleerdheid aangesteld hebben den Predikant bij de "Gemeente onzer stad P. J. BACHIENE en wel eigentlijk tot "*Professor Theologiae in primis catecheticae et practicae;*" aan welke benoeming de geroepene (met wien niet verward mag worden zijn meer beroemde oom, de geograaph, W. A. BACHIENE) gehoor gaf, toen hij den 9^{den} October van dat jaar inaugureerde met eene oratie *de JESU CHRISTO, Praeceptorum informandis Euangelii praeconibus, exemplo;* slechts tot 1797 zou hij werkzaam zijn. Doch wat verinogt de ijver van dezen man en zijne hem gelijk gezinde ambtgenooten tegen den

stroom der tijden, die allengskens al heviger en heviger de theologie als wetenschap trachtte te verdringen? Wat baatte het, dat VAN VOORST, bij het nederleggen van het rectoraat te *Franeker*, 6 Junij 1791 eene redevoering hield *de injusto Theologiae, ad Scholae legem diligentè exactae, contemtu?* Het klonk als de stem eens eenzamen. Al nader en nader zette de omwentelingsstorm van 1795 op; de tijdgeest werkte hoogst nadeelig op de belangstelling in de godgeleerdheid. In die dagen was het waarschuwen tegen dogmatiseeren het kentee-ken van wijsheid; toen eene leerrede over Eph. V: 15 uit het Hoogduitsch in onze taal overgezet werd onder den titel van *bewaar uw vuur en kaarslicht wel, of leerreden over de noodzakelijkheid, om met vuur en licht voorzigtig om te gaan*, werd deze aangeprezen als een niet geheel te versmaden voorbeeld van nuttig en praktikaal preeken, “waarvan oneindig meer “nut te verwachten is dan van dat altoos dogmatiseeren;” de zoogenaamde “formulieren van eenigheid” kregen de schuld van allerlei kwaad en alle heil werd verwacht van eene vol-slagene vrijheid. Daar brak de omwenteling van 1795 door en zij werkte niet gunstig op de belangstelling der regering in het godgeleerde onderwijs. In 1796 schreef de Remon-strantsche predikant van *Leiden*, CORNELIS ROGGE, een be-toog, dat veel geruchts veroorzaakte, waarin hij de stelling verdedigde: *de Godsdienst moest afgezonderd zijn van den Staat*, en beweerde, zeker krachtig genoeg: “het eenig mid-“del, om de godsdienst in zijne oorspronkelijke zuiverheid te “herstellen, te bewaaren, alles tot ééne kudde, tot éénen her-“der te vereenigen, de leer van het Kristendom tot het be-“ginsel van alle onze werkzaamheden te stellen en daardoor “haar een weldadigen invloed op de welvaart des Staats te “schaffen, *is*, niet alleen godsdienstige verdraagzaamheid, maar “vrijheid, in den uitgestreksten zin, die door den Staat wel “beschermd, maar niet bepaald wordt; *is*, niet alleen geen “heerschende godsdienst, maar zelfs geene bemoeijing, hoe “genaamd, van den Staat met denzelfen, verder dan de be-“scherming betreft.” In de voorafgaande bladzijden was open-lijk uitgesproken, dat de heerschende kerk voor staatkundige inzigten geijverd had, onder den dekmantel van voor hare eer te waken en de Nederlanders aangespoord, om elk juk, zoowel van de aristocratie op staatkundig als op kerkelijk gebied, af te schudden. Aan dit geschrift viel ruimer kring van le-zers ten deel, zoodra ROGGE’S ambtgenoot B. VAN REES, een

vurige vrijheidsman, die het stads-secretariaat te gelijk met de evangeliebediening waarnam, zijne *Proeve van betoog, dat het den Gereformeerden mogelijk en raadzaam is, om hunne leeraars zelven te salariëren en in de verdere kosten hunner openbare godsdienstoefeningen te voorzien*, als E(en) V(riend) V(an) G(odsdienst) door den druk had verspreid. Beide mannen meenden, dat door de omwenteling van 1795 de gouden eeuw voor het Christendom was aangebroken. Zij drongen in hun kerkgenootschap aan op het afleggen van den naam *Remonstrant*, achtten het tijdstip rijp voor de vereeniging van alle protestanten tot één kerkgenootschap, en beijverden zich, om de scheiding van kerk en staat in de uiterste consequentie door te zetten. Zelfs hield VAN REES op den 21sten Junij van het eerste jaar der Bataafsche vrijheid eene *kerkelijke redevoering* ter beschouwing van de vraag: *zijn verbonden met magtige volken voor kleine Staaten voordeelig?* Zij was bestemd, om het heil, dat een innig verbond met *Frankrijk* opleverde, uitbundig te prijzen en roemde de heuchelijke omwending van zaken, waardoor VAN REES vooral dit verstond: “als een der “gewichtigsten voor den echten vriend van waarheid, deugd “en godsdienst, tellen wij de scheiding tusschen de Kerk en “den Staat. Nu zal de waarheid niet meer aan de willekeur “van den dag onderworpen zijn. Nu zal het niet meer van “de grilligheid des eenen of anderen dweependen, veelmin “van de bekrompene godsdienstkennis van eenen staatsdienaar, “of van die eener geliefkoosde vrouw, afhangen, wat de “mensch voor waarheid, de Christen voor de leer van JEZUS, “moest aannemen. — Nu zal niemand zijn verstand en zijn “gewisse geweld meer behoeven aan te doen met overleggin- “gen, onder welke voorwendselen hij tot de heerschende kerk “zal overgaan, gelijk eertijds veelen onder de Dissenters der “waarheid ongetrouw zijn geworden, omdat zij de tegenwoor- “dige waereld lief hadden.” — Prijst gij misschien den ijver dier mannen, maar schudt gij uw hoofd, vergeet niet, dat zulke tijden de hartstogten zelfs van den preekstoel niet weren. Het gevoelen won veld, dat het theologiesch onderwijs aan 's Lands hoogeschoolen slechts dienstig was voor den bloei der Hervormde kerk, en de antipathie tegen deze — duid haar den Dissenters van die dagen niet al te euvel — openbaarde zich in eene miskenning van de aan de hoogeschoolen te onderwijzen theologie. Curatoren der *Francker* hoogeschool zochten in 1797 dit bezwaar op te heffen door het voorstel,

dat de onderscheidene kerkgenootschappen elk voor zijne kosten een hoogleeraar in de godgeleerdheid daar zouden aanstellen, die het eigenlijk dogmatische van het kenmerkend leerbegrip onderwijzen zou. Zoo kon de hoogeschool bloeijen en het godgeleerd onderwijs aldaar niet uitsluitend Hervormd zijn. Het voorstel vond allermint bij de Doopsgezinden, die te *Amsterdam* een seminarie hadden, goedkeuring en werd door hen beleefd maar stellig afgewezen. Zoodra de Fransche tuimel- en verwoestingsgeest ook in ons vaderland zijn kracht duidelijk deed gevoelen en wat positief was of positief heette nadeelig vond, zag ook de regering met weerzin elk onderwijs in de leerstellige godgeleerdheid aangekondigd. Toen in 1798 te *Harderwijk*, door het vertrek van HERMAN MUNTINGHE naar *Groningen*, eene vacature ontstaan was, duldde de staatsregeling niet, dat er een hoogleeraar voor de leerstellige godgeleerdheid benoemd werd. ANNAEUS YPEY trad dus op als Professor in de kerkelijke geschiedenis en vond op de series zijn plaats bij de philosophische faculteit. Hij gaf *privatim* dogmatiek, *publice* historie, hij, die naar den geest dier tijden inaugureerde met een betoog, dat *de ware Godsdienst menschelijkheid en menschenliefde bevordert*. Aan al de vijf academiën werden de theologische faculteiten opgelost in de philosophische; natuurlijke godgeleerdheid, wijsgeerige zedekunde en kerkelijke geschiedenis werden alleen van staatswege gedoceerd; tot het *privatim* onderwijzen der dogmatiek moest de agent van nationale opvoeding verlot geven. Intuschen vergete men niet, dat deze voor de godgeleerdheid verderfelijke bepalingen slechts korten tijd bestaan hebben; reeds met den aanvang dezer eeuw had die koorts uitgewoed. Zoo nam het departementaal bestuur van *Friesland*, 30 Augustus 1803, het besluit om de theologische faculteit aan de hoogeschool van *Franeker*, die sedert het vertrek van prof. VAN VOORST opgehouden had te bestaan, te herstellen en te benoemen tot leden dier faculteit J. H. REGENBOGEN en E. TINGA, welke onder den titel van *Prof. Hist. Eccl. et exeg. bibl. en Theol. Nat. et Doct. moralis* als leden der philosophische faculteit onderwijs gegeven hadden; zoodra TINGA naar *Groningen* vertrok, werd de vacature aangevuld door de keuze van het bestuur, hetwelk uit het door curatoren voorgedragen drietal: LOTZE, DONKER CURTIUS en ADRIANI eerstgenoemde verkoos. In hetzelfde jaar werd door het departementaal bestuur van *Stad en Lande* aan MUNTINGHE, gewoon hoogleeraar in

de kerkelijke geschiedenis mitsgaders academiëprediker, de titel en waardigheid van hoogleeraar in de godgeleerdheid opgedragen. *Leyden's* hoogeschool, ook in den druk der tijden deelende, ontving in 1799 als lid der philosophische faculteit VAN VOORST met den titel van *Antiq. Ch. et Hist. dogm. prof.* Curatoren drongen er bij hem niet te vergeefs op aan, dat hij zijnen beiden ambtgenooten van de theologische faculteit TE WATER en RAU zoo veel mogelijk zou ter zijde staan; hij deed het tot den jare 1804, toen bij het herstel der vroegere akademische inrigting hij zelf als hoogleeraar der godgeleerdheid optrad.

De tijden van SCHIMMELPENNINCK, van Koning LODEWIJK, zelfs die van Keizer NAPOLEON, hoe drukkend de laatste ook waren wegens de censuur, hebben in den strengsten zin van het woord geene schade gedaan of banden gelegd aan de ontwikkeling der wetenschap. De in die jaren achtereenvolgens benoemde consulteerende commissiën werden wel belast met het regelen van de houding en het bestuur der kerk, maar niet van de school, tenzij wij aan voorstellen en rapporten betreffende de inrigting der academiën, die zonder gevolg bleven, veel waarde willen toekennen. Zoo besloot de regering in 1807 eene commissie te benoemen, om al de Nederlandsche hoogeschoolen naar tlenzelfden regel te organiseeren, die in Junij van dat jaar een rapport uitbragt en een voorstel deed tot vestiging van eene Roomsche-Katholieke theologische faculteit. Twee jaar later ontving eene andere commissie, aan wier hoofd J. H. VAN SWINDEN geplaatst was, een gelijken last: doch ook haar rapport, door VAN SWINDEN in de Fransche taal opgesteld, bleef zonder vrucht. Gedurende dit verloop des tijds bevorderde de vrijere houding van de kerk tegenover den staat onder het groote publiek eene vrijere denkwijze; de regering bellette niet, dat REGENBOGEN en GREVE liberale denkbeelden uitten en door den druk gemeen maakten, maar zij liet ieder zijn gang gaan. Om de wetenschap bekreunde zij zich veel minder dan om de kerk. Tegen deze had ze bezwaren van finantiëlen aard. De vereenigingsproeven of eigenlijk projecten waren gegrond op — en zuiver uitvloeisels van — het bezuinigingsstelsel en een volslagen *indifferentisme*. Hooren wij eens hoe TE WATER, van die plannen vernomen hebbende, zich daarover bezwaard gevoelt (*levensbericht door hem zelve vervaardigd* bl. 135), “zoo door andere redenen als uit aanmerking der be-
“sluiten van de Zuid- en Noord-Hollandsche Synode van 't jaar

“1627, ingevolge van welke alle Predikanten onder die Synode “behoorende, mondelijk en schriftelijk beloven, dat zij zich “nooit zullen inlaten, om met iemand, in ’t bijzonder, ker- “kelijke of politieke personen, zonder weten of toestemminge “der classe eenig ontwerp van wet of van moderatie of accom- “modatie met de Remonstranten aan te gaan.” — Al wierd onder het commissoriaal gezag van zulke mannen vereeniging van kerkgenootschappen geprojecteerd, het confessionele stand- punt zou door hen wel niet ligt verzaakt geworden zijn.

De regering heeft evenmin later op het confessionele stand- punt nadeelig gewerkt. REPELAER VAN DRIEL mogt naar waar- heid, in naam van Koning WILLEM I, in 1816 verklaren, dat de classis van *Amsterdam* zonder grond vrees koesterde voor de inmenging van den staat in de zaken der kerk; de rege- ring toch, dus verklaarde hij, regelde niet “den *Hervoormden* “*Godsdienst, slechts diens uitwendige belangen.*” Door academie- gelden en beurzen bevorderde zij het studeeren in de theo- logie, terwijl bij het besluit op het hooger onderwijs van 1815, art. 59, subsidiën toegezegd werden voor het hooger onderwijs in de godsdienst bij de *Luthersche, Doopsgezinde* en *Remon- strantsche* kweekscholen, gelijk dat van staatswege aan de *Her- vormden* gegeven werd in de theologische faculteit (art. 56), en bij art. 82 en 116 het systematiesch onderwijs behoorlijk in dogmatiek, natuurlijk, moraal, exegese gescheiden en alzoo een kwaad vermeden werd, dat vroeger geheerscht had, toen na- melijk de hoogleraren alleen tot het onderwijs in de dogma- tiek verplicht waren.

De regering heeft de wetenschap een vrijen loop gelaten. Dubbele eer zij haar daarvoor gebragt, omdat zij feitelijk toonde niet te luisteren naar het woord en voorbeeld, haar door het bevriende *Pruisische* hof gegeven, waar de theologi- seerende FRIEDRICH WILHELM III DE WETTE uit *Berlijn* verwij- derde, SCHLEIERMACHER nauwelijks verdroeg, en eindelijk eene *Union* in het leven riep, die ten huidigen dage nog ten waar- schuwend teeken is voor vorsten, om toch nooit persoonlijk zich met theologie te bemoeijen. Men zegt, dat het beroemd geschrift van WILHELM BROES, *geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der protestanten in de Nederlanden* (1822) op ver- zoek en ter voorlichting der hooge regering geschreven, Ko- ning WILLEM I voor goed van alle vereenigingsproeven heeft doen afzien.

De regering heeft in ons land doorgaande tegenover het on-

derwijs in de godgeleerdheid die houding aangenomen, welke haar betaamt: eensdeels een *laissez-faire* volgende; anderdeels slechts voorschriften van *vormelijke bepalingen* gevende. Zij zorgt er voor, dat er in de wetenschap behoorlijk onderwijs gegeven wordt; *hoe* het gegeven wordt, met welke vrucht, dat laat zij in de beslissing voor *academische graden* aan de leden der academische faculteiten, voor *kerkelijke graden* aan de provinciale kerkbesturen over. Staat aan haar de benoeming der hoogleeraren uit de voordragt of de aanbeveling van curatoren, en heeft zij alzoo indirect invloed op den aard van het onderwijs, voor zoo verre dit afhangt van de qualiteit der benoemden; moet alzoo hare individuele theologische denkwijze die keuze beheerschen: over zoo iets mag men klagen, maar men dient het te dragen, zoo lang niet de kerk zelve het haar toekomend regt van benoeming heeft. De kerk, die der Hervormden namelijk, is in dit opzigt verre beneden de zuster genootschappen bedeed; deze benoemen zelve; zij moet afwachten, wie door de regering benoemd wordt.

Maar wie ter beteugeling van den gang, dien het theologisch onderwijs in onze dagen neemt, de magt der regering inroept, die vergeet, dat de kracht der waarheid zeer weinig zich binden laat, en zij haren weg vindt, ook al wordt haar die niet gebaad door de hand der menschen. Op hare tegenstanders wreekt zij zich door bij elken tegenstand met verdubbelden moed voort te dringen, en is haar gang niet altijd gekenmerkt door snelheid, haar voetstap is zoo vast, dat niemand haar spoor kan uitwisschen.

Zien wij welken invloed de kerk op de wetenschap gehad heeft.

De invloed van kerkelijke lichamen.

Het opnemen van deze § behoeft verklaring noch verontschuldiging. Wij behooren te onderzoeken, of de hoogste kerkelijke lichamen op de beoefening der theologie, dus op den gang harer ontwikkeling, invloed gehad hebben. En wel, men vergete dit niet, sedert 1787. Is het opschrift wat ruim gesteld, 't is omdat ik niet alleen aan de synoden der Nederlandsche Hervormde kerk gedacht wil hebben, maar ook aan de bestuurders der kleine genootschappen; met één woord dus, aan besturende corporatiën der Protestantsche kerk. De betrekking tusschen de kerk en de school komt hier in behan-

deling. Zij verdient onze aandacht, omdat het bij vlugtige beschouwing der zaak zoo natuurlijk schijnt, dat de kerk op de ontwikkeling der theologie grooten invloed moet gehad hebben. H. J. ROYAARDS beweerde in zijn *Hedendaagsch Kerkregt*, I^o Dl. 128 en volg., dat de synode van *Dordrecht* besloten had, om de drie jaren de kerk bijeen te roepen ter herziening van het beslotene, en alzoo de onderstelling scheen aangenomen te hebben, dat de vastgestelde kerkleer, (waarover toch eigenlijk in de synode geene discussie plaats gehad had) voor wijziging vatbaar was. Maar die dwaling van ROYAARDS is door zeer bevoegden wederlegd en veroordeeld met de eigen woorden van de synode, die (*Sess.* 146) besloot den Hoogmogenden Heeren te verzoeken: “de regtzinnige leer ongeschonden te handhaven en zelve plegtig beloofde, bij de confessie “standvastig te volharden, dezelve den nakomelingen onvervalscht na te laten en te bewaren tot de toekomst des Heeren.” Haar aandringen op trouwe naleving van de geloofsbelijdenis en den catechismus was ook geen nieuwigheid meer, zoo als BORSIUS in zijne verhandeling *over het toegenomen gezag van de formulieren van eenigheid* (KIST EN ROYAARDS, *Archief* IX. bl. 285 volg.) onwedersprekelijk bewezen heeft. Niets laat zich dus minder verwachten dan dit, dat de kerk zelve het initiatief tot wijziging van de leer nemen zou. Staat het onloochenbaar vast, dat de kerk de Dordsche bepalingen en het op die synode vastgestelde onderteekeningsformulier, ontleend uit de synodale Acten van *Veere* 1610, bewaarde, hoe zij ze bewaarde, verdient onze aandacht. De geschiedenis zegt ons, dat het op de Dordsche synode bepaalde onderteekeningsformulier door de hoogeschole, behalve die van *Leiden*, geheel aangenomen werd. De Leidsche maakte zwarigheid zich te onderwerpen aan de harde bepaling, om bij opkomend verschil van gevoelen zich te gedragen naar de beslissing der hoogste magt, waarom zij het formulier overnam met weglating van die bepaling, en het alzoo liet onderteekenen. In het *Archief voor kerkelijke geschiedenis* gaf N. C. KIST ons een lezenswaardig opstel over de onderteekening des formuliers, Dl. IX. bl. 473 volg., waaruit wij eensdeels de getrouwheid, waarmede deze bepaling nageleefd werd, leeren kennen, anderdeels niet zonder een glimlach lezen, hoe à MARCK en ALBERTI schriftelijk verklaren, dat door het wegraken van het boek, waarin de onderteekening moest plaats hebben, WITSIUS, VAN TIL en ESGERS nooit dat formulier onderteekend hadden.

Nogtans behoefde de kerk niet bevreesd te zijn voor hunne regtzinnigheid, daar de onderteekening des formuliers van eenigheid door hen geschied was, die, eer zij hoogleeraren werden, predikanten geweest waren.

Wij rigten thans onzen blik op de kerk in het door ons gekozen tijdvak, doch kunnen niet voorbijzien, dat reeds lang vóór 1787 in de Nederlandsche Hervormde kerk helder denkende hoofden het despotiek gezag der formulieren als eenen lastigen band voor de ontwikkeling der theologie begonnen waren te beschouwen, zóó zelfs, dat enkele hoogleeraren, b. v. GIBERTUS BONNET en DIEDERICUS V. D. KEMP in hetzelfde jaar 1766 zich geroepen gevoelden om eene oratie te houden, welker wezenlijke strekking regtstreeks eene aanbeveling van het bestaand gezag der formulieren was; de eerste: *de tolerantia circa religionem in vitium et noxam vertente*; de andere: *de bona spe, quae etiam nunc Ecclesiae Batavae supersit, ac praecipuis nonnullis ejus ex historia potissimum Ecclesiastica argumentis*. In beide redevoeringen scheen *kerk* niets anders te zijn dan *Hervormde kerk*, wier bloei bij VAN DER KEMP gewaarborgd was door de formulieren van eenigheid, de synoden, de hoedanigheid der evangeliedienaars en de verheffing van WILLEM V tot stadhouder. — Tegenschriften verschenen er, in welke beide hoogleeraren van paapsche gevoelens beschuldigd werden en het door hen verkondigde, als de zaden der meest onchristelijke onverdraagzaamheid verspreidende, scherp afgekeurd werd. BONNET, héftiger van aard dan zijn ambtgenoot, verdedigde zijne gevoelens in meer dan een opstel, terwijl VAN DER KEMP slechts één geschrift ter zijner verdediging het licht deed zien, hoezeer ook tegen hem strenge woorden gesproken waren. De Remonstrantsche Predikant van Leiden J. K. VALK staat aan het hoofd zijner tegenstanders in het werkje, dat deze onder den pseudonym ORTHODOXOPHILUS PHILETHES uitgaf in 1768 met den titel: *verhandeling van eenige voorname zaken, tot de kerkelijke geschiedenis van ons vaderland behoorende*, hetwelk eerst aan anderen, vooral aan VAN DER MEERSCH toegeschreven, door den auteur zelven weldra openlijk voor het zijne erkend werd. Den Utrechtschen hoogleeraar zullen wij, ook als *polemicus*, weder ontmoeten; VAN DER KEMP ontviel reeds op negen en veertig-jarigen leeftijd (1780) aan *Leiden's* hoogeschool, in zijne jongste ure nog treffend getuigenis gevende van de liefde tot JEZUS, welke eene krachtige werkzaamheid in de dienst des Evangelies voedt.

Over BONNET's meer vermaarden tegenstander H. GOODRICKE hebben wij hier niet lang te spreken. Het standpunt, dat hij in deze formulierquaestie aanbeval, kunnen wij onmogelijk goedkeuren. Ons gevoel voor het eerlijke en betamelijke bestrijdt zijn beweren (*Belangen der Chr. vrijheid*, enz. I. fol. LXXIII): "heeft een leeraar beloofd, 't zij uitdrukkelijk, 't zij "ingewikkeld, om zoodra hij ontdekt, dat de vastgestelde leer-
 "formulieren zijner gemeente, in zaken van gewigt, van de "waarheid aanmerkelijk afwijken, zijn ambt te verlaten: zoo "heeft hij een zondige en ongeoorloofde belofte gedaan, welke "hij derhalven wel betreuren moet, maar niet mag houden, "al had hij ze met een eed bekrachtigd!" Zulk eene stelling droeg het hare bij om, wat ook sommige leden der kerk over de waarde der formulieren mogten oordeelen, de hoogleeraren tot trouwer ijveren voor hare blijvende waardeering aan te sporen. De weg, door GOODRICKE ingeslagen, kan ook wel niet tot het doel leiden. Wie mogt naar zulk eene raadgeving hooren? Met instemming van velen kon BONNET beweren dat hij in zijne oratie het gezag der formulieren niet verdedigd, maar als bewezen aangenomen had. Eene gemeente, zonder den band der formulieren, gelijk de gemeenschap van *Rhijnsburg*, was en bleef hem een raadsel. Hij kon zich niet begrijpen, hoe men elkander broeders bleef noemen, waar de een verwierp hetgeen den ander boven alles dierbaar was. Hij beschouwde niemand gedwongen, om aan formulieren te gehoorzamen, maar meende, dat elk, die daarmede niet overeenstemde, de kerk, die zulke formulieren had, verlaten moest, of, zoo als hij het uitdrukte, p. 30 zijner oratie: *illud probi ac veritatem amantis viri officium, hoc proditoris flagitium est, quem propterea, si volens non decedat, de mala fide convictum, dimittere atque ejicere oportet*. Men ziet dus, dat de kerkleer in mannen als VAN DER KEMP en BONNET trouwe voorstanders had, die van geene wijziging wilden weten, omdat, volgens VAN DER KEMP, "het niet genoeg was, dat men betuigde alles "te gelooven wat in de *H. S.* stond, want men wist immers, "hoe verschillend de *H. S.* wordt uitgelegd, en hoe de een "niet in den Bijbel wilde vinden, wat een ander daarin meende "te lezen. Zuivere Gereformeerden waren die kerkelijke Maatschappij van menschen, die de Christelijke Godsdienst, gelijk "zij die in den Bijbel meenden te vinden en te zien, en gelijk "zij in onderscheiding van andere, in de zittingen van de "Dordsche synodus vastgesteld was, geloofden." De wettig-

heid, ja ook de noodzakelijkheid van het gezag der formulieren, hooren wij alzoo door deze invloedrijke mannen onverhopen uitspreken. Maar de tijd moest komen, waarin de vraag, in hoe ver de Christelijke geloofsbegrippen mogten afwijken van vroeger bepaalde formules, eene beslissing, althans eene bespreking eischte; men diende te weten, in welken zin aan de formulieren der vaderen gezag gewaarborgd blijven moest. Allengskens kwam het dus tot de beantwoording van de vraag, of men de door de kerk bepaalde leer beleed, omdat men met haar in alles overeenstemde, of omdat men haar op gezag der kerk aannam. Het eerste gevoelen was in de kerk het oudste; de voorbeelden zijn er, dat de formulieren met eenige reserves onderschreven werden, of dat men ze aannam, zóó, als de grootvader van Prof. VAN DER KEMP, die in de voorrede voor zijne *predikatiën over de Heid. Catw.* (in 1799 voor de 19^e maal gedrukt) betuigt: “Niemand zij zoo kwaad-aardig, dat hij meenen zou, dat ik of iemand uit de onzen “den Catechismus voor eenen kleinen Bijbel zoude houden. “Liever zagen wij hem en alle andere goede boeken uit de “wereld gebannen, dan dat zij in eene gelijke waardigheid “met Gods onmiddellijk en onfeilbaar ingegeven woord zou- “den gesteld worden. Wij gelooven de leerstukken van den “Catechismus, niet om den Catechismus, maar alleen om Gods “woord, uit en naar hetwelk de Catechismus opgesteld is. “Hebben wij achting voor dit boekje, wij hebben nogthans “meer liefde voor Gods woord.” — Bij zulk eene beschouwing is het consequent, de formulieren te teekenen, maar nooit aan haar gezag, als *norma fidei* zich te onderwerpen. De kerk zou dat later vergeten hebben, zoo zij met sommige ijveraars geëischt had, dat ieder, die met de formulieren niet in alles overeenstemde; uit de kerk zou gaan, en zoo getoond had haar eigen ligchaam te beschouwen als een *immutabile quid*. Doch helaas! geen leerstuk is minder in de Protestantische kerk ontwikkeld dan het leerstuk: *de Kerk*; mijns achtens is het tot op heden veel te Roomsch begrepen en verdedigd.

Maar hoe veel ook door wetten en bepalingen vastgesteld worden kan, de geest van ontwikkeling laat zich niet binden. De acten der synoden, die in 1787 en volgende jaren gehouden zijn, verzekeren het ons. Slaan wij slechts de belangrijke uittreksels uit die acten op, door KIST in het *Archief VII* Dl., aan de vergetelheid ontrukkt, bl. 336 en volg. De kerk klaagt, dat de polemiek tegen de Arminianen verflaauwt; de theolo-

gische professoren berigten, dat zij zich tegen die dwalingen zeer sterk verzetten en zelfs wel eens opzettelijk handelen *contra recentiorem arminianismum*. Men begrijpt, dat onder dezen weinig bepalenden titel alles zamengevat werd, wat geacht kon worden aan de kerkleer schade te doen. De synoden echter konden niet langer volhouden, om de door haar weleer gebezigde harde woorden van Arianery, Socinianery, en Arminianery te blijven gebruiken; in 1797 bepaalde zij: "te waken voor de zuivere geloofs- en praktijksleer, zoo als "die, overeenkomstig Gods woord, in de formulieren van "eenigheid in ons kerkgenootschap begrepen is." De tijdsomstandigheden begonnen te dringen; in 1798 lichtte de synode de titulatuur aan hare belijdenis gegeven van *heerschende Godsdienst* in dien zin toe, dat zij uitdrukkelijk verklaarde, het goed regt van bestaan van andere kerkgenootschappen gaaf te erkennen; vijf jaar daarna sprak de synode, te *Gorkum* gehouden, den wensch uit, "dat men overal in de Hervormde "kerk, bij de leeraren en gemeenten altoos de zuivere leer "der waarheid, in onze *schoone* formulieren begrepen, zal blij- "ven aankleven, voorstaan en helpen bevorderen." Het bijvoegelijk naamwoord, door hetwelk de formulieren hier nader gekenmerkt worden, verdient onze opmerkzaamheid; men leert er door, dat nu niet meer het *gezag* of de *nuttigheid*, maar de *schoonheid* der formulieren op den voorgrond gezet werd. De geest der tijden is te onderkennen aan de wijze, waarop over de formulieren gesproken werd. Telkens keert de quaestie over deze terug, en telkens in gewijzigden vorm. In 1813 vraagde het Haagsch genootschap: "kunnen en "moeten Christenleeraars in het openbare en bijzondere volks- "onderwijs, den geheelen omvang en waren geest der Chris- "telijke leer, zoo als die in de symbolische boeken van hun "kerkgenootschap is uitgedrukt, zonder achterhoudendheid en "dubbelzinnigheid ten allen tijde openleggen?" Is er in de vraag zelve iets dubbelzinnigs, wij zijn, waar de quaestie der formulieren behandeld wordt, aan dat dubbelzinnige gewoon: maar waaraan wij nog niet gewoon waren is dit, dat de vraag zich ook bezig houdt met de formulieren van andere kerkgenootschappen. Wat zij beoogde, wordt vooral duidelijk door de bijgevoegde *Considerans*: "men bedoelt eene wederlegging "van het stelsel dergenen, die op het voetspoor van SEMLER, "STEINBART, KANT en anderen, beweren, dat de leeraars van "den Christelijken godsdienst, in de voordragt van het Chris-

“tendom, zich aan den leertrant der vastgestelde symbolische “boeken stiptelijk moeten houden, hoewel zij den bovennatuurlijken oorsprong en het goddelijk gezag der Christelijke leer “in twijfel trekken of ontkennen, of althans met de aangenomen kerkleer niet eenstemmig denken.”

Deze *Considerans* bevat de merkwaardige erkenning, dat er waren, die met de leer niet eenstemmig dachten en tegenover de formulieren zich in eene scheeve positie bevonden. Wie van *schoone* formulieren spreekt, geeft door de keuze van dit bijvoegelijk naamwoord de verlegenheid zijner houding tegenover de formulieren te kennen. Het gebruik van zulke uitdrukkingen is niet toevallig; een jaar nadat de synode van *Gorkum* de formulieren geprezen had als *schoon*, werd er in een stuk, van de Amsterdamsche Doopsgezinde gemeente bij 't Lam en den Toren uitgegaan, gesproken van “eene onchristelijke en onwijzgeerige vervolgzucht.” De geest des tijds liet zich in alle kerkgenootschappen gelden!

Maar is er dan vooral bij het Hervormd kerkgenootschap niet meer officieel gewaakt voor de zuiverheid der leer? Men heeft er van enkele zijden op aangedrongen. Bij eenigen was dat waken iets meer dan een algemeene ternu, welks scherpe zin door den gang des tijds afgesleten was: zoo b. v. werd de *kerkelijke approbatie*, zoo veel het kon, gehandhaafd, hoewel zelden geweigerd, en toonden de synoden zich zeer gebelgd, indien zij niet gevraagd werd. Het krachtigste teeken van trouwen eerbied voor de oude gewoonte, om de kerk te laten beslissen over de wijzigingen in de theologie, gaf EWALDUS KIST, toen hij in 1803 als *visitorator librorum* de kerkelijke approbatie weigerde aan de uitgave der *Verklaring van Paulus brieven aan de Thessalonikers* door zijnen ambtgenoot PAULUS BOSVELD. Noch de uitgave, noch de algemeene lezing van BOSVELD'S boek werd door die weigering verhinderd, gelijk dan ook die kerkelijke approbatie in eene bloote formaliteit ontaard was, daar ze door haar afwezen niet belette, dat eenig werk verspreid werd. Ja, hoezeer zij een vorm geworden was, blijkt uit het feit, dat al de werken van het *Haagsch Genootschap* met die formule voorzien zijn, zelfs de verhandeling van LIEFSTINK over de leer der verzoening, die, in 1792 uitgegeven, de kerkelijke satisfactie-leer bestreed. Toch werd dat *visum* door enkelen geëerd: de zoogenaamde *kleine stukjes* door het Ned. Zendinggenootschap sedert 1801 uitgegeven, allereerst onder toezigt van de gecommiteerde

predikanten M. JORISSEN, A. RUTGERS, J. VAN EYK EN R. J. VAN DER MEULEN, droegen, althans de drie eerste, die ik gezien heb, het *visum* der kerkelijke approbatie. Toen J. A. LOTZE zijne *oordeelkundige inleiding tot de schriften des Nieuwen Testaments* (1803) zonder het *visum* der kerkelijke approbatie in het licht gezonden had, werd hem dit zeer euvel geduid. In dat zelfde jaar gaf de Amsterdamsche predikant D. C. VAN VOORST *bericht wegens de uitgaaf van zijne leerrede over Matth. XII: 25^b*, waarin hij de reden open legde, waarom zij zonder kerkelijke approbatie was uitgegeven: de visitatores hadden het *visum* geweigerd, tenzij hun ook voorgelegd wierd de voorrede, welke de auteur voornemens was voor zijn geschrift te plaatsen. Hadden de visitatores ook naar den regel der synodale bepalingen gelijk met het weigeren van het *imprimatur*; die weigering belemmerde noch de uitgaaf noch de verspreiding van theologische geschriften.

Mag ik niet beweren, dat uit de synodale, classicale en persoonlijke beantwoordingen van der Remonstranten voorslag tot in- en uitwendige vereeniging der Protestanten, eene bepaalde gevolgtrekking te maken is tot de onverdraagzaamheid, welke nog heerschte? Om zich daarvan te overtuigen heeft men slechts kennis te nemen van de geschriften, die tegen het aannemen van den voorslag der Remonstranten het licht zagen, zoo als de *kerkelijke redevoering over de waare Christelijke verdraagzaamheid* van J. J. LE SAGE TEN BROEK, waarin beweerd werd, dat naar des apostels vermaning Eph. IV: 2 verdraagzaamheid alleen kan plaats hebben ten opzichte van hen, die in de waarheid zamenstemmen en allen, die afwijken van de waarheid, gelijk die in "de kostelijke" formulieren van eeuwigheid uitgedrukt is, niet voor broeders in CHRISTUS erkend kunnen worden. In gelijken geest, hoewel minder scherpe vormen, waren gesteld de *Vier brieven aan eenen vriend* door D. C. VAN VOORST, om slechts een paar der meest gelezen tegenschriften te noemen, en niet te spreken van de scherpe wapenen, waarmede SCHARP EN STOLKER op dit punt elkander bestreden. Buiten het Remonstrantsch kerkgenootschap waren de voorstanders weinig; nameloos lieten zich enkele Hervormde predikanten gunstig daarover uit; alleen de Haagsche, J. J. SERRURIER trad openlijk op als een verdediger van het plan, die aan de mogelijkheid om het te verwezenlijken geloofde en aan den gunstigen invloed niet twijfelde. De schriften van dien tijd over dat onderwerp doen ons den toon en geest van

felle bitterheid hooren. Wie de voornaamste begeert te kennen en wensch behandeld te zien, raadplege het belangrijk boek dat STOLKER tegen YPEY in den jare 1810 uitgaf onder den titel van *Onontbeerlijke bijlage tot de geschiedenis der Christelijke Kerk in de achttiende eeuw*. Wil ik gaarne overigens met BROES in zijn welbekend *geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der Protestanten*, bl. 266, erkennen, dat die voorslag om andere redenen, dan onverdraagzaamheid, velen hoogst ontijdig toescheen, als een te vroeg geboren vrucht van die naar bandeloosheid hakende tijden; zeker is het, dat èn die voorslag èn zijne bijna algemeene afwijzing oorzaak geworden zijn van sints plaats gegrepen laxiteit ten aanzien van de meest uitkomende punten der kerkleer, naardien de gemeente voor een groot deel ergernis nam aan de bitterheid waarmede der Remonstranten wensch besproken werd, en de Remonstrantsche kleinschatting van het dogma, al werd zij ook factiesch door de kerkelijke lichamen veroordeeld, bij talloos velen toestemming en navolging vond in jaren als 1796 en volgende, die juist geschikt waren, om ook op het godsdienstig denken een vrijheidsbegrip te doen toepassen, dat moeilijk zich verdragen kan met het gezag van traditionele begrippen. Ook — laat ons eerlijk zijn — had het orthodoxe kerksysteem bij het einde der vorige en den aanvang der tegenwoordige eeuw weinig degelijke voorstanders, weinig waarlijk geleerde verdedigers. En wien is het onbekend, dat de regten der individualiteit zich in die jaren zoo krachtig gelden lieten, dat de van de vaderen geërfde eerbied voor de bepalingen en uitspraken van kerkelijke vergaderingen tot een zeer klein *minimum* was afgedaald? Op de samenkomsten van Zendeling- en Bijbelgenootschap ontmoetten elkander dezulken, die, naar geloofsbelijdenis tegenover mekander staande, dáár in elkander de liefde tot CHRISTUS leerden hoogschatten. Mannen van invloed, als J. H. KROM, wierpen in het openbaar (*Redev. bij de alg. vergad. van het Zendelinggenootschap* 1799, bl. 86) de vraag op: “Waarom moet zich “de gemeenschap der Heiligen enkel bepalen tot een afzonderlijk genootschap? Maken niet, volgens de eigen belijdenis “der Hervormden, alle christen-geloovigen de ware kerk op “aarde uit, zonder bepaald te zijn aan zekere personen of aan “zekere plaatsen, als zijnde dezelve verspreid en verstrooid “over de geheele wereld?” Zelfs de, in die dagen zoo gerucht makende en veelbesprokene weigering der *visitatores*, LE SAGE

TEN BROEK, VAN PELLECOM en KNAPPERT, om deze rede met de approbatie der classis van SCHIELAND het licht te doen zien, verdient hier als teeken des tijds vermeld te worden. Zij gingen tot dien stap niet over zonder zelfs het advies van den Rotterdamschen predikant en professor B. VAN VELZEN ingewonnen te hebben; besloten hunne weigering geheim te houden en zouden bij dat zwijgen volhard hebben, indien niet KROM zelf door de uitgave eener brochure de zaak voor den regtbank van het algemeen gebragt had. Gezegde *visitatores* mogten bezwaar maken tegen den geest van het Zendelinggenootschap, zich gehouden achtende aan de eens door hen afgelegde belofte, om nooit eenige moderatie of accommodatie met de Remonstranten te zullen aangaan: hun rigting was niet de meest heerschende onder de kerkelijke mannen in dien tijd. In 1796 had de synode, bij hare deliberatie over de *lemmata* besloten, in plaats van de vroeger genoemde ketterijen en sectarissen te stellen den pligt: "waken voor de regt-zinnigheid in ons kerkgenootschap;" het volgende jaar onderging ook deze formule wijziging in "waken voor de zuivere geloofs- en praktijksleer, zoo als die overeenkomstig Gods woord in de formulieren van eenigheid begrepen zijn." Opmerkelijk is vooral ook de verklaring der Synode van 1798, waarbij verzekerd werd, dat het nimmer het oogmerk der Hervormde kerk geweest was misbruik te maken van den haar gegeven naam van heerschende godsdienst. Natuurlijk is het dat de provinciale synoden, die jaarlijks, en de *coetus* die in Zeeland om de drie jaren zamen kwamen, van dien tijd af zich bepaalden tot de behandeling van meer administrative punten. Alleen in Friesland, waar op *Franeker's* hoogeschool velen tot eene zeer liberale rigting gebragt waren, werd de wensch uitgesproken naar het vervaardigen van een *leerstellig handboek* voor alle gemeenten in het vaderland geschikt. Het bleef bij dien wensch. Friesland gaf een ander blijk van leven door de uitgave zijner *nieuwe Kerkorde*, waarin het de *leerregels* der Dordsche synode bleef uitzonderen. Niet dogmatisch, maar regulatief waren overigens de werkzaamheden der synoden op enkele uitzonderingen na. Onder die uitzonderingen wil ik vooral eene plaats gegeven hebben aan het verzoek der synode van *Zuid-Holland*, in 1789 gehouden; zij verlangde namelijk, lettende op het gering getal van studenten in de godgeleerdheid, dat het pas opgerigte Haagsche genootschap ter beantwoording deze vraag zou voorstellen:

“welke zijn de voornaamste oorzaken van het klein getal der-
 “genen, die zich in ons vaderland voorbereiden tot den open-
 “baren predikdienst en welke zijn de gereedste middelen, om
 “velen daartoe op te wekken en alzoo een gevreesd gebrek
 “aan predikanten te voorkomen.” Acht en veertig antwoorden
 waren ingezonden; een beoordeelend berigt werd door de hand
 van TE WATER opgemaakt en, door het genootschap goedge-
 keurd, aan de synode van 1790 toegezonden. Laat mij u als
 in het voorbijgaan herinneren, dat de door zijne tijdgenooten
 hoog geroemde SWAVING, predikant te *Naarden*, het gouden
 eermetaal behaalde, terwijl ook de verhandelingen van BRINK
 en HOOG bekroond en eveneens in de werken van het genoot-
 schap voor 1793 opgenomen zijn. Verder vermelden wij het door
 de Noord-Hollandsche synode van 1796 uitgelokt vervaardigen
 van een evangeliesch gezangboek; de geschiedenis van de
 zaak laten wij rusten, alleen op het gezangboek wijzende, als
 een gedenkteeken van de concilieerende rigting der vervaardi-
 gers, door de synode bekrachtigd. De tegenstand, dien het
 van onderscheidene zijden vond, en ook zoo vele jaren daarna
 nog opwekte, laat zich verklaren uit de prijszellijke zucht der
 vervaardigers, om zoo min mogelijk het dogma scherp te doen
 spreken en de zaken zoo voor te stellen, dat evenzeer ortho-
 doxen als liberalen met stichting zich van dezen bundel zou-
 den kunnen bedienen. Een gezangboek, vijftig jaar vroeger
 of vijftig jaar later vervaardigd, zou een andere kleur ge-
 dragen hebben!

Hoe weinig de synode en met name de daar tegenwoordige
 Commissarissen-politiek met aanklagten wegens onregtzinnig-
 heid gediend waren, zegt ons het voorgevallene op de Zuid-
 Hollandsche synode van 1803 in *den Briel*, waar de zaak van
 den van onregtzinnigheid beschuldigden predikant J. F. BA-
 RENDS door de Commissarissen-politiek gestuit werd. Drie jaar
 later stelde de classis van *de Marne* op de synode te *Gro-
 ningen* gehouden voor, om het gewone Doopformulier te wij-
 zigen. De stemming was over het geheel niet gunstig voor
 het plan, vooral op grond van het weinig betamende, om
 provinciaal een besluit te nemen, dat de *geheele* kerk betrof.
 Na één dag beraads adviseerde de Commissaris-politiek: het
 voorstel van *de Marne* te houden als niet gedaan. Boven-
 dien hadden de synoden in die dagen te veel met stoffelijke
 belangen te doen, dan dat zij met ernst kerkelijke of weten-
 schappelijke quaestiën aan de orde stellen konden.

Na 1808, het jaar waarin voor het laatst de synode naar eeuwenoude gewoonte vergaderde, behield de kerk alleen de vrijheid, om provinciale synoden bijeen te roepen. De geschiedenis bevestigt de juistheid van hetgeen wij reeds *a priori* vermoeden, dat zoodanige provinciale synoden beheerscht werden door den geest, die het meerendeel der kerkelijke personen van zoodanige provincie kenmerkte. Een afdoend bewijs is ons daarvan de Utrechtsche synode van 1809, op welke overeenkomstig het synodaal besluit van 1626, van de geëxamineerde proponenten de belofte geëischt werd, om in geen verdrag of onderhandelingen met de Remonstranten te treden; evenzoo werd 14 Junij 1809 te *Amersfoort* van twee kandidaten, peremptoir geëxamineerd, dezelfde verklaring verlangd. Doch van de zijde der hooge regering werd toen niet voor orthodoxie, maar voor organisatie geijverd. Het was het tijdperk der "organisatie." De Hervormde kerk had daarvan ten opzichte van hare formulieren niet veel te vreezen. De man toch, zonder wien het hooge staatsbewind weinig onderpam, TE WATER, was hartelijk aan de leer der vaderen verkleefd. Hij had niet verdiend onder de verdenking te geraken van een protestantsch metropolitaan te willen worden. In het *Levensberigt door hem zelve vervaardigd* beklagt hij zich over dien blaam (bl. 116 en 129). De eerst bijeengeroepen commissie drong aan op het instellen eener *algemeene synode* als meest geschikt om de zuiverheid der leer te handhaven, en "door den Koning (LODEWIJK NAPOLEON) te voorzien van eenige "magt, hetzij door 't benoemen van hoogleeraren in de God- "geleerdheid, hetzij door het vormen van eene nominatie, "hetzij door het dienen van advies nopens de personen, die "in aanmerking kwamen." "Ontstond er twijfel aangaande "de aankleve van eenig hoogleeraar aan de leer der Her- "vormde kerk, voor die synode of hare afgevaardigden moest "hij zich eindelijk over zijne gevoelens verklaren," en "indien "zij niet volkomen gerust kon zijn, een ander in deszelfs "plaats aangesteld worden."

Uit de begeleidende missive, gevoegd bij het *Concept-reglement op de organisatie van het Hervormd kerkgenootschap* (men sprak toen niet van de Hervormde kerk) in het *Koninkrijk Holland*, namen wij die gedeelten over, wier kennismening voor ons bepaald onderzoek noodig is. In de medegedeelde woorden toch werd voor het eerst en nadrukkelijk wenschelijk geacht, om, nu kerk en staat gescheiden waren, de benoe-

ming van die mannen, welke de godgeleerdheid *ten behoere van de dienst der Hervormde kerk* onderwezen, onder de controle der hoogste kerkelijke magt te plaatsens.

De zaak verdient ons nadenken; plaatst men zich op het standpunt waarop die commissie stond in haren tijd, toen zij zag, dat andere Protestantsche kerkgenootschappen, het Luthersche, Doopsgezinde en Remonstrantsche, zorgden voor de rigtige opleiding van hunne predikanten, men kon wel niet anders, of moest met haar de professoren aan 's lands academiën beschouwen als dienaren van de kerk, dus aan het toezigt der kerk onderworpen. Op dit standpunt is het allernatuurlijkst, dat de synode, wettig de kerk vertegenwoordigende, het theologiesch onderwijs der hoogleeraren controleert. Maar de commissie vergat, dat de hoogleeraren, aangesteld en gesalarieerd door den staat, werkelijk staatsdienaren zijn en alzoo aan geen kerkelijk collegie onderworpen in hunne betrekking van *hoogleeraren*. De commissie ging natuurlijk uit van de praemissie dat de *hoogleeraar*, als dienaar der kerk, gehouden moest zijn al wat door de kerk geleerd was, ook te onderwijzen. Zij sloot echter het oog voor de bijna onoverkomelijke bezwaren van eene goede contrôle. Zij loochende de lessen der geschiedenis, die van al dergelijke synodale uitspraken over de regtzinnigheid van menschen en van boeken treurige herinneringen bewaard had; zij begeerde aan de synode een taak te zien opdragen, welker vervulling nooit goed kon plaats hebben. Want synodale uitspraak te geven in theologische twistvragen, is geene kleine zaak. De *Friesche* synode van 1812 verklaarde daarom aan de classis van *Utrecht*, op hare vraag, wat de kerk doen moest ten opzichte van REGENBOGEN'S *Christelijke godgeleerdheid naar de behoefte van dezen tijd*, zeer verstandig, dat het onvoorzigtig en onraadzaam was kerkelijk zich met dit boek te bemoeijen, al keurde men de daarin voorgedragen begrippen geheelijk af. Die synode was doordrongen van de overtuiging, dat in theologische vraagstukken geen defendens door de getalssterkte der opponenten tot zwijgen, veel min tot herroepen gebragt worden kan. De synode, de eerste *algemeene*, welke in 1816 gehouden werd, zag zich den last onthouden, om, gelijk zij predikanten en candidaten van hun ambt kon ontzetten, zoo ook over de hoogleeraren in de theologie uitspraak te doen. Integendeel werden haar deze als praeadviserende leden toegevoegd, onder den titel van "leden der Hervormde godgeleerde

“faculteiten op de drie hoogeschoolen,” een maatregel, die veel en gegronde tegenspraak vond, reeds in 1816 in de *vijf brieven ter verbetering van het plan van organisatie der Hervormde kerken*. De bepaling was trouwens geheel nieuw; in vroeger eeuwen, b. v. in 1629, woonden de vier *Leidsche* professoren, op bepaalde uitnoodiging, de toen in *Leiden* gehouden synode bij, alleen als raadgevende *gasten*. De nieuwe orde, die hunne tegenwoordigheid eischte, ging uit van de veronderstelling, dat de hoogleraren als dienaren des Evangelies en der wetenschap op de synode toegelaten, met deze waken zouden voor de “handhaving der leer van de Hervormde kerk,” niets verder aangaande den vorm dier handhaving voorstellende, wat namelijk de hoogleraren der “Hervormde godgeleerde faculteiten” betreft.

Eigenlijk is dit ook geheel overbodig; werden toch de hoogleraren uit de predikanten gekozen, zij hadden zich dan plegtig tot handhaving der leer en gehoorzaamheid aan de tucht verbonden, zelfs, zoo als wij hoorden uit het medegedeelde onderzoek van KIST, bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt die verbindtenis herhaald. De synode van 1816 hief voor de in dienst tredende leeraren die verplichting niet op; integendeel: met de uiterste behoedzaamheid zocht zij evenzeer waarborgen voor de kunde der toekomstige leeraren, als voor hunne regtgeloovigheid, en droeg dit bij voortdoring, gelijk weleer, aan de kerk op. Niemand mogt verder tot de dienst toegelaten worden, dan die aan een der bestaande hoogeschoolen had gestudeerd; die alzoo wetenschappelijke kennis bezat en haar verkregen had uit het onderwijs dat *daar* (niet buiten 's lands of privatim bij dezen en genen predikant, hetwelk helaas! weleer tot groote schade der kerk en bij laakbare rekkelijkheid der classicale besturen geduld was) genoten kon worden; die zich daarenboven bereid toonde, om dit formulier te onderteekenen: — “verklaren bij dezen “opregtelijk — dat wij de leer, welke overeenkomstig Gods “heilig woord, in de aangenomen formulieren van eenigheid “der Nederduitsche Hervormde Kerk is vervat, ter goeder “trouw aannemen en hartelijk gelooven; dat wij dezelve naar- “stig zullen leeren en handhaven, en dat wij op de bevoor- “dering van godsdienstige kennis, Christelijke zeden, orde “en eendragt ons met allen ijver zullen toeleggen; verbindende wij ons bij deze onze handteekening tot al het voor- “schrevene, en om, zoo wij bevonden worden tegen eenig ge-

“deelte van deze verklaring en belofte gehandeld te hebben, “deswege ons te zullen onderwerpen aan de uitspraken der “bevoegde kerkelijke vergaderingen.” — Overeenkomstig deze bepaling zou de hoogleeraar, dien men voor eene kerkelijke regtbank van heterodoxie beschuldigen wilde, in een provinciaal kerkbestuur zijn regter vinden, gelijk dit vroeger hem, op deze belofte, tot de dienst der kerk toegelaten had. Alzoo blijft de hoogleeraar, beschouwd als dienstdoend predikant, onderworpen aan het oordeel waaraan elk predikant zich onderwerpen moet, en wordt hij onder den titel van hoogleeraar niet bij de kerk genoemd of geoordeeld. Zijne tegenwoordigheid op de synode, tot wier leden hij, krachtens zijn kerkelijk radicaal behooren kan, maar aan wier kring hij in zijne betrekking als hoogleeraar door den staat wordt toegevoegd, heeft iets zeer tweeslachtigs; als kerkelijk persoon daar verschijnende, toont hij, dat zijne wetenschap in overeenstemming is met de belijdenis der kerk; streed zij daarmede, dan zou hij natuurlijk den band, die hem en de kerk vereenigt, verscheuren.

Doch keeren wij terug tot het formulier van 1816, dat, naar mijne overtuiging, juist dien invloed op de beoefening der godgeleerde wetenschap gehad heeft, welke voor de kerk zelve ten zegen is. Wetenschap wil zij, maar geloovige d. i. eene zoodanige, die het rijk van CHRISTUS opbouwt. Het formulier van 1816 verschilde veel van dat van 1619 (DONKER CURTIUS heeft die vergelijking in de *Godgel. Bijdr.* van 1834 en 1835 zeer naauwkeurig uitgewerkt), omdat, naar het zoo merkwaardig praeadvies van HERMAN ROYAARDS; merkwaardig, dewijl het een eervolle proeve mogt heeten van de opregtheid eens mans, die niet aarzelde eene zienswijze te openbaren, aanmerkelijk verschillende bij die, welke hij in vroegere jaren had voorgestaan; alles vermeden moest worden, wat nu nog op de synode den schijn laden kon, alsof zij de formulieren naast den bijbel als eene tweede kenbron der waarheid beschouwde. Doch ik schrijf hier geene geschiedenis van den twist over het *quia* of *quatenus*, evenmin als van de bestrijding des formuliers, door DIRK MOLENAAR in 1827 in zijn *adres* aangevangen en door anderen jaren achtereen herhaald! Ik moet mij hier alleen bepalen bij de vraag: *welken invloed heeft het formulier van onderteekening, in 1816 vastgesteld, in 1835, 1841, 1842 en 1854 bevestigd, verklaard en gehandhaafd, op de beoefening der theologie gehad?*

Bindt het de theologie? In het eerste concept-reglement van de consuleerende commissie, door den Souvereinen vorst benoemd, werd in art. XXV de candidaat niet verplicht, om bij zijne toelating zich te verbinden tot het verkondigen van de leer der kerk. Hij zou dus, ware dit concept goedgekeurd, geheel vrij geweest zijn; had b. v., Hervormd predikant zijnde, tegen den kinderdoop kunnen prediken, zonder daarom ontrouw te worden aan zijnen plicht jegens het genootschap, waarin hij de dienst vervulde. Doch de onderteekening van het formulier van 1816 — welke onderteekening voor mij nooit anders gegolden heeft, dan als een *quatenus*, omdat, had men het *quia* begeerd men dat van 1619 slechts had behoeven over te nemen, terwijl men dat doende zeer gezondigd zou hebben tegen den geest van het protestantisme, volgens welken bij gestreng vasthouden aan eenheid van grondslag ruimte gelaten moet worden voor de verscheidenheid der meeningen — bond den dienaar van het Evangelie aan twee pligten: *de wetenschap te beoefenen naar zijn door CHRISTUS geheiligd geweten*, opdat hij weten zou, wat in de leer der kerk al, wat niet met Gods woord overeenstemde; en *de resultaten der wetenschap als dienaar der Hervormde kerk te verkondigen*, dat wil zeggen: in haar te blijven zoo lang zijne overtuigingen overeenstemden met den geest en de beginselen dezer kerk, waarvan de formulieren de vrucht zijn; haar te verlaten, zoodra hij een onoplosbaren strijd zag tusschen den geest en de beginselen dier kerk en zijne wetenschappelijke resultaten. Eischte eenig Protestantsch kerkgenootschap iets meer van zijne belijders, het zou feitelijk zijn protestantsch karakter verliezen. Maar het moet weten, wie zijne leden en leeraars zijn, wie niet. Het heeft volle regt en dringende behoefte, om eene geloofsbelijdenis te formuleeren, mits die geloofsbelijdenis niets meer uitdrukke, dan datgeen wat juist en naauwkeurig het wezen en het levensbeginsel van het genootschap omschrijft. Wie dien geest en dat beginsel niet meer voor de zijne erkennen kan, is zedelijk verplicht om uit dat genootschap zich te verwijderen.

Ten tweeden merken wij op, dat de kerk dit onderteeknings-formulier in 1816 vaststellende, *de theologie juist zoo veel of zoo weinig bond, als zij vroeger sedert 1619 gebonden geweest is*. Geen grooter dwaling kan zich in deze quaestie laten gelden, dan de meening, dat de formulieren ooit op de theologie zoodanigen invloed gehad hebben, dat zij de ontwik-

keling der wetenschap — wel te onderscheiden van den gang der studie — aan banden gelegd hebben. Waarlijk de Synode van 1816 heeft in haar *quatenus* de historische exegetische gevolgd. Zal ik eenig bewijs ter versterking van dit gevoelen bijbrengen? Liefst beroep ik mij dan op getuigen, wier regtzinnigheid in de kerk nooit verdacht is geweest. FESTUS HOMMIUS verklaart (in zijne *Disp.* 18 *de auct. Concil.*) “dat de “kerken de conscientien niet gebonden hebben aan het oordeel harer afgevaardigden, noch dat zij aan deze de absolute magt gegeven hebben, om wat hun goedgeacht, in haren naam vast te stellen; maar de concientien blijven altijd alleen aan Gods woord gebonden.” B. DE MOOR (*Com. perp. in MARCKII Comp.* I: 411): “niemand der Hervormden schrijft “aan de kerk een opperst, een aan geene hoogere wetten gebonden, een op zich zelf staand oordeel toe; wij beweren evenmin, dat de kerk boven de schrift staat, maar onderwerpen alles aan het oordeel van de schrift en verlangen, “dat alle bepalingen der kerk of van hare voorgangers, door elk individueel lid, aan de schrift als regel getoetst zal worden.” Waar zulke godgeleerden op die wijze oordeelden, hadden de staten van *Holland* in hunne publicatie van 18 Dec. 1694 volkomen regt, om dit als de kracht der werking van de formulieren voor te stellen, dat er “onder de leeraren, “blijvende bij de formulieren, geen *essentiëel* verschil overbleef.” Ik mag hier niet dieper in het gewigtig vraagstuk indringen, maar durf met volle vrijmoedigheid beweren, dat er nooit overeenstemming in *al de leerstukken* is geweest, en dat dit gemis *nooit kerkelijk vervolgd* is. Absolute orthodoxie heeft nooit bestaan, zij was altijd comparatief en betrekkelijk. “Meent men” — dus schrijft HERINGA (*Berigt aangaande zeven stellingen*, bl. 83 vlg.) “dat de instemming met die formulieren, in den strengsten zin, van de ondertekenaars is gevorderd en door ons is verklaard; dan zal men moeten stellen, dat een groot aantal van de meest geleerde, regtzinnige, godsdienstige en als zoodanig in ons kerkgenootschap meest beroemde mannen, zich sedert de Dordrechtsche Synode heeft schuldig gemaakt aan het trouweloos verbreken van een heilig gegeven woord, en dat zich allen daaraan medepligtig hebben gemaakt, die eene kerkelijke goedkeuring hebben gegeven aan boeken, in welke stellingen, bewijzen, schriftverklaringen, woorden en spreekwijzen, in onze Formulieren voorkomende, zijn afgekeurd.” Al maak ik die

woorden gaarne tot de mijne, zou ik toch daaraan met HERINGA niet gaarne het wettig regt van het *quia* en het ongeoorloofde van het *quatenus* verbinden. Het *quatenus* heeft een protestantsch karakter en eene wording, die door de geschiedenis verdedigd wordt. De synode van 1816 nam den staat van zaken, zonder zich met de vraag naar het *de jure* in te laten; zij plaatste zich op het standpunt van de feiten, die gebeurd waren. Ook bedriegen zich sommigen, die wanen, dat eerst in later jaren klagten van onregtzinnigheid bij de kerkelijke lichamen zijn ingediend en afgewezen. De kerkelijke geschiedenis van ons vaderland leert duidelijk, dat na 1619 de Staten meestal hun *veto* spraken, zoodra de twist over de regtzinnigheid wat hoog liep; enkele gevallen uitgezonderd, zoo als gebleken is uit de mishandelingen den Groningschen hoogleeraar v. D. MARCK aangedaan, toen de staat het kerkelijk drijven steunde.

Zoodra men de trouw aan de formulieren met *quatenus* beschrijft, heft men vele moeilijkheden op en bewaart men zich voor allerlei bezwaren. De Christelijke kerk, die op het Evangelie steunt en geene andere waarheid belijdt, dan de in en door CHRISTUS geopenbaarde, mag en kan haar oog niet sluiten voor het feit, dat binnen den kring der oudste belijders van den Heer bij zeer stellige eenheid toch onmiskenbare verscheidenheid geheerscht heeft. Binnen eene kerk, die op dit feit het oog gerigt houdt, moet de vraag naar het al of niet getrouw zijn aan het formulier van eenigheid eigenlijk alleen beslist werden door de eenig bevoegde regtbank, die er is — het theologiesch geweten des aangeklaagden. Tot die zienswijze is de synode nu in onze dagen gekomen, nu zij het rond en eerlijk beleden heeft, dat zij als synode eene uitspraak over kerkelijke regtzinnigheid, allerminst in de hoogleeraren der godgeleerdheid, tot de bevoegdheid harer beslissing rekent. In 1841 (*Handel.* bl. 22) bragt I. J. DERMOUT het voorstel ter tafel, “om bij adres aan den Koning “te verzoeken, dat nu voortaan aan de Hervormde kerk worde “toegewezen en verzekerd een regtmatige invloed bij de be- “noeming van hoogleeraren in de godgeleerdheid aan de hoo- “scholen des Rijks.” De Athenaea van *Amsterdam* en *Deventer* werden niet buitengesloten; de hoogleeraren daar met dat vak belast, worden door den raad der steden benoemd, en zijn dus evenmin als de hoogleeraren aan de Academiën, gekozen door de kerk. Na velerlei discussie stelde de syno-

dale commissie (*Hand.* 1843, bl. 51) onder anderen dit voor, "dat elk nieuw benoemd hoogleeraar in de godgeleerdheid "zou afleggen eene betuiging van verkleefdheid aan de Nederduitsche Hervormde kerk en de leer, welke overeenkomstig Gods woord, in haren aard en geest het wezen en de "hoofdzaak harer belijdenis uitmaakt." In de synode (*Hand. van 1844*, bl. 59) werd betuigd, dat de wetenschap ligt buiten het rechtsgebied der kerk; maar die verzekering zegt te veel, omdat er sprake is van de beoefening der wetenschap door een persoon, die eene kerkelijke qualiteit bezit, en in die qualiteit tot het rechtsgebied der kerk behoort; noch de wetenschap, noch de kerk, de laatste allerminst, kan men zich denken in abstracto. Gansch overbodig acht ik op dien grond het door de synode van 1844 bepaalde: "dat van elken "hoogleeraar in de godgeleerdheid aan eene van 's Rijks hoogleerschen zal worden verlangd eene schriftelijke verklaring, "behelzende de betuiging zijner verkleefdheid aan de Nederduitsche Hervormde kerk, en de leer welke overeenkomstig "Gods heilig woord, in haren aard en geest het wezen en de "hoofdzaak uitmaakt van hare belijdenis, en dat hij, bevonden "wordende strijdig met deze getuigenis gehandeld of geleerd "te hebben, zich deswege aan de uitspraak der Nederduitsche "Hervormde kerk, wettiglijk vertegenwoordigd, zal onderwerpen; en dat alleen de algemeene synode der Nederduitsche "Hervormde kerk uitspraak zal doen over bezwaar of aanklagt "tegen eenen hoogleeraar in de godgeleerdheid, wegens ontrouw aan zijne in opgenoemde hoedanigheid met voormelde "kerk aangegane verbindtenis; en dat geen bezwaar of aanklagt zal worden aangenomen, tenzij door of van wege een "van die kerkbesturen, die, als daartoe in betrekking tot "elk der respectieve godgeleerde faculteiten speciaal bevoegd, "bij eene nader te ontwerpen instructie zullen worden aangewezen."

Dergelijke bepaling werd met protest van eene aanzienlijke minderheid ter goedkeuring aan de godgeleerde faculteiten toegezonden. De eenige bedenking, of er niet moest worden gezorgd, dat een benoemd hoogleeraar, die geen *ministerii candidatus* is, tot het afleggen van een kerkelijk examen naar een der provinciale kerkbesturen werd verwezen, bleef juist bij de synode voor als nog buiten beraadslaging.

Zie ik wel, dan had zij alleen op het laatstvermelde punt hare aandacht te vestigen; zij toch, als synode, kent geene

hoogleeraren, zij kent alleen *leeraren*; hebben deze q. q. het formulier van overeenstemming geteekend, zoo staan zij in de gewenschte betrekking tot de kerk; hoogleeraren worden zij door 's Konings keuze, doch dit verandert hunne betrekking tot de kerk niet, voor welke zij *leeraren* blijven. Aan welke leeraren de staat de taak ook opdrage (art. 56 van het besluit van 1815 op het hooger onderwijs) der *vorming van de kweekelingen voor de Hervormde godsdienst*, de kerk oordeelt er over, of die vorming goed geslaagd is; zij onderzoekt de kweekelingen voor hare dienst; zij geeft het kerkelijk radicaal; zij legt den gevormden kweekeling het onderteeکنings-formulier voor; zij oordeelt of de wetenschappelijk gevormde waardig is *leeraar* in de *Hervormde* kerk te zijn. De hoogeschool geeft *wetenschappelijke*, de kerk *kerkelijke* waardigheden.

De synode van 1845 droeg het behandelen der voorgestelde zaak op aan de algemeene synodale commissie (*Handel.* bl. 79), die een volgend jaar (*Handel.* 1846, bl. 28), terwijl haar in handen gegeven waren 59 adressen, deswege bij de synode ingekomen, van welke 56 strekten tot verwerping der toen bij haar aanhangige artikelen betrekkelijk dit onderwerp, berigtte, dat zij het antwoord der geraadpleegde faculteiten als nog verwachtte; in 1847 diligent-verklaring verzocht; het volgend jaar, na correspondentie met de genoemde faculteiten een concept ter tafel bragt, dat aangenomen en ter beoordeeling aan de provinciale kerkbesturen rondgezonden werd (*Hand.* 1848, bl. 55 en 257), waarop eindelijk de synode van 1849 (*Hand.* bl. 462), met de uiteenloopende gevoelens der kerkbesturen bekend geworden, en "voor 't minst de invoering "van het aangeboden concept niet als van dringend belang "beschouwende, ook het tegenwoordig tijdsgewricht niet ge-"schikt achtende," die gansche zaak voor een onbepaalden tijd deponeerde in de handelingen. Tot op heden rust zij daar nog.

Men heeft van de mogelijkheid gewaagd, dat de staat te eeniger tijd den hoogleeraarsstoel in de godgeleerde faculteit zou kunnen laten bezetten door een *niet-Hervormde*. Deze onderstelling is valsch; want zoolang de wet voorschrijft, dat het godgeleerd onderwijs aan de hoogeschool (allereerst en voornamelijk) strekt tot *vorming van kweekelingen voor de Hervormde godsdienst*, kunnen niet anders dan Hervormde leeraren gekozen worden. Ook een nieuwe wet op het onderwijs zou dit

niet kunnen voorbijzien, of, wat oneindig beter zou wezen, de benoeming geheel aan de kerk zelve overlaten. De regering heeft weleer door de oprigting van het *Evangeliesch Luthersch seminarie te Amsterdam* in 1816, den staat van zaken, gelijk die ten aanzien van het godgeleerde onderwijs geworden was, als een fait accompli aangenomen. Maar — beweert men — geene kweekelingen worden door de provinciale kerkbesturen tot het examen voor den rang van proponent toegelaten, dan die aan eene der hoogeschoolen *wetenschappelijke* graden verkregen hebben: zoo schijnt de kerk te zuchten onder de altijd wisselende heerschappij der theologie. Daar is waarheid in deze opmerking en in zoo ver dus grond voor de bedenking, die men maakt. Doch in de Protestantsche kerk is verscheidenheid en verandering van inzichten niet uit te sluiten; ieder, ook hij die over deze heerschappij klaagt, bezigt het *quatenus*, hij zou aan het *quia* niet gebonden willen zijn. Hoe kan hij dan anderen binden? Eerst dan geschiedt er onregt, wanneer ooit de godgeleerdheid aan eene van 's lands hoogeschoolen ter onderwijzing opgedragen wierd aan een, die geen leeraar der Hervormde kerk ware, dus aan iemand, die niet plegtig betuigd had gehecht te zijn aan de kerk en de leer dier kerk. Naar mijne innige overtuiging waarborgt het voortdurend handhaven van dat onderteekeningens-formulier tegen alle wezenlijke en ingebeelde bezwaren.

Heeft de synode alzoo den eisch eener wetenschappelijke vorming voor de aanstaande leeraren gehandhaafd, in haar eigen boezem heeft eens het gevaar gedreigd, om aan die wetenschappelijke opleiding bij het academisch onderwijs schade te doen. Wij denken aan de synode van 1849: zij ontving talrijke adressen tegen het sinds 1845 ingevoerde staats-examen, waardoor de regering gemeend had de soliditeit der kunde van hen, die tot het academisch onderwijs wenschten toegelaten te worden, te bevorderen. De synode, hoewel geenszins slapheid in dezen begeerende, adresseerde zich aan den Koning met verzoek om de gestrengheid van dat examen te matigen. Haar adres — men vergeve het mij — mishaaide mij zeer. Een der voornaamste argumenten tegen het staats-examen was dit: dat men veel te veel examen-studie begunstigde, aan allen, die zich aanmeldden, gelijke eischen deed en middelmatigheid bevorderde. Was dat wèl gezien? Kan een billijk en streng examen ooit *middelmatigheid* bevorderen? Ik meende, dat zij juist en alleen door de eischen van zulk

een examen gekeerd werd. Moest men niet aan allen, die zich aanmeldden als geoefend en bekwaam in elementaire kennis, *dezelfde voorwaarden* stellen, voor dat men hen kon toelaten tot het genieten van hooger onderwijs? Levert misschien dat schrikbeeld van "examen-studie" beteren grond voor de handelwijze der synode? Nog eens moet ik ontkenkend spreken: wat men "*examen-studie*" noemt is immers *volstrekt noodig* voor den leeftijd van hen, op welke ook de synode het oog had, en wien de gedachte aan de proef, die doorgestaan moet worden, ten spoorlag bij het werken is. Zelfs — de hooge kerkvergadering veroorloove mij het te zeggen — zelfs voor velen, die het studenten-leven reeds zijn ingetreden, blijft de prikkel noodig, voor dezulken, bedoel ik, die in de tegenwoordige inrigting der academie slechts twee dingen hoogst lastig keuren: collegie houden en examen doen.

De broederschap der Doopsgezinden en die der Remonstranten dachten geheel anders over de waarde van zulk een examen; immers voor degenen, die aan hare seminariën studenten wenschten te worden, stelden zij het ondergaan van het staats-examen als verplichtend, en — het is gebeurd — enkelen, die het staats-examen hebben doorgestaan, rekenden zij niet kundig genoeg, om aan het seminarie als student te worden toegelaten. Helaas! de regering heeft het staats-examen afgeschafft en middelmatigheid en oppervlakkigheid bevorderd. Ook op de afschaffing van de studie der wiskunde drong de synode aan, doch daarin is de regering haar niet ten wille geweest. Mogt nooit eenige kerkelijke vergadering ophouden strenge eischen te stellen voor hen die theologie willen studeeren; alleen de waarachtig deugdelijk gevormde kan een nuttig dienaar der kerk en een waardig beoefenaar der wetenschap worden. Nog één wensch: met de geschiedenis voor mij, blijf ik hopen, dat de synode der Nederlandsche Hervormde kerk nooit vergete, dat zij geroepen is, niet om leerstellige geschillen te beslissen, maar om de kerk te besturen. De haar toevertrouwde handhaving der leer van de kerk, wier wettige vertegenwoordigster zij is, bepale zich tot den eisch, om geen leeraar in haar midden te dulden, die niet opregtelijk betuigt, verkleefd te zijn aan de Nederlandsche Hervormde kerk en de leer, welke overeenkomstig Gods heilig woord in haren aard en geest het wezen en de hoofzaak uitmaken van hare belijdenis.

Ik ga over, en die overgang valt mij ligt, tot de zuster-
 genootschappen. Immers, noch bij de Luthersche kerkge-
 nootschappen, noch bij dat der Remonstranten hebben, in
 het tijdvak ons ter beschouwing gesteld, de synoden of de
 jaarlijks zaamgeroepen vergaderingen, zoover mij bekend is,
 op de beoefening der theologie bepaalden invloed gehad, om-
 dat zij, althans sinds 1787, haren werkkring beschouwden
 als te zijn van bloot-administrativen aard. Ziet ook de
 synode der Evangeliesch-Lutherschen zich aan de bepaling
 gebonden, om niemand tot proponent toe te laten, tenzij
 hij aan de academie van *Leiden* den wetenschappelijken
 graad van candidaat verkregen heeft, zij behoudt toch ten
 volle de bevoegdheid, om het kerkelijk radicaal uit te deel-
 len; daarbij wordt haar die wetsbepaling verzacht door het
 besluit, dat bij zoodanig een candidaatsexamen de hoog-
 leeraar van het Luthersch seminarie den hoogleeraar in de
 dogmatiek van de Leidsche faculteit vervangen zal. De be-
 paling is vastgesteld in den loop van 1816; doch de
 vestiging van het seminarie hangt zamen met gebeurte-
 nissen, die reeds in het einde der 18^e. eeuw het wenschelijke
 van verandering in de opleiding der Luthersche predikanten,
 ten dienste van ons vaderland bestemd, allezins wettigden.
 Luide werd echter hier en daar, met name in de stad *Gronin-
 gen*, het leedwezen uitgesproken, dat de Kweekschool te *Am-
 sterdam* en niet in eerstgenoemde plaats gevestigd was gewor-
 den; dan toch zou men uit *Oost-Friesland* vele studenten getrok-
 ken hebben, die nu *Halle* of *Göttingen* verkozen boven *Amster-
 dam*. De Kweekschool der Doopsgezinden was reeds sinds 1735
 in die stad gevestigd. Bestaande gansch en al onafhankelijk
 van de Regering, regelt zij geheel zelf hare belangen. Kun-
 nen die kerkgenootschappen alleen waardigheden, die bij de
 kerk gelden, uitdeelen; verlangen hunne kweekelingen *weten-
 schappelijke* graden — daar is nog geen theologische faculteit
 geweest, die aarzelen zou, zulke graden aan den wetenschap-
 pelijk geoefende toe te kennen, al beleed hij gevoelens, die
 met de Hervormde kerkleer strijden. Indien de belijdenis
 van zulke gevoelens haar oordeel ongunstig stemde, terwijl
 hunne verdediging den *wetenschappelijken* toets kon door-
 staan, zou zij voorzeker, als wetenschappelijke instelling, zich
 zelve opeffen.

Overigens bestaat er tusschen de Luthersche synoden en
 de besturende vergaderingen der Doopsgezinden en Remon-

stranten en hunne hoogleraren dezelfde verhouding als tusschen de Hervormde synode en de leden der theologische faculteit. Duidelijkheidshalve voeg ik hier de opmerking bij, dat ik van "besturende vergaderingen der Doopsgezinden" sprekende, niet vergeet, dat de Doopsgezinden in den eigenlijken zin des woords zulk eene besturend of algemeen vertegenwoordigend ligchaam niet hebben en ook niet kunnen hebben wegens de algeheele souvereiniteit van elke gemeente. Is het in den loop der tijden soms gebeurd, dat er een woord tot de Regering des lands gesproken moest worden, zoo als b. v. in 1799, toen "het vertegenwoordigend ligchaam des "Bataafschen volks" besloten had bij het plan "tot eene Algemeene Bataafsche gewapende Burgermacht" de bepaling op te nemen, dat "aan niemand, wie hij ook zij en welke "politieke of religieuse gevoelens hij ook moge zijn toegegaan, eenig ontslag vergund zal worden", dan nam de groote Amsterdamsche gemeente bij het Lam en den Toren het woord op, geenszins in aller Doopsgezinden naam, maar als "eene der talrijkste" gemeenten; ook na de vestiging der algemeene Doopsgezinde Societeit in 1811 is er in dat opzigt niet veranderd, daar deze Societeit haar Doopsgezind karakter zou verliezen, indien zij zich beschouwde als vertegenwoordigster van de Doopsgezinde gemeenten.

Wat nu het vraagstuk betreft, dat ons hier bezig houdt, is het voldoende op te merken, dat de Luthersche, Doopsgezinde en Remonstrantsche *hoogleraren leeraren* zijn in het kerkgenootschap, waartoe zij behooren; uit dit gegeven vloeit hunne betrekking tot de kerk voort te gelijk met hunne vrijheid in de wetenschap. De Doopsgezinde hoogleeraar, die op zijne dogmatische lessen den kinderdoop als den waren Christelijken doop of den eed als geoorloofd aanpreeft, zou ophouden lidmaat der Doopsgezinde broederschap te zijn, en zedelijk verplicht wezen, om zijn hoogleeraarsambt neder te leggen, als ongeschikt, om kweekelingen te vormen voor de dienst van zijn genootschap. Hetzelfde geldt van de andere kerkgenootschappen; de Remonstrantsche broederschap uitgezonderd, die, naar de verklaring van ABR. DES AMORIE V. D. HOEVEN in diens *Gedenkboek* bl. 264, niets heeft wat haar verbindt, dan de eenigheid des geloofs in JEZUS CHRISTUS; een standpunt, dat zóó algemeen ligtelijk verleidt tot indifferentisme op dogmatiesch gebied of tot oppositie tegen elke dogmatiesch-geprononceerde rigting, hoedanig dan ook; gelijk

blijken kan uit den veel besproken brief ter uitnoodiging tot vereeniging onder de Protestanten door de groote vergadering dier broederschap in 1796 uitgevaardigd, en niet het minst uit den inhoud der oratie, met welke JOANNES TIDEMAN in 1856 het hoogleeraarsambt bij hare kweekschool, aanvaard heeft.

Voor ons oogmerk is het genoeg, zoo dit beknopt geschiedkundig overzicht het bewijs geleverd heeft, dat geen kerkelijke partij ooit regtstreeks de theologie heeft kunnen overheerschen, terwijl de beoefening der theologie in ons vaderland aan personen, die op de ontwikkeling van de kerk invloed hadden, omdat zij in haar en in de wetenschappelijke wereld aanzienlijke rangen bekleedden, oneindig veel verschuldigd is. Met korte woorden het resultaat van ons overzicht zamenvattende, meenen wij te mogen beweren, dat in ons vaderland de school voor de gemeente meer geweest is, dan eenig kerkbestuur voor de school. Dit resultaat verblijdt ons. Dit en geen ander strookt met het denkbeeld van *Protestantsche kerk*.

De prijsvragen der godgeleerde genootschappen.

Juist in het jaar 1787 werd bij octrooi van "de Staten van Holland en West-Vriesland" het *genootschap tot verdediging van den Christelijken godsdienst tegen deszelfs hedendaagsche bestrijders*, in 's Gravenhage opgericht, als gevestigd erkend. 't Was niet het eerste genootschap in ons vaderland, dat door het uitschrijven van prijsvragen grooten invloed op den gang en de ontwikkeling der theologie verkreeg. Negen jaar vroeger was de stichting van PIETER TEYLER v. D. HULST, en reeds in 1756 het zoogenaamde *Stolpiaansch legaat* in het leven getreden. Had ook het laatste eene meer wijsgeerige rigting, deze was echter meerendeels theologiesch, in zoo ver de onderwerpen der prijsstoffen tot het gebied der *theologia naturalis* behoorden. Over Gods bestaan *à posteriori* bewezen; later over het bewijs van Gods bestaan *a priori* betoogd; over het begrip van God als de realiseering van het hoogste zijn; over de waarde van der menschen overeenstemming in de erkenning van een hoogste wezen; toen over de eenheid van God; over de eigenschappen, die uit het bestaan van een noodzakelijk wezen noodzakelijk voortvloeijen; over God als schepper, en het ware stelsel der natuur; over het bestaan van het kwaad als niet strijdig met de volmaaktheid van het

hoogste wezen — dat waren de onderwerpen uit de wijsgeerige godgeleerdheid, welke, naar aanleiding van de prijsvragen van het *Stolpiaansch legaat*, reeds vóór 1787 behandeld waren. Vergeten wij echter niet, dat evenzeer over de *Ethica* reeds eenige vragen waren voorgesteld, zoo als over het regt van God op de schepping; over Gods wetgevend gezag; over de menschen als *entia libere agentia*; over den *sensus moralis*; over de waarheid, dat de Christelijke zedeleer vreedzaam zich in elke staatsregeling voegen kan; over het verschijnsel dat de Christelijke godsdienst hare hernieuwende kracht slechts in enkelen heerlijk openbaart: over al die onderwerpen had het *Stolpiaansch legaat* reeds vóór 1787 verhandelingen en vertoogen uitgelokt en uitgegeven. De meeste dier geschriften waren in het Latijn geschreven naar de hoogte van de wetenschap dier dagen. Enkele slechts, ik denk aan de verhandelingen van WYTTENBACH en CRAS, leefden veel langer dan hare opstellers. Datzelfde zij gezegd van des eerstgenoemden, door TEYLER's *godgeleerd genootschap* in 1784 bekroonde, verhandeling over de gevoelens der oude wijsgeeren wegens den staat der zielen na dit leven, tot het 4^e deel van TEYLER's werken behoorende; waarvan de drie eerste, over het onderscheidende kenmerk der Christelijke openbaring, over Gods bijzondere voorzienigheid en de zedelijke vrijheid, even als het 5^e over den staat der Christenheid ten tijde van MAHOMET's opkomst; het 6^e over de onderlinge verwantschap van de ware wijsbegeerte met de Christelijke openbaring, en het 7^e over de dwaasheid der twijfelarij, de ongerijmdheid van het meesterachtig beslissen en den middenweg tusschen beide — alle reeds het licht hadden gezien, toen het jaar 1787 aanbrak.

Bij die genootschappen voegde zich een nieuw, naar de plaats der oprigting het *Haagsche* genoemd. Wat mag toch wel de reden geweest zijn, dat in een land, zoo klein als het onze, nog een derde genootschap een werkring zocht en vond?

Op de Synode van 1785 te *Dordrecht* gehouden was ernstig geraadpleegd over de beste middelen, om den invloed van schadelijke boeken tegen te gaan en te stuiten; toen hadden gecommiteerden uit de *classis* van *Gorkum* de oprigting van een genootschap aangeprezen, hetwelk zich met de taak der wederlegging van dergelijke geschriften zou bezig houden. De aanleiding tot dit verlangen was verklaarbaar: in 1784

had te *Dordrecht* eene vertaling het licht gezien van het 1^e deel der *Historie van de verbasteringen van het Christendom* door JOSEPH PRIESTLEY; het boek werd zeer gezocht, door velen 's mans naam met eerbied genoemd en hooge gedachten-gekoesterd van zijne bekwaamheden. De Hollandsche Maatschappij der wetenschappen te *Haarlem* had hem reeds 22 Mei 1786 tot medelid benoemd, welk voorbeeld acht jaar later door het Bataafsch genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte te *Rotterdam* gevolgd werd. Openlijk werden hem blijken van achting gegeven, welker waarde in die dagen hoog waren aangeschreven. Daarentegen kantten zich anderen met nadruk tegen het verbreiden van PRIESTLEY's gevoelens aan; de ijverige burgervader van *Dordrecht*, P. H. VAN DE WALL, zoon van den predikant van dien naam, had strenge maatregelen op den drukker en uitgever toegepast, en als commissaris-politiek op de genoemde synode zeer den wensch ondersteund, om ook met geestelijke wapenen de verspreiding van dergelijke begrippen tegen te gaan. Ik noem den naam diens in zijn leven veelszins geëerden man te liever, omdat werkelijk de wetenschap der godgeleerdheid aan hem groote verplichtingen had. Door zijn invloed gelukte in 1788 de benoeming van RAU te *Leiden*, en in het laatste jaar van den korten tijd van zijn curatorschap over die hoogeschool (1790—1795) wist hij SCHEIDIUS als opvolger van den laatsten SCHULTENS op de Leidsche catheder te doen plaats nemen. Eene krachtige persoonlijkheid als hij, beminde krachtige maatregelen. Zoo deed hij zich ook in deze zaak kennen. Welhaast geschiedde er eene oproeping tot alle welgezinden en hadden de tegenstanders van PRIESTLEY het genoegen den arbeid van ABDIAS VELINGIUS, toen hoogleeraar en predikant te *Bergen op Zoom*, vroeger te 's *Hertogenbosch*, CAROLUS SEGAAR, te *Utrecht* gelijke betrekking vervullende, en van CORNELIUS GAVÈL, predikant te *Goedereede*, in een lijvig boekdeel van 688 bl. in 1787, aan het publiek te kunnen schenken. De uitvoerigheid van deze stukken verhinderde de openbaarmaking van het geschrift van J. W. JANSSEN, predikant te *Paltzdorf*, wiens Hoogduitsche verhandeling eene loffelijke vermelding ruimschoots werd waardig gekeurd. Prijkt dit boekdeel gewoonlijk aan het hoofd van de werken door het Haagsch genootschap uitgegeven, het neemt die plaats in, voor zoo ver de uit-schrijvers van de wederlegging mede behoord hebben tot de oprigters dier stichting. Door dezelfde beginselen geleid en

hetzelfde doel beoogende, vereenigden zich J. HERINGA van 's Gravenhage, A. VAN ASSENDELFT van Leiden, M. RUMMERINK van Dordrecht, J. KNEPPELHOUT van Gorkum en D. A. REGULETH van Haarlem, om eene inrigting in het leven te roepen, die het als hare taak zou beschouwen, de Christelijke waarheid te verdedigen tegen hare hedendaagsche bestrijders. Wie juicht de poging niet toe? Laat ons echter terstond een woord van beklag daarover uiten, dat de aard en de hoedanigheid dier bestrijding niet naauwkeurig bepaald is. Hoe spoedig bleek dit hoogst noodig te zijn. In den loop van het jaar 1787 gaf een geleerd man in het licht: *aanmerkingen op de prijsverhandelingen tegen PRIESTLEY, inzonderheid op de verhandeling van den Hoogel. Heer C. SEGAAR*. De pseudonym, dien de auteur koos, PAULUS SAMOSATENUS, is doorzigtig genoeg, om ons PAULUS VAN HEMERT als schrijver te doen kennen. Duidelijk toonde de auteur zijn regt, om *aanmerkingen* te maken, want hij bewees, dat de bekroonde opstellers der prijsverhandelingen doorgaands hadden aangenomen, wat nog bewezen moest worden en aan de brieven van BARNABAS en IGNATIUS eene waarde toekenden, die een wikkende kritiek hun ontzeggen moest. Het tegen PAULUS SAMOSATENUS gerigt geschrift van MALCHION (1788) getuigt er van hoe weinig men begreep van de waarheid, dat een vernieuwd kritiesch onderzoek van vele, lang gebruikte en vaak nageschrevene plaatsen uit de *patres*, meer dan noodig was. Het streven was daarheen gerigt, om PRIESTLEY, en in het algemeen elken voorstander van een nieuw gevoelen, het zwijgen op te leggen, terwijl men naauwelijks plaats liet voor de veronderstelling, dat er welligt in den aanval, dien men bestrijden wilde, regt bruikbare winst voor de zaak der waarheid te vinden ware. Doch hooren wij wat de oprigters zelve verklaren in hunne "algemeene uitnoodiging tot het lidmaatschap van het genootschap, 7 Junij 1786," ons bewaard in het voorberigt voor het 1^e deel der *Werken* en daaruit overgenomen in de feestrede van H. J. ROYAARDS, waarin deze het Haagsche genootschap bij zijn vijftigjarig bestaan geschiedkundig schetste. "Naardien wij een tijd beleven, waarin de verborgenheden en leerstukken, bij de Christenen steeds gehouden voor de gronden van hunne godsdienst, op allerlei wijzen worden aangestast en ondermijnd, is er tot derzelve bevestiging en handhaving een genootschap opgericht in 's Gravenhage, hetwelk jaarlijksch eenige prijsvragen daartoe zal uitschrijven." —

Nader werd de strekking van de werkzaamheid des genootschaps uiteen gezet in zijn programma van 1786, waar onder anderen deze verklaring te lezen is: "het is uit dien hoofde, "dat in 's *Gravenhage* een genootschap is opgericht, welks "hoofdbedoeling zal zijn de waarheden van den Christelijken "godsdiens tegen deszelfs hedendaagsche bestrijderen te verdedigen, en dus het Goddelijk gezag der Heilige Schriften, "alsmede de gewichtige verborgenheden des geloofs en de leer "der voldoening en genade, zoo als die van de Christenen, "beoordeeld volgens hunne confessiën en symbolische boeken, "gemeenschappelijk erkend worden, tegen derzelver aanval- "lers te verdedigen; zonder evenwel uit het oog te verliezen "de leerstellingen, welke in de Hervormde kerk als caracte- "riseerende duidelijk bepaald zijn, met vermijding van alles, "waaromtrent in dezelve geene bepalingen gemaakt zijn." Geheel in overeenstemming met dit door het genootschap gekozen standpunt was het, dat de synode van *Zuid-Holland*, te *Delft* in 1786 vergaderd, en de Walsche synode in 1787 te *Zierikzee* gehouden, hare adhaesie aan zijne oprigters be- tuigden, terwijl in 1787 de Zuid-Hollandsche synode, toen te *Leiden* bijeengekomen, hare blijdschap over het door de Staten uitgevaardigde octrooi uitsprak, waardoor de Staten getoond hadden, "welmeenende voorstanders te zijn van de christelijke "godsdiens en getrouwe beschermers van diegenen, welke "onze ware Gereformeerde religie tegen derzelver bestrijders "met het woord des geestes kloekmoedig verdedigen."

Wij zien het: het genootschap stelde zich voor, de christelijke godsdiens, geformuleerd naar de leer der Hervormde kerk, zonder bepaalde polemiek tegen de kenmerkende leerstukken der Protestantsche dissenters, te verdedigen. Het had zich dus een werkkring voorgesteld, die van de taak door het *Stolpiaansch legaat* en TEYLER'S *godgeleerd genootschap* aangevaard, verschilde. Het laatste, bestuurd door leden van het Doopsgezinde kerkgenootschap, toonde het er werkelijk voor te houden, dat *ware godsdiens kennis door vrijheid bloeit*; het had zich niet de handhaving van eene bepaalde kerkleer voorgesteld; het had evenmin als het *Stolpiaansch legaat* eenige betrekking met de kerk. Het Haagsch genootschap daarentegen onderwierp zijne schriften aan het *visum* der kerkelijke goedkeuring, voor zoo verre zij namelijk door leden van het Hervormd kerkgenootschap vervaardigd waren; de verhandelingen van den Lutherschen W. T. LANG in 1796 over de on-

genoegzaamheid der natuurlijke godgeleerdheid, en die van den Doopsgezinden HESSELINK in 1798 over het hooge priesterschap van JEZUS CHRISTUS, kwamen zonder kerkelijke approbatie uit. TEYLER vroeg naar geene approbatie. Om kort te gaan: den verschillenden aard dier beide godgeleerde genootschappen weet ik niet passender te beschrijven, dan met hetgeen BORGER eens tot antwoord gaf op de vraag: "Waarom "hij nooit op de vragen van het Haagsch genootschap schreef, "wél op die van TEYLER?" "Omdat het *Haagsch genootschap* "mij voorschrijft juist en precies wat het hebben wil; TEYLER "mij vrijlaat te geven wat ik heb."

Het is mijn voornemen niet, om met den lezer de werken dier genootschappen stuksgewijze te doorloopen. Wij slaan alleen op de lange rei een vlugtigen blik, om ons reenschap te geven van den invloed, dien deze genootschappen door de vragen, die van hen uitgingen, op de ontwikkeling der theologie gehad hebben. Enkele van die geschriften — doch het zijn slechts enkele — zullen beneden door ons bij de behandeling van de geschiedenis der theologie meer opzettelijk beschouwd worden. Zien wij dan, hoe die genootschappen op de studie der theologie hebben gewerkt; beantwoorden wij de vraag, of zij haar eene bepaalde rigting en gewenschte uitbreiding gegeven hebben?

Ons antwoord is dadelijk toestemmend. Het Haagsche genootschap, om daarvan het eerst te spreken, ontwikkelde veel werkzaamheid en genoot veel achting. Jaarlijks hield het eene openbare zitting, eene gewoonte, die eerst in 1821 is afgeschaft, en die openbare zitting werd vijfmaal vereerd met de tegenwoordigheid van "Zijne doorluchtige Hoogheid, den Heere "Prins Erfstadhouder", WILLEM V. Met uitvoerige aanspraken werd zij geopend, die doorgaands van denzelfden geest doordrongen waren, waardoor ook de bekroonde werken gekenmerkt waren: in elke bewering, die van de kerkleer afweek, zag men eene dwaling, en in haren verbreider een bestrijder des Christendoms.

Beschouw eens eene enkele proeve van die werkzaamheid, door een oog te werpen in het programma van 1798, dat ik toevallig bezit en met verkorting U mededeel.

Ter beantwoording worden voorgedragen deze drie nieuwe vragen en voorstellen:

I. Is er niet in 't verband, beide der gebeurtenissen en der leeringen, in de Heilige Bijbelboeken, van de eerste

tijden af, vervat, eene hooge en steeds voortwerkende Voorzienigheid zichtbaer, en kan men daaruit tot eene bijzondere Godlijke leiding en bestiering van derzelve schrijveren besluiten?

- II. Een betoog van de kracht van 't bewijs van de Waerheid en Godlijkheid der Euangelie-leere, ontleend uit de wonderwerken van JESUS CHRISTUS en de Apostelen.
- III. Welk is het eigenlijk denkbeeld, 't welk de Heilige schrijvers hechten aan de Vergevinge der zonden, opgemaakt uit den doorgaenden inhoud der schriften van het O. en N. T., en verdedigd tegen hedendaegsche bestrijders. Voorts
1. Eene verhandeling over het waere oogmerk en groot belang des Gebeds, of
 2. Eene over den waeren aart en voortreffelijkheid van de Christelijke gelaetenheid, en hoe die van ongevoeligheid onderscheiden zij. Verder
 1. Eene wel bewerkte verhandeling over eenig voornaem Leerstuk, 't welk in onze dagen door de zoogenoemde nieuwe Hervormers bestreden wordt.
 2. Eene bondige wederlegging van eene der dwaelingen, welke door diezelfde lieden thans verbreid worden.
 3. Eene oordeelkundige opheldering en handhaeving van eene of meer voornaeme bewijsplaetzen uit het O. of N. T., bekend onder den naem van loca classica, tegen de nieuwer aenvallen of verdraeijingen der hedendaegsche bestrijderen.
 4. Eene bescheiden en duchtig wederleggende recensie van eenig nieuwlings uitgekomen waerheid ondermijnend of Godsdiens hoonend Geschrift.
 5. Of een wel gepast verhoog over eenig gewigtig stuk van de beoefenende Godgeleerdheid.

Het genootschap verwagt voor den eersten September dezes jaers antwoorden op deeze vraegen:

- I. Naerdien sommige hedendaegsche schriftverklaerders dikwijls spreken van het locale der Bijbelleere, vraagt het genootschap: in hoe verre zijn het onderwijs en de instellingen van JESUS en de Apostelen alleen betrekkelijk tot de personen, tijden en plaetzen, onder en in welke zij leefden, en in hoe verre moeten dezelve van een algemeen en altijd verbindend gezag gerekend worden?
- II. Zijn er gegronde redenen, om vast te stellen, dat er in de begrippen der menschen omtrent het wezenlijke der

voornaemste waerheden van het Christendom, van tijd tot tijd, verandering behoort te komen, en dat men bij den toenemenden trap van kunde en beschaeving, thans onmogelijk daeromtrent zoo mag denken als men voor twee eeuwen of vroeger gedacht heeft?

Andwoorden op de vragē over de waeragtige en eenwige Godheid van den Persoon des H. Geestes.

Die op de vragē: Wat kan uit de echte gedenkstukken der ongewijde Grieksche en Latijnsche Schrijveren worden bijgebracht tot opheldering, bevestiging en verdediging der geschiedenis van JESUS en de Apostelen?

Ook blijven de vragēn of voorstellen, van tijd tot tijd uitgeschreven, voor een bepaelden of onbepaelden tijd, nog ter beantwoording voorgedragen, namelijk:

In 't jaer 1792:

Eene verhandeling, waerin de echtheid van die boeken des O. en N. T., welke in onze dagen meest bestreden worden, kortbondig verdedigd wordt. Reeds voorgesteld in 1788, en in twee vragēn herhaeld 1790.

Eene verhandeling, over de *beste manier*, om de Christelijke Jeugd onderscheidene en gegronde bevattingen van de geopenbaerde geloofs- en zedeleere te geeven, zoo, dat zij al vroeg tegen de verleiding der dwaelingen van deze eeuw gesterkt en beveiligd worde. Voorgesteld 1788, herhaeld 1790.

In 't jaer 1793:

Een duidelĳk betoog van het eeuwig en onveranderlĳk onderscheid van zedelĳk goed en kwaed, of deugd en ondeugd, met aenwĳzing van eenige voornaeme bijzonderheden waarin dat onderscheid, door zulken, die het goede wel eens kwaed, en het kwaede goed zouden willen noemen, verdonkerd of uit het oog verloren wordt, en van het onbetaemende en naedeelige van dusdaenige denk- en handelwĳze. Voorgesteld 1791.

Eene opgave, oplossing en wederlegging der voornaemste zwaerigheden en tegenwerpingen, welke bepaedelĳk door de hedendaegsche bestrijderen ingebracht zĳn tegen de geloofwaardigheid van MOSES, als geschiedschrijver, vooral ten aenzien der wetgeving op Sinā; met een kort voorafgaand historisch berigt omtrent hetgeen dienaengaende reeds te voren door anderen bondig betoogd is, met aenwĳzing der schrijveren. En

Eene soortgelĳke verhandeling, betreffende de geloofwaardig-

heid der Apostelen, als getuigen van JESUS opstanding en de uitstorting van de gaeven des H. Geestes op den Pinksterdag. Voorgesteld 1789, herhaeld 1791.

Eene duidelijke en volledige opgave van de leere van JESUS en de Apostelen, uit vergelijking van hunne eigene voorstellingen in de Schriften des N. T. afgeleid. Voorgesteld 1787, herhaeld 1790.

In 't jaer 1794:

Eene letterkundige historie van de formulieren van eenigheid en de Liturgiën der Hervormde Nederlandsche Kerke, met leerzaeme aanmerking. Voorgesteld 1792.

In 't jaer 1795:

Eene opgave der drangredenen voor de onderscheidene gezindheden der Christenen, om yder uit haer eigen beginselen, zich tegen de hedendaegsche nieuwe Hervormers te verzetten.

In 't jaer 1796:

Eene historische voordragt van de leere der Verzoening, zoo als die in de op malkanderen volgende huishoudingen der Kerk meer en meer is ontwikkeld en duidelijker voorgesteld.

De breede aanhaling is ligt den lezer niet ongevallig. Maar bij zoo veel bedrijvigheid vragen wij bepaald, of het genootschap veel goeds gedaan heeft, of het werkelijk de wetenschap opgebouwd heeft. Laat ons billijk zijn! *Dogmatiek* en *exegese* lagen aan den band der kerkelijke begrippen. Geloof mij niet op mijn woord! Vergun mij enkele bekroonde stukken met u in te zien. Wat zouden wij eerder in handen nemen, dan de allereerste verhandeling, die van JOHANNES VAN VOORST, toenmaals predikant te *Zierikzee*, naar aanleiding der vraag, volgens welke de allernaauwste betrekking en zeer heilzame invloed van het geloof aan verborgenheden en andere betwiste leerstukken op onze gelukzaligheid moest aangetoond worden. Na eerst ontvouwd te hebben, wat hij door *gelukzaligheid* verstaat en de bijbelsche beteekenis van dit woord, tegen den zin dien STEINBART c. s. daaraan geeft, gehandhaafd te hebben (bl. 15—30), bepaalt hij zijne lezers bij een uitvoerig betoog, dat het geloof of eigenlijk bepaalde begrippen aangaande den persoon van CHRISTUS, de leer der verzoening (genomen in den kerkelijken zin), de leer van de eeuwigheid der straffen, de leer der regtvaardiging door het geloof, en de leer der bijzondere werkingen des geestes, hoogst noodig zijn voor des Christens zaligheid. Gereedelijk erkent hij, dat

deze leerstukken niet in alle opzigten klaar en duidelijk zijn, en in menig opzigt *verborgenheden* mogen heeten, maar het is er zoo ver van af, dat de verborgen zijden dier leerstukken schade aan des Christens gelukzaligheid zouden toebrengen, dat zij, van heeler harte omhelsd, veeleer haar bevorderen. Zoo b. v. schrijft hij waar hij over de drieënicheid Gods handelt (bl. 124): “zijn evenwel deze *drie een*, zoowel in oog-“merken en voornemens, als in wezen en waardigheid, dit “kan bij ’t dadelijk genot, en in de zekere verwachting van “tgeen door elk der Goddelijke Personen tot verkrijging en “voltooiing der zaligheid wordt toegebracht, de blijdschap des “geloofs vermeerderen, en het berustend vertrouwen sterken. “En wat ons verder van deze geheimvolle verborgenheid ge-“openbaard is, geeft ons niet slechts de schoonste stof, om “Gods onnagaanbare grootheid en onvergelykelijke heerlijk-“heid hoog te roemen, en met den diepsten eerbied te aan-“bidden, maar schrijft ons tevens den regten en eenigen weg “voor, langs welken wij God naar zijnen wil kunnen dienen “en verheerlijken, en alzoo onze eigene zaligheid uitwerken.” De eigenlijke inhoud en ware strekking van het boek is deze: elke bestrijding van het kerkelijk leerbegrip gaat uit van eene miskennis der leer; die leer is eene slechts gedeeltelijk geopenbaarde verborgenheid, aan welker gezag men zich onderwerpen moet voor zoo ver zij verborgen is, welke redelijkheid den toets kan doorstaan, voor zoo ver zij geopenbaard is. Geheel in dien geest sprak TE WATER in de algemeene vergadering van 1788 (Werken in dit jaar uitgegeven bl. xxxii en volg.), “naardien de verborgenheden een zeer voornaam “gedeelte der Goddelijke openbaring uitmaken, en om die “reden allerfelst bestreden worden, is er groote omzigtigheid “noodig in het bevestigen van dezelve. — Wil men met vrucht “bezig zijn in ’t staven der diepe verborgenheden van ’t Evan-“gelie, door God zelve duidelijk geopenbaard, hoewel de wijze “ons geheim zal zijn, zoo lang wij eindig blijven, men ont-“houde zich van alle spitsvondigheden, en erkenne liever zijne “onkunde.” Het is dus alles behalve vreemd, dat de verhandelingen van J. E. MEBIUS en de Latijnsche van eenen ongenoemde, beide met zilver bekroond, naast de door VAN VOORST ingezondene, de eerste zijn door het genootschap uitgegeven; in alle zijn *leerstukken* en *verborgenheden* steeds in een adem genoemd geworden. Een der bekroonden, de niet genoemde, drukt kort en duidelijk in een sprekend voorbeeld

de waardij, welke men aan het geloof aan verborgenheden toekende, dus uit (Werken voor 1787 bl. 647): “wij weten “en gelooven, dat God, het allervolmaaktst wezen, een in “Wezen en drie in Personen is; bijaldien wij dit niet geloofden, zouden wij Hem geenszins zoo billijk, zoo waar en zoo “ootmoedig eerbiedigen kunnen; hetgeen wij toch gemakkelijk met onze gedachten kunnen bevatten, wekt zoozeer niet “onze verwondering of eerbiediging.” Inderdaad is deze plaats kenmerkend voor de kennis dier tijden, en maakt het ons begrijpelijk, waarom men zooveel waarde aan de verborgenheden toeschreef. Hadden de toenmalige bestrijders, ik gebruik gemakshalve die benaming, verzuimd de grondbeschouwingen, als daar zijn de begrippen van *openbaring, verborgenheid, ingeving, volmaaktheid Gods* enz., naauwkeurig te onderzoeken, hetzelfde gebrek kleefde aan de verdediging. Zie slechts JODOCUS HERINGA's betoog, *dat JESUS en zijne Apostelen zich doorgaans niet geschikt hebben naar de verkeerde denkbeelden hunner tijdgenooten*, 1789. Reeds terstond ontwaart gij, dat het vraagstuk verkeerd geformuleerd is. Accommodatie, bij JESUS en de Apostelen waar te nemen, het is inderdaad iets ongerijmds, wanneer men daarbij denkt aan een zich schikken naar verkeerde denkbeelden. HERINGA had alzoo met zijne wederlegging eene ligte taak. Eenmaal naar die vraag schrijvende, zoo als die vraag geformuleerd was, moest hij haar geheel ontkennend beantwoorden, hoewel hij, verder ziende dan de uitschrijvers der vraag, uit een objectief standpunt het accommodatie-begrip poogde te bestrijden. Hebben deze en dergelijke geschriften voor hunnen tijd iets goeds gedaan, — wat ik niet in twijfel wil trekken — de betwiste vraagstukken werden daarin alles behalve scherp en grondig voorgesteld. Ik beroep mij op een afdoend voorbeeld: het welbekende gevoelen van ERNESTI, die de geliefkoosde voorstelling van het drievoudig ambt van CHRISTUS had afgekeurd (*Opusc. Theol.* 411 sqq.), werd door HERINGA, in diens bij het Haagsch genootschap bekroonde verhandeling over de *Koninklijke waardigheid van JESUS CHRISTUS* (1797) bl. 91 en volg. ter spraak gebracht, met instemming, ja bijna met onverdeelde goedkeuring; doch in plaats van nu het onderwerp consequent door te denken, en op het door ERNESTI gewezen voetspoor voort te gaan, kiest HERINGA een middenpad en verklaart er niets ongerijmds in te vinden, om “het “bestuur des Heilands in zijnen tegenwoordigen staat van

“heerlijkheid aan te merken als een gedeelte van dat groot
 “verlossingswerk, hetwelk hem van God den Vader is opge-
 “dragen, schoon ook met hetzelfde eene heerlijkheid en eere
 “verbonden is, die als vergoeding van zijn lijden en als een
 “bestendig loon op zijnen arbeid, behoort te worden aange-
 “merkt;” maar wil toch ook de wat ruim opgevatte beteeken-
 nissen van de benamingen Profeet, Priester en Koning be-
 perkt hebben. De koninklijke waardigheid moest terug ge-
 bragt worden tot de magt en het gezag, welke Hij na zijne
 verhooging uitoefent. Jammer maar, dat de aard, de omvang
 en de invloed van dat gezag noch in de vraag, noch in het
 antwoord juist bepaald worden.

Het voorstellen van deze en dergelijke vraagstukken bewees
 echter, dat het genootschap een hernieuwd onderzoek noodig
 keurde. Wilde het dan niet volstrekt en in alles conservatief
 zijn? Geenszins: dezelfde aanspraak van TE WATER bewijst
 dit: ik heb slechts deze zinsnede daaruit over te nemen (bl.
 xxxv en volg.): “Wie durft ontkennen, dat een aantal plaat-
 “sen uit Gods woord voorheen bijgebracht zijn en nog gebe-
 “zigt worden, die, zoo wij op haar verband, het doelwit der
 “schrijveren en alle de regels van eene welgegronde uitleg-
 “kunde acht slaan, of in ’t geheel geen bewijs opleveren of
 “ten minste niet regtstreeks het doel treffen; want hoewel
 “niemand van ons den vijanden der waarheid kan of zal toe-
 “geven, dat in de schriften van ’t O. T. vruchteloos gezocht
 “wordt naar bewijs voor de gewichtigste leerstukken van onzen
 “Godsdienst, b. v. de aanbiddelijke Drieëenheid, de eeuwige
 “Godheid van den Heer CHRISTUS, de verzoening der zondaren
 “met God door den dood van zijnen Zoon en meer soortge-
 “lijke; moeten wij echter, indien wij redelijk denken en on-
 “bevooroordeeld handelen, gulhartig toestemmen, dat verschei-
 “dene plaatsen van het O. T., doorgaans daartoe betrekkelijk
 “gemaakt, in ’t geheel niet te pas komen en dat het gebruik
 “derzelve meer geschikt is om de goede zaak te verzwakken,
 “dan te bekrachtigen.” Ik dwaal niet, wanneer ik in de aan-
 gehaalde woorden het toenmalig standpunt der godgeleerde
 corypheën in ons vaderland geteekend vind. Het oude *quand
 même* vast te houden, men erkende het, dat ging niet meer;
 maar omdat men, en ik spreek nu alleen van het Haagsch
 genootschap, van den beginne af een te eng beperkt apologe-
 tiesch doel gekozen had, werd men belemmerd in het vrije on-
 derzoek. Duidelijk blijkt dat uit den vorm van de meeste

vragen; zoo b. v. uit de in 1804 voorgestelde dat er betoogd zou worden, "dat volgens de doorgaande leer des bijbels, de "Heere JEZUS in zijne gehoorzaamheid, lijden en sterven, moet "worden aangemerkt als borg van zondaren, die daardoor in "hunne plaats aan Gods gerechtigheid genoeg gedaan en hun "het eeuwige leven verworven heeft, met wederlegging van "hedendaagsche, daarvan verschillende gevoelens." Den bestrijders van het Christendom kon niets worden toegegeven; geene concessie mogt er gedaan worden, tenzij in den hoogsten nood. Ten bewijze van het laatst beweerde beroep ik mij op een boek, dat tusschen de 1^e serie van de werken van het Haagsch genootschap een vreemd figuur maakt, namelijk de in 1792 met een zilveren prijs bekroonde: *eenige gedachten over de leere der verzoening* door FOKKO LIEFSTINK, wier invloed bestreden moest, althans kon worden, door het bekroonde antwoord van D. K. HARMSEN op het in 1804 gevraagde betoog. Noem ik deze verhandeling van LIEFSTINK een vreemd figuur, ik heb bij die oordeelvelling den bovengenoemden feestredenaar tot bondgenoot. ROYAARDS toch gaat in zijne redevoering die verhandeling geheel met stilzwijgen voorbij, alsof hij ze in zijne lofreden niet voegzaam wist te plaatsen. Toch had hij er zeer gepast op kunnen wijzen, als op eene proeve van de manier, waarop men gepoogd heeft om aan de kerkelijke begrippen zoo wat een beter fatsoen te geven. Hoor eens, hoe de vraag luidde: "Kan men, behoudens de achtbaarheid der opstellers en de waardij van de schriften van het N. T., stellen, "dat alles, wat ons daarin van de oogmerken, de kracht en "de vruchten van JEZUS dood wordt geleerd, niet als wijsgerige waarheid, maar als schikking naar de volksbegrippen "van dien tijd moet worden opgegeven?" Dat er op zulk eene vraag antwoorden inkwamen, bevreedt u: want duisterder dan in die vraag geschied is kan men zijne bedoeling wel niet voorstellen. En welke was die bedoeling? Eenvoudig deze: eene wederlegging uit te lokken van het door STEINBART in zijne, ook in onze taal overgebrachte *Leere der gelukzaligheid*, bl. 353, beweerde: "de leer der offerhande is de brug "voor allen, die nog staan, daar de Joden zich ten tijde der "Apostelen bevonden." De eisch was dus, de scherpe kanten van het kerkelijk voldoeningsbegrip wat af te ronden. Dat heeft LIEFSTINK dan ook gedaan, door naar den voorgang van GROTIUS het leerstuk zóó op te vatten, dat men (bl. 71) in zekeren zin zeggen kan, "dat God verzoent door CHRISTUS, zoo als men

“zulks van eenen wijzen en deugdzaam monarch zou kunnen zeggen, wanneer hij, om zijne oproerige onderdanen genadig te zijn, zijne majesteit en de achtbaarheid zijner wetten door gepaste straoefeningen gehandhaafd hebbende, genade laat uitroepen.” Wordt in het boek *verzoening* volkomen eensluidend geacht met *voldoening*, dit is eene fout, die de schrijver gemeen had met zijn tijd. Daarover vielen zijne tijdgenooten hem niet hard; maar dat hij beweringen voordroeg, als (bl. 66) “dat in God geen eigenlijk gezegde toorn vallen kon; dat God wel vertoornd is door de zonde, maar niet in drift ontstoken, alleen een allerheiligst ongenoegen heeft tegen de zondaars;” deze en dergelijke voorstellingen waren toen alles behalve gangbaar. En wat vooral in dit boek tot de “neologische stoutigheden” kon gerekend worden, was de klaarblijkelijke poging van den schrijver, om het leerstuk der verzoening buiten den kring der verborgenheden te trekken. Men vond er toenmaals reeds veel behagen in, om de vraag: “behoort het tot de godgeleerde eenvoudigheid, de verzoening en verlossing door JEZUS te erkennen, maar omtrent de wijze daarvan geen onderzoek te doen?” (bl. 30) toestemmend te beantwoorden. LIEFSTINK sloeg een tegenovergestelden weg in, en oordeelde (bl. 45), “dat zulk eene godgeleerde eenvoudigheid, waarmede men begrepen wordt zich van alle verklaring van de door JEZUS aangebragte verzoening te onthouden, louter denkbeeldig is.”

LIEFSTINK vond niet veel volgers op de baan, die hij thans insloeg en verder bewandelen bleef. Lange jaren behield hij de gewoonte, om nameloos uit te geven, wat hij ter verheldering van de leer der schrift en der kerk aan zijne landgenooten mededeelde. Eerst in 1809, toen het 2^e deel van zijne *Leer der Gereformeerde Kerk naar den leidraad van de Heidelbergse Catechismus, verklaard en toegepast ter onderrigting en stichting van ongeleerden*, het licht zag, plaatste hij zijn naam op den titel van een boek, dat wel hier en daar geponde bezwaren tegen enkele leerbegrippen in den Catechismus aanwees, doch eene meer behoudende strekking had, dan zijne bij het Haagsch genootschap bekroonde verhandeling. Maar zelfstandigheid van oordeel en moed om voor zijne meening uit te komen, zal niemand hem ontzeggen. Nogthans werden deze beide eigenschappen door het beantwoorden van de vragen der Haagsche stichting niet opgewekt; de dogmatische onderwerpen werden doorgaands in de vragen zóó geformu-

leerd, dat een afwijkend gevoelen voor eene bestrijding des Christendoms bleek gehouden te zullen worden. Lang hield die wijze van doen bij het Haagsch genootschap stand, en bleven zijne op dogmatische vragen bekreonde antwoorden zich onderscheiden door het voorstaan van de meest aangenomen, of, juist, van de minst afwijkende dogmatische denkbeelden. Sla eens open het boekdeel, hetwelk het genootschap in 1819 uitgaf; en verwonderd vraagt gij, hoe het mogelijk was, dat er eene vergelijking van de wonderwerken van ELIA en ELIZA met die van JEZUS werd gevraagd, en eene geleverd werd als de bekreonde; ja, naauwelijks vindt gij woorden, om uwe verbazing uit te drukken, dat het daar door D. MOLENAAR geleverd betoog over de goddelijke ingeving der schrift de goedkeuring van een geleerd genootschap kon wegdragen. Zonder eenigzins te vergeten, dat de uitschrijvers der vragen evenzeer kinderen van hunnen tijd waren als de bekreonden; een regel, die bij het bespreken dier pennevruchten in den tegenwoordigen tijd niet voorbijgezien mag worden; doen wij niets te kort aan de nagedachtenis dier mannen, wanneer wij het een gelukkig verschijnsel achten, dat in later tijden, vooral sedert de jongste vijftien jaren, het Haagsch genootschap teregt begrepen heeft, eindelijk dogmatische vraagstukken niet aan de orde van behandeling te moeten stellen. Opgedane ondervinding wees in dezen den weg; bepaald dogmatische onderwerpen, zoo als *over de uitstorting des Heiligen Geestes op den Pinksterdag en haar belang ten bewijze van de waarheid en goddelijkheid des Evangelies*, werden in 1804, 1806, 1808 en 1814 vruchteloos voorgesteld.

Het genootschap liet zich over het algemeen te zeer medeslepen door den stroom des tijds; ontwaarde het, hoe in *Duitschland* het vulgaire rationalisme gehuldigd werd, zonder genoeg met de behoefte van eigen landaard te rade te gaan, vorderde het een betoog, "dat de natuurlijke godgeleerdheid "geen genoegzaam onderricht geeve van die middelen, wier "kennisse voor den zedelijk bedorven mensch onontbeerlijk "is tot eene gegronde hoop op eeuwige gelukzaligheid." — In ons vaderland heeft het eigenlijk vulgaire rationalisme nooit wortel geschoten; de vraag onderstelt alzoo denkbeelden, die in *Nederland* niet gehuldigd zijn. 't Is waar: het genootschap erlangde het gevraagde betoog, maar het werd geleverd door een Duitscher, den predikant w. t. LANG. In dat antwoord, in die apologie der openbaring, mist gij alles,

wat naar scherpste van bepaling zweemt; de verhouding van rede en openbaring; eene bij het Haagsch genootschap veel genoemde en gevreesde antithese; blijft onbepaald, en het was vrij natuurlijk, dat het stuk hier weinig opgang maakte, omdat de vijand, die er door verslagen moest worden, in ons land alleen bij name bekend was. Door het veronachtzamen van het zoo noodige onderzoek naar de verhouding van *rede* en *openbaring* en het geheel onbepaald laten van beider beteekenis, kon het niet missen of zelfs het beste, wat geleverd werd, gleed over de quaestiën heen. Ik beroep mij op den in menig opzigt verdienstelijken arbeid van L. VALK, die (1813) aanwees, dat al *het goede*, wat er in de *stelsels der oude wijsgeeren* gevonden wordt, ver overtroffen is door hetgeen CHRISTUS en zijne apostelen geleerd hebben; waarlijk, daar straalt veel kennis door in dat stuk; maar de vraag: van waar die oude wijsgeeren dat goede in hunne stelsels verkregen hadden, bleef geheel onbeantwoord; *rede* noch *openbaring* werden gedefinieerd. Overigens is het gebrek van den betoogtrant een gebrek van dien tijd: de rede oordeelt, en oordeelt over het geopenbaarde, dat zij uit zich zelve niet zou verkregen hebben; eerst werd uit de rede betoogd, dan uit de schrift. Kenmerkend is in dit opzigt de toespraak, waarmede de Haagse predikant, J. B. NOORDINK, de vergadering van 7 Sept. 1809 opende: “rede en openbaring,” zoo lezen wij bl. 35 volg. van de *Verhandelingen over het jaar 1809*, “zijn beide geschenken van den waarachtigen en menschlievenden God, welke tegen malkanderen niet kunnen strijden, dewijl zij beide de kennis en vereering van den Allervolmaaksten en Allerhoogsten moeten bevorderen en in dien weg alleen het geluk van redelijke schepselen te vinden is. Wat de rede, door haar zelve, van God en goddelijke zaken zou geweten hebben, is zeer moeilijk te bepalen; en hoeveel de Rede aan de Openbaring verschuldigd is, kan niet, dan met schandelijken hoogmoed en groote ondankbaarheid, in twijfel getrokken, veel min ontkend worden. Er zijn zekere waarheden, die het gezond menschenverstand dadelijk inziet en erkent, die, bij derzelve voorstelling, geen betoog, geen bewijs van nooden hebben.” En onder deze telt de spreker de erkentenis van het bestaan van God, de natuurlijke en zedelijke afhankelijkheid van den mensch, het onderscheid tusschen zedelijk goed en kwaad en de vergelding daarvan in dit en het toekomstige leven. Voortgaande, wint de rede van NOORDINK

aan duidelijkheid, want als zij beweert (bl. 60): “de leer van “het Christendom openbaart zich aan het geweten, dezelve is “de kracht en wijsheid Gods voor allen, die gelooven;” dan zien wij in, wat eigenlijk den spreker en den uitnemendsten zijner tijdgenooten voor den geest zweefde, namelijk de overtuiging, dat de Christelijke waarheid aan het God-zoekend hart zich zelve als waar regtvaardigt. ’

Doch, hoe zou men tot het helder inzicht van dergelijke begrippen komen, indien men voortging den persoon van JEZUS CHRISTUS te vereenzelvigen met den Bijbel? Tot de opheffing van deze en dergelijke verkeerde begrippen werd eene goede schrede gedaan. In 1815 gaf het genootschap een uitstekend werk in het licht: *over hetgeen in de leerstellingen en voorschriften van Jezus en zijne apostelen betrekking had tot de personen, tijden en plaatsen, in en onder welke zij leefden*, hetwelk een jaar later vermeerderd werd met eene breede *nalezing of bijvoegsel*, en bij de vruchteloze poging, om het voorgestelde onderwerp als prijsstof behandeld te zien, op uitnodiging van directeuren des genootschaps, door VAN HENGEL geschreven, nameloos het licht zag. Eere aan het genootschap, dat zulk een werk in zulke dagen aan het algemeen schonk! Gij verwacht wat goeds, als gij (bl. 119) *de verborgenheid der godzaligheid* van 1 Tim. III: 16 verklaard vindt met: *leere van den Godsdienst, die aan vorige geslachten onbekend geweest, maar thans door God geopenbaard was*; gij huldigt den onbekrompen zin des auteurs, die hem (bl. 123) doct toegeven, dat het eigen bevel van JEZUS het min of meer aan bedenking onderhevig maakt, of wel het Avondmaal tot eene blijvende plegtigheid voor de kerk door JEZUS zelve ingesteld is; ja, gij houdt dezen auteur voor een veiligen gids, als gij hem (bl. 131) hoort beweren: “men heeft, vooral “sedert eenige jaren, die godgeleerden berispt, wien het N. T. “is voorgekomen te kunnen dienen om de godsdienstige denk- “beelden van de schrijvers des O. T. te bepalen, en heeft dit “ongetwijfeld veel te ver gedreven. Het is echter onloochen- “baar, dat men indiervoegte wel eens aan MOZES en de vol- “gende Profeten leerstellingen heeft toegeschreven, waarvan “in hunne eigene schriften niets voorhanden is. Men verklare “dan liever de leer van die vroegere Godsgezanten uit ’t geen “zij zelve daarvan zeggen. In ’t bijzonder bij de oude voor- “zeggingen lette men naauwkeurig op de woorden, spreek- “wijzen en op de eigenschappen van dezen dichterlijken stijl

“en orakeltoon, op het spraakgebruik en den leeftijd van elk
 “der Profeten en op het verband, waarin alles staat, waarbij
 “de schriften des N. T. goede diensten kunnen bewijzen. Zoo
 “spore men zorgvuldig na, wat de heilige mannen dachten
 “en bedoelden, en hoe verre zij hunne voorzeggingen uit-
 “strekten. Ziedaar den weg, den door alle verstandigen thans
 “betreden weg, waarlangs wij te weten komen, wat alleen tot
 “den leeftijd der Profeten, of tot de volgende tijden, wat tot
 “de Babylonische gevangenis, of tot de Makkabeesche oor-
 “logen, of tot den Messias en JESUS' rijk, wat tot het Jood-
 “sche volk alleen, of ook tot de Heidenen betrekking hebbe.
 “Men handele dan ook op dezelfde wijze, wanneer men het
 “persoonlijke, tijdelijke en plaatselijke der leerstellingen en
 “voorschriften van het N. T. en het voor altijd geldende der-
 “zelve wil onderscheiden.”

Hoezeer het Haagsche genootschap door de uitgave van dit boek eene wezenlijke dienst aan de wetenschap bewees, blijkt ons zoodra wij van de resultaten des schrijvers kennis nemen. In deze stellingen vat hij die resultaten te zamen (bl. 165 en volg.): I^o. *Wat Jezus en de Apostelen als altijd geldend voorgesteld hebben, moet naar de regelen van het spraakgebruik (historische en grammaticale uitlegging) in het N. T. gevonden worden*; II°. *moet geen beeld of inkleeding, maar de leere zelve wezen*; III°. *moet op iets meer gegrond wezen dan op bewijzen, die alleen voor derzelver toehoorders geschikt waren*; IV°. *moet tot de zaak van den Godsdienst zelve behooren*, waarbij nadrukkelijk in de toelichting van deze stelling herinnerd wordt (bl. 203): “bovenal houde men in het oog, dat zij in zaken, “die met den Godsdienst in geen onmiddellijk verband stonden, zich van de gewone uitdrukkingen der Joden bedienen, hoezeer dezelve op eenig wanbegrip gegrond waren. “Trouwens zij waren geenszins als hervormers in de natuur- “kunde, geneeskunde, sterrekunde en andere wetenschappen “opgetreden. Zelfs alle godsdienstige dwalingen konden zij “niet op eenmaal bekampen en uitroeijen, maar zij moesten “veel aan den tijd overlaten.” Of het ligt aan de anonymiteit van deze verhandeling, of aan andere oorzaken — vreemd is het, dat de genoemde *bijdragen* en hare *nalezing* zoo weinig op die waarde geschat zijn, welke zij werkelijk bezitten. Wij rangschikken haar onder het beste, wat het Haagsche genootschap in de 1^e en 2^e Serie van zijne werken uitgegeven heeft.

Al slaagde het genootschap niet gelukkig op het gebied der

Exegetiek — zooals wij later in enkele proeven zullen aantoonen — toch verdient het den lof, dat het op de meest belangrijke exegetische vraagstukken de aandacht vestigde. Verlangde het de echtheid en den zin van Matth. XXVIII. 19 en Jes. VII. 14 onderzocht te zien: het toonde de behoefte der tijden te kennen. Liet het de *kerkelijke geschiedenis*, tot op de uitzonderingen van latere jaren, geheel onbearbeid: eensdeels moet dit gebrek gewis verklaard worden tuit de eng begrepen apologetische strekking van het genootschap, anderdeels uit het wel gestaafde feit, dat het vak zelf niet of bijna niet is bearbeid in de laatste jaren der vorige en de eerste 25 van deze eeuw. Verhief het genootschap zich niet boven dit gebrek, men valle het daarover niet al te hard; het academiesch onderwijs telde langen tijd de kerkelijke geschiedenis evenmin onder de verpligte vakken, als de uitlegkunde; en de aanvallen der bestrijders des Christendoms, die gekeerd moesten worden, lieten deze pilaar en vastigheid der christelijke waarheid onaangetast. Zelfs de *geschiedenis der theologie*, hoezeer het genootschap daarop de aandacht zijner landgenooten vestigde, bleek niet veel kracht tot aantrekking te hebben. Vruchteloos openbaarde het zijn verlangen, om bij gelegenheid van zijn 50jarig bestaan in 1835 antwoorden te kunnen bekroonen op de oplossing dezer vragen: I. “hoedanig was de toestand der theologie bij de Protestanten voor ruim “eene halve eeuw? welke theorien over dezelve waren als toen “heerschende en welke rigting heeft dezelve sedert dien tijd “genomen. Hoedanig is, gedurende dit tijdvak, de apologetiek werkzaam geweest? Welk nut kon men berekenen, dat “zij, ter bevestiging van het geloof aan de Goddelijke openbaring, in den bijbel vervat, heeft gehad? En welke resultaten kan men hieruit afleiden tot meer gepaste verdediging “van de Christelijke godsdienst.” II. Eene geschiedenis der “Nederlandsche apologetiek?” Het genootschap ontving geene antwoorden. Werd men afgeschrikt door de min duidelijke redactie der vraag, eene kwaal, die wel eens meer de prijsontwerpen van het genootschap ontsierde? Of was er geen belangstelling voor het onderwerp? ROYAARDS trachtte door zijne reeds genoemde feestrede en hare aantekeningen in beknopten vorm te geven, wat de beantwoording dier vragen ons zou geschonken hebben.

Was de *ethiek* jammerlijk verwaarloosd en hare beoefening door veelvuldig misbruik in minachting gebragt, het genoot-

schap verlangde reeds in 1803 “een betoog en verdediging “van de kracht van het bewijs voor den Goddelijken oorsprong “en het verbindend gezag van het Evangelie, ontleend uit “den voortreffelijken aard van deszelfs zedeleer en haren ge- “zegenden invloed op de verbetering en het geluk van men- “schen en volken.” Drie antwoorden werden bekroond: een was door een ongenoemd schrijver geleverd, de andere door geleerden, wier naam of reeds met roem bekend was, of wel- dra daarmede zou bekranst worden. De uitstekende Duis- burgsche hoogleeraar A. W. P. MÖLLER droeg nu voor de 4^e maal het eermetaal des genootschaps weg; onze landgenoot CLARISSE, ten tijde der bekrooning nog predikant in *Enkhuizen*, gaf in zijn antwoord een proef van de voorliefde, waarmede hij later op het hooge leergestoelte de *ethiek* zou onderwijzen. In het- geen door beiden geleverd is, zien wij de gebreken aan den betoogtrant dier tijden eigen, niet voorbij, maar wij waardee- ren het als een welgelukt pogen, om voor een te veel ver- waarloosd onderwerp belangstelling op te wekken door we- tenschappelijken arbeid. Of echter hetgeen naar aanleiding van de door het genootschap voorgestelde vragen door O. VAN TRICHT in 1809 als *geloofs- en zedeleer van PETRUS* en in 1813 als *Kort begrip der Christ. geloofs- en zedeleer, opgemaakt uit de brieven van JOHANNES*; vier jaar later door S. D. DE KEIZER als *geloofs- en zedeleer van PAULUS*, en door laatstgenoemde even- zeer als G. B. REDDINGIUS en H. VAN HEYNINGEN in 1822 voor de *geloofs- en zedeleer uit het Evangelie van JOHANNES* ge- geven werd, den naam van wetenschappelijk verdient, durven wij niet met volle vrijmoedigheid beweren, omdat wij huiverig zijn dien eeretitel toe te kennen aan geschriften, waarin de *ethica* niet zelfstandig, maar bloot naast en zoo nabij moge- lijk aan de geloofsleer behandeld werd.

Allerweldadigsten invloed had het genootschap op één ge- deelte der theologische wetenschap, hetwelk tot dien tijd schromelijk veronachtzaamd en veracht werd. Ik bedoel de *kritiek* en denk aan de in 1790 voorgestelde vraag, waarbij verlangd werd: *een oordeelkundig vertoog, over het vereischte gebruik en hedendaagsch misbruik der kritiek in de behandeling der Heilige Schriften, gestaafd door voorbeelden uit onzen tijd.* JODOCUS HERINGA, toen nog predikant te *Vlissingen*, behaalde het eermetaal. Nadat er meer dan een halve eeuw over zij- nen arbeid heengegaan is, zou het een ligte taak wezen, vele en velerlei leemten daarin aan te wijzen; doch voor dien tijd

leverde hij een waar meesterstuk, bij uitnemendheid geschikt, om een verwaarloosd vak, dat daarenboven in kwaden reuk stond, bij een groot deel van het toen levend geslacht in eere te brengen. Ik voor mij betreur het, dat het genootschap jaren lang niet weder den voet op dat gebied gezet heeft; kritische en isagogische vraagstukken moeten vooral de onderwerpen der prijsstoffen zijn; zonder eene bepaalde aanleiding, zonder de kans eener eervolle schadeloosstelling, zet de geleerde zich niet ligt aan zoodanigen arbeid, die uit den aard der zaak slechts een kleinen kring van lezers vindt. Zou DAVID VAN HEYST zoo uitvoerig en grondig de beroemde plaats van *Eusebius* H. E. III. 25 onderzocht hebben, zoo niet het Haagsche genootschap in een prijsstof hem daartoe had opgewekt? Zouden wij NIERMEIJER'S en HARTING'S verhandelingen over den *brief aan de Ephesiërs* en des eerstgenoemden onderzoekingen over *de echtheid der Johannes-schriften* bezitten, indien niet het Haagsche genootschap zulk een arbeid in het leven had geroepen en in het licht gegeven? Strekt het dier stichting niet tot eere, dat zij reeds sinds 1834 de aandacht der geleerde wereld — hoewel helaas! tot heden vruchteloos — op de eigenaardigheid van het Evangelie, naar MATTHEUS genoemd, gevestigd heeft?

Niet ligt zal iemand kunnen ontkennen, dat de tegenwoordige rigting van het Haagsch genootschap eene geheel andere is, dan die van vroeger, dan die van pas 20 jaar geleden; maar kon men iets anders verwachten, als men onder het oog houdt, dat de godgeleerde genootschappen ook beheerscht worden door den geest des tijds, wel eens onder de heerschappij van dien geest gebogen gaan? Wanneer eens het eerste eeuwgetijde dier stichting aanbreekt, zal de juichstof ruimer zijn dan in 1835, toen ROYAARDS het halve eeuwgetijde vierde, en de algemeene deelneming van alle voorstanders der wetenschap aan het genootschap het beslissend bewijs leveren, dat zijne verdiensten jegens de wetenschap dankbaar en regtvaardig erkend worden.

Toen het genootschap, 19 Julij 1787, zijne eerste algemeene vergadering hield, droeg de eerwaarde voorzitter, de Haagsche predikant JOHANNES HERINGA, eene uitvoerige aanspraak voor, waarin de oprigting van dit genootschap als een dringende eisch des tijds werd voorgesteld. Mogen wij niet, ziende op de vruchten van den oogst, de woorden diens geëerden Evangeliedienaars nazeggen: "Wie veracht den dag der kleine

“dingen? Deze kleine maatschappij, door niet meer dan vijf “personen opgerigt, hoe zwak en onaanzienlijk zij in haren “eersten aanvang wezen mogt, heeft zich, door Gods zonder- “lingen zegen, uitgebreid, bevestigd en op meer dan eene “wijze bekroond gezien.

“Dit is van den Heere geschied en het is wonderlijk in “onze oogen!

“Niet ons, o Heer! niet ons, maar uwen naam geve eere, “om uws goedertierenheid en waarheid wille!

“Uwe genade was ons genoeg; uwe kracht wordt in zwak- “heid volbragt.

“Is er hier of daar misschien, 't geen ik echter nauwe- “lijks denke, die deze onze maatschappij met een afgunstig “oog begluurt, zij vinde genade bij God en ook bij menschen!”

Voorwaar, de maatschappij heeft getracht hare grootsche taak te volbrengen, haar arbeid is niet ijdel geweest.

Van 's *Gravenhage* verplaatsen wij ons naar *Haarlem*, naar die stad zoo rijk aan liefelijk natuurschoon en weldadige stich-tingen, onder welke laatste teregt aan die van TEYLER's fun-datie de voornaamste plaats is aangewezen. Wij denken be-paaldelijk aan TEYLER's godgeleerd genootschap. In 1778 vaardigde het zijn eerste programma uit. Het gaf daarin berigt van zijn ontstaan, deelde eenige door den stichter ge-maakte bepalingen mede, b. v. dat de zes leden, uitmakende het Godgeleerd genootschap, “weeklijks op Maandag, ten “huuse door den Testateur laatstmaal bewoond” moesten ver-gaderen, ter bereiking van het “doelwit, om, met elkanderen “te verhandelen allerley onderwerpen, tot den Godsdienst of “Godsdfenstige Waarheden en deszelfs vrijheid in den Bur-“gerstaet, behoorende.” Met nadruk wordt opgemerkt, dat de prijsvragen ook vooral zulke antwoorden moeten uitlok-ken, “die geschikt zijn, om de vrijheid van den Godsdienst, “tegen alle overheersching te verdedigen, om de vervolgzucht “tegen te gaan en de redemaatige vrijheid van denken te “bevorderen.”

Gaan wij na, of het genootschap in dit opzigt den wil des stichters heeft geëerbiedigd!

Daar staat de achtbare rij van dikke kwartijnen, welke TEY-LER's godgeleerd genootschap als bekroonde antwoorden op zijne prijsvragen uitgegeven heeft, XXXV deelen! Voeg daarbij de uitgeschreven prijsvragen, waarop geene of geene voldoende antwoorden ontvangen waren, en gij erkent met mij, dat aan

het genootschap allerminst de blaam van werkeloosheid zal kunnen aangewreven worden. Doch die lofspraak is wel wat sober; ruimer en rijker zal zij wezen, als wij eens de *vragen*, die voorgesteld zijn, bezien en den inhoud der antwoorden doorloopen hebben. Naauwelijks zijn wij den tijdkring ingetreden, die ons voorgeschreven is, of wij vinden het genootschap begeerig naar een betoog over de onstoffelijkheid der ziel en de daaruit af te leiden gevolgen ten opzichte van haren duur, hare gewaarwording en de werking van den dood des ligchaams. Dat het bekroonde stuk van den wijsgeerigen ALLARD HULSHOFF, van *Amsterdam*, tegelijk met drie verhandelingen over hetzelfde onderwerp uitgegeven worden kon, bewijst wel, dat dit onderwerp aan de orde van den dag was en in den smaak des tijds viel. De bundel zag in 1790 het licht. Eerst sprak de wijsgeer, (bl. 160) toen de Christen, "die met het heldere licht eener goddelijke openbaring verwaardigd, alle uur bij magte was, om de geschilpunten te overzien," en die dat licht te hooger waardeerde, daar hij, om eene zijner bekende uitspraken hier te herhalen, "de natuur eene ongeschrevene openbaring" noemde. HULSHOFF stond op een ultra-dualistiesch standpunt. Stof en ziel waren hem opposita, maar "de stem der rede overeenstemmende met de "openbaring" leerde hem, dat er eens eene hereeniging van ziel en ligchaam plaats hebben zou. De bundel — ik mag het zeggen zonder vrees van tegenspraak — is ons een sprekend teeken der tijden, waaruit hij voortkwam. Scherpzinnig exegetiesch onderzoek werd niet gevraagd en niet gegeven; men moest nog doordrongen worden van de overtuiging, dat de overgeleverde begrippen niet slechts door de stem der rede en der openbaring goedgekeurd, maar aan een naauwkeurig exegetiesch onderzoek onderworpen en op grond daarvan getoetst en geschift moesten worden.

TEYLER's genootschap, door geene confessioneele banden gehouden, kon dan ook al vroeg óp een merkwaardig verschijnsel de aandacht gaan vestigen. De toenmalige toestand der kerk en hare verhouding tot den staat waren te opmerkelijk, dat in die jaren daarop het oog van dit genootschap niet gerigt moest worden. Eene vraag naar het eigenlijk gezag der symbolische schriften kon niet in TEYLER's wenschen liggen; het moest vreezen door zulk een vraag, die ongetwijfeld tal van liefhebbers uitgelokt zou hebben, het Haagsch genootschap en de Hervormde kerk in 't algemeen weinig genoegen te

doen. Dergelijk eene vraag vinden wij dan ook niet voorgesteld; wèl vestigde het genootschap “in eene eeuw” — dus luidt zijn eigen taal — “die op redelijk vrijdenken met zoo-veel gronds roem draagt, als zij met regt wegens losbandigheid in deze gelaakt wordt,” de aandacht der godgeleerden op den grondregel der protestanten, volgens welken elk Christen, die zijn verstand magtig is, gerechtigd en naar vermogen verplicht is, om in zaken van godsdienst voor zichzelf te oordeelen. Met besliste voorkeur werd de verhandeling van PAULUS VAN HEMERT boven die zijner mededingers gesteld. Zij werd met nog vier andere in 1791 gedrukt en niemand die ze leest verwondert er zich over, dat het genootschap zijne ingenomenheid met deze geestesvrucht alles behalve ontveinsde. Geheel in zijn geest is het geschreven, wat wij (bl. 75) lezen “het is geenszins het verschil van Godsdienstige gevoelens, maar alleen eene hatelijke onverdraagzaamheid, waardoor de eensgezindheid zich op de puinhoopen “van andere gevoelens tracht te bouwen.” Juist die denkbeelden wonnen veld bij het vallen van den avond der eeuw, die niet in nacht zou ondergaan, vóór dat een tal van begrippen en voorstellingen vernietigd was, bij den morgenstond dier eeuw als axiomata geëerd.

Maar het is opmerkelijk, dat noch in de verhandeling van VAN HEMERT, noch in die van zijne medebekroonden, WEILAND, een Remonstrant als hij, KUIPER en DE VOS, Doopsgezinden, noch in die van JELGERSMA, een Hervormde, regtstreeks en duidelijk het vraagstuk in verband met het gezag der symbolische boeken beschouwd werd. Vooral voor VAN HEMERT en WEILAND was zulk eene aanwijzing in zekeren zin eene personeele kwestie geweest. Immers ook WEILAND werd oorspronkelijk voor de dienst der Hervormde kerk bestemd en besloot, toen hij te *Leiden* onder DE MOOR, HOLLEBEEK en GILLISSEN studeerde en daar als student proefpreeken gehouden had, zich bij het kerkgenootschap der Remonstranten aan te sluiten, daar, naar het oordeel zijner leermeesters, leerredenen als de zijne beter pasten op den preekstoel van dat, dan van hun genootschap. JELGERSMA, (een zeer kundig predikant, die helaas ook door de politiek van de theologie afgetrokken werd, en op 40-jarigen leeftijd, 22 Febr. 1796, ontsliep) waardeert die symbolische boeken (bl. 305) als den vereenigingsband van Christenen, die zamen een genootschap uitmaken, terwijl hij uitdrukkelijk beweert, dat “nooit een mensch aan zich

“zelveu ongelijker kan zijn, dan een protestant, die zich tot “gewetensrechter over zijn naasten opwerpt.” Dat gemis van echt historiesch onderzoek aangaande de plaats, welke in deze kwestie aan het verbindend gezag der symbolische boeken moet worden toegekend, is een natuurlijk gevolg van den toenmaligen stand van zaken; bij het academiesch onderwijs, vooral in *Utrecht*, werden de symbolen zoo veel doenlijk gehandhaafd; bij de leeraars der kerk werd er, als zij de school verlaten hadden, niet veel van gesproken, of, gelijk b. v. in de notulen der synode, te *Gorinchem* in 1803 gehouden (*Archief voor Kerk. gesch.*, VII, bl. 347), met de weinig betekenende lofspraak: “de schoone formulieren.”

De later (1817) door TEYLER voorgestelde vraag naar den invloed van de formulieren op den gang der godgeleerdheid, lokte wel vier antwoorden uit, doch niet een dat der bekrooning waardig geacht werd. De verhandeling, die loffelijk vermeld was geworden, zag in 1825 het licht. De werkzame Luthersche predikant J. C. A. SANDER deelde haar onder den titel *Over den invloed der geloofsformulieren* mede. Loffelijk was zijn streven naar een onbevooroordeelde en wijsgeerige behandeling van het vraagstuk, maar onuitvoerbaar, wat hij onder den naam van “geloofsleiding” in de plaats van geloofsformulier wilde gesteld hebben. Aan dit weinig gelukte deel der verhandeling schrijf ik de mindere waardeering toe, die het geheel bejegende, dat van den kloeken en onafhankeijken geest des opstellers sprekende proeven gaf.

Met den eisch der tijden raadplegende, ging het genootschap voort de aandacht der godgeleerden te vestigen op die vraagpunten, welke veler belangstelling gaande maakten. Zoodra de vrijheidsdrift der eeuw luide hare stem verhief, moest de stichting zich opgewekt gevoelen de vraag voor te stellen, *of en hoedanig het burgerlijk bestuur eenigen invloed mag uitoefenen op zaken van godsdienst*. Het XVIIe deel (1797) deed de antwoorden kennen van twee Remonstranten, VAN REES en ROGGE; een Hervormde, FEITH; een Doopsgezinde HESSELINK. Het werk des eerstgenoemden werd bij meerderheid van stemmen den *gouden* eerprijs waardig gekeurd; “de schrijver er van “was,” — gelijk het voorberigt, bl. III, vermeldt, — “onder “het bearbeiten der stoffe, tot een ander gevoelen overgegaan, “dan hij eerst had meenen te beweren.” Welk was het gevoelen, door VAN REES aangenomen? Dit: dat “aan het burgerlijk bestuur alle invloed op zaken van de godsdienst moet

“ontzegd en daaraan alleen mag en behoort toegekend te worden de verplichting om godsdienst onder hunne landgenooten aan te kweeken, door zoodanige middelen, als, overeenkomstig den aard der zaak, daartoe geschikt zijn.” De geest van dien tijd beheerscht het stuk geheel; de doorgaand gebruikte titulatuur der lezers is: “Burgers voorstellers,” “medeburgers;” “het formulier van onderteekening door de synode te *Dordrecht* geordend, eischt wel eene verklaring, wat iemand op dat oogenblik gevoelt en gelooft en eene belofte van daartegen nimmer, ’t zij openlijk of heimelijk, directelijk of indirectelijk, te zullen leeren; maar niet eene belofte van altijd zoodanig te zullen blijven gevoelen en gelooven, en dus vergenoegt het zich ook met daden en vordert geene gevoelens.” Bij zulk een redeneertrant komt men er gemakkelijk toe, om alle historiesch onderzoek te laten varen. FREDERIK DE GROOTE, bij voorkeur DE EENIGE genoemd (bl. 43), is de vorst geweest, die de godsdienst in de regte betrekking tot den staat stelde. “De waarheid, dat de goddelijke Voorzienigheid ook zorgt voor de burgerlijke maatschappij en hare daden vergeldt, is op de biddagen altijd bespottelijk gemaakt.” Gij begrijpt nu, waarom VAN REES te *Leiden* de godsdienstige viering van den gedenkdag van het ontzet der stad niet wilde bepaald hebben. Het betoog dat H. VAN ALPHEEN in 1793 geleverd had (voorrede van de *waare volksverlichting*), dat Godsdienst en Staat om beider behoud noodzakelijk met elkander behooren vereenigd te zijn, werd bij herhaling bestreden. HESSELINK spreekt op meer bezadigden toon; hij is zoo sterk republiekein niet: geene republikeinsche titulatuur; geen dweepen met vrijheid, gelijkheid en broederschap; hem zou ik den voorstander van het *jus circa sacra* durven noemen. FEITH schetst de waardij van de godsdienst, bepaaldelijk van de Christelijke, en zet haar republikeinsch karakter in het licht; noemt eene staatsgodsdienst de krachtigste steun van het despotismus (bl. 388) en aarzelt toch niet, om aan het burgerlijk bestuur invloed op de godsdienst toe te kennen, in zoo ver het de verbetering van de zeden des volks voor het eerste hoofddoel zijner zorgen moet stellen; maar de geschiedenis waarschuwt hen, om dit zeer omzigtig toe te laten; want zij verhaalt, dat “om eenen MAURITS, die naar onbepaald gezag stond, van den regtschappen tegenstand eens edelen BARNEVELDT te verlossen, het synode van *Dordrecht* tot stand kwam (bl. 425);” dus op de leer of het inwendige van de

godsdienst mag het geen invloed hebben, maar de zedeleer, die tot vrijheid, gelijkheid en broederschap leidt, met alle kracht aanprijzen, daar deze voor alle burgers van het hoogste belang is. Daarom acht hij eene bezoldiging der leeraren uit 's lands kas niet onbillijk en het uitschrijven van openbare dank- en bededagen zeer betamend. Hij gaat dus verder dan HESSELINK. ROGGE zou aan het bestuur invloed op de zaken van de godsdienst toekennen, "ware het door God aangesteld "en wel gesteld, om zijne belangen te handhaven, dan voor- "zeker zou aan hetzelfde de beschikking over zaken van de "godsdienst behooren; maar nu zou het zich vermetel in den "regterstoel van God plaatsen, zich in zijne regten dringen "en zoowel Goddelijke als menschelijke rechten uitspreken" (bl. 506 vlg.), uit welke praemisse de gevolgtrekking gemaakt wordt (529): "dat het bestuur, zelfs geenen zijdelingschen "invloed mag of behoort uit te oefenen op zaken van de gods- "dienst, die aan dezelve eenige wijziging geven."

Kan het schijnen, dat dergelijke onderwerpen niet tot het eigenlijk gebied der godgeleerdheid behoorden: het genootschap had tegen die bedenking zich reeds bij eene vroegere gelegenheid verdedigd. In het najaar van 1790 had het de vraag voorgesteld: *in welken zin kunnen de menschen gezegd worden, elkhanderen gelijk te zijn; en welken zijn de regten en pligten, die uit deze gelijkheid voortvloeijen?* Bij de uitgave der bekroonde antwoorden in het XIIIe deel herinnerden directeuren van het genootschap, dat hun de verplichting opgelegd was, om jaarlijks eene vraag uit te schrijven, behoorende tot "de "godsdienst, of godsdienstige waarheden en deszelfs vrijheid "in den burgerstaat." De Amsterdamsche hoogleeraar CRAS zag zijn antwoord met goud, de Utrechtsche, BROWN, het zijne met zilver bekroond, terwijl een uitvoerig opstel van den voormaligen advocaat-fiscaal, PIETER PAULUS, naar aanleiding van die vraag ontworpen maar niet ter mededinging ingezonden, het licht zag onder uitdrukkelijke goedkeuring van het genootschap, waaraan het was opgedragen, terwijl het binnen betrekkelijk korten tijd vier drukken beleefde. Lokte het laatstgenoemde menig tegengeschrift uit, het vond ook schriftelijke verdediging, ja de auteur erlangde den bijnaam van "apostel der menschheid." Is het verre van mij hier partij te kiezen voor of tegen laatstgenoemde: tot eer zijner nagedachtenis vermelden wij gaarne het feit, dat de uitstekendste leden der nationale vergadering, welker voorzitter PAULUS was

juist in den tijd dat zijne laatste ziekte hem overviel, zijnen dood op drie-en-veertig-jarigen leeftijd (17 Maart 1796) een zware ramp voor het vaderland achtten.

Gelukkig was het genootschap, daar het doorgaande geschikte personen voor de taak vond, waartoe het de geleerden opriep; geene pen heeft vruchtbaarder diensten gedaan dan die van VAN HEMERT, een man bij uitnemendheid geschikt om vrije begrippen met helderheid en gemoedelijkheid voort te planten. Ligt het aan den vorm alleen, ligt het niet veel meer aan den inhoud van het antwoord, dat hij op de vraag: *Of en in hoe verre JEZUS en zijne Apostelen zich in prediking en geschriften naar de toen heerschende volksbegrippen hebben geschikt, en hoe dit denkeeld, wel begrepen, ter verklaring des N. V. dienen kan?* inzond, dat zijn stuk boven dat van zijn mededinger W. DE VOS gesteld werd? Zamen kwamen zij in de handen van het publiek in 1792. Wèl verklaarden de leden van het genootschap in het voorbericht, dat zij niet geacht wilden worden, met al de gevoelens van den auteur der eerstgeplaatste verhandeling in te stemmen, en dat zij ook aan de tweede eene zilveren medaille hadden toegekend, dewijl deze vrij aanmerkelijk van de andere verschilde; maar het toekennen van den gouden eereprijs bewees toch, dat bestuurders in VAN HEMERT's arbeid het best het vraagstuk vonden opgelost. Die oplossing was inderdaad merkwaardig. Nemen wij kennis van de regelen of maximes, welke VAN HEMERT vaststelde; bl. 178 en volg. vinden wij: I. Zij schikten zich naar de begrippen van hunnen tijd zoo dikwijls zij zulke dingen zeiden, welke met de algemeen aangenomen en erkende waarheden van het gezond verstand strijden. Bij de stelling wees VAN HEMERT op de N. Testamentische voorstelling van duivel en engelen, de beroering van het badwater te Bethesda, enz. II. Wanneer op de eene plaats iets gevonden wordt, dat strijdt met het op de andere plaats geleerde. Zóó strijdt volgens VAN HEMERT de voorstelling van een toekomstig gerigt en personeele verantwoording met de luid verkondigde leer van Gods liefde. III. Hier en daar geven de sprekers en schrijvers zelve de bepaalde aanwijzing van hunne accommodatie; zoo JEZUS, als hij van JOHANNES den dooper betuigt: *Hij is ELIAS, als gij het wilt aannemen.* IV. Daar schikken zij zich, waar zij met beelden en spreuken en zekere gebruiken een en dezelfde waarheden in zeer onderscheiden vorm voorstellen. Zoo leeren zij de waarheid, dat JEZUS verlossing aangebragt heeft, door Hem

te noemen: *het lam, het offer, de hoogepriester*, enz. V. Heeft de zaak die geleerd wordt, volgens de kracht der redeneerkunde, geen kracht van bewijs, dan blijkt het duidelijk, dat zij zich naar den verkeerden smaak der Joden geschikt hebben. VI. Vooral blijkt dit, als zij iets zeggen of schrijven, dat in strijd is met hunne welbekende *zedelijke* beginselen; zoo JESUS, waar Hij de Kananeesche vrouw vergelijkt met de *hondekens*, enz. VII. Eindelijk rekt VAN HEMERT, dat het steeds meer en meer zich ontwikkelend waarheidsgevoel den besten maatstaf geeft. "Welk Christen," vraagt hij, "moet "niet gelooven, dat PAULUS, louter om der Joden wil, de "Joodsche fabel van den rotssteen 1 Kor. X, vermeldt?" Eene verhandeling, die zulke begrippen verbreidde, gestempeld met de goedkeuring van het genootschap, welks symbool: *ware godsdienstkennis bloeit door vrijheid* verklaard en aanbevolen werd door zijne werken, is wel een bewijs van de poging die in *Nederland* aangewend werd, om kennis te maken met en oordeelkundig te toetsen begrippen, die buitenslands veelvuldig verkondigd, hier met den kwaden naam van *neologie* onvriendelijk en vol wantrouwen ontvangen werden. Een arbeid als dien van VAN HEMERT te gaan kritiseeren naar de eischen eener grondige hermeneutiek, zou hoogst onbillijk zijn; dit stuk heeft even als de meesten uit dien tijd voor ons naauwelijks eenige waarde, dan dat het ons historiesch getuigt, hoe het genootschap, welks stem zulk een arbeid opriep, op de beoefening en de ontwikkeling der theologie werkte. Vergelijk met dat stuk de drie jaar vroeger door het *Haagsch genootschap* over hetzelfde onderwerp gegeven verhandelingen van HERINGA en J. C. BANG, en gij zijt het volkomen met mij eens, als ik zeg, dat TEYLER's genootschap niet schroomde, de denkbeelden der zoogenaamde "hedendaagsche bestrijders des Christendoms" te laten toetsen (wat het Haagsch genootschap ook deed), en te laten verbreiden (wat het Haagsch genootschap juist zocht te keeren). Men heeft regt, om den moed te bewonderen, met welken de Haarlemsche stichting de merkwaardigste verschijnselen des tijds wetenschappelijk en wel principieel besproken wilde hebben. Het deinsde niet terug voor de moeilijkheden, die uit den aard der zaak aan het behandelen van dergelijke vraagstukken verbonden waren, en schroomde den blaam niet, dat het ook zijn cijns betaalde aan de vrijheidszucht dier dagen. Zoo vroeg TEYLER der wijsgeeren oordeel over de *gelijkheid der menschen en de regten en plichten daaruit*

voortvloeiende, en vroeg dat in een tijd, toen die vraag eene *question brûlante* mogt heeten. Zoo liet het genootschap in 1802 de *noodzakelijkheid van godsdienstige begrippen en praktijken ter bevordering van deugd en goede zeden* ontwikkelen en, 't zij niet vergeten, door de uitgave van het XXVIIIe deel zijner werken, bevattende de verhandeling *over den invloed der staatkundige gebeurtenissen en der godsdienstige en wijsgeerige begrippen sedert ruim vijf-en-twintig jaren op de ware verlichting in het godsdienstige en zedelijke van de volken van Europa*, voegde het den naam van den edelen en vrijzinnigen J. M. KEMPER bij de door het genootschap bekroonde voorstanders van onafhankelijk onderzoek op godsdienstig gebied en gaf het in zijne werken woorden te lezen als gij vindt, bl. 30 vlg.: “waarheid, niet de verdediging van te voren opgevatte en als onbetwistbaar vastgestelde meeningen, kan en mag het doel van den waarlijk redelijken mensch zijn. — “Alle godsdienst is dus, uit zijnen aard, individueel; geen kerkgeloof kan, als zoodanig, verplichtend zijn, en zoo dit “waarheid is, kan ik mij inderdaad niet voorstellen, waarom “het ongerijmd, onzedelijk of in eenigerlei opzigt gevaarlijk “zonde zijn, bij het begrip eener *kerk*, het denkbeeld vaarwel “te zeggen eener vereeniging van menschen, die omtrent alle “godsdienstige onderwerpen hetzelfde voor waar aannemen en “moeten aannemen; en waarom het niet redelijker zou zijn, “zich daarbij slechts eene vereeniging tot gezamentlijke gods- “vereering en onderlinge broederlijke overeenstemming te denken van menschen, die dezelfde bron van godsdienstig geloof erkennen en huldigen, schoon zij daarom aan de bijzondere leden dier gemeenschap het regt niet betwisten, uit “die bronnen de waarheid naar eigene behoefte en eigene overtuiging af te leiden.”

Waan echter niet, mijn lezer, dat het genootschap in zulke tijden van politieke beweging geene aandacht schonk aan vraagstukken van meer bepaald theologischen aard; integendeel: in 1799 vestigde het veler oog op *het beginsel van 's menschen daden en gezindheden*. J. BROUWER, SATURE EN W. BRUIN zagen hunne verschillende, ja ver uiteenloopende beschouwing in de werken van het genootschap geplaatst, terwijl den lezer de keus werd overgelaten, of hij met BROUWER de *eigenliefde*, of met BRUIN vooral de *goedwilligheid* als beginsel wilde eeren. Het was een belangwekkend onderzoek, dat wijsgeeriger behandeling verdiend had, wijsgeeriger dan een man, zoo geleerd

als BROUWER, de nog bij de Leeuwarder Doopsgezinde gemeente in eervolle gedachtenis gehouden predikant, leveren kon. Wijsgeerig navorschen was en bleef eene zeer geliefkoosde taak van het genootschap, waartoe het op zijn eigen, niet confessioneel standpunt, ruime gelegenheid had, ja zich geroepen voelde. Gij weet dit uit de vraag: *Zijn er goede gronden om Gode hartstogten (of aandoeningen) toe te schrijven? Zoo ja, is het dan mogelijk, de werking dier hartstogten (of aandoeningen) in dier voege te verklaren, dat deze werking geen invloed hebbe op Gods gelukzaligheid?* De vraag, bij herhaling voorgesteld, als onnaauwkeurig in de redactie en voor geen geschikte beantwoording vatbaar bestreden in de *Alg. Konst- en Letterbode* van 1792, en tegen die ingebragte bezwaren verdedigd in datzelfde tijdschrift, is even bekend geworden als de bekroonde antwoorden van JELGERSMA, HULSHOFF en VAN HEMERT. Zeer juist meende de eerstgenoemde (bl. 16 van het XIVe deel, uitgegeven in 1795), dat het gemis van bepaling, hoedanig de aard der hartstogten zij, die aan God mogen toegekend worden, een bepaald onderzoek noodig maakt. Maar scherp bepalen is zijn talent niet. JELGERSMA heeft het edelst anthropomorphisme op God overgebracht en toegepast, als Gode ten volle waardig. Werd zijne verhandeling toen boven die van HULSHOFF gesteld, ik zou aan de laatste de voorkeur geven: JELGERSMA declameert, HULSHOFF redeneert. HULSHOFF gaat uit van het begrip *God*; “alle gelukzaligheid (bl. 130) is zelfgevoelde gelukzaligheid; het Operwezen moet zich ten hoogste gelukkig bevinden. Ten aanzien van het vraagstuk kunnen wij nu reeds in het algemeen antwoorden, dat God een gevoelig of aandoening hebbend wezen is. Gods leven en bewustheid is gelukzaligheid.” Duidelijk en naauwkeurig beweert hij (bl. 137): “aandoeningen van God zijn geene opkomende en voorbijgaande toestanden, geene gemoedsbewegingen, die afwisselen naar het voorleden, tegenwoordig en toekomstend zijn der schepselen en hunne veranderingen; maar ze zijn eenparige en bestendige gevoelens, voor zoo verre aan God niets onverwagts te voren komt, en Hij zich het gansch heelal van den aanvang tot in eeuwigheid duidelijk voorstelt, niet slegts als een geheel, maar ook in alle deelen en bijzonderheden; zijnde dat alles, ’t welk ten onzen opzichte voorleden, tegenwoordig en toekomstend is, altoos gelijkelijk en even klaar in zijne oneindige bevatting.” Volgens dezen wijsgeer zijn er

dus in God tweeërlei aandoeningen denkbaar — die van *be-*
hagen en *mishagen*. Zij worden geboren niet *effectu* maar *affectu*;
 alle kwaad is in de wereld bij toelating Gods, ten behoeve
 zijner vrijwerkende schepselen; “neemt men dit niet aan, men
 “zal noodlottigheid moeten aannemen en alle zedelijkheid ver-
 “werpen, of zich zelve verbijsteren en geheel verliezen in
 “scherpzinnige ontleding van de natuur der vrijheid” (bl. 151).
 Dat kwaad heeft wegens zijn magt over de menschen wer-
 king op God; zijn mishagen wekt het; God nu “handelt vol-
 “gens zijne redelijke regtheid, willende bestendig 't geen zijne
 “gerechtigheid vordert, dat is, 't geen waarlijk regtmatig, be-
 “hoorlijk gepast en hem betamend is.”

Gij bemerkt, dat HULSHOFF — hij droeg den titel van doc-
 tor in de wijsbegeerte, dien hij te *Groningen* in 1755 verwor-
 ven had, na het verdedigen van eene *dissertatio philosophica*
inauguralis, qua entis realissimi existentia à priori demonstra-
tur — gij bemerkt, dat Dr. HULSHOFF nog vasthield aan het-
 geen hij in zijne ten jare 1766 door het *Stolpiaansch legaat*
 bekroonde verhandeling over *Gods wetgevende magt* had be-
 weerd (aldaar bl. 64): de “aandrang van Gods goedheid rijst,
 “daalt en wordt weggenomen, door en volgens de redelijke
 “gesteldheden der voorwerpen.” Eene nadere toepassing dier
 denkbeelden op het leerstuk der verzoening leverde hij in een
 populair geschrift, ten jare 1795 uitgegeven onder den titel
 van *philosophische gesprekken over de voldoening*, een werkje,
 hetwelk het betoog moest leveren, dat de strafgerechtigheid
 Gode wezenlijk eigen is en zoo eeuwig en noodzakelijk, als
 alles wat behoort tot zijne van zelf bestaande en volmaakte
 natuur. Laat het niemand verwonderen, eene dergelijke voor-
 stelling bij een predikant der Doopsgezinden aan te treffen;
 de strenge, en meer contra-remonstrantsch gekleurde opvat-
 ting van de leer der verzoening had ten allen tijde bij dat
 kerkgenootschap voorstanders gevonden, en HULSHOFF vooral
 was in de laatste jaren zijns levens al meer en meer voor
 dergelijke meening gewonnen, zoowel door het bestudeeren der
 schrift als het wijsgeerig denken. Gansch en al verschilde
 het standpunt, dat hij innam met dat van zijnen medebe-
 kroonden tijdgenoot VAN HEMERT. Deze beantwoordde de vraag
onthennend en beweerde dus, dat men Gode geene hartstogten
 mogt toeschrijven; hij wees (bl. 194) op de kwade notie aan
 het woord verbonden, maar verdedigde de voorstellers der
 vraag, die hartstogten en aandoeningen vereenzelvigd hadden

(bl. 203). Hij keurde alle anthropomorphisme ten aanzien van het Goddelijk wezen af; beweerde dat God een hartstogteloos, maar daarom "geen gevoelloos wezen was, daar gelukzaligheid zonder innerlijk gevoel of zelfbewustheid iets is, wat "zich zelf verwoest" (bl. 228). Volgens VAN HEMERT zou "de "minste afhankelijkheid, de geringste bepaling, God van buiten aankomende, met het gansche denkbeeld zijner oneindige volmaaktheid duidelijk en kennelijk strijden" (bl. 231). "Bij Hem kan nimmer bewustheid van vermeerderde volmaaktheid plaats hebben, dewijl zijne volmaaktheid voor geene "vermindering vatbaar is" (bl. 225).

Ligt houde ik den lezer te lang bij het voorgestelde vraagstuk op, maar het was voor dien tijd en in der daad voor alle tijden een merkwaardig onderwerp. VAN HEMERT verdedigde open en rond de leer der *wijsgeerige noodzakelijkheid*, zoo als PRIESTLEY die voorgedragen had, en hij drong aan op een wel begrepen voorstelling van Gods vrijheid, als de bron van diens gelukzaligheid. "Vrijheid," zoo sprak hij (bl. 258), "is nooit onverschilligheid; deze (de onverschilligheid) is altijd eene onvolmaaktheid, en kan gevolgelijk in den Oneindige nimmer vallen. Het is dus niet mogelijk, dat God "zich zelve zou bepalen, om niet wijslijk, niet heiliglijk te "handelen. Zeker kan God niet anders handelen dan hij wil, "en deze wil kan niet dan op eene, met zijne hoogst volmaakte natuur overeenkomende wijze, bepaald wezen. Zoude "iemand dwaas genoeg zijn, om te beweren, dat God zoude "kunnen willen 't geen tegen zijne heiligheid, of de zedelijke "regtheid zijner natuur aanloopt?"

Loochent VAN HEMERT het goed regt, waarmede Gode aandoeningen toegekend worden, hij ontslaat zich niet van den pligt, om de bezwaren, welke tegen zijne zienswijze kunnen aangevoerd worden, op te lossen. Wijst men hem op het zedelijk kwaad, welks aanwezen noodwendig Gods ongenoegen moet opwekken: hij beweert, dat het kwaad voor God een *ens negativum* is, welks bestaan Hij gewild heeft, dat wil zeggen: de *zondige daad* laat Hij bedrieven, wil Hij bedreven zien; daarom echter (bl. 292) "mag Hij de *oorzaak der zonde* "niet heeten; *want het is het niet-overeenkomen van het oogmerk des zondaars met Gods bevel, waarin het zondige gelegen is.* "Daar de zondige daad zelve ongetwijfeld aan Gods plan of "oogmerk voldoen moet, ziet een ieder, dat dezelve, hoe slecht "dezelve zij, met opzigt op de schepselen, Gode geene on-

“aangename gewaarwordingen geven of mishagen kan. Van “agteren blijkt, dat de zedelijk slegtste daden, en alle der- “zelve gevolgen of straffen, noodzaaklijk zijn ter volvoering “van het heerlijk oogmerk des Allerhoogsten. Het kwaad is “derhalve alleen in onze voorstelling, niet in die van God.”

Ik vraag geene verschooning voor de mededeeling van dit lange citaat; ik zal evenmin mijne sympathie of antipathie voor VAN HEMERT's stellingen hier belijden; alleen heb ik bedoeld, met de stukken mijne bewering te staven, dat TEYLER's genootschap eene wijsgeerige studie in het leven riep en met zijne goedkeuring bekroonde, die na verloop van meer dan een halve eeuw niet onopgemerkt mag blijven. Gaarne verklaar ik, dat, naar mijn oordeel, de verhandeling van VAN HEMERT verre boven die zijner mededingers staat en ik, in hare achteraanplaatsing en bekrooning met eene tweede zilveren medaille, het bewijs vind, dat de toenmalige leden van het genootschap zelve eenigermate terug deinsden voor stellingen en gevolgtrekkingen, die zóó in ons land nog niet waren verkondigd.

TEYLER's godgeleerd genootschap liet eene lange reeks van jaren voorbijgaan, eer het op nieuw een onderwerp aan den kring van het wijsgeerig denken ontleende; eerst in 1816 verlangde het een antwoord op de vraag: *Welke zijn de redenen, dat bij vele godgeleerden en wijsgeeren zeker geheimzinnig gevoel, ook mysticismus genoemd, meer veld schijnt te winnen? Is hetzelfde niet gevaarlijk voor godsdienst en zedelijkheid? Zoo ja, op welk eene wijze kan dat best gestuit worden? En in hoe verre mag en moet het gevoel aan de koele redenering te hulp komen of haar vervangen bij het onderzoek, de beoordeeling, en de toepassing van de waarheid en voorschriften van den natuurlijken en geopenbaarden godsdienst?* BORGER's antwoord zag in 1819 het licht, werd bewonderd, geprezen en is ook ontegenzeggelijk een meesterstuk van — fraai latijn. Ik zal niet zeggen, dat hij de toen opkomende philosophische school van *Duitschland* niet begrepen heeft; liever beweer ik, dat hij het der moeite niet waardig geacht heeft, naauwkeurige kennis van haar te nemen; blijkt het niet uit de *praefatio*, die hij voor de tweede uitgave plaatste? Maar zoowel het bekroonde stuk als het feit der bekrooning leeren ons duidelijk, hoe men gezind was ten opzichte van de nieuwe filosofie. Toenmaals hield men filosofheeren, zoo als FICHTE en SCHELLING dat deden, voor een soort van raaskallen, van onzin en zon-

derlingheden voortbrengen, waarvan men slechts vlugtig kennis behoefde te nemen, om er dadelijk al de dwaasheden van in te zien. Het Fichtiaansche *ik* en *niet-ik* was voor BORGER's vernuft een bron van kwinkslagen, en ging op zijn gezag voor eene afdoende proeve van Duitschen onzin door. Wie had er niet hartelijk gelagchen, toen BORGER in de *Vad. Letterb.* van 1816, II, bl. 789 de kluchtige fout van de 3^e uitgave van het *Conversations-lexicon* (1814) mededeelde, waardoor de meening van ANAXAGORAS, dat de stof haren vorm te danken had aan het wezen, dat hij *νοῦς* heette, die in een Fransch tijdschrift was uitgedrukt, op deze wijze: *l'esprit qu'il appelloit nous*, dus in het Duitsch weêrgegeven werd: *A. habe sein philosophisch Princip wir* genannt, en spottend uitgeroepen had: "zóó ziet men: nieuws is er onder de zonne "niet, FICHTE spon de geheele wereld uit zijn subjectief *Ich* "en ANAXAGORAS uit zijn *Wir*. De eerste zegt: IK FICHTE, gelijk de koning van *Spanje: ik de koning*; de andere zegt: "*Wir*, en doet in compagnie met andere menschen; maar de "zaak komt per slot van rekening op hetzelfde uit." Maar hoe aardig dat alles ook gezegd was, het blijkt dat BORGER onbevooroordeeld onderzocht had, werd er niet door geleverd. Wie prachtige, grootsche latijnsche perioden lezen wil, leze nog eens die verhandeling; hij zal het niet vreemd vinden, dat zij bekroond werd en het zelfs natuurlijk keuren, dat de nitschrijvers daaraan den hoogsten lof toegekend hebben.

Eer ik den lezer verzoek mij te volgen naar dat gebied der godgeleerdheid, op hetwelk TEYLER's genootschap den weldadigsten invloed gehad heeft — dat der apologetiek — houde ik hem nog even staande bij de waarlijk belangrijke vraag betreffende *het nut der zendelingen en zendeling-genootschappen*, welke, door J. HAAFNER beantwoord, den inhoud uitmaakt van het XXIIe deel der werken, in 1807 uitgegeven: *Welke dienst hebben de zendelingen in de twee jongst verloopen eeuwen aan de voortplanting des waren Christendoms gedaan, en welk eene vrucht heeft men van de tegenwoordig werkzame zendeling-genootschappen, ten dezen opzichte, te wachten?* Daar heerscht in die vraag eene kalmte, toen en nu gansch ongewoon als er over de zending gehandeld wordt. Sinds de oprigting van het Nederlandsch zendeling-genootschap werd er ook in ons vaderland meer op den toon der opgewondenheid, dan der kalme discussie over dat onderwerp gesproken. HAAFNER's arbeid vond weinig sympathie. Het gekozen motto: *il est*

difficile de servir un Dieu qu'on ne connaît pas, plus difficile encore de aimer le Dieu de ses Tyrans, geeft den grondtoon en de strekking van het stuk genoegzaam te kennen. Werd het stuk *voorwaardelijk* bekroond en getuigden de beoordeelaaren, dat er veel in voorkwam, waarmede zij zich niet konden vereenigen, “eenige gewaagde onderstellingen en bedenkelijke “wenken:” luide afkeuring ging er op uit den mond van de meeste dergenen, die met den inhoud van het stuk kennis maakten. Vooral ijverde FEITH op een zeer ernstigen trant tegen het door HAAFNER beweerde; ja ging zelfs zoo ver, dat hij het voorstaan van het zendelingwerk als een kenmerk van oprechte verkleefdheid aan het Christendom beschouwde. Men zie de *bijlage* tot zijne *verhandeling over de verbreiding des Evangelies*. Niet minder krachtig deed een ongenoemde (*verhandeling over het nut, hetwelk de reeds aangewende pogingen ter voortplanting van het ware Christendom onder onbeschaafde volken te wege gebragt hebben*, 1809) de resultaten van het door de zendelingen verrigte spreken, en op dien grond de meening verdedigen, dat de aanvankelijk gewonnen vruchten niet tegen de zaak pleitten. Jammer maar, dat al die tegenschrijvers vergaten, dat HAAFNER slechts verkeerd gekozen en toegepaste middelen bestreed. Is nu dit werk gansch en al verouderd? Zeker is in den loop der tijden de grond voor vele van de aanmerkingen, welke hij gemaakt heeft, weggevallen; geen zendeling predikt, terwijl hij zich niet zonder behulp van een tolk kan uitdrukken; geen hunner gebruikt meer het lokaas van tabak, sterken drank of dergelijke *deliciae*; maar is het zoo onjuist gezien, dat de trage vooruitgang van het zendingswerk voor een goed deel geweten moet worden aan het weinig wetenschappelijke van de opleiding dergenen, die met de verkondiging van het evangelie belast zijn? Veel in het ongunstig oordeel, door HAAFNER uitgebragt, kan en mag niet meer worden beaamd, maar een onpartijdig onderzoek naar de zaak en de hulpmiddelen der zending onder de heidenen, is nog niet overbodig, en zeker is het vreemd, dat in ons land, waar zoo veel schats gegeven, en zoo veel “opwekkende” redenen over de zending verbreed worden, de poging, welke TEYLER's genootschap in 1846 aanwendde, om nogmaals de aandacht op eene wetenschappelijke discussie over dat onderwerp te vestigen, geheel vruchteloos bleef en het op de toen uitgeschreven vraag over het *zendingswerk* niet één antwoord ontving.

Wij gaan voort, om in eene korte schets een overzicht te geven van den invloed, dien het genootschap op de rigting der apologetiek gehad heeft.

Vrees niet dat ik de lange reeks van de werken des genootschaps, die hierbij in aanmerking komen, in alle bijzonderheden met u zal nagaan; veel van hetgeen op die honderden vellen gedrukt is, heeft zijn tijd gehad en — nu uitgediend. Ik wil liever iets anders doen, dit namelijk: in enkele trekken aantoonen wat de apologetiek gedurende de jaren, in welke het genootschap zijne grootste werkzaamheid ontwikkelde, eischte, en wat door bemiddeling des genootschaps daarvoor gedaan is.

In *Duitschland* bloeide het rationalismus bij het einde der vorige en den aanvang der tegenwoordige eeuw — de waardij en het gezag der menschelijke *rede* moest onderzocht worden. Daar verhieven zich uit *SEMLER's* school, op voorgang van den meester, krachtige stemmen, die aan het *argumentum externum* alle bewijskracht ontzeden — de betrekkelijke kracht van *uit-* en *inwendig* bewijs moest worden getoetst. De oorsprong der godsdienst, zoowel der Christelijke als der Mozaische, werd door *VOLNEY* en *DUPUIS* in *Frankrijk*, door *EBERHARD* in *Duitschland* uit eene troebele bron afgeleid — zijne zuiverheid diende te worden gehandhaafd. De exegetiek van het buitenland zocht deels uit sympathie, deels uit antipathie tegen de godsdienst, de mythische verklaring opgang te doen maken — die mythische hermeneutiek moest worden getoetst. De vruchten der humaniteit werden door philologen en philologische studiën zoo voorgesteld, dat aan het geluk der oude volken niets scheen ontbroken te hebben — de praktische zegeningen van het Christendom eischten krachtige woorden van aanbeveling. Want vergeten mogen wij niet, dat het genootschap met een naauwkeurig oog de verschijnselen dier dagen gadesloeg en niet alleen buiten 's lands — men zou het ligt wanen, na de voorafgaande regelen gelezen te hebben — neen, vooral ook hier te lande. Zoo bepaalde het in 1804 de aandacht bij *de plaatshebbende, in het oogvallende, beklagenswaardige vertraging en onverschilligheid onder genoegzaam alle volken van Europa, bijzonder sedert bijna een halve eeuw bij lieden van allerlei standen, zoo omtrent het beschouwelijk als praktikaal deel van de godsdienst en van de meest gepaste middelen, om een regtschapen ijver ten dezen op nieuw gaande te maken*. Geen der ingezonden antwoorden werd bekroond; de redenen dier

afkeuring uiteen te zetten, is nutteloos; toch gaf de prijsvraag aanleiding, dat onze letterkunde verrijkt werd met twee geschriften over dit onderwerp, die hoewel ze vruchteloos bij TEYLER naar den gouden eereprijs gedongen hadden, bij het publiek algemeene goedkeuring vinden mogten; ik bedoel de *verhandeling over de tegenwoordige laauwheid* enz., die uit naam van den kort voor de uitgave overleden auteur, den waardigen predikant van *Barneveld*, W. VAN VLOTEN (gestorven 5 September 1808), door EGELING is in het licht gezonden en de *Proeve over het tegenwoordig verval* enz., die in 1808 onder den pseudoniem EUSEBIUS BELGA het eigendom van het publiek werd, dat daarin al spoedig de bewijzen van levendige belangstelling in godsdienst en godgeleerde wetenschap waardeerde, waardoor de schrijver sedert zijn langdurig leven steeds zich heeft gekenmerkt, de welbekende Leidsche hoogleeraar, HENDRIK WILLEM TYDEMAN.

Op dit spoor voorttrekde, bleef het genootschap al die punten ter spraak brengen, waardoor de waardij des Christendoms helder in het licht gesteld kon worden; zoo bepaalde het de aandacht bij de universeele bestemming des Christendoms, door enkelen in twijfel getrokken, en vroeg, waarin eigenlijk het wezen des Christendoms bestond? P. VAN DER WILLIGEN beantwoordde die vraag: *hoe*, zullen wij later zien. Op SCHWEGLER'S arbeid vestigde het den kritischen blik der geleerde wereld, en G. V. LECHLER gaf aan den wensch van het genootschap gehoor; hij leverde een geheel anderen *Apost. und Nach-Apost. Zeitalter*, zeker wel met oogmerk om de school van BAUR te vernietigen, echter niet met dat gevolg. Doch beneden spreken wij uitvoeriger over boeken, die veel te veel in de thans hangende vraagstukken ingrijpen, dan dat wij ze niet nader zouden beschouwen. Hier zij genoeg te weten, dat TEYLER'S godgeleerd genootschap ze in het leven geroepen heeft.

Ziedaar, zoo ik niet faal, de apologetische vraagstukken, bij welke het genootschap de aandacht der geleerden bepaalde, daarbij met de behoefte des tijds te rade gaande.

Zien wij wat het voor deze *principiële* vraagstukken gedaan heeft; daarna wat het deed voor enkele dogma's.

Kan men met grond beweren, dat de menschen immer, alleen door middel hunner eigene rede of redekavelingen, zonder behulp van eenig regtstreeks, of meer onmiddellijk goddelijk onderwijs, tot de rechte denkbeelden van God en goddelijke zaken zouden

hebben kunnen komen? Op deze vraag werd in 1797 door J. BROUWER en W. BRUIN ontkennend geantwoord; "naast het "geschenk der natuur bezit de mensch de buitengewone wel- "daad der Godheid," (bl. 23 van deel XVI) beweerde de eerste, wiens betoog, wat strekking en resultaat betreft, eigenlijk volkomen omschreven is in het motto, dat de bekroonde met eene kleine wijziging van HORATIUS overnam:

*sunt certi denique fines,
Quos ultra citraque nequit mens cernere verum.*

Zijn medebekroonde leverde een werk, dat bijna gelijklopend was met het zijne, hoewel minder van geleerden *apparatus* voorzien; diens gevoelens geven wij met zijne eigene woorden (bl. 164): "dat het *immer hebben kunnen bekomen* van zulke "regte denkbeelden van God, en die bovengemelde goddelijke "zaaken, of godsdienstige waarheden door de rede alleen, "zonder behulp van zulk een regtstreeks goddelijk onderwijs; "of het hebben *kunnen missen* van hetzelfde, en die toerei- "kenheid der rede, niet met grond beweerd kan worden; maar "wel het tegendeel, dat namelijk, de rede alleen daartoe al- "tijd ontoereikend, en dat goddelijk onderwijs daartoe altijd "onontbeerlijk geweest is en blijven zal, en de menschen der- "halve, zonder behulp van dat onderwijs, tot de regte denk- "beelden daarvan nooit zouden hebben kunnen komen."

Wat is nu het eigenaardige gebrek dezer stukken? wij kunnen het terugbrengen tot deze drie punten: I. volslagen gemis van ontwikkeling der hoedanigheid van het vermogen *rede*, van hare werking enz.; II. geen de minste poging om het begrip *openbaring* eenigzins te bepalen, en III. zelfs geen zweem van strekking, om de verhouding van *rede* tot *openbaring* eenigzins te ontleden. Waarlijk, de rede scheen gelijk aan een groot schip, de openbaring aan den stoomsleeper, die het vaartuig in zee brengt of van de klippen afhelpt.

SEMLER'S zeer vrijzinnige inzichten aangaande de geringe waardij van het zoogenaamde *uitwendig bewijs* waren door zijne schriften en die zijner leerlingen hier te lande zeer verbreid. Het ontbreekt niet aan duidelijke sporen van veelvuldige lectuur van HENKE'S *Magazin für Religions-Ph. Exegese und Kirch. Gesch.*, dat in 1794 is aangevangen en reeds in zijn eerste stuk de welbekende verhandeling van ZIEGLER bevatte: *Vernunft- und schriftmässige Erörterung, dass das Beweis für die Wahrheit und Göttlichkeit der Chr. Religion, mehr*

aus der innern Vortrefflichkeit der Lehre, als aus Wundern und Weissagungen zu führen ist (S. 20 fgg.). Hoezeer dat stuk ook hier te lande de aandacht trok, blijkt aan ieder, die het XVe deel van TEYLER's godgeleerde werken raadpleegt en de vier verhandelingen leest, die het bevat, van welke de tweede, mijns achtens, ongetwijfeld de beste, dat is de meest dege-lijke is. De noodzakelijkheid om het in- en uitwendig bewijs innig te vereenigen, wordt in al die stukken krachtig beweerd, maar beweerd naar het licht dier tijden. Ik noemde met be-aalde lofspraak de tweede verhandeling, welker auteur de ons reeds bekende, Leeuwarder Doopsgezinde predikant, J. BROUWER was; wilt gij opmerken, hoe hij, al beweert hij de noodzakelijkheid om beide bewijzen te vereenigen, toch gevoelt, dat het inwendige boven het uitwendige staat, lees eens wat hij schrijft bl. 244: "daar blijft dus niets anders over, dan "dat wij den toetssteen, welken ons de rede aanduidt, en "wiens gezach de schrift bevestigt, bezigen, alvorens het ge- "zach der wonderwerken, hoe ten vollen aannemelijk, naar "de uitspraak van allezins geloofwaardige getuigen, gant- "schelijk te erkennen, en te doen gelden, om van de Gode- "betaamlijkheid der Christen-leere tot derzelve Goddelijkheid "een rondstaand en overtuigend gevolg te trekken." — Die overtuiging was dus gewonnen, en deze winst was voor die tijden niet klein. Eene eerste schrede althans, om het wonder-geloof ter toets te brengen. Doch zij was niet genoegzaam, en bragt niet veel verder, zoo lang de waarheid van het wonder gebouwd bleef op de axiopistie der getuigen, en het wonder beschouwd werd als eene werking, die de natuurlijke krachten van hem, die het doet, te boven gaat, dus onmiddelijke tusschenkomst van God vereischt. Ik kan echter van deze apologetische producten geen afscheid nemen, zonder den lezer op het verschijnsel gewezen te hebben, dat in de meergemelde verhandeling van BROUWER duidelijk de onwil wordt uitgesproken, om alle wonderen des O. V. aan te nemen; hoewel men — ik voeg het er bij — als men de wonderen des N. T. om den wille van de axiopistie der schrijvers aanneemt, dit ook doen moet ten aanzien van de in het O. V. verhaalde. Immers (bl. 238) belijdt de schrijver gaarne, "dat "het meerder licht door proefondervindinge over de natuur en "hare wetten verspreid, den christenen zeer vele gebeurte- "nissen, door de onkunde van vorige eeuwen, waarin boven "al de schrijvers des Ouden Verbonds deelden, aan de on-

“middelijke werking der Godheid toegekend, uit de lijst der “wonderen heeft doen uitmonsteren.” Is het nog noodig aan te wijzen, *directe et diserte*, dat bij zulk eene beschouwing de schrijvers moeten boeten voor de latere vorderingen der natuurkennis? dat de auteur van deze verhandeling, niet consequent doorredenerende, niet gevoeld heeft, dat het einde van negatie niet te vinden is, als men eens één wonder aanneemt of één wonder loochent wegens overvloed of gebrek aan bewijs van axiopistie? Hoe weinig de geloofwaardigheid der getuigen op zich zelve bij deze quaestie afdoet; ik schrijf dit, terwijl in ons vaderland het toetsen, bepalen, overwegen en handhaven van het *wonderbegrip* de godgeleerden van de meest onderscheiden rigting bezig houdt; moet wel duidelijk zijn voor een ieder, die zich herinnert, dat reeds een der oudste bestrijders van het Christendom, CELSUS, de axiopistie der *wonderoverhalen* aannam, zonder aan het wonder de magt toe te kennen om tot het geloof te brengen. Hoe zou dat ook kunnen zijn? Geloofwaardigheid van een *verhaal* stelt nog niet de werkelijkheid van het verhaalde *feit* buiten allen twijfel. Geen getuigenis van geloofwaardigen zal een tegenstander van het wonder tot zwijgen brengen; het probleem van de mogelijkheid van het wonder kan voor die regtbank niet beslist worden. Wie in het wonder, of in hetgeen wij wonder noemen, de krachtige werking ziet eener magt over de stof, welke alleen het deel kan zijn van dengene, die door den band der innige gemeenschap met den Heer der schepping verbonden is, alzóó, dat hij den regel onderschrijft, dat “niemand zulke “teekenen kan doen, tenzij dat God met hem is, die dergelijke teekenen doet;” bij dien hangt de waardeering van het wonder geheel af van de kennis, die hij heeft aan de hoedanigheid van den persoon, van wien het wonder verhaald wordt; geen magt van geloofwaardige getuigen zou hem kunnen bewegen, om dáár de wondermagt te erkennen, waar het geloof of de gemeenschap met God niet aanwezig blijkt te zijn; is zij aanwezig, 't zij zonder beperking, gelijk bij CHRISTUS, 't zij beperkt, gelijk bij de Godsmannen vóór Hem en de schaar zijner getuigen na Hem, daar rust onze overtuiging aangaande de waarheid van het wonder niet op het woord des verhalers; zoo min als de waarheid der *zondeloosheid* en *onsterfelijkheid* van den volmaaktten mensch JEZUS CHRISTUS tot haren laatsten grond heeft het geloofwaardig getuigenis der verhalen, maar den indruk, dien zijn persoon maakte op zijne

geloovigen; evenzeer als wij *zondeloosheid* en *onsterfelijkheid* aan dien persoon toeschrijven, omdat Hij één was met God, zoo min willen wij de mogelijkheid van het wonder gebouwd hebben op de geloofwaardigheid van het verhaal. Achten wij het wonder mogelijk, het is dewijl wij weten, dat alle dingen, die Gode waardig en ten zegen van het Godsrijk zijn, kunnen plaats hebben door hem, die één is met God. — Doch den draad van het verhaal weér opgevat. Men ziet: BROUWER'S boek handelt over een zeer disputabel punt.

Behooren vrijheid van onderzoek en opregte liefde voor de waarheid steeds gepaard te gaan, TEYLER deed ze beide spreken, toen het den inhoud van het XIXe deel zijner werken wereldkundig maakte.

VOLNEY had in zijne *les Ruines*, waarvan in 1796 twee vertalingen te gelijk hier te lande het licht zagen, terwijl een uittreksel van PRIESTLEY'S aanmerkingen tegen dit werk vertaald in den *Konst- en Letterbode* van 1798 opgenomen werd, en DUPUIS in zijne *Origine de tous les cultes* een aanval gedaan op alle *religio positiva*, en beweerd, dat hetgeen in alle eeuwen een voorwerp van godsdienstige vereering geweest is, onmogelijk iets onstoffelijks wezen kan, maar iets moet zijn, dat onder de aanschouwing der zinnen valt, zoodat eigenlijk alle godsdienst, de Joodsche evenzeer als de Christelijke, natuurvergoding is; zij hadden, om in de schriftelijke oorkonden dier godsdienstvormen geen beletsel te vinden tegen hun beweren, tot de buitensporigste allegorische verklaringen de toevlugt genomen. J. F. VAN BEECK CALKOEN trad als hun bestrijder op met een antwoord, waarvan in 1802 eene met zijne voorkennis vervaardigde Fransche vertaling verscheen. Het onderwerp moest voor zijn godsdienstlievend hart groote aantrekkelijkheid bezitten; bij al zijne studiën was gemeenschap met God de rigting die hem beheerschte; toen hij op zijne wetenschappelijke reis langen tijd te *Göttingen* zich onthield en daar met vele oppervlakkige neologen in kennis geraakte, werd er van hem gezegd: “ein trefflicher junger Mann; “schade dass er ein CHRIST sey.” Nooit verloochende hij zijne godsdienstige overtuiging, allermint op het leergestoelte der natuurlijke wijsbegeerte en wiskunde te *Leiden*, van 1800—1805 door hem ingenomen en toen verwisseld met dat van *Utrecht's* hoogeschool. Te *Leiden* vergaf men hem eene zoodanige verwisseling van werkkring noode. Sedert 1681 was het niet gebeurd, dat een Leidsch hoogleeraar *vrijwillig* bij

eene andere geleerde stichting eene betrekking aanvaard had. Slechts tot 1811 mogt *Utrecht* dezen opvolger van haren waardigen HENNERT bezitten. Even als te *Leiden* werd hij ook daar hooggeacht zoowel om zijne groote kennis, als om zijn uitnemend karakter en ongeveinsde godsvrucht. Toen hij met stervende lippen de verheffende taal van Gez. 88 vs. 7 in zijne laatste ure tot de zijne maakte, drukte hij de gezindheden uit, waarmede hij in zijn leven bezielde was. Van zulk eene allergunstige zijde doet hij zich ook in het door hem bij TEYLER ingezonden antwoord kennen. Moedig en mannelijk verdedigde hij den goddelijken oorsprong der Mozaïsche en Christelijke godsdiensten. In zeker opzigt mag zijn arbeid gewaardeerd worden als eene verdienstelijke voortzetting van hetgeen HIERONYMUS VAN ALPHEN reeds vroeger (1789) in het IXe deel van de werken des genootschaps betoogd had ter aanwijzing van *de voortreffelijkheid der burgerlijke wetgeving van MOZES boven die van LYCURGUS en SOLON*. Het werk van CALKOEN is echter van meer theologische gehalte, dan dat van den vromen man, die later een veelgenoemden naam verkreeg door den ijver waarmede hij het *staats-maxime van het Godsrijk: predikt het Evangelie aan alle creaturen* verkondigde. Te regt ging CALKOEN uit van de opmerking, dat deze aanval niet gerigt was tegen de geschiedkundige, maar tegen de godsdienstige zijde van de Mozaïsche en Christelijke godsdienstvormen, en genoemde aanvallen *Christendom* en *Catholicismus* schromelijk verwarden. Zeer gepast had hij het beroemde woord van NEWTON tegen HALLEY geuit, kunnen herhalen: “ik “verheug mij inderdaad altijd, wanneer ik u hoor spreken over “de sterrekunde en andere wiskundige wetenschappen, dewijl “gij in die onderwerpen geheel te huis zijt; maar over de “Christelijke godsdienst moet gij zwijgen, want op hare kennis hebt gij u niet toegelegd, gelijk ik, en daarom weet ik, “dat gij er niets van verstaat.” Niet moeilijk valt het aan CALKOEN, de hoofdzaken der goddelijke openbaring, ’s menschen val, de wederoprigting en de drieëenheid, zijnde deze de leerstukken, waartegen DUPUIS zijne voornaamste bezwaren gerigt heeft, als oorspronkelijke Joodsche en Christelijke voorstellingen te doen uitkomen; de authenticiteit van de Schrift is hem daarvoor ten waarborg; de overeenstemming in sommige godsdienstige denkbeelden van de Oostersche volken met die der Joden en Christenen verklaart hij uit het feit, dat de laatsten de leermeesters van eerstgenoemden geweest zijn.

Vraagt gij naar de gehalte van het thetisch zamenstel dezer apologetische proeve, gij krijgt een juist denkbeeld van de hoedanigheid der verdedigingsmiddelen, welke gebruikt werden, als gij bedenkt, dat de authenticiteit der Schrift vast staat en niet in twijfel wordt getrokken; dat de vormen, van welke het godsdienstig leven zich bedient, niet *als iets geworden*s, maar als *iets dat gegeven is*, beschouwd en beschreven zijn; daar is verder nog geen spoor van eene historische interpretatie der gewijde boeken, evenmin als er gevoel van behoefte aanwezig is, om de hoedanigheid van de betrekking, in welke de Mozaïsche tot de Christelijke openbaring staat, te bepalen.

Het stuk heeft, even als de apologetiek van die dagen, geene andere dan negatieve waarde, en dan nog wel eene zeer betrekkelijke. Zoo min de aanval op de hoofdpunten gerigt was, zoo min liet de verdediging zich met deze in. De vraag: Is het Christendom uit God? werd, onveranderlijk, met *ja* beantwoord, en dat *ja* beteekende: *onmiddelijk op goddelijken last door JEZUS, als buitengewoon gezant uit den Hemel gekomen, aan de menschen medegedeeld, voorgezegd*. Het kon echter niet missen, of eene nadere toetsing van dit gevoelen moest haren tijd zien aanbreken. EBERHARD had beweerd, dat de Godsdienst, welke JEZUS en zijne naaste leerlingen verkondigd hadden, eene vermenging van Grieksche filosofie en Joodsche Cabbalistische wijsheid moest heeten, en dat de wonderen, gelijk ze in de Schriften verhaald worden, of uit der schrijveren onbekendheid met het natuurleven, of uit hun streven, om zedelijke waarheden in plastische vormen te schetsen, te verklaren zijn. Toen riep TEYLER's prijsvraag het meesterstuk van BORGER's belezenheid, vernuft en stijl in het leven, dat met VAN HENGEL's kalm en grondig betoog in het XXVIe deel der werken werd opgenomen en nog onze letterkunde ten sieraad is. Dat boekdeel is ook niet vergeten; men wil nog lezen, hoe beiden EBERHARD's bewering (waarvan men in 1811 poogde eene vertaling aan onze landgenooten te leveren, die echter niet voltooid is) omvergestooten hebben; hoe BORGER, naar de kracht der hulpmiddelen, over welke hij beschikken kon, allerbelangrijkste opmerkingen over de Alexandrijnsche, Joodsche en Cabbalistische filosofie geleverd heeft. Maar ook in deze geschriften — de opregtheid doet het mij schrijven — is de negatieve zijde der bestrijding verreweg de beste. In beide verhandelingen doet zich bepaalde-

lijk het streven kennen, om volstrekt niets toe te geven aan de mogelijkheid, dat er voor den historischen vorm van het Christendom, zoo als het in de Schrift is opgeteekend geworden, in de toenmalige vorderingen van het godsdienstig en wijsgeerig denken aanknoopingspunten gegeven waren. Raadpleeg, om er u van te overtuigen, het tweede hoofdstuk van BORGER's disputatio, pag. 77 en volg., waar hij de *lóyos*-leer van PHILO ontwikkelt, en stellig beweert, dat zij zeer ten onregte tot verklaring van het Johanneïsche logos-begrip bijgebracht wordt. Het bevreemdt u bij een man, die eenige bladzijden verder, 89 en volg., den invloed van de Cabbala op de Apocalypse van JOHANNES niet ontkent, echter als ter verzachting er bijvoegt: "*Auctorem apocalypseos librum suum habitu — quodam Cabbalystico exornasse, ipsam doctrinam Cabbalysticam in ejus libro universe non reperiri.*" — Eindelijk ga ik het niet onopgemerkt voorbij, hoe BORGER, bij de bestrijding van EBERHARD's oppositie tegen het wondervolle, bloot als opponens te werk gaat, en zich de gelegenheid afsnijdt om zelf een eigen gevoelen over de wonderen te uiten. Laat ons daarover hem niet te hard vallen; de vraag onderzocht alleen, of EBERHARD's meeningen den stempel der waarheid droegen. Ik twijfel echter of VAN HENGEL nu nog hetgeen hij in zijne bestrijding van EBERHARD beweerd heeft, aangaande den aard van het *buitengewoon goddelijke* der Christelijke openbaring zou herhaald willen hebben; met zijn tijd beweerde hij, bl. 206, dat wij "in het geloof aan de leer van JESUS, "als die eener goddelijke openbaring, dankbaar moeten be-
"rusten;" en hij hield het er voor, met de apologeten van zijne dagen, dat de wonderen juist het meeste tot de verbreiding des Christendoms bijgedragen hadden. Hoe veel ook nu in beide verhandelingen verouderd is, schat ik ze toch hoog als *veel* behelzende, wat thans nog der kennismaking overwaardig is. Zij zijn begonnen de aandacht te vestigen op de Grieksche en Joodsche wijsbegeerte, dus op de denkbeelden en voorstellingen, welke bij het denkende deel der wereld gevonden werden in den tijd toen JESUS optrad. Hebben zij ook *verband* en *invloed* gelochend, waardeeren wij althans dit, dat zij op die denkbeelden en voorstellingen de aandacht gevestigd hebben, dat toenmaals inderdaad iets geheel nieuws was. Den aard van de *goddelijkheid* van het Mozaisme en het Christendom te bepalen, en beide te teekenen in wederkerige verhouding, of in hunne betrekking tot het niet-Joden-

dom of het wijsgeerig Jodendom — daarvan was de behoefte nog niet diep genoeg geworteld. Nog was de tijd daarvoor niet rijp.

't Zou kunnen schijnen, volgens ons geschiedkundig onderzoek van den loop en den gang, dien TEYLER's genootschap aan de theologische wetenschap gegeven heeft, dat het genootschap volgens eene encyclopaedische indeeling ware te werk gegaan. Dit was natuurlijk het geval niet: het liet zich leiden door de quaestiën, welke aan de orde van den dag waren. Wij hebben alleen eenigzins systematiesch in opvolging bijeengevoegd, wat in de werken van het genootschap door breede kloof van jaren gescheiden was. Lang reeds vóór de vraag over EBERHARD's stelsel was de aandacht gevestigd op de mythische verklaringmethode, die in *Duitschland* vele voorstanders telde; zij werden gevonden niet alleen onder hen, wier ingenomenheid met Mozaisme en Christendom in twijfel getrokken mogt worden, maar evenzeer bij hen, die, zoo als EICHHORN, door ernstige zucht voor degelijke studie zich onderscheidden; zelfs was GABLER (*Journal für aussert. Theol. Litt.*, II. I. S. 45) zoo ver gegaan van te beweren, dat de bron van de mythische verklaring der Schrift gezocht moest worden in de meer juiste beoefening van wijsbegeerte en natuurkunde, in grondige navorsching van de letterkundige gedenkteeken der oude volkeren, in de achting jegens de H. Schrift, die men niet prijs wilde geven, maar integendeel voor minachting bewaren. In 1810 kon TEYLER's genootschap de welbekende beantwoording der vraag naar den grond, de noodwendigheid, de waardij der mythische verklaringmethode, door J. H. PAREAU ingeleverd, bekroonen, en in 1814 (deel XXV) door den druk gemeen maken. Bestond er vóór de uitgave van die verhandeling bijna algemeen in ons vaderland een bange schrik voor de mythische methode, deze werd verdubbeld door het werk van PAREAU. Overal vond hij historie, nergens eene plaats voor mythe; de oude voorstelling, door de traditie aan de geschiedkundige boeken des O. V. gegeven, hield hij vol; de synoptici hadden elkander, JOHANNES de synoptici gebruikt. EICHHORN's Ur-Evangelie achtte hij ook een steun der mythische interpretatie te zijn. MOZES had den Pentateuch, DANIEL het boek, dat zijn naam draagt, geschreven; de *kinderen Gods*, Gen. VI, zijn zonen Gods, brave menschen; een fabel als die van de *reuzen* kan niet in den Bijbel geduld worden, het woord worde vertaald: *kloek van*

gestalte; de worsteling JACOB's is een feit, gelijk JEZUS' verzoeking in de woestijn, of misschien een visioen. TEYLER gaf in dit deel eene proef, hoe ver men het brengen kon met de bestrijding van een stelsel, dat uit de philologie in de theologie overgebracht was. Het boek getuigt zeker van de onmiskenbare geleerdheid zijns schrijvers, maar ook van diens zeer conservatieve rigting; het voedde de meening, dat de redelijke verklaring altijd de letterlijke moest zijn, en de weinig doordenkende lezer moest zich wel verbazen over de domheid der Duitschers, die mythen in den bijbel durfden vinden. Maar de wetenschap was met dat onderzoek niet gediend; deze overtuiging verkreeg zij, en daarvoor dankt zij het genootschap, dat eerst en voor alles *formaliter* de schriften des O. en N. Verbonds moesten onderzocht worden, dat wil zeggen de oorsprong, de vervaardigingstijd, de bestanddeelen der schriften, uit welke de bijbel bestaat. De buitensporigheden van KANNE, HEYNE's meest excentrieken leerling, waren ligt te bestrijden; de gevoelens van ECKERMANN, VATER, DE WETTE niet zoo gemakkelijk op zijde te schuiven.

PAREAU's antwoord was ingezonden, toen de vraag ten tweedemale werd uitgeschreven. Bij hare eerste uitschrijving in 1807 was er slechts één antwoord ontvangen, en niet bekrond, dat later zonder naam en *voor rekening des auteurs gedrukt* het licht zag onder den titel van: *Gesprekken over de mythen in den bijbel*, Haarlem 1809. Volgens dat geschrift worden in het boek Genesis 15 mythen gevonden; in de 3 eerste hoofdstukken; verder KAIN's en ABEL's geschiedenis, Babels torenbouw, de zondvloed, de verwoesting van Sodom, het gebeurde met LOTH's huisvrouw, de opoffering van ISAAC, de worsteling van JACOB en JOSEPH's droomen als zoodanig beschouwd; van deze verhalen weet de auteur geene goede verklaring te geven, als hij zich aan de letter bindt; hij houdt het er voor dat MOZES "die verhalen geleverd heeft zoo als "hij ze vond, ze dus geenszins geschreven heeft naar zijn tijd, "maar ze aangewend heeft tot het staatkundige oogmerk zijner wetten en instellingen" (bl. 104); "de bijbelschrijvers," verklaart de ongenoemde (bl. 148) "de bijbelschrijvers drukken bij voortdoring eenen onmiddelijken invloed van JEHOVA uit, waar wij, naar onze denkwijze en in onze taal, slechts "den gewonen middelijken samenhang van natuurlijke oorzaken en gewrochten zouden te kennen geven. De schrandere "oordeelkunde van onzen tijd, is, op taalvormige gronden,

“meer gelukkig geslaagd in het aannemen en uitleggen van “die menigvuldige spreekwijzen, welke uit de oude taal (der “Hebreeuwen) tot de schriften des N. V. zijn overgebracht.” Deze onbekende, — zoo oordeelt gij gewis, mijn lezer, — behoorde gewis tot de zeer liberale theologen van dien tijd. Gij hebt regt; de schrijver was niemand anders dan de Remonstrantsche hoogleeraar KONIJNENBURG, en niet VAN HEMERT, gelijk LOTZE beweerd heeft in zijne, zoo al niet ter mededinging, stellig naar aanleiding van de bovengenoemde vraag, geschreven *proeve van betoog, dat er geene mythen in de geschiedenis des bijbels voorkomen* (1812). Op verre na trok het werk van LOTZE de aandacht niet, die aan de *gesprekken* ten deel viel, hoewel naar veler oordeel de schrijver zich hier en daar zeer onvoorzigtig uitgelaten had. Open betuigde hij (bl. 17), dat hij van heeler hart het Christendom aannam, maar “dat “niet de geschiedenis, niet het boek als zoodanig, waarin het “vervat is, maar de zelfstandigheid der leere zelve mij tot “steunpunt voor mijn geloof en voor mijne hope in de toekomst is.” Sterke en algemeene afkeuring vond het geschrift; maar of het dat kwaad gesticht heeft, waarvoor men in die jaren vreesde, daaraan twijfel ik zeer. Ik heb er op gewezen als op een maatstaf voor de kennis dier tijden; dit boek werd afgekeurd, PAREAU’S verhandeling bekroond; het meerendeel van de hedendaagsche theologen verwerpen PAREAU’S resultaten, terwijl zij met de denkbeelden, door KONIJNENBURG geuit, in zoo verre instemmen, als zij eene meer of min daarmede verwante beschouwing voorstaan, die voor den bijbel nooit schadelijk kan zijn, omdat zij *inhoud* en *vorm* van de godsdienstige waarheid, wier oudste oorkonde de bijbel is, scherp leert onderscheiden.

Hoe veel grooter in de dagen, wier geschiedenis ons thans bezig houdt, de afstand van *Duitschland* tot *Nederland* was, dan in onzen leeftijd, toch werd hier kennis genomen van de hoedanigheid der philologische, of misschien is het juister gezegd, belletristische rigting, die daar opgang maakte. WIELAND verhief in zijne geschriften, zoo als de *Euthanasia* en *Agathodaemon*, de gelukkige tijden van het leven en sterven der oude volken, en liet alzoo duidelijk uitkomen, dat zeer ten onregte de zegeningen der Christelijke beschaving boven die van den klassieken tijd geprezen werden. Opdat deze meening, van welke waarlijk WIELAND niet de eenige voorstander was, naauwkeurig getoetst zoude worden, stelde TEYLER’S

godgeleerd genootschap de vraag voor (op welke N. G. VAN KAMPEN'S antwoord als deel XXIV is uitgegeven): *of de lofspraken, zoo menigmaal, ook bij schrijvers van naam, aan de deugd en het geluk der oude volken ten koste van latere tijden toegezwaaid, en van waar zelfs niet zelden tegenbedenkingen ontleend zijn tegen de Goddelijkheid van het Christendom, in de daad gegrond zijn, en tegen het Christendom gelden? Dan of men, integendeel, goede redenen hebbe, om de volkeren van den tegenwoordigen tijd en derzelve toestand, in vergelijking met de beschaafde natiën der oudheid, voor beter en gelukkiger te houden? en zoo Ja, in hoe verre zulks aan de Christelijke godsdienst moet worden toegekend? Dat in de geleverde beantwoording vrij aanmerkelijke gebreken op te merken zijn, zoo als de fout, dat eerst het geluk, dan de deugd der oude en hedendaagsche volken vergeleken wordt; dat in het grootste gedeelte van de verhandeling alleen over Grieken en Romeinen gehandeld wordt, en de klemmende kracht van het beoogt zeer veel te wenschen overlaat; dit alles ontnemt niets aan de regtmatigheid van den lof, die den schrijver van vele zijden ten deel viel en die ook aan het genootschap toekomt voor de juistheid van den tact, om deze vraag uit te schrijven. Dat zelfde zij gezegd van de vraag: *in welk opzigt mag men redelijker wijze onderstellen, en op goede gronden besluiten, dat de verbreiding der Evangelie-leer oorspronkelijk door God bedoeld is? In hoe verre is dat doel reeds bereikt? En hoe laat zich, op die wijze, de tegenwerping der ongeloovigen, ontleend uit de schijnbaar nog zoo onvolkomene uitbreiding dier leere onder het menschedom, vergeleken met hetgeen daaromtrent in oude tijden voorspeld is, het best en meest voldoende oplossen?**

Uit een getal van veertien antwoorden werden de door J. W. STATIUS MULLER en VAN KAMPEN ingezonden, bekroond, die opgenomen in deel XXIII der werken, in 1809 uitgegeven, bij uitnemendheid strekken, om de wat duister uitgedrukte bedoeling van het vraagstuk op te helderen. De voorgestelde vraag hangt zeer naauw zamen met die over het nut der zendingen en zendeling-genootschappen; had HAAFNER zich over deze min gunstig uitgelaten, het genootschap scheen te besseffen, dat het geschilpunt dieper opgehaald moest worden. Het stelde dus de vraag voor over de uitbreiding van het Christendom, en drukte het zegel van goedkeuring op twee verhandelingen, welke beide, bij veelzijdig verschil, zamenstemmen in de meening, dat *niet eene algemeene, slechts eene*

betrekkelijke uitbreiding des Christendoms, niet onder *alle*, slechts onder *zeer vele* volken, in het oogmerk van God ligt, welk oogmerk uit het onderwijs der rede en der schrift kenbaar is. Ook STATIUS MULLER bevestigt (bl. 230 en volg.) het beweren van HAAFNER, dat de zendelingen tot dien tijd weinig nut uitgerigt hebben. Hij schrijft aldus: “eerst trachte “men hunne (der heidenen) verstandelijke vermogens te ont- “wikkelen, men leere hen eerst hunne lichamelijke behoeften “op eene meer verstandige wijze te bevredigen; men verbeter “hunne leefwijze; men leere hen den akker bouwen, en zulke “gereedschappen vervaardigen, als tot gerijf des levens noodig “zijn en waardoor tevens hun geest in nadenken geoeffend “wordt; men leere hen gebruik maken van hunne rede en de “genoegens van gezellige verkeerung en van het stille huisse- “lijke leven genieten, in één woord men make hen eerst tot “redelijke bewoners der aarde.” Deze wijze van zien beantwoordde volkomen aan de begrippen, welke en de schrijver, en de tijd, waarin hij leefde, aangaande het wezen des Christendoms koesterde; *Christen* en *zedelijk beschaafd* zijn, waren hem zeer aanverwante begrippen, het Christendom de voltooiing van de beschaving. Een afdoend getuigenis voor deze stelling biedt mij eene uitdrukking uit de verhandeling van VAN KAMPEN; (bl. 267 en volg.) “niettegenstaande het “een der hoofdoogmerken van het apostolische Christendom “is, om al het kleinhartige, het nationale, het wreede uit “den Godsdienst te verbannen, om te toonen dat God een “Zaligmaker is aller menschen, meest der geloovigen, niet “alleen der Joden, maar ook de God der heidenen en geen “aannemer des persoons, maar dat in allen volke, hij, die “Hem vreest en gerechtigheid werkt Hem aangenaam is; dat “de menschlievende Samaritaan den hardvochtigen Joodschen “Priester verre overtreft; dat de Heidenen zich selv’ een wet “zijn en het goede werkende, heerlijkheid, eere en vrede te “wachten hebben; niettegenstaande dit alles bleef men hard- “nekkiglijk den Heidenen, zonder onderscheid, de zaligheid “ontzeggen en op het voetspoor van AUGUSTINUS hunne “edelste daden blinkende zonden noemen.” Beide deze verhandelingen zijn beheerscht geworden door die opvatting van het Christendom, welke den schrijvers eigen was, eene rationalistische; bij eene andere, eene meer gemoedelijk-supernatureele zou het antwoord anders geklonken hebben, getuige de onbekroonde maar toch (1809) uitgegeven verhandeling

van RHIJNVIS FEITH *over de uitbreiding des Christendoms*. Stellig verklaart FEITH, dat God de kennis des Christendoms eindelijk tot alle redelijke bewoners der aarde zal uitbreiden. Nu reeds is de Evangelieleer te diep geworteld in de harten en landen der volkeren, dan dat er mogelijkheid voor het denkbeeld of vrees van algeheele verdwijning des Evangelies zou kunnen bestaan. Na op deze en dergelijke wijze zijne stelling op redelijke gronden verdedigd te hebben, beroept FEITH zich op den Bijbel; plaatsen als Gen. XXII: 18 doen hem woorden schrijven, gelijk wij ze (bl. 21 zijner verhandeling) lezen: "Een der vroegste beloften van God draagt reeds "zichtbaar dit kenmerk van algemeenheid: in uwen zade, zegt "God tot den eerbiedwaardigen ABRAHAM (Gen. XXII: 18), "zullen alle geslachten der aarde gezegend worden." Met zoodanige exegese hadden zeker niet alle leeraars vrede, toen even weinig als nu; maar waar FEITH (bl. 55 en volg.) over de inwendige voortreffelijkheid van de Christelijke waarheid als waarborg voor de eindelijke zegepraal van het Christendom spreekt, geeft hij bladzijden te lezen, in welke hij zich verheft boven het gros van de theologen zijns tijds, en aan het Christendom, als gelukzaligheids-leere opgevat, de eenig ware betekenis toekent: die van bevrediging der eeuwig onveranderlijke geestelijke behoeften van den inwendigen mensch.

Een oogenblik rust zij schrijver en lezers vergund! Overzien wij de afgelegde baan, wij kunnen dan op goede gronden de stelling verdedigen, dat de werkzaamheid van TEYLER'S genootschap vooral de rigting had, om *principiële* vraagstukken ter behandeling voor te stellen. De quaestiën tot hare principes te herleiden, dat wilde het, en dergelijke quaestiën waren voornamelijk de onderwerpen, op welke TEYLER'S genootschap de aandacht der godgeleerde wereld vestigde; daarin ligt voor een goed deel de verdienste van het genootschap, dewijl dikwerf bij de geschillen die de theologische wereld in beweging bragten, het principe te midden van den strijd over het hoofd gezien werd.

Terwijl het leerstuk der verzoening sinds eeuwen een voorwerp van de onderzoekingen der geleerden geweest was, had het ook in ons vaderland veler gedachten openbaar gemaakt. Het Haagsch genootschap had reeds in 1791 TEN OEVER'S opstel *over de leer der voldoening*, een jaar later dat van LIEFSTINK *over de leer der verzoening*, uitgegeven, en in 1803 dit betoog voorgesteld, dat *volgens de doorgaande leere des bijbels*

de Heer JESUS in zijne gehoorzaamheid, lijden en sterven, moet worden aangemerkt als borg van zondaren, die daardoor in hunne plaats aan Gods gerechtigheid genoeg gedaan en hun het eeuwige leven verworven heeft; met wederlegging van de hedendaagsche daaraan verschillende gevoelens. D. K. HARMSSEN leverde het en hield de oude typeek der offerande vast (bl. 40 en volg.). De vergelijking van CHRISTUS met het zoenoffer des O. V. scheen als dogma gevestigd en voor geene tegenbedenking vatbaar. Daarom was de vraag van TEYLER zoo tijdig: *van welken aard waren de zoenofferanden onder het O. V.? Heeft de dood van CHRISTUS daarmede eene genoegzame overeenstemming, om met de daad in het licht van een zoenoffer beschouwd te worden? Zoo ja, hoe verre strekt zich deze overeenstemming uit?* Het onderwerp dier vraag hield de geleerde wereld in Nederland zeer bezig. Het Haagsch genootschap verlangde, nadat TEYLER deze vraag voorgesteld had, in zijn programma voor het jaar 1806 een opzettelijk betoog, dat de zoenoffers des O. V. geene enkele staatkundige instelling, veel min loutere navolgingen der gewoonten van andere volken zijn geweest, maar voornamelijk ingerigt om het zoenlijden van den toekomstigen Verlosser af te schaduwen, en had dit voorstel ingeleid door deze bepaling: *naardien de doorgaande leer des Bijbels, nopens het borgtogtelijke van des Heilands gehoorzaamheid, lijden en sterven, in eene der prijsverhandelingen van 1804 (die van HARMSSEN) is voorgedragen, door welke Considerans de beantwoording der vraag aan de meest knellende banden gelegd werd.* Het gaat u gewis als mij: het bevreedt u minder, dat er geene voldoende antwoorden inkwamen, dan dat het genootschap zulk eene vraag, in 1808 en 1812, dus lang na de uitgave van het door TEYLER bekroonde stuk, bij herhaling voorstelde.

Te regt bekleedde de verhandeling van RINSE KOOPMANS in het XXI^{ste} deel (uitgegeven in 1805) den eersten rang. Zij bevat eene juiste bestrijding van het overdrijven der vergelijking; zij toonde het willekeurige, het weinig regtmatige van de typische beschouwing aan, en liet vooral helder de waarheid uitkomen, dat JESUS zelf nooit zijn dood met het offer des O. V. vergeleken had. Latere antiquarische nasproingen hebben aan het eerste deel van KOOPMANS' onderzoek zijne waarde ontnomen, maar het ander deel van het stuk blijft nog steeds belangrijk. Het bragt eene meening aan het wankelen, die op de populair-kerkelijke voorstelling grooten invloed gehad heeft, en een der steunsels van de satisfactie-

theorie werd alzoo omvergestooten. Een ander voorbeeld, hoe TEYLER de quaestien ten principe behandeld wilde hebben! Naauwelijks was ook in ons vaderland de nieuwe Duitsche zienswijze aangaande het stuk der inspiratie bekend geworden, vooral door PLANCK's: *die göttliche Eingebung der H. S. untersucht*, of TEYLER's genootschap stelde de vraag voor: *over den invloed van de karakters en de denkwijze der Evangelisten en Apostelen op derzelver schriften?* Het antwoord van v. HENGEL zag in 1815 als het XXVIIe deel der werken het licht. Meer dan 40 jaren zijn er sedert verlopen, en nog kent men aan dit boek hooge waarde toe. Wetenschappelijk en grondig toont het dien invloed aan, bestrijdt de overgeleverde en verkeerde gevoelens van inspiratie, die "tot nuttelooze kunstenaarijen" (bl. 86) voeren, en bepaalt de ingeving tot de zorg "dat deze mannen zich in zaken, den godsdienst betreffend, aan geene dwaling schuldig maakten, hetzij door "eene tegen de waarheid strijdende voorstelling der evangelische geschiedenis, hetzij door eene voordragt van leerstukken, welke tegen den geest des Christendoms inliepen" (bl. 87). Zonder te bepalen, waarin de werking dier ingeving bestond, is het v. HENGEL genoeg "zooveel in het midden te brengen, dat men de ingeving van hunne schriften "niet wel anders, dan in den voorgedragen *onthennenden zin* "kan opvatten." Later nemen wij dit geschrift nog eens in handen: nu slechts wijzen wij er op, als eene proeve van den trant, waarop TEYLER's genootschap de hoogstbelangrijke vraag, of de ingeving de eigenaardigheden van den apostel of evangelist ophief, ter sprake gebracht heeft.

Nog bleef er voor TEYLER's genootschap eene grootsche taak bewaard: de geleerde wereld aan te sporen tot het navorschen van de beide leerstukken, welke de grondzuil van het protestantisme en de scherpe afscheiding tusschen dit en het catholicisme vormen, de begrippen van *hervorming*, *kerk* en *overlevering*. Het heeft zulks gedaan in de bekroonde verhandelingen van L. WEYDMANN en M. SCHAAF GRATAMA, die met de door het Haagsch genootschap in 1831 en 1832 uitgegeven verhandelingen van R. B. DE GEER, *over het zedelijk karakter der voornaamste hervormers in de zestiende eeuw en den invloed, welchen derzelver zedelijke grondbeginsels, op hetgeen zij hebben ondernomen en verrigt, uitgeoefend hebben*, en van D. T. HUET, ten betooge, *dat het verschil van gevoelens, hetwelk onder de Protestanten plaats heeft, geen grond oplevert om rust*

te stellen, dat het Protestantisme zelf niet kan blijven bestaan, maar uit zijn aard vervallen moet, zeker alles behalve verwerpelijke bijdragen tot de geschiedenis der hervorming leveren, hoewel zij te weinig het resultaat zijn van wijsgeerig-historisch onderzoek aangaande de oorzaken en beginselen der hervorming, gelijk dit later vooral ingesteld is. Waarheidsliefde gebiedt mij, den lezer den goeden raad te geven, om bij het lezen van het XXXIe deel van TEYLER's werken de scherpzinnige aanmerkingen, welke KIST op den inhoud maakte (*Ned. archief*, I. bl. 189 volg.), vooral ter harte te nemen. Wat goeds wij te danken hebben aan het werk van KIST over de *Ch. Kerk*, aan dat van J. H. STUFFKEN over de *kerkelijke overlevering*, evenzeer als aan het geschrift van I. J. DOEDES over de *tekstkritiek*, stellen wij later in het licht; hier vermelden wij slechts het feit, dat wij ze aan TEYLER's genootschap 'verschuldigd zijn.

Eenen langen — maar ik hoop toch niet vervelenden — togt hebben wij afgelegd; een blik geslagen op den theologischen arbeid, dien TEYLER's genootschap in het leven riep. Verzuimen wij niet elkander op het verschijnsel te wijzen, dat vele der uitgeschreven vragen geene, of geene voldoende antwoorden uitgelokt hebben. Zoo b. v. vroeg TEYLER's genootschap vruchteloos eene oordeelkundige beschouwing van het *testimonium Spiritus Sancti*; van het inspiratie-begrip, van de leer des N. V. over de Schriften des O. V. enz. In dit opzigt was het vaak even ongelukkig als het Haagsche genootschap, dat evenzeer talloos vele vragen vruchteloos voorgesteld heeft. Zonder daarover te jammeren wijzen wij alleen op dit feit als bewijs, hoezeer beide genootschappen getracht hebben leven en gang in de ontwikkeling der wetenschap te houden. Veel van hetgeen bekroond en gedrukt is heeft nu geene andere dan historische waarde, in dien zin namelijk, dat het ons getuigt, hoe deze of gene min of meer beroemde godgeleerde over eenig vraagstuk dacht, en in hoe verre zijne denkbeelden de goedkeuring van bevoegde beoordeelaars mogten verwerven.

Naarmate de vragen, door TEYLER gesteld, veel meer beginselen betroffen, dan die van het Haagsche genootschap, bezitten de werken van eerstgenoemde stichting over het geheel meer blijvend belang. Ik grond die overtuiging allereerst op den aard der vraagstukken; ik meen, dat echter ook op de kerkelijke qualiteit van de mannen, die bekroond zijn, gelet

moet worden. TEYLER's bekroonden konden zich vrijer bewegen. Vergun mij bij deze gelegenheid ook een offer te brengen aan het statistiesch streven van onzen tijd, en hier een klein overzicht te geven van het verschil in geloofsbelijdenis der bekroonden bij beide genootschappen.

TEYLER reikte *een en veertig*, het Haagsch genootschap zes medailles uit aan zulken, die geene lidmaten van het Hervormde kerkgenootschap waren. Dat groot verschil kan geene toevalligheid zijn; het moet in het wezen der zaak zijn oorsprong hebben; daar moet voor dit vreemde verschijnsel eene afdoende reden te geven zijn.

De zaak is echter zeer verklaarbaar; het Haagsch genootschap had, vooral in de eerste veertig jaren van zijn bestaan, een zeer bepaald, om niet te zeggen uiterst beperkt apologetiesch doel: de handhaving der waarheden van de Christelijke openbaring, zoo als die waarheden in de symbolische schriften der Hervormde kerk geformuleerd waren. Het kon dus nauwelijks anders, of dissenters stonden eigenlijk buiten den kring dergenen, die de bevoegdheid hadden, om aan die taak hunne krachten te wijden. Vraagt men ons, of het genootschap aan dit zijn doel beantwoord heeft: wij beantwoorden die vraag toestemmend, en zegenen de nagedachtenis van velen, wier schriften in die tijden bij menigeen de overgeleverde waarheid tot een voorwerp van belangstelling en liefde gemaakt hebben; maar wij roemen toch vooral de gewijzigde rigting, welke het genootschap in latere jaren aangenomen heeft, toen de taak der apologetiek groote verandering ondergaan moest, en dien ten gevolge ook de inhoud en de gehalte der vragen veelvuldig gewijzigd werd. Zoodanige wijziging behoefde bij TEYLER's genootschap niet plaats te grijpen; van den dag zijner oprigting af had het zich een veel minder beperkten werkkring voorgeschreven; naar den wil zijns stichters vereenigde het terstond de beoefening der "natuurlijke en geopenbaarde godsdienst," en had tot bestuurders leden uit de toen vooral hoogst liberale broederschap der Doopsgezinden. Tot dit kerkgenootschap behoorden de meeste der bekroonden; deze, aan geene formulieren of belijdenis-schriften gebonden, toonden de vrijheid van Evangelieopvatting in de ruimste mate te waardeeren. Vraag of het denkbaar is, dat BROUWER en v. HEMERT, driemaal bij TEYLER bekroond, onder de bekroonden van het Haagsch genootschap eene plaats gevonden hadden?

Eischte TEYLER's genootschap tot in 1823, dat de Duitsche taal bij de beantwoording eener prijsvraag buitengesloten bleef; misschien wel uit antipathie tegen Duitsche speculatie en duisterheid; het Haagsch genootschap heeft van den aanvang af ook Duitsche theologen onder zijne bekroonden geteld, en in dit opzigt meer naar buiten gewerkt en over onze grenzen van zich doen spreken dan TEYLER's Stichting. Zij het echter tot eere van laatstgenoemde vermeld, dat zij bij de uitgave van het XXe deel (1802) harer werken eene uitzondering toeliet op den toen nog bij haar geldenden regel, want zij plaatste daarin de vertaling eener Hoogduitsche verhandeling, die "wel wegens de taal uitgesloten was, echter uit hoofde van hare "zonderlinge verdiensten" met een *accessit* bekroond werd. De schrijver is onbekend gebleven.

Zoo zien wij — en wij eindigen met die opmerking deze schets van den invloed, welken beide genootschappen op den gang der theologische wetenschap gehad hebben — zoo zien wij eene conservatieve en kerkelijke rigting door het Haagsche, eene meer liberale door TEYLER's genootschap bevorderd; jaren lang loopen die rigtingen naast elkander, tot zij eindelijk ineenvloeiën, en niet meer te kenmerken zijn met dergelijke epitheta. Nu kennen zij geen anderen eisch dan grondige, zuivere wetenschappelijkheid, van waar ze kome, wie ze aanbrengt!

De voorgang van het buitenland.

Voorzigtigheid verbiedt mij, in dit gedeelte van ons onderzoek al te bepaald te spreken: met opzet gebruikte ik daarom het woord *invloed* niet, nu wij trachten na te sporen, of er ook verband bestaat tusschen de ontwikkeling der theologie, gelijk die buiten en binnen ons vaderland beoefend werd? Meestentijds toch is men zich van den *invloed*, onder welken men zich bevindt, slechts ten deele bewust; zelden slechts kan men bepaald aanwijzen, wat Kantiaansch, wat Schleiermacheriaansch, enz. in onze zienswijze heeten moet.

Niet altijd valt met juistheid aan te wijzen, hoe ver of hoe diep een denkbeeld van elders ontleend in onze ziel en in ons leven grijpt. Het gaat zoo met den individuen mensch, het gaat zoo met de wetenschap. Soms is het mogelijk, den invloed, dien een geschrift of een denkbeeld op ons gehad heeft, aan te duiden en dat zal wel altijd daar

het geval zijn, waar van den ontvangen indruk eene sterke herinnering spreekt. Ouden van dagen leven er nog, die ons weten te verhalen van den schok, dien velen hier te lande ontvingen, zoodra in 1790 algemeen verspreid was de vertaling van: *Resultaat van mijne meer dan vijftigjarige overdenkingen over den godsdienst van JEZUS, benevens een bijvoegzel tot de geschiedenis onzer eerste ouden*, door D. H. PURGOLD, *Luthersch Predikant te Parchen*. De uitgave had iets geheimzinnigs: de vertaler duidt zich op den titel aan als I. C. S. initialen, die hij onder het voorberigt verklaarde door de spreuk in CHRISTO *Salus*; het boek is te *Wezel* uitgegeven. In dit algemeen gelezen werk werd onder anderen het verschil van *tegenstrijdige* en *onbegrijpelijke* dingen in de godsdienst helder uiteengezet en aangewezen, dat het onbegrijpelijke eene zaak niet ongelooflijk of verwerpelijk maakt. Zoo de stoffelijke wereld, volgens dezen schrijver, in menig opzigt een raadsel is, zou het dan zoo vreemd zijn, dat in de onstoffelijke wereld, ja in God zelve nog veel duisters voor ons oog overblijft.

Daarmede drong de schrijver het waardeeren van de opmerking aan, dat in de godsdienst het meest begrijpelijke ook het voornaamste voor alle belijders wezen moest en het mysterieuse in de voorstelling van sommige leerstukken volstrekt niet het voorwerp van aller geloof wezen kan. Voor het nu levend geslacht wordt de geest van dit geschrift het best gekarakteriseerd, als wij doen opmerken dat het door zijne tegenstanders veeltijds in één adem met PRIESTLEY genoemd, en dit vooral daaraan als schuld toegekend werd, dat het door eenen gemoedlijken vromen schrijfrant de eenvoudigen verleidde. Tegen zulk vonnis zal elk, die met het boek kennis maakt, de stem verheffen; het is waar: de *dogmata* van *inspiratio*, *triniteit*, *satisfactio* werden er in bestreden, doch waarlijk niet zonder aan die woorden helderder en godewaardiger begrippen te leeren hechten. Heeft PURGOLD den profetischen zin der *Apocalypse* ontkend, dien men algemeen daaraan gaf, hij doet het niet uit geringschatting van den bijbel. Juist omdat hij over dit boek zoo waardig denkt, kon hij over de bijzondere deelen te vrijer oordeelen. Overeenkomstig het getuigenis van hen, die in de jaren hunner jeugd over dit werkje veel hoorden spreken, mag ik beweren, dat het als voorbereiding van betere begrippen groote dienst heeft bewezen, en de daartegen gerigte *korte aanmerkingen* van den

Bredaschen predikant C. PANTEKOEK weinig afbreuk deden aan de goedkeuring, waarmede het merkwaardig geschrift van PURGOLD ontvangen is, waarbij wij wat uitvoeriger stilstonden, om den wille van den invloed, dien het hier te lande gehad heeft. Iets dergelijks kunnen wij niet van elk geschrift, dat vertaald werd, verzekeren; niemand zal het eischen, ja velen, naar wij vertrouwen, niet meer van ons verlangen, dan dat wij in dit gedeelte van ons onderzoek op datgeen wijzen, waardoor het buiten twijfel gesteld wordt, dat men in ons vaderland kennis genomen heeft van de wijze, op welke de theologie daar buiten zich ontwikkeld heeft. Natuurlijk verwacht men hier niet, en vreesst men hier niet voor eene breede lijst en opgave der uit het Duitsch, Fransch en Engelsch vertaalde werken; zulk een doelloozen arbeid spaar ik den lezer en mij zelve, en wel met te ruimer conscientie, daar ook in onze taal *naamlijsten* van boeken niet ontbreken, die een gemakkelijk overzicht verschaffen. Maar wat ik doen zal en doen wil is *dit*: in eenige sterk sprekende voorbeelden aantoonen, hoe men alhier den gang der ontwikkeling van de theologie buiten 'slands gadesloeg; hoe men ter eene zijde geen moeite spaarde om de inzichten en meeningen van daar herwaarts over te planten; ter andere zijde, langen, ja zeer langen tijd voor buitenlandsche theologie naauwelijks eene andere en meer passende benaming scheen te kennen dan *neologie*.

Het bijeenzoeken en overzien van de bouwstof voor den inhoud dezer § heeft mij werkelijk aangename oogenblikken geschonken; het leerde mij, hoe volijverig een reeds ontslapen voorgeslacht het oog gehouden heeft op de buitenlandsche theologie. Mag ik hier nog eene schrede achter 1787 zetten? Ik zou dan kunnen spreken van de *Nederlandsche Letterverlustigingen*; verder ook van het zooveel belangrijks bevattende tijdschrift *de academie der geleerden*, waarin van tijd tot tijd merkwaardige berigten wegens eenige voorname geschriften, meest buiten ons land uitgegeven, opgenomen werden. De *Boekzaal der geleerde wereld* gaf terstond reeds in haren eersten jaargang 1715 berigten aangaande werken, buiten ons vaderland gedrukt en zette de mededeeling dier berigten onafgebroken voort tot den tijd, toen zij meer uitsluitend op de voortbrengselen der Nederlandsche pers de aandacht vestigde. Reeds vóór hare uitgave verscheen in 1703 de maandelijksche uitgaaf van een *kort begrip en 't*

voornaemste marg van allerlei onlangs uitgekomen boeken gepikt en vertaalt uit de maandelijksche gesprekken van TENZELIUS (*Monatliche Unterredungen*. Het Duitsch helpt ons hier het Hollandsch verstaan, wat toen en later wel meer gebeurde). Ja, PETRUS RABUS begon reeds in 1692 zijn *Boekzael van Europe* aan het lezend publiek te schenken, die bij hare sluiting heropend werd door de Gebroeders WETSTEIN als *Republijk der geleerde wereld*, en zich veel moeite gaf voor de aankondiging van buitenlandsche werken. Doch in geen tijdschrift waren die mededeelingen door zooveel grondigheid gekenmerkt, als in de *algemeene bibliotheek, vervattende naauwkeurige en onpartijdige berigten van de voornaamste werken, in de geleerde waereld alom van tijd tot tijd uitkomende*. De uitgave ving aan in 1777; het eerste stuk levert u dadelijk eene kritiek van KENNICOTT's *Vetus Testamentum Hebraicum*; loop het eens verder door: beoordeelingen van PRIESTLEY's *overeenstemming der Evangelisten*, FARMER's *demonische bezetenen*, CHANDLER's *brieven aan de Galatiërs*, enz. trekken uwe aandacht in dat eerste deel; het tweede geeft u een zeer oordeelkundig overzicht van SEMLER's *paraphrasis II^{ae} epistolae ad Corinthios*. Zij was toen naauwelijks een jaar in het licht, en hoe onbevooroordeeld de ongenoemde dat doet, mag ik wel met deze regelen uit gezegde recensie (bl. 149) als terloops aantoonen: “de geleerdste mannen, die door geene vooroordeelen, noch door gebrek aan vrijheid van onderzoek en van te durven zeggen 't gene zij denken, belemmerd worden, tragten thans meer dan ooit, de tot nog toe heerschende gebreken te verbeteren; en onder dezelve verdient buiten twijfel de wijdvermaarde en zeer geleerde Heer SEMLER in 't bijzonder genoemd te worden: want, schoon het ons voorkomt, dat die beroemde en grote man somtijds zelfs op oordeelkundige gissingen, die niet geheel zeker zijn, schijnt af te gaan; egter verdient hij, om van zijne uitgestrekte geleerdheid niet te spreken, gewisselijk den grootsten lof, zo door zijn voorbeeld in de wijze van de schriftuur te verklaren, als door zijne openhartigheid, waarmede hij zijne gedagten aan de waereld mededeelt, en de smaadheden der onkundige en slaafsche zielen veragtede, zich boven dezelve verheft. Jammer is het, dat hij niet beschaafder, klaarder en zuiverder Latijn schrijft.” Verder vindt gij een zeer aanprijzend woord over de toen pas vertaalde *inleiding op het N. T.* door MICHAELIS. Wij kunnen ons nu naauwelijks een

denkbeeld meer maken van den stoot dien de schriftbeschouwing van MICHAELIS aan de protestantsche dogmatiek gaf. Toen hij in 1788 de 4^e uitgave zijner *Einleitung in die gött. Schrift des N. T.* in het licht zond, waren er 37 jaar verloopen, sedert de 1^e door den druk was gemeen gemaakt. In de voorrede van eerstgenoemde kon hij deze merkwaardige woorden schrijven, die ons bewijzen, hoe het laatst *decennium* der vorige eeuw vruchtbaar was in ontwikkeling, “wir, “das heisst das ganze Publicum von *Europa*, wussten damals noch nicht, was wir jetzt wissen, und waren gegen “1787 gerechnet in einer Kindheit.” Teregt vestigde de *algemeene bibliotheek* op den arbeid van dien man de aandacht onzer landgenooten. Evenzoo werd de lezer bepaald bij NIEMEYER'S *characterkunde des bijbels* en STEINBART'S *zamenstel der zuivere wijsbegeerte*; in het derde deel leest gij aankondigingen van LOWTH'S *Jesaia*, HUME'S *dialogues concerning Natural Religion*, terwijl het genoeg zal zijn uit het vierde deel de uitvoerige beoordeeling van PRIESTLEY'S *geschiedenis van 't bederf des Christendoms* te noemen, om in korte trekken het bewijs te leveren, dat reeds in die dagen, bij weinig en veelzins belemmerde communicatie, naauwkeurig het oog gehouden werd op den gang der buitenlandsche theologie; voeg daarbij, dat in die *algemeene bibliotheek* tientallen fijngedrukte bladzijden *letternieuws* uit het buitenland te vinden zijn, en gij zult er u met mij over verblijden, dat met zooveel belangstelling de rigtingen van het buitenland gadegeslagen werden. De liberale inhoud van die *algemeene bibliotheek* (zij werd bij J. DOLL uitgegeven, die toenmaals de drukker van liberale litteratuur schijnt geweest te zijn, hetgeen ik opmaak uit de bijzonderheid, dat v. HEMERT'S werken bij hem het licht zagen, en er bij hem tegen *de peinzende Christen* van P. BROES een *denkende Christen* met blijkbare oppositie, verscheen) heeft de algemeene deelname daaraan niet bevorderd, blijkens de klagt der redactie, welke wij lezen in het 3^e deel, bl. 683 en volg. Verwonderen mag dit ons niet, daar de groote meerderheid der leeraars en hoogleeraars over het geheel met de buitenlandsche theologie, wegens haren liberalen gang, niet waren ingenomen. Gelukkig, dat er kennis genomen werd van hetgeen in het buitenland omging. Als een zeer geschikt middel voor het bereiken van dat doel, mag het weekblad *de Algemeene Konst- en Letterbode* genoemd worden, waarvan de uitgave in 1788 een aanvang nam. De redactie was in de

geschikte handen van C. DE VRIES, vroeger Doopsgezind predikant te *Utrecht*, die, als rustend leeraar met ter woon te *Haarlem* gevestigd, tot 1809 met die taak belast bleef. Toen de waardige man in 1812 op 72jarigen leeftijd stierf, had hij het genoeg een tijdschrift in vollen bloei gevestigd te zien, dat, hoewel dan ook niet bij voorkeur zich met theologische onderwerpen bezig houdende, de aandacht op het letterkundig leven van het buitenland gevestigd had. Intusschen kunnen wij meer bewijzen van belangstelling in den gang, dien de theologie in het buitenland nam, aanvoeren. Het *Christelijk Magazijn of bijdraagen ter bevordering van christelijke verlichting en evangelische deugd, naar de behoeften van onzen tijd*, hetwelk PIETER BEETS, leeraar der Doopsgezinden te *Westzaandam* in 1799 begon uit te geven, toont het ons; het deelde in vertalingen en uittreksels de denkbeelden der gematigd liberale buitenlanders mede, derzulken namelijk, die even als de Redacteur zelf een afkeer hadden van negatie op historisch gebied, maar het dogma zeer vrij beschouwden. In 1803 aanvaardde BEETS de Redactie van het tijdschrift *Bibliotheek van theologische letterkunde*. Merkwaardig groot is het getal der buitenlandsche werken daarin aangekondigd. Zie maar eens de eerste jaargangen in: in dien van 1803 vindt gij aankondigingen, zoowel van HENKE's *neues Magazin en Museum*, als van MORUS' *super hermeneutica N. T. Acroases academicae*; in 1804 van den commentaar van den *Heidelbergschen* PAULUS zoowel als van G. C. STORR's *Lehrbuch der ch. Dogmatik*; in 1805 wordt EICHORN's *Einleit. in das N. T. 1er th.*, waarin deze zijne hypothese over het Ur-evangelie bepleit, evenzeer besproken als VILLERS' *Darstellung der Ref. Luthers*; in 1806 worden korte berigten over werken van AUGUSTI, HENKE, TITTMANN, en uitvoerige en aanprijzende beoordeelingen, zoo als van KNAPP's *Script. var. arg.*, opgenomen. In 1807 leest gij een verslag van RABAUT's *Détails historiques sur les divers projets de Réunion*, en een kritiek van KUINOEL's *Comm. Tom. I.* DE WETTE's *Kritik der Isr. Ges.* ontgaat de aandacht van de lezers des jaargangs 1808 evenmin als KRUMMACHER's *über Geist und Form*; 1809 staat stil bij EBERHARD's *der Geist des Urchristenthums*, bij BERTHOLD's *Daniel* en REINHARD's *opusc. acad.* Van CHATEAUBRIAND's *Les Martyrs* en MEINER's *allg. kurzg. Gesch. aller Relig.*, vindt gij in den jaargang 1810 uitvoerige verslagen. Later (1811) werden STÜDLIN's *Dogmatik* en TZSCHIRNER's *Memorabilien* bespro-

ken, terwijl de jaargang van 1813 toonde in de uitvoerige beschouwing van HUG's *Einleitung*, KEIL's *Elem.*, KUINOEL's en HEINRICH's *commentarii*, dat de ongunst der tijden den lust voor studie niet verdoofd had. Het bijgebragte leert, dat onze godgeleerden het oog hielden op het buitenland, doorgaande echter met weezin tegen de kritiek en vooral tegen EICHHORN, MICHAELIS, VATER, DE WETTE "en consorten." Terecht besluiten wij echter, dat zulk eene aankondiging, al was zij niet altijd het teeken van sympathie, toch altijd blijk gaf van de overtuiging, dat de Nederlandsche beoefenaar der godgeleerdheid niet onbekend mogt zijn met den gang, dien de wetenschap buiten 's lands nam. Lang duurde het, eer b. v. de naam van DE WETTE met lof vermeld werd; eerst bij de aankondiging van den *Reformations-Almanach für 1817* (Jaarg. 1818 bl. 341) vond hij genade. Nog langer duurde het eer men SCHLEIERMACHER regt liet wedervaren. Ja, de eerste maal, dat er in genoemd tijdschrift, welks uitgave altijd doorging, hoewel niet altijd met handhaving van dat echt wetenschappelijk karakter, waardoor zich de eerste jaargangen onderscheidde, over SCHLEIERMACHER's *Reden über die Religion* gesproken werd, acht ik te opmerkelijk, om er niet een oogenblik bij stil te staan. Het was in den jaargang van 1839: daarin vindt gij (bl. 645) eene voorlezing van M. A. JENTINK, die erkent dat J. A. REDDINGIUS in zijn opstel: *het Christelijk geloof van SCHLEIERMACHER in verband tot het Rationalismus* (1836) reeds iets gedaan heeft om de weetgierigheid te voldoen. En wat had REDDINGIUS gedaan? Getracht aan te toonen (bl. 75 van zijn geschrift), dat wij, Nederlanders, in het bezit van de werken van BORGER en van V. HEUSDE, die van SCHLEIERMACHER wel kunnen ontberen. JENTINK schijnt daarvan niet zoo overtuigd te zijn, want hij rekent het tijd, om de *Reden* hier te lande bekend te maken. Het geschiedde voorwaar laat genoeg, daar de *Reden* waren uitgegeven in 1799, 1806 en 1821; doch JENTINK, die in zijne verhandeling niets meer gedaan had dan verslag geven van den inhoud dier *Reden*, geraakte in zulk een reuk van Scheiermacherianisme, dat hij, in den jaargang 1840, een brief liet plaatsen (bl. 320), waarin hij protesteerde tegen de gevolgtrekking, alsof hij het met SCHLEIERMACHER eens zoude zijn. Nu lachen wij om zulk een vrees; doch in die jaren werd door zeer velen met wantrouwen op de vreemde theologie gezien, en was met name SCHLEIERMACHER een hoogst verdacht man.

Nogtans is het niet onaardig, het feit in herinnering te brengen, dat de eerste gunstige vermelding van SCHLEIERMACHER's *Glaubenslehre* in een voor het algemeen bestemd boek hier te lande geschiedde in 1834 door R. ENGELS, predikant te Nieuwolda, die in zijne *ontboezeming over de godsdienstige denkwijze, vroomheid en regtzinnigheid in de Hervormde kerk, bijzonder met betrekking tot de leeraars* (bl. 27) SCHLEIERMACHER's *Glaubenslehre* en vooral TWESTEN's *Dogmatik* dringend aanpreeft. ENGELS behoorde toenmaals tot de regtzinnige partij; reeds een jaar later, in 1835, herriep hij wel in zijn *Geloofsroem* zijne vroeger geuite gunstige meening; doch het publiek had toen reeds te veel van SCHLEIERMACHER gehoord, om nu op ontvangen waarschuwing van ENGELS, SCHLEIERMACHER's naam der vergetelheid prijs te geven. Een ander was op SCHLEIERMACHER opmerkzaam geworden, en die ander was de man niet, om zoo maar dadelijk te laten varen wat eens hem aantrokken had. Die man was PETRUS HOFSTEDÉ DE GROOT, vroeger predikant te *Utrum*, toen hoogleeraar te *Groningen*. Als student aan de Groninger hoogeschool verkeerende, en daar, naar het getuigenis van allen, die hem gekend hebben, zich evenzeer onderscheidende door rusteloozen ijver als mannelijke zelfstandigheid, had hij er nooit van SCHLEIERMACHER gehoord. Zelfs verhaalt hij ons (*Toespraak*, bl. 27), dat hij, bij het schrijven van het eerste ontwerp zijner *Theologia naturalis* (1832—1833) zoo weinig belang in SCHLEIERMACHER stelde, dat hij dien grooten godgeleerde nergens noemde. Ras week die onverschilligheid om plaats te geven aan belangstelling en ingenomenheid. Te regt begreep DE GROOT, dat aan SCHLEIERMACHER's naam eerst dan opgang in ons vaderland verzekerd zou zijn, indien zijne geloofsleer, ontdaan van haren filosofischen en dialectischen mantel, eenigzins lichter gekleed bij het publiek ingeleid werd. Wat kon tot dat oogmerk beter diensten bewijzen, dan eene vertaling van RÜTENICK's populair bewerkte *Glaubenslehre* des Berlijnschen hoogleeraars? Reeds in 1834 verscheen eene vertaling van het 1^e deel te *Groningen* onder den titel van: *leer des Christendoms systematiesch ontwikkeld*, vervaardigd door U. P. GOUDSCHAAL, aan wiens pen wij in volgende jaren werkjes te danken hebben, die gunstiger onthaal vonden dan dit 1^e deel. De vertaler had pas zijne studiën aan de hoogeschool van *Groningen* volbragt en betuigde in de *voorrede*, “niet zoo zeer “uit eigen beweging, als wel op aanzoek van eenen man —

“op wiens oordeel hij, uithoofde zijner algemeen bekende be-
 “drevenheid in het vak der godgeleerde wetenschappen, zeer
 “grooten prijs stelde en aan wien hij zich tevens door de
 “banden der innigste liefde en dankbaarheid verbonden ge-
 “voelde — de pen opgevat te hebben, om zijne jeugdige
 “kracht aan de vertaling van het belangrijk, in *Duitschland*
 “algemeen bekende en beminde werk van RÜTENICK te be-
 “proeven.” — De leerling en vertaler bedoelde HOFSTEDE DE
 GROOT. Het beloofde tweede deel verscheen niet, daar het
 werk hier te lande zeer ongunstig ontvangen en beoordeeld
 werd; ja, de *Godg. Bijdr.* — het orgaan der wetenschappe-
 lijke theologie — schaamden zich niet om bij de beoordeeling
 van dat werk (1835, bl. 642) woorden als deze ter neder te
 schrijven: “wij schatten het beneden het ambt van een pro-
 “testantsch leeraar, om zulke geschriften te vertalen en zonder
 “teregtwijzende aantekeningen in het licht te geven.” Gij
 hadt mogen verwachten, dat bij zoodanige beoordeeling eene
 poging zou ondernomen zijn, om de methode of resultaten
 aan ernstig onderzoek te onderwerpen; niets daarvan; de *Godg.*
Bijdr. schenen dat der moeite niet waardig te achten. Zij
 bleven vooreerst volharden bij hare aangenomen houding, om
 uit de hoogte op SCHLEIERMÄCHER neêr te zien. Getuige haar
 volgende jaargang, die van 1836, waar de uitgegeven *Leer-*
redenen over het inwendig Christendom van SCHLEIERMÄCHER
 beoordeeld worden; zij waren pas ook te *Groningen* in het
 licht gezonden door een vertaler, die den in ons vaderland
 nog onbekenden, althans niet naar waarde geschatten godge-
 leerde rangschikt onder degenen, welke “onze godsdienst,
 “ontdaan van het stof der eeuwen, in eene meer zuivere ge-
 “stalte, pogen voor te stellen.” De vertaler gaf dezen bundel
 uit als eene proeve, hoe alleen zij vrede brengen “die met
 “verlichte begrippen eenen warmen, godsdienstigen geest
 “weten te vereenigen.” Volgens hem was het SCHLEIERMÄCHER
 die hierin niet ongelukkig slaagde. De *Godg. Bijdr.* wilden
 wel niets afdingen op SCHLEIERMÄCHER’s vroomheid en ijver,
 maar zij ontkenden “dat er hier te lande behoefte bestond
 “aan de noodzakelijkheid, om met SCHLEIERMÄCHER’s denk-
 “beelden bekend te worden. Hij toch schiep zich idealen en
 “vervormde daarnaar het Christendom. Hij was een man
 “van hoog godsdienstig gevoel; daardoor liet hij zich vooral
 “leiden en kneedde de geloofswaarheden zoo lang, tot dat
 “zij met dat gevoel overeenkwamen. De rede was zijn

“kompas; het gevoel zijn magneet; de H. S. gaf aan alles “de kleur.”

Zoo oordeelde in 1836 een wetenschappelijk tijdschrift over SCHLEIERMACHER! Kende men hem dan waarlijk zoo weinig? Was het alleen te *Groningen*, dat er werk gemaakt werd van zijn schriften? 't Is waar, mijn lezer, dat CLARISSE in de 1^e uitgave zijner *Encyclopaediae Theologicae epitome* (1832) SCHLEIERMACHER enkele malen vermeldt, doch hoe? als *ad rationalismum interdum proniorem, Schellingianae primum, postea Hegelianae rationi faventem* (pag. 398); wel verzacht hij de uitdrukking in de 2^e uitgave (1835) pag. 451, waar hij schrijft: *ad rationalismum interdum, ut videtur, proniorem*; maar mij dunkt, dat noch de sterke, noch de verzachte formule eigenlijk regt aan SCHLEIERMACHER wedervaren laat. Trouwens: men weet, dat CLARISSE ook in gemeenzaam gesprek zich niet gunstig over SCHLEIERMACHER uitliet. Neem ik aan, dat CLARISSE in de drie jaren, welke tusschen den druk van de 1^e en 2^e uitgave verlopen zijn, naauwkeuriger kennis met SCHLEIERMACHER gemaakt heeft — altijd zeker laat genoeg — dan weet ik niet beter de weinig eervolle plaats, welke de groote Duitsche denker in dit werk van onzen landgenoot beslaat, te verklaren, dan uit de gissing, dat CLARISSE in SCHLEIERMACHER een pantheïst zag en vreesde. Vertoort u niet, leerlingen en vrienden des hooggeëerden; de bewijsstukken leg ik u voor; in de 1^e uitgave vindt gij op bladzijde 351 een noot, welke deze verklaring bevat: *his nostris temporibus nullus fere error latius sparsus et a pluribus philosophis commendatus est et propugnatus quam Pantheismi*, zonder dat de schrijver hier den naam van SCHLEIERMACHER noemt. In den 2^{den} druk, pag. 414, is de noot genoegzaam gelijkloidend herhaald, en door een bijvoegsel het woord van afkeuring — en dat zeer te regt — versterkt; doch nu wordt er waarschuwend gewezen op SCHLEIERMACHER en DAUB (mannen meermalen door CLARISSE in één adem genoemd) en wel aldus: *certe et alii, a SCHELLINGII disciplina profecti, aut eam hic quodammodo secuti, theologi, et in iis SCHLEIERMACHERUS et DAUBIUS, ita subinde scripserunt, ut plerisque viderentur animum prodere, ab ista pestifera et causae virtutis infestissima, et fatalismum inducente doctrina, non magnopere alienum*. In het geheele boek is dit de eenige plaats, waar uitvoerig over SCHLEIERMACHER gesproken wordt. Waarlijk schraal, al te schraal, en eenzijdig ook, hoe voorzigtig de uitdrukkingen gekozen zijn. Heeft mijn

oog mij niet bedrogen, dan is SCHLEIERMACHER's beroemd geschrift: *Kurze Darstellung des Theol. Studiums* slechts één enkele maal door CLARISSE genoemd (1e uitg. pag. 529, 2e uitg. pag. 567) in het hoofdstuk, hetwelk over de praktische theologie handelt.

Ligt er ook eenige verklaring van dit, met alle recht ons bevreemdend verschijnsel voor de hand? Ik meen ze gevonden te hebben in de opmerking, dat CLARISSE, en in het algemeen de Nederlandsche godgeleerden van zijn tijd, SCHLEIERMACHER veelmeer onder de filosofen, dan onder de theologen plaatsten. Zelfs waar onze landgenoot van de *Grundlinien einer Kritik der bisherigen Sittenlehre* spreekt, toont hij ze voornamelijk te waardeeren, als een bewijs, dat SCHLEIERMACHER niet meer tot de Kantianen gerekend moet worden. Of waar een enkele maal de dogmaticus SCHLEIERMACHER door CLARISSE herdacht wordt, daar geschiedt het met teekenen van antipathie (vgl. van de 1^e uitgave pag. 414 en 415 met pag. 470 der 2^e). Uit laatstgenoemde bladzijde blijkt, dat CLARISSE in 1835 deze vermeerdering in den nieuwen druk noodig achtte: *hunc SCHLEIERMACHERI librum (der Ch. Glaube), qui multis dudum displicuerat, id quod vel ex epistola apparet, quam (in Stud. u. Krit. II. pag. 255 sq. 481 sq.) sui defendendi gratia scripsit auctor, non paucis in locis, licet modeste, redarguit J. C. F. STEUDEL cet.*

Trachtte het Stolpiaansch legaat in 1839 de godgeleerden op te wekken tot het leveren eener "uiteenzetting van al wat in "de schriften van SCHLEIERMACHER tot de zedeleer en bijzonder tot de christelijke zedeleer in betrekking staat" en tot het onderzoek, of dit "de strekking heeft, om de wetenschappelijke "behandeling van die leer ten goede te leiden of niet en "delijk wat en hoeveel men van zoodanige behandeling dier leer "mag verwachten voor de praktijk van het leven en van het "bepalen der pligten der Christenen;" in de inleiding, welke aan de vraag voorafgaat, erkenden de uitschrijvers; dat "er "gevonden worden, die vermeenen, dat er door de scherp- "zinnigheid en de schriften van den beroemden SCHLEIER- "MACHER iets loffelijks is te weeg gebragt, terwijl anderen of "zijne stellingen niet goedkeurden of zijne uitdrukkingen duister "vinden." Maar noch deze vraag, noch die van het Haagsch genootschap, in 1847 dus acht jaar later, voorgesteld: "welken "invloed heeft FR. SCHLEIERMACHER op de godgeleerde weten- "schappen gehad en wat is er over de waarde en de duur-

“zaamheid van dien invloed te oordeelen,” bleken bij magte te zijn, om in ons vaderland op dat tijdstip zóó de aandacht op de werken van dezen eenigen theoloog te vestigen, als zij dat verdienden. Want de beide onbekenden, die in den loop van 1838 beproefd hadden de door TEYLER's godgeleerd genootschap voorgestelde vraag op te lossen: “waarin bestaat “het eigenaardige der wijsbegeerte, welke wijlen de beroemde “Berlijnsche hoogleeraar F. SCHLEIERMACHER geleerd en in zijne “schriften heeft voorgedragen? In welk verband heeft hij de- “zelve met de godgeleerdheid gebragt? Welke is de invloed “dien dit verband op de behandeling van deze wetenschap “door hem zelve zoowel als door anderen gehad heeft? Is “deze invloed als heilzaam te beschouwen? En mag men het “wenschelijk achten, dat de genoemde wijsbegeerte met de “studie der godgeleerdheid hoe langer hoe meer in verband “gebragt wordt?” — waren Duitschers, wier arbeid de goedkeuring der beoordeelaren niet kon wegdragen. Het blijkt ons alzoo, dat men toenmaals in ons vaderland weinig werks van SCHLEIERMACHER maakte. Werd het daarna beter? Te *Groningen*, waar eerst, gelijk wij zagen, SCHLEIERMACHER met eere genoemd werd, hebben later zijn naam en zijne Schriften nog al iets van hunne gunstige reputatie moeten verliezen, ja zelfs zoóveel, dat de hoogleeraar HOFSTEDE DE GROOT in de meergenoemde *toespraak*, bl. 28 den lof, die in *de Tijdspiegel* 1849 I, bl. 92, op de Groninger school geuit wordt, overneemt: “in datgeen, wat het wezen uitmaakt hunner zienswijze, staan “zij niet alleen niet naast, maar tegenover SCHLEIERMACHER; “de godgeleerden des historischen geloofs tegenover den speculativen wijsgeer.” Dat ten jare 1849 in *Nederland* SCHLEIERMACHER *de speculative wijsgeer* genoemd wordt, is, dunkt mij een bewijs, dat men hem inderdaad onregt doet, althans ik zou er zeer aan twijfelen, of men SCHLEIERMACHER goed karakteriseert, wanneer men hem een speculatief wijsgeer noemt.

In dit lot van miskenning werd ook door andere uitstekingende buitenlanders gedeeld. Raadplegen wij, om ons van de gegrondheid dier opmerking te overtuigen, het boek dat daar voor mij ligt; het is uitgegeven in 1827 en draagt den welbekenden titel van: *Verdediging van bijbel en openbaring, tegen. de voornaamste vroegere en latere bestrijders van dezelve*, door G. H. VAN SENDEN. Het eerste deel van dit werk bevat op bl. 104 en volg. eene *Geschiedenis van de bestrijding des bijbels*; zoudt gij gelooven, dat mannen als LÜCKE bl. 471,

EICHHORN bl. 484 en volg., DE WETTE bl. 532, BERTHOLD bl. 540, SCHLEIERMACHER bl. 528 en volg., enz. onder de bijbelbestrijders eene plaats vinden; dat de meening van GESENIUS aangaande den Deutero-Jesaia, bl. 544, aangevoerd wordt als een bewijs, "hoe groote geleerden door vooropgevatte meeningen of wenschen zich verleiden laten, om den bijbel naar "hun hoofd te draaijen." Zoo oordeelde VAN SENDEN in 1827. Wie zou nu niet eene revisie van al die bladzijden vragen? Feitelijk werden zij gerevideerd; in 1850 gaven J. J. VAN OOSTERZEE en M. A. JENTINK lof- en lijkredenen op DE WETTE in de *Jaarb. van wet. theol.* te lezen; en UMBREIT's *praktische commentaar op Jesaia*, waarin de laatste 27 hoofdstukken aan eenen "grooten onbekende" toegeschreven worden, werd in 1856 door H. C. SCHIJVLIET, onder verantwoordelijkheid van I. J. DOEDES, vertaald. SCHLEIERMACHER, LÜCKE en BERTHOLD zijn mannen geworden, aan wier namen niemand meer de voorstelling van vijandschap tegen het Christendom verbindt; zelfs EICHHORN's nagedachtenis is van dien blaam gezuiverd en in eere gebracht.

Uit geene andere oorzaak laat zich deze wijziging van gevoelen verklaren, dan uit de zeer natuurlijke, dat de heerschappij der overgeleverde meeningen aangaande die mannen en hunne schriften ophield; dat de lust voor eigen onderzoek velen tot zelfstandige navorsching aanspoorde, en de conservatieve rigting in ons vaderland onmogelijk het oog kon gesloten houden voor de blijken van grondigheid en het verrassende der resultaten, in de kritische wetenschap onzer naburen weggelegd. Wat heeft het toch nog lang geduurd, eer wij konden komen tot de overtuiging, dat het ontkennen van de authenticiteit of axiopistie van eenig geschrift uitnemend gepaard kan gaan met warme liefde tot God en JEZUS CHRISTUS!

Doch laat mij eenigzins teruggaan, na VAN SENDEN's *Bijbelbestrijding* weer ter zijde gelegd te hebben. Ik wilde gaarne met enkele proeven aantoonen, dat sommigen er hun werk van maakten, om door vertaling en aanprijzende voorredenen de beroemdste werken van het buitenland naar onzen grond over te brengen. Slechts enkelen noem ik; bovenaan plaats ik EICHHORN's *Inleiding tot het O. V.*, door Y. VAN HAMELSVELD vertaald, en in 4 deelen in 1789 uitgegeven, uitgegeven dus, terwijl de vertaling van MICHAELIS' *het N. T.*, door den Lutherschen predikant van 's *Gravenhage* G. F. C. RUTZ in 1778

aangevangen, nog niet voltooid was, daar deze eerst in 1792 geheel volledig het Nederlandsche publiek in handen kwam. Wie het oorspronkelijk niet kende, kon door de bekende rigting der vertalers alligt de strekking en den geest dier *Inleiding* raden. Evenmin als VAN HAMELSVELD was RUTZ een theologant van orthodoxe rigting. Als zoodanig had hij zich in zijne *zeven brieven*, tegen HOFSTEDE gerigt, doen kennen; was er in diens *Oost-Indische Kerkzaaken* (2 deelen 1779) beweerd, dat ginds even als hier te lande het uitsluitend regt van openbare godsdienstoefening juridiesch alleen den Hervormden toekwam, RUTZ bestreed dit gevoelen; en zoodra HOFSTEDE een fel tegenschrift: *het leven van Janus Vlegelius Lutherschen Koster en Schoolleeraar* had in het licht gezonden, waarin VLEGELIUS (RUTZ) beschuldigd werd van Pelagianisme en tolerantie, verhief de beschuldigde nog eens zijne stem, maar zette, gelukkig voor de wetenschap, zijn vertalingswerk langzaam voort en bragt het, gelijk wij zagen, na veertien jaren, ten einde. Ik behoef overigens niets tot lof van den geleerden man te zeggen, nadat DOMELA NIEUWENHUIS in de *Geschiedenis der Evangel. Luth. Gem. te 's Gravenhage* zijner op zoo waardige wijze, bl. 102 volg., herdacht heeft. Een ander Luthersch Evangeliedienaar, A. STERK, predikant te *Amsterdam*, die in leerredenen over *het gebruik en misbruik der rede in de godsdienst* zich had doen kennen als een voorstander van het gezag der rede, schonk ons de vertalingen van MICHAËLIS' *Mosaïsch regt*, van HEUMANN'S *Verklaaring van het N. T.* en van STURM'S *Handwoordenboek voor het N. T.* Misschien echter is er geen werk van buitenlandschen oorsprong, welks vertaling hier meer toejuiching vond, dan LILIENTHAL'S *oordeelkundige bijbelverklaring*. Bewerkt door J. W. VAN HAAR en verrijkt met aantekeningen van de hand des Maassluischen leeraars J. M. HOFFMANN, was de uitgave aangevangen in 1766 en zag het register, door W. CHEVALLERAU geleverd, in 1787 het licht. De zwakke stem van den tegenschrijver J. P. DE SCHIFFART, die tegen de aantekeningen van HOFFMANN *de leer van de vrije genade opgehelderd en verdedigd had*, vermogt niet het algemeen gunstig gevoelen te wijzigen en schade te doen aan het debiet van een werk, dat in later tijd zelfs door een oordeelkundige als CLARISSE met nadruk aanbevolen werd. Het klinke voor dezen tijd wat ouderwetsch, ik durf nog wel iets zeggen ter aanbeveling van deze vertalingen, vooral die van MICHAËLIS en LILIENTHAL. De rijkdom van wetenschap-

pelijke kennis, in die boeken te vinden, worde ook nu niet versmaad, nu wij gewoon zijn aan beknopter voorstelling en sierlijker vorm. Dit is zeker, dat de vertalingen, als ondernemingen van dien tijd beschouwd, ons een afdoend bewijs opleveren van de overtuiging der vertalers, dat het tijd werd om *Nederland* bekend te maken met nieuwe onderzoekingen, die, al hielden ze niet alle steek, toch ligtelijk iets goeds bewerkten, voor 't minst tot toetsing van vroeger gekoesterde begrippen uitlokten. Dat drukt RUTZ zeer goed uit in het voorbericht voor het 1^e deel, 1^e stuk van gemelde Inleiding, bl. x en volg., waar hij heldere denkbeelden over de betrekking van bijbel en openbaring ontwikkelt. Beide werken, zoowel dat van EICHHORN als van MICHAËLIS, maakten opgang; hoewel ze in die jaren vaak herdacht werden op de wijze, die HERINGA volgde, schrijvende in zijn werk over de kritiek, bl. 516: "beide ondertusschen, vooral de eerste, moet met "omzigtigheid gebruikt worden, weshalve ik hun — meer—"malen heb moeten tegenspreken." — J. G. ROSENMULLER'S *Geschiedkundige verhandeling over den trapsgewijzen voortgang der goddelijke openbaringen*, met de aanmerkingen op LESSING'S *Erziehung des Menschen-Geschlechts*, had A. YPEY reeds in 1792 vertaald in het licht gezonden. MICHAËLIS' *Nieuwe overzetting des O. T.*, met aanmerkingen voor ongeletterden, werd in 36 stukken van 1778—1799 door W. E. DE PERPONCHER en Y. VAN HAMELSVELD vertolkt.

De eerste jaren dezer eeuw waren voor de letterkunde der godgeleerde wetenschap hier te lande alles behalve ongunstig. Immers reeds in 1802 werd de vertaling van REINHARDT'S *Christelijke zedekunde* door Mr. JOH. VAN DER LINDEN aangevangen, met aanprijzing van den hoogleeraar S. F. J. RAU, een boek, dat bij lateren herdruk veelvuldig verspreid, medewerkte tot het aanwakkeren van ingenomenheid met de lang en veel te lang verwaarloosde studie der moraal; in 1803 verscheen NÖSSELT'S *Nuttigheid der zedekunde*, door E. TINGA. Mag men GELLERT'S *zedekundige lessen* eene vrucht van moraalstudie noemen, laat ons dan met blijdschap erkennen, dat er, toen het 1^e deel van REINHARDT'S *zedekunde* hier het licht zag, reeds 14 jaar verloopden waren sedert LUBLINK DE JONGE de *derde* uitgave dier *lessen* bezorgd had; de *eerste* was in 1773, de *tweede* in 1774 verschenen; zoozeer bleef dat boek hier te lande gezocht. Vooral was het jaar 1805 vruchtbaar in belangrijke produkten van de vertalingszucht; H. C. BERGEN'S

Gedenkwaardigheden uit het leven van Jezus; W. PALEY'S *Overzicht van de bewijzen voor het Christendom*, door A. VAN DEN ENDE; JOSEPH MILNER'S *Geschiedenis der kerk van Christus*, waarvan M. VAN WERKHOVEN de vertaling in hetzelfde jaar begon uit te geven, en wat ik vóór alles had moeten noemen — SEILER'S *Bijbelsche uitlegkunde*, even als het genoemde werk van BERGEN door JODOCUS HERINGA EZ. vertaald. Ik noemde dit boek het voornaamste van allen: wegens de door den vertaler ingevoegde aanmerkingen kan de geleverde vertaling eenigzins ten maatstaf strekken om te bepalen, in hoe ver men hier te lande den liberalen voorgang van het buitenland zocht te volgen of te beperken. SEILER bekranst b. v. met ruime lofspraken (bl. 12) de werken van EICHHORN, DÖDERLEIN, PAULUS, BAUER, het woordenboek van TELLER en vooral SEMLER. In eene noot matigt HERINGA de aan TELLER en EICHHORN gegeven lofspraak en herhaalt die waarschuwing wat des laatstgenoemden *Inleiding* betreft op bl. 139; bl. 75 zegt HERINGA iets ten gunste van den *duplex sensus*; bl. 78 tot aanprijzing der typiek; zonder eenige aanmerking laat hij SEILER verklaren (bl. 100), dat het boek van den profeet ZACHARIA uit verscheidene brokstukken schijnt te bestaan. Bij al den lof, dien HERINGA aan de *Staten-overzetting* toekent, (bl. 117) prijst hij de nieuwe vertalingen van VAN VLOTEN en VAN HAMELSVELD aan, wegens het gebruik der later ontdekte hulpmiddelen “ter verklaringe der gewijde schriften, en de “Hamelsveldsche bijzonder voor ongeletterden wegens het ge-“makkelijke en welvloeijende.” Nadrukkelijk komt hij (bl. 148) op tegen het gevoelen van SEILER, als of de Mozaïsche gedenkstukken mythen bevatten zouden, en verdedigt (bl. 113 en volg.) *het bovennatuurlijk karakter van de openbaring des O. V.* Wilt gij een proef, hoe voorzigtig JODOCUS HERINGA reeds in 1804 zich wist uit te drukken: lees eens wat hij bl. 212 schrijft over de regte verklaring van het Hooglied: “reeds vroeger had J. D. MICHAËLIS in zijne bijvoegselen op “LOWTH'S *Praelect.*, de gedachte, dat de huwelijksliefde in “het Hooglied bezongen wordt, voorgedragen en de geheim-“zinnige verklaring tegengesproken; onder de laatste Neder-“landsche Bijbelverklaarders heeft VAN NUYS KLINKENBERG, “met veel gematigdheid, zich nog voor het oude gevoelen “verklaard, schoon hij niet ondernomen heeft, den onderstel-“den geestelijken zin in de bijzonderheden aan te wijzen, welke “taak CORN. V. D. BROEK gewaagd heeft op zich te nemen in

“*Salomon's Hooglied, naar letterlijke opheldering van J. VAN NUYS KLINKENBERG, op eene beknopte wijze vergeestelijkt*, Utr. 1790. VAN VLOTEN daarentegen en VAN HAMELSVELD voegen “zich bij de latere uitleggers.”

Het laatst bijgebragt citaat is wel voor mijne lezers eene duidelijke proeve, hoe het nieuwe werd gezegd en bestreden; HERINGA laat SEILER zeggen wat SEILER gezegd heeft; hield geen enkel woord terug; haalde EICHHORN'S en HENKE'S tijdschriften aan, maar in de noten verzachtte hij hier en daar wat al te ruw klonk, als of dat alles gezegd kon worden louter als proeve, hoe ver in het buitenland de wetenschap van de vroomheid was afgeweken.

Ik mag echter niet te lang bij deze vertaling van SEILER blijven staan; het bijgebragte is ook reeds genoeg; dat het werk vertaald is, en wel door een hoogleeraar, mag als een verblijdend verschijnsel worden aangemerkt; nu toch werd door de vertaling van dit product uit de literatuur van het buitenland de aandacht gevestigd op de groote zaak: *Hermeneutiek*. Van denzelfden wetenschappelijken zin spraken de door D. VAN HOEK in 1806 geleverde overzetting van J. J. BELLERMAN'S *Handboek der Bijbelsche letterkunde*, KRUMMACHER'S *Historische en aesthetische beschouwing van den geest en form der Evangelische geschiedenis* in 1809, en W. PALEY'S *natuurlijke godgeleerdheid* in 1810 op onzen bodem overgezet door CLARISSE, die haar verrijkte, ik durf dat woord in gemoede gebruiken, met eene belangrijke voorrede en aantekeningen. Werd door al dat vertalen bekendheid met de voortbrengselen van het buitenland bevorderd, de vertaling werd tevens een voertuig om de inzigten der vertalers algemeen te maken, gelijk dit geschiedde met PALEY'S *nat. godg.*, welke door CLARISSE allerheilzaamst werd gekeurd ter bestrijding van het in 1806 door C. DAUB beweerde: *argumentum cosmologicum sive physico-theologicum leve est et sane nullum, nec minus inanis est omnis teleologia*; en met EWALD'S *lessen over de uiterlijke kanselwelsprekendheid*, in 1814 door CLARISSE overgezet, in 1839 nog eens veel vermeerderd door denzelfden in het licht gezonden. De werken van HESZ werden achtereenvolgens overgebragt door J. L. WOLTERBEEK en met aanprijzing van W. A. VAN HENGEL; HESZ toch vond hier te lande vele vrienden, hoewel ook tegen zijne dogmatiek luide stemmen zich hooren deden. Eene ondernomen vertaling van DE WETTE'S *Biblische Dogmatik* met ophelderingen en wederleggende aanmerkingen van C. VAN

EPEN bleef onvoltooid; en RICHTER's *Christendom en de Godsdienst van het Oosten*, BALLESTEDT's *voorwereld en nieuwe wereld*, werden hier wel vertaald, doch vonden niet zooveel lezers als in *Duitschland*. Omgekeerd werd in ons vaderland veel meer werks gemaakt van de schriften eens godgeleerden, die te zijnent niet zoo algemeen gehuldigd werd; ik bedoel CARL ULLMANN. Deze behoorde langen tijd onder ons tot de meest gezochte schrijvers. Reeds in 1828 verscheen zijn *Gregorius van Nazianze* met een aanbevelend voorberigt van CLARISSE, en kort nadat het tijdschrift *Studien und Kritiken* geopend was met ULLMANN's onderzoek over de zondeloosheid van JEZUS, werd ook dat opstel vertaald (1834), later bij herhaling uitgegeven; ja zijn *Wezen des Christendoms* beleefde onder ons meer dan eene uitgave, om van andere zijner in onze taal overgebragte schriften te zwijgen.

Voor al te *Groningen* vond ULLMANN vereerders. Eer de school ontstond, die naar deze stad is genoemd, werd hij daar gelezen en geprezen; TH. AD. CLARISSE was gewoon de verhandeling over de zondeloosheid ter grondige bestudeering zijnen leerlingen en vrienden aan te bevelen. HOFSTEDÉ DE GROOT verhaalt ons, (*Toespraak*, bl. 20) dat zij "dadelijk bij de "eerste verschijning" voor hem en zijne "naar waarheid zekende vrienden, bron van leeren en nadenken was." En de ingenomenheid met ULLMANN nam onder ons zoo zeer toe, dat DES AMORIE VAN DER HOEVEN J^r. op zijne academiëreis de opmerking maakte, dat de Heidelberger godgeleerde in *Nederland* beter gewaardeerd werd dan in *Duitschland*.

Wat mag er de reden van zijn? Ligt zij alleen in de persoonlijkheid van ULLMANN, in diens welwillende belangstelling jegens ons land en ons letterkundig leven, waarvan hij in de *Stud. und Krit.* 1844, III, een gedenkteeken gesticht heeft, toen hij over het kenmerkende van de Hollandsche theologie in vergelijking met de Duitse zich op eene wijze hooren liet, die hoogst streefend voor de Nederlanders, vooral voor de Groninger godgeleerden heeten mogt; ligt zij niet in de *methode* en den *vorm* zijner geschriften? Hij volgt — vergelijk slechts zijne verhandeling over de zondeloosheid van JEZUS — de bij ons geliefkoosde historische methode; geen aprioristische begrippen plaatst hij voorop; hij exegetiseert, hij redeneert uit die exegetische resultaten, en laat u het dogmatiesch resultaat vinden, zonder het vooraf u op te dringen. Het is, gelijk hij in zijn in de *Studiën* geplaatst opstel (dat in twee vertalingen ten

onzent verbreid werd) schrijft: “de Hollanders zijn een ver-
 “standig, nuchter, bedaard en praktiesch volk, ver van alle
 “metaphysische en mystieke overspanning, ver van alle dwee-
 “perij.” Tot dit volk — zij het ook niet in den eigenlijken
 zin des woords — behoort ULLMANN zelf. De vorm zijner
 geschriften doet ons dit zien; hij houdt niet van het afge-
 trokkene en onbegrijpelijke; wat hij uitgeeft, hebt gij niet
 tweemaal na te lezen, om het te verstaan; zijn stijl is klaar,
 duidelijk, vloeiend. Toch zouden deze kenmerken den op-
 gang, dien hij ten onzent genoten heeft, niet voldoende ver-
 klaren, indien wij niet boven alles konden wijzen op de *hoofd-
 gedachte* zijner theologie; in dit opzigt is hij de broeder, de
 oudste broeder der Groninger godgeleerden; niet de leer, maar
 de persoon; niet de kerk, maar de geest des Heeren is bij
 hem hoofdzaak in de Christelijke waarheid. Bedenk ik ein-
 delijk, dat de *rigting* van dien man eene bemiddelende is,
 dat hij, zoo als hij aan VAN DER HOEVEN JR. getuigde (*Ac-
 demiereis*, bl. 54), “geene halve orthodoxie, geene halve
 “vrijzinnigheid, maar dieper indringen in den geest des Chris-
 “tendoms” voor onzen tijd noodig acht, dat hij zich aan het
 hoofd stelt dergenen, die de waarheid nog niet meenen ge-
 vonden te hebben, maar haar blijven zoeken, dan is mij te-
 vens het verschijnsel verklaard, van waar het komt, dat in
 de jongst verlopen jaren, toen men scherpe dogmatische be-
 palingen verlangde en het kerkelijke systeem weer in eere en
 beoefening klom, zijne schriften gerekend werden meer tot
 het verleden, dan tot het heden te behooren, en hij zelf aan
 de gewigtige bezigheden van een kerkelijk ambt zijne krachten
 ging wijden. Tot veler leedwezen werd de hoogleeraar prelaat.

De geschiedenis leert ons, dat op het veld der godgeleerdheid
 de behoeften wisselen, even als er de smaak verandering onder-
 gaat. Zoo b. v. vond in 1827 eene poging van H. J. SPIJKER, om
 NEANDER's *Kirchengeschichte* over te zetten geene ondersteuning,
 terwijl zij, door W. C. MAUVE in 1848 herhaald, volkomen
 slaagde, daar in dat tijdsverloop en de naam van NEANDER,
 en de belangstelling in de beoefening der kerkelijke geschie-
 denis, bij ons in eere gekomen waren. In de eerste jaren dezer
 eeuw werd alles wat EWALD schreef vertaald en gelezen; was
 HESZ zeer gezocht; later kwamen ZSCHOKKE en BRETSCHNEIDER
 in eere, nog later THOLUCK's *populaire geschriften* en HAGEN-
 BACH's, MERLE D'AUBIGNÉ's en SCHENKEL's *geschiedkundige na-
 vorschingen*; zelfs een dogmatisch boek als dat van REUSS,

geschiedenis der Christelijke godgeleerdheid gedurende het apostoliesch tijdvak, zag in eene goede vertaling van CD. BUSKEN HUET het licht, en werd met eene aanprijzende voorrede van A. KUENEN, dat van SCHWARZ *zur neuesten Theol.*, met eene van J. H. SCHOLTEN, den Nederlanders ter lezing aangeboden. Wij onthouden ons om van ascetische en homiletische voortbrengselen te spreken. Wij herinneren nog, dat sedert 1841 uit de godgeleerde buitenlandsche tijdschriften de meeste opstellen achtereenvolgens werden overgezet in de *Bijdragen van buitenlandsche godgeleerden*, het *Repertorium van buitenlandsche theologie*, de *Bibliotheek voor buitenlandsche theologie*, terwijl sedert kort eene vereeniging tot stand gekomen is, die als *godgeleerde bibliotheek* eene reeks van wetenschappelijke theologische werken vertaalt.

Dat er op den voorgang van het buitenland met een veel omvattenden blik gelet werd, lijdt wel bij geen enkel mijner lezers twijfel. Wij moeten alleen de vraag beantwoorden, of dat vertalen van buitenlandsche werken onbepaald gunstig werkte op den bloei der wetenschap hier te lande? Ik antwoord ontkennend. In de eerste en voornaamste plaats zij de opmerking gemaakt, dat eene vertaling niet de vrucht van eigen onderzoek is; zij is slechts aangevoerd uit het buitenland, veelal onverwerkt, veelal in denzelfden vorm, waarin het buitenland ze bezit. Elk volk heeft natuurlijk zijne individualiteit; elk schrijver iets, dat met zijn oorsprong uit een bepaald volk samenhangt; eigenlijk dus is elk boek slechts geschikt voor dat volk, tot hetwelk de schrijver zelf behoort. Is een volk in den gang zijner geestesontwikkeling nog niet tot de hoogte opgeklommen, op welke een ander staat, en een ander denkt, spreekt en schrijft: de letterkundige en wetenschappelijke producten van het laatste zijn dan nog niet geschikt voor het eerst aangeduide, hetwelk daarvoor smaak noch trek hebben kan. Bij hoevele vertalingen en aankondigingen is dat niet vergeten! Van daar het gewone verschijnsel, dat een degelijk buitenlandsch geschrift eerst na verloop van jaren rijp geworden is voor onzen landaard, of eigenlijk onze landaard opgewassen voor dat boek. Laat het ons dus niet bevreemden, als wij opmerken, dat in weerwil van al die vertalingen, de eigenlijke ontwikkeling van de Nederlandsche theologie jaren lang daarvan weinig genoten en den ouden sleur gevolgd heeft; in *Duitschland* kende en sprak men reeds lang eene wetenschappelijke taal, als Gods- en zelfbewustzijn,

subjectief en objectief, concreet en abstract, transcendent en immanent, enz. — eer wij in *Nederland* die vormen met zelfbewustheid ons toegeëigend hadden. Jaren lang hadden wij zelfs reeds EICHHORN, MICHAËLIS, DÖDERLEIN geciteerd bij kritische en dogmatische quaestiën, terwijl wij er nog voortdurend blijk van gaven, dat wij niet *toti in illis*, namelijk in die quaestiën, leefden. Dat laat zich ook zoo niet dwingen; het wetenschappelijk leven van elk volk, evenzeer als dat van den individuelen mensch, heeft eene organische ontwikkeling, welker geregelde voortgang door storingen en ongemotiveerde sprongen inderdaad belemmerd wordt. Schrijf een boek over een vraagstuk, dat gij nog niet in uw gedachtenleven, eer gij het op papier zet, doorleefd hebt: het moge als compilatie of om den wille der redactie verdiensten hebben, het gaat voor u en uwen tijd doelloos voorbij; want èn gij èn uw tijd zijt nog niet rijp geworden. Ook van een enigzins ander standpunt de zaak beschouwende, moet ik over dat vertalen ongunstig oordeelen. Is het niet een voeden van de zucht naar gemak? Bij de toenemende antipathie tegen het *latijn* wordt er hoe langer hoe minder in die taal geschreven; dra is het voor den godgeleerde ook al niet noodig, dat hij *moderne* talen kenne. Een godgeleerde, zonder kennis van oude en nieuwe talen, voorwaar hij is een *chevalier de triste figure*; en hij is dat, niet blootelijk dewijl hij geene talen kent, maar dewijl hij de ontwikkeling, welke de vrucht is van taalstudie en taalkennis, mist, en zeer tot zijne schade.

Mijn overzigt heeft het doel, dat ik mij voorgesteld had, volkomen bereikt, als de lezer mij toestemt, dat ik in eenige voorbeelden aangetoond heb, hoezeer men hier te lande op het buitenland het oog hield. Veel van hetgeen dat buitenland opleverde, hebben wij ons toegeëigend, maar niet tot ons eigendom gemaakt: het is ons gegeven, maar niet het onze geworden; het bleef ons een vreemd element, tot dat de elders verkregen resultaten door eigen onderzoek de onze werden.

TWEEDE DEEL.

GESCHIEDENIS VAN DE ONTWIKKELING DER GODGELEERDHEID.

EERSTE AFDEELING,

VAN 1787—1815.

Eerste gedeelte: De theologie en het hooger onderwijs.

Wie in den jare 1787 ons vaderland met een wetenschappelijk doel bezocht, vond er te *Leiden*, *Franeker*, *Utrecht*, *Groningen*, *Harderwijk*, hoogeschoolen; te *Deventer* en *Amsterdam* doorluchtige scholen. Hare geschiedenis kan hier niet het onderwerp onzer onderzoekingen zijn; zij is reeds vaak behandeld, zelfs nog in de jongste dagen, en die behandeling heeft ons duidelijk doen zien, dat de wetenschap der "Godtheit" het voornaamste voorwerp van onderwijs geweest is. De doorluchtige school van *Breda* heeft, evenmin als de eens te *'s Hertogenbosch* gevestigde, haar bestaan kunnen rekken tot het einde van het tijdvak, hetwelk wij zijn ingetreden. Die van *Dordrecht* had haren naam van *doorluchtige* reeds verwisseld met den meer eenvoudigen van *Latijnsche*, gelijk haar geschiedschrijver SCHOTEL in zijn naauwkeurig verhaal van hare lotgevallen ons berigt. Werd in 1650 het *collegium theologicum* van *Middelburg* tot eene *Illustre school* verheven, de bloei van deze was naauwelijks zichtbaar. Voor zoover aan die scholen de godgeleerdheid onderwezen werd, geschiedde dat meestal door predikanten van de daar gevestigde hervormde gemeente, wien of dadelijk bij hun beroep derwaarts of later eershalve, veelal zonder eenige geldelijke vergoeding, een professoraat in de theologie werd opgedragen, gelijk dit ook in de stad *Rotterdam* gewoonte ge-

weest is, waar men zelfs *professores honorarii* en *professores ordinarii* kende, wier aanstelling en werkzaamheden voor den spotlust van menig spectatoriaal vertoog van die tijden de stof leverden. Traden er aan die scholen uitstekende onderwijzers op, deze werden gewoonlijk naar hoogeschoolen beroepen, en volgden die roepstem gaarne, al ware het alleen omdat, afgezien van alle andere redenen, een Athenaeum in de algemeene schatting beneden eene hoogeschool stond. Wat laffe najver er weleer tusschen die instellingen van hooger onderwijs gevonden werd, daarvan, als in 't voorbijgaan, een staal. Aan TE WATER zou, eer hij zijn professoraat te *Leiden* aanvaardde, de doctorale graad in de theologie geschonken worden. In den Leidschen Senaat werden uitvoerige discussiën gehouden over de vraag: welke titel hem in het diploma moest worden toegekend? "Elk wist," dus verhaalt de man zelf, a. w. bl. 210, "dat ik professor aan het Athenaeum te *Middelburg* geweest was, maar dit bij mijnen naam te voegen, scheen als een misdaad van gekwete majesteit der Professoren." Van dien titel en rang werd nu in het diploma gezwegen. In de opinie der geleerde wereld namen overigens de Athenaea van *Deventer* en *Amsterdam* eene veel hooger plaats in dan dat van *Middelburg*. In *Amsterdam* hadden de kerkenootschappen der Remonstranten en Doopsgezinden de scholen ter opleiding hunner leeraren gevestigd. Al die scholen noemen wij *instellingen van hooger onderwijs*.

Hoe bereid ik ook ben, om in het oprigten van zoo vele en velerlei stichtingen ijver voor den bloei der wetenschap te zien (die voor de Dissenters waren eene noodzakelijkheid): ik ben te zeer doordrongen van de overtuiging, dat in ons vaderland doorgaans de krachten veel te veel versnipperd worden, om niet te betreuren, dat zoo vele instellingen van hooger onderwijs binnen onze grenzen gevonden worden. Dat viel te meer te beklagen, omdat het verbeteren van het gebrekkige daardoor belemmerd werd. Men erkende toch, dat er gebreken waren. Het Zeeuwsche genootschap van wetenschappen stelde in 1783 de vraag voor: "zijn er geene algemeene en "bijzondere gebreken in de inrichting en leerwijs onzer vaderlandsche hoogeschoolen? Welke zijn de voornaamsten, "en wat kan tot verbetering daarvan in 't werk gesteld worden tot spoediger voortzetting van allerlei wetenschap en "ter meerdere beschaving onzer natie?" Het genootschap kon geen antwoord bekroonen, doch het feit van het uit-

schrijven der vraag bewijst, dat het bestaan van gebreken erkend werd. Ik durf niet verzekeren, of het ingezonden maar niet goedgekeurde antwoord de bron van veel verkeerd ook in die veelheid vond. Het verdient zeer onze opmerking, dat na de staatsomwenteling in 1796 in de nationale vergadering, waarin, niet zonder zekere drift, al het gebrekkige in onze inrigtingen genoemd en beoordeeld werd, ook die talrijkheid der hoogeschoolen afkeurend besproken en het voorstel gedaan is, om een nationale hoogeschool voor 'slands rekening te stichten, overigens aan elke provincie volle vrijheid te laten, om in haren kring voor het hooger onderwijs te doen, dat zij noodig keurde. Maar het provincialisme zat het vereenigd *Nederland* diep in het bloed; ja zelfs kan ik in de veelheid van instellingen van hooger onderwijs eigenlijk niet veel meer zien dan eene uitwerking van dat *provincialisme*. Zeker zou het veel aangenamer klinken, hier eene lofrede te houden op der vaderen warme ingenomenheid met kunsten en wetenschappen; doch de waarheidsliefde verbiedt dit ten stelligste. Zoodra de regering van *Zierikzee*, na het legaat van PIETER MOGGE (overleden in 1756) ontvangen te hebben, pogingen deed, om overeenkomstig de uiterste wilsbeschikking van dezen *Maecenas*, eene hoogeschool binnen hare stad op te rigten, ontstond er een heftige tegenstand en drukke wisseling van gedachten over het goed regt van de stad, om aan deze bepaling gevolg te geven; ook liet zich een scherp protest van de *Staten van Holland* en van de Curatoren der Leidsche Academie tegen dit ontwerp hooren. Ik mag hier mij beroepen op het uitvoerig verslag van de in deze zaak plaats gehad hebbende handelingen, gelijk die ons bewaard zijn in de *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* (IIIe deel, 2^e stuk, jaarg. 1768, bl. 918 tot 1092), doch deel alleen mede, dat de hooge regering des lands eindelijk (29 October 1767) besloot: "te declareren, dat in hetzelfde verzoek niet kan worden getreden." Het verhaal van de *Jaarb.* en de inhoud der bij die gelegenheid gewisselde stukken leert vrij duidelijk, hoe ver het provincialisme poogde te gaan en kon gaan. Het met klimmende kracht opgesteld *Betoog van Zeelands regt, tot het stigten eener hoogeschool, briefsgewijze voorgedragen door PIETER PAULUS*, toonde nog in 1775, met welk oog de oprigting der Leidsche hoogeschool beschouwd en berispt werd. Men heeft verder slechts te denken aan de pogingen tot verzet, door de Leidsche Curatoren bij de regering van *Amster-*

dam aangewend, om de oprigting van het *Athenaeum* zoo mogelijk te voorkomen; men herinnere zich, op welke gronden de vestiging van laatstgenoemde geleerde stichting verdedigd werd, en men zal van heeler harte, zoo men geschiedkundige waarheid lief heeft, SIEGENBEEK (*Geschied. der Leid. Hoog.*, I., bl. 139) naschrijven: "het voorbeeld van *Amsterdam*, gevoegd bij dien geest van gewestelijken en stedelijken najver, waarvan het oude Nederlandsche Gemeenebest maar al te veel voorbeelden oplevert, wekte (in 1636) de regering van *Utrecht* op, om binnen hunne stad een *Illustre* school te stichten, welke door de Staten van het landschap in eene *Academie* herschapen, den oorsprong gaf aan de sedert vermaard geworden en nog bloeiende hoogeschool van *Utrecht*." Hoe boos was het oog, waarmede de Nijmeegsche regering de Harderwijksche school bespiedde, terwijl datzelfde *Nijmegen* met allerlei inspanning van krachten drie en twintig jaren lang voor de binnen hare muren gevestigde *kwartierlijke academie* en *universiteit* het *jus promovendi* ten spijt van *Harderwijk* zocht te handhaven. In eene behoedzame eerbiediging van dit provincialisme vind ik den grond van hetgeen het koninklijk besluit van 2 Aug. 1815, art. 37, bepaalde, dat er namelijk behalve de hoogeschoolen van *Leiden*, *Utrecht* en *Groningen*, zes *Athenaea* zullen kunnen bestaan, te *Harderwijk*, te *Amsterdam*, te *Middelburg*, te *Franeker*, te *Deventer*, te *Breda*; doch de bijgevoegde (art. 38) bepaling, dat de onkosten dier scholen ten laste der steden zouden zijn, binnen welke zij zullen gevestigd worden, behalve *Harderwijk* en *Franeker* (eene gunstige beschikking, die in latere jaren geheel opgeheven werd), verklaart het verschijnsel, dat alleen *Amsterdam* en *Deventer* nog *Athenaea* bezitten. Is dat getal van instellingen nog groot, grooter was het, gelijk wij zagen, in het laatst der vorige en het begin dezer eeuw. Zeker deden zij goede dienst; wij leggen deze getuigenis af, zonder ons gevoelen te verbergen, dat de wetenschap meer baat zou gevonden hebben bij kleiner getal van kweekplaatsen en grooter getal van onderwijzers, omdat zij dan van die onderwijzers collegies in speciale onderdeelen der theologie had mogen verwachten, waarvan men nu verstoken bleef. Ieder hoogleeraar gaf dogmatiek en wel *zijne* dogmatiek; ieder telde onder de alumni *zijne* leerlingen, en het waren moedige onderzoekers, die na één dogmatiesch dictaat opgeteekend te hebben, nog bij een collega huns leermeesters ook dogmatiek

gingen hooren, of eigenlijk schrijven. Dat waren nog de overblijfselen van de twisten der Voetiaansche, Coccejaansche en Lampeaansche dagen, wier heugenis alzo bewaard bleef, al waren die verschillen zelve in 1787 bijna vergeten en verleerd. Bijna; immers niet geheel en al: de Vlissingische kerkeraad liet zich nog in 1791 onderrigten aangaande het Coccejanisme van v. D. PALM; tot zijne geruststelling kon evenwel BROËRIUS BROES getuigen "dat v. D. PALM tot de Leidsche Coccejanen behoorde en veel werks gemaakt had van "de lessen des zaligen RIETVELD's."

Verplaatsen wij ons nu naar die gehoorzalen, waar de godgeleerdheid onderwezen werd, en trachten wij ons een beeld te scheppen van het onderwijs, zoo als het gegeven is in het tijdvak van 1787 tot het jaar, toen een koninklijk besluit het regelde.

Leiden heeft de oudste regten. "Vrijelick ende openbaar-lick de scientiën der Godtheit" te onderwijzen, was hare roeping. Zij mogt op haar pogen om die roeping waardig te volbrengen roem dragen tegenover elk, die hare godgeleerde gehoorzalen in 1787 en later binnentrad. EWALDUS HOLLEBEEK was reeds sinds 1762 haar tot een sieraad; wel trad hij niet in het spoor van den man, wiens overlijden een droevig floers wierp over het jaar, waarin hij de Groninger hoogeschool voor de Leidsche verlaten had, van JOANNES ALBERTI, dien kundigen geleerde en criticus, dien voorstander van het *connubium theologiae et critices*; HOLLEBEEK's verdiensten liggen op een ander gebied; hij was begonnen, al bleef de vorm van zijn onderwijs dor en droog, de pieteit als de ware orthodoxie voor te stellen en zijne stem te laten hooren in het opstel *de optimo concionum genere, quibus ea divinas literas e suggestu sacro exponendi methodus, quae vulgo anglicana dicitur, modeste defenditur*; hij had zijne aandacht aan dit onderwerp blijven wijden, trots tegenspraak en tegenkanting. Hij verlangde, dat niet meer zoo als vroeger de toehoorder zou geplaagd worden met vertoon van geleerdheid en eene voor hem onverstaanbare woordverklaring, maar dat de zaken zelve, welke in den tekst lagen, toegelicht, bewezen en toegepast zouden worden. Het voorbeeld, dat hij zelf daarbij gaf, was veel gelukkiger dan dat van zijnen vroegeren Groningschen ambtgenoot PAULUS CHEVALLIER, wiens *zestal kerkelijke redevoeringen over sommige algemeene gronden der zedeleer* wel alderminst smaak voor den Engelschen prediktrant konden in-

boezemen. HOLLEBEEK's verdienste lag in 'de behartiging der homiletiek. Zoek bij hem geene kritiek of fijne exegeese; verblijd er u over, dat hij althans op de teekenen der tijden toonde te letten, en het gedruisch van *Duitschland's* neologen tot zijn oor doordrong, blijkens zijne rectorale oratie: *de utilitate ex incredulorum contra S. L. conaminibus in religionem Christianam redundante. Leerwijsheid* was het kenmerk van zijn onderwijs. Een open oog hebbende voor de gebreken van de studie in zijn tijd, had hij wijze woorden gesproken, toen hij bij het nederleggen van het rectoraat in 1765 *de divinae revelationis in Belgio contemptu atque causis praecipuis* gehandeld had. Weet hij de oorzaken van het kwaad aan de onze natie eigene nieuwigheidszucht, aan de bij andere standen van het volk stijve ingenomenheid met het oude, aan de gebrekkige opleiding der jeugd, hij wees vooral aan, hoezeer dit kwaad door eene gebrekkige prediking des Evangelies toenam en de verwaarloozing van de broederlijke liefde in den kring der bedienaren des Evangelies het hare deed, om het Evangelie zelf in minachting te brengen. Vier en dertig jaren mogt de Leidsche school dezen waardigen man bezitten, door wiens onderwijs vele uitstekende dienaren voor de kerk gevormd zijn. Zijne school was bijbelsch — niet kerkelijk — orthodox. Op zijn dispuut-collegie liet hij den student v. D. PALM zeggen: *amicus Coccejus, amicus Voetius, magis amica charitas*; want zóó was hij zelf gestemd, hij "bij wien de "verdraagzaamheid de deur tot eene meer vrije denkwijze blijkbaar geopend had;" zoo ging hij zijnen leerlingen voor, gelijk hij als homileet hun den weg wees. Daar zetten zij zich aan zijne voeten, leergierige jongelingen als JAN HENDRIK VAN DER PALM, EWALDUS KIST, CORNELIS FRANSEN VAN ECK en anderen, uit wier vriendenkring: *non arte sed amore poesëos* het bundeltje liefelijk klinkende lijkzangen gehoord werd, dat bij den dood van HOLLEBEEK (24 October 1796) door den druk verbreid is. Immers betreurd werd hij door ambtgenooten en leerlingen, aan wier zijde hij vreedzaam gestaan, in wier midden hij velen ten zegen geweest was. Zijn heengaan was in dubbelen zin een ramp voor de hoogeschool, omdat er nog zes jaar moesten verloopen, eer zijn in 1795 afgezette ambtgenoot CAROLUS BOERS in eer en rang hersteld werd. Zedig en vroom spreekt BOERS tot het nog levend geslacht in zijn *handboek voor jonge predikanten*. Hij had van dit vak studie gemaakt, en er zich eene belezeneid in verworven, welke

zijn hoorders ten goede moest komen, terwijl zijne zachtmoedige leiding de alumni van het Statencollegie tot vromen zin trachtte te vormen. Zie zijne beelden eens aan, men- geling van vriendelijkheid en achtbaarheid, als zij ons ver- toont, wèl getuigende van een hart, dat vol was van liefde tot de Evangelie-bediening. Een rijke praktische ervaring was aan zijne professorale loopbaan (die in 1779 een aanvang nam en met zijn dood 20 Mei 1814 eindigde) voorafgegaan. Na in vijf onderscheidene gemeenten de Evangeliedienst waarge- nomen te hebben, aanvaardde hij het hoogleeraarsambt en tevens den post van regent aan het Staten-collegie. Van het praktische zijner rigting gaf hij een sprekend blijk, toen hij in 1784 het rectoraat nederlegde met eene rede over *de gods- dienst, als het voortreffelijk middel tot handhaving der gezond- heid*; hij openbaarde onder al de lotwisselingen van zijn leven die gezindheid des harten, welke het onmisbaar vereischte is, om met goed gevolg de praktische theologie te onderwijzen. Over de dogmatische zienswijze dier beide mannen kunnen wij niet oordeelen, wèl over die van hun collega BROËRIUS BROES; sedert drie jaar hoogleeraar, is hij de eerste die te *Leiden* den titel van *Prof. exeg. N. F.* draagt, en zeker licht over dat gedeelte der wetenschap zou verspreid hebben, indien niet zijn vroegtijdig afsterven hem afgeroepen had van de pas aange- vangen taak. Gij weet, hoe zijn grijze broeder, WILHELM BROES, op ruim negentigjarigen leeftijd (vgl. diens afscheids- woord: *de bijbel uit God*, Amst. 1857, bl. 375 volg.) nog heugenis had van den indruk der rede: *de praecipuis orationis Jesu virtutibus*, waarin BROËRIUS de *perspicuitas, suavitas, gra- vitas* en *majestas divina* des goddelijken Meesters prees. De beschuldiging van onregtzinnigheid, hoe onverdiend hem ook aangewreven, maakt ons begeerig om nadere kennis te krijgen van zijn dogmatiesch systeem, juist een jaar na 1787 uitge- geven: *Institutiones theologiae theoreticae, tam elencticae, quam theticae*. Het bestaat uit twee deelen, *theologia* en *anthro- pologia*.

Daaruit was zeker niet veel ketterij te leeren. Wij zouden het als ultra-conservatief bestempelen; wij, die ons niet vin- den in betoog-trant en betoog-stof, en ongaarne als een der meest afdoende bewijzen voor de godheid van CHRISTUS het getuigenis der daemoniaci aannemen. Doch het had in menig opzigt een Bijbelsch karakter, althans Bijbelsche kleuren; het voedde geen neologie, het liet de zaken in *statu quo*. Dat

hij bij zijn mondeling onderwijs ongetwijfeld vrijer sprak en vrijmoediger zich uitliet, mogen wij met eenigen grond onderstellen ten aanzien van den man, die tien jaren na de uitgaaf zijner *Institutiones* het merkwaardig geschrift van T. W. HANNIBAL, in 1735 te *Leipzig* verscheen, herdrukken liet en voorafgaan door eene *praefatio*, waarin hij het gevoelen van HANNIBAL, die aangaande de plaatsen der H. Schrift, welke als *loca probantia* voor de triniteit aangevoerd werden, het voetspoor van den Waalschen predikant P. MATY drukte, wel niet onbepaald aanpreef, maar toch der nadere overweging zeer waardig achtte. Dus schreef hij (pag. XII): “*id velim omnes intelligant, si forte in systemate Matyano plus veri quam in ceteris insit, haud dubie de ecclesia Christiana, cum uni-versa, tum hodierna, Batava, pessime meriturum esse eum, qui illud non emendare sed in invidiam vocare in animum induxerit.*” Maar dat alles werd in het Latijn gezegd en kwam dus niet tot kennis van *lippi et tonsores*, die doorgaans het eerst de klacht over onregtzinnigheid aanhieven. Had BROES nooit zijne bekende voorrede voor CURTENUS' *leerredenen over den Heidelbergschen Catechismus* geplaatst, hij zou door niemand zijn aangevallen, en het getal van dertig geschriftjes voor en tegen BROES uitgegeven — SCHOTEL heeft de titels opgesomd in zijn *Kerk. Dordr.* II. bl. 617 volg. — had nooit het licht gezien. De kerk nam gelukkig van dien strijd niet veel kennis en zoo bloedde hij schielijk dood. Toen hij zijne *aanmerkingen over het Evangelie van Mattheus* het licht deed zien, waren de jaren te onrustig, om er veel aandacht aan te wijden. Wie had ook zin voor theologische schriften gedurende 1795—1798, toen zelfs de theologen, tijdig en ontijdig, politiseerden. BROES niet het minst; de zonder zijn naam door hem uitgegeven *aanspraak aan alle oprechte Christenen in Nederland, door eenen vrijmoedigen Hollander* (1794), gevolgd drie jaar later door een open *brief aan een burger-representant* werden zeer verschillend beoordeeld; in ieder geval werd bij een geacht deel der natie, dat in politieke gevoelens van hem verschilde, aan zijnen theologischen invloed vrij wat schade berokkend, en over het geheel de aandacht van de theologie, als wetenschappelijk vak afgetrokken. Wie lette er op, dat BROES, getuigen die *aanmerkingen*, geen voorstander was van eene gekunstelde harmonistiek maar als zijn gevoelen durfde uitspreken, dat “aan LUCAS de eer der onfeilbaarheid toe te schrijven hetzelfde is als de goede zaak van het

“Christendom te versmaden;” die zijn lezers toeriep: “laat ons in de beoefening des Bijbels blanke oprechtheid met “eerbiedige bedagtzaamheid huuwen,” en den moed bezat, om door den *drinkbeker*, welks aanblik den Heer in *Gethsemane* beangstigde, te verstaan “niet de dadelijke angsten, “maar het nabijzijnde kruislijden des doods.” In talenten en invloed overtrof BROES verre zijn collega ÆGIDIUS GILLISSEN, na wiens emeritaat in 1789 BROES nog tien jaar zijn post bleef waarnemen, in weerwil van veel tegenkanting en miskenning, zoodat hij van zichzelf (in het *voorberigt* van zijn *Leerrede over Philipp. I. 20*) getuigen moest: “ik ben een “van die menschen, die ongelukkig genoeg zijn, om over “hetgeen, dat men in anderen pleegt te prijzen, gelaakt te “worden, en ondank te behaalen, waar zij dank verdienen.” Naar geest en ligchaam verzwakt stierf hij 24 Febr. 1799, weinig maanden na zijn grijzen vader PETRUS BROES.

Wij wenden ons naar *Groningen*, waar de vrijheid gebloeid, althans gepoogd heeft, op het gebied der wetenschap zich de heerschappij te verschaffen. Menig student hoort er spreken van de voortreffelijke lessen, die weleer daar door den *professor juris naturae et gentium* VAN DER MARCK gegeven zijn; men verlangt hem terug, die onverdiend van zijn ambt in 1773 ontzet, daarna te *Lingen* den hoogleeraarszetel innam, om vervolgens te *Deventer* korten tijd werkzaam te zijn en nu, in dat ongelukkige jaar 1787 ook van daar verdreven, andermaal buitenslands woning en werkkring gevonden heeft. Helaas: eerst de omwenteling van 95 bragt hem in *Groningen* terug, waar hij den 26sten November van dat jaar zijnen arbeid hervatte met het uitspreken eener redevoering “over “het regt, de menschelijke natuur ingeschapen, aan een “iegelijk gelijkelijk toe te deelen, als zijnde de eeuwige steun “van den Staat.” Op kalmen toon gewaagde hij van zijne lotgevallen, en verklaarde zich bij voortduring een voorstander van de stelling, die hij altijd had verdedigd en nu in dezen *sermo academicus* (pag. 40) aldus formuleerde: *in regno enim veritatum cessat omnis humana auctoritas, nec univervis in civitate, neque clero in ecclesia, ulla competit praerogativa. Universitatis igitur in civitate officium est, haec jura aequalitatis libertatisque, singulorum priva, contra eorundem turbatores fortius tueri.* Te *Groningen* mogt hij nog vijf jaar zijne krachten aan het verbreiden van heldere denkbeelden blijven wijden, toen de dood hem ocriep. Zijn leven en lotgevallen kunnen

ons hier niet bezig houden. De 4 stukken zijner *Lectiones academicae* (1771—1776), vooral de 3 laatste, waarin *praecipua juris ecclesiastici protestantium universalis capita pertractantur*, bevatten proeven van verdraagzaamheid en opgeklarde denkwijze, die ons de hoogste gedachte aangaande de voortreffelijkheid van zijn onderwijs doen opvatten. Hij was helder en grondig, en hij achtte zich geroepen, om de lessen voort te zetten en den geest te bewaren van zijnen grooten voorganger J. BARBEYRAC, *immortalis noster*, gelijk VAN DER MARCK hem noemt, en beval voor de beoefening der kerkelijke geschiedenis MOSHEIM zonder beperking aan, terwijl hij, waar het pas gaf, niet schroomde te klagen over de *vana orthodoxorum quorundam religio*. Het scheen, of met zijn heengaan de lust voor de studie van kerkelijke geschiedenis en kerkregt uitgestorven en de vrees ontwaakt was, om rond voor zijn gevoelen uit te komen. Zij dat gezegd, zonder den lezer te ongunstig te doen denken over de mannen, die er in 1787 en later met het theologiesch onderwijs belast zijn. Wij vinden er den reeds genoemden FAULUS CHEVALLIER; aller getuigenis aangaande zijne verdiensten is eenstemmig gunstig. De hoogleeraar BOUMAN roemt de zeldzame scherpzinnigheid en veel omvattende theologische geleerdheid van CHEVALLIER. Of hij een Voetiaan of Coccejaan was, viel niet te bespeuren, maar wèl dat hij een academiesch docent mogt heeten, die geheel voor zijne betrekking leefde en liberale denkbeelden was toegedaan. Dat laat zich nauwelijks anders verwachten van hem, die eens de boezemvriend van prof. VAN DER MARCK was, in wiens lot CHEVALLIER gedeeld zou hebben, indien niet de ongunstige indruk, dien de mishandeling VAN DER MARCK aangedaan, vrij algemeen gemaakt had, eenigzins hem ter beschutting geweest ware en hij zijne betrekking met dezen verbroken had. Het afbreken van die betrekking werd hem echter door de wijze, waarop dat geschiedde, zeer euvel gedeut. Toen den 4^{den} Febr. 1770 de Groninger predikant BRUNSVELD DE BLAU in eene leerrede wat sterk tegen “de drijvers van “het Natuurregt” was uitgevaren, rekende CHEVALLIER zich daardoor evenmin beleedigd als VAN DER MARCK, maar gaf, naar men zegt, op aansporen van den hoogleeraar CAMPER aan DE BLAU de hand der vriendschap, om weldra die der vijandschap tegen VAN DER MARCK gevoelig op te heffen. CHEVALLIER was niet opgewassen tegen een man van zooveel vrijmoedigheid als BRUNSVELD DE BLAU. Met een enkel woord

maak ik van dezen prediker melding, omdat hij door zijne politieke prediciën: *Groninger Raadskeurpreek* (1783) en *Een patriottisch regent* (1785) zich een veelzeggenden naam bij het volk verwierf en een gevreesd man werd, dien ook CHEVALLIER naar de oogen zag. Toen deze hoogleeraar in de academiebeurt van nieuwjaarsavond 1791 openlijk betuigd had, dat hij den door de regering afgezetten predikant TH. BRUNSVELD DE BLAU nog altijd beschouwde als tot het getal der dienstdoende predikanten te behooren, en de studenten opgewekt had, om vlijtig zich den tijd hunner studiën ten nutte te maken, "niet om daardoor den een of anderen post te bekomen, "wijl die in deze dagen niet naar verdiensten werden begeven; "maar dat zij zich moesten zoeken te volmaken tot hun eigen "voldoening en geluk," werd zijne afzetting een punt van deliberatie bij de Staten der provincie, die echter besloten oogluikend het gebeurde voorbij te zien, waarschijnlijk wel, om dat de hooggeachte Groninger predikant A. VAN DER TUUK, de man des volks, op vrij gelijke wijze gesproken had, en er tegen dezen Evangeliedienaar niets te ondernemen viel. Het ontwerpen van een *formulier-gebed voor de vier heeren professoren in de theologie aan de universiteit van Stad en Lande* (medegedeeld *Nieuwe Ned. Jaarb.* 1791, bl. 581 volg.) was het eenige, wat uit die deliberatie voortvloeide. CHEVALLIER werkte inmiddels met grooten zegen en onvermoeide vlijt; kort voor zijnen dood in 1795 besloot hij zijn dictaat nog eens geheel op nieuw te bearbeiten; hij was toen reeds 73 jaar oud en 43 jaren hoogleeraar; een liefhebberij-collegie over GROTIUS *de veritate religionis Christianae* vond tal van toehoorders, ook buiten de studeerende jongelingschap. Op den predikstoel werd hij de baanbreker eener nieuwe rigting, en zoo hij in dezen den roem der hervorming onzer homiletiek aan zijnen vriend HOLLEBEEK moest afstaan, lag dit alleen aan zijne weinig gunstig mondelinge voordragt en wijsgeerigen betoogtrant. Hij maakte het eenen MUNTINGHE mogelijk, om te *Groningen* eindelijk opgang te maken; want toen deze er kwam en pas werkzaam was, hielden de studenten het er voor, dat men op het systeem van MUNTINGHE niet kon candideren. MUNTINGHE echter deed gelijk een, die niets merkte, beval de collegiën van ABRESCH en LUBBERS, zijne ambtgenooten, aan, alsof hij het in alles met hen eens was. Zoo stonden echter de zaken niet; de persoonlijkheid van ABRESCH — een zijner oudste leerlingen wees er ons op —

en de rigting van LUBBERS konden met die van MUNTINGHE kwalijk denzelfden weg gaan. LUBBERS was een vriend van het oude, vooral een liefhebber van allegorie. In het voorbericht van zijne vertaling der *verhandelingen over de Psalmen* door J. A. CRAMER, beleed hij geen vriend te zijn “van zoodanige uitleggers, die naauwelijks iets anders, dan ver-geestelijkte en schuinsche toespelingen op CHRISTUS en zijn “rijk in de Psalmen zoeken.” Zoo liet zich het Coccejanisme nog eens hooren in 1784 en zoo bleef het door den mond van LUBBERS spreken, zoo lang hij doceerde (1776—1804). Ware hij minder gedrukt geweest door zijne huisselijke omstandigheden, hij zou zeker voor studenten krachtiger *mentor* geweest zijn. Langzamerhand nam de invloed van MUNTINGHE toe, en de voortreffelijke man zag zich, na verloop van een tiental jaren, in het genot van aller achting. En waarlijk, HERMAN MUNTINGHE, in 1780 als Professor aan de Geldersche hoogeschool opvolger van SCHELTINGA, in 1798 naar *Groningen* vertrokken, verdient genoemd te worden onder de mannen, die eenen hoogst gunstigen invloed gehad hebben. Geboren te *Termunte in Groningerland*, 27 Augustus 1752, trad hij als Evangeliedienaar in 1775 te *Buitenpost*, twee jaren later te *Zeerijp* op; van daar vertrok hij naar *Harderwijk*, om er achttien jaar het hoogleeraarsambt te bekleeden met een lof, die alleen overtroffen werd door de uitstekende wijs, waarop hij vijfentwintig jaar (van 1798—1823) diezelfde betrekking te *Groningen* vervulde, waar hij, na herhaaldelijk voor het beroep naar *Leiden's* hoogeschool bedankt te hebben, als emeritus overleed 24 April 1824. Zullen wij straks de proeven zijner bekwaamheid onder de oogen onzer lezers leggen, eerst brengen wij eene gepaste hulde aan de deugd, de onder godgeleerden zeldzame deugd, die hem eigen was, de deugd der vredesgezindheid. УРЕХ, die jaren lang als ambtgenoot aan zijne zijde gestaan had, kon in het openbaar (*Academische gedachtenisrede*, bl. 31) beweren: “Niemand was “van twistzucht meer afkeerig dan MUNTINGHE. Geen mensch, “die den man, in welke betrekking ook, gekend heeft, zal “het in de gedachte nemen, om hem de deugd van zacht-“moedigheid te ontzeggen. Is er iemand onder u, die immer “MUNTINGHE door heeten toorn of hevige grimmigheid verbol-“gen heeft gezien?” Op die vraag kon niemand ontkennend antwoorden; die zich een juiste voorstelling van den toestand der Groninger hoogeschool in den tijd, dat MUNTINGHE daar

optrad, weet te vormen, moet er zich over verblijden, dat deze waardige man, door het in beoefening brengen van zachtmoedigheid en inschikkelijkheid den vrede met ABRESCH wist te bewaren. Op zijn gelaat lag die karaktertrek van vredeliefde als geteekend. Zijn vriendelijk uiterlijk trok aan, en zijn ijver ontvonkte in menig hart hooge ingenomenheid met de studie der theologie. Met zijnen Harderwijkschen ambtgenoot JOH. HERMAN SCHACHT was hij innig bevriend. Laatstgenoemde was IKEN's geleerde discipel, onderwees voor het eerst hier te lande theologische encyclopaedie, gaf uitstekende lessen over de Joodsche oudheden en behoorde tot de beste homileten, terwijl hij steeds getrouw aan de kerkleer bleef en in geen opzicht, gedurende de volle veertig jaren van zijn professoraat (1764—1804), de hooge verwachting, waarmede hij weleer tot de catheder geroepen was, beschaamd had. Het encyclopaedische, dat zijn onderwijs kenmerkte, vond in zijnen opvolger J. CLARISSE eenen bevoegden beoordeelaar. Wij zouden gewis tegen den geest van MUNTINGHE handelen, indien wij hem boven SCHACHT plaatsten; wij willen dan ook deze mannen niet vergelijken, maar ons verblijden, dat, terwijl SCHACHT's meest geleerde arbeid ons niet in druk is geleverd, MUNTINGHE's geschriften in groot getal tot ons gekomen zijn. En daaronder is veel, wat nog ons te stade komt.

Toen hij voor de eerste maal te *Groningen* voor de gemeente optrad, sprak hij naar aanleiding van Jac. III, 17. Zonder het te willen, heeft de uitstekende man het kenmerk van zijne eigen werken geteekend. Met noeste vlijt aan de wetenschap zich toewijdende, heeft hij veel gedaan voor den bloei der theologie, met name der dogmatiek en van het Oostersch. Niet vlug maar vlijtig, niet geniaal maar grondig, had hij, tijdens zijnen langdurigen studie-tijd van negen jaren, veel werks gemaakt van de beoefening der Semitische dialecten, vooral der Hebreuwsche taal. Sedert hij voor de eerste maal zijn *pars theologiae Christianae theoretica* in het licht gaf, zijn zevenënvijftig jaren verlopen. Laat ons dus billijk zijn bij het inzien van dit geschrift, dat in 1801 te *Harderwijk* werd uitgegeven. Allermeeest treft ons, dat MUNTINGHE klaar en duidelijk zijn pogen belijdt om de zuivere leer van het Christendom ons te doen kennen. Het lijdt bij hem wel geen twijfel, dat de leer der Hervormde kerk overeenstemt met de Schrift, doch niet het schriftmatige der kerkleer, neen,

de leer der Schrift zelve wil hij doen kennen. Wij hebben hier dus waarlijk eene proeve van Bijbelsche theologie op de grondslagen der exegese; echter nog niet der ware, grammaticale, historische uitlegkunde. Het bevreemde u niet als gij ziet, dat de *religio naturalis* aan de *religio revelata* voorafgaat, en door de eerste niet veel meer dienst aan de zaak der waarheid gedaan wordt, dan dat zij door het *cosmologische* bewijs — het was bij MUNTINGHE en zijn vriend UILKENS zeer geliefd — het bestaan van God zóó zeker maakt, als des menschen zwakke rede dit vinden kan. Daarom is de openbaring, *peculiarior quaedam institutio divina*, a priori reeds noodzakelijk te noemen. Die *institutio* vinden wij in de Heilige Schriften, wier theopneustie, in het N. geleerd aangaande het Oude, ook op het N. toepasselijk geacht moet worden, edoch in dien zin, dat “*non omnia, quae sacro codice continentur, revelationis divinae nomine insigniri possunt.*” De onfeilbaarheid heeft alleen betrekking *ad religionem*, terwijl de *modus quo inspirati sint* niet bepaald worden kan. “Welke gedachten” schrijft hij elders (*de psalmen vertaald* I, bl. XXIX), “men toch ook van de ingeving vorme, elk zal toestaan, dat “de Heilige schrijvers niet enkel als werktuigen van den Heiligen Geest (*machines*) moeten worden aangemerkt, maar “dat zij wel degelijk hunne eigene vermogens aangewend, en “volgens hunne eigene manier zich uitgedrukt hebben.” Daarom achtte hij het bij de verklaring der psalmen “om het even, “of men eene goddelijke ingeving van deze liederen stelle, “dan niet.”

Men bemerkt, dat nieuwe denkbeelden zich tusschen de oude ingedrongen hadden, en dat al wat, zonder heterodox te zijn, dienen kon om het oude te verbeteren, gretig werd aangegrepen. Ik wijs op de volgehouden verdeling der *articuli fidei* in *fundamentales et* (niet *non* maar) *minus fundamentales*. Zij zijn er, maar hunne juiste bepaling valt zeer moeilijk, en wel dubbel moeilijk, als MUNTINGHE bij de *fundamentales* telt: *eos qui proxime cum iis cohaerent.*” Zonder die *institutio divina peculiarior* zouden wij de *mysteria* niet kennen.

Wilt gij weten, hoe hij over de triniteit handelt? Het woord zelf acht hij onschrijftmatig, en beweert, dat wij slechts eene analogische kennis van dit leerstuk hebben, pag. 209: “*notitia hujus mysterii, quam nobis suppeditat codex sacer, est “mere analogica, seu accommodata ad imagines earum rerum, “quae in sensus nostros cadunt;*” hij spreekt over de leer van

Vader, Zoon en Geest, onder anderen zich beroepende op Matth. III. 16, 17; 1 Joh. V. 7 acht hij onecht; het θεός van 1 Tim III. 16 en Hand. XX. 28 behaagt hem niet. Van middelijke of onmiddellijke toerekening van zonde der eerste menschen, wier onsterfelijkheid alleen voorwaardelijk was en wier *sanctitas* niet te breed uitgemeten moet worden, vinden wij geen spoor; pag. 311 lezen wij de uitdrukkelijke verklaring: “*per passionem ac mortem CHRISTI intercedente factum est, ut jam nullus hominum ab hoc beneficio excludatur;*” de ἀφεσις τῶν ἀμαρτιῶν is hetzelfde als de δικαίωσις; hoe hij de *praedestinatio* opvat, blijkt uit deze plaats (pag. 380): *auxilium hoc divinum omnibus, qui sub Euangelii administratione vivunt, hominibus ita paratum est, ut eorum nemo sit, qui illa absque sua culpa careat. — Cum enim Deus salutem per I. C. Euangelio offerat omnibus: ipsa res ac ratio suadet, illum neque ea ipsis negaturum fore auxilia, quibus adeo indigeant, et hoc quidem eo minus, quo validius eos ad fidem ac resipiscentiam exhortatur; utpote qualis exhortatio cum justitia ac bonitate Dei conciliari non posset, nisi et ad fidem ac resipiscentiam, ad quas suis nisi viribus pervenire nequeant, idoneas ipsis vires sufficere vellet.*”

Van de bijgevoegde historische dogmatiek — misschien klinkt die benaming wel wat te weidsch — behoeven wij nauwelijks te spreken. Maar ik heb nog andere voortreffelijke eigenschappen aan te wijzen. Zoo b. v. wijs ik op het hoofdstuk *de Deo creatore*, later in de dogmatiek veel te veel veronachtzaamd; op de nadrukkelijke verzekering, dat de *fides* den geheelen mensch moet doordringen, dewijl “*Deus vult, ut credant in JESUM CHRISTUM, ita quidem ut universam CHRISTI doctrinam pro vera habeant atque ad illam persuasionem univ-ersum sentiendi agendique modum conforment.*” Wij mogen gewigtige bedenkingen hebben tegen de bepaling van het begrip *fides*, wij zien toch met blijdschap, dat het praktisch element, aan het aannemen der leer van JESUS CHRISTUS verbonden, goed op den voorgrond treedt. Evenzeer prijs ik het, dat bij de leer der verlossing stellig verklaard wordt, dat men alleen de voorstelling der Schrift in deze volgen moet. Vergelijken wij nu de tweede uitgave van zijn werk, (1818), dan vinden wij vele verbeteringen, die duidelijk toonden, dat de hoogleeraar was voortgegaan in zijn onderzoek, getuige vooral zijne eschatologische beschouwingen, waarbij hij “door wijsheid ge-
leerd en door liefde gedrongen” berouw en bekeering niet

van het leven aan gene zijde des grafs buitensloot. En wat ik vooral niet verzwijgen wil is de liberaliteit, waarmede MUNTINGHE bij herhaling LIMBORCH's *Theologia Christiana* aanhaalt, het dogmatiesch *Compendium* van eenen Remonstrantschen hoogleeraar, dat in de 18^e eeuw als de hoofdbron der neologie geschuwd werd. Ik heb den lezer niet willen vermoeijen met eene schets van het geheele boek; voor ons oogmerk kwam het aan op hoofdzaken.

Vergelijken wij de werken van BROES en MUNTINGHE, dan aarzelen wij niet aan dat van laatstgenoemde verre de voorkeur te geven. MUNTINGHE is bijbelsch en praktiesch; wel niet bepaaldelijk in strijd met de kerkleer, maar toch niet bestuurd door de zucht, om die leer te handhaven. Ik geloof dat ik den man goed karakteriseer, als ik hem noem: den Hollandschen DOEDERLEIN; niet wat karakter betrof, want MUNTINGHE had niets van de hooggevoeligheid zijns Duitschen ambtgenoots; maar wat betreft overeenstemming in methode en resultaten. Te eerder geef ik hem die benaming, omdat, wie beiden vergelijkt, den invloed van DOEDERLEIN dadelijk ontdekt, gelijk hij ook bij herhaling geciteerd wordt.

MUNTINGHE, de uitstekende leerling van SCHROEDER, behoort tot de meest verdienstelijke mannen op theologiesch gebied. Wat hij in zijne dogmatiek hier en daar reeds had laten blijken, doet hij vooral helder uitkomen in enkele zijner geschriften, die hem en zijn leeftijd vereeren. Ik bedoel zijne *geschiedenis der menschheid naar den Bijbel*, zijne *vertaling der Psalmen* en *der spreuken van SALOMO*. Deze werken leeren ons de kenmerkende rigting zijner godgeleerdheid naauwkeurig kennen. Vergelijken wij slechts zijne verklaring van de schepping der vrouw, van den val, van de vorming der taal; zien wij vooral die bladzijde in, waar hij, handelende over de Mozaïsche wetgeving, zijn gevoelen over de leer der typen uitspreekt (IV, bl. 221 vlg.): "Niemand verwachtte," zoo luidt zijne taal, "dat ik mij hier begeven zal in de kunstig aangelegde, doch thans, (Gode zij dank voor deze zijne voorzorg "voor de geopenbaarde godsdienst) verwoeste doolhoven der "zoogenaamde *voorbeeldige godgeleerdheid*, waarin wij het vernuft van zulke groote mannen, als een COCCEJUS, VITRINGA "en anderen waren, nog heden bewonderen; dan die zoo regelrecht aanloopt tegen de meer redelijke denkbeelden van uitlegkunde en tegen de inzigten, welke men hoe langs hoe "klaarder ontvangen heeft in den trapswijzen voortgang der

“goddelijke openbaring, dat men thans niet ligtelijk eenen uit-
 “legger of godgeleerde van eenigen smaak vinden zal, die
 “daarin behagen schept.” Verzuimen wij niet op te merken,
 dat hij in het V^e deel merkwaardige concessien doet aan de
 mythische verklarmethoden; maar letten wij boven alles
 op het idee, dat in deze *Geschiedenis* heerscht. Het is nieuw en
 kan alleen bij een vroom, veelwetend en schrander man opko-
 men. Hij liet de regten der geologie en astronomie gelden
 bij de verklaring der Mozaïsche cosmogonie en toonde door
 dit zijn geschrift, dat hij de voorstelling van God als *opvoeder*
 met echte liberaliteit toepaste en niet bekrompen alleen be-
 trekkelijk maakte tot het volk van Israël. Evenmin als dat
 geschrift is zijn: *de Psalmen vertaald*, verouderd. Fijne
 taalkennis en kritische eerlijkheid straalt er in door; het be-
 vatte de toepassing der Schultensiaansche methode “zonder
 “hare overdrijvingen;” Ps. XVI, hoewel in zijn tijd met alle
 kracht als Messiaansch verdedigd, kan hij, met de gramma-
 tica voor zich, niet meer als zoodanig erkennen; in den
 1^{en} druk hield hij Ps. XVI geheel voor Messiaansch, in den
 2^{en} vond hij alleen in vs. 10 “iets Messiaansch” op het gezag
 van de aanhaling in het N. T. een gezag, waaraan hij zich niet
 onttrokken heeft. Onverholen belijdt hij overigens zijn gevoelen
 (1^e deel bl. xci): ik vind in deze liederen (de Psalmen) geene
 “reden om hier zeer bijzondere voorzeggingen aan te nemen.
 “Hoe verkeerd het dan aan den eenen kant zou zijn geheel
 “te ontkennen, dat er voorzeggingen van den Messias in dit
 “boek te vinden zijn, even verkeerd zou het aan den anderen
 “kant wezen, bijzondere omstandigheden van de geschiedenis
 “van JEZUS CHRISTUS in hetzelfde te zoeken, en b. v. met som-
 “migen in den 2^{den} en 68sten Psalm de Apostelen en eerste Chris-
 “tenen zoo duidelijk over JEZUS CHRISTUS en de lotgevallen
 “der kerk te laten spreken, alsof men een verbloemd drama
 “las, hetwelk te hunnen tijde was opgesteld.” Vergelijkt men
 nu met deze beschouwing de door hem gegeven verklaring van
 Ps. II, XXII en anderen, zoo bemerkt men, dat hij niet volkomen
 getrouw haar voor oogen houdt; de reden ligt voor de hand:
 de hermeneutiek des N. T. gold bij hem als een gezag; waar
 die hermeneutiek hem niet bond, bewoog hij zich vrij en ijverde
 niet sterk voor de Messianiteit als de tekst hem er niet toe
 dwong. Ter goeder uur trad hij te *Groningen* op; vóór het on-
 derwijs in de *Hermeneutica V. F.* hem werd opgedragen gaf
 hij *privatim* en zonder genot van collegiegelden, als het ware

steelsgewijs, om zijnen ambtgenoot in de literarische faculteit, die met deze taak eigenlijk zich had moeten belasten, niet te kwetsen, aan enkele uitstekende studenten onderwijs in de uitlegkunde des O. V. Allengs bleek het zijne taak bij uitnemendheid te zijn. Wat hij aangreep, daaraan hield hij de hand; en hij strekte ze nooit uit naar iets, dat buiten het bereik zijner krachten lag. Eenvoudigheid en waarheid kenmerkten dien man, van wien wij niet spreken kunnen, zonder tevens van zijne goede hoedanigheden te getuigen. Wilt gij den moed kennen, waarmee hij voor zijne overtuiging uitkomt, lees hetgeen hij schrijft ter bestrijding van VAN HEMERT; vraagt gij eene proeve zijner bescheidenheid, kies u iets uit de plaatsen, waarin hij SCHROEDER's oordeelvellingen mededeelt; zijt gij verlangend om te zien, hoe die groote man de groote verdiensten van hen, die in de schatting des publieks boven hem staan, weet te waardeeren, raadpleeg al die bladzijden zijner geschriften, waar hij de meerderheid van VAN DER PALM's goeden smaak onverholen erkent. Aan het onderwijs van een man als MUNTINGHE, van zulk eene persoonlijkheid was een duurzame invloed gewaarborgd; door hem is in *Groningen* het beginsel van vrij onderzoek geplant; sedert zijn tijd heeft het daar gebloeid tot op den huidigen dag.

Gansch anders luidde de toon van het onderwijs, dat aan *Utrecht's* hoogeschool door GIJSBERTUS BONNET en HERMAN ROYAARDS gegeven werd. Zoek er naar wetenschap, niet naar zachtmoedigheid. Philosophiesch-theologisch wordt het onderwijs des eersten genoemd. In het jaar, waarin wij zijne gehoorzaal binnentreden, is het twistgeschrift tusschen hem en VAN HEMERT nog niet geheel geëindigd. Het was reeds in 1784 aangevangen, in welk jaar laatstgenoemde *de rede en haar gezag in den godsdienst briefswijze* aan BONNET voorstelde en verdedigde. In 1785 gaf de hoogleeraar eerst een *antwoord*, waarop VAN HEMERT in 1786 het *tweede stuk* openbaar maakte, waarvan BONNET de wederlegging ondernam in zijne *aanmerkingen*. Wel stelde VAN HEMERT een *derde brief* (1788), doch de hoogleeraar liet dien onbeantwoord, in een *brief aan een vriend* (1788) reden gevende van het afbreken zijner briefwisseling met VAN HEMERT. Veel is er met grond op VAN HEMERT's stellingen te zeggen, veel op de genoemde polemiek; zij leverde het bewijs, dat BONNET's regtzinnigheid gered was, indien deze zich niet waagde aan een vernieuwd onderzoek

van overgeleverde waarheden. Toch, hoezeer gedwongen om de eer der door VAN HEMERT aangevallen Dordsche vaders te verdedigen en dien ten gevolge het groot verschil dat er tusschen de leer der Hervormden en die van het genootschap der Remonstranten bestond, te doen uitkomen, erkende hij onverholten, dat in zoo verre het gezag der Schrift boven dat der formulieren te plaatsen was, als in den loop der tijden de kerkleer wijziging ondergaan had en het gebleken was, dat niet alle voorstellingen van de formulieren met de Schrift, zoo als ze nu verklaard werd, vereenigd konden worden. Ik denk, dit schrijvende, ook aan de belangrijke woorden, die gij vindt bl. xx en volgg. van het 2^e deel zijner *Verzameling van leerredenen* (Utrecht 1776). Met reden wordt ons herinnerd: “dat geloofsformulieren, door menschen opgesteld, geen toetssteen van waarheid of valsheid in zaken van godsdienst zijn. Jammer is het, dat dit somtijds op zulk eene wijze geschiedt, als of de leeraar der kerk het gezag van zulke schriften aan dat van 's Heeren woord gelijk stelde. Brave godgeleerden schrijven aan zulke opstellen geene waardigheid toe, dan in zoo verre dezelve met de goddelijke openbaring overeenstemmen; ze vorderen geene verbindingen aan dezelve, dan die in overtuiging aangaande de waarheid der leerstukken, daarin vervat, haren grond heeft; en ze houden zulke formulieren niet noodzakelijk, dan ten aanzien van de kerkelijke gemeenschap en de openbare leerwijze.” Op de laatste restrictie legden BONNET en ROYAARDS beiden nadruk. De namen van beide hoogleeraren noemden wij als in eenen adem, omdat zij door banden van innige geestesovertuiging verbonden, elkanders discipelen wederkeerig in de dogmatiek onderwezen — ik denk hier aan den student J. CLARISSE — hoewel zij overigens in methode van onderwijs verschilden, en die van ROYAARDS ver boven die van BONNET verheven worden moet. ROYAARDS was veel meer exegeet. Daaruit laat zich verklaren, dat hij in de laatste jaren van zijn professoraat, vooral door een vriendschappelijk verkeer met HERINGA, vrijzinniger rigting leerde volgen, en zelfs in 1820, toen hij voor de derde maal het rectoraat neêrlegde, en bij die gelegenheid de nagedachtenis van DE PERPONCHER huldigde, aan dezen den lof toekende van de theologie gezuiverd te hebben van vele, hoewel nog niet van alle scholastieke verkeerdheden. Is het waar, wat zijn dankbare leerling D. H. WILDSCHUT, in het door dezen opgericht monument voor zijn

leermeeester (*Memoria*. H. R. *Amst.* 1836) verklaart — en wij hebben geen reden om het in twijfel te trekken — dan was bij ROYAARDS dogmatiek gebouwd op exegese, en toonde hij zich zelfs niet afkeerig van een philosophiesch redeneeren over dogmatische onderwerpen. Dus luidt de plaats (pag. 37): *exegesi cum Dogmatica arctissime conjungebat et hanc ex illa pendere judicabat. Rationi humanae sua quidem vera a falsis discernendi jura non denegabat, neque a philosophiae in theologici usu erat alienus. Contra, discipulis ut philosophorum scholis interessent et imprimis Juri Naturae addiscendo naviter operam darent, auctor et suator erat.* Maar dat wij ons die heerschappij der philosophie op het systeem van ROYAARDS niet als al te magtig moeten voorstellen, daartegen waarschuwt ons dezelfde bevoegde lofredenaar, die verder schrijft: *ad doctrinam vero Relig. Chr. constituendam et definiendam, missis Philosophorum placitis et ratiocinationibus, unice nitebatur S. Codicis auctoritate.*

Het standpunt van ROYAARDS was dus eenigzins anders als dat van BONNET, die wel nooit, in 1816, had hij dit jaar beleefd, op de synode zou geoordeeld hebben, gelijk ROYAARDS dit deed in zijn vroeger door ons vermeld advies. BONNET gaf zijne dogmatische lessen naar het *compendium* van JOHANNES A MARCK, dat in 34 hoofdstukken thetisch, polemisch, apologetisch de waarheid voorstelde, eerst uit de schrift en dan uit de rede. De zesde druk van dit *Compendium* was door den voorganger van BONNET, VAN IRHOVEN, bezorgd; dat BONNET het bleef gebruiken gedurende al de jaren van zijn professoraat (1761—1804) bewijst wel voor zijne vrees om zich met het nieuwe veel in te laten. Hij was van het nieuwe ook geen vriend; die hem tot het hooge leergestoelte geroepen hadden, begeerden dit ook niet; voor hem was de roep, die van het catechetisch onderwijs, dat hij als predikant gegeven had, uitging, genoegzame aanbeveling geweest; want te 's *Gravenhage* bleef lang na zijn vertrek de door hem opgerigte en na zijn heengaan door NIEUWLAND voortgezette lidmaten-catechisatie allergunstigt bekend. Wie hij op den preekstoel was, is vaak tot zijn lof gezegd. Daar, even als in zijne studiën, gaf hij proeven van den grooten invloed, dien zijne grondige bekendheid met het werk van *Engeland's* godgeleerden op het zijne had. Misschien ligt ook in dezen invloed de juiste verklaring van zijne liefde voor de uitlegging van de profetiën, eene liefde, die men niet gewoon was bij de Voetianen, van welke hij een der laatsten heeten mogt, zoo sterk

te hooren spreken. Toen hij op 81-jarigen leeftijd een eervol emeritaat ontving, was hij zeker aan het einde zijner langdurige loopbaan niet ver afgeweken van de zienswijze, die hem bij de aanvaarding van zijn ambt de *mysteria* der geopenbaarde godsdienst had doen aanprijzen als de bevestiging van het Christelijk geloof. Wilt gij hooren, hoe zijn onderwijs beoordeeld werd door zijne discipelen en zoo u'zelve een denkbeeld vormen van den gang, dien de theologie onder zijne leiding nam, luister dan: "Onmogelijk," zegt een zijner studenten, W. A. VAN VLOTEN, "kon ik zijne begrippen overnemen." En waarlijk hij was niet de eenige student, die in stilte zat te lagchen, als BONNET in den geest van à MARCK voor theologische spitsvondigheden ijverde. BONNET's onderwijs had zoo weinig eene bijbelsche kleur, dat een ander zijner leerlingen, J. L. VERSTER, in 1777 predikant te Rotterdam geworden, opregt betuigde, eerst door verkeer met zijne ambtgenooten den bijbel te hebben leeren kennen, daar hij aan de academie nooit iets anders dan het systeem gehoord, en in de eerste jaren zijner bediening ook alleen het systeem bestudeerd had. BONNET's denkbeelden kunnen wij tamelijk goed leeren kennen uit het lijvige werk van X deelen: *Verklaring van den brief aan de Hebreërs*, van 1769—1802 in het licht gezonden. Zonder het oog te sluiten voor de deugden van dit boek, behoeven wij ons leedwezen niet te verbergen dat wij het niet met grooter eer durven vermelden; in de jaren, die tusschen het I^e en X^e deel liggen, hadden anderen rijper vruchten van zelfstandig onderzoek geleverd. BONNET wijkt niet dan schoorvoetende van het door de vaderen overgeleverde; wat niet goed en helder verklaard worden kan is eene verborgenheid. Aan die methode hield BONNET streng vast, en erkende hij, gelijk hij dat deed in de langwijlige voorrede van BELL's *goddelijke zendingen van JOHANNES den Dooper en JEZUS nader onderzocht en bewezen* (1797), dat soms de leerstukken kunnen strijden en niet overeengebragt worden met andere, niet min zekere waarheden: dan achtte hij het raadzaam niet te kiezen uit die twee opposite zekere waarheden, maar alle onloffelijke praktijken te mijden en naar de Schrift te luisteren. Hoe gevangen BONNET was onder het kerkelijk systeem, daarvan geef ik nog deze proeve: in de laatst vermelde voorrede werpt hij de vraag op: waarom de zoo luisterrijke omstandigheden van 's Heilands geboorte verdonkerd worden moesten? Omdat — zoo antwoordt hij —

de Joden anders den Heiland, die lijden en sterven moest om de reinigmaking der zonde te weeg te brengen, niet zouden verworpen, maar veeleer hulde gedaan hebben. In dien geest onderwees GILSBERTUS BONNET. Wij kunnen onze geringe ingenomenheid met den inhoud van dat onderwijs niet ontveinzen; wij hebben daarover enkelen zijner hoorderen doen spreken, maar evenzeer eischt onpartijdigheid van ons te vermelden, dat de dankbare herinnering van zijn gelukkigen omgang met studenten jaren na zijn dood nog krachtig leefde bij den steller van het levensberigt des bekenden W. A. OCKERSE, professor CLARISSE (*Vruchten en resultaten van een zestigjarig leven*, III, bl. 7 vgl.), een getuigenis dat wij voorzeker te liever aanhalen, daar wij BONNET uit zijne schriften, en bepaald uit zijne polemiek met VAN HEMERT en HERINGA beoordeelende, op gezag van CLARISSE moeten en willen aannemen, wat wij langs het spoor onzer eigene onderzoekingen niet zouden hebben durven verklaren.

Na den dood van de groote godgeleerden der 17^e eeuw, COCCEJUS en VOETIUS, was geene school meer vermaard dan die van *Franeker*. De VITRINGA's, *Vader en Zoon*; daarna de man, die den jongen VITRINGA vervangen had, HERMANNUS VENEMA, trokken talrijke scharen van leerlingen naar die geleerde stichting. Juist in het jaar, waarmede onze geschiedenis eenen aanvang neemt, is de grootste geleerde der 18^e eeuw de eenwige rust ingegaan; vruchteloos was de poging, om zijne ledige plaats door den Harderwijkschen hoogleraar SCHACHT te doen innemen; MANGER had eveneens de hoogeschool verlaten, en de eenige theologant, die zich op dit tijdstip in de faculteit bevond, JOHANNES RATELBAND, bezat voor het doceren luttel weinig geschiktheid. Onder de beoefenaars der godgeleerdheid had hij wel eenigen naam gemaakt door zijne rectorale oratie *de librorum apocryphorum ut vocant, lectione et excussione omnibus Christianis utili et necessaria* (1781), doch onder de studeerende jongelingschap telde men hem weinig. Onder SCHULTENS had hij met lof van de Oostersche studiën werk gemaakt, gelijk ons blijkt uit zijne *disputatio de convenientia admirabili dialecti Arabici cum Hebraea in universo linguae ambitu*; als predikant eene plaats ingenomen onder de strijdlustigen, getuige zijn gedrag in de zaak van de preek *over de liefde* van G. T. DE COCK; als hoogleraar was het hem niet mogelijk, de zinkende glorie van *Franeker* te redden. JAN VAN VOORST en LAURENTIUS MEYER zouden de

plaats van VENEMA en MANGER innemen. Van des eerstgenoemden gaven heeft *Franeker* slechts weinig genoten; den laatstgenoemde zag het tot het jaar zijns doods, 1798, op de kathedr der school. Een gunstige roep was hem voorafgegaan. TEYLER's godgeleerd genootschap had eene verhandeling van zijne hand *over de onderlinge verwantschap van de ware wijsbegeerte met de Christelijke openbaring* bekroond; het Stolpiaansch legaat bij herhaling een gelijk blijk van goedkeuring toegekend aan zijne beantwoording der vraag: *of God enkel willekeurig zijne wetgevende macht oeffene, dan wel op zulk eene wijze, dat de menschelijke reden er zelve de volmaaktheid van beseffen konde*" en aan de door hem geleverde *Disertatio physico-theologica, qua ex attributis rerum, hoc univcrsum constituentium, communibus, demonstratur, res hasce non necessario existere, sed ab Ente necessario creatas esse*; daarbij had hij zich door de vertaling en bewerking van J. J. SCHEUCHZER's en M. S. G. DONAT's *Bijbel der natuur* onder het publiek vrij wat naam gemaakt, maar vooral door zijne *commentatio de inspiratione S. Sae*, die in 't licht verscheen met een aanbevelend woord van de theologische faculteit der Utrechtsche hoogeschool, (1784) binnen en buiten 'slands opzien gebaard. DOEDERLEIN verhief zeer de waarde van dit, voor eene conservatieve opvatting der zaak ijverend, opstel. Ja, reeds als student had hij te *Groningen* in 1752 onder GERDES eene *disputatio* verdedigd over I Corinth. XV en een zeer gunstige verwachting aangaande zijne bekwaamheden opgewekt. Hoewel buiten ons vaderland te *Wezel* geboren, was hij weldra onze taal genoegzaam magtig, om met vrucht de predikdienst te *Twyzel* en *Kooten* waar te nemen; daar staande, had hij deelgenomen aan den twist, die eenigen tijd *Vriesland's* kerk in beroering gebragt had naar aanleiding van DE COCK's leerrede over Joh. XV, 17. In 1766 gaf MEYER *zeedige aanmerkingen* tegen DE COCK's preek in het licht, welke op een zeer ernstigen toon werden toegelicht in een *brief van een vriend aan een vriend* nameloos uitgegeven door een van VENEMA's voortreffelijkste leerlingen, den regt eerwaardigen PETRUS WIGERI, predikant te *Oosthem*. Beter vruchten van welbesteden tijd gaf hij op zijne standplaats in het overzetten en met aantekeningen verrijken van JACOBI's *regelen en voorbeelden voor eerstbeginnende geestelijken ter heilzame waarneeming van hunne bediening* (1773), een boek, dat in de approbatie terecht genoemd werd "een

allerkeurigst stuk, dat naauwelijks zijn weerga heeft." Toen MEYER het hooge leergestoelte te *Franeker* beklom, was hij alles behalve een onbekende en oningewijde in de kerkelijke wereld, maar telde reeds 60 jaar en had dus den leeftijd bereikt, die voor het aanvangen van eene gansch nieuwe loopbaan weinig geschikt geacht wordt. Op denzelfden dag als VAN VOORST had hij geinaugureerd (2 Junij 1788) en op waardigen toon gesproken *de avertendo, quod religionum diversitas efficere possit, damno*. Grooter naam echter verwierf zich zijn jonger ambtgenoot, hoewel diens bloeitijd eerst aanbrak, toen hij te *Leiden* eene hem waardige plaats gevonden had. Langzaam, maar met vasten tred klom VAN VOORST tot de hoogte, waarop een gerucht van hem uitging van duurzamer aard, dan de faam van den man, wien na zijn vertrek en den dood van MEYER het hoogleeraarsambt te *Franeker* aangeboden was en over wien gansch niet altijd gesproken werd op den toon der eenparige goedkeuring van geleerden en ongeleerden. Ik bedoel JAN HENDRIK REGENBOGEN. Geen academiesch docent had in die jaren zoo naauwkeurig kennis gemaakt met wat er nieuws buiten het vaderland gezegd en buiten het vaderland geleerd werd. In 1799 trad hij te *Franeker* op, om, aan de zijde van E. J. GREVE te werken en daar weldra TINGA geheel te overschaduwden, den goeden TINGA. Wie dezen gekend hebben, zijn niet ligt uitgesproken in den lof van zijn karakter en prijzen tevens zijn streven, om geheel zijn onderwijs dienstbaar te maken aan het heil der gemeente. Bij hem vooral was de wetenschap middel, geen doel. In de kracht van zijn leven met eer overladen — immers predikant te *Heereveen* zijnde, ontving hij een beroep naar *Amsterdam*, dat hij afsloeg, om iets later aan de Vliissingsche gemeente en het Vliissingsche gymnasium zijne gaven te wijden; slechts twee jaren was hij bezig in die dubbele betrekking, toen *Harderwijk* hem tot hoogleeraar beriep, te vergeefs, daar hij weigerde; eene roeping naar *Franeker* echter sloeg hij niet af — bij zooveel geluk, bleef hij goed, bij zooveel eer nederig. Uit den schat zijner ervaring koos hij het onderwerp zijner inaugureele oratie (3 Junij 1799) *de commodis verae virtutis hac in vita*. Niet gaarne zich op den voorgrond plaatsende, heeft hij veel gedaan, om vrede te bewaren, hoe moeijelijk die taak ook was naast ambtgenooten als REGENBOGEN en GREVE! Zeker waren deze twee geen mannen van alledaagschen stempel. De eerste zal nu, de ander later onze aandacht bezig houden.

In het algemeen is ons oordeel over den letterkundigen arbeid van REGENBOGEN niet gunstig, hoewel het billijker kan zijn dan dat zijner tijdgenooten, waarvan velen in hem niet geheel ten onrechte een hevigen partijman zagen, dien het voor alles om eene toomeloze vrijheid te doen was. REGENBOGEN's bekende houding tegenover de formulieren mogt al in zijn eigen oog gerechtvaardigd zijn, bij vele predikanten wekte zij ergernis. Het was nu eenmaal zóó, dat oppositie tegen de kerk en patriottisme geacht werden vruchten van één boom te zijn; REGENBOGEN scheen dezelfde wapenen te bezigen, die door den, voor korten tijd als prediker te *Duinkerken* dienst gedaan hebbende, predikant BACOT waren aangegrepen in twee Leerredenen, in welke "het vrije en algemeene "in de inrichting van Recht-Christelijke-Kerk-Maatschappijen; "of het onverbindende van alle kerkelijke geloofsregels, en "het onwettige van alle Burgerlijke vervolging, verdrukking "of bevoorrechtiging" besproken was. REGENBOGEN leefde in een revolutionairen tijd en zocht revolutionaire beginselen van staatkundig op kerkelijk gebied over te planten. De ouden van dagen weten zich nog te herinneren, hoe REGENBOGEN, bijna van het begin zijner ambtsbediening af, met een schuinschen blik werd aangezien. De inaugureele oratie, die hij den 3^{den} Junij van genoemd jaar uitsprak *de extremis in quae interpretes sacri Codicis passim prolapsi sunt sedulo cavendis* beloofde niet veel goeds. De denkbeelden zijn zeer onbepaald; de filosofie wordt gelaakt en geprezen; de inspiratie afgekeurd en aangeprezen; de rede verhoogd en verlaagd; de kritiek geloofd en gelasterd; van COEJUS niet veel meer gezegd dan dat hij het allegorische in zwang gebragt heeft. Met één woord: het stuk voedde de vrees, dat het REGENBOGEN ontbrak aan naauwkeurigheid van denkbeelden, geduld van onderzoek en kalme bezadigdheid. De weinig gunstige verwachting, waarmede men hem begroette, werd niet beter gestemd, nadat hij in 1804 de rectorale oratie *de theologo perfecto* gehouden had. In dit stuk drong hij aan op eene grondige evenzeer als vrije beoefening der wetenschap, sprak waarschuwend tegen ERASMUS, LUTHER, CALVYN en beweerde zelfs dat GROTIUS en ERNESTI geen veilige gidsen op de baan der wetenschap mogten heeten. Die redevoering getuigde zeker van groote vrijmoedigheid, om niet te zeggen, onmiskenbare driestheid. Zij zag het licht kort na de uitgave van zijn door velen misprezen boek: *Verdediging van den geopenbaarden godsdienst tegen deszelfs hedendaagsche bestrijders*. Die verde-

diging — en dit duidde men hem zeer ten kwade — schreef hij in het Hollandsch: wat ECKERMANN en diens geestverwanten tegen de verhalen des bijbels ingebracht hadden, dat kon nu door ieder gelezen worden. Behoef ik te zeggen dat hij de kerkleer niet zóó toegedaan was als BROES, vooral niet als BONNET, zelfs zoo niet als MUNTINGHE? Klaar en krachtig had hij reeds in 1801 in zijne *verhandeling ter wederlegging van het gevoelen dergenen, die stellen, dat in de begrippen der menschen, omtrent het wezentlijke der voornaamste waarheden van het Christendom, van tijd tot tijd verandering behoort te komen*, enz. (Haagsch genootschap 1802 bl. 134) verklaard: “leerden wij, dat God zich inwendig beleedigd en verstoord “had gevoeld door onze zonden, en dat CHRISTUS, door zijn “lijden en sterven, zijn Vader tot gunstiger gezindheden no- “pens ons gebragt had; dan zoude men met regt ons kunnen “aansporen, om zulke begrippen, die voor de Godheid ont- “eerende zijn en waarin wij God naar den mensch afmeetten, “vaaren te laten; maar die ons zulks te laste legt, heeft het “gevoelen der Hervormden niet begrepen.” Zulk eene betui- ging en teregtwijzing werd nog bekrachtigd met eene aanha- ling uit CALVINI *Institut.* 2. 16, 17. *speciatim* 16 § 21.

Wie nu nog deze verhandeling leest, zal er over klagen, dat daarin een volslagen gebrek van logische orde en vooral van exegese openbaar wordt.

De hoogleeraar merkte, zonderling genoeg, ter zijner verdediging op (*Verstrooide gedachten over verschillende onderwerpen, uitgegeven voor leeraars en vrienden van Godsdienst en Godgeleerdheid*, Vierde Stukje, *Franeker* 1806), dat eene gram- maticale exegese welligt schadelijk zou kunnen werken op het leerbegrip der kerk. In zijn twist met zijn ambtgenoot JO- HANNES ANTHONY LOTZE, een man van even strijdlustigen aard als hij, naar aanleiding van het boek van ALBERT BRUINING: *de leer der verzoening met God naar den Bijbel*, door REGEN- BOGEN verdedigd, door LOTZE als neologiesch verworpen, werd de toon heviger en de vrijmoedigheid in het uitspreken van afwijkende denkbeelden grooter; men ontving daardoor op- stellen, zoo min beduidend, dat *de Recensent* van 1807 deze zeer te regt aankondigde onder het opschrift: *boeken, die niet hadden behooren vertaald of gedrukt te worden*. Nadat al der- gelijk geschrijf was voorafgegaan, deed REGENBOGEN zijne *Christelijke godgeleerdheid naar de behoefte van dezen tijd* het licht zien. De *auspicia* waaronder dat boek verscheen, waren

weinig gunstig; de schrijver had zelf met het prospectus van het werk rondgereisd, om inteekenaren te erlangen, daar de uitgever van het welslagen dezer poging de uitgave en ook het honorarium afhankelijk maakte. Ten huize van REGENBOGEN bepaalde de uitgever, naar men zeide, wat er alzoo in die *godgeleerdheid* moest opgenomen worden, wat niet. Ongelukkige *omina*, roept gij uit! Waarlijk, REGENBOGEN scheen wel onder een ramspoedig auteurs-gesternte geboren. De verhandeling over de kruistogten, die hij ter beantwoording van de prijsvraag van het Fransche Instituut opgesteld en ingezonden had, bleef bij vergissing onder weg liggen en kwam eerst ter plaatse harer bestemming, nadat de tijd der inzending reeds lang voorbij was. Toen in 1802 het 1^e deel zijner bovengenoemde *verdediging* door ALLART te Amsterdam werd uitgegeven, zag dit het licht zonder eene voorrede; de schrijver berigt, bij de uitgave van het IIe deel in 1803, hetwelk hij toen voor eigen rekening te *Franeker* door den druk gemeen maakte, dat hij wel voor dat I^e deel eene voorrede geschreven en in drukproef gecorrigeerd had, doch dat deze bij ongeluk en vergissing geplaatst was voor een roman, die tegelijkertijd met zijn werk bij den uitgever de pers verlaten had. Ik heb niet veel meer te zeggen, om in de harten van allen, die iets van de smarten eens auteurs kennen, medelijden met REGENBOGEN gaande te maken, waartoe men te meer gestemd wordt, als men de hatelijkheid der aanvalen, waaraan hij is blootgesteld geweest, herdenkt.

Terwijl de lezer, naar ik mij voorstel, zich gereed maakt om het boek, dat zoo lang in zijne boekenkast een ongestoorde rust genoten heeft, voor zich gereed te leggen, maak ik van dit verwijl gebruik, om hem te vragen, of hij nog wel eens iets van de schriften van REGENBOGEN's ambtgenoot LOTZE in handen neemt, b. v. diens *oordeelkundige inleiding tot de schriften des N. V.* (1803)? Maar ik zie het hem reeds aan, dat hij er geen spijt van heeft, dat van dit werk niets meer het licht zag dan het eerste deel, en van het tweede deel een eerste stuk (1816); trouwens al wie in die dagen MICHAËLIS, HAENLEIN of MARSH bezat, kon deze inleiding ligt ontberen. Dat verzweg men hem niet in de openbare beoordeelingen, die algemeen afkeurend luidden, gelijk doorgaands het oordeel over zijnen letterkundigen arbeid ongunstig was. Verbeeld u, dat de man gewoonlijk die kritieken met anti-kritieken beantwoordde, en gij kunt u een denkbeeld

vormen van de onrust zijns levens. Bovendien scheen het zijn lot te wezen, om slechts één deel te geven, als er meer moesten volgen. Op het laatst van zijn leven beproefde hij eene nieuwe uitgave van WETSTEIN'S *Prolegomena* of eigenlijk van SEMLER'S gebrekkigen nadruk. Dat hij vooral wegens gemis van naauwkeurigheid voor deze taak volstrekt niet opgewassen was, toonde HERINGA hem aan in eene uitvoerige en meesterlijke beoordeeling, *Godg. Bijdr.* 1832, bl. 781—849, die nu nog den lezer de jammerklagt afperst, dat HERINGA zelf zoo weinig over kritische vraagstukken geschreven heeft. LOTZE wist misschien meer dan REGENBOGEN, doch was veel minder helder; in één opzigt waren zij elkander gelijk: in lust tot den strijd. Te *Franeker* in plaats van den naar *Groningen* beroepen TINGA gekomen, stoorde LOTZE de eensgezindheid, die tot dien tijd GREVE en REGENBOGEN verbonden had, en werkte hij allerongunstigst op het tot heftigheid geneigd gemoed van den laatstgenoemde.

REGENBOGEN was reeds in de *verstrooide gedachten*, welke hij eerst met GREVE en TINGA gemeenschappelijk, na de uitgave van het 3e stukje alléén in het licht zond, begonnen (t. a. p. bl. 76 en volg.), twijfelende vragen op te werpen over de kerkelijke leer der Godheid van JEZUS, van den val, de eeuwigheid der straffen, de leer der verlossing; vragen deed hij als b. v. bl. 107: "Heeft JEZUS in onze plaats de "straf gedragen en zoo voor ons voldaan aan Gods regtvaardigheid, met dat gevolg, dat wij de vergeving onzer zonden, "voor welke CHRISTUS geboet heeft, nu van God ontvangen "kunnen, welke de regtvaardige God ons niet vergeven konde, "tenzij een middelaar in de plaats van de zondaren een los- "prijs bragt van oneindige waarde, welke bij de goddelijke "regtvaardigheid even zoo veel gold, als de door ons ver- "diende eeuwige straffen?" Sterker kon wel niet de onhoudbaarheid der kerkelijke leer voorgesteld worden. En dat deed REGENBOGEN in een van tijd tot tijd verschijnend geschrift, welks beide eerste stukken onder het publiek reeds bepaald als neologiesch verdacht waren, daar GREVE, wiens anti-confessioneele gezindheid algemeen bekend was, met REGENBOGEN daarvan de uitgave had helpen bezorgen. ALBERT BRUINING gaf korten tijd daarna zijn bovengenoemd geschrift uit, waarin hij eerst bewees, of, juister gezegd, trachtte aan te toonen, dat de offers oudtijds door den mensch uit aandrang des harten waren gebragt, niet op Goddelijk bevel, en dat

God zich slechts naar de kindsche vatbaarheid der menschen geschikt had; daarna zijn gevoelen aangaande het offer, door CHRISTUS gebragt, ontwikkelde en met de stelling optrad, dat JEZUS niet anders bedoeld had, dan de zedelijke verbetering der zondige menschheid. LOTZE rook de ketterij; de classis van *Franecker* sprak van Socinianisme; reden genoeg voor REGENBOGEN om in 1807 de pen op te vatten en een uitgegeven leerrede van den hoogleeraar LOTZE te toetsen aan de gezonde rede en aan de Hervormde belijdenis. Let wel, *eerst de rede dan de belijdenis*. Hij hield het trouwens voor eene zeer onredelijke meening, aan te nemen, dat er nog leeraren en leeken waren, die voorstanders van de noodzakelijkheid eener voldoening aan de goddelijke gerechtigheid zouden willen heeten. Men mag deze stelling het lievelingsthema des hoogleeraars heeten, blijkens zijne ten jare 1809 uitgegeven verhandeling: *over de zonde en de verlossing van dezelve door JEZUS ORRISTUS*. Had hij al zijn naam op den titel verbloemd, zijn auteurschap bleek duidelijk. Op dit punt even als op meer andere sprak hij zich zeer vrij uit in zijne *Christelijke Godgeleerdheid*. Vrees niet dat ik het geheele boekdeel van 480 bl. met u ga doorloopen; ons is het slechts te doen om hoofdzaken. Merken wij dan vooreerst op, dat het boek, hoezeer eene dogmatiek, niet alleen bestemd was voor godgeleerden; integendeel, "mensen van eene beschaafde opvoeding met geoefende "zinnen" moesten het lezen; uit dit geschrift konden zij veel leeren, want daarin werd "eensdeels, met vermindering van alle "oude geschillen, alleen het wezentlijke zoo voorgedragen, dat "de *verlichte rede* daarin volkomen berusten kon, zonder de "toevlugt te nemen tot neologie en deïsme, en anderdeels de "Christelijke leer zoo voorgedragen in haar oorspronkelijk "licht, als van de meeste kracht en invloed is op de zede-"lijke verbetering der menschen." Wat dus de rede leert, wat de verlichte rede als bijbelleer kan goedkeuren — dat wordt hier als waarheid verkondigd.

Openbaring is hem eene *onmiddelijke* daad van God; want, zegt hij, nam men alleen eene *middelike* openbaring aan, dan zou men elke vordering in kunsten en wetenschappen enz. openbaring van God kunnen noemen. JEZUS is hem een goddelijk persoon, die als afgezant van God Zoon van God heet, en bij den Vader bestond vóór de grondlegging der wereld. Van triniteit wil hij niets weten, even weinig van eene *imputatio culpae Adami*; anti-Coccejaan is hij in den strengsten

zin des woords; JEZUS' dood een offer voor de zonden te noemen, klinkt hem als dwaasheid (bl. 421 en volg.); het verlossingswerk heeft bij hem dit vierledig zedelijk doel: *a.* het is het grootste bewijs van Gods onbepaalde gaarne vergevende vaderlijke; *b.* de lijdende en stervende JEZUS geeft aan de zijnen den sterksten spoorslag tot getrouwheid en gehoorzaamheid aan God; *c.* de lijdende en stervende JEZUS heeft het Joodsche godsdienststelsel van plegtigheden en inzetten vernietigd; *d.* het verdienstelijke van zijn lijden en sterven is bijzonder daarin gelegen, dat hij onder al dat lijden zulk een bijzonder uitmuntend en voorbeeldig gedrag gehouden heeft, zoo jegens God als de menschen. *Geloof* is toestemming aan het getuigenis van het Evangelie of het voor waar houden van de leer van JEZUS (bl. 438).

Sluiten wij het boek en nemen wij afscheid van zijn auteur. Laat het zijn met een gevoel van deelneming en smart over veel onbekookts, dat door hem onzen landgenooten is voorgezet en welks slordige uitgave door den haast, waarmede de auteur gewoon was een ondernomen taak te volbrengen, wel verklaard maar niet verontschuldigd wordt. Als hoogleeraar te *Franker* ontslagen, wist hij bij eene persoonlijke ontmoeting *CUVIER* te winnen en door diens tusschenkomst eene aanstelling te *Leiden* te verkrijgen. Hij moest daar de *geschiedenis* onderwijzen, want als geschiedkundige had hij onder de *Fransche* geleerden door zijne (1809) *Commentatio de fructibus Belli-Sacri* een gunstigen naam verworven. Doch zijn einde naderde; door toevallen verzwakt, en in zonderlinge dweepereijen verzonken wachtte hij den dood, die in 1814 hem kwam oproepen uit zijn onrustig en moeitevol leven.

Bloeiende het onderwijs, dat aan de athenaea van *Amsterdam* en *Deventer* gegeven werd, weliger? De bejaarde *PETRUS CURTENIUS*, in 1787 reeds een leeftijd van 71 jaren tellende, bezat sedert 3 jaren eenen ambtgenoot in *JACOB VAN NUYS KLINKENBERG*. De grijsaard leefde tot 1789; wie de huisselijke rampen kent, waarmede de godvruchtige man te strijden had, zal er zich over verwonderen, dat hij nog zooveel voor de pers gewerkt heeft, en het tijdvak, waarin hij leefde, in aanmerking nemende, er zich niet over verbazen, dat die schriften voor onzen tijd niet veel waarde meer hebben. Ook zijne *leerredenen over den Heidebergischen Catechismus* (4 deelen) na zijnen dood door *BR. BROES* uitgegeven, hadden gewis bij 's mans vrienden en bij het publiek weinig opspraak gevonden,

zoo niet de voorrede des uitgevers, gelijk wij zagen, tot velerlei twistgeschrijf aanleiding gegeven had. Na zijn dood rustte op VAN NUYS KLINKENBERG het onderwijs in de godgeleerdheid in al zijne uitgebreidheid; en was deze ook de man niet, om ons in de wetenschap veel vooruit te brengen, hij toonde zich gelukkig evenmin gezind om hare eischen geheel voorbij te zien. De 27 deelen zijner *bijbel*-uitgave door *beknopte uitbreidingen en ophelderende aanmerkingen verklaard* doen ons hem kennen als een geleerde, die meer de belangen van het publiek, dan van den kleinen kring zijner studenten behartigde. Over hetgeen hij in handschrift achterliet, nemen wij gaarne het gunstig getuigenis van zijn kleinzoon B. GLASIUS aan; over hetgeen hij bij zijn leven drukken liet, kan ons oordeel niet gunstig wezen. Althans de wetenschappelijke gehalte is zoodanig, dat wij met YPEY moeten zeggen, dat hij bij het klimmen zijner jaren niet bleef klimmen naar de hoogte der wetenschap. Nogtans levert DORPER's dissertatie *de notatione formulae βαρ. τ. οὐρ.*, in 1806 onder het praesidium van KLINKENBERG verdedigd, eene *dissertatio exegetico-theologica*, bij al het gebrekkige dat haar aankleeft, een niet te versmaden bewijs, dat de Amsterdamsche hoogleeraar de noodzakelijkheid erkende, om de Schrift door de Schrift te verklaren. Niemand was daarvan meer doordrongen dan CORNELIS FRANSSEN VAN ECK, die in 1799, na J. H. PAREAU en A. I. RÜCKERSFELDER, de theologische professuur te *Deventer* in dit tijdvak bezette. Het getuigt reeds voor den aard zijner rigting, dat hij vooral van den persoon en de schriften van ERASMUS, over wien hij in 1804, bij het nederleggen van het rectoraat, oreerde, veel werks maakte. Nog meer blijkt die rigting — want daar hij geen eigenlijk dogmatische schriften geleverd heeft, moeten wij zijne zienswijze uit andere gegevens opmaken — uit den inhoud zijner inaugureele oratie: *de praecipuis causis Ethicae Christianae a plurimis Christianis nimis neglectae*. Hij voelde dus het groot gebrek van die dagen — de versmading der Ethiek, wier verwaarloozing hij toeschreef aan hare oorspronkelijke eenvoudigheid, waardoor ze weinig geviel aan der menschen ingenomenheid met het afgetrokkene; aan het miskennen van de nuttigheid harer kennis en hare beweerde onvruchtbaarheid voor de christelijkheid van het leven, vooral aan de verkeerde wijze, waarop de zedeleer des Christendoms vroeger en later is behandeld zoowel door hen, die haar tot docetisme verlaagden, als door hen, die haar

tot een dor rationalistiesch begrip van pligten-leer misvormden. Wij betreuren het gewis, dat zoo degelijk een theologant als FRANSEN VAN ECK zoo weinig in druk achtergelaten heeft, terwijl wij overigens den inhoud en de gehalte van zijn onderwijs kunnen beoordeelen uit het feit, dat in 1799 GREVE en REGENBOGEN, beiden evenzeer, voor zijne benoeming te *Franeker* ijverden. Hij weerstond die aanzoeken op aandrang van de gemeente van *Deventer* en van den magistraat, die hem, na eene elfjarige Evangelie-bediening in die stad, aan het *Athenaeum* aldaar het hoogleeraarsambt opdroeg. Geeft geen dogmatiesch geschrift ons proeven van zijne heldere kennis, zijne leerredenen doen ons dit gemis dubbel bejammeren. Indien VAN ECK aan de dogmatiek zijne krachten gewijd had, zij zou ongetwijfeld eerder bevrijd zijn geworden van de gebreken, waardoor zij gekenmerkt en benadeeld werd.

Waardoor kenmerkte zich dat onderwijs?

Door wezenlijk gebrek van exegese, met name des N. V.; door onbepaaldheid in het vaststellen van de betrekking der rede tot de openbaring, of van de *religio naturalis* en de *religio revelata*; door het ontwakend bewustzijn van de factiesch-bestaande breuk met de van ouds overgeleverde kerkleer. Ik zal niet beweren, dat men algemeen zich zulk een staat van zaken bewust was, maar wie kan tegen den geest des tijds eene onhoudbare positie blijven handhaven, vooral wanneer enkelen het voorbeeld gaven, dat hun die toestand onhoudbaar was. Zóó zeide P. A. VAN KOOTEN, sedert 1775 predikant bij de Hervormden te *Nieuw-Hellevoet* in 1787 zijne dienst en lidmaatschap bij dit kerkgenootschap op, om, zoo als hij betuigde, zich "tot een ander kerkgenootschap te "zullen begeven, waar hij in zoo naauwe banden niet beperkt "werd." Anderen, wel verre van een dergelijken stap na te volgen, bleven de kerk der hervormden dienen en de formulieren voorstaan, maar ontveinsden niet, dat de formulieren meer geacht moesten worden, om hetgeen zij weleer beteekend hadden, dan om het goede, dat zij nu deden. En het gerucht verhaalde, dat oude eerwaardige evangeliédienaars, zoo als de Amsterdamsche DERMOUT, in hunne laatste oogenblikken (hij ontsliep in zijnen Heer 6 Febr. 1812) verklaarden, dat de omvang van hun systeem hoe langer hoe kleiner werd. Zoo begrijpt gij ligt, hoe er in de theologische wereld eene zekere *malaise* ontstond. De werken van de beroemdste theologen uit de vorige eeuw mogten als gedenkstukken van

het verleden waarde hebben, allengs kwam men tot het besef, dat zij als grondslag bij de studie niet meer konden dienen. De in 1761 door MARTINUS VITRINGA voor de 6^e maal uitgegeven *Doctrina Ch. religionis, per aphorismos summatim descripta*, het werk zijns grooten naamgenoots C. VITRINGA, moest in 1789 na den druk van het IXe deel 1^e stuk worden gestaakt; zeker tot droefheid van den waardigen man, die er een deel van zijn werkzaam leven aan gewijd en blijken van die groote bekwaamheid in neergelegd had, waaraan bij zijn dood, op 80jarigen leeftijd, 22 April 1798 voorgevallen, regtmatige hulde gebragt is.

Langzamerhand had ook de blaam van onregtzinnigheid vrij wat van zijne schande verloren. De lijnen van afscheiding tusschen de onderscheidene kerkgenootschappen waren niet meer zoo scherp geteekend. REGENBOGEN zocht en vond onder leeken lezers, en zoo al geene bepaalde volgelingen, toch velen, die begonnen te verlangen naar meer klaarheid en vastheid. In dit opzigt heeft dus die revolutionaire theoloog den raad Gods gediend en blijft hem een rang bewaard in de rij der godgeleerden. MUNTINGHE echter staat boven hem en al zijne ambtgenooten; REGENBOGEN's boeken raadplegen wij niet meer, MUNTINGHE's schriften hebben nog waarde. Deze was werkelijk de man, die een eigen weg volgde in het systeem, door het te bouwen op exegese. Hij werd een wegwijzer en baanbreker in die jaren, toen de beoefening der uitlegkunde een beteren dag voor de dogmatiek deed aanbreken.

Inmiddels begon het publiek een bepaald kenmerk van meerdere of mindere kerkelijkheid aan het academisch onderwijs toe te kennen. De noordelijke academie's zijn in de schatting van het toen levend publiek de meest liberale; die van *Utrecht* de meest confessioneele; die van *Leiden* streeft naar een juste milieu.

Voor al blijkt dat, als wij letten op het onderwijs, gegeven door hen die met MUNTINGHE de eersten waren, om de dogmatiek op den grondslag van exegetisch onderzoek te bouwen.

De geschiedenis zegt het ons — anders zou het ongelooflijk klinken — uitlegging van de Schrift des N. V. werd in dit tijdvak voor het eerst als een deel der theologische wetenschap onderwezen. Gij verwondert u billijk, want gij denkt er aan, dat juist in de uitlegkunde des O. V. de Nederlanders in die dagen grooten roem ingeogst hebben. Zie maar eens

rond: op de Leidsche catheder staat als opvolger van J. J. SCHULTENS diens zoon HENDRIK ALBERT, in 1779 van het Amsterdamsch Athenaeum, waar hij W. KOOLHAAS vervangen had, beroepen, om ruim 13 jaar het sieraad en de roem van *Leiden* te zijn. Helaas! pas 44 jaren oud ontviel hij aan de wetenschap, op den 12^{den} Augustus 1793, innig betreurd door den talrijken kring zijner hoogschatters. Doch waartoe breed over hem gehandeld? De schoone *lofredede*, die J. KANTELAAR weinig maanden later in het openbaar te *Leiden* op zijn ver-eerden vriend uitsprak, bleef (blijkens het gebruik dat de lof-redenaar van GERBRAND BAKKER in 1828 van haar maakte, die er geheele stukken uit overnam, alleen den naam van SCHULTENS in dien van BAKKER veranderende) in herinnering; wij schatten haar hoog wegens de belangrijke geschiedkundige bijzonderheden, die zij ons mededeelt. KANTELAAR was niet de eenige, die met hooge ingenomenheid van dezen edele gewaagde, van “die wondere mengeling van achtbaarheid en “lieve innemendheid” — ik gebruik de woorden van zijnen dankbaren leerling WILHELM BROES (*de bijbel uit God*, bl. 181) — “in gelaat en houding treffend uitgedrukt; hoe zij als too-“verend werkte, hoe zij geheel voor zich innam.” BROES herhaalt, wat een zijner tijdgenooten eens zeide: “de student, “wien de professor een vriendelijk oog had gegeven, verliet “hem met al het eergevoel van een gewonnen eereprijs. Zijne “welsprekendheid op de catheder was groot, grooter nog dan “die van den welsprekenden RAU, als zijnde buiten allen zicht-“baren regel.” Dus ver onze BROES; een ander bevoorregt leerling, VAN DER PALM, heeft hem in roerende lofspraak ver-eeuwigd, en kon dit doen zonder vrees van tegenspraak of beschuldiging van blinde ingenomenheid. SCHULTENS! wie dien naam uitspreekt, denkt aan de school, welke nog zich noemt met dien eeretitel. HENDRIK ALBERT, erfgenaam van den vaderlijken en grootvaderlijken roem, besteedde gaven en tijd, om de Semitische taalstudie als een onverbreekbaar geheel zijnen hoorders aan te bevelen. *Duitschland* mogt geene hooge gedachten koesteren aangaande het Schultensiaansche etymologiseeren en misschien niet geheel zonder grond de leerlingen van den grooten man beschuldigen van overdrijving — de juistheid dier methode in het algemeen is aan geen redelijken twijfel onderhevig. De laatste SCHULTENS is van zijn roemrijk geslacht zeker de meest beroemde geworden. Door geen vooropgezette meening bestuurd, beschouwde hij de schriften des O. T.

als litteraire voortbrengselen; hij acht *Job* geïnterpoleerd, den *Prediker* niet van SALOMO afkomstig en eene in het N. T. als Messiaansch aangehaalde plaats, daarom niet in der daad Messiaansch. Maar het is eigenlijk verkeerd, als bij voorkeur op de resultaten te wijzen, want bij de school van SCHULTENS lag de sterkte in de *methode*. Daar heerscht het beginsel, hetwelk SCHULTENS, ik spreek van den laatsten van dat onsterfelijk drietal, zelf dus beschrijft: *quid enim criticam tamdiu oppresserat? Nempe inanis et ridicula opinio sanctitatis linguae Hebraeae, quae, in libris sacris servata, passim censeri debebat hos libros exemisse communi aliorum fato, ut nullam omnino labem, etsi millenis vicibus descripti, contraherent. Jam avus meus profligavit istam opinionem sanctitatis, uno quidem consilio, ut juvaret rem grammaticam; sed vero simul sustulit praecipuam causam odiosae insectationis, quae plurimos ab usu criticae artis cohibebat. — Cupio mediam viam sectari inter criticorum audaciam et anti-criticorum religiosum timorem.* Daar had inderdaad SCHULTENS de eigenlijke oorzaak der antipathie tegen zijne school aangewezen en dat gedaan in een tijd, toen men kritiek en neologie als naauwverwante zaken beschouwde. Vergeet daarbij niet, dat hij, onder de door hem met blijdschap ter navolging aangenomen grootvaderlijke en vaderlijke deugden, niet telde de deugd van ingenomenheid met de kerkelijke dogmatiek en gij verwondert er u niet over, dat de kwaadsprekendheid, die zijne godsdienstige gezindheden belasterde, haar gal ook stortte over zijne wetenschappelijke onderzoekingen. Hoe is hij miskend, de liberale en vrome man. Hoe luisterden zij, die aan de stem des lasters gehoor gegeven hadden met verbazing en beschaming, toen de hoogleeraar in de medicijnen PARADYS, bij het nederleggen van het rectoraat sprekende *de εὐδαιμονία naturali et quid ad eam conciliandam medicina valeat*, van den kort te voren ontslapen SCHULTENS dit verhaalde: *cumulus laudum fuit vividus sinceræ et non ambiciosæ in Deum Deique Christum pietatis sensus. Memini et meminisse semper juvabit, invisere SCHULTENSIIUM, quo tempore illum lecto jam affixerat morbus lente depascens, ea diei parte, qua defervescere ardores hectici et vana salutis spe phthisicis ablandiri solent: invenisse sereno admodum vultu lectione occupatum postremae Euangelii JOANNEI partis. Quam pura, inquit, amicorum intime! mentemque serenans voluptas est, quam ex suavissimis tenerrimumque erga suos amorem spirantibus*

percipio sermonibus, quos optimus servator, morti proximus, ad discipulos habuit. — Illa vero menti longe gratissima cogitatio, me de rebus divinis et CHRISTI religione non magis magnifice nunc sentire, quam olim sentiebam, quum sanitate florerem. Sensi autem semper ita, et meos hos sensus tota vita fideliter, ut in hac conditionis humanae imbecillitate, exprimere ita studui, ut, hoc summo meo tempore, beatam a Deo per Christum immortalitatem non sine fiducia sperare ausim.

Het was moeilijk, de plaats van dezen man door een ander te laten innemen. Maar met goede hoop werd EVERARD SCHEIDIUS beroepen, weleer de medgezel zijner studien in het huis zijns vaders, later twee jaren lang te *Harderwijk* zijn gastheer, even geschikt tot collegie geven in het Grieksch — voor welk vak bij eene vacature te *Harderwijk* hij, nog student zijnde, genomineerd werd — als in het Oostersch, in welk vak hij aan de Geldersche hoogeschool met roem zijnen post vervuld had. Had deze daar zijn professoraat aangevangen met een waarschuwend woord tegen het overdreven misbruik der dialecten, en zoo althans, naar het scheen, eenigzins tegen de zienswijze van J. J. SCHULTENS, dien voorstander van het Arabiesch, gewaarschuwd: dat hij de studie van het Arabiesch ernstig ter harte nam, leeren ons zijne *primae lineae instit. Arabicae*, ontworpen naar de Hebreuwsche Grammatica van zijn Groningschen ambtgenoot. Zijn *lexicon manuale in Cod. V. F.* moge niet gelukkig na zijn dood zijn afgewerkt, het getuigt ons toch, dat hij voor zijn tijd hoog stond. En vrees ik ook dat de strenge tucht, die hij op de Academie-burgers wilde toegepast hebben, niet gunstig werken kon op het wel gedijen van zijn onderwijs: de kring van de lezers zijner boeken was gelukkig uitgebreider dan de kring van zijn auditorium en de waarschijnlijkheid groot, dat zijne *opuscula de ratione studii* van 1786 tot 1792 uitgegeven, benevens zijne grammaticale navorschingen, den zegen, dien zij verspreiden konden, niet gemist hebben. Slechts in het korte tijdperk van *October* 1793 tot *April* 1794 kon hij te *Leiden* bezig zijn in hetgeen de SCHULTENSSEN voor de Oostersche letterkunde aan de nakomelingschap te doen hadden overgelaten. De man, die hem op het Leidsche Oostersche leergestoelte verving in 1794, SEBALD FULCO JOHANNES RAU, heeft zeker onder de academische jongelingschap van die dagen meer naam gemaakt als redenaar en moralist, dan als Oosterling. Met zijne inaugureele oratie

hadden de echte discipelen van SCHULTENS geen vollen vrede; in deze beproefde hij een dogmatiesch conservatief element in de taalstudie te brengen, dat geene goedkeuring vinden kon. *De poëseos Hebraicae prae Arabum poësi praestantia, tam veritatis, quam divinae majestatis religionis, in veteri codice sacro traditae, argumento*, dus luidde de titel van het stuk, dat eene meer behoudende strekking had, dan men van SCHULTENS en SCHEIDIUS gewoon was. Maar wij vallen hem daarover niet hard, omdat wij aan den vader denken wiens onderwijs hij genoten had. Welk een invloed op den gang der Oostersche studie de man gehad heeft, dien de algemeene meening boven RAU als Oosterling plaatste, JAN HENDRIK VAN DER PALM, laat ons dit beneden trachten te bepalen, daar wij voor het leven van dezen hoogleeraar den eigenlijken bloeitijd stellen in het tijdvak, dat met 1815 begint.

Ginds te *Groningen* werkte NICOLAAS WILLEM SCHROEDER; tot 1798 mogt hij den roem dier hoogeschool heeten. Vijftig jaren heeft hij daar onvermoeid aan de beoefening der Oostersche taalstudie zich gewijd. Zoo zijn rusteloze ijver verpoozing gekend heeft, hij heeft dien alleen in dit jaar 1787 gekend, toen hem de zwaarste huisselijke ramp, het verlies zijner echtgenoot, trof. Rust en uitspanning kende hij niet. Welk een indruk maakte zijn optreden in Mei 1748. Zijn boeiend uiterlijk, zijn vriendelijkheid, zijn onbeschrijflijke goedwilligheid voor zijne leerlingen — allen voelden zich daarvoor aangetrokken. MUNTINGHE getuigt, dat deze leermeester door niemand overtroffen kon worden. HERINGA noemt hem “den weergaloozen SCHROEDER, het treffend voorbeeld van “waarheidsliefde, onpartijdigheid en bescheidenheid bij kritische onderzoekingen.” Reeds voorlang heeft hij het werk in het licht gezonden, dat onder de grondleggers van eene dergelijke beoefening der Hebreeuwsche letterkunde zijn naam vereeuwigt; ik bedoel de *institutiones ad fundamenta linguae Hebraicae*; zij zagen het licht in 1766, werden herdrukt in 1775, en na zijn dood, hier te lande nog eens in 1810. Buiten's lands werden zij bij herhaling gedrukt; te *Ulm*, te *Leipzig*, zelfs te *Klaudstad* of *Klausenburg* in *Zevenbergen*. Wel bezat men reeds de *institutiones* van A. SCHULTENS, doch SCHROEDER achtte die te uitvoerig en te wijsgeerig voor den eerstbeginnende, want er lag hem alles aan gelegen, den leerling door eenvoud van onderrigt lust te doen krijgen in het leeren der taal. Daarom raadde hij zelfs velen aan eerst Arabiesch

dan Hebreuwsch te studeeren. De geleerde, die dertig jaar na SCHROEDER'S dood aan het Amsterdamsche Athenæum als hoogleeraar optrad, TACO ROORDA, schrijft in de *praefatio* van zijne *grammatica Hebraea* (1831) aangaande het werk van den Groninger professor: *Institutionum nomine librum condidit elegantissimum merito summis laudibus celebratum, qui per longam annorum seriem non dubium tenuit in grammaticis Hebraeis principatum.*

Wie zich in het door ons bedoelde jaar te *Groningen* bevond, hoorde met lof gewagen van de oratie, waarmede SCHROEDER het rectoraat onlangs had neergelegd: *de causis criticae, quae in sacro V. T. codice exercetur, contemptae antehac et neglectae, nunc autem in pretio habitae, diligentique excoltae.* Zulk onderwijs was er in dat vak nog niet aan die hoogeschool gegeven. Breed is de schaar zijner leerlingen, gelukkig zijn de proeven van bekwaamheid onder zijne voorzitting door vele hunner gegeven. Had weleer het onderwijs en de persoonlijke omgang met A. SCHULTENS, SCHROEDER voor immer overtuigd, dat alleen een zuiver taalkundige studie de grondslag van de exegese des O. V. wezen kan; heeft ook hij in zijn voorbeeld getoond, dat de beoefening der Oostersche letteren niet dan goeds geniet uit eene grondige kennis der *classici*, men kent dan het goed regt, waarmede zijn naam naast dien der SCHULTENSSEN gespeld blijft, en betreurt met ons, dat de onaangenaamheden, die hem werden aangedaan, toen hij bij eene verklaring van *Jesaja* over hoofdstuk VII vs. 14 eene uitlegging gaf, die van de gewone en toen meest gangbare afweek, hem noopten, nooit weer aan de behandeling van de profeten zijne collegie-uren te wijden: een besluit, dat wij om den wille der wetenschap bejammeren.

Hoe was het te *Utrecht* gesteld?

In 1787 gaf er SEBALD RAU Oostersch collegie; hij telde toen reeds 62 jaar en had onlangs, 31 Mei 1786, met eene sierlijke oratie het honderdvijftig-jarig jubilé der hoogeschool gevierd. De rede is belangrijk voor de kennis dier tijden, vooral waar zij klaagt over het verval der regte *propaedeuse* tot het academiesch onderwijs en het ligtvaardig besteden der studie jaren aan de hoogeschool. Toen het stuk in druk verscheen, ergerde zich menig dorpspredikant, die zijn krachten wijdde aan het opleiden van jongelieden voor het bijwonen van hooger onderwijs. Daar stond toch (pag. 37) te lezen: *ad haec exortum est, hac nostra memoria, quoddam genus pro-*

fessorum ruralium, qui novo et hactenus non viso instrumento usi, earum artium et disciplinarum quae a singulis professoribus in nostris academiis tractantur, et in quibus recte percipiendis hi professores aetatem consumunt, non tantum principia et fundamenta, sed ipsas essentias brevi tempore instillant. RAU zelf was bij geen *professor ruralis* groot gebragt; hij had alles aan zijn vader en diens ambtgenooten bij de geleerde school van *Herborn*, zijn geboorteplaats, te danken. Reeds in 1749 was hij als *lector* in de Oostersche talen aan de hoogeschool van *Utrecht* toegevoegd, en had een jaar later als *extra-ordinarius* en in 1752 als *ordinarius* het hoogleeraarsambt in de Oostersche taalkunde aanvaard. De dood van *MILL* verzwaarde zijn post met het onderwijs in de Joodsche oudheden. En zeker niet te vroeg is hem in 1761 eershalve het doctoraat in de theologie toegekend, terwijl tien jaar daarna hem opgedragen werd de titel en de taak van een *professor theologiae typicae et exegeticae*. Voor de conjecturaal-kritiek van *HOUBIGANT* is hij bevreesd, blijkens zijne *exercitationes philologicae* tegen dien criticus gerigt. De schaar zijner hoorders is klein; dat kleine getal doet u vragen, of er wel meer groote smaak bestaat voor eene exegese, die van de type zooveel tracht te redden als er gered worden kan. Gij weet, dat hij na 1810 nog acht jaren genot had van zijn emeritaat, terwijl gij wel gewenscht hadt, dat helderheid van geest zijn deel tot den einde zijns levens geweest ware. *JEAN HENRI PAREAU* kwam hem vervangen. Toen deze aan *Utrecht's* hoogeschool optrad, had hij reeds overvloedige blijken gegeven van zijne ervaring in het geven van onderwijs, eerst te *Deventer*, daarna te *Harderwijk*. Op eerstgenoemde plaats moest hij eene zware taak vervullen: het gemis van *RÜCKERSFELDER* vergoeden. Al de jaren, dat deze aan de doorluchtige school zijnen post had bekleed; en het waren er vele geweest, van 1753—1787; had hij zich doen kennen, naar het getuigenis van *FRANSEN VAN ECK*, als “een godgeleerde, van velerlei wetenschap, maar die “vooral door zijne vrijzinnige denkbeelden zijne eeuw voorbij “streefde, en die niet alleen als hoogleeraar aan het Athe- “naeum, maar ook als burger zich omtrent *Deventer* verdienen heeft verworven, waarvan het dankbaar aandenken nimmer behoort uitgewischt te worden.” In zijne studie-jaren te *Groningen* had hij veel werks gemaakt van de lessen van *GERDES*, vooral van diens exegetiesch onderwijs en onder voorzitting van dezen eene *disputatio in Cap. XV 1^{ae} ep. ad Cor.*,

vs. 9—11 (21 Maart 1753) verdedigd, terwijl hij eene dergelijke *Disputatio* van zijnen mede-student L. MEYER met eene Horatiaansche ode, waarin de lof van GERDES breed vermeld werd, begroet had. Zijn optreden te *Deventer* (20 December 1753) wekte groote verwachtingen; zijn oratie *de recentioribus circa rerum creatarum universitatem observatis religioni Christianae haud contrariis* regtvaardigde de voorkeur hem, den candidaat in de theologie gegeven, wien 15 dagen te voren, *praeside Gerdesio*, het doctoraat in de godgeleerdheid was ver-eerd. Hij heeft juist in dit jaar 1787 *Deventer* verlaten, van waar de omwenteling hem verdreef, die zich ruwelijk vergreep aan zijn woning en werkkring, de persoon zijner vrouw niet ontzag en hem naar *Bremen* deed verhuizen, om daar een rustig verblijf te vinden. Wat zijn onderwijs kon uitwerken, maak dit op uit het feit, dat GREVE zijn leerling was. Tot 1795 trachtte PAREAU zijn gemis te vergoeden, toen ook deze door de omwenteling van zijn hoogleeraarspost ontzet, eerst in 1799 dien hernam, om zes jaar later te *Harderwijk* in de plaats van WILLMET een onderwijs in het Oostersch te geven, daarin boven dat van WILLMET uitstekende, dat hij veel meer dan deze voor etymologie ijverde; thans mogt *Utrecht* hem begroeten. Aan zijne kunde is door ieder, wien de verklaring van JEREMIA's klaagliederen of de duistere plaatsen van JOB ter harte gaat, hulde gebragt, zelfs in het naburige *Duitschland* door ROSENMULLER. Wat zijne rigting betrof, voegde hij in het meer conservatieve *Utrecht*; de redenen van *Elihu* (*Job* hoofdst. XXXII—XXXVII) en de hoofdst. I. en II. en XLII. 7—17 voor interpolaties te houden, zoo als SCHULTENS wilde, dat was hem te stout. Hij bleef in woorden en werken de deugd der Oosterlingen aanprijzen, welke hij in zijne inaugureele oratie geroemd had, toen hij sprak: *de constante ac non mutabili Orientalium ingenio Sacr. Litt. cultoribus suos in usus diligenter observando*. In weerwil van groote omslagtigheid en gemis van levendigheid bij zijn onderwijs had hij het geluk om uitstekende discipelen te vormen. Ik noem slechts EVERARD KREENEN, den vroeg gestorven schrijver van het bekende werk: *Nahumi vaticinium philologicè et criticè expositum*, waarin vele vroeger onuitgegeven opmerkingen van SCHROEDER zijn opgenomen.

Wees ik op PAREAU als een conservatief en confessioneel theoloog, niemand hindere dat; zijne door TEYLER bekroonde verhandeling: *de rationum, quae mythicam librorum sacrorum*

interpretationem suadeant, momento ac pondere, moet vooral naar den eisch van dien tijd beoordeeld worden; dat de geleerde schrijver in 1824 het stuk bijna onveranderd voor de tweede maal uitgaf, verklaar ik liefst daaruit, dat hij terugdeinsde voor al de verbeteringen, die daarin toen reeds noodig zouden geweest zijn — en nu zooveel meer, nu wij gelooven, dat opregte liefde voor de godsdienst het oog niet moet sluiten voor de mogelijkheid van het bestaan van mythen in de Schrift; zekere engheid van blik en omslagtigheid van voorstelling ontsieren zijne bij herhaling uitgegeven: *antiquitas Hebraica* en *Institutio interpretis V. T.*, al schrijven wij dit oordeel niet ter neer, zonder daarbij dank te zeggen voor het nut, dat wij weleer uit die boeken getrokken hebben.

Het Amsterdamsch *Athenaeum* zag zich in D. A. WALRAVEN een opvolger van SCHULTENS gegeven, die daar tot 1804 zijn leven wijdde aan het onderwijs in het Oostersch; de proeven van dat onderrigt zijn in geene gedrukte stukken voorhanden, zoo wij iets meer verlangen dan zijne Dissertatie *de voto JEPHTAE* en zijne beide oratiën, een gemis, waarover zijn lofredenaar ons wel troost, maar dat ons door een beroep op WALRAVEN's groote bescheidenheid niet vergoed wordt. Indien toch aan dat onderwijs dezelfde zorg gewijd werd als WALRAVEN aan het opstellen zijner leerredenen schonk, waarvan hij maandelijks eene moest uitspreken — gedurende het zevental jaren, dat hij zich die aanstelling tot akademie-prediker liet welgevallen — en waaraan hij weken arbeids besteden moest, betreuren wij het dubbel, dat geene gedenkteekenen van die Oostersche studie spreken. Kunnen wij daarop niet wijzen, gaarne zeggen wij iets tot lof van zijn onbaatzuchtig karakter. Daaruit valt ligt niet minder te leeren voor ons, die bij de beoefening der wetenschap soms vergeten ons te oefenen in de kunst der zelfverloochening. Toen op zekeren tijd een gegoed boekhandelaar WALRAVEN een hoogen prijs bood voor het handschrift van eenige zijner leerredenen, die te *Amsterdam* door duizenden met genoegen gehoord werden, gaf de hoogleeraar dit antwoord: "hoe weinig kent gij mij; "indien ik ooit tot zulk eene uitgave besloot, stond ik ze af "aan een onvermogen uitgever, die misschien daardoor iets "voor zijn vrouw en talrijk kroost verdienen kon." Daar men in onze dagen aan zulke auteurs-beschouwingen en gedragingen moeilijk zal kunnen geloof slaan, noem ik mijne bron: *memoria* D. A. WALRAVEN: *oratione funebri celebrata ab H. C.*

CRAS, pag. 32. In zijne plaats trad J. WILLMET, na te *Har-*
derwijk SCHELDIUS opgevolgd te zijn; zijn vierenvijftig-jarige
 leeftijd zou hem misschien geen hinderpaal geweest zijn, om
 daar de Schultensiaansche methode in al hare waarde in het
 licht te stellen, maar zijne rigting was eene andere; minder
 grammatiesch, veel minder nog kritiesch, bepaald aesthetiesch
 wilde hij de geestesvruchten der Oostersche wereld behandeld
 hebben. Hij was dus veel meer geestverwant van LOWTH en
 JONES, dan van de SCHULTENSSEN. Op het gebied der Semitische
 taalstudie vertegenwoordigt WILLMET, zoo ik niet dwaal, ge-
 heel dezelfde rigting, die op dat der klassieke door zijnen
 ambtgenoot D. J. VAN LENNEP voorgestaan werd. Ook zij,
 die VAN LENNEP slechts in de laatste jaren van zijn onderwijs
 gekend hebben, zullen getuigen, dat de grijsaard den lof
 waardig gebleven was, dien een zijner intiemste vrienden in
 vroeger dagen over hem had uitgesproken, toen hij hem prees,
 dewijl hij steeds voortging "om bij de jongelieden, die bestemd
 "zijn om invloed te oefenen op de geheele maatschappij, den
 "zin voor het schoone en ware op te wekken en te ontwik-
 "kelen." Het schoone van de schriften der ouden te leeren be-
 wonderen, het fraaije der zegswijzen en beelden te laten uitko-
 men, was wel niet het hoogste, maar toch een zeer voornaam
 element in het onderwijs te *Amsterdam* gegeven, een element,
 dat te *Leiden* alles behalve verwaarloosd, toch niet het hoofd-
 karakter der Schultensiaansche school geacht werd.

Deze hermenentiek, die echt grammatische en historische
 interpretatie, had dus, wij zagen het, in dit tijdvak nog niet
 de haar toekomende alleenheerschappij verworven; men ge-
 voelde zich nog gebonden door de bestaande begrippen aan-
 gaande authenticiteit en axiomaticiteit, terwijl sommigen nog zeer
 streng vasthielden aan de theopneustie der Schrift. Men durfde
 nog niet bij het exegetiseeren de Schrift des O. T. als een
 zuiver litterarisch product behandelen. Dat zij gezegd, met
 volledige erkenning van de waarde der bouwstoffen, der na-
 komelingschap ten beste door die mannen verzameld. Toch
 was er reeds één man geweest, die de boeken des O. V. be-
 handelde zuiver als voortbrengselen van letterkundigen aard;
 ik noem hem den revolutionair op het gebied der exegetiek,
 gelijk zijn ambtgenoot REGENBOGEN op dat der dogmatiek scheen
 te zijn.

EGBERT JAN GREVE; kent gij zijn naam en zijne verdien-
 sten, mijn lezer, of is hij ook reeds door u vergeten, hij, die

gedurende de dagen van zijn leven door zoo weinigen gekend en in zijne waarde erkend is? Gij zoudt niet gezegd hebben, dat onder zulk een uiterlijk zooveel uitnemends schuldde; want dat uiterlijk voorkomen — zeggen zijne vrienden en leerlingen M. T. LAURMAN in diens *Museum van Kerk. Gesch.*, bl. 71, LOTZE in diens *Laudatio*, terwijl beider getuigenis bevestigd wordt door GREVE'S nog levenden ambtgenoot H. W. TYDEMAN — was niet fraai. Hij was klein, mager, en slordig in kleedij. Zijn haar was zwart en hing als dat van een ouden Rabbijn vrij lang van zijn hoofd af; menigmaal werd hij voor een jood aangezien, zelfs door den pas tot zijn collega benoemden LOTZE. Er was bovendien veel vreemds in zijne manieren; geregelde orde in doen kende hij niet; studeerende vergat hij het onderscheid tusschen nacht en dag, en liep door het huis, waar hij ongehuwd zijn intrek genomen had. Hij ging in alles zijn eigen weg: *nec in religione* — getuigt hij aan het slot van zijne voorrede der uitgave van JESAIA'S *profetiën* — *ad decreta hominum me componam, nec in civitate servilem animum induam.*

Voor zulk een man bood de Vriesche hoogeschool een regt gepasten werkkring aan; nergens welligt had de invloed van staatkundige denkbeelden op het lot der godgeleerden zoo zeer zich doen gelden dan daar. Om alleen van hen te spreken, die voor de studie der Oostersche letteren ijverden, MANGER en VERSCHUIB, hoe werden deze door staatkundige driften van de studie afgetrokken; vooral wat eerstgenoemde betreft, viel dat in dubbele mate te beklagen. Hij was een bekwaam Oosterling, niet afkeerig van kritiek, en in ons vaderland een der eersten, die ten opzichte der profetiën van JESAIA, JEREMIA en ZACCHARIA het gevoelen voorstond, dat door verschikking en verplaatsing van enkele gedeelten en hoofdstukken de weg kan gevonden worden, om de boeken in dien staat te brengen, waarin de auteurs zelve ze vervaardigd hadden. Ook ten aanzien zijner leerstellige denkbeelden liep het gerucht, dat hij op dogmatiesch gebied niet tot de behoudende partij behoorde; althans: hij kwam er voor uit, dat de Semiarianen voor hun stelsel zich met grond op de Schrift konden beroepen. Wat hij door regtzinnigheid verstand, leert de oratie *de festo orthodoxiae a graecis christianis celebrato* (*Archief voor K. G.*, VIII, bl. 392 volg.) waarmede hij in 1786 het rectoraat nederlegde, terwijl hij weinig maanden later aan het hoogleeraarsambt vaarwel zeide, en stillen

vrede ging zoeken op zijn rustig buitenverblijf of in zijn huis te *Franeker*, waar hij op zesenvijftig-jarigen ouderdom, 30 November 1791, ontsliep. VERSCHUIR overleefde hem tot 20 Mei 1803, toen een plotselinge dood ook dezen, op achtenzestig-jarigen leeftijd, uit het ambteloos leven opriep. Ik geloof met goed regt MANGER boven VERSCHUIR te mogen plaatsen, die van 1764 tot 1795 hoogleeraar was. VERSCHUIR's collegie was voortreffelijk, altijd sprak hij uit het hoofd, alleen den bijbel in handen hebbende. Doorgaande toonde hij, dat hij de klagt van VENEMA, dat de theologen niet als litteratoren hun werk van den tekst des bijbels maakten, alles behalve in den wind sloeg. Een partijman was hij niet, namelijk op theologiesch gebied. Zoo wij hem een bepaalde rigting zouden geven, ons beroepende op de na zijnen dood door LOTZE uitgegeven *Opuscula*, dan plaatsen wij hem onder de mannen der bemiddelende theologie. Voortreffelijker werk dan de uitgave dier *Opuscula* van VERSCHUIR heeft LOTZE's ijver zeer zeker nooit geleverd.

Ter vervanging of aan de zijde van zulke mannen trad GREVE op met eene inwijdingsoratie *de nexu qui studia linguarum orientalium cum ceteris artibus et doctrinis humanioribus intercedit indivulsus*. Voor hem, zeiden wij, was *Franeker* eene geschikte werkplaats; daar heerschte veel vrijheid, zelfs in de vormen van het dagelijksche leven; de hoogleeraar wilde gewis gaarne zijnen zetel in de Nationale vergadering met de catheder verwisselen, want in den *Haag* — in de dagen van patriottismus sprak men liefst niet van 's *Gravenhage* — gevoelde hij, die de stilte van het studeervertrek lief had, zich niet op zijne plaats. Hoe weinig hij gewoon was, zijne heiligste overtuigingen te onderdrukken, daarvan gaf hij een proef in die zitting der Nationale vergadering, waarin de circulaire, die de scheiding van Kerk en Staat moest proclameeren, aan de leden werd medegedeeld. Geen der leden had eenige aanmerking van belang; maar GREVE verklaarde zich tegen den inhoud, omdat in dien brief het leerstellig gedeelte van de godsdienst als onverschillig voor den staat werd voorgesteld. "Ik ben een Christen" — zoo sprak hij — "en ik schaam mij niet, om dit in het openbaar te belijden."

Reeds in 1783 proponent geworden, had hij als prediker geen naam gemaakt en vooral door het zeer gereserveerd onderteekenen van het formulier de blaam der onregtzinnigheid op zich geladen; hij ontvlood het land bij den intogt der Prui-

sische troepen, en wijdde in het stille *Steinfort* al zijn tijd aan de studie van het *Hebreeuwsch*. Exegese des O. V. was zijn lievelingsvak; op het gebied van de exegetiek des N. T. hebben zijne *verklaringen* van de voornaamste brieven van PAULUS weinig naam gemaakt, dewijl hij aldaar aan de regelen der grammaticale exegese veel minder gehoor gaf dan aan de vernuftige invallen van zijn altijd met het onderwerp vervulde brein.

Kritiek was zijn hoofdstudie, maar een kritiek, die, den Masorethischen tekst weinig of niet achtende, de bron van haar leven meest vindt in de speling van het vernuft of van een vooraf opgevatte meening. Al zijn arbeid — ik spreek over hetgeen hij voor het O. T. gedaan heeft — had één doel: uit te vinden en vast te stellen de metriek der Hebreëen. Aan dit doel maakte hij alles dienstbaar; zijn kennis van het Syriesch en Persiesch moest hem daartoe de hulpmiddelen verschaffen. Vroeg reeds had hij die specialiteit lief gekregen; zijn leermeester te *Deventer* RÜCKERSFELDER had in 1762 in het licht gezonden eene *Commentatio quaedam cantica sacra ex ingenio Pindaricorum illustrans*, enz.; maar GREVE ging veel verder; met vrije hand den tekst corrigeerende en het parallelismus opofferende, herschiep hij de Hebreeuwsche woorden in *dactyli*, *spondaei*, enz. Hoewel hij zijn metriesch systeem met inspanning van alle krachten verdedigde, vooral in zijne verhandeling *de metris Hebraicis* (gevoegd achter zijn werk *ultima capita libri Iobi etc.*, 1788 en 1791), mogt het hem niet gelukken, in ons vaderland daarvoor vrienden te winnen. EICHHORN — volgens wiens oordeel de proefneming van GREVE alle vroegere verre te boven ging — had hier een te verdachten naam, dan dat diens protectie aan het lievelingskind van GREVE veel voordeel kon doen. Bij onze theologen trok het naauwelijks de opmerkzaamheid. De geleerde wereld waardeerde hem niet. Toen hij den 13^{den} Augustus 1811 door den dood opgeroepen werd, betreurden alleen diegenen, welke hem van zeer nabij gekend hadden, zijn overlijden als een wezenlijk verlies voor de wetenschap. Onder die mannen nam B. F. TYDEMAN den eersten rang in; lust tot onderzoek en liefde voor de Oostersche talen verbonden hem naauw aan GREVE; van zijne vertrouwde bekendheid met het Arabiesch gaf zijn vers achter de Dissertatie van zijn geliefden academievriend BORGER en vooral zijn in 1809 verdedigd *specimen philologicum, exhibens conspectum operis* IBN CHA-

LIANI *de vitis illustrium virorum* afdoende blijken, en velen bejammerden het, dat hij de aandacht van deze studie afwendde om ze, bijna onverdeeld, te wijden aan de beoefening van SWEDENBORG's schriften en de handhaving van diens eer tegen elk, wien het behaagde dien Zweedschen theosooph onder de dweepers eene plaats aan te wijzen. Ook de thans rustende hoogleeraar van het *Athenaeum* te Deventer, J. VERBURG, had GREVE lief en schatte hem hoog. Beiden poogden eene uitgave van GREVE's nagelaten letterarbeid tot stand te brengen. Het *programma* ligt daar voor mij; dank de vriendelijke bereidwilligheid, die mij inzage daarvan verleende. Lees eens dit gedeelte: "*Similiter MICHAEL vaticinium GREVIUS, 'si fata sivissent, haud ita longo post tempore eruditus obtulisset. Quin etiam totus Psalmorum liber, eodem modo, ab indefesso hoc viro tractatus est, priorque pars ejus operis perspicue exscripta. Neque hic substitit GREVIUS. Eo enim pro- vecta est illius industria ac diligentia, ut et reliquis Prophetis minoribus antiquam sermonis efficaciam et integritatem veluti reddere illum voluisse, ex manuscriptis ejus annotationibus copiosis, facile efficiatur. Animadversiones in SALOMONIS proverbialia, versionem IOBI arabicam, aliaque silentio jam praetereo.*" Doch de uitgave had geen voortgang; zij vond zelfs weinig deelneming. Noodig echter was zij niet, om zijn naam in eere te houden. Laat het waar zijn, dat zijn metriesch stelsel zijn roem niet gevestigd heeft, zijn verdienste jegens de exegetiek ligt elders: hij vormde in eenig opzigt een tegenwigt tegen het bestaand en erkend gezag der Masorethische interpunctie, bij een MUNTINGHE zoo hoog gesteld, dat deze betuigde, daarvoor diepe veneratie te hebben; hij drong op het raadplegen van de vertaling der LXX aan. Zie daar het goede, dat wij hem danken; is zijn *kritische operatie*, ter liefde van de metriek wat al te onbezonnen aangewend, misschien mede er de schuld van geweest, dat onze godgeleerden lang eene huivering voelden bij het hooren noemen van den naam *kritiek*, GREVE heeft het zijne gedaan, om den tijd te doen aanbreken, waarop de Masorethische punctuatie voor niets meer gelden zou dan voor een *getuigenis*, een hulpmiddel om de ware lezing te vinden.

Was het niet vreemd, dat in een land, waar zooveel aan de studie des O. T. gedaan werd, de invloed van die studie op de leerstellige godgeleerdheid onmerkbaar bleef? Die vraag werp ik op, omdat ze mij gelegenheid geeft tot eenige opmer-

kingen, welke den grondslag moeten uitmaken voor een juist oordeel over hetgeen op het veld der Oostersche letterkunde verrigt werd. Ik ben niet de eerste en de eenige, die hoog waardeert, wat er gedaan is, maar ik mag ook de aanmerking maken, dat wat er gedaan werd, veel te sporadiesch geschiedde. SCHULTENS heeft door aanbeveling der etymologie een krachtigen stoot gegeven aan de exegeze van het O. T., maar etymologische kennis, hoe voortreffelijk ook, is niet genoeg. De isagogiek werd geheel verwaarloosd, omdat de wetenschap onder het gezag der kerkelijke begrippen van de *fides divina* des bijbels gebogen ging. De vrijere gevoelens over het boek *Job* door SCHULTENS geuit vonden afkeuring, bepaaldelijk, wij zagen zulks, te *Utrecht*, en daar werden ook zijne uitlegkundige taalregels niet dan met zekere ergdenkendheid aangehoord en flaanwelijk toegepast. De theologie genoot eigenlijk nog niets van de vruchten der Oostersche studie. Het collegie in de exegeze des O. V., werd het ook door theologanten gegeven, was eigenlijk een litterarisch, blijkens de *series lectionum* van vroeger jaren en — op eene enkele uitzondering na — die van 1858. Eene theologie der bijbelschrijvers was nog op verre na niet geboren. Maar daar kwamen betere tijden, toen met het begin dezer eeuw aan de *uitlegging des N. V.*, theologische leerstoelen werden ingeruimd, en hier en daar voor de exegeze des N. V. een afzonderlijk professoraat werd ingesteld. Weleer gaf de professor, die de Grieksche taal onderwees, collegie over de kritiek en exegeze des N. T.; WYTENBACH deed het, knorrende over het onzuiver dialect des N. T., anderen op minder knorrigen toon, toch altijd bloot als eene litterarische taak, of zoo als SEGGAAR blijkens zijne editie (en wel zeer slordig na zijn dood uitgegeven) van CLEMENS: *quis dives salvetur?* in den 1^{en} excursus *de vera Christi divinitate*, zoo wat dogmatiseerende. Doch SEGGAAR heeft grooter dienst aan de hermeneutiek bewezen door zijne voortreffelijke rectorale oratie (7 April 1785) *de HUGONE GROTIUS, illustri humanorum et divinorum Novi Foederis scriptorum interprete*. Al stemde hij toe, dat GROTIUS in sommige dogmatische begrippen te veel aan de zijde der Socinianen en Roomschen zich geplaatst had — hij zou daarom zijn oog niet gesloten houden voor alles wat uit de schriften diens voortreffelijken mans te leeren valt. Op uitnemenden trant toont hij aan, dat de ervarenheid van GROTIUS in de klassike en semitische litteratuur hem tot zulk een grondig excgeet ge-

vormd heeft, wiens werken niet dan tot schade der wetenschap veronachtzaamd werden. Weinig dagen vóór dat SEGGAAR deze oratie hield, was de groote man gestorven, die in zijne letterkundige lessen veel gedaan had om aanstaande exegeten te vormen. Ik bedoel LODEWIJK GASPAR VALCKENAER, wiens ledige plaats te *Leiden* pas bezet was op het tijdstip, dat onze geschiedenis aanvangt. Overleden 15 Maart 1785 en opgevolgd door JOAN LUZAC, had hij het voorregt op de Hollandsche Academie evenzeer voortreffelijke discipelen te vormen, als hem dit op de Vriesche school had mogen gebeuren. Toen men hier te lande huiverde bij het hooren noemen van den lof der kritiek, was het VALCKENAER, die de geleerde theologen opriep, om den arbeid aan te vangen, die niet aan litteratoren maar aan hen voegde; die den moed bezat, om de door WOLF in zijne *Curae Philologicae* in miscrediet gebrachte kritische pogingen van MILL weer in welverdiende eere te brengen en het driest beweren van DANIEL WHITBY: *de lezing van de lectio recepta kan overal met grond verdedigd worden*, openlijk op het spreekgestoelte te *Franeker* een *splendidum mendacium* noemde. Trouwens hij mogt zoo spreken, hij, die in zijne litterarische studiën van de Grieksche taal zoowel de schriften der bijbelschrijvers als die der kerkvaders omvatte, hij, van wiens ijver voor de grondige kennis van deze LUZAC in de opdracht van de beroemde *diatribe de Aristobulo Iudaeo, philosopho peripatetico Alexandrino* zooveel gezegd heeft, dat wij alles wat uit zulk eene hand tot ons kwam bij voortdoring moeten waardeeren. Daarom schonk een zijner geleerde discipelen EVERARDUS WASSENBERGH een goede gave, toen hij de *Selecta e Scholis VALCKENARI* in het licht zond, opdat, zooals de uitgever zegt in zijne *oratio eucharistica*, bij zijn vijftigjarig jubile 19 Julij 1821 gehouden, in dit werk het beeld geschetst zou zijn van een man, wiens beeldtenis niet in plaat, maar veeleer in de harten zijner talrijke bewonderaars bewaard werd. VALCKENAER, de geliefde leerling en te *Franeker* de gewenschte opvolger van den eenigen TIBERIUS HEMSTERHUIS, bezat, even als zijn leermeester, ook eenige kennis der Oostersche talen. Die kennis kon niet anders dan voordeelig werken op zijne interpretatie van het N. T. Wat hij geleverd heeft over de schriften van LUKAS, den brief van PAULUS aan de Corinthiërs en dien aan de Hebreëen, moge niet overal zijn grooten naam waardig zijn: WASSENBERGH, naar ik meen de laatste litterator, die exegese

des N. V. gaf, volbragt met die uitgave een goed werk, welks waarde rijst door de daaraan gevoegde *dissertationes de glossis* en *de trajectonibus in N. T. contextu*. In de eerstgenoemde opende hij een spoor, dat wel met groote omzigtigheid moet betreden worden, doch dat vaak den schriftverklaarder op den rechten weg brengen zal, vooral wanneer men het niet met WASSEBERGH daarvoor houdt, dat ἡ τούτ' ἐστὶ, ὃ ἐστὶ γὰρ eene glosse doet verwachten; in de andere gaf hij een teeken van den vrijen geest van onderzoek, die Francker's school kenmerkte, waar hij b. v. ten opzichte der *verzoekingsgeschiedenis* durfde zeggen: *credimus esse narrationem allegoricam, quam christianus aliquis e Judaeis finxerit*, en elke interpretatie mislukt achtte, die het verhaal hield voor eene *vera historia*.

Gelukkig was de tijd aangebroken, dat de theologen de uitlegging des N. V. rekenden te behooren tot hunne taak; die het begonnen, zoo als HERMAN ROYAARDS en JODOCUS HERINGA te *Utrecht*, JOANNES VAN VOORST te *Leiden* en PETRUS ABRESCH te *Groningen* — ik noem de vier voornaamsten — verzuimden daarom de dogmatiek niet, doch plaatsten haar onder het gezag der exegetische en doceerden aan hunne studenten eene *bijbelsche* theologie, vrij wat minder dan voorheen in het keurslijf der kerkleer gewrongen.

Over het onderwijs dier mannen en den bekenden of vermoedelyken invloed dien zij hebben gehad, moeten wij wat nitvoeriger handelen. Lange jaren hebben zij het *munus academicum* vervuld, veel gezag in de kerk bezeten; een is er onder hen, dien ik bijna als het ideaal van een hoogleeraar in de godgeleerdheid zou beschouwen: HERINGA. Hij was hoogleerd, eer hij dien titel voeren mogt; hij behoorde dus tot de klasse van hoogleeraars, die het zijn vóór dat ze benoemd worden; en heeft men er, die het na hunne benoeming werkelijk worden, dat er nooit in ons vaderland een derde soort ontsta, de soort van hen, die wel de benoeming maar niet de bekwaamheid bezitten. Vrees echter niet, wat HERINGA aangaat, dat mijne ingenomenheid mij zal beletten om der waarheid hulde te bewijzen en mij de zwakke zijde van dien waarlijk grooten man doen voorbijzien. Hij was een alumnus van de Groningsche school, waar de jeugdige Vries met stalen vlijt vooral van de lessen van PETRUS ABRESCH gebruik gemaakt had. De naam diens leermeesters werd door velen, even als door HERINGA, in eere gehouden. "Was de methode

“van zijn onderwijs” — dus spreekt een zijner leerlingen (*Biblioth. van Theol. letterk.* 1803 bl. 396) — “voor nieuwe-lingen wat omslagtig, en kon zijne voordragt in 't openbaar meer bevalligheid en goeden smaak hebben, voor den na-denkenden discipel in het uitlegkundige was hij veel waard.” “Ik herinner mij,” dus gaat onze berigtgever voort, “toen ik zijn leerling was, meer dan één wenk van liberale denkwijze in zijne collegiën, vooral over ERNESTI's *institutio*, vernomen te hebben, doch altoos ingewikkeld, zoodat iemand die niet verder zag, dan de gemeene hoop, het niet merkte.” Vrees voor de beschuldiging van heterodoxie maande hem gewis tot die soort van voorzigtigheid; in jonger jaren, predikant te *Groningen* zijnde, had hij tot de orthodoxe rigting, ja partij behoord en was met zijnen toenmaligen ambtsbroeder, nu zijn collega in de faculteit, LUBBERS onder hen opgetreden, die Prof. VAN DER MARCK bij het collegie van curatoren en professoren der hoogeschool van onregtzinnigheid beschuldigden. Wat ketterjagt vermogt, had hij gezien; het was of hij hoe langer hoe meer zich in zich zelve terugtrok; men vergaf het hem niet, dat hij VAN DER MARCK van de academie had helpen verwijderen. Wel heerschte er groote ingenomenheid met zijne geleerdheid, maar met zijn persoon had men weinig op, en vooral te minder, naarmate de vriendelijkheid van MUNTINGHE zijne stroefheid nog iets sterker deed uitkomen. Een doorkundig exegeet, dat mogt hij heeten. In 1752 te *Groningen* student geworden, na het voorbereidend onderwijs daartoe van zijnen vader, den kundigen Zwolschen rector genoten te hebben, ging hij ook elders zich oefenen. Als student gaf hij proeven van zijne bekwaamheid in de Oostersche talen, waarvan hij te *Utrecht* onder RAU veel werks gemaakt had; ook woonde hij daar lessen in de godgeleerdheid bij. Met de gunstigste verwachtingen zag men hem de vacante plaats van M. BERTLING innemen. Die verwachting was niet beschaamd; in 1787 had hij reeds 13 jaar lang getoond, dat hij niet alleen inaugureerende, maar ook doceerende de *hermeneutica sacra* het *optimum theologiae praesidium* achtte, en den geest van ERNESTI goed begrepen had; van dezelfde hermeneutische bekwaamheid had hij in 1786 eene proef gegeven in het eerste stukje zijner *paraphrasis epistolae ad Hebraeos*; bij zijn leven door een tweetal gevolgd en in 1817 door zijn leerling HERINGA met een vierde vermeerderd. Eene verbazingwekkende belesenheid straalt in dit werk door;

zij gaat gepaard met eene gezondheid van denkbeelden, zoo groot, dat het ons niet verwondert, deze *paraphrasis* door BLEEK in diens beroemden commentaar met goedkeuring aangehaald te zien, hoewel hij ze slechts uit de citaten bij andere commentatoren heeft leeren kennen. Acht deze geleerde onzen ABRESCH hoog, hoe HERINGA over hem dacht, staat elders te lezen, en met hoeveel regt VAN HENGEL hem eenen *interpres egregius* noemde, bewijs ik u ten overvloede, door een enkel staal van die gezonde denkbeelden bij te brengen, dat nuttig is, als ik mij niet bedrieg, voor deze dagen, nu eene valsche akribie een *overdreeven* gewigt wil gelegd hebben op het al of niet voorkomen van het artikel in het N. T. Dus klonk de waarschuwendende stem van ABRESCH, waar hij bij Hebr. I, vs. 1 aanteekent: "*in textu Graeco est ó θεός: igitur videri possit esse in emphasi, nec Deum universo intelligi, sed verum imprimis Deum, Deum Israelitarum. Re tamen diligentius inspecta non talem in articulo voci nominatim θεός proponendo, apud Paullum, etiam in hac epistola, ἀκριβείᾳ invenis, ut hoc quidem loco, ubi contextus non adjuvat, ille sensus emphaticus pro certo poni possit.*" Zonder nu te durven stellen, dat hetgeen men de *bijbelsche rigting* gelieft te noemen de bij uitnemendheid *Nederlandsche* is, en ABRESCH dien ten gevolge als een *per excellentiam* Nederlandsch theoloog mag geprezen worden — hoewel ik dit gaarne van de Groningsche opvolgers van ABRESCH wil verdragen — mag ik beweren, dat ABRESCH den regten weg is beginnen in te slaan, om door naauwkeurige woord- en zaak-ontleding den zin van de Schrift te begrijpen, zonder vooraf vastgesteld te hebben, wat er staan moest. In dit opzigt is de volgende plaats uit zijne reeds vermelde *oratio aditialis* klassiek te noemen; gij vindt ze, pag. 21 sq. *illud negari potest, e minimis quibusque, immo e grammaticalibus, si ita placet, minutius, verum saepenumero loci alicujus intellectum pendere, quin universae orationis dignitatem atque altitudinem; quod si generatim verum est, quanto magis de Tabulis divinis, quarum abditus sensus, magnumque, quod in illis dominatur, dicendi artificium, in electione et constructione vocum vocularumque minimarum quam creberrime delitescunt.* Dat de man toch voortdachte op twee gedachten en niet doorgaande den zelfstandigen weg van onderzoek durfde blijven bewandelen, al had hij dien ingeslagen, bewijst ons het zeggen van een zijner tijdgenooten, die ons verhaalt, dat als op het collegie eene of andere § wat heel vrijzinnig was

behandeld, men er stellig op rekenen kon, dat de behandeling der volgende iets meer van de kerkelijke kleur hebben zou. Intusschen zij zijn exegetiesch streven geroemd, om langs grammaticalen weg den zin der Heilige Schrift te verklaren, en zoo de grondslagen eener bijbelsche theologie te leggen. Ik weet wel, dat de lofredenaar van ROYAARDS, die de nagedachtenis van dezen leermeester gchuldigd heeft, D. H. WILDSCHUT, hetzelfde van den Utrechtschen hoogleeraar beweerd en daarvan voorbeelden bijgebragt heeft: maar als ik die voorbeelden naga, zoo als ze uit ROYAARDS' onuitgegeven *explicatio vocabulorum N. T. graecorum, ad Theologiam praecipue pertinentium, opposita TELLERI imprimis BAHRTII aliorumque interpretationibus*, zijn medegedeeld, vind ik toch eigenlijk meer eene soort van concordantie, dan proeven van grammaticale historische interpretatie; ook bemerk ik vooral doorgaande den toeleg, om de kerkelijke verklaring tegen TELLER en BAHRT en dergelijken te handhaven. Gelukkig bespeur ik in deze *explicatio* van ROYAARDS het streven naar volledigheid en helderheid, welke laatste deugd hij anders geheel miste: sla b. v. eens open zijn *diatribe de divinitate J. C. vera*, een onderwerp dat toenmaals de pen van meer dan een professor bezig hield; want behalve ROYAARDS, VAN VOORST en HERINGA, gaf D. VAN DE WIJNPERSSE eene door het Haagsch genootschap bekroonde verhandeling over de godheid van CHRISTUS. HULSHOFF, in zijne laatste levensjaren sterker voorstander van dit leerstuk dan in zijne vroegere dagen, verklaarde "niet te gelooven, dat "alle tegensprekers der Godheid van JEZUS CHRISTUS te zamen "eene zoo voldoende verhandeling voor hun gevoelen in 't "licht konden brengen, als deze ééne tegen hetzelfde was." Vooral werd de arbeid van ROYAARDS gezocht en geprezen; de aureool van onverdachte regtzinnigheid omgaf zijn naam; de deputaten op de *Synodus*, in 1791 te *Gorinchem* gehouden, betuigden hunne blijdschap, "dat des Verlossers Godheid door "één van 's lands hoogleeraren (ROYAARDS werd bedoeld) zoo "mannelijk verdedigd was." Zoo wij een blik slaan in zijn geschrift, vinden wij zooveel duisterheid in zijne voorstelling, dat wij volkomen begrijpen, met hoe goede reden zijn oude leerling JOHANNES CLARISSE in 1805, toen ROYAARDS reeds 17 jaren het professoraat bekleed had, in het openbaar, hoewel anoniem, een berigt tot zijn lof moest aanvangen met de vermelding van het feit, dat men sedert verscheidene jaren in het publiek niet gunstig over het onderwijs van ROYAARDS geoordeeld had,

en het besloot met de betuiging: "hoezeer zijn voorstel min "elegant en wel eens wat ingewikkeld was en Recensent "(CLARISSE namelijk) het niet altijd met hem eens kon zijn, "erkent deze echter gaarne en openlijk veel, zeer veel van "prof. ROYAARDS geleerd te hebben." Daaraan twijfelen wij niet, al nemen wij de vrijheid ABRESCH boven hem te stellen en HERINGA, des eersten ambtgenoot, des laatsten leerling, als den man te begroeten, die aan de Utrechtsche hoogeschool in het einde der vorige eeuw voor de theologie een nieuwen dag deed aanbreken.

Met het beeld dezes mans voor mij, erken ik de moeilijkheid om over hem met juistheid te spreken. Geen hoogleeraar heeft grooter invloed gehad. Van zijne wetenschappelijke werken hebben wij reeds meer dan één beschouwd. Hier zij vooral het boek genoemd, dat hij schreef eer hij den professoralen zetel innam, zijn door het Haagsch genootschap in 1793 uitgegeven vertoog *over het vereischt gebruik en hedendaagsch misbruik der kritiek in de behandeling der Heilige Schriften*; wil men billijk zijn, men lette dan op het jaar der uitgave en bedenke, dat die wetenschap nog in hare geboorte was. Hooren wij, hoe HERINGA zelf later over dit werk oordeelde. In 1832 schreef hij (*Godg. bydr.* bl. 783 volg.): "deze verhandeling is in 1790 bekroond en ik heb "sedert 43 jaren, die er na het schrijven van dat stuk ver"loopen zijn, genoeg geleerd, om in hetzelfde vele leemten te "zien." Wij hebben geene reden, om deze zelfkritiek te kritiseeren; maar wij mogen het oog niet sluiten voor al het goede, waardoor die arbeid toen zich aanbeval. De gematigdheid, met welke hij over hen handelde, die naar het algemeen gevoelen de kritiek misbruikten (bl. 266 en volg.), b. v. over EICHHORN, levert een allergunstigst getuigenis van zijne wetenschappelijkheid, dubbel te waardeeren, omdat hij in die dagen den naam zijner eigene regtzinnigheid in gevaar gebracht zag. Doch laat alles wat er in dat boek staat gansch en al verouderd zijn, het boek zelf blijft een monument van HERINGA's geleerdheid, en was een verblijdend teeken van hetgeen hij worden en wezen zou op het hooge leergestoelte, dat hij den 5^{den} Junij 1794, als opvolger van den op 85-jarigen leeftijd overledenen BURMAN (den kleinzoon) beklom en waarop hij met den meesten ijver voor de beoefening der kritiek strijden bleef. De bijna onbeschrijfelijke naauwkeurigheid, die al zijn werken kenmerkte, kwam hem bij uitnemendheid te stude.

Trouw bleef hij den regel volgen, dat de exegese door kritiek moest worden voorafgegaan en dien regel beval hij ernstig den talrijken kring zijner leerlingen ter behartiging aan.

Haast ontelbaar is de schaar van dienaren der kerk, welke door hem gevormd zijn; die discipelen nemen aan de hoogeschoolen van ons vaderland tegenwoordig de voornaamste plaatsen in. In de kunst om bij jonge lieden evenzeer lust tot wetenschappelijke kennis als tot praktische werkzaamheid op te wekken, heeft hij — mij worde deze getuigenis ver- gund — al zijne voorgangers overtroffen en is hij door later levenden zelden geëvenaard. Ik zal mij bevljtigen, kort en zaaklijk, den invloed diens hoogerwaardigen mans te schetsen.

Het nu levend geslacht moet weten, dat dezelfde HERINGA, wiens school in later tijd geacht werd de kweekschool van kerkelijke regtzinnigheid te zijn, in de eerste jaren zijner ambtsbediening in *Nederland* meer geschuwd werd, dan ooit in onze dagen een leerling van *Groningen* of *Leiden*. Het is een welbekend feit dat bij vacante gemeenten, vooral in de provincie *Utrecht*, de spreuk algemeen was: “wij lusten geen “Hering”: d. i. discipelen van HERINGA begeeren wij niet. Wie in de eerste jaren dezer eeuw te *Utrecht* uit eene beurs studeerde, kreeg het gebod, om HERINGA's collegiën te mijden. Beklaag met mij allen, die aan dezen kwaden raad gehoor gaven. “Die van des hoogleeraars onderrigt en leiding “gebruik bleven maken, waren niet velen. Ik zou hen kunnen tellen.” Zóó schrijft een der weinigen, VAN DER WIL- LIGEN, waar hij de hoogachting, die zijn mede-student DON- KER aan HERINGA toedroeg, gedenkt. Wie had beter methode van studie dan HERINGA? Hoe uitnemend had hij zelf ge- studeerd, toen hij te *Groningen* onder de leerlingen van ABRESCH in den regten zin des woords schitterde. Daar had hij, als twintigjarig geleerde, den 7^{den} December 1785 een *dissertatio-philologico theologica* verdedigd *de formula baptismi*. Het 1^e deel handelt over de beteekenis der formule, het 2^e over hetgeen uit die formule van het leerstuk der triniteit voortvloeit. Dat 1^e deel getuigde van opmerkenswaardige on- bevangenheid; vooraf geplaatst vinden wij de opmerking (pag. 16) *verba haec eĩs τὸ ὄνομα κ. τ. λ. non continere formulam, ita ut JESUS praescripserit, haec praecise vocabula in administra- tione baptismi esse adhibenda et inter baptizandum pronun- cianda; si enim haec verba recitanda jussisset servator, sine dubio obsecuti fuissent Apostoli*. De woorden *eĩs τὸ ὄνομα* worden

verklaard: *ad religionem atque cultum Patris, Filii et Spiritus Sancti*. Dat het *Matthaeus-Evangelie* oorspronkelijk in het Grieksch geschreven zou zijn, schijnt HERINGA in twijfel te trekken. En reeds toen, in 1785, waarschuwde hij voor de *quaestiones subtiliores, quae nostris temporibus in Theologorum scholis prostant* over het dogma van de triniteit. Inderdaad is deze *dissertatio* een uitmuntend stuk, de lofzangen, waarmede EELCO TINGA, HENRICUS WEYTINGH en J. VAN SLOGTEREN, de eerste in het Grieksch, de beide laatsten in het Latijn, den arbeid van hunnen *Commilito* begroetten, allezins waardig.

Welnu — was het billijk, dat men der Utrechtsche jongelingschap het bijwonen van de lessen van zulk een man afried? Zonder te beslissen, hoeveel een laffe naijver, die ongaarne een kweekeling van de Groninger akademie op de Utrechtsche catheder zag, hier wel gewerkt hebbe, zullen wij dit vooral in aanmerking nemen, dat de studie en het standpunt van den jeugdigen hoogleeraar zeer verschilde met dat van de mannen, welke in de theologische faculteit, zoo als die toen zamengesteld was, alle gezag oefenden. J. A. VOS was 20 Jan. 1794 na een professoraat van 25 jaren emeritus geworden; BACHIENE overleed reeds 19 October 1797; G. VAN OORBDT, die de door het emeritaat van BONNET ontstane vacature in 1805 innam, was even als SEBALD RAU te vredelievend, om partij te nemen; BONNET en ROYAARDS genoten het hoogste gezag bij de kerk. Ras bleek het, hoezeer die invloed zich tegen HERINGA gelden liet. Zijn collega ROYAARDS opende de algemeene vergadering van het Haagsch genootschap, 12 September 1799, met eene aanspraak, waarvan het onderwerp was: *de verkeerdheid en het gevaar dier denk- en leerwijze, waardoor men de leerstellingen en plegtigheden van het Christendom schijnt te willen behouden en echter dezelve geheel naar den natuurlijke godsdienst verklaart en vormt*. Het is waar, dat in dit stuk de naam van HERINGA niet genoemd wordt, maar de conjectuur is niet al te hyperkritiesch, die ik waag, dat er op HERINGA gedoeld is, toen de spreker aldus zich hooren liet: “men weet van CHRISTUS als God, als Gods zoon te spreken, “en plaatst hem evenwel ver beneden den waren God, daar “men, of eene zekere vooraanwezigheid, of eene goddelijke “zending, door welke vereering de zender vereerd zou worden, of op zijn hoogst genomen, eene verhevene heerschappij, “de grond dier benoeming meent te zijn. Men heeft veel op “met den *H. Geest*, bidt om de schenking en werking van

“dien Geest, spreekt van eenen Goddelijken geest, van welken
 “in de boeken van het O. zoowel, als van het N. Verbond
 “gesproken wordt, en beschouwt hem echter slechts als hulp-
 “middelen en gaven, die God en CHRISTUS gebruiken,” enz.;
 of waar hij klagend uitroept: “onze leeftijd is vruchtbaar in
 “uitvinding! Men heeft ons een nieuw soort van wijsheid op-
 “gedischt, die dienstbaar moest zijn aan een bijzonder oog-
 “merk. Elke schrijver van het N. V., doet men afzonderlijk
 “spreken, om daaruit op te maken, hoe hij omtrent de ge-
 “loofsleere gedacht hebbe. En in zoo ver is daarin veel waar-
 “heids en voordeels te vinden. Maar hiervan heeft men
 “zijne partij weten te trekken. Het eene stuk wordt bij den
 “eenen breedvoeriger, meer ontwikkeld, dan bij den anderen
 “behandeld; en zœo iets, doet men dan als een bijzonder ge-
 “voelen van zulk eenen schrijver of spreker doorgaan, waar-
 “aan men zoo niet gehouden is.” Ja, in 1803 legde ROYAARDS
 het rectoraat neder met eene *oratio de iis quae animum erigant
 demissum contemplantium hodie rem Christianam*, juist zœo spre-
 kende, alsof aller ziel met vrees voor den ondergang der kerk
 vervuld moest zijn. Ik zal slechts met weinig regelen die
 dagen van twist voor de herinnering mijner lezers oproepen;
 want ik weet, dat HERINGA ongaarne er over sprak en wilde
 gesproken hebben. Hij had te veel eerbied voor de bekwaam-
 heden van BONNET, om niet diep te betreuren, dat deze,
 die altijd een liefhebber van polemiseeren geweest was, het
 laatste tijdperk van zijn leven ontsierd heeft door een twist-
 geschrijf, hetwelk, zoo als een zijner biographen zegt, dui-
 delijk aantoonde, dat de geestvermogens des hoogleeraars mer-
 kelijk verzwakt waren. En hij en ROYAARDS hebben HERINGA
 veel leeds berokkend. De inaugurele oratie van HERINGA: *de theo-
 logiae in scholis institutione ad praesentem reipublicae christianae
 conditionem prudenter accommodanda* scheen in sommiger schat-
 ting te zeer met de vrijheidszucht dier tijden besmet te zijn
 en wekte vooral misnoegen, omdat zij er rond voor uitkwam,
 dat men het verschil moest laten gelden tusschen de leer van
 het N. T., de bijbelsche theologie, en de leerbegrippen van
 later eeuwen, de christelijke dogmatiek. Bovendien klonk het
 in menig oor heterodox, dat hij, zich beroepende op hetgeen
 voor onze dagen in den redeneertrant, dien CALVYN in zijne
Institutio volgt, verouderd is, uitdrukkelijk verzekerde, over-
 tuigd te zijn, dat men de aandacht op andere quaestiën ves-
 tigen moest, dan op het wederleggen van SOCINUS en ARMI-

NIUS, en de leerwijze inrigten naar den eisch van het heden. Mij dunkt ik zie enkele aangezigten betrekken, als de rede-naar (pag. 29) de *simplicitas* in de studie der theologie aanprijst en ter harer aanbeveling zich aldus hooren laat: *quae quidem accurata et vere docta simplicitas, ut in omni sacrarum literarum interpretatione veritatis notam habere soleat, ita ad quorundam theologiae capitum intelligentiam viam patefacit et planam et vero etiam proximam. Documento esse possent, si forte res, quae in omnium est oculis, exemplorum illustratione indigeat, documento igitur sint loca illa a nonnullis sedulo tractata de duplici testamento gratiae; item (liceat autem cum schola paullisper βαρβαρῶν) de vocatione interna, de regeneratione, vivificatione, conversione, sanctificatione, cæteris; porro de confirmatione et obsecratione, quibus si quis, aliqua ex parte, addere velit illum de triplici Christi officio locum, non erit fortasse, quod multum refragemur.* En als ik er eindelijk op let, dat hij in COCCEJUS den grootsten geest op het gebied der vaderlandsche theologie begroet, al wettigt hij die lofspraak door een beroep op den eerbied der BURMAN's voor dezen, dan begrijp ik ligt, dat sommigen het *auditorium* verlieten, zeer bezorgd voor den roem der regtzinnigheid, die aan de Utrechtsche school op dit tijdstip door niemand betwist werd. Nog zweeg het misnoegen; maar toen in 1803; dus na de uitgave der zeer berucht geworden *briefwisseling over de Godheid van den Heiligen Geest* tusschen HERINGA en zijnen vroegeren leerling C. VAN HERWERDEN, predikant te Amerongen, (wiens volgende Evangelie-bediening — hij stierf als predikant van Schiedam — loffelijker gedachtenis verwierf, dan een twist, waarover hij later veel spijt gevoelde), in welke briefwisseling HERINGA beschuldigd werd, gezegd te hebben: “gij kunt wel zalig worden, al geloofdet gij niet, dat de Heilige Geest God “is;” in de *Bibl. van theol. letterk.* (bl. 595 vl.) zijn onderwys hoogelijk geroemd en op de getuigenis van de vier oudste predikanten van Utrecht zijne regtzinnigheid boven allen twijfel verheven was, schreef BONNET, die reeds sedert Maart 1795 opgehouden had de predikatiën van HERINGA aan te hooren, zijn *eerste brief aan een vriend*, die door HERINGA met eene *afgeperste verdediging* nog in datzelfde jaar beantwoord en spoedig gevolgd werd door een *tweede brief aan een vriend*. HERINGA hield het er voor, dat BONNET zelf die brieven niet opgesteld had. Hij keerde de beschuldigingen af met een beroep op zijne geschriften en verklaarde zich bereid, dadelijk

zijn systeem door den druk gemeen te maken, zoodra BONNET het zijne zou uitgegeven hebben. Bezadigd zette hij de verdediging zijner regtzinnigheid voort in het *vervolg der afgeperste verdediging*, en wederlegde iets later de *bijlagen tot de twee brieven aan een vriend* (1804) door zijn *tweede vervolg der afgeperste verdediging*. Maar al was hij nu negen jaar lang het voorwerp van miskenning en laster geweest, hij be- tuigde het heilig voornemen te hebben, om op den ingeslagen weg voort te gaan. Toen was hij reeds, wat hij zijn leven lang zocht te zijn — een bijbelsch theoloog; bijbelsch, niet kerkelijk-regtzinnig, leerende zóó en zooveel van de Christelijke waarheid, als hij daarvan door exegetiesch onderzoek in den bijbel vond. Vijftig of zestig jaar geleden was zulks inderdaad eene nieuwigheid; het volgen van deze manier maakte het systeem veel dunner, de polemica veel minder belangrijk, en het gaf, bewust of onbewust, nog al vaak aanleiding, dat de kerkleer met hare vaststaande bewijzen eenig gevaar liep.

Bestreed HERINGA dan ooit opzettelijk de kerkleer; legde hij het ooit daarop toe? Ik durf in gemoede die vraag ontken- nend beantwoorden; ik wil nog eene schrede verder gaan en zeggen, dat elk zijner leerlingen, die ze bestreed, zeer tegen zijn geest handelde. *Festina lente* was zijn spreuk, waarbij hij vooral op het *lente* den klemtoon legde. Hij bediende zich liefst van bijbelsche uitdrukkingen en raadde het opvolgen van deze gewoonte zijnen leerlingen ten sterkste aan. Het ge- bruik van het woord *drieëenheid* keurde hij af als onbijbelsch; de bijbelsche leer van Vader, Zoon en Geest verdedigde hij met volle overtuiging. Als de gemeente onder zijn voorgang ten slotte het 7^e vers van den *avondzang*, geplaatst achter de berijmde psalmen, zou aanheffen, veranderde hij den daarin voorkomenden laatsten regel: "*drieëenig God! u zij al d'eer*" op deze wijze: *volzalig God! u zij al d'eer*. Aan het in acht nemen van dit gebruik werden zijne leerlingen herkend, ter- wijl hij ze overigens van elk uiterste, van elke nieuwigheid terughield. In de onder hem verdedigde Dissertatiën vinden wij zelden gevoelens, die van de algemeen aangenomene af- wijken. DONKER CURTIUS, die in 1799 onder hem promo- veerde en door hem "een mijner bekwaamste leerlingen" ge- noemd werd, maakte welligt de eenige uitzondering met zijn specimen *de apocalypsi ab indole, doctrina et scribendi genere JOHANNIS Apostoli non abhorrente*; daarin was het gevoelen uitgesproken, hetwelk nu zooveel toejuiching vindt, dat de

Apocalypse vóór het Evangelie door JOHANNES geschreven is. Veel degelijks leerde HERINGA zijnen leerlingen, veel vreemds niet. Daartoe was hij te voorzigtig; de miskenning van zijn streven en het misbruik, dat later van zijn naam gemaakt werd, noopte hem tot een bedachtzaamheid in het spreken, die hem den altijd meer of min twijfelachtigen roem van groote gevatheid verwierf. Ik althans acht het eene zeer overdreven zucht tot zwijgen, als hij in zijne verhandeling over de *leer van JEZUS en de Apostelen betreffende de Engelen* (Haagsch genootschap, 1811) op alle plaatsen, waar van Engelenverschijningen gesproken wordt, de letterlijke verklaring volhoudt, en slechts ééne plaats voorbijgaat, namelijk Joh. V. 4, misschien wel, omdat hij geen kans zag hare echtheid te verdedigen. Prijzenswaardig is zulk eene voorzigtigheid niet. Doch, het zij tot verklaring of verontschuldiging van zijn gedrag gezegd, de gebeurtenissen, welke hem eene *verdediging afpersten*, hadden hem die omzigtigheid op gevoelige wijze ingescherpt.

Zullen wij nu zijn onderwijs wat nader leeren kennen, zien wij dan hoe hij de dogmatiek onderwees! Zij bestond blootelijk in eene ordelijke opgave van bijbelplaatsen, eene korte historia dogmatis en eene epicrisis des hoogleeraars; uitgaande van de goddelijke ingeving der Schrift, die hij wel niet in den sterksten zin, toch ook alles behalve in laxe beteekenis opvatte, moest hij de onmogelijkheid van tegenstrijdigheden in de Schrift aannemen en al zijn vernuft inspannen op het vinden en handhaven eener harmonie des bijbels, waardoor alle zwarigheden schenen opgelost te zijn.

Wat dogmatiek heette, was dus eigenlijk bijbelsche theologie; wel nog geene bijbelsche theologie zóó, dat de onderscheidene schrijvers en schriften behoorlijk uit elkander gehouden en afzonderlijk behandeld werden, en het leerbegrip des eenen gescheiden bleef van dat des anderen; zóó ver was hij nog niet gekomen; maar hij exegetiseerde de schriften, om zoo te laten blijken wat zij leerden. Die bijbelsche dogmatiek had eene eenigzins kerkelijke kleur, omdat zij hoofdzakelijk zich bepaalde bij de dus genoemde *loca classica*; welke loca werkelijk classica waren, dit zeide de kerkleer; in zoo ver was en bleef zijn dogmatiesch onderwijs dienstig aan de handhaving der kerkelijke dogmatiek.

Waarin lag nu eigenlijk het geheim van den invloed dien hij had? Hoe laat zich toch verklaren, dat de meest uiteen-

lopende rigtingen uit zijn school zijn voortgekomen? Dat lag in zijn *methodus docendi*: zij was niet eene, die de gedachten der toehoorders beheerscht, maar eene die opwekt; niet eene die zegt: *zoo is het*, maar eene die vraagt: *zou het zóó zijn?* niet eene die voorschrijft, maar eene die aanraadt — bloot exegetiesch, allermint philosophiesch. "*Philosophiam in exponenda Theologia Christiana nunquam fere in scholis suis adhibuit;*" zoo spreekt, en zeer naar waarheid, HERINGA's opvolger, VINKE. Met dat oordeel stemmen wij gewis in, terwijl wij uit dat gemis van philosophiesch element met VINKE het verschijnsel verklaren, dat HERINGA was een *theologus Biblicus, non dogmaticus*. Wij noemen dit voor dien tijd een gelukkig verschijnsel, omdat wij nu aan HERINGA werkelijk de eer mogen toekennen van den krachtigen stoot gegeven te hebben, door welken de scheiding tusschen bijbelsche theologie en kerkelijke dogmatiek eindelijk ook in ons vaderland tot stand gekomen is. Als geleerd schrijver heeft HERINGA veel minder geschitterd dan als akademiesch docent. Voor een onderwijzer als hij, voor een man van zulk een praktischen geest, was het dienen van de wetenschap slechts bijzaak, het vormen van menschen hoofdzaak. Hij jaagde in dit opzigt een hem lief geworden ideaal na; sedert hij te Utrecht opgetreden was, mogt hij negen jaren lang den omgang genieten en op het voorbeeld staren van JACOBUS HINLOPEN, die daar den 7^{den} November 1751 de Evangeliebediening aanvaard had en in de schatting van HERINGA de voortreffelijkste leeraar des Evangelies heeten mogt. Zestien jaar na HINLOPEN's dood herhaalde de hoogleeraar (*Kerk. Raadvr. en Raady*. I, bl. 135) dit getuigenis: "onder alle leeraren, welke ik immer persoonlijk heb leeren kennen, herinner ik mij niet, iemand ontmoet te hebben, die, mijns achtens, meer wijsheid met wetenschap, meer voorzigtigheid met ijver, meer bevalligheid met achtbaarheid, meer ootmoedigheid met bewustheid van hetgene hij was en had, zamenpaarde, dan de godvruchtige en menschlievende dienaar van JEZUS CHRISTUS in de gemeente te Utrecht, JACOBUS HINLOPEN." Deze man was zijn ideaal; daarom beijverde hij zich veel meer, om menschen te vormen, dan om geleerden aan te kweeken. Was hij de leermeester van al zijne leerlingen, velen hunner werd hij als een vader. Puntig, geestig, fijn, wist hij aan zijn gesprekken een vorm te geven, die ook het oor des jeugdigen tot luisteren uitlokte. Hij had er slag van om jeug-

digen overmoed zachtken neêr te zetten. Wie herinnert zich niet, hoe hij eens, op zijn avond-collegie het onderwerp, dat de volgende keer zou behandeld worden, bepalende, als zoodanig opgaf de geschiedkundige bijzonderheden van het lijden des Heeren; een zijner hoorders toonde zich over zulk eene keus verbaasd; hij vond zoo iets voor studenten veel te gemakkelijk. De volgende week kwam het gezelschap bijeen; de eerste vraag, welke HERINGA deed, werd gerigt tot den student, die met zulk een gemakkelijk onderwerp geen vrede gehad had, en die eerste vraag was: "waar woonde PONTIUS 'PILATUS?" "Te *Jeruzalem*," luidde het antwoord. "Mijn 'vriend, dat hebt gij mis; de Romeinsche stadhouder resideerde te *Caesarea*. Denk er aan, als gij later op uwe catechisatie de geschiedenis van het lijden vertellen moet."

Zulke proeven leven nog in de herinnering van velen; maar zij alleen zijn het niet, die als verklaring van zijn invloed mogen gelden. Die laat zich verklaren deels uit het bijbelsche zijner rigting, deels en vooral uit zijn anti-philosophiesch streven. Hij had met wijsbegeerte niet op, en daarin stemde hij overeen met de rigting van de meeste predikanten, ja van de meeste Nederlanders, terwijl de bijbelsche kleur van zijn onderwijs strekte ter aanbeveling bij een volk en een tijd, die doordrongen waren van de overtuiging, dat men in de godsdienst veel moet gelooven, ook zonder het te begrijpen; de hoogleeraar, welke dien regel volgde, was een man naar het hart van zijne landgenooten. HERINGA was in *Utrecht* niet alleen de gevierde hoogleeraar, maar ook de burger, die in allerlei betrekkingen zich beschikbaar stelde, die met woorden en daden in den uitgebreidsten zin des woords voor zich zelve de les betrachtte: *non scholae sed vitae*. Zijne wetenschap werd geëvenaard door zijne wijsheid en zijne geleerdheid overschaduwde door zijne vroomheid. Hebben de harde lessen van bittere ondervinding hem verlokt, om de voorzigtigheid zóó ver te drijven, dat er scherpzinnigheid noodig was, om haar van onopregtheid te onderscheiden, dit laat zich wel niet regtvaardigen, maar toch verklaren. Wie heeft geen woorden van verschooning op de lippen ten beste van een man, die, waar ook beschouwd, ons het beeld vertoont van een wijzen geleerde, en aan wiens nagedachtenis eene waarachtige hulde wordt gebragt, als wij zeggen: hij is niet slechts een groot man, hij is meer geweest: wijs en goed beide, een grondig beoefenaar der godgeleerde wetenschap,

omdat hij een opregt vriend van zijn goddelijken Meester geworden was? Ik ben geneigd te gelooven, dat de omzigtigheid, die doorgaands zijne woorden en daden kenmerkte, de vrucht was van zijne overtuiging, dat de waarheid des menschen volle eigendom aan deze zijde des grafs niet heeten mag. Heftigheid bleef hem vreemd, omdat hij de mogelijkheid van dwalen nooit voorbijzag, noch bij zich zelve, noch bij anderen. Onopgemerkt zij het niet, dat in het eerste geschrift, waarmede hij als schrijver het wetenschappelijk gebied betrad, en bij de laatste maal, dat hij in den kring der geleerden het woord voerde, de spreuk van MARCUS AURELIUS ANTONINUS door hem nagezegd werd: "indien iemand mij wederleggen en aantoonen kan, dat ik dwale — blijmoedig zal ik veranderen; want ik zoek de waarheid." Den Griekschen tekst vindt gij achter het titelblad zijner Dissertatie in 1785 gedrukt; met de vertaling dier woorden ving hij zijne *voorzetting over de waarheidsliefde* aan, door hem uitgesproken bij de openbare zitting der derde klasse van het *Koninklijk Nederl. Instituut*, weinig maanden vóór zijn onverwachten dood, die hem den 18^{den} Januarij 1840 naar de gewesten der waarheid zachtkens overvoerde.

Ik heb getracht zijn beeld in eenige kenmerkende trekken te schetsen; mogt het zóó door mij geschied zijn, dat ik rekenen mag voldaan te hebben aan den wensch, dien hij na het lezen van VAN DER PALM's *Lijkrede op BORGER* uitte: "Ik hoop, dat men na mijnen dood meer van mij spreken zal als van een *goed*, dan als van een *groot* man."

Ik heb ook JOHANNES VAN VOORST genoemd als een dergenen, die voor de uitlegging des N. T. de baan geopend hebben. Zoek nu niet al te haastig de resultaten van 's mans exegetiek in zijn *Compendium Theologiae Christianae*, in 1808, 1814 en 1827 uitgegeven, zelfs in het Hollandsch vertaald. Dit *Compendium* bewijst dat zijne dogmatische lessen een zekeren middenweg zochten tusschen het kerkelijk systeem en de meer vrije behandeling der leer, en zoo werden gedrukt, dat bij de openbare uitgave de kerkelijk goedklinkende naam des auteurs niet in verdenking gebracht werd. Alleen ten opzichte van de kerkelijke leer der satisfactie en de geliefkoosde bewijsvoering *à priori*, sprak hij een vrij woord, dat echter te gelijk getuigde van het gemis van alle wijsgeerig denken. Lees slechts deze plaats, pag. 94 van den eersten druk: "*Cum id, quod Dei filius in gratiam hominum (sive eorum loco) prae-*

"stitit, divino consilio factum constat, non quaerere opus est, id
 "an Deo dignum et necessarium sit? De absoluta vero neces-
 "sitate eo eventu minime constat, nisi statuere velis, nullam
 "prorsus actionum divinarum differentiam esse, et Deum adeo,
 "quidquid agat, necessario et nihil omnino pro arbitrio agere;
 "quae in hanc causam afferuntur sacrae scripturae loca absolu-
 "tam quoque rei necessitatem non demonstrant." Zoo was er iets
 gezegd en toch niet zoo heel veel, en duidelijk getoond, dat
 men door dogmatiek nog niet verstond de *philosophica doc-*
trina de religione. Dat moet gij dien mannen echter niet zoo
 zwaar aanrekenen; de Leidsche hoogeschool wilde toch van
 de meer orthodoxe kleur der Utrechtsche niet-te veel ver-
 schillen, en behield daarom jaren lang het streven, om den
 roep van liberaliteit van zich af te weren, terwijl vooral van
 VOORST, zoo als W. BROES het aardig uitdrukt (*de Bijbel uit*
God, bl. 183) "van den voortgang eener vrije theologie onder
 "de studenten het te veel door zijne gematigdheid en voor-
 "zigtigheid zocht af te keeren." Bijna kreeg de Leidsche
 school te veel van den naam der liberaliteit door het onder-
 wijs van haren lector ELIAS ANNE BORGER. Hij aanvaardde
 dien post den 5^{den} December 1807 met zijne, toen zooveel be-
 sproken *oratio de modesto ac prudenti S. L. interprete*. Wat
 heeft zij hem veel verdriet veroorzaakt! Daar hij wist wat nijd
 en afgunst vermogen, kon hij ligt vooruitzien, dat bedilzucht
 overdreven eischen stellende, de redevoering onbeduidend zou
 vinden. Zijn vriend SIEGENBEEK overwon eindelijk zijn tegen-
 stand en het stuk zag het licht. De *Vaderl. Letteroef.* van
 1808, bl. 185, vlgg., beoordeelden haar of eigenlijk vielen haar
 aan op eene wijze, die BORGER pijnlijk moest kwetsen. Deze
 recensie vond eenen beoordeelaar en veroordeelaar in *de Rec. ook*
der Rec. 1808, 431 vlg.; WYTTENBACH troostte zijn vriend
 door hem lagchend toe te voegen: "gij zijt nog jong en moet
 "zulke menschen leeren verdragen; men heeft mij ook wel
 "eens zóó behandeld, en ik zeg tot u hetgeen eens een Spar-
 "taan zeide: *ὄν οἶδας ἀδικεῖσθαι.*" En misschien deed hem
 geen minder leed, dat zijn vroegere leermeester, de predikant
 SCHLIKKER van *Langweer*, zinspelende op de passage in BOR-
 GER'S oratie, *de literis non plus audio, quam exul in Nova-*
Zembla, aan den redenaar, die in *de Joure* zich bevindende
 en verlegen om een Grieksch auteur naar *Langweer* gezonden
 had, weten liet: "zeg aan mijnheer, dat wij hier in *Nova*
 "*Zembla* geen Grieksche boeken lezen." Door anderen werd

de oratie hoogelijk geprezen; allen die met gunstige verwachtingen den genialen man het leergestoelte hadden zien beklimmen, vonden hunne verwachting vervuld. Gij weet, dat hij later uit de theologische faculteit trad; zijne ambtgenooten en vooral VAN VOORST, wien de zeldzame leerling wel wat sterk boven het hoofd groeide, zagen niet ongaarne, dat hij zijne groote gaven in de faculteit der letteren ging besteden. Trouwens men kon ligt bevroeden, dat zijn *Specimen exhibens interpretationem epistolae ad Galatas*, en zijn onderzoek *de constanti et aequabili J. C. indole cet.*, zijn naam als liberaal theologant tot de nakomelingschap zouden overbrengen, al werd hij nu litterator. Is het laatstgenoemde boek rijk in proeven van geniale vinding, het eerste is een getuigenis van belezeneerdheid in de klassieke litteratuur, waardoor onze verbazing wordt opgewekt, en het als hulpmiddel bij de interpretatie ook nu nog wezenlijke waarde behoudt. Persoonlijk oefende BORGER aan *Leiden's* hoogeschool geen grooten invloed uit; VAN VOORST overschaduwde hem niet in geleerdheid maar in gezag, omdat die hoogleeraar niet rustte, alear *zijne* kweekelingen goede standplaatsen verkregen hadden. Voeg er bij, dat BORGER's vlugge geest veel te veel leemten ontdekte in het kerkelijk systeem, gelijk VAN VOORST dit onderwees; dat hij voor zich van een verstandig betreden van het door SEMLER ingeslagen spoor veel meer heils verwachtte, dan van ERNEST's voorgang, door VAN VOORST zoo hoog gesteld; vergeet niet, dat het vasthouden aan het gezag der Heilige Schrift, zoo streng door VAN VOORST verdedigd, voor hem een knellende band was geworden, waarvan hij zich niet wist los te maken; en als gij dit alles bedenkt, dan verwondert gij er u niet langer over, dat BORGER de zitting in de theologische faculteit ging verwisselen met die in de litterarische. Maar al zeide hij voor het openbare leven de studie der godgeleerdheid vaarwel: vurig geloof bleef zijn binnenste vervullen. Toen zijn vriend JAN VAN GEUNS, weleer te *Leiden*, later te *Amsterdam* predikant bij de Doopsgezinden, door den dood zijner vrouw in diepen rouw verkeerde, schreef BORGER: "in dit geloof, dat God het gedaan heeft, heb ik mij ge-oefend, en die eenvoudige waarheid giet meer olie in onze wonden, dan alle wijsbegeerte. Wij beiden kunnen onze afgestorvenen gerust in de eeuwigheid naoogen; want wij weten, in wien zij geloofd hebben. Maar neen, troosten kan ik niet. De oneindige goedheid Gods trooste u en uw

“kind. Gij kent immers de *Beeldengalerij van Heimweekranken* “door ULYSSES VAN SALIS? Dat is een boek, om er afgoderij “mede te bedrijven, als men zijne vrouw verloren heeft.” Zoo schreef hij in Januarij van 1816; zoo bleek het, dat de wetenschap bij hem geen schade berokkend had aan een kinderlijk geloof. Ook als *litterator* bleef hij het Christendom liefhebben; ook in die betrekking zijn roem als geleerde handhaven. De gemeente vergat den rijk begaafden prediker niet, dien zij vijf talenten toekende, al meende hij er slechts één ontvangen te hebben; de geleerde wereld bewaarde lang de heugenis van het heerlijk latijn, dat hij sprak.

Ik laad den schijn op mij, als of ik VAN VOORST niet hoog plaats. Het tegendeel is waar; sedert hij in 1788 te *Franeker* den hoogleeraarstoel innam, en na weer te *Arnhem* het predikamt bediend te hebben bij den dood van B. BROES de Leidsche catheder in 1799 beklom, heeft hij groote diensten aan de uitlegging des N. V. bewezen. Hij opende over dat vak lessen, terwijl zijne ambtgenooten van de philologische faculteit, LUZAC en WYTTEBACH, evenzeer collegies in de exe-gese des N. V. gaven, zoo dat, b. v. in het academie-jaar 1805—1806, VAN VOORST de *lijdens- en opstandings-geschiedenis*, LUZAC de *handelingen der apostelen* en WYTTEBACH den *brief van JACOBUS* behandelde. De geslachtsnaam, dien VAN VOORST droeg, was op het gebied der exegetiek geen vreemdklinkende. Zijn broeder DIRK CORNELIS was reeds in 1788 de uitgave begonnen van een *uitlegkundig en godgeleerd Magazijn*, waarvan tot 1791 vier stukken het licht zagen, terwijl hij ook een *bundel van uitlegkundige verhandelingen* in twee deelen, 1789 en 1790, door den druk verspreid had. De ongunst der tijden deed de uitgave van het *Magazijn* staken, niet zonder verlies voor de wetenschap, want de waardij van de daarin voorkomende stukken bestaat vooral in den ijver, met welken de beste buitenlandsche verklaringen werden medege-deeld en gehandhaafd. Het standpunt van den Redacteur is orthodox, zoo als hij zelf (1^e stuk bl. VI) verklaart: “daar ik “ase op alle die schriften, welke tegen het Christendom en “ons Kerkgenootschap ingericht zijn, zo toetse ik dezelve, “vooral wanneer zij bescheiden zijn, ook daaraan, en het ge- “volg van mijn dagelijksch onderzoek is eene toenemende “overtuiging van de gegrondheid der leer van mijne kerk.” De hoogleeraar deelde bijna geheel in zijns broeders wijze van beschouwing. Van de verhandelingen, voor welke het

Haagsch genootschap hem zijne medaille bij herhaling uitreikte, behoef ik naauwelijks melding te maken; wie ze niet leest, zal hem toch niet minder achten; maar hoog, ja zeer hoog stel ik zijne rectorale oratie van 1804, *de J. A. ERNESTI: optimo post HUGONEM GROTIUM duce et magistro interpretum N. T.*, die een vervolg mag heeten op de door SEGAAR gehoudene over GROTIUS, eene redevoering, om welke de Stichtsche hoogleeraar te regt bij VAN VOORST genoemd wordt: *pietate et doctrina insignis GROTII laudator*. Nu werd in het Leidsch auditorium niet slechts de lof van den Arminiaan GROTIUS, maar ook van den Lutheraan ERNESTI verkondigd. Tot beider eer verklaarde VAN VOORST in zijne oratie — die een meesterlijk stuk is — dat zij vaste regels voor de hermeneutiek gesteld hadden, en in hunne toepassing zelve trouw waren voorgegaan. Wel komt hij er voor uit, dat SEMLER en MICHAELIS op een dwaalweg geraakt zijn, al waren ze uit de school van ERNESTI voortgekomen, maar tevens doet hij opmerken, dat het misbruik tegen het gebruik niets bewijst; in beiden toont hij aan, dat de kennis van het Hebreeuwsch, en vooral van het Grieksch der Alexandrijnsche overzetting, der kerkvaders en der Apocryphen het middel is geweest, om hun de schrift des N. V. te doen verstaan, en dat zij voorgangers blijven op den weg der grammaticale exegese, al mag men erkennen, dat sedert hunnen tijd de wetenschap groote vorderingen gemaakt heeft; doch die vorderingen zijn en zullen blijven de vrucht van hunnen doorluchtigen voorgang en meest genoten worden door hen, die het trouwst hunne volgelingen zijn. Twee en twintig jaren later wees hij in eene verhandeling *over de letterkundige verdiensten van HUGO DE GROOT* nog eens op dezen, wiens schriften, te lang verwaarloosd, eindelijk op nieuw in eere kwamen. De invloed van den Leidschen hoogleeraar kon er bij uitnemendheid toe dienen, om dit te bewerken. Wat SEGAAR en CHEVALLIER elders deden, volbragt VAN VOORST te *Leiden* vooral door daar niet slechts op GROTIUS, maar ook op ERNESTI te wijzen. Zijne stem werd gehoord; want al had RUHNKENIUS aan zijn collega en vriend TE WATER reeds lang geleden den raad gegeven, om collegie te houden over ERNESTI'S *institutio interpretis N. T.*; en deze, wiens kracht in de dogmatiek evenmin als in de exegese lag, dat gedaan ijverig en trouw; als iets opgang zou maken, dan diende het, niemand wist dit beter dan TE WATER zelf, van VAN VOORST uit te gaan. Doch

ik weet dat gij zult aanmerken: “het is nog iets anders GRO-
 “TIUS en ERNESTI te prijzen, als in hunne voetstappen te tre-
 “den.” Zien wij of de lofredenaar zelf een goed voorganger op
 het afgebakende spoor is geweest. Wij moeten daartoe ken-
 nis nemen zoowel van zijn *proeve over de echtheid van MAT-*
THEUS Evangelie, en wel bijzonder over de echtheid van Mat-
theus XXVIII. 19 (door het Haagsch genootschap in 1789
 uitgegeven), als van zijne *specimina annot. in loca selecta*
N. T., (uitgegeven in 1810, 1811 en 1812), waarvan het
 eerste handelde over 1 *Joh.* III. 2^a; het tweede over de be-
 teekenis der formule *δικαιοσύνη θεού*, *Rom.* I. 17, enz.; het
 derde over 1 *Joh.* I. 1—3. In 1818 en 1821 zette hij de
 uitgave dier *specimina* voort. Ver, zeer ver staat hun inhoud
 boven die zijner *Proeve over de echtheid van Matth.* XXVIII.
 19. VAN VOORST geeft eene menigte plaatsen uit de *Patres*,
 in welke *Matth.* XXVIII. 19 geciteerd is; maar het groote be-
 zwaar tegen de echtheid, dat namelijk van het gebruik dezer
 doopformule in het N. T. geen spoor voorkomt, gaat hij voorbij.
 Hooger waarde hebben zijne *specimina annotationum*. Aarzelen
 wij ook geen oogenblik datgeen hetwelk over *Rom.* I. 17 enz.
 handelt de voorkeur te geven boven het eerste, in hetwelk
 beweerd wordt, dat bij *ἐφανερώθη* moet worden ingevuld *αὐτός*,
 namelijk CHRISTUS, terwijl in het andere *δικαιοσύνη θεού* niet
 geacht wordt een *proprietas*, maar een *donum Dei* te zijn;
 men ziet het toch die *specimina* aan, dat zij de uitlegging
 der H. S. des N. V. nog niet geheel laten besturen door de
 regels, welke wij nu huldigen. Wèl vindt men de bewijzen
 van eene beginnende breuk tusschen de bijbelsche dogmatiek
 en de kerkelijke leer, b. v. pag. 47 van het 2e *specimen*, waar
 beweerd wordt, dat er geene enkele plaats in het N. T. voor-
 komt, welke leert, dat God de gerechtigheid van CHRISTUS —
 “*sontribus, qui divinae gratiae confidunt, ita imputet, ut secum*
 “*reputet τοὺς πιστεύοντας, licet in se improbi sint, propter impu-*
 “*tatam Christi justitiam esse probos, vel instar proborum, qui*
 “*satisfecerint νόμῳ, et ea propter poena immunes, et omnino*
 “*praemio dignos, seu beatos, dummodo credant aliena facta,*
 “*quae nullà suà operâ peracta sint et patefiant.*” Doch het
 leerstuk grammatiesch en historiesch te onderzoeken, daarvoor
 was het de tijd nog niet, hoezeer VAN VOORST erkende, dat
 grammaticale exegese de grondslag der dogmatiek moest zijn.
 Ik denk aan de *thesis*, die onder zijn *praesidium* verdedigd
 werd: *judicium de doctrinae Christianae argumento et indole*

grammatica S. S. interpretatione niti debet. Maar het bijgeloof aan synonyma heeft ook VAN VOORST misleid: *φανερὸν* en *ἀποκάλυπτειν* zijn hem woorden van gelijke beteekenis, terwijl hij den zin, dien hij Rom. I. 17 aan *δικαιοσύνη* toekent, op andere plaatsen in dienzelfden brief vaarwel zegt. Dit echter moet geroemd worden, dat hij op het voetspoor van GROTIUS en ERNESTI de poging deed om het Grieksch van het N. T. te verklaren uit het Hebreeuwsch en de taal der Septuaginta. Zoo weinig ik den roem van het voorgeslacht te hoog wil aanslaan, evenmin wil ik dien verkleinen. Wel ontbrak voor als nog die naauwkeurige, ware taalkundige studie; er begon toch werkelijk een zucht te ontwaken, om aan de kracht, die de woorden in het oorspronkelijke bezaten, regt te laten wedervaren, hoewel men nog niet zoo ver gekomen was, om die kracht van den grond af naar de strenge wetten der grammatica te onderzoeken. Een afdoend bewijs daarvan leveren zijne twee *specimina de usu verborum cum praepositionibus compositorum in N. T.* Werkelijk zijn die *specimina* sieraden van het tijdvak, waarin VAN VOORST de exegese te Leiden doceerde, en, hoeveel daarin ook verouderd zij, het grondbeginsel, dat zij voorstaan, en waarvan zij de toepassing zoeken, maakt ze der vermelding in onze geschiedenis waardig. Zij getuigen van hetgeen hij was in zijn tijd en zijn inderdaad producten van wetenschappelijk navorschen. Van heeler harte beweren wij dit, wanneer wij opmerken, dat achter het laatst uitgegeven de, althans voor dien tijd merkwaardige, *thesis* gevonden wordt: *criticae, quam vocant, conjecturalis quamquam in sacris quoque libris haud illicitus sit usus, multo tamen parcius et omnino cautius ea in his scriptis utendum esse contendimus, quam in graecis, latinis, aliisque humanis.* Met verhoogde belangstelling doen wij nog eens de vraag, hoe toch zulk een wetenschappelijk streven vereenigd kon worden met een vasthouden aan de leer der kerk, die vele van hare grondbeschouwingen aangetast zag door dergelijke grammaticale onderzoekingen en uitkomsten; men denke slechts aan de meening van VAN VOORST betreffende Rom. I. 17, eene meening, die op de Leidsche en Amsterdamsche preekstoelen heftig bestreden werd.

Een alles afdoend antwoord geeft mij VAN VOORST zelf; als wij zijne leerstellige schriften inzien en daarmede kennis maken, dan vinden wij, behalve in zijn reeds genoemd *Compendium*, in de door TEYLER'S genootschap bekroonde verhande-

ling (7^e deel) *over de dwaasheid der twijfelzucht en onbezonnenheid om meesterachtig te beslissen*, een zoogenaamden veiligen middenweg tusschen die beiden uitersten aangewezen als het ware redmiddel. Wij beroepen ons met veel vrijmoedigheid ook op deze door TEYLER uitgegeven verhandeling, daar de aanmerking, die VAN VOORST zelf in een noot bij zijne inaugureele oratie te *Franeker* gehouden, pag. 14 maakt, van dezen inhoud: *in Dissertatione, Teylerianis tom. VII inserta, non ita tamen ut nunc editur, sed latino sermone a me conscripta*, in de hoofdzaak wel geen verschil zal gemaakt hebben en TEYLER's stichting, dunkt mij, wel deed, om zulk een onderwerp liever in het Hollandsch te laten behandelen. Daar is nauwelijks ééne plaats in de Schrift, van welke door VAN VOORST, even als door de meest invloedrijke zijner tijdgenooten, ten behoeve der wetenschap meer gebruik gemaakt werd, dan van het bekende: *de verborgen dingen zijn voor den Heer onzen God*. Zulk een citaat liet slechts tot op zekere hoogte grondig wetenschappelijk navorschen gelden. Een jaar later gaf het Haagsch genootschap zijne verhandeling uit over *de betrekking en den invloed van het geloof aan de verborgenheden en andere betwiste leerstukken op onze gelukzaligheid*. In het geloof aan die verborgenheden zag men een grondgebied, werwaarts men zich veilig kon terugtrekken; men moest ze even als de betwiste leerstukken aannemen, en waar de exegetiek haar voor de opvatting van een of ander leerstuk min voordeelig resultaat niet kon verbergen, daar wachtte men er zich zorgvuldig voor, om dat verschil aan te wijzen. Met de eigen woorden van VAN VOORST willen wij aantoonen, hoe hij, de Schrift onderzoekende en uitleggende, ten aanzien van de geloofsleer handelde. In de nieuwe verhandelingen van het Haagsch genootschap van 1811 is de *aanspraak* opgenomen, met welke hij de algemeene vergadering van dat jaar geopend heeft. Haar onderwerp is: *aanwijzing van eenige grondstellingen, die bij de voortgezette verdediging van de Christelijke godsdienst vast staan, en van de grondregels, die daarbij voornamelijk in acht behooren genomen te worden*.

Laat mij u slechts eenige grondstellingen voorlezen: "men behoort niet, zonder gewigtige redenen, van algemeene en voor lang aangenomene begrippen, omtrent den waren aard der Christelijke leer, af te gaan." Verder: wij "moeten geene zwaarigheid maken om onmiddelijk en van den gewonen loop der natuur afwijkende, tusschenkomsten der Godheid aan te

“nemen;” “de bijbel heeft een goddelijk gezag;” laatstelijk: “de Christelijke leer blijft onveranderd dezelfde.” Wat daarover al zoo gezegd wordt, laat zich zeer goed denken en heb ik hier niet over te nemen. De strategiek der theologie was deze: “Stel u aan als onverwinbaar, dan kunt gij ligt “eene kleine concessie doen.” Voor het publiek bleven die resultaten van exegetisch onderzoek eigenlijk geheel verborgen; de leerredenen droegen er geene blijken van, omdat de dogmatiek ze nog niet had opgenomen, omdat ze nog niet verwerkt waren. Ook bemoeide de exegeese zich niet ernstig met de dogmatiek. Dat schijnt wel een blijvend kenmerk van de Leidsche exegetiek te zijn; men merkt hetzelfde op bij den beroemden leerling dezes meesters, WESSEL ALBERT VAN HENGEL, wiens exegetische school het niet zonder grond wordt nagegeven, dat zij, als alles goed en grondig verklaard is, op de vraag: wat geeft mij dit voor het dogma? u zelven het antwoord zoeken laat. Nogtans zijn wij dit aan dezen grooten geleerde verschuldigd, dat hij, met vasten gang de regelen der hermeneutiek volgende, op de ontwikkeling der theologische wetenschap een invloed verkregen heeft, dien hij niet aan zijne apologetische of historische verhandelingen, maar aan zijne uitlegkundige schriften te danken heeft. Hij heeft invloed uitgeoefend en zal dien blijven behouden ook na verloop van lange jaren. Dit is op VAN VOORST niet toepasselijk: diens exegeese kende nog niet den eerbied voor vastheid van regels, gelijk wij dien bij VAN HENGEL opmerken, zelfs in diens oudste geschriften; VAN VOORST ontzag de dogmatiek, VAN HENGEL vreesde haar niet. Lag het dúaraan, dat de beroemde man, die 12 Julij 1815 de Leidsche catheder beklom, om daar de leerstellige, natuurlijke en zedekundige godgeleerdheid te onderwijzen, door VAN VOORST met een schuin-schen blik werd aangezien?

Die ambtgenoot was JOHANNES CLARISSE. Na de opheffing van de school te *Harderwijk*, waar hij bij het emeritaat van SCHACHT na het bedanken van diens zoon, den toenmaligen predikant van *Dordrecht*, tot hoogleeraar aangesteld was, had hij het leeraarsambt te *Rotterdam* aanvaard, en ook daar als prediker den roem zijner geleerdheid staande gehouden. Ook hij behoorde werkelijk tot dat soort van professoren, die het zijn éér zij benoemd worden. Van al zijne geschriften vermeld ik slechts één; hij heeft er den tempel der letterkundige onsterfelijkheid mede bereikt, al was het geen “klein octavo boekje.”

Ik bedoel zijn *Encyclopaediae Theologiae Christianae epitome*, eerst in 1832, daarna in 1835 uitgegeven. Kent gij dat boek, dan kent gij den man. CLARISSE's kennis was waarlijk een encyclopaedische; dat zeggen u die fijn gedrukte bladzijden met noten; dit leert u vooral de inhoud der §§ van dat onsterfelijk boek. Daar is toch iets verhevens en eenigs in dat veel omvattende, wat CLARISSE kenmerkte. "Doorgaans" — zoo spreekt SAMUEL MULLER als voorzitter van de 3e klasse des Kon. Ned. Inst. bij de vermelding van den dood des Leidschen hoogleeraars (*Jaarb. van het Kon. Ned. Inst.* 1847, bl. 94) — "doorgaans vereenigen zich, ook bij de uitstekenden van ons geslacht, de vermogens op één bepaald punt, "dat zij, als bij instinct, voor hunne roeping erkennen: CLARISSE scheen op dezen algemeenen regel eene uitzondering te maken. De wetenschap was het gebied, waarop hij, niet te huis behoorde, maar veelzins heerschte. Wij meenen het denkbeeld van een universeel genie in hem als verwezenlijkt te zien, voor zoo ver wij hierdoor het vermogen verstaan, "om alle wetenschappen met vrucht te beoefenen." Schoone en ware woorden, op welke BOUMAN's *Memoria Joannis Clarisse, theologi*, (1850) een volledigen commentaar levert.

Maar hoe universeel ook de rigting van CLARISSE heeten mag, voor die hem goed gekend hebben, is het toch niet moeilijk, nader te bepalen, waarin de eigenlijke kracht van dezen godgeleerde bestond, welken stoot de wetenschap der godgeleerdheid van hem ontvangen mogt. Hij was *philosooph*. Zijne vrienden wisten hoe gaarne hij zijn geest in de diepten der wijsbegeerte deed afdalen, en hadden er zich veel goeds van beloofd, indien hij een beroep, dat hij naar *Groningen* ontving, waar in 1804 door den dood van den welsprekenden J. BOSMAN, die slechts tien jaar het hoogleeraarsambt in de bespiegelende wijsbegeerte en den post van academie-prediker vervuld had, de philosophische catheder vacceerde, gehoor gegeven had. Doch liefde voor de godgeleerdheid noopte CLARISSE om ten opzichte van deze vacature te doen als G. VAN OORDT en A. VAN DEN ENDE, en even als deze te bedanken, dewijl men te *Groningen* niet aan zijn verlangen voldoen kon of wilde, om hem, behalve het philosophiesch onderwijs ook eenig theologiesch collegie toe te vertrouwen. Ging voor hem alzoo het professoraat in de filosofie verloren, hij ging niet verloren voor de filosofie. Zij was en bleef hem eene geliefde studie: *philosophiae amantissimus* wordt hij teregt door

BOUMAN genoemd (*Mem. J. Clar.* p. 86). Ja, hij was een filosoof. VAN VOORST schrikte, toen hij de juistheid dezer karakteriseering moest erkennen, want hij hield het met velen daarvoor, dat filosofie de zekere weg tot neologie was, indien er nog een klove lag tusschen die beide. Met dien blaam gekleurd, tral CLARISSE op, en, zou de vrede tusschen hem en VAN VOORST bewaard blijven — dat bij de heftigheid van VAN VOORST aan CLARISSE menig offer gekost heeft, waarom ook de laatstgenoemde stellig begeerde, de tusschen hem en zijnen ambtgenoot gevoerde briefwisseling vernietigd te zien — dan moest er alle omzigtigheid gebruikt worden, omzigtigheid zelfs in het aanprijzen van de studie der filosofie. Wie lezen wil, op welke wijze CLARISSE haar aanprees, die sla nog eens zijn rectorale oratie van 1822 *de conjungenda, in quarumvis doctrinarum, etiam theologiae, studio, cognitione historica et philosophica*, vooral de noten achter dat stuk op, met name pag. 46 sqq., die merkte daar op, dat CLARISSE niet schroomt (pag. 51) BOEL's geschrift *de religione rationali* een *libellus aureus* te noemen en door een beroep op doorluchtige namen zijn gevoelen aannemelijk te maken. Dat alles was gekenmerkt door voorzigtigheid; diezelfde eigenschap vindt gij weer in zijne dictaten; maar gij kent hem slechts ten halve, als gij naar die *manuscripten*, of uit zijn *gedrukte* boeken de schets van zijn leven ontwerpt. Neen! de leerlingen, die getrouw zijne lessen bijwoonden — hun getal was helaas! niet groot — herinneren zich nog dikwerf, hoe hij, het dictaat uit de hand gelegd en de bril afgezet hebbende, begon te praten over het onderwerp, dat aan de orde was; wie dan zijn latijn volgen konden — zijne perioden waren lang — hoorden denkbeelden, die overwaardig waren, om nog eens onderling besproken te worden. Dit geschiedde het meest op de *moraal*, zijn lievelingsvak; *ethicam*, getuigt BOUMAN, *aliquando, sive ridendo fecerit, sive serio, suam appellavit disciplinam*; zij bezat groote aantrekkingskracht op zijne filosofische rigting, die zich vooral ook in zijne leerredenen kennelijk vertoonde. Ik durf uit haar groot getal geene keuze doen, en acht dat ook minder noodig voor de lezers van dit geschrift, die zelve wel in het bezit zijn van een zijner vele bundels. Wie voor filosofie eenig hart had, woonde gaarne zijn collegie over moraal bij. Minder gezocht waren zijne lessen over de *dogmatiek*, terwijl men, althans enkele uitgelezenen, hoogen prijs stelde op zijn collegie over de *theologia naturalis*, en er meer

werk van maakte, dan van dat van zijn collega LUCAS SURINGAR, al erkende men algemeen, dat het latijn van SURINGAR in elegantie dat van CLARISSE overtrof, en bovendien de goedwilligheid van SURINGAR aan dezen meer *intimi* bezorgde, dan CLARISSE er bezat. Deze toch had er niet vele; huiselijke rouw, vadersmart en vaderverdriet deden hem dikwerf peinzend zitten in den kring des gezelligen levens; niet zelden trof men hem aan in eene stemming, welke BOUMAN meesterlijk fijn geschetst heeft met deze woorden (pag. 145): "*ali-*
"*quando enim, in semet suasque cogitationes veluti immersus,*
"*sellam, qua sedebat, ulla amplexus, oculis humi defixis, ita*
"*tibi colloquenti assidebat, ut nihil fere, quam quod omnino*
"*debebat, dicentem audires, nisi haec fere: "Sane!" "Ain tu"*
"*Non crediderim" "Dubito" et quae plura hujusmodi sunt ube-*
"*rius colloquium refugientium dicta."*" Zulke uren waren niet zeldzaam in het leven van een man, voor wien ijdel gesnap en onbekookte invallen geen smakelijk geregt waren. Maar wie hem naderde, stil, bescheiden, ietwat beschroomd; wien hij leerde kennen als een vriend van lezen en denken, dien maakte hij langzamerhand deelgenoot van zijne inzichten en overtuigingen. Niet op de collegiekamer, maar in den kleinen kring van enkele vertrouwden sprak hij het uit, dat JEZUS zijn CHRISTUS bleef, al verloren Matth. I en II en Luk. I en II hun historiesch belang. Hij drong aan op de erkenenis van de waarheid, dat in het Christendom de praktische strekking de hoofdzaak was en hij bestreed levenslang al wat naar letterdienst en letterknechterij zweemde. Als men uit dit oogpunt met aandacht de bloemlezing van zijn nagelaten preekwerk doorloopt, welke wij aan zijnen zeer geliefden leerling F. H. G. VAN ITERSON te danken hebben (*Johannes Clarisse sprekende nadat hij gestorven is*, 1850); wanneer men van dat boek bl. 65 volg., 162, 173, 206, 264, 365 en andere opslaat, dan wordt men er van overtuigd, dat CLARISSE van den dag af, waarop hij als leeraar in dienst trad (te Doorn in 1792) het orthodoxisme bestreden heeft, en geen verwijt onbillijker hem toegevoegd kan worden, dan dit, dat op zijne lessen de beginselen en meeningen waren opgedaan, met welke de kweekeling der Leidsche hoogeschool, H. P. SCHOLTE, in 1833 begon te voorschijn te treden. Want men heeft zeer ten onrechte vergeten, dat onafgebroken voortgezette studie CLARISSE allengskens losgemaakt had van vroeger beleden overtuigingen, gelijk hij ze in den aanvang dezer eeuw in

zijne, bij het Haagsch genootschap bekroonde, stukken geopenbaard heeft en de hoogleeraar bij de heftigste voorstanders van het orthodoxisme hier te lande onder zware beschuldiging van heterodoxie geraakt was. Men herinnere zich slechts, dat LUCAS FOCKENS, na de uitgave van CLARISSE'S *Leerredenen naar de behoeften van onzen leeftijd* (1831), den hoogleeraar verdacht van "te spelen met eed, belofte en onderteekening "der formulieren van eenigheid" (vgl. het werk aan diens *nagedachtenis* gewijd, bl. 306); eene verdenking even bitter als ongegrond en alleen daaruit te verklaren, dat partijzucht CLARISSE'S woorden misduide, misbruikte en geen oogen had voor het feit, dat de uitstekende man, aan welke meeningen hij ook vaarwel gezegd had, zijne grondbeschouwing aangaande de ethische waarde des Christendoms, rond en duidelijk door hem ten jare 1802 uiteengezet in zijn boek over den *brief van JACOBUS*, trouw gebleven was. Die zijde trok hem meer aan dan de eigenlijk gezegde leerstellige; misschien wel omdat hij de groote omkeering, die op dat gebied zou plaats hebben, voorziende, den tijd nog niet rijp achtte voor het uitspreken van twijfelingen, welke, ligtelijk misverstaan, door onhandigheid niet als steenen ter opbouw gebruikt, maar misbruikt konden worden als wapenen ter afbreking. Zoo hij thans leefde, hij zou, bedrieg ik mij niet, eene kritische rigting in de theologie zijn toegedaan. Wilt gij een sprekende proeve van de waarheid, dat hij de bewegingen des tijds in hare beteekenis en rigting doorzag? Luister: een jaar voor zijn dood bevonden zich op het buitenverblijf, waar hij de dagen van zijn emeritaat sleet, *den Brink* bij *Arnhem*, enkele zijner meest geliefde vrienden; men sprak er over theologie, philosophie, met één woord, over al het nieuwe dat zich vertoonde. Ook hij nam het woord, de toen 75-jarige grijsaard, wiens oog niet donker geworden en wiens kracht niet vergaan was: "de tijd komt en is nabij, mijne vrienden, "dat alle theologische en philosophische quaestien zich gaan "concentreeren in deze vraag: wat zal het zijn: *Deus-Homo* of "*Homo-Deus*?" Dat hij, zoo sprekende, vooral aan de school van HEGEL gedacht heeft, lijdt geen twijfel bij allen, die zijn tegenzin jegens haar kenden. Openlijk had hij vroeger (*Encycl. th. ep.* Ed. II^{ae}. pag. 143 sq.) dien afkeer geopenbaard, bij gelegenheid dat hij de schets van HEGEL'S *Encycl.* mededeelde en daaraan deze woorden toevoegde: *de quibus equidem non judico; judicent, qui me sunt longe oculatiores, atque scriptorem*

(HEGELIUM) *me melius intelligunt. DAVUS equidem sum, non OEDIPUS.*"

CLARISSE, *de moralist bij uitnemendheid.* Van de voorliefde, waarmede CLARISSE de moraal onderwijzen zou, gaf hij de sprekendste proef, toen hij voor de eerste maal het hoogleeraarsgestoelte te *Harderwijk* beklom; de keuze van het onderwerp, waarover hij 13 Junij 1804 sprak: *de arctissime inter se nexis dogmaticis et moralibus religionis Christianae praeceptis, docenti non sejungendis* getuigt het ons. Met hoogen lof gewaagt hij daar van hetgeen G. CALIXTUS voor de moraal gedaan heeft, en betuigt dat zulk eene afzonderlijke behandeling niet dan voordeel aan de wetenschap brengen kan. Dat hij het spoor, door CALIXTUS geopend, niet ten volle betrad, maar aandrang op eene even trouwe beoefening van beide, van dogmatiek en ethiek, benadeele hem niet in uwe schatting; de lessen, die hij, vooral te *Leiden*, over de moraal gaf, toonden, hoe hoog hij dit deel der systematische theologie stelde. Over die lessen is maar één stem onder zijne hoorders van vroeger en later tijd, en zoo hij had kunnen goedvinden, daarvan iets door den druk ten algemeene eigendom te maken, onze letterkunde zou zeker rijke aanwinst genoten hebben. Als onderwijzer in de moraal vooral heeft *Leiden* hem gekend en geëerd, toen elders, b. v. te *Groningen*, in weerwil van CHEVALLIER's onderwijs, dit vak geschuwd werd, als voerde die studie tot socinianery en arminianery; met zijne gaven toegerust, moest hij belangrijker lessen geven dan GABRIEL VAN OORDT te *Utrecht*, en vond hij alleen in zijn vriend en verwant C. FRANSEN VAN ECK te *Deventer* een waardigen medestander. Vraagt men, waaruit het verklaard moet worden, dat in weerwil van zulk een philosophiesch onderwijs in de moraal, als CLARISSE gaf, toch die wetenschap haar kwijnend leven niet heeft weten op te wakkeren: mij dunkt, dat dit verschijnsel zijn oorzaak heeft in het feit, dat de dogmatiek van CLARISSE en van zijne ambtgenooten, in het algemeen dus de dogmatiek, gelijk die hier te lande onderwezen en beoefend werd, veel te weinig wijsgeerige elementen bezat, veel te veel blootelijk eene bijbelsche theologie bleef. En het is onmogelijk, een deel van de systematische theologie te doen bloeijen, terwijl een ander verkwijnt en verdort. Of wij gevorderd zijn in dezen? Of er over dit vak aan de hoogeschoolen thans een nieuw licht opgaat? Laat ons dit punt overwegen, wanneer wij later den gang der afzonder-

lijke deelen van de wetenschap met een aandachtig oog volgen.

Buitenslands — het viel niet te ontkennen door hen, die de ontwikkeling der theologie gadesloegen — met name in *Duitschland*, had de godgeleerdheid, de vroegere verbindtenis met de filosofie dan eens zoekende dan eens schuwende, in den jongsten tijd zeer den invloed gevoeld van het wijsgeerig denken. Heerschte ook in ons land eenig philosophiesch stelsel, of bleef de klove nog even wijd, als ze geslachten achtereen was geweest, gegraven door hen, die nog uit de dagen hunner jeugd zich herinnerden, dat hun vader huiverde als hij van filosofie hoorde spreken? Wanneer wij ons herinneren, hoe algemeen gelezen en aanbevolen werden de door SCHEIDIUS al weer herdrukte *quattuor dissertationes theologicae* van den beroemden theoloog van *Saumur* ETIENNE GAUSSEN; wanneer wij daarin het opstel, dat *de utilitate philosophiae ad theologiam* handelt, raadplegen, en het oog vestigen op passages als deze: *quaero, an theologia philosophiae cognitionem requirat; plerique fere omnes ajunt; nos negamus. Si hoc semel probavero, inter enumeratas (phil.) partes nullam esse, cui aliquod sit in theologia pretium — institutum abunde opinor, confecero*; dan begrijpen wij, dat op het gezag van zulk een geëerden naam de filosofie geschuwd werd als voor een godgeleerde eer schadelijk dan goed. Hoe waren de tijden veranderd! In 1678 was die bundel van GAUSSEN ook te *Utrecht* herdrukt, maar in die uitgave werd de door ons bedoelde verhandeling *de utilitate philosophiae* niet opgenomen; tegen het einde der 18^e eeuw gaf SCHEIDIUS haar eene plaats, om haar te brengen onder de oogen van leeraren en leerlingen.

Men las en men beaamde dergelijke voorstellingen. In het tijdvak, waarop wij staren, drong het criticismus van den Koningsberger wijsgeer in *Nederland* door; hoe werd het daar ontvangen, wat invloed verkreeg het daar? Span uwe verwachtingen niet te hoog; de teleurstelling zou ligt te grooter zijn. Met eenige regels zou ik hier kunnen volstaan en zeggen: de wijsbegeerte heeft in de jaren van 1787 tot 1815 hier niet in dien zin gebloeid, dat zij invloed op de dogmatiek heeft gehad. Daarom ga ik, en met rustige conscientie, Prof. ENGELHARD's leerling A. HULSHOFF, ELIAS LUZAC en J. W. 's GRAVESANDE, S. J. VAN DE WIJNPERSSE — over diens vader en voorganger straks een woord — NIEUHOFF, VAN BEECK OAL-

KOEN, zelfs HENNERT voorbij, omdat voor het theologiesch denken de wijsgeerige navorschingen dier mannen geen vrucht opgeleverd hebben. Ook de hooggeroemde collegiën, welke ANTOINE CHAUDOIR gedurende een twintigjarig professoraat te *Franeker* in de wijsbegeerte gaf, moet ik onvermeld laten; nooit heeft hij iets in druk uitgegeven, hoe zeer veler opmerkzaamheid ook getrokken werd door de enkele keeren, dat hij zich in het openbaar hooren liet, b. v. toen hij den 4^{den} Junij 1792 eene rectorale oratie hield *de praecipuo doctrinae Kantianae momento ejusdemque didjudicatione*. Het eenige, dat van zijne hand tot de drukpers komen mogt, is eene zeer opgewondene toespraak aan de Franekersche burgerij en Fransche bezetting, gehouden op den feestdag der Bataafsche vrijheidsverklaring in 1795 en bewaard in het *naaukeurig berigt van het volksfeest te Franeker, op den 3^{den} Maart 1795*. De persoonlijkheid van CHAUDOIR werd door een der weinigen, die haar goed gekend hebben, namelijk door den hoogleeraar DE CRANE, met juiste trekken geschetst in den *Konst- en Letterbode*, 1824, I. bl. 180 volg. Die woelige dagen riepen ook NIEUHOFF uit zijn studeervertrek; hij werd lid van de Nationale vergadering, die zich door hem liet ontwerpen het gebed, waarmede de vergaderingen geopend werden: “algenoegzaam Opperwezen! Uwe wijsheid en liefde be-
 “stiere ons in de getrouwe volvoering van onzen pligt tot
 “bevordering van het heil onzes vaderlands en onzer natuur-
 “genooten.” NIEUHOFF’s philosophische arbeid, gewijd aan de bestrijding van het Spinozisme, bleef even als de strijd van HULSHOFF tegen het optimisme van LEIBNITZ, buiten dadelijke aanraking met de theologie. Het scheen alsof de theologen — zeker vorige tijden herdenkende — de wijsbegeerte liever buiten spel wilden laten. Waar de Nederlandsche filosoofh geroepen werd om een oordeel uit te brengen over de wijsgeerige nasporingen van het buitenland, klonk dat gewoonlijk ongunstig; zoo oordeelde G. VAN DER VOORT, die in 1790 tot hoogleeraar te *Groningen* aangesteld, slechts vier jaar dien leerstoel bezette, toen hij op dertigjarigen leeftijd aan de wetenschap ontrukkt werd, in zijne, door de Maatschappij van Wetenschappen te *Haarlem* uitgegeven verhandeling over het *scientifisch bewijs voor Gods bestaan uit de onvolmaaktheid onzer zelfkennis* door MOZES MENDELSSOHN afgeleid, weinig goedkeurend. Dergelijke oordeelvellingen werkten zeker niet mede, om in ons vaderland lust en liefde voor de beoefening

der wijsbegeerte op te wekken. Werd het anders met de Kantiaansche wijsbegeerte? Wilt gij weten hoe de naam van IMMANUEL KANT hier te lande bekend was? Eene mij medege-deelde historische bijdrage leert het u. In het laatste jaar der vorige eeuw vestigde zich te *Leiden* de kundige medicus GOTTLIEB SALOMON; weldra huwde hij eene beschaafde vrubw, die, door eene vriendin van aanzienlijke huize bezocht, antwoorden moest op de vraag: wie toch door het miniatuurportretje, dat in de huiskamer onder den spiegel hing, voorgesteld werd? 't Was het portret van haars echtgenoots geliefden leermeester KANT. "Wat," riep de vriendin uit: "KANT, "KANT! o bid toch uwen man, dat hij van dien leermeester "hier nooit meer spreke, en houd toch dat portret verborgen. "t Zou de reputatie uws mans in deze stad veel kwaad "doen!" Zoo sprak die dame en zoo spraken de meesten, niet omdat zij KANT kenden, maar omdat zij hem niet kenden. Toen de Hollandsche Maatschappij van wetenschappen te *Haarlem* de vraag voorgesteld had: *wat men te denken hebbe van het moreele bewijs van Gods aanwezen en wel zoo als hetzelfde door den Heer KANT is opgegeven als ware dit het eenige*, ontving zij wel "verscheyde" antwoorden, doch kon in 1791 het bewijs harer goedkeuring alleen aan buitenlanders geven, aan J. C. SCHWAB te *Stuttgart* en F. D. BEHN te *Lubeck*, die beide niet gunstig over de waarde van dit bewijs dachten; terwijl eene derde beantwoording, ingezonden door L. H. JACOB te *Halle*, bij de bekroonde gevoegd werd, "omdat daarin het "gevoelen van den Heer KANT allerduidelijkst is voorgesteld" en de naauwkeurige kennismaking met dit gevoel door de Maatschappij allezins wenschelijk geacht werd. Geheel in zulk eene overtuiging deelende, maakte PAULUS VAN HEMERT in 1796 een aanvang met de uitgave zijner *beginselen der Kantiaansche wijsbegeerte*, gevolgd in 1798 door eene *proeve over het bestaan van beginselen eener belangelooze goedwilligheid in het menschelijk hart*. Wat VAN HEMERT voorstond, dat dreef hij met hart en ziel. "Is het u" — zoo schreef ANTON REINHARD FALCK — "geen ernst om Kantiaansch te worden, dan "bid ik u van voortaan buiten zijn bereik te blijven." Het gelukte hem vrienden voor het Kantiaansche stelsel te winnen; zelfs meende hij ze te vinden, waar zij niet waren. Immers: in het *Magazijn* II. bl. 2 berigtte hij aangaande HERINGA, zeker naar een ongegrond gerucht, dat deze hoogleeraar behoorde bij dezulken, die hunne studenten tot het onderzoek

der wijsbegeerte van KANT aanzetteden en hun door hun onderwijs den weg daartoe gemakkelijk maakten. De zóó geprezene, met dezen lof alles behalve gediend, zorgde er voor, dat achter de Dissertatie van zijn discipel H. NIEUBUUR FERF (gepromoveerd 18 December 1799) eene thesis gevonden werd, welke het onbestaanbare van de Kantiaansche wijsbegeerte met de Christelijke leer verkondigde. Krachtig sprak hij iets later, in 1804, die overtuiging nog eens uit, toen hij, in de vertaling van SEILER's *Uitlegkunde*, bl. 400 handelde over de door KANT voorgestane *moralische* exegese. “Ouderwetsche vrienden der bijbelsche uitlegkunde, zoo als hen de beroemde Voorstander der kritische wijsgeerte in ons Vaderland noemt (*Magazijn*, I, bl. 75), kunnen dezelve niet aannemen; en geen onpartijdig schriftverklaarder, hij hebbe dan achting voor den Bijbel of niet, kan dezelve goed keuren. Ik twijfel ook, of wel iemand die weet wat Schrift-verklaren is, gelijk het de Heer VAN HEMERT zeer wel weet, zulk eene *verdraaijing* van den zin der oirkonde van het Christendom, in goeden ernst, een *Schrift-verklaren* noemen, of dezelve als zoodanig verdedigen zal.” Op zulk een bondgenoot als HERINGA zou geweest zijn, kon dus het Kantianisme zich niet be-roemen. In anderen bedroog VAN HEMERT zich niet; J. H. HEUMANN, schrijver der *principes moraux de la philosophie critique developpés et appliqués à une législation externe, fondée sur la justice, la liberté, et l'égalité naturelle*, gouverneur bij eene patricische familie te Amsterdam, gesteund door de aanbeveling van H. C. CRAS, onderwees *privatim* voor eenige liefhebbers de wijsbegeerte van KANT. In 1799 had VAN HEMERT met de uitgave van het *Magazijn voor de critische wijsbegeerte* een begin gemaakt, 'twelk, nadat 6 deelen verschenen waren, in 1803 gestaakt werd. Het kan niet onbelangrijk geacht worden, thans nog eens kennis te nemen van de wijze, waarop VAN HEMERT en zijne vrienden hunne ingenomenheid met het Kantianisme aan den dag legden. Reeds in het 1^e stuk, bl. 129 keurde VAN HEMERT het gebruik van de benaming *Kantiaansche wijsbegeerte* af. Beter is het te spreken van de “*critische wijsbegeerte*, dewijl dit het eigendommelike van “KANT's theorie kenschetst, en ook, eigenlijk, de wijsbegeerte “geene naamen van mannen, hoe groot zij zijn, dragen wil.” Uitvoerige overzichten van KANT's systeem en schriften werden medegedeeld, gevloeid uit de vlugge pen van VAN HEMERT; HEUMANN trachtte de *zedekunde van IMMANUEL KANT in hare*

beginselen kort en duidelijk voor te dragen, *ter bevordering van ware deugd en zedelijke verlichting*; terwijl SERVAAS in datzelfde 1^e deel eenige *aanmerkingen op een gezegde gaf*, die door VAN HEMERT toegestemd werden. Doch de schoonste dag in het bestaan van dit tijdschrift naderde bij het in het licht verschijnen van het tweede deel. KINKER betoonde zich in eene zeer breede verhandeling een voorstander van het kriticisme; de dichter-gave, die de zijne was, besteedde hij in de dienst van dat kriticisme; op het Amsterdamsch tooneel werd in zijn herhaaldelijk opgevoerd *eeuwfeest bij den aanvang der 19^e eeuw*, de lof van deze wijsbegeerte verkondigd en in de ten zelfden jare (1801) gespeelde parodie *de menschheid in het Lazarushuis*, sprak de rede, den wijsgeerigen berg opklimmende, deze taal:

Ja 'k zal, wanneer gij wilt, uit twaalf categoriën
 En met twee formen van uw zuivre zinnelijkheid,
 Dwars door het doolhof van de vier antinomiën
 U brengen, waar men u nog nimmer heeft geleid.
 De categorische Impratif zal 'k u doen kennen;
 Zoo heet de Jorisvaar, die binnen in u woont.

Anderen, niet minder rijk met talenten bedeed, spanden ook hunne snaren; zoo bezong JERONIMO DE BOSCH in 328 alexandrijnen *ethica philosophiae criticae*. S. J. WISELIUS dichtte koorzangen ten gebruike bij de plegtige inwijding der nieuw gebouwde Remonstrantsche kerk te *Utrecht*, waarin "hij zich beijverde om te toonen, dat de zuivere Kantische beginselen "met die van de Christelijke godsdienst een en dezelfde zijn." In helder proza verklaarde J. F. L. SCHRÖDER, toenmaals nog proponent bij het Luthersche kerkgenootschap, uitvoerig het begrip van *ruimte*. Waaraan lag het nu, dat in *Nederland* niet een school van voorstanders van het kriticisme gebleven is? VAN HEMERT schreef de oorzaak van het niet weliger opschieten der kritische methode toe aan misverstand, ja aan bepaalde onkunde. Op zijne wijze teekende hij de eerstbedoelden aldus (II, bl. 3): "alle hout, is geen timmerhout. Overal vindt men napraters, "die de klok wel hebben hooren luiden, maar niet regt weten, "waar de klepel hangt. Deze verveelende weezens vertoonen "zig, ook ten aanzien der critiek, in geen gering getal. Zij "willen medepraaten, ja, niet zelden, het hoogste woord "voeren; nogtans verstaan zij KANT niet, en zijn van den critischen geest geheel ontbloot." — Heviger voer hij uit tegen

hen, die als tegenstanders optraden en de denkbeelden van KANT, gansch misvormd, voorstelden. Zoo ondervond b. v. de niet genoemde vertaler van: *de hemel op aarde door c. g. SALZMANN* de hitte van zijn toorn; deze had bl. 172 vlg. en 234 zich zeer ongunstig over KANT uitgelaten en ter laatstvermelde plaats deze woorden te lezen gegeven: “dit denk-
“beeld” (het ontvangen van buitengewone openbaringen) “van
“den schrijver is wederom een gevolg van het aannemen van
“dien Kantiaanschen stelregel, niets te gelooven, 't geen in
“den kring onzer menschelijke ervaring niet ligt.” — Na deze
aanteekening van den vertaler (dien VAN HEMERT blijkbaar
gekend heeft en die een Evangeliedienaar geweest is) verheft
VAN HEMERT zijne krachtige stem aldus (II. bl. 16): “hemel,
“is het mogelijk? Waar mag de Man deze zotheid gehoord
“hebben? Mag men hier niet wel vragen: *zijt gij een leeraar*
“*in Israël en weet gij niet beter?* Hoe kan, vooreerst, ge-
“*loof* te pas komen, met opzigt op zaaken, die de *ervaring*
“leert? Welk eene verbaazende verwarring van begrippen!
“En dit *non-sens*, ten anderen, zou door den onsterfelijken
“KANT worden ingeprent, door hem, wiens geheele wijsbe-
“geerte strekt, om de redelijkheid van het geloof aan boven-
“zinlijke dingen (die geheel buiten den kring der ervaring
“liggen) als gegrond in de zedelijke natuur der menschen, aan
“te toonen, en tegen allen aanval van ongelooovigen en twij-
“felaaren, te verdedigen.”

Nu begon VAN HEMERT het standpunt der *ervaring* in een
bespottelijk daglicht voor te stellen. Hier sprak hij veracht-
tend van “die Empirikers”; daar verklaarde hij, dat “het
“standpunt der ervaring dat is van den dagelijkschen man;”
geholpen door SERVAAS en DEIMAN, en om nog een zijner bond-
genooten te noemen, door A. R. FALCK, die, in zijne ons door
den druk gemeen gemaakte briefwisseling, van het onderwijs,
dat HEUMANN hem gaf, getuigde, dat “het hem excellent be-
“viel, en HEUMANN het systeem doordrongen heeft en van het-
“zelve doortrokken is” verdedigde hij het criticisme tegen de
aanvallen van S. J. VAN DE WIJNPERSSE, die het, naar VAN
HEMERT's overtuiging, in eene door het Haagsch genootschap
in 1800 uitgegeven verhandeling, *strekende tot betoog van*
het eeuwig en onveranderlijk onderscheid van het zedelijk goed
en kwaad, of deugd en ondeugd, grovelijk miskend had (men
vindt deze beschuldiging ingebracht en gestaafd, *Magazijn V*,
bl. 1, volg.); tegen die van VAN ALPHEN (t. a. p., bl. 80, volg.),

vooral tegen NIEUHOFF (VI, bl. 49 vlg., 310 vgl., 369 vgl.), en op vrij bitsen toon tegen FEITH, die in zijne door TEYLER's godgeleerd genootschap bekroonde verhandeling (XX) de Kantiaansche philosophie op stelligen toon veroordeeld had. De ongenoemde, die in 1803 in het licht zond eene *paraphrasis epistolae PAULI VAN HEMERT ad FEITHIUM*, hekelde den hoogleeraar wel, doch bragt hem van zijne meeningen zeer zeker niet terug. Zietdaar de namen der meest bekende tegenstanders. Moet aan dezen de schuld of de eer — wat wilt gij, mijn lezer? — gegeven worden van den verderen opgang van het criticisme hier te lande verhinderd te hebben? Moet ook het verwelken van die glorie toegeschreven worden aan de bestrijding van VAN DE WIJNPERSSE, die onder den naam van ECLECTICUS zijne *bespiegelingen der Kantiaansche wijsbegeerte* uitgaf. De schrijver was rustend hoogleeraar te Leiden, waar hij van 1769—1805 de wijsbegeerte onderwees. Zijn leerling CLARISSE heeft als een bevoegd beoordeelaar zijne nagedachtenis gehuldigd (*de Fakkelt, of bijdragen tot de kennis van het ware, schoone en goede, verzameld door J. P. SPRENGER VAN EYK* 12^e jaarg., bl. 155 volg.) en ons den gunstigen indruk geschetst, dien deze *bespiegelingen* in het leven riepen. Was het niet volkomen juist, dat VAN DE WIJNPERSSE de vraag opwierp (bl. 143 vlg.): “gaat het gevolg wel door? Wij hebben “God noodig, derhalve bestaat Hij? Besluit men dus niet “tot een noodzakelijk wezen uit een onderwerpelijk beginsel “van onze behoefte, uit een beginsel van diep gewortelde ge- “luks-begeerte, 't geen KANT zoo zeer afkeurt. Laat men “ook niet onvoorziens toe, en doet omtrent God, 'tgeen de “wijze Man ons omtrent menschen zoo streng verbiedt, na- “melijk, geen ander aan ons eigen geluk te onderschikken, “niemand slechts als middel te gebruiken. In de schakeering “dezer leere wordt God niet gesteld tot 's menschen hoogst “en waardigst einde, waaraan alles moet onderworpen zijn, “maar als middel, 'tgeen wij niet missen kunnen, om onze “zedelijkheid eindelijk eenen gewenschten loon te doen vinden “en ons te troosten over de voor eenen tijd onderdrukte ge- “luksliefde, die toch in ons wezen gegrond was. Wij waren “wel ons eigene zelf-gebieders, maar magtelooze zelf-beloo- “ners. Niet tot het gebieden, niet tot het regeren van ons “en van de wereld, maar om ons te beloonen, vond KANT “eene Godheid noodig, en deze wordt derhalven geloofd.” Ge- denken wij aan den arbeid van VAN DE WIJNPERSSE, wij mogen

niet zwijgen over hetgeen H. VAN ALPHEN in zijn: *Predikt het Evangelium allen Creaturen* tegen het criticisme ongunstigs zeide; evenmin J. G. ROOZEBOOM's *verhandeling over het idealisme*, in 1808 onder NIEUHOFF's toezigt geschreven, vergeten, die met zoo veel goedkeuring ontvangen werd, dat de schrijver in 1809 de Professuur te *Harderwijk* ontving, slechts twee jaren door hem bezet, toen de dood hem opriep. Geen scherper pen werd er tegen het criticisme gevoerd, dan door WYTTEBACH, die in een fellen strijd met VAN HEMERT diens wijsgeerige onderzoekingen hevig bespote. Een pennestrijd, die eenigen tijd aanhoudt, is het meest geschikt middel om de belangstelling hier te lande te doen verflaauwen; wij Nederlanders hebben niet veel op met polemieken en wij hebben er ook weinig slag van; de strijd over zaken ontaardt weldra in bestrijding van personen; zoo ging het ook met WYTTEBACH en VAN HEMERT. Hevig brandde de strijd tusschen die beiden; WYTTEBACH had in het *vita* DAV. RUHNKENII (ik bezig de uitgave, die BERGMAN in 1824 ons schonk) wel met lof over KANT, den voormaligen studiegenoot van RUHNKENIUS gesproken, ll. pag. 75, maar weinig bladzijden verder, pag. 79, aangaande de philosophische studien van zijnen vereerden vriend aldus zich uitgelaten: *quod NEPOS ait de ATTICO (cap XVIII), attigit quoque poëticen, credimus, ne ejus experts esset suavitatis, idem de studio a se Philosophiae impertito dicere solebat R. suavitatem fructumque philosophiae positum esse in ratione et forma, non in materia et argumento; quippe de cujus veritate omnia esse incerta.* Later echter had WYTTEBACH eene nog meer vijandige houding tegen het criticisme aangenomen, waar hij over de wijsbegeerte van den Koningsberger sprekende (l. l. pag. 115) getuigde: *si quidem Philosophia ad communem humani generis utilitatem intelligentiamque spectat, nec ejus studiosi magis verbis quam rebus fidunt.* Nog stouter werd de toon, toen WYTTEBACH in ditzelfde verhaal klagende over het kwaad, dat de beoefening der Wolfiaansche wijsbegeerte aan de echt klassieke studie toegebracht had, hierover zijne blijdschap uitdrukte (l. l., p. 157): *novissima a vetere Regio-montano RUHNKENII condiscipulo prodita ratio apud nos quidem Literis nondum obfuit, nec, ut speramus, oberit, si quidem priores illae partim maximarum scientiam rerum profiterentur, partim disserendi spinis et verborum novitate minus obstructam haberent cognitionem, partim interpretes nanciscerentur, qui eas ad communem captum intelligentiamque explicarent; quae et secus sunt in hac novissima*

ratione, et plurimum valent ad studii cum frequentiam tum diurnitatem.

Dat las VAN HEMERT en — hij greep naar de pen. Had hij sints eenige maanden de gewoonte aangenomen, om op geene aanvallen te antwoorden, sedert hij in zijn *Magazijn* HERDER's bedenkingen als onbeduidend afgewezen en eerbied betuigd had voor den regel: "wanneer men van visch spreekt, dan, vol—"gens ons Hollanders, schar in geen tel is" (t. a. p. III, bl. 100); WYTENBACH echter kon kwalijk tot de scharren gerekend worden! Het 3^e stuk van het 3^e deel werd geopend met eene *zamenspraak*, vol bijtend vernuft. WYTENBACH's onbevoegdheid, om over wijsbegeerte te oordeelen, wordt er stoutweg in beweerd, en zelfs het vermoeden uitgesproken, dat die geleerde nooit iets van KANT gelezen had. Ja, een der personen, die aan de zamenspraak deelnemen, beklaagt er zich over, dat WYTENBACH niet duidelijker voor zijne meening is uitgekomen en op deze wijze gesproken heeft: "bemoeit u toch, "mijne lieve landslieden! met die *critische* wijsbegeerte niet. "Dat dezelve niets om het lijf hebbe, kan u daaruit blijken, "dat wij *Literatoren*, die alles weten, van dezelve niets verstaan en het verre beneden ons achten, zelfs de beginselen "daarvan, eenigzins, te onderzoeken. *Wijgeerte* is, op ons "woord van eere — en laat dit u nu, voortaan genoeg zijn — "*wijsgeerte* is niets anders, noch kan iets anders zijn, dan "de bloote kennis van hetgeen de Ouden aangaande God en "de waereld hebben gelieven vast te stellen." — En zoo voorts; want ik durf niet meer over te nemen; ik hoop, dat de lezer de *zamenspraak* in haar geheel nog eens voor zich legge. Haar inhoud zal hem met te meer belangstelling het uitvoerig betoog doen volgen, waarmede WYTENBACH het kriticisme van KANT een doodelijken slag toebragt; de *epistola ad LYNDENUM* (namelijk FRANS GODARD, toen curator der akademie te *Franeker*, vroeger een van WYTENBACH's meest geliefde leerlingen, onder wiens voorzitting hij eene voortreffelijke verhandeling *de PANAETIO RHODIO, philosopho stoico* verdedigd had (1802)), geplaatst voor het laatste of XIIe stuk der *Bibl. critica (opuscula WYTT. II, pag. 148 sqq.)*, was er voor bestemd, om, ook in een *zamenspraak*, de wording, de lotgevallen en de onwaarde van deze filosofie te ontwikkelen, en op die wijze de beschuldiging tegen KANT te staven: *ultra quam Philosophum decet, Literae ei defuerunt; ut in historia Philosophiae vix supra SPINOZAE et CARTESII actatam progressus*

videatur. Dat was aan geen dooven gezegd; in ons vaderland heerschte te veel eerbied voor het klassieke, om niet, waar zulk eene beschuldiging door zulk een beschuldiger werd ingebracht en gestaafd, het *anathema* na te zeggen. Buitenslands ging er een kreet van bewondering op, na dat ook daar deze *epistola* bekend geworden was, gelijk ons blijkt uit de getuigenis eens ongenoemden door MAHNE bewaard (*vita* D. WYTT., pag. 190 sq.): *at nihil me hercule ingeniosius, nihil elegantius illo dialogo tuo de philosophia, in quo omnes, quibus eum legendum dedi, ambigui haerebant, utrum magis argumentandi vim, an suavissimam in ejusmodi argumento eloquentiam, an leporem denique, admirarentur*. Eenige vereerders van WYTTENBACH dachten er aan, om dezen brief in 't Hollandsch te vertalen, maar anderen waren tegen dit plan "omdat hij dan "buiten zijne verschansingen (het latijn) was, waarin niemand "hem durfde aantasten." VAN HEMERT beproefde dit wel in zijne *epistola* en *trias epistolarum*, in 1809 en 1810 uitgegeven, doch met ongelukkigen uitslag. De letteren stonden in de schatting van het publiek ver boven de filosofie van KANT, en het was voor doove ooren gepredikt wat VAN HEMERT in zijne *epistola* (pag. 45) uitriep: WYTTENBACHI! *in tuo literarum regno maneat; Graeca ac Latina tractes; quae editurum promisisti scripta, perficias,isque stili limaeque curam nec deneges; suaviter, ut facis, de re quilibet, etiam maxime vulgari et quotidiana, nugeris: sed a nostra Philosophia illotis manibus abstineas, neque amicos audias adultores, qui te forsitan appellitantes Philosophum, vel reportatam, si Diis placet! de KANTIO victoriam tibi gratulantes, in Philosophiae nostrae campos exspatiari te aliquando jubeant*. Doch laat ons verder zwijgen van opstellen, die voor de reputatie van VAN HEMERT en zijn geliefkoosd *kriticisme* hoogst ongunstig waren. Het Kantianisme daalde al dieper en dieper voor zoo ver het onder het publiek verdacht werd van tot rationalisme te voeren. Slechts enkelen begroetten het als de wijsbegeerte, die de onmisbaarheid eener onmiddelijke openbaring afdoend aantoonde, zoo als de predikant J. J. LE ROY van *Oude-Tonge*, die hier te lande het langst het Kantianisme heeft vertegenwoordigd en in zijn persoon en geschriften het *connubium* van Kantiaansche wijsbegeerte en kerkelijke regtzinnigheid voorgesteld. In de kritische wijsbegeerte vond alzoo de een grond voor zijn liberalisme, de ander voor zijn orthodoxisme. Heeft zij hier te lande wezenlijk opgang gemaakt? Met ROORDA beweren wij

(in zijn brief aan FICHTE, *Godg. Bijdr.* 1844, bl. 723), dat die opgang nooit zeer algemeen is geweest; de eerste ijver is bij de meesten ook spoedig weer bekoeld. Dat zelfde geldt van de op KANT gevolgde stelsels; men beminde ze niet; want men was bang voor de wijsbegeerte. Volkomen naar het hart van de Nederlandsche predikanten noemde DE PERPONCHER, in de toespraak waarmede hij 6 Nov. 1815 de hernieuwde Utrechtsche hoogeschool inwijdde, “de bovennatuur-
 “kunde die schoone — maar gevaarlijke weetenschap.” En ik deel hier één staal slechts mede, waar vele voor handen zijn. Doch ik schrijf geene geschiedenis der wijsbegeerte; ik zou in dat geval van KINKER's *brieven over het natuurregt*, SCHRÖDER's *bijdrage tot de beschouwing van de waarheid der menschelijke kennis*, melding moeten maken. Mij bepalende tot mijn onderwerp, bespreek ik alleen de regtstreeksche en dadelijke betrekking, die de wijsbegeerte had op de theologie. In het tijdvak van 1787—1815 hebben wij dan slechts op één man te wijzen, op den hoogleeraar PHILIP WILLEM VAN HEUSDE, die van 1804—1849 de oude letteren te *Utrecht* onderwees. Hij werd door eene tallooze schaar van dankbare leerlingen met den bijnaam begroet, dien het buitenland hem gaf, dien van *praeceptor Hollandiae*. Dergelijke eeretitels hebben iets onbepaalds en zijn daarom gewoonlijk weinig geschikt, om voor een later levend geslacht de werkelijke verdienste van den dus gevierden te teekenen. Zullen wij dan de menigte van lijk- en lofredenen na VAN HEUSDE's dood uitgegeven, tot dat oogmerk raadplegen? of zullen wij de schriften van VAN HEUSDE zelven nog eens doorloopen? Neen, mijn lezer! zijne schriften geven ons slechts een gebrekkig afbeeldsel van zijne persoonlijkheid, ten zij gij bepaaldelijk denken wilt aan zijne *brieven over het hooger onderwijs*; want in dit boek hebt gij den man geheel. Doch over het algemeen blijft het waar, dat wie hem naar zijne schriften alleen of voornamelijk beoordeelt, hem geen regt laat wedervaren. “Boven zijne boeken” dus spreekt HOFSTEDÉ DE GROOT naar waarheid in zijne *toespraak over de Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid*, bl. 9, — “stond zijne wijze van collegie houden en van omgang met de studenten. Zoo iemand, “dan heeft hij de kunst bezeten, om anderen te leeren op-
 “merken en nadenken, de waarheid liefhebben, zoeken en “vinden.” Daarin lag de kracht van VAN HEUSDE, en daardoor wordt volkomen verklaard, dat zijn invloed het meest

gold bij die studenten, wier wetenschap het ruimste veld voor opmerken en nadenken opent — de beoefenaars der theologie. Met volkomen regt kon dan ook PAREAU (*Waarh. in Liefde*, 1839, IV) zijne hoorders wijzen op VAN HEUSDE'S *vorming van toekomstige godgeleerden*. 't Is immers ook u niet ontgaan, dat VAN HEUSDE onder theologanten veel grooter schaar van aanhangers telt dan onder litteratoren? Toevallig is dit niet; het vloeide voort uit zijne methode van onderwijs; deze was niet eigenlijk gezegd grammatiesch, veel minder kritiesch, zij was paedagogiesch, of misschien is het wel juister te zeggen — propaedeutiesch, in den edelsten zin des woords. Ik bezig hier het woord door ROYAARDS gebruikt in diens schets: VAN HEUSDE *als geschiedkundige en als paedagoog tot de godgeleerdheid*, bl. 73. Trachtte VAN HEUSDE zijne leerlingen de oudheid te doen liefhebben, hij leerde hen die oudheid beschouwen uit een aesthetiesch-propaedeutiesch oogpunt, PLATO vooral bestudeeren, niet zoo zeer om PLATO te verstaan, maar om — ik weet het niet beter uit te drukken — Platoniesch te leeren spreken en denken. VAN HEUSDE, in het Christendom de hoogste openbaring der humaniteit begroetende, vond in de oudheid de voorbereiding tot die openbaring, de voorafschaduwing van die humaniteit. Hetgeen hij van zijne eigene natie zeide, is op hem zelve in de eerste plaats van toepassing: “het kenmerk van onze filosofie zoowel als van “onzen wijsgeerigen aanleg, is, dunkt mij, eenvoudigheid, “maar met verstand en met godsdienstzin gepaard. Men “philosphere zooveel men wil, zijn wij gewoon te zeggen, “maar men doe het toch nooit ten koste van onze *bon sens*, “ons eenvoudig menschenverstand. Wij weten wel, dat ge- “zond verstand te bezitten nog niet genoegzaam is om wijs- “geer te zijn. Ook zoeken onze wijsgeeren diep in het wezen “van 's menschen ziel en van de natuur in te dringen. Maar “des te naauwkeuriger onderscheiden wij van wijsbegeerte al “die magtspreuken, al die paradoxen, die men in de werken “der Duitsche metaphysici vindt. Wij willen ook geene phi- “losophie op zich zelve, als de speculative is, gelijk zij door “deze hare benaming van-zelf aanduidt. — Wij willen bij “het filosofieren eenvoudigheid, goed gezond verstand, en “daarbij ook voornamelijk goede beginselen, die vooral niet “met die onzer Godsdienstleer strijden.” — Dat verstond VAN HEUSDE onder filosofheeren, en zulk eene beschouwingswijze, zoo lijnrecht gesteld tegenover methaphysica en specu-

latie, mishaaide vooral aan zijnen Leidschen ambtgenoot J. NIEUWENHUIS, die dan ook niet aarzelde rondweg te verklaren: "VAN HEUSDE, hoe onschatbaar groot in de letterkunde en geschiedenis, stond niet op de hoogte der wijsbegeerte van de negentiende eeuw." "Met dit oordeel" schrijft ROORDA (t. a. p. bl. 736), "stemmen al hare werkelijke beoefenaars hier te lande gaarne in."

Dat oordeel is zeker volkomen gegrond en toch gedenkt de theologie met dankbaarheid aan VAN HEUSDE. Hij leerde denken en combineeren; hij bragt er iets aan toe, om de begrippen van ingeving, openbaring en Christendom te wijzigen; hij hielp langs den weg, dien men hier te lande zoo gaarne bewandelt, den weg van praten over de dingen; hij tilde zijne leerlingen onmerkbaar uit het gareel van de vormen der kerkleer, door al hunne aandacht te vestigen op de ideeën in die vormen vervat; men leerde bij hem alles wat *καλοκράθον* heeten mogt; men kreeg er alleen geen zin voor kritiek. Echt Heusdiaansch b. v. is het boek, dat H. J. ROYAARDS, een van VAN HEUSDE's meest geliefde leerlingen, in 1821 onder de werken van het Haagsch genootschap uitgaf: *proeve over den geest en het belang van het Boek Daniel; eene bijdrage tot de handhaving van de eere des Bijbels*. VAN HEUSDE liep hoog met dit werk en prees het dikwerf aan; natuurlijk, het was geschreven in zijne manier, van zijne standpunt. Kritiek bevat het niet, maar pragmatiek, die echter bij het gemis van kritiek luttel weinig waarde heeft. Let vooral op den titel; waan niet, dat die tweede opgave: *bijdrage tot de handhaving van de eer des Bijbels*, een toevallig bijvoegsel is; ook zij is Heusdiaansch; zij drukt uit, hoe de Heusdiaansche school meer geopende oogen had voor het algemeene dan voor het bijzondere; zoo als hier het boek *Daniel* voornamelijk behandeld werd ter wille van het algemeene: de eere des Bijbels. Ligt daarin niet het bewijs, dat onder VAN HEUSDE's leiding de achting en hoogschatting voor het geheel of het algemeene gedreven werd ten koste van het specieele of bijzondere? Hij zelf b. v. had met eene streng philologische behandeling van klassieke auteurs slechts in zoo ver op, als ze hem dienen kon voor het oogmerk dat hij koesterde — levenswijsheid te putten uit den geest en de gaven der oudheid. Daartoe had hij niet of nauwelijks de kritiek noodig, want het kwam bij hem niet aan op een enkel woord; woordnavorsching was daarenboven zijne sterkte niet, om de denkbeelden was het hem

te doen. Niemand ergere het nu, als ik vrijmoedig beweer, dat VAN HEUSDE veel gunstiger op de *personen*, dan op de *studiën* zijner studenten werkte; dat door hem veel meer voor hun *leven*, dan voor hunne *wetenschappelijke vorming* gedaan is. Die lof, hoezeer begrensd, is toch waarlijk vrij wat beteekenend; elke tijd heeft zijne eischen; de onze is veel meer kritiesch; dat hij slechts niet even eenzijdig zij, als de school van VAN HEUSDE eenzijdig aesthetiek en pragmatiek op den voorgrond plaatste! De gelegenheid zal zich later nog aanbieden, om in enkele bijzonderheden u te toonen, dat de Heusdiaansche school niet voordeelig op de beoefening der filosofie hier te lande gewerkt heeft. In haren afschuw van alles, dat naar het speculative zweemde, had zij bij onzen landaard hare aanbeveling; in zoo ver heeft zij krachtig er toe medegewerkt, om het stelsel van het onbepaalde en zwevende in stand te houden en velen geleerd, zich tevreden te houden met algemeene beschouwingen, liever dan door grondig napluizen van ingewikkelde vraagstukken een enkel deel van het groot geheel tot klaarheid te brengen. Ook zonder dat ik het opzettelijk aanwijs, is het duidelijk, dat de rigting van VAN HEUSDE vooral op de beoefening der Christelijke kerkgeschiedenis invloed moest hebben, veel meer dan op de exegetische. Zijne echte discipelen hadden voor de beoefening van het laatstgenoemde vak bij hem niet die philologische opleiding genoten, welke *Leiden* schonk in de gehoorzalen van WYTTEBACH, BORGER, PEERLKAMP, BAKE en — dat ik hier niet den naam verzwijge van den man, die in onze dagen, met zijne ambtgenooten, door propaedeutische studiën den aanstaanden theoloog grammatisch-kritiesch vormt — COBET.

Maar de kerkgeschiedenis, ja daarin heeft VAN HEUSDE, middellijk door zijne leerlingen ROYAARDS en KIST, gelijk wij later zullen zien, leven gebragt. Een braak liggende grond — zoo mogt het veld dier wetenschap heeten in het tijdvak, dat ons bezig houdt. Ik zeg niets te veel: 's lands voor naamste hoogeschoolen hadden wel gehoorzalen, maar soms geene docenten, meest geene *auditores* voor kerkelijke geschiedenis. MUNTINGHE moest te *Groningen* wel eens een jaar overslaan, omdat hij geene hoorders kon krijgen. ANNAEUS YPEY, sedert 1799 te *Harderwijk* plaatsvervanger van MUNTINGHE, tot hij in 1813 als opvolger van ABRESCH naar *Groningen* vertrok, trachtte aan de Geldersche hoogeschool eenige

belangstelling voor de nieuwere kerkelijke geschiedenis op te wekken. Hij wist veel van de geschiedenis, maar zijn onderwijs was even omslagtig als zijne schriften, die in waarde gewonnen zouden hebben, indien hij meer kritiesch ware te werk gegaan. Raadpleeg zijne *systematische godgeleerdheid* en zijne *geschiedenis der Kristelijke kerk in de XVIIIde eeuw*; juistheid van bepaling, beknoptheid en klaarheid ontbreken er aan, hoeveel vlijt daaraan door den waardigen man zij ten koste gelegd en hoeveel dienst vooral zijne *systematische godgeleerdheid* nog heeft voor de *historia litteraria*. Vertoonen ons die schriften niet het beeld van een man, die zijn leven sleet zoo veel het maar kon van de wereld afgezonderd, en in zijne eenzame woning nergens liever vertoefde dan op zijne studeerkamer?

Aan de hoogeschool te *Utrecht* had juist kort te voren een verwisseling van personeel plaats gehad, waarbij het echter onzeker was, of er het onderwijs in de kerkhistorie door winnen zou. In 1788 werd W. L. BROWN tot hoogleeraar in de kerkelijke geschiedenis en zedelijke wijsbegeerte benoemd. Met goeden moed trad hij op, *cumque reputo*, dus spreekt hij in zijne inaugureele oratie, *me non in alterius locum suffectum esse — et mihi novam provinciam curatores tradidisse*. Op den predikstoel der Engelsche kerk te *Utrecht* had hij eerst zijnen vader, daarna zijnen oom tot voorganger gehad. Hoewel in *Utrecht* geboren (7 Jan. 1755) werd hij, die van Schotache afkomst was, verdacht wat de zuiverheid zijner patriottische gevoelens betref. Het onderwerp zijner inaugureele oratie: *de religionis et philosophiae societate et concordia maxime salutari* getuigt niet sterk voor zijne historische rigting. Hij sprak haar uit 14 Februarij 1788 en betoogde het noodzakelijke van beider verband, door aan te toonen, dat de wijsbegeerte ijdel en dwaas is, wanneer zij het geleide der godsdienst ontbeert; dat zij wel aangewend de zaak der godsdienst steunt, en wees eindelijk op beider vereeniging als gegrond in beider oorsprong en bestemming. De wijsbegeerte was volgens hem voor bijgeloof en dweeperij een wel passende toom, en de godsdienst schonk aanvulling van hetgeen de menschelijke rede niet vinden kon. Worden in het stuk citaten uit de klassieken, uit BOETHIUS *de cons. phil.* gevonden, eene historische ontwikkeling der zaak, die gij in het werk van een hoogleeraar in de kerkelijke geschiedenis ongaarne mist, zoekt gij hier te vergeefs; evenmin spreken daarvan zijne bij TEYLER

bekroonde verhandelingen, opgenomen in het VIIe, VIIIe en XIIIe deel van de werken des godg. genootschaps, die met zijn door het Stolpiaansch legaat in 1784 uitgegeven onderzoek *de fabrica mundi, in quo mala insunt, naturae Dei perfectissimae haud repugnante*, hem vooral als een vriend van philosophische nasporingen doen kennen. Zijne collegies werden slecht bezocht; zooals HERINGA verzekert, wegens de ongeschiktheid van het lokaal, en dewijl hij, als professor in de philosophische faculteit, collegiegeld nam (hetgeen vóór 1815 door geen hoogleeraar, die voor studenten in de godgeleerdheid optrad, gevraagd werd); vooral echter, ik durf het er bij voegen, dewijl de studie nog geene de minste belangstelling in ons vaderland gevonden had. Het schijnt hem niet gelukt te wezen, de liefde daarvoor bij studenten op te wekken, hoeveel bekwaamheid wij hem ook durven toekennen, terwijl wij bovendien grond hebben, om hem een ontwikkeld en smaakvol geleerde te noemen. Zijne oratie *de imaginatione, in vitae institutione regunda* (1790) geeft er blijk van, dat hij een onderwerp durfde kiezen, welks nieuwhed voor 't minst de opmerkzaamheid prikkelen moest. CLARISSE, die een zijner trouwste hoorders en hoogachtende discipelen was, roemt ook de belangrijkheid der onderwerpen, die BROWN op den preekstoel met de gemeente besprak, en verklaart, dat dan vooral de aandacht der hoorders gespannen werd, wanneer hij zijn geschreven opstel op zijde schoof, gelijk hij somtijds deed en voor de vuist sprak, in vuur ontstoken door de stof, die hem boeide. Het Nederduitsch lezend publiek ontving met graagte de vertaling zijner "leerrede over de teekenen der tijden", gehouden op den plechtigen Dank-, Vast- en Bededag, van 13 Febr. 1793, naar Matt. XVI, 3. In 1794, weinige dagen vóór het inrukken der Fransche troepen, vertrok hij naar *Schotland*, en werd aan de school van *Aberdeen* met het onderwijs in de wijsbegeerte en godgeleerdheid belast; hij overleed aldaar 11 Mei 1830. In ons vaderland liet hij een gunstigen naam achter; dit blijkt uit het feit, dat curatoren der Groningsche hoogeschool in 1804 ook aan hem dachten, om den door BOSMAN's dood verlaten leerstoel in de wijsbegeerte op nieuw door een waardig man te zien bezetten.

Weinig, ja bijna niets weten wij van den man, aan wien later te *Utrecht* het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis opgedragen werd, van D. HUISMAN, die het ambt der Evan-

geliebediening in *Utrecht* met dat van hoogleeraar verwisselende, 14 Junij 1804 inaugureerde, sprekende: *de diversis, quae vera conciliat eruditio in vita hominum, tam privata, quam publica*. Het stuk is nooit gedrukt even min als iets anders van zijne hand, noch vóór noch gedurende zijn professoraat, dat met zijnen dood, 8 Januarij 1822, eindigde. De dissertatie, die hij te *Harderwijk* in 1782 onder NIEUHOFF verdedigde: *de felice hujus mundi necessitate* is het eenige, dat ons als proeve zijner wetenschappelijke rigting bewaard bleef. Ook hij behoorde tot de litterarische faculteit, en was evenzeer als zijn voorganger met het onderwijs in de *philosophia moralis* belast; kondigde hij zijne lessen in de kerkelijke geschiedenis aan, hij verzuimde niet bij de opgave der uren de aanmerking te voegen: *aut aliis (horis) auditoribus magis commodis* — dan het aangeduide tiende morgenuur. Zoo moesten de hoorders gelokt worden, indien er maar wilden komen; ja nog in het jaar 1823, toen H. J. ROYAARDS, als lid van de theologische faculteit op de *series* zijne historische lessen aankondigde, geschiedde dit met dezelfde bijvoeging, iets dat bij de overige opgaven, b. v. van zijne lessen over de moraal evenmin plaats had als bij die zijner ambtgenooten, en in 1824 gelukkig ook niet weer voorkwam.

Doch terwijl BROWN en HUISMAN geene gedenkteekenen hunner historische studie ons gelaten hebben, kunnen wij te meer aandacht schenken aan *Leiden's* hoogleeraar in de kerkelijke geschiedenis, JONA WILLEM TE WATER. Nadat in 1781 NAHUIS, wiens leven door HOFSTEDÉ in een zeer declamatorischen stijl beschreven is, gestorven was, werden er te *Leiden*, volgens TE WATER's eigen getuigenis in zijn meer genoemd *levensberigt*, “geen lessen over de kerkelijke geschiedenis gegeven, daar “niemand der theologische professoren in dien tijd te bewegen “was tot het aanvaarden van dat vak der letteroefeningen ten “dienste der jongelingschap” (a. w. bl. 200). Dit berigt is niet naauwkeurig. NAHUIS hield 30 April 1781 zijne inwijdingsrede *de subtilioris Ethnicismi, inter Christianos nostrae aetate serpentis, novis ac remediis*, en gaf toen wel tot de groote vacantie eenige openbare lessen, maar werd reeds in October van datzelfde jaar aan de hoogeschool en de Leidsche gemeente, bij welke hij, tegelijk met zijnen nieuwen ambtgenoot RIETVELD, tot het waarnemen der Evangeliebediening geroepen was, door den dood ontrukkt. Naauwkeuriger is het, zoo wij den naam van NAHUIS' voorganger, D. VAN DER KEMP,

hier in de plaats van dien van NAHUIS stellen. Hoe het zij: TE WATER geroepen om het gemis van RIETVELD te vergoeden, aanvaardde, kort nadat ook B. BROES de catheder beklommen had, zijne taak 9 April 1785 met eene oratie: *de studio historiae ecclesiasticae cum disciplina Theologica diligenter conjungendo*; eindelijk dus eene oratie, die een program mogt heeten van hetgeen hoofdzaak in dit onderwijs wezen zou. De zuiverheid van zijn Latijn was voor hem te *Leiden* eene niet geringe aanbeveling. Hij was aan RUHNKENIUS aanbevolen, omdat deze (a. w. bl. 191) meende, dat TE WATER door de *doctrina historiae medii aevi* aan de elegantie en zuivere eloquentie geene schade berokkenen zou. Eer hij echter te *Leiden* in functie trad, was hij reeds sedert 1779 aan het athe-naeum van *Middelburg* als *professor philosophiae* en *historiae patriae* werkzaam geweest, gelijk hij dan ook 15 Maart 1781 daar geinaugureerd had met eene oratie: *de praestantia et dignitate historiae Batavae* voor godgeleerden, voor de zedekundige wijsbegeerte, voor regtsgeleerden, voor staatkundigen (bl. 188). De pligten en eischen aan zijne vroegere betrekking verbonden bleven de rigting en de stof van zijn later onderwijs beheerschen. Zijne uitgegeven schriften hebben meer betrekking tot de geschiedenis des vaderlands dan tot die der kerk. Prijzen echter moet men het, dat hij bij het geven van zijn onderwijs "niet verkoos enkel zich te verlaten op de "aanhalingen bij WALCH, MOSHEIM, VENEMA, later bij SCHROECK "en VAN HAMELSVELD, maar liever de bronnen raadpleegde, "gebruik maakte van de voornaamste Grieksche en Latijnsche "kerkvaders, van de uitmuntende verzameling der concilien "door MANSI uitgegeven en van eene menigte vroegere en "latere gedenkstukken en schriften" (a. w. bl. 213). Voor den ijver van een man, die op zijn 78^e jaar een nieuw collegie ging geven over de kerkelijke geschiedenis der toenmalige *zuidelijke Nederlanden*, hebben wij grooten eerbied, evenzeer als wij hooge gedachten koesteren van de ervarenheid in de Grieksche taal, die hem op aanhouden van RUHNKENIUS veroorloofde aan het verzoek van curatoren gehoor te geven, en, tot aan de komst van WYTENBACH, in de plaats van LUZAC, die, als hoogleeraar in de vaderlandsche geschiedenis afgezet, vrijwillig voor het professoraat in het Grieksch bedankt had, openbare lessen te geven over het Evangelie van LUKAS en over HOMERUS. Zelf beantwoordde hij ongetwijfeld aan het beeld van den godgeleerde, gelijk hij dat schetste in

zijne rectorale oratie van 8 Februarij 1790, toen hij sprak *de erudito theologo*. Die oratie doet ons TE WATER volkomen kennen; wat nog nooit gebeurd was aan eenigen rector, dat geluk viel hem, een warm oranjevriend, ten deel: prins WILLEM V woonde met zijne beide zonen de plegtigheid bij; hunne tegenwoordigheid vuurde zijn ijver aan; voor dat aanzienlijk *auditorium* ontwikkelde hij, wie den naam van *eruditus theologus* dragen mogt. Hoor, daar blijkt het, dat hij de keur van RUHNKENIUS heeft kunnen doorstaan (pag. 15): *est profecto quod graviter doleamus aetatis nostrae infelicitatem, qua praecepta styli bene latini a plerisque theologis negligentius audiuntur, contemnantur, pro nihilo putantur, ipsique adeo homines eruditi et omni doctrina exculci patrio quisque sermone utuntur, in iis etiam libris, qui spectant ad cognitionem linguarum Orientalium, Graecaeque, ad studium antiquitatis, ad literas politiores, ad universam humanitatem*. De veronachtzaming van de klassieke studie en van datgeen, wat noodig is voor den theoloog — en zijne eischen zijn niet laag — verklaren hem de oorzaak, dat in zijn tijd wezenlijk geleerde theologanten al zeldzamer worden. Gaarne geven wij toe aan de zekerheid, dat hij het zijne gedaan heeft, om *eruditi theologii* te vormen. Zeer verdienstelijk heeft hij zich zeker gemaakt door de zorg, die hij gewijd heeft aan de uitgave van het 3^e, 4^e en 5^e deel van het *Kerkelijk Plakaatboek*; de uitgave van JABLONKI'S *opuscula* schijnt een werk te zwaar voor zijne krachten geweest te zijn. Boven het onderwijs en de schriften van YPEY had wel het zijne de deugd van beknoptheid vooruit; doch het heeft noch hem noch YPEY mogen gelukken, om de wetenschap der kerkelijke geschiedenis tot een staat van bloei te brengen. De betere dagen moesten nog aanbreken. Zij braken aan, gelijk wij later zullen zien.

Zulk een gewenschten bloeienden toestand ontdekken wij, als wij naar het academiesch onderwijs in de praktische theologie onderzoek doen. Dat kan ons niet vreemd voorkomen bij een volk, onder hetwelk de praktijk van het leven altijd zóó hoog is gesteld. Nimmer is het naauw verband van school en kerk, van opvoeding en maatschappij voorbijgezien. Is het wonder, dat die zin voor het praktische zich vooral gunstig op het veld der theologische wetenschappen gelden deed, als wij opmerken, dat hij in het algemeen de studie trachtte te beheerschen, ja het leven der studenten aan de hoogeschool tot een voorwerp van zijne zorg beschouwde. Om

ook van dit laatstvermelde een proef bij te brengen, haal ik iets aan uit de belangrijke resolutie van den Senaat der Franekersche hoogeschool, uitgevaardigd “tot voorkoming van “alle oorzaken en gelegenheden, die aan de oeffenende jeugd “zouden kunnen aanleiding geven tot onnodige en bezwaarende verteeringen”, 23 Mei 1792; daarin werd aan belanghebbenden het XLV^{ste} artikel van de fundamenteele wet dier academie herinnerd; vertaald luidt de bepaling dus: “de “professoren, aan wier toezicht de studenten zijn aanbevolen, zullen op derzelve gedrag en verteeringen naauwkeurig toezien; geen student zal, zonder schriftelijk consent van gemelde professoren, of van diegenen, aan welke “hij van zijne ouders of van den rector zal zijn aanbevolen, “van iemand eenig geld, hetzij met, hetzij zonder beloften “van interessen, ter leen ontvangen, nog aan een ander ter leen geven. Voorts zal ook in het algemeen, geen burger, “herbergier of winkelier, iets aan eenig student, ofschoon niet “onder het bijzonder opzigt van iemand gesteld, zonder kennis van ouders of voogden of van den rector, crediteeren, “uitgezonderd alleen hetgeen tot een noodzakelijk gebruik “vereischt wordt — zullende bij gebrek hiervan de crediteuren “van alle regt, om het hunne te eischen, verstoken zijn, en “studenten vervallen in eene boete, naar het goedvinden “van den Senaat te bepalen.” Deze dispositie was geteekend door twee mannen, die als geleerden en in de studenten belangstellende docenten geëerd werden: CHAUDOIR en YPEY. Ik breng zulk een besluit onder de aandacht mijner lezers, om hun voor mijne overtuiging aangaande den praktischen zin, die het onderwijs en de onderwijzers bezielde, gunstige denkbeelden in te boezemen, en alzoo te eerder hunne toestemming te winnen, wanneer ik beweer, dat die liefde voor het praktische vooral in de theologie zich van de gunstigste zijde ken-
nen deed.

Ik zal niet herhalen, wat over de geschiedenis van de beoefening der *homiletica*, *catechetica* en *cura pastoralis* in de werken van HUFFEL en MUURLING gezegd is. Maar ik mag niet onopgemerkt laten, dat reeds twee jaren nadat HOLLEBEEK's beroemd betoog: *de optimo concionandi genere* het licht zag, VON MOSHEIM's *handboek voor de predikkunde* vertaald uitgegeven werd. Het vaderlandsch publiek ontving het in 1790. Om niet te spreken van kleine stukjes over homiletische onderwerpen, zoo als over het al of niet gepaste van het

voorlezen der preek, over de waarde der voordragt enz. maak ik alleen melding van de vertaling, die TINGA in 1803 ons van MAREZOLL's *über die Bestimmung des Kanselredners* schonk. Het *handboek voor jonge predikanten* van CAROLUS BOERS, voor het eerst in 1807 verschenen, en nog lang niet verouderd, geeft ons hooge gedachten van de gemoedelijkheid, met welke dit gedeelte der wetenschap door hem onderwezen werd. Vijf jaar vroeger had de Remonstrantsche hoogleeraar KONIJNENBURG zijne *lessen over het Leeraarsambt in de Christelijke kerk* in 't licht gezonden; vergelijken wij dit geschrift met dat van BOERS, wij merken een groot verschil op, niet alleen in bewerking, maar vooral in beginselen, in de geheele opvatting van het leeraarsambt. Bij KONIJNENBURG heerscht veel meer het begrip, dat de leeraar de meest nuttige of eigenlijk de meest bruikbare persoon der zamenleving wezen moet; bij BOERS, dat hij als dienaar van het Evangelie zielen moet winnen voor den Heer. Bij KONIJNENBURG staat de leeraar in betrekking tot de maatschappij, bij BOERS in betrekking tot de kerk. Twee jaren na dezen maakte G. BENTHEM REDDINGHUS zijne *gedachten over het leeraarsambt* door den druk algemeen en schonk aan tijdgenooten en nakomeling een boek, dat vooral de waardij van de zedelijke vorming des evangeliedienaars helder deed uitkomen.

Op homiletiesch gebied schitterden S. F. J. RAU en VAN DER PALM te *Leiden*; de eerste op den predikstoel der Waalsche, de laatste op dien der Ned. Hervormde gemeente. Met hoeveel blijde verwachting werd het optreden van RAU begroet. Zijne intrede als leeraar bij de Waalsche gemeente te *Leiden* 19 November 1786 — hij telde toenmaals 21 jaren — had een ongewonen indruk gemaakt; en nauwelijks werd in den aanvang van het volgend jaar hem een beroep als hoogleeraar aan de Utrechtsche academie aangeboden, of curatoren der Leidse haastten zich den rijkbegaafden man aan hunne stichting te verbinden. 12 April 1788 ving zijne loopbaan als hoogleeraar aan; die helaas! op den 1sten December 1807 door zijn overlijden gesloten werd, in dezelfde week, waarin BORGER als lector inaugureerde. Te kort echter heeft RAU geschitterd aan de zijde van VAN DER PALM, te kort dan dat wij in staat zouden zijn, om eene welgegronde vergelijking tusschen beiden te ontwerpen. Of RAU als theologant boven hem stond, zal ik niet beslissen; als onderwijzer in de praktische vakken mag hij welligt met HERINGA vergeleken worden. Be-

vallig in alles, verloochende hij dit hem kenmerkende niet, als hij zijn collegie over de pastoraal naar aanleiding van OSTERVALD'S *de l'exercice du Ministère Sacré* om de twee jaren gaf. L'ANGE, die zijn vriend in eene lofrede vereeuwigd heeft, verklaart (*Lofrede en lijkzang*, bl. 122), dat "die lessen gedurende een tijdverloop van 20 jaren eenen ongemeenen toeloop genoten. Studenten uit alle faculteiten hoorden ze gretig en getrouw. RAU droeg dan de fraaiste stukken der beste kanselredenaars voor, zoodat het van dien kant alleen reeds groote waarde had." Zou niet het voorbeeld en de voorgang van zulk een leermeester, een man uit hoogen stand en van fijn beschaafde manieren, indien het langer ware vergund geweest daarop te staren, in ons vaderland gunstig gewerkt hebben op het kiezen van het leeraarsambt, en daaraan welligt die eere hebben bijgezet, welke het veel te lang gemist heeft? Nog leeft zijn naam te *Leiden*. Daar zijn er nog, die gaarne spreken over de oratie: *de natura, optima eloquentiae sacrae magistra*, welke hij 8 Februarij 1805 voordroeg en die in schitterende verzen door DE BOSCH en BILDERDIJK in al hare waarde verheerlijkt werd; zij liet een zoo gunstigen indruk achter, dat VAN DER PALM, toen hij 20 September 1806 zijn professoraat hervatte met een betoog: *de oratore sacro literarum divinarum interprete*, naar veler schatting, in welsprekendheid RAU wel nabij kwam, doch niet overtrof. Het liefelijke, het welluidende, het zachte, waardoor RAU'S *eloquentia* zich kenmerkte, en hetwelk in den vollen zin des woords afschaduwing van zijne persoonlijkheid was — vestig uw oog slechts op zijn portret — het zou bij langer leven ligt wat meer krachtigs en mannelijks aangenomen hebben. Lang kon het publiek niet weifelen in zijn oordeel. RAU bezweek reeds in 1807, VAN DER PALM zonder mededinger achterlatende. Wat VAN DER PALM voor de *homiletica* geweest is, wil ik trachten beneden te schetsen, wanneer wij in een doorlopend overzicht dit gedeelte der theologische wetenschap beschouwen. Dat zelfde voornemen koesteren wij ten aanzien der *catechetica*; dan zullen wij in staat zijn, om regt te laten wedervaren aan de mannen, die voor dit deel der wetenschap de meeste winst aangebragt hebben. Want het is noodig, met groot leedgevoel te vermelden, dat het lang duurde, eer HELLENBROEK'S *voorbeeld der goddelijke waarheid* plaats gemaakt had voor de catechisatie-boekjes van BRINK en TILANUS. In 1797 zag van dat van HELLENBROEK de 24ste uitgave het licht

en werd de gissing, op aannemelijke gronden, geuit, dat er meer dan 40,000 exemplaren door den druk verspreid waren; een jaar later werd dit *voorbeeld der goddelijke waarheid, in rijm gesteld, om alle de hoofdstukken op de psalmwijze te kunnen zingen*, en nog in 1803 bezorgde de Maassluische predikant P. J. RESLER eene verkorte uitgave van het leerboekje van HELLENBROEK. De *aanleiding tot onderwijs in de leere en pligten van den godsdienst*, door TILANUS, predikant te *Harderwijk*, werd met graagte ontvangen. CLARISSE verklaarde in eene beoordeeling, "dat de uitmuntendheid van dit leerboekje hem "door veeljarig gebruik bij zijne catechisatiën gebleken was "en hij nog geen beter kende." De achting, die den persoon van TILANUS alom werd toegedragen; algemeen zich openbarende in de blijdschap, waarmede men zijne eervolle benoeming tot *Dr. Th.* begroette, eene eer hem bewezen, toen hij in 1785 voor eene beroeping naar *Zalt-Bommel* bedankt had; werkte allergunstigst op het gebruik van zijn catechetisch geschrift. De vriend en ambtsbroeder van TILANUS, de Arnheemsche predikant AHASUERUS VAN DEN BERG, die de Evangeliebediening niet had willen ruilen met het hoogleeraarsambt te *Harderwijk*, gaf tegen den aanvang dezer eeuw zijne in tallooze drukken verbreide *bijbelsche historievragen*, in 1801 gevolgd door eene uitvoerige, 528 bl. tellende, *Uitbreiding van de Bijbelsche Historievragen*, een boek, dat onbeschrijfelijk veel nut heeft gesticht voor de bevordering der kennis van de bijbelsche geschiedenis. Later betrad EGELING dat goede spoor, terwijl het voor onzen tijd bewaard bleef met den gelukkigsten uitslag *handleidingen* te leveren, die voor het klassikaal onderwijs weinig te wenschen overlaten: wij danken ze aan den Amsterdamschen predikant ISAAC PRINS. Ik gevoel echter, dat ik, dit gebied verder betredende, den schijn op mij zou laden van noodeloze uitvoerigheid te zoeken. Laat mij volstaan met de opmerking, dat de geest, welke in de preken en catechiseer-boekjes heerschte, afhankelijk was van den geest en de rigting der theologie; merken wij met blijdschap op, dat de *cura pastoralis* in ons vaderland vroeg wetenschappelijke behandeling gevonden heeft, vooral te *Utrecht*; daar bloeide de praktische theologie onder HERINGA's beleid. Vroeger zeide ik reeds, dat hij *menschen* zocht te vormen; nu mag ik eene schrede verder gaan en beweren, dat hij van zijne studenten vrome, regt nuttige dienaren des Evangelies wist te maken. Eenmaal het vertrouwen der vaderlandsche kerk

gewonnen hebbende, trok hij scharen van leerlingen en vormde hij hoogst waardige mannen. 's Mans kracht lag juist daarin; dat weten allen, die zijne avondlessen bijgewoond, zijnen omgang genoten hebben; dat hoop ik nader uiteen te zetten, als ik beneden uitvoerig aanwijzen zal, wat hij op dit gebied gedaan heeft, nadat ook de praktische theologie onder de vakken van het academisch onderwijs was genomen.

Onder de instellingen van hooger onderwijs moeten ook de seminariën der Remonstranten en Doopsgezinden geteld worden. Om over de rigting, welke zij in dit tijdvak volgden, te kunnen oordeelen, beginnen wij met de namen op te geven der mannen, die aan beider kweekscholen met het onderwijs belast waren. De Remonstranten voorzagen zoowel in het onderwijs der godgeleerdheid als in dat der letteren en wijsbegeerte. Terwijl ABRAHAM ARENT VAN DER MEERSCH, die in 1768 met het doceeren der theologie een aanvang gemaakt had, de professuur tot zijn gevraagd ontslag in 1790 waarnam, zorgden WYTENBACH, eerst hoogleeraar van de kweekschool der Remonstranten, later, even als VAN SWINDEN, professor van het Amsterdamsche athenaeum, voor het onderwijs in de letteren. PAULUS VAN HEMERT, die eerst van 1780—1784 Hervormd predikant te *Baarn* en *Wijk bij Duurstede* geweest, daarna lid van de Broederschap geworden was, aanvaardde in 1790 het professoraat met eene oratie: *de prudenti Christi Apostolorum atque Evangelistarum consilio, sermones suos ac scripta ad captum atque intellectum vulgi, quantum illud fieri potuit, accommodantium*. Ook het onderwijs in het Hebreeuwsch bleef aan zijne zorg toevertrouwd tot 1796, toen hij zijnen post nederlegde. Zijne bij TEYLER bekroonde verhandelingen, vroeger door ons beschouwd, leveren den besten kommentaar op deze oratie, die vrij wat opspraak verwekte. En hebben wij reeds vroeger bij meer dan één geschrift van dezen man verwijld, zoo kunnen wij ons nu gemakkelijk voorstellen, hoezeer de geest van zijn onderwijs overeenstemde en met dat van VAN DER MEERSCH en met dat van zijnen opvolger JAN KONIJNENBURG, die (hoewel niet onafgebroken, daar hij in 1797 de tweede nationale vergadering als repraesentant bijwoonde, aan wier werkzaamheden hij zeer ijverig deelnam terwijl hij het onderwijs gedurende deze afwezigheid aan HESSELINK

overdroeg) van 1790—1827, den leerstoel bij het seminarium bezette.

VAN DER MEERSCH, het lijdt geen twijfel, was van de genoemden de geleerdste. Wie hij was, wist men reeds, eer hij inaugureerde met zijn betoog: *de mentis humanae libertate*. De uitstekendste buitenlandsche theologische werken vertaalde hij of gaf er aankondiging van in de *algemeene Bibliotheek*. Als recensent voerde hij eene scherpe pen in een tijdschrift, dat onder den titel van *Recensent* het licht zag en waarin onder anderen de *oratio funebris in obitum CURTENII* van VAN NUYS KLINKENBERG scherp beoordeeld en veroordeeld werd. Een ongenoemde *dicaiphilus* poogde wel in een *brief aan de Heeren schrijvers van den Recensent, of van de Bijdragen tot de letterkundige geschiedenis van onzen tijd* KLINKENBERG te verdedigen en de “stoute Recensie” te weerleggen, maar had toch het oog niet kunnen sluiten voor het hoogst gebrekkige van zijnen arbeid. VAN DER MEERSCH was ontegenzeggelijk een man van rustelooze werkzaamheid; zijne vertaling van en aantekeningen op EUSEBIUS genoten grooten lof van de hoogleeraren VOGET en VENEMA; de *historie der Remonstranten* droeg wel op den titel den naam van JACOBUS REGENBOOG als auteur, maar was eigenlijk zijn werk. Tot de boezemvrienden van WYTTENBACH werd hij geteld, getuige hetgeen deze over VAN DER MEERSCH schreef (*Opusc. var. arg.* II, pag. 60 sq.); onder de verdedigers van Remonstrantsche vrijheid en Christelijke verdraagzaamheid stond hij boven allen. Zijn pleidooi voor *de vrijheid van Godsdienst in de burgerlijke maatschappij betoogd en verdedigd* uit LOCKE, NOODT, BARBEYRAC, HOADLY en DRIEBERGE (1782) opende hem de gelegenheid, om voor het groote publiek de denkbeelden te uiten, die hij onverpoosd aan zijne leerlingen mededeelde. Die denkbeelden werden door zijne tegenstanders sterk bestreden; zijne vertaling van WARBURTON's *goddelijke zending van MOZES*, vooral de *opdragt* door hem geplaatst voor het V^e deel 2^e stuk was hevig aangevallen. Men vergaf hem niet, dat hij daarin gesproken had van “partijzucht en bittere vooroordeelen, waardoor sommige godgeleerden, gelijk zij genoemd werden, in de heerschende “kerk van mijn vaderland, een Remonstrantsch-Gereformeerden “Godgeleerden zouden afwijzen.” *De advocaat der vaderlandsche kerk* (de Dordrechtsche leeraar JOHANNES BAREUTH) rigtte tegen hem bij herhaling scherpe pijlen en werd niet moede, zijn persoon en zijne verdiensten te verkleinen. De Synode

te 's *Gravenhage* in 1771 gehouden, berispte de genoemde opdragt scherpelijk, evenzeer als zij dit deed ten opzichte van de anti-gereformeerde schriften van VALK. Naar den geest van 's hoogleeraars onderwijs behoeven wij verder niet te vragen, wanneer wij op enkele zijner meest vermaarde discipelen wijzen: PIETER WEILAND, CORNELIUS NOZEMAN, PIETER VAN DER BREGGEN PAAUW, vooral CORNELIS WILLEM WESTERBAEN en MARTINUS STUART.

Gij beseft ligt, dat VAN HEMERT en KONIJNENBURG op den grondslag dien zij gelegd vonden, met gunstig gevolg voortbouwden. Wat eerstgenoemden, VAN HEMERT, betreft: van kerkelijken leerdwang afkeerig, in het godsdienstige even liberaal als in het staatkundige, doortrokken van de overtuiging, dat godsdienst eene zaak des harten en haar gebied niet hetzelfde is, als dat der godgeleerdheid, trachtte hij vrijere denkbeelden over bijbel en openbaring zijnen hoorders in te prenten. Maar het is wel niet noodig breeder over zijn werken te handelen, nadat wij onderscheidene voortbrengselen van zijnen vluggen geest uitvoerig besproken hebben. Onder de geleerden van zijnen tijd had hij op eene eerste plaats volle aanspraak. In het bezit van eene voortreffelijke mondelinge voordragt, wist hij aan zijne lessen die aantrekkelijkheid bij te zetten, welke vooral op het hooge leergestoelte sieraad, ja behoefte is. In zijnen persoonlijken omgang was hij algemeen gezocht, daar hij, zooals zijne tijdgenooten ons verhalen, "om zijne geestigheid zijn gezelschap dubbeld waard "was." Kantiaan, althans voor de kritische wijsbegeerte in drift ontstoken, deed hij alles, om vrienden voor haar te vinden, al strekte het dier wijsbegeerte in de schatting der meer behoudenden tot geringe aanbeveling, dat VAN HEMERT haar voortplante. Zoowel om zijne liberaliteit, als om zijn verlaten van de kerk der Hervormden en zijn bestrijden van hare leer, was hij het mikpunt van talloos veel aanvallen. Toen hij als predikant optrad, had hij bij vele leden der hervormde kerk groote verwachtingen opgewekt, zijn uittreden uit die kerk en de blootlegging der redenen in openbaren druk, herschiep velen zijner vroegere bewonderaars in felle tegenstanders. De toon, dien hij in zijn bestrijden van de leer der hervormde kerk aansloeg, wettigt wel eenigzins dien tegenstand. Die toon was niet alleen scherp maar spottend; men verdroeg het niet, dat hij de Hervormden "Kalvinisten" noemde en slechts oogen scheen te hebben voor begrippen, die hij als

overdrijvingen in het systeem van CALVYN meende te moeten verwerpen. Den strijd met BONNET ving hij op minzamen trant aan, en die bleef over het geheel binnen de perken der bescheidenheid; over anderen, die de partij van BONNET opnamen, stortte hij een *handvol aantekeningen* uit, die vol "bitteren galle" waren. Alleen de vreemdeling in zijne geschriften kan hem groote bekwaamheden en zeldzame helderheid van geest ontzeggen, terwijl hij door de eerlijkheid van zijn gedrag op de achting van alle weldenkenden aanspraak maakte. Vroeger werd wel zijn naam in kwaad gerucht verbreid; met dien van PRIESTLEY en STEINBART in één adem genoemd, en vooral bij herhaling in het reeds genoemde *Magazijn* van D. C. VAN VOORST (vgl. b. v. 2e stuk bl. 123 en elders aldaar) berispt en bespot. Daarom te meer zij er hier met nadruk op gewezen, dat zijne liefde voor de ons van God in CHRISTUS geopenbaarde waarheid aan geene verdenking blootstaat. Nimmer deed in hem de wijsgeer den Christen schade. "Zalig" — zoo liet hij zich in een gesprek kort voor zijn verscheiden hooren — "zalig hij, die "in het eenvoudig geloof aan de goddelijke openbaring de eeuwigheid instapt." De leerrede over de gelijkenis van den verloren zoon, welke hij A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN te 's Hage, toen deze aldaar in 1820, nog proponent zijnde, eene predikbeurt vervulde, hoorde uitspreken, wekte zijne bewondering en geheele toestemming. Christelijk gezind bleef hij tot den avond zijns levens het heil der menschen dienen; wel onttrok hij zich aan den arbeid op het veld der wetenschap, waar hij met zijne bijtende *strena ad* DANIELEM WYTENBACH afscheid nam; doch belangstelling in alles wat door verlichte godgeleerden tot heil van kerk en school ondernomen of geschreven werd, bleef hem tot zijnen dood (10 Febr. 1825) onafgebroken bij.

JAN KONIJNENBURG stond in alle opzigten beneden de beide genoemden. Al zeer duidelijk blijkt dit uit zijn in 1794 uitgegeven *onderzoek naar den aard der voorspellingen wegens den Messias in de schriften des O. V.* Het was de vrucht zijner poging, om eene door TEYLER's godgeleerd genootschap voorgestelde vraag te beantwoorden. "Ofschoon het door hem ingezonden antwoord, van het rechtstreeksche oogmerk der "Heeren opgeveren mogt afwijken," ontving de schrijver een buitengewoon blijk van goedkeuring "als eene vergelding van "“een uitmuntend wel geschreven stuk”" en "het besluit, om "dezelve niet op naam des genootschaps te doen drukken, "gaf hem vrijheid, om haar zelf in het licht te geven." Op

pervlakkigheid is de grootste fout van dat boek; wij nemen den schrijver de resultaten, die hij verkreeg, veel minder kwalijk, dan dat hij ze zocht langs zulke feilbare wegen. Om de Messianiteit van de als Messiaansch geciteerde plaatsen in het N. V. geheel te kunnen wegcijferen, stelde hij regels en grondslagen, als b. v. deze: de plaatsen werden meest uit het geheugen geciteerd en daardoor ontstond ligtelijk in zulk een citaat eene wijziging naar gelang van het oogmerk, dat hij die ze aanhaalde in zich omdroeg, bl. 213 volg. Het Haagsch genootschap zocht den nadeeligen invloed van KONIJNENBURG's werk te keeren, door in 1797 eene verhandeling van REGENBOGEN, ten betooge, dat in de schriften des O. T. eigenlijk genoemde regtstreeksche voorspellingen aangaande onzen Heer JEZUS CHRISTUS gevonden worden, te bekroonen; maar het stuk van KONIJNENBURG was zoo veel opmerkzaamheid niet waard. Het boek met welks uitgave hij zijne letterkundige loopbaan besloot: *de nieuwe overzetting van de schriften des N. V.* (1825) leert ons, zelfs al zien wij het vlugtig in, dat grondige kennis van de taal zoowel van het O. als van het N. Testament, hem ontbrak. Lees eens de vertaling van Gal. II vs. 11 en 12: "met CHRISTUS ben ik (als ware "het) gestorven. Thans ben ik gelukkig, niet als Jood; maar "CHRISTUS werkt in mij; geenszins doe ik dat als Jood, maar "mijn gansche leven (geluk) berust op den Messias, die mij "zoo zeer lief had, dat hij te mijnen behoefte stierf. (Neen:) "ik verwerp de goddelijke weldaad niet; want werd ik door "MOZES plegtwet (bij God) goedgekeurd, dan ware de Ge-"zalfde te vergeefs gestorven." Of die van 1 Tim. III. 16: "ja buiten alle tegenspraak gewigtig is de nog niet genoeg "bekende ware leer der vroomheid. God openbaarde zich men-"schelijk, werd als regtvaardig door de geestkracht des (Evan-"gelies) vereerd, door zijne boden erkend, onder de Heidenen "gepredikt, allerwege beleden en luisterrijk aangenomen." Dat heet het N. T. vertalen! Eene andere proeve, Rom. VIII. 29: "ik ben zeker dat niets ter wereld ons zal kunnen schei-"den van het beginsel, dat wij als Christenen huldigen: God "is liefde." Doch vergeten wij een boek, dat een droevig be-
 wijs levert van weinig bekwaamheid. Liever zien wij, dat hij zich bezig houdt met het schrijven van *de tafereelen der Fran-
 sche staatsomwenteling*, en dergelijke geschriften, die met theo-
 logie niets gemeen hebben, hoewel wij het, om den wille
 van het eerwaardig ambt, dat hij bekleedde, wel gewenscht

hadden, dat zijn arbeid als staatkundig schrijver, b. v. in het periodiek geschrift *de republikein*, minder door hartstogtelijkheid gekenmerkt ware geweest. Gelukkig dat zijn in 1827 benoemde opvolger DES AMORIE VAN DER HOEVEN, die reeds als leerling zeer weinig met het onderwijs van zulk een leermeester sympathiseerde, een ander voetspoor betreden, een anderen geest in het godgeleerd onderwijs aan die kweekschool gebragt en door zijne gaven aan den naam van dat kerkgenootschap een glans bijgezet heeft, dien het vroeger nooit gekend heeft.

Stond KONIJNENBURG beneden zijne voorgangers, ook door zijne ambtgenooten aan de kweekschool der Doopsgezinden werd hij overschaduwd. GERRIT HESSELINK, leerling en vriend van den uit *Groningen* verdreven hoogleeraar VAN DER MARCK en naauw verbonden met CHEVALLIER; als student reeds met den zilveren eereprijs van TEYLER'S stichting bekroond voor zijn betoog over *het onderscheidend kenmerk van de christelijke openbaring en haar verband zoo met de Mozaische openbaring als met de natuurlijke godsdienst*; als predikant te *Bolsward* nogmaals in die eere deelende door zijn bewijs van *de dwaasheid der twijfelarij en het meesterachtig beslissen in godsdienstige zaken*; GERRIT HESSELINK aanvaardde in 1786 het ambt met eene oratie: *de causis, cur doctrina Euangelica, praestantia longe eminens luculentissimisque miraculis munita, a plurimis quidem licet protinus recepta, a multis tamen tam ex Judaeis quam ex gentibus rejecta fuerit.*

De man, die na den dood van HESSELINK de eer diens nagedachtenis tegen VAN SENDEN zoo krachtig verdedigde in de *Vaderl. Letteroef.* van 1827 en 1828, heeft allen, ook hen, die niet tot het kerkgenootschap der Doopsgezinden behooren, zeer aan zich verplicht door zijne ten jare 1850 uitgegeven *Geschiedenis van het onderwijs in de theologie bij de Nederlandsche Doopsgezinden*. Van dit geschrift des hoogleeraars s. MULLER maken wij dankbaar gebruik, terwijl wij den lezer, die meer begeert, derwaarts verwijzen. HESSELINK'S *uitlegkundig woordenboek ter opheldering van de schriften des N. V.* (1790, 1803), bewerkt naar TELLER'S en LANG'S voorgang, vond bij veelvuldig gebruik en goedkeuring van mannen als VAN HEMERT, sterke afkeuring bij den beoordeelaar en nalezer in de *Bibl. van th. letterk.* en in anonyme tegenschriften. "Vooral "bij dit boek houde men den gulden regel in het oog" — dus schrijft MULLER bl. 62 — "dat men elk geschrift naar zijne

“dagteekening moet beoordeelen.” Dat willen ook wij bedenken, die ons nu kwalijk kunnen verklaren, hoe zulk een boek zoo scherpe tegenspraak uitlokte; zijn auteur bleek alles behalve tot de ultra-orthodoxen, maar ook evenmin tot de radicale Duitsche rationalisten te behooren, een karakter, dat hij ook in zijn door het Haagsch genootschap bekroond opstel *over het Hoogepriesterschap van JEZUS CHRISTUS* (1798) niet verloochende. Overigens werd dit stukje meest besproken wegens de verdenking van kleingeestigheid op bestuurders des genootschaps geworpen, dewijl HESSELINK op het titelblad van het bekroonde stuk gequalificeerd was, als “professor bij de Mennoniten te *Amsterdam*,” een titulatuur, die HESSELINK afkeurde, en hoogst euvel opnam, omdat hij, tot de Lamistische of meer vrije rigting onder de Doopsgezinden behoorende, op het geestelijke vaderschap van MENNO geen prijs stelde. HESSELINK gaf een ernstig protest tegen dien hem opgedrongen titel in het licht in de *Letteroef.* van 1800, N. XIV, waarop namens bestuurders van het genootschap, in den jaargang van 1801, bl. 40 de verklaring gegeven werd, dat deze verkeerde titulatuur alleen aan de “onoplettendheid “desgenen, die toezicht over de drukpers houdt”, moest toegeschreven worden. Vrijzinniger dan HULSHOFF, minder geleerd dan DE VOS, mannen die wij uit hunne bij TEYLER bekroonde verhandelingen kennen, terwijl beiden ook bij het Stolpiaansch legaat het eermetaal mogten verwerven, en laatstgenoemde bovendien door het Provinciaal Utrechtsch genootschap, de Hollandsche maatschappij van *Haarlem* en die *tot Nut van 't Algemeen* bekroond werd; vrijzinniger dan de een, minder geleerd dan de ander, scheen HESSELINK buiten zijn genootschap eenigzins in een kwaden reuk gebragt te zijn door den grooten ijver, waarmede hij aan de studenten zijner kweekschool de physica onderwees. Die ijver ging zoo ver, dat hij na ongesteldheid de lessen in de physica die verzuimd waren steeds inhaalde, wat met die in de godgeleerde wetenschappen niet altijd het geval was. Deze voorliefde voor de beoefening van physica, in 't algemeen van de *sciences exactes*, leert ons de rigting van het theologiesch leven in het genootschap der Doopsgezinden kennen. Het klare, duidelijke, vrije onderzoek werd er voorgestaan. Doopsgezinden en Remonstranten hielden bij elkander collegie en preekten onder voorzitting van elkanders professor. De kenmerkende leerstukken aangaande doop en eed bleven bij de Doopsgezinde broeder-

schap in weerwil van de schokken der omwenteling van 1787 geëerd, en werden als boven allen twijfel verheven op exegetische gronden verdedigd, terwijl — en dat kon wel niet anders — de redelijkheid van het Christendom als de beste proef voor zijne goddelijkheid gehouden werd. Kon ik de dictaten van HESSELINK inzien, ik geloof, dat bij hem even als bij KONIJNENBURG, de *theologia naturalis* in bewerking boven de *dogmatica* zou uitsteken. RINSE KOOPMANS, in 1812 tot HESSELINK's opvolger benoemd, en evenzeer als deze, naar het getuigenis van allen die hem gekend hebben, een man bij uitnemendheid geschikt, om door zachte en vriendelijke leiding jonge lieden te vormen, zette, naar MULLER's berigt, het theologiesch onderwijs voort in den geest van HESSELINK, maar gaf er toch eene eenigzins gewijzigde kleur aan. Hij was grooter voorstander van klassieke, dan van physische studie, zoo dat hij jaren aaneen in een *privatissimum* een of ander klassiek auteur met zijne theologische studenten las. Van zijne theologische denkwijze geeft ons het vroeger beschouwde XXIe deel van TEYLER's werken eene proeve, even als de elders bewaarde verhandeling *over de profetenscholen*, hoewel beide die verhandelingen meer letterkundige dan theologische waarde hebben. Opmerking verdient het, dat hij de eerste was, die de praktische theologie aan het Seminarie onderwees, en tevens degen, in wien de physische liefhebberij bij de geleerde stichting der Doopsgezinden uitstierf. Zijne leerlingen worden nooit moede, als zij u spreken van zijne humaniteit, blankheid van inborst, eerlijkheid van onderzoek en nederigheid van wandel. Geacht ook buiten zijn genootschap, in de kringen der geleerden gezocht en door de toenmalige regering als het hoofd der broederschap begroet, werkte hij van zijne zijde reeds door zijne persoonlijkheid mede tot eene nadere aansluiting aan de overige genootschappen, die, althans op het gebied van het wetenschappelijk leven, eer KOOPMANS in 1826 overleed, tot stand gekomen was.

En nu, een blik terug geslagen op den afgelegden weg! De leerstellige godgeleerdheid, wij zien het, wordt zóó behandeld, dat het bewustzijn van het onderscheid tusschen kerkelijke dogmatiek en bijbelsche theologie *begint* levend te worden, vooral te *Utrecht*; te *Leiden* breekt de *dageraad* van den bloeitijd der exegese des N. T. door; te *Groningen* geeft MUNTINGHE aan die des O. V. *leven* en *ontwikkeling*; zedeleer

en kerkelijke geschiedenis worden *nog niet* gezocht; praktische theologie dankt aan HERINGA *achting* en *voortgang*. Bij zulk een staat van zaken kan men onmogelijk van *bloei der theologie* spreken; zoo lang zelfs enkele vakken geheel verwaarloosd blijven, mag de theologie naauwelijks wetenschap heeten. De voorwaarde tot haar bestaan en tot haren bloei is — de beoefening en de ontwikkeling der dogmatiek; of er al geëxegeseerd wordt, dit blijft slechts een soort van letterkundige oefening, zoo lang de dogmatiek daarvan niet de vruchten geniet. Niet om de taal, maar om de denkbeelden moet de Schrift beoefend worden. Wat werd er aan de filosofie gedaan? Immers nagenoeg niets. Laat ons dan het beschouwde tijdvak waardeeren als eene *periodus praeparatoria*, en het vooral niet hooger aanslaan.

Doch het oog mag van dit tijdvak niet worden afgewend, vóórdát wij onderzocht hebben, of misschien naast het hooger onderwijs voor de theologie iets goeds onder ons gedaan is.

Tweede gedeelte: de theologie naast het hooger onderwijs.

Is er, helaas! ook in de wetenschap eene aristocratie geweest; een vérschijnsel dat nu nog wel eens zich wil laten gelden; vooral bestond zij in den zin van heerschende magt en overwegend gezag in tijden, toen de persoon, die het hooge leergestoelte beklimmen mogt, geacht werd met een aureool gekroond te zijn, die zijn stand bij voorkeur ten eigendom was. De *nimbus* der geleerdheid omgaf een hoogleeraar even wettig in de denkwijze van het algemeen, als men gewoon was hoog op te zien tot den man van adellijke geboorte. De hoogeschole schenen ver boven de kweekscholen der Dissenters te staan, althans tot het jaar 1815, toen de Staat toonde de laatste te erkennen en te waardeeren. Dat was in een vroeger tijdperk anders; de wetenschap werd geacht slechts één zetel te hebben: het professoraal gestoelte. Toch is het al te waar, dat de geschiedenis der godgeleerdheid het bewijs levert, dat zij, die de wetenschap verder gebragt hebben, minder op de catheders, dan elders te zoeken zijn en de rijkste denkbeelden niet uitgegaan zijn van de zoodanigen, die krachtens hun ambt dag aan dag gedwongen werden tot mededeelen, maar van hen, die in het openbaar spraken als

ze iets te zeggen hadden en dan vrij uit durfden spreken. Om kort te gaan — het betaamt allezins, kortelijk de vraag op te lossen: of buiten de instellingen van hooger onderwijs de theologie beoefend, en door de geschriften van hen, wien het academiesch *munus docendi* niet ten deel gevallen was, werkelijk ontwikkeld is? En daarop van heeler hart en luide ja gezegd. Wij zullen hulde brengen allereerst en in de voornaamste plaats aan een man, die in den aanvang dezer eeuw een eersten rang onder de godgeleerden van ons vaderland bekleedde; een man, miskend zoo als weinigen, zeldzaam geëvenaard, dien wij, door eerbied en bewondering gedreven, eene eerzuil zouden wenschen te stichten. PAULUS BOSVELD bedoelen wij. Ook hij is en bij zijn leven en na zijn dood de wereld doorgegaan in *goed* en *kwaad gerucht*. Sober gelauwerd, ruim gelasterd, heeft hij den moed gehad, om in weerwil van zoo weinig aanmoediging en zoo veel tegenstand onverdroten zijn weg te betreden. YPEY bragt hem in zijne *Geschied. der Krist. Kerk*. VIII bl. 454 volg. eene hulde, door welke op het pad des toen 72jarigen grijsaards een vriendelijk licht verspreid werd. De eerste jaargang der *Bibliothek van theol. letterk.*, bl. 784 vlg. had reeds, vier jaar vroeger, BOSVELD genoemd: “een man, die niet naar waarde geschat is, maar wiens uitgegeven schriften hem als eene der “uitmuntendste uitleggers van den bijbel kenmerkten.” De niet genoemde auteur vervolgt: “wanneer het thans levend geslacht “niet meer genoemd zal worden, dan zal zijn naam leeven, “en hem recht wedervaaren. Gelijk zijn *Philadelphus* eene geheele omwenteling veroorzaakt heeft in de denkwijze omtrent “den Heiligen Doop en het Heilige Avondmaal; zoo zullen “zijne uitlegkundige schriften aan het Nieuwe Testament eens “een geheel nieuw aanzien geven, en aan de onkunde en “dweeperij doodelijke slagen aanbrengen. Het is te wenschen, “dat onze Professoren, Predikanten en de studerende jeugd “deze schriften veel mogen leezen en herleezen, met diezelfde “zucht naar waarheid, waarmede zij zijn opgesteld.” In het jaar 1824 werden in het *Ch. Maands. voor den beschaafden stand* (bl. 129 volg.) *de verdiensten van PAULUS BOSVELD als uitlegger der H. S.* zóó beschouwd, dat de lezer van dit belangrijk opstel in den niet genoemden schrijver een man moest begroeten, die BOSVELD's werken grondig bestudeerd en zeer hoog geschat had; en zóó is het: in 1816, dus op een tijdstip, dat de nagedachtenis van BOSVELD nog in volle zegening

bij de gemeente van *Dordrecht* was, werd D. H. WILDSCHUT daar predikant, die later de dienst dier gemeente met die van *Amsterdam* verwisseld hebbende, in genoemde schets een treffende hulde aan den grooten man bragt, eene hulde, die wij hem zelve tot eere rekenen. Ook SCHOTEL gaf hem eene eereplaats in zijn *Kerk. Dordrecht* (II. bl. 556 volg.). Wij gaan met hoogen lof van hem spreken. In de onderstelling, dat het genoemde stuk van het *Ch. Maands.* aan geen onzer lezers onbekend bleef, wenschen wij slechts aan te vullen wat daar zoo goed gezegd werd.

BOSVELD, geboren te *Dordrecht*, trad te *Brandwijk* en *Gjebeland* als Evangeliedienaar op, den 11^{den} Julij 1756; zijn leermeester en vriend ADRIANUS VERSTER, toenmaals de oudste predikant in *Dordrecht*, bevestigde hem, nadat hij weinig dagen te voren peremtoir geëxamineerd was en het getuigenis verworven had, dat hij “zooveel blijken van zijne vaardigheid, ge“leerdheid en bekwaamheden gegeven heeft, dat de Eerwaarde “vergadering met een volkomen genoeg en aller toestemming hem tot het waarnemen van de H. dienst heeft toege“laten.” Van daar in 1771 verplaatst naar *Oud-Alblas* en vier jaar later naar zijne geboorteplaats, ving hij in 1783 zijne letterkundige loopbaan aan met het uitgeven van eenige stukken, die zonder den naam des schrijvers het licht zagen. Het waren de *vijf brieven van PHILADELPHUS aan zijnen vriend* ter beoordeeling van het boek: *de doop der kinderen verworpen en der bejaarden verkoren* (in 1782 te *Harlingen* door een ongenoemde uitgegeven). Op merkwaardige wijze verdedigt BOSVELD daarin den kinderdoop. Zijn betoog getuigt van zelfstandigheid evenzeer als van grondigheid. De tegenstander heeft eerst zijne sterkte gezocht in het begrip van *kerk*; volgens den voorstander van den doop der bejaarden moet men door kerk verstaan: “eene vergadering van menschen, door “Gods woord en geest geroepen, levendige lidmaten en die “het eeuwig blijven zullen.” Tegen deze definitie merkte BOSVELD aan (1^e brief bl. 21), dat zij wel overeenkomt met het leerstelsel der Donatisten en der Labadisten, maar niet met dat der Hervormde Kerk. Het sacrament is, volgens BOSVELD, niet eene verzekering der genade; maar, daar hij door kerk verstaat (t. a. p. bl. 49) “het volk of de volken, met “welke God zijn genadeverbond heeft opgericht,” en alzoo naar zijn oordeel de kerk zeer te regt leert, dat “de kinderen “alzoowel als de volwassenen in het verbond Gods en in

“zijne gemeente begrepen zijn,” moet hij wel de sacramenten opvatten (bl. 82) als ceremoniën, van “God ingesteld ter “wederzijdsche bevestiging tusschen God en de menschen, dat “zij dit verbond met elkander aangaan, of daarin willen blijven volharden.” Zoodanig, dus beweerde BOSVELD, waren de eigenlijke leerbegrippen der regtgeloovige kerkleeraars, al was het waarheid, dat de meeste Hervormde leeraars in die dagen daaraan ontrouw geworden waren. Hoe zij dat geworden waren, toont BOSVELD zonneklaar aan in zijnen “2^{en} beoordeelenden brief.” Algemeen aangenomen was toen de beschouwing van het begrip *kerk* als geheel analoog met het begrip *verbond*; Prof. VENEMA’s verhandelingen over den aard en het oogmerk der H. bondszegelen en leerstukken die daartoe behooren waren in 1769 vertaald en veel gelezen; de zienswijze van VITRINGA over de redenen en grondslagen der aangenomen gewoonte, volgens welke de kinderen van in CHRISTUS geloovende ouders gedoopt werden (*Obscr. Sacr.* II. cap. VI) werden daarin gevolgd; in overeenstemming met deze geschriften verkondigde men luide, dat er tusschen mensch en God een tweeledig verbond bestaan had, een *uitwendig* en *inwendig*, zoodat ook de sacramenten van besnijdenis en pascha tweeledig, *uitwendig* en *inwendig*, waren en dienovereenkomstig de bedeeeling des N. V. ook tweeledig was, stellende een *uitwendig* verbond en *uitwendige* sacramenten, die der naam-Christenen, en een *inwendig* verbond en *inwendige* sacramenten, die der waarachtig uitverkorenen. In dezen II^{en} brief bestrijdt BOSVELD zegevierend die meeningen; krachtig toont hij aan, dat de Schrift, goed gelezen, van zulk een tweeledigheid niets weet; hij bewijst (met deze zijne eigene woorden, die gij vindt t. a. p. bladz. 183, deelen wij het resultaat zijner voortreffelijke onderzoekingen mede), dat de apostel aan een tweërlei besnijdenis en een tweeledig verbond onder de oude bedeeeling der genade zoo min gedacht heeft, als dat de sacramenten, of wel bepaaldelijk de besnijdenis alleen voor de reeds opregt en krachtdadig bekeerde menschen ingesteld is, hetwelk door de instelling zelve volstrekt weersproken wordt; zoodat een tweërlei besnijdenis een menschelijk verzinsel is, dat alle bewijs uit de Schrift mist. Aan dit geleverde betoog knoopt BOSVELD met geleidelijke orde de bewijsvoering in zijnen III^{en} brief, dat evenmin het N. V. eene *uitwendige* en *inwendige* kerk kent; dat al de gelijkenissen van JEZUS, die met dit onderwerp in verband staan, leeren.

dat volgens den Zaligmaker zelve (t. a. p. bl. 199) “de
 “onderdanen van CHRISTUS’ rijk een *gemengden hoop* uitmaken
 “en uitmaken zullen tot aan den dag des oordeels, en dien
 “ganschen hoop zal Hij, zoo gemengd als hij is, voor zich
 “vergaderen, en dan zal de scheiding volgen.” BOSVELD ont-
 kende, dat de gewone en geliefde verdeling in *bekeerde* en
onbekeerde Christenen op de Schrift steunde; klemmend is
 zijne redeneering, als hij voor zijn gevoelen zich beroept op
 de titels, door de apostelen aan de gemeenten toegekend.
 Gaarne geef ik mij de moeite de belangrijke plaats over te
 schrijven; men kan dan eens zien, hoe BOSVELD reeds in 1783
 een gevoelen uitsprak, dat in onze dagen als eene fijne op-
 merking van de jongste geleerdheid aangeprezen is. Dus
 lezen wij (bl. 279 en volg.): “ik weet wel dat men zich voor-
 “namelijk beroept op de opschriften der brieven en op de
 “titulen, welke de apostelen daarin aan de gemeenten geven,
 “als: *Geliefden Gods, geroepene heiligen, heiligen, geheiligden,*
 “*geloovigen in CHRISTUS JEZUS, uitverkorenen naar de voorken-*
 “*nisse Gods*, en wat hiervan zij; ik oordeel dat eer men over
 “de ware meening dezer opschriften uitspraak doe, men de
 “brieven zelve behoort na te lezen, als zijnde geschiedkun-
 “dige gedenkschriften, welke ons van den waren vorm en
 “staat dier gemeenten onderrigten kunnen, en dat men dan
 “den egten zin dier eertitulen, naar evenredigheid onzer be-
 “vinding en overeenkomstig den stijl en denkwijze dier tijden
 “moet bepalen. Hoedanig, vraag ik, was de staat dier ge-
 “meenten aan welke de apostelen schreven, volgens den eigen
 “inhoud hunner brieven? — Indien ik maar met één voor-
 “beeld bewees, dat iemand der apostelen eene gemeente uit
 “goede en kwade leden bestaande, aanmerkte als eene ware
 “gemeente van CHRISTUS, ook schoon die kwade leden hem
 “als zoodanigen zeer wel bekend waren, waarom hij hen tot
 “berouw en bekeering vermaande, zonder ooit eene waarschu-
 “wing te geven, dat men zulke belijders niet voor leden van
 “de gemeenten te houden hadde — dan dunkt mij dat er
 “bewezen zoude zijn, dat eene uitwendige zichtbare kerk uit
 “allerlei leden, ook goeden en kwaden, opgerigt, met de
 “apostolische denkwijze overeenkomt, dat de eertitulen, welke
 “zij aan dezelve geven, evenredig aan dit denkbeeld moeten
 “opgevat worden.” Nu wijst BOSVELD op de gesteldheid van
 de *Korinthische* gemeente, van die van *Ephesus*, van de
klein-Aziatische en maakt duidelijk (bl. 306): “dat ook zelfs

“onder die benamingen menschen begrepen zijn, welker hart “waarlijk niet opregt geloovig noch zedelijk geheilgd was.” In strijd met VITRINGA en VENEMA en de algemeen aangenomen voorstelling ontkende BOSVELD de wettigheid der onderscheiding van de *uitwendige* en *inwendige* kerk, die, evenmin als het *uitwendig* en *inwendig* verbond met Israël, in de Schrift gegrond was.

Nog in dat zelfde jaar 1783 verscheen de IVe beoordeelende brief, in welken het betoog geleverd werd, dat (t. a. p. bl. 363) “volgens onze formulieren en de Heilige Schrift, “onder de nieuwe bediening de doop het zegel is van Gods “genadeverbond, even als de besnijdenis onder de oude, en “dat dus alle gedoopte Christenen zijn onder het zegel des “verbonds en derhalve Gods bondgenooten, zoowel als eertijds “de besnedene Israëlieten of Joden.” Treedt nu iemand met God in het verbond, zoo redeneert BOSVELD, dan krijgen zijne kinderen daardoor ook het regt om in dit verbond te komen, of wat hetzelfde is: “wanneer God iemand in zijn verbond, “of onder zijne belofte en genade-bediening aanneemt, dat “hij dan ook zijne kinderen daaronder vervat en begrijpt.”

Met dit naamloos uitgegeven geschrift trad BOSVELD voor de eerste maal op: nu nog roemen wij het wegens klaarheid, oorspronkelijkheid en bescheidenheid. Toch werd het in de kerk niet hoog gewaardeerd! De betoogtrant smaakte niet; het strookte ook niet met den heerschenden apologetischen toon van die tijden! VITRINGA en VENEMA werden terecht gewezen, en vooral der verbondstheorie een laatsten stoot gegeven. Voor *uitverkiezing* liet het geen plaats, voor de bijzondere benadiging des Geestes geene ruimte; kortom — het was nieuw in vorm van betoog en daarom heterodox in de schatting van zeer velen, hoe orthodox ook de resultaten waren. Doch daarover bekommeren wij ons niet; laat ons open oogen hebben voor de wezenlijke theologische, wetenschappelijke waarde van het geschrift, doorvlochten met gezonden exegetische opmerkingen, (bl. 328, 329) b. v. over het *εἰς τὸ ὄνομα* der doopformule, enz.

Van dienzelfden gezonden zin gaf BOSVELD blijk, toen hij in 1786 in een V^{en} “beoordeelenden brief” tegen SCHUTTE’s *testamentaire theorie* schreef, en vooral de calvinistische opvatting van het avondmaal, als lijnregt in strijd met het leerbegrip der Hervormde kerk, bestreed (bl. 205 van den V^{en} brief). Ook dat smaakte niet, want BOSVELD toonde zich alles be-

halve ingenomen met de kerkelijke censuur vóór het avondmaal, en in het algemeen een vriend van een eigen zelfstandig oordeel. De gevaarlijkste partij in de kerk werd hem vijandig, die partij namelijk, welke beweert de regtzinnige kerkleer voor te staan en aan wie hij met de stukken bewees, dat zij even weinig de schrift als de formulieren in den regten zin opvatte.

Wat al stemmen verhieven zich tegen dit vijftal brieven! De *Boekzaal der geleerde wereld* verklaarde in 1784 van die brieven geen berigt te durven geven, terwijl zij drie jaren later openlijk de bevoegden tot de bestrijding van de daarin geuite denkbeelden opriep. Daar trad er een op, de pseudonym ALETHOPHILUS, die in 1789 in een klein bundeltje van 120 bladzijden 24 brieven tegen PHILADELPHUS (den door BOSVELD aangenomen naam) in het licht zond. De Rotterdamse Courant van 5 Mei 1789 berigtte, “dat in den persoon “van ALETHOPHILUS een doorkundig, verstandig, waarheidlievend Godgeleerde in deze brieven te voorschijn kwam, die “eindelijk aan den wensch der natie voldeed.” — Hoewel onder den pseudonym ALETHOPHILUS de predikant D. C. VAN VOORST zich poogde te verbergen, zouden wij, met alle achting voor zijn in vele opzichten betoonden ijver, de lofspraak der Rotterdamse Courant niet gaarne tot de onze maken. Want wat VAN VOORST ook vermogt, hij was tegen BOSVELD niet opgewassen. In 1790 maakte BOSVELD zijn nog der lezing overwaardig boek: PHILADELPHUS aan zijnen broeder den wel Eerwaardigen Heere N. — ter verantwoording zijner leere aangaande de goddelijke verbonden, de kerk en den kinderdoop tegen de brieven van ALETHOPHILUS (380 bladz. en xxxi voorrede groot) wereldkundig. Het bevatte eene nadere uiteenzetting van zijne bekende gevoelens, ten bewijze (bl. 241), dat hij “de pen opgenomen had ter verdediging van de eer zijns kerkgenootschaps in deszelfs leer en praktijk van den doop, in de “wegneming van de drukkende gemoedsbezwaren, welke wegens dien doop bij leeraars en ledematen plaats hebben;” hij betoogde nog eens, dat de spirituele opvatting van het begrip *kerk* allerschadelijkst was voor de praktijk van den doop; dat de kinderdoop niets anders is, dan (bl. 255) “zoo “als men ouwelings sprak, het eenigste middel, waardoor “iemand gechristend wordt; wijl de kinderen ook tot het volk “des verbonds behooren (bl. 266).”

ALETHOPHILUS haastte zich om met zijne lijvige (xxxii en

342 blz. groote) *dupliek of afscheid* te antwoorden. Wie zijn tijd lief heeft, spare zich de lectuur van een boek, dat op honenden trant tegen BOSVELD uitvoer, en om een enkel staal bij te brengen, hem (bl. 245) beschuldigde van "Satans vraag" op te werpen. Deze *dupliek of afscheid* zou geheel vergeten zijn, zoo zij niet tegen BOSVELD gerigt ware geweest. Hoe zeer de nameloos uitgegeven arbeid van dezen in eere bleef, bleek, toen in 1811 *een vriend van waarheid* door den druk verspreidde eene *korte opgave van de regte verklaring der H. Schriften, volgens de bekende brieven van PHILADELPHUS (BOSVELD) over den kinderdoop; benevens de gewigtige gevolgen daarvan in de godgeleerdheid*. Het verdient opmerking dat deze, ons onbekende, auteur BOSVELD's opvatting van het verbond even gewigtig keurde voor den kinder- als voor den bejaarden-doop, en meende, dat zij de grootste klaarheid aan de beteekenis van doop en avondmaal bijzet (bl. 51 volg.). Veel kunnen en moeten wij nu in dit zestal brieven van BOSVELD afkeuren, maar als in het laatst der vorige eeuw uitgegeven mogen zij door het later levend geslacht gewaardeerd worden als proeven van eene zelfstandigheid des onderzoeks, welke toen hare weergade niet had. Van zelfstandigheid, ja van wezenlijken moed gaf BOSVELD vooral proeven op het gebied der uitlegkunde, op hetwelk hij sedert 1798 eene plaats, ik wil zeggen, de eerste plaats ging innemen. In het genoemde jaar zond hij onder den titel: *de waarheid der opstanding van onzen Heer JESUS CHRISTUS* — eene verklaring van 1 Cor. XV, 457 bladzijden groot, in het licht. Reeds zie ik u de hand uitstrekken naar VAN HENGEL's *Comment. perp. in 1 Cor. XV.* (1851), en mij zegevierend aantoonen, dat VAN HENGEL doorgaande BOSVELD corrigeert; ik weet dat even goed als gij, en ik ben er van overtuigd, dat VAN HENGEL dit met veel regt doet; desniettemin houd ik niets van de lofspraken terug, die ik voor BOSVELD in de pen heb. Laat ons eerst een blik slaan op BOSVELD's uitlegkundige geschriften in het algemeen, om dan den lof te formuleren, die mijns achtens hem toekomt.

Tegen de diep gewortelde meening, dat door PAULUS in 1 Cor. XV de opstanding des vleesches of de herstelling des ligchaams, gelijk w. g. REDDINGIUS nog in zijne bij het Haagsch genootschap in 1805 be kroonde verhandeling zich als een voorstander van het laatstvermelde gevoelen deed kennen, beweerde BOSVELD, dat PAULUS handelde over de opstanding der

menschen en wel bepaaldelijk (a. w. bl. 115) dergenen, die in bijzondere betrekking tot JEZUS stonden. Hij lette op de kracht der partikels, op de volgorde der woorden, eene enkele keer op de beteekenis der tijden; hij vroeg naar de interpretatie van kerkvaders en godgeleerden, zonder zich door deze eenigzins te laten binden, gelijk men ziet bij de verklaring van vs. 29 (a. w. bl. 228 volg. en 278 volg.); vooral trachtte hij de volgorde van des Apostels betoogtrant vast te houden.

Zal ik proeven bijbrengen? Als eene uitstekend goede interpretatie noem ik het door hem geschrevene over het woord *σπειραται*, vs. 42 — en bepaal mij tot dit ééne voorbeeld. Zeker zou het dwaasheid zijn, de vele misslagen door hem begaan voorbij te zien; bijna ontelbaar vaak wordt hij door VAN HENGEL terecht gewezen, en toch is het juist VAN HENGEL, die in zijnen kommentaar op 1 Cor. XV. BOSVELD de grootste eer bewijst. Eene halve eeuw nadat BOSVELD zijne “verklaring” geschreven heeft, schrijft VAN HENGEL er een, en VAN HENGEL, fijn en scherp den tekst beziende, vindt in BOSVELD den opmerkzamen en schranderen uitlegger, aan wien bijna niets ontsnapt schijnt, al heeft hij ook veel minder juist dan VAN HENGEL geëxegetiseerd. Dit strekt tot lof van den Dordschen interpreter, dat de Leidsche bijna nergens zeggen kan: daarop heeft BOSVELD niet gelet, dat heeft BOSVELD voorbij gezien! VAN HENGEL exegetiseert zoo goed, omdat BOSVELD begonnen is eene methode te volgen, die van jaar tot jaar meerdere volkomenheid erlangt. De onpartijdige zal dit in BOSVELD prijzen, dat hij niets schreef, dan na het getoetst te hebben, en voor goed afstand gedaan had van het onzalige systeem van *ellipsen*, *synonyma* en *adiaphora* in de exegeze. Sla met mij zijne “verklaring van PAULUS brief aan de Galatiërs” (2 deelen 1802) eens op en leer daaruit, dat BOSVELD in ons vaderland het allereerst op de formule *πίστις Ἰησοῦ Χριστοῦ* de aandacht vestigde. Het is nu 56 jaar geleden dat hij schreef (a. w. bl. 129, 130): “van het woord *geloof*, op “zich zelf genomen, is niet noodig hier te spreken; men moet “bepaaldelijk blijven letten op deze samengestelde uitdrukking *het geloof J. C.* of *van J. C.*; op andere plaatsen vinden we gesproken van een geloof *tot of op* en ook wel *in J. C.* Hiervan is de bewoording *het geloof van J. C.* zeer “onderscheiden en heeft buiten twijfel ook eene onderscheidene beteekenis. De plaatsen waar men deze bewoording

“vindt, zijn Rom. III. 22, 26, Gal. II. 16, 20, III. 22, Eph. III. 12, Philipp. III. 9, Jak. II. 1, Openb. XIV. 12. Taalkundig gesproken, zoo wijst die bewoording een Geloof aan waarvan J. C. is de bezitter, de eigenaar, de beoefenaar, de veroorzaker, de invoerder, of iets dergelijks. Nu heeft wel J. C. ook een geloof gehad, geofferd en uitgehouden (Hebr. XII. 1), even gelijk PAULUS elders van zich zelve zegt: ik heb het geloof behouden, waarom er van het geloof van J. C. zou kunnen gesproken worden als van het geloof van PETRUS, PAULUS, JAKOBUS, enz. Dog als ik er de genoemde plaatsen op nalees, zie ik, dat die beteekenis daar niet te pas komt. Te weten: alomme wordt er door beteekend iets, dat van J. C. zijn oorsprong heeft, en 't welk' hij in de wereld heeft gegeven tot geluk, heil en zaligheid der menschen. En wat is dat anders, dan zijne Geloofsleer, zijn Evangelie, of nog ruimer en algemeener die Huishouding, die Genade-bediening, die Godsdienst, welke hij als Leeraar, later als Koning heeft ingevoerd en opgericht?” Even zoo had hij oogen voor het eigenaardige van de formule (Col. I. 4) τὴν πίστιν ἡμῶν ἐν X. I. Toen BOSVELD zóó in 1802 voorgegaan was, konden geleerden als VAN HENGEL in diens *comment. in epist. ad Rom.* ad loc. en H. P. BERLAGE in eene *Disquisitio* (Leiden 1856) veel gemakkelijker het ware vinden. Teregt, geloof ik, keuren beiden de verklaring van BOSVELD af en berispen hem, dewijl hij *geloof* voor eensluidend hield met *geloofsleer*; maar noch zij noch wij mogen onopgemerkt laten, dat de profusie van woorden, welke BOSVELD bezigt tot interpretatie van het woord *geloof*, allerduidelijkst aantoon, hoe de voortreffelijke geleerde voelde dat *πίστις* een begrip van zeer wijden omvang uitdrukt. En ik voor mij acht het hoogst lofwaardig, dat hij in 1802 oogen had voor de eigenaardigheid dier formule en voor zijne interpretatie grammatische gronden bijbragt. Waarlijk, de man zag scherp en onbevooroordeeld, en hij deed dit in een tijd toen er beweerd werd, b. v. door een niet genoemden beoordeelaar van dat werk in de *Bibl. van theol. letterkunde* 1803, bl. 809: “BOSVELD heeft niet opgemerkt, dat in deze geheele zinsnede de spreekmanieren *πίστις* I. X., *πίστις εἰς* I. X., *ἐκ πίστεως* onderling verwisseld worden. Verder is het de vraag niet, of *πίστις* I. X. taalkundig beteekenen kan, een geloof, dat zijnen oorsprong van JEZUS heeft”.... Doch genoeg: zien wij liever nog een paar andere plaatsen van hetzelfde boek in. In tegenspraak

met het algemeen gevoelen, dat de gemeenten van *Galatië* van oorsprong Joodsch-Christelijk waren, schrijft BOSVELD (bl. 35): “deze brief aan de gemeenten van *Galatië* heeft “volkomen de houding van geschreven te zijn aan menschen, “die uit het Heidendom tot het Christendom waren bekeerd “geworden.” Is het niet BOSVELD, die het *ἐν ἐμοί* Gal. I. 16 zoo zonderling noemt (bl. 65), dat hij er geen wedergade van in de Schrift heeft gevonden? Zij het waar, dat hij van de regte verklaring verre verwijderd blijft, door GROTIUS misleid, hij merkt toch het ongewone, het vreemde op. Waarschijnlijk zonder HERDER's geschriften te kennen, was BOSVELD door zijn gezonden hermeneutischen tact geleid tot de overtuiging (bl. 70), “dat JEZUS vier broeders gehad heeft” en durfde hij vrijmoedig beweren, dat het verkeerd is “te willen, dat MARIA na “JEZUS geboorte, JOZEFs echtgenoot niet geworden zij. Ik “voor mij, laat mij door geene dwaze vooroordeelen, alsof er “in het gewinnen van egte kinderen eene zekere onheiligheid “gelegen was, aftrekken, maar beweer, dat JEZUS vier eigen “natuurlijke Broeders gehad hebbe, waarvan JAKOBUS de oudste “was, en die met de twee JAKOBUSSEN, die apostelen waren, “niet moet verward worden, aangezien hij zekerlijk een ander “persoon was. En het is deze JAKOBUS, dien PAULUS hier “(Gal. I. 19) klaar en duidelijk, den *Broeder des Heeren* “noemt. Dat men JUDAS, JEZUS *Broeder*, ook verwacht met “*JUDAS den Apostel* is buiten mij. Ik beweer, dat dit ten on- “regte geschiedt.”

Nog een ander voorbeeld van deze welwikkende hermeneu-
 tiek. De veel betwiste vraag, met welk hoofdstuk der Hand.
 de door PAULUS Gal. II. 1, vermelde reis moet in verband
 gebracht worden, werd reeds door BOSVELD zoo beslist, dat
 hij niet aarzelde om aan Hand. XV. te denken (bl. 89 en volg.)
 De nog in veler ooren onverstaanbaar klinkende uitspraak,
 die gij vindt Gal. IV. 3 *τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου* verstond hij
 reeds (bl. 261) van het eerstbeginnend godsdienstig onderwijs,
 hetwelk MOZES' wet bevatte. Het vs. 4 gezegde: *geworden uit*
eene vrouw, geworden onder de wet, interpreteerde BOSVELD:
 “het *eerste* beschrijft den Heiland als een *waar mensch*, die
 “even als alle menschenkinderen des vleesches en des bloeds
 “uit eene vrouw is deelachtig geworden; het *tweede* beschrijft
 “hem als een *Jood*, onder de wet geboren, en van zijne ge-
 “boorte af aan MOZES' wet onderworpen.”

Zoo exegetiseerde BOSVELD in 1802. Zoowel in deze ver-

klaring, als in zijn commentaar op 1 Cor. XV, is hij gewoon, den brief aan de Hebreërs aan PAULUS toe te kennen. Hij schijnt welhaast in dit gevoelen gewankeld te hebben, althans de eerste jaargang der *Bibl. van theol. letterk.* (1803) bevatte een naamloos ingezonden *onderzoek naar den schrijver van den brief aan de Hebreëen*, dat van BOSVELD afkomstig was. Het beslaat daar den inhoud van bl. 85—127 en van 221—271 en is na zijn dood herdrukt in het IVe deel van zijn *tijdmeter der gewijde geschiedenis* bl. 285 en volg., gelijk ook in datzelfde deel (bl. 396 en volg.) zijn *iets over den dood van PETRUS en PAULUS*, eerst geplaatst in de *Bibl. v. Theol. letterk.* 1806 bl. 1—32 en 157—172, weer opgenomen is. Ik ontzeg aan het in de laatste plaats genoemde geenszins alle waarde, doch van het eerstgenoemde onderzoek vindt gij in het tijdvak, dat wij beschouwen, de wedergade niet; grondigheid van navorsching vereenigt zich daarin met rijkdom van belezeneheid, terwijl alles bekroond wordt door zelfstandigheid en rijpheid van oordeel. Als resultaat werd beweerd, dat deze brief niet aan PAULUS kon worden toegekend en de schrijver te zoeken was in *Alexandrië*, terwijl BOSVELD, door hetgeen HEINRICHS in zijne ten vervolge van KOPPE's *annotationes* uitgegeven *prolegomena ad epistolam P. ad Hebraeos* beweerd heeft, zich niet liet verschalken, maar de kanoniciteit en de inspiratie van den brief ontkende. De begrippen van *kanoniciteit* en *inspiratie* waren bij BOSVELD, gelijk bij al zijne tijdgenooten, zeer onbepaald; hunne nadere bepaling heeft zijn aandacht niet geboeid. Hij beschouwt den brief als een nuttig stuk, “zonder dat men (bl. 266) den schrijver voor eenen “onfeilbaren schrijver houde, wiens gezag gelijk staat met “eenen PAULUS, PETRUS en JOHANNES.”

De door ons genoemde geschriften van BOSVELD zijn zekerlijk van alle door hem uitgegevene de beste. Geen der later verschenen werken heeft hij zelf kunnen uitgeven, omdat in 1803 hevig ligchaamslijden, waardoor schrijf- en spraakvermogen geheel belemmerd werd, hem dwong het voor de pers gereed maken zijner schriften aan een zijner vrienden, den welbekenden P. VAN BRAAM, over te laten.

Doch al ware er niets meer van zijne hand tot ons gekomen, het door hem zelve in het licht gezondene zou ik voldoende achten ter staving van het goed regt, om aan hem in deze geschiedenis eene onderscheidene plaats toe te kennen. Toch komt onder dat later uitgegevene niets voor, zijn

naam zóó onwaardig dat wij het onvermeld moeten laten. Vlugtig wijzen wij op een en ander, waardoor het zich bijzonder aanbeveelt. Allereerst volgde in 1803 de "*verklaring van PAULUS brieven aan de Thessaloniërs*," het eerste werk, dat hij als *rustend predikant* het licht deed zien. Weinig vriendelijk werd het ontvangen; wat barre ketterij stond er te lezen op bl. 119 volg., met name bl. 129: "wat mij dan be-treft, ik meene dat PAULUS waarlijk dagt, zoo als hij schreef, "en zoo als zijne woorden kennelijk medebrengen, namelijk: "dat de verschijning van CHRISTUS niet zoo ver af was, of hij "en zijne tijdgenooten hadden kans om dezelve te beleven. "En, schoon hij naderhand de Thessaloniërs wel tegenging, "dat zij zig door het denkbeeld eener oogenblikkelijke nabijheid "(van de wederkomst des Heeren) te veel lieten bewegen, "zoo schijnt hij, althans zeker te dien tijde, nog geen gedagte "gehad te hebben, dat daartoe alvorens nog zoo vele eeuwen "verloopen moesten, als de ondervinding ons nu alreede ge-leerd heeft, en nog verder doet verwachten."

Uitvoerig betoogt BOSVELD de redelijkheid van zijn idee over de parousie des Heeren; hij beweert bl. 168, dat CHRIS-TUS zelf den tijd niet geweten heeft, en beroept zich daarbij op Mark. XIII. 32: *noch de zoon*, terwijl hij "daar laat de "systematische antwoorden, die hier gegeven worden, dat "CHRISTUS namelijk hier alleen naar zijne menschheid, niet "naar zijne godheid sprak. Want laat het zoo zijn, het blijft "tog altijd, dat we niet vreemd moeten vinden, dat de apos-telen niet wisten, 't geen hun meester, de Zoon des Men-schen, zelf verklaarde niet te weten." Zoo vrijmoedig oor-deelde de man die zulke gezonde denkbeelden van de waar-digheid der Apostelen bezat, dat hij schrijven kon (bl. 116): "zullen we dit, tegen de duidelijkste klaarlijkheid, een-voudig ontkennen en loochenen, omdat dit aanloopt tegen "het denkbeeld, dat wij wegens der Apostelen uitgestrekte, "onbepaalde, alles doorziende, en bijna alwetende kundigheden "hebben aangenomen, zonder hetzelfde ooit bedaard onder-zocht, nagedagt of beredeneerd te hebben?" Hoe deze denk-beelden smaakten, hoe weinig ze begrepen werden, kunnen wij ligtelijk nagaan, die na 60 jaren zulke beschouwingen, hoe rationeel en schriftmatig ze ook zijn, op driesten toon hooren bestrijden, alsof ze — het gezag der Apostelen ondermijnden.

Zelfstandig was hij in al zijne opvattingen. Bij 2 Thess. II.

vs. 12, deed hem de daar vermelde *mensch der zonde* niet denken aan den Paus van Rome maar aan den "type van den "in woede ontstoken Jood, den dolkdruager, den zeloof;" den afval, die komen moest, verstond hij van "het laatste tooneel van der Joden gevestigden Staat," dus "van hunnen "afval van 't gezag des keizers." Wat wij ook over die interpretatie denken, hetgeen BOSVELD daarover geschreven heeft, is nog op verre na niet verouderd; integendeel overwaardig, om nu nog geraadpleegd te worden.

De uitgave van BOSVELD's uitlegkundige schriften werd geregeld, ja haastig voortgezet; in 1804 zag het licht: *de verklaring der vijf eerste hoofdstukken van PAULUS tweden brief aan de Korinthiërs*; in 1807 die *aan de Romeinen*; in 1808 die *aan de Kolosseërs*; na zijn dood verschenen de *verklaringen van den brief aan de Ephesiërs* in 1809; een paar jaar later die van den I^{en} *brief aan de Korinthiërs*, waarvan in 1811 het tweede deel verkrijgbaar gesteld werd, terwijl in 1815 in een *zestal leerredenen* de verklaring van 2 Kor. XII. 1—11 zijnen vrienden door den druk geschonken is. Ik begrijp dat ik mij bekorten moet, en bepaal mij dus bij de mededeeling van slechts enkele opmerkelijke uitlegkundige resultaten. Raadpleeg zijne verklaring van 2 Kor. V. 15 (t. a. p. 350 volg.): "CHRISTUS," zegt PAULUS, "is voor allen gestorven, "opdat de levenden niet meer zich zelve zouden leven, maar "dien, die voor hen gestorven en opgewekt is. Waarin twee "zaken blijkbaar zijn, namelijk, dat JEZUS een geheel ander "oogmerk op het oog had, dan de menschen van 't sterven "te bevrijden, en dat het woordje *voor*, ten aanzien van "CHRISTUS *opstanding*, dezelfde beteekenis bij PAULUS had, als "opzigtelijk tot CHRISTUS *dood*. Nu is CHRISTUS wel *voor allen* "opgewekt, niet opdat die allen niet opgewekt zouden worden, *maar* opdat allen van die opwekking voordeel zouden hebben, en alzoo is Hij ten hunnen voordeele opgestaan. "Bijgevolg, moet hij ook naar PAULUS meening in deze plaats, "ook ten hunnen voordeele gestorven zijn. CHRISTUS dan *is* "ten voordeele van allen gestorven." Aan deze opvatting van het *ὡς* blijft BOSVELD onveranderlijk getrouw, evenzeer als aan zijne beschouwing van het lijden en sterven des Heeren. Eene proeve daarvan uit zijne verklaring van Eph. I. 7 (*verklaring*, bl. 46): "Het onkundig en niet nadenkend gemeen, "als het met zoo veel ophefs van CHRISTUS bloed hoort spreken, mag misschien daarbij alleen aan dat bloed blijven

“denken, dog die de Evangelische Geschiedenis met oordeel “overweegt, weet wel, dat het bloed van CHRISTUS, op zig “zelf, niets beteekent of afdoet, tenzij het beschouwd worde “in den samenhang van ’s Heilands geheel gedrag, en van “alles wat hij geleerd, gedaan en verdragen heeft, ten minste “gedurende den ganschen tijd zijner openbare bediening. Ik “weet wel” (dus vervolgt hij bl. 47), “dat men in de Godge- “leerde leerstelsels verder gaat, verklarende de wijze waarop “dit bloed, of de gehoorzaamheid van JEZUS aan Gods bevel “en last, die in zijn bloed eindigde, gediend heeft, en nog “dient, tot verlossing van de zonde, en vergeving van der- “zelve straf, dog het is hier mijne zaak niet, mij daarover “uit te laten.”

Ik mag echter niet verder gaan; de bijgebragte proeven van onbevangen oordeel zullen genoegzaam zijn; men ziet dat BOSVELD een eigen weg ging en niet vroeg naar overgeleverde meeningen; hij verstond het Rom. I. 17 voorkomende δικαιοσύνη in een zin gansch afwijkende van hetgeen toen meest algemeen werd aangenomen, want (*verklaring* t. a. p. bl. 65) hij “agtte het onmogelijk aan PAULUS redenering een aanne- “melijken zin te geven, zoo lang men dit woord verstaan of “verklaren wil van die regterlijke deugd, die we menschelijker “wijze aan God toeschrijven, onder den naam van *regtvaar- “digheid of gerechtigheid*, waardoor hij den schuldigen niet voor “onschuldig houdt;” hij verklaarde: *regtvaardiging* “waardoor “de zonden genadig vergeven en de schuldige geregtvaardigd “of vrijgesproken werd.” Rom. V. 12 vatte hij ἐφ’ ᾧ niet op als *in welken* maar als *doordien*; “omdat, door en van wegen, “dies of uit dien hoofde, en ter oorzaak daarvan.” Doch waartoe meer plaatsen uit de verklaring van dezen Brief aangehaald, daar gij, mijn lezer! evenzeer als ik, bij het gebruik van het hoofdwerk van onzen VAN HENGEL — ik spreek van diens *Interpretatio epistolae Pauli ad Romanos* — ruimschoots gelegenheid hebt, om op te merken, hoe vaak deze groote uitlegkundige aan de verdiensten van BOSVELD regt laat wedervaren.

Zal BOSVELD de vraag beantwoorden, voor welke gemeente de brief, welke genaamd wordt die aan de Ephesen, bestemd was? hij weet niets beters te zeggen, dan dat hij dien houdt voor eenen encyclischen; de CHRISTUS-partij in *Korinthe* is hem een onverklaarbare benaming, waarom hij niet afkeerig is van de conjectuur, om voor χριστοῦ te lezen Κρισπιού, terwijl hij echter betuigt (t. a. p. bl. 38), “hoewel het ons nu ook

“mocht toeschijnen, dat KRISPUS in deze lijst van *bendnamen* “beter voegen zou dan die van CHRISTUS, en schoon ik deze “gissing niet onaardig vinde, er staat tog evenwel CHRISTUS “en dat in alle handschriften, zoo veel men nog weet. Des “moet het CHRISTUS blijven.”

’t Schijnt wel, alsof ik niet eindigen kan. Zoo is het inderdaad: BOSVELD is in mijn oog de voornaamste schrift-uitlegger in dit tijdvak. Indien zulk een man een academischen leerstoel bezet hadde, de gehalte van het exegetiesch onderwijs zou reeds vóór 1815 anders en veel beter geweest zijn. Wat men noemt grammatische en historische interpretatie, daarvan vindt men bij BOSVELD de duidelijk kenbare sporen; let wel, ik zeg *sporen* of *aanvang*; zijne kennis van de Grieksche taal bepaalt zich tot een gemakkelijk zich bewegen in het spraakeigen des N. T., en, wat hoogelijk lof verdient, tot een ernstig pogen, om aan de *praeposities* en de *zamen-gestelde verba* regt te laten wedervaren.

De vlugtige schets van de verdiensten des Dordschen leeraars mag ik niet voor afgewerkt houden, indien ik niet getracht heb, eenig antwoord te geven op de vraag, waar zulk een geleerde den grond zijner kennis gelegd had? Zij het waar, dat voortgezette studie hem allengskens op de hoogte voerde, waarop hij stond, de grondslag moet deugdelijk geweest zijn. Gij bedriegt u niet; in zijne geboortestad *Dordrecht* grondig gevormd vooral door het onderwijs van den rector JOHANNES VAN DAM, die van 1731 tot 1761 dien post innam, en bij BOSVELD zeker de lust voor chronologische studie sterk opwekte, werd hij den 3^{den} Mei 1750, op twintigjarigen leeftijd, als student te *Leiden* ingeschreven. Hoe uitnemend waren er de leerstoelen bezet: TIBERIUS HEMSTERHUIS schitterde daar met ongekenen luister; de smart, door den dood van A. SCHULTENS in den aanvang van dat jaar opgewekt, werd gelenigd door de komst van diens zoon; de theologische faculteit roemde op het bezit van ESGERS, die vooral van het onderwijs in de Hebreeuwsche antiquiteiten werk maakte; van DE MOOR, om den wille zijner geleerdheid en weldadigheid evenzeer geacht; op JAN VAN DEN HONERT, even geleerd als strijdlustig, en door zijnen bijna onbegrensden invloed in de kerk een magtig *protector* van geliefde discipelen; boven allen op ALBERTI, den eenigen, den voortreffelijken ALBERTI.

Mogt BOSVELD het onderwijs van zulke mannen genieten, bovendien had hij het voorregt zijne studiën aan te vangen

in het gezelschap van uitstekende jongelingen. Ik noem er slechts twee, die in hetzelfde jaar 1750 op de rol der akademie-burgers werden ingeschreven: HENRICUS VAN HERWERDEN en PETRUS BROUWER, beiden eerst te *Amsterdam* aan het *athe-naeum* gevormd, daarna te *Leiden* het studie-leven als *contubernales* voortzettende; beiden later sieraden van hunnen stand, beiden ook op letterkundig gebied geëerd; de eerste een van de meest gezochte predikanten der gemeente van *Amsterdam*, de tweede veel geliefd bij die van *Dordrecht*, in welke stad hij zelfs bij de *illustre* school in den aanvang van 1771 het hoogleeraarsambt aanvaardde met eene *oratio de caussis imminutae Christianae res*. Zijne bekwaamheden, waarover door SCHOTEL zoo goed gehandeld is in *Kerk. Dordr.* II, bl. 481 vlg., waren algemeen bekend. Reeds in 1763, toen BROUWER nog te *Bommel* de predikdienst waarnam, werd hij door Curatoren van de Geldersche hoogeschool op de nominatie geplaatst, waaruit SCHACHT gekozen werd; eene eer, die nooit aan BOSVELD ten deel gevallen is. VAN HERWERDEN werd tot directeur van het Haagsche genootschap benoemd; ook eene dergelijke onderscheiding ging BOSVELD voorbij. Het lijdt bij ons geen twijfel, aan wien van dit drietal op het gebied der wetenschap de eerepalm moet worden toegekend. Wij zullen de waarde van hetgeen VAN HERWERDEN in zijne verhandelingen over 's *Heilands verzoeking in de woestijn*, over den staat der *regtheid en val*, in zijn uitvoerig geschrift over het *Evangelie van Johannes* leverde, evenmin miskennen als kleinschatten de proeven van exegetischen arbeid, die BROUWER in korte stukjes mededeelde; maar de geschriften van BOSVELD stellen wij boven aan. Niets belet ons te onderstellen, dat zij elkander op de hoogeschool ten goede geweest zijn, en met elkander den zegen gewaardeerd hebben van het voorbeeld, dat hun in rusteloos betoon van ijver door een mede-student gegeven werd, die, al telde hij toenmaals 27 jaar, al had hij reeds vijf jaar lang in *Leiden* het dagelijksch verkeer met mannen als HEMSTERHUIS en VAN OUDENDORP genoten en in de geleerde wereld een beroemden naam verworven, niet aarzelde, om zich ook in 1750 als student voor de regtsgeleerdheid te laten inschrijven en dagelijks de openbare lessen in die wetenschap te gaan bezoeken; ik bedoel RUHNKENIUS.

Aan de voeten van zulke leermeesters gezeten, in een kring van zulke mede-studenten geplaatst, kon BOSVELD zijne gaven ontwikkelen en opgroeijen tot den man, dien hij zich later be-

toond heeft. Mogt het mij gelukt zijn, ook van mijne zijde eere over zijne nagedachtenis te brengen. Geen zoon of geen dochter kon na zijn dood van den kinderlooze doen spreken; het geslacht, dat hem gekend heeft, is bijna uitgestorven; maar zijn werken getuigen van hem, en met die werken voor mij durf ik de volgende opmerkingen als de bestanddeelen eener lofredede op hem voorstellen. Allereerst zou ik dit hem tot lof willen zien toegerekend: I. dat hij schreef in de moedertaal, zoodat het ontwikkelde deel der gemeente van zijne voorlichting genieten kon, en werkelijk genoot, blijkens de aandoenlijke geschiedenis, welke SCHOTEL (*Kerk. Dord.* II, bl. 576) ons bewaard heeft. Bij zekere gelegenheid verhaalde de Eerw. SCHACHT, een tijd lang BOSVELD's ambtgenoot, aan dezen, dat zijn boek over 1 Kor. XV een jongeling van goeden huize van ligtzinnige en ongodsdienstige gevoelens genezen had. "Toen" — zoo verhaalt SCHACHT — "werd BOSVELD "gevoelig aangedaan, drukte mij de hand, als willende zijn "genoegen over dit berigt te kennen geven, terwijl de tranen "langs zijn wangen biggelden." II. Dat hij de nitlegkunde beoefende om de leerstellige denkbeelden van de schrijvers des N. T. grondig te doen kennen, reken ik hem als eene deugd aan, daar het tot de zeldzaamheden in de exegetische schriften behoort. In ons vaderland werd en wordt nog de exe-gese veel te veel beoefend, als op zich zelve staande, niet als naauw verbonden met de dogmatiek; zij loopt daarom zoo ligt gevaar, om den schijn op zich te laden, alsof zij in minitieuze bepalingen hare heerlijkheid stelt, en niet de verklaring van woorden dienen moet, om ons de denkbeelden der gewijde schrijvers verstaanbaar te maken. III. BOSVELD heeft al de kracht, over welke hij beschikken kon, besteed aan de poging, om ons den apostel PAULUS te doen verstaan. Zijne werken vormen eene naauw zamenhangende reeks, zoo dat het zijnen lezers duidelijk werd, niet slechts wat PAULUS hier of daar heeft gezegd, maar hoe het Pauliniesch leerbegrip luidde. IV. Hij was de eerste in *Nederland* die duidelijk gezegd en aangetoond heeft, dat de brieven van PAULUS allereerst en allermeeft bestemd waren voor de gemeenten, aan welke zij gerigt werden (waarom hij juist bij den brief "aan "de Ephesiërs" moeilijkheid vond in het gemis van dit kenmerk), en dat dus die brieven zeer veel plaatselijks en lokaals bevatten. Met nadruk legt hij die verklaring af en handhaaft hij ze in zijn werk over den brief aan de Kolossensen.

Eindelijk — miskenning noch laffe tegenwerking, niets deed hem stilstaan. De classis weigerde voor zijne geschriften de kerkelijke goedkeuring; de tijdgenoot onthield hem den lof, waarop hij zoo regtmatig aanspraak had; niettemin ging hij onvermoeid voort op den ingeslagen weg. Maar daarom juist kan thans de nakomeling hem regt laten wedervaren. Wanneer wij de geschiedenis der godgeleerdheid in ons vaderland beschouwen, dan begroeten wij in BOSVELD, bij veel gebrekgigs dat hem bleef aankleven, den man, die een nieuw leven en de beginselen eener krachtige ontwikkeling in de wetenschap gebragt heeft. Daarom blijft hem onder de godgeleerden van dit tijdvak de eerste plaats verzekerd.

Waarlijk: het is mij eene aangename taak, aan de verdiensten van BOSVELD hulde te brengen. Bedenk eens, lezer! dat de werken diens mans, in zijn leeftijd, van de Leidsche catheder niet geciteerd werden; VAN VOORST zag er met zekere voornaamheid op neer; ze waren in zijne schatting niet geleerd genoeg; ja, geleerde citaten bevatten ze niet veel, maar gezonde taal en heldere denkbeelden in overvloed. HERINGA ontveinsde zijne ingenomenheid met BOSVELD's commentaren niet; hij had er althans meer mede op, dan met hetgeen VAN VOORST leverde; dat was hem niet genoeg kritiesch en onbevooroordeeld. MUNTINGHE schroomde niet, om in zijne *Geschiedenis der menschheid* bij herhaling de werken van BOSVELD met groote lofspraak aan te halen. Doch die lofredenaars waren weinig in getal. Zoo ik bij de genoemden den mij niet bekenden steller van het bericht in de *allgemeine Litteraturzeitung* van 1 October 1805 aangaande de uitgave van den 1^{en} jaargang der *Bibl. van Th. letterk.*, waarin BOSVELD's *onderzoek naar den schrijver van den brief aan de Hebreërs* opgenomen was, en P. H. MARRON, die een Latijnsch gedicht, in den *Konst- en Letterbode* van 1809 bij den dood van BOSVELD plaatsen liet, voeg, geloof ik niet, velen vergeten te hebben. Laat er ons dankbaar voor zijn, dat deze man moed gehouden en zijn pad betreden heeft, in weerwil van zoo weinig aanmoediging en zoo scherpen tegenstand. Eer een folterende lichaamskwaal hem trof en hij dus niet verhinderd werd zijn openbaar dienstwerk waar te nemen, ondervond hij ook daarin de veranderde meening van het publiek. Hij was eerst te *Dordrecht* de bij uitnemendheid gevierde predikant, zóó dat op de bid-dagen van 1 Maart 1780 en 14 Februarij 1781 onder zijn gehoor *f* 3584 en *f* 2140 werden ingezameld; die ingenomen-

heid maakte plaats voor verkoeling en geringschatting, ja ging bij velen in zekeren afkeer over, nadat BOSVELD lid der nationale vergadering geworden en onder zijne voorzitting het besluit genomen was, waarbij enkele voorregten van de stad *Dordrecht* opgeheven werden. Ook voor de achting, die hij genieten mogt, werd dit lidmaatschap der Nationale vergadering, gelijk voor meer anderen, hoogst nadeelig. Ja, het jammert mij zelfs, dat de eenige afbeelding, die er van zijn uiterlijk bestaat, voorkomt in de reeks der *schaduwbeelden* van de leden dier genoemde vergadering, en ons dus dwingt aan hem te denken in de betrekking, waarin hij wel het minst geschitterd heeft. De staatkundige geschiedenis van die tijden klaagt over den beslissenden en wel wat meesterachtigen toon, dien hij in de vergadering voerde; daar waren er, vooral onder de revolutionairen, welke van hem zeiden, "dat hij in "hoogmoed en heerschzucht paus SIXTUS V overtrof."

In weerwil echter van zijne staatkundige afdwaling — waarvan hij weldra op het pad der wetenschap terugkeerde — vooral in weerwil van smaad en miskenning, van vroegere vrienden en latere ambtgenooten hem ten deel gevallen, bleef hij werkzaam; zijn heldere geest huisde in een ligchaam, dat door het hevigste lijden gefolterd werd; maar de inwendige mensch was sterker dan de uitwendige; zijn oog werd niet donker, al miste de tong de kracht tot spreken, en de hand het vermogen om te schrijven. Eindelijk verlost de dood hem, den 21^{en} Januarij 1809, uit zijn zesjarig lijden. Zijn naam blijve in eere bij het nu levend geslacht, zoolang het de verdiensten der vaderen waardeert naar het tijdperk, waarin zij leefden. Wie dezen regel vergeet zal onbillijk worden, waar hij waant eere te bewijzen. Dat vergaten de mannen, die in 1825 een herdruk van BOSVELD's verklaringen beproefden, en als eerste proeve zijnen in 1798 geschreven commentaar op 1 Kor. XV. letterlijk, alleen met wijziging in de spelling, op nieuw in het licht gaven. Geen wonder, dat de poging mislukte, en die herdruk niet werd voortgezet. In een tijdsverloop van 27 jaren had de wetenschap niet stilgestaan, en waren er nieuwe behoeften bij de gemeente ontwaakt. Menschen en boeken dienen hun tijd en slechts voor een tijd! Welzalig de man, die zijne roeping verstaat en woekert met zijn gaven ten beste der met hem levenden. Gaat hij ten grave, of — wat wij liever zeggen — roept God hem tot hooger werkring, roep gij hem niet terug, maar staar op zijn voor-

beeld en volg het na in uwen kring, met uw talent, voor uwen tijd!

De krachtigste tegenstander van BOSVELD sta hier naast hem als degeen, die, niet met hooger onderwijs belast, al werd hij er bij herhaling toe genoodigd, een weldadigen invloed op een ander deel van het godgeleerd gebied geoefend heeft: EWALDUS KIST. Die naam wordt nog in de Nederlandsche kerk met een dankbaar gevoel genoemd. Toen KIST op zestigjarigen leeftijd in 1822 aan de gemeente te *Dordrecht* ontviel, ging er een kreet van rouw door het gansche land. Men wist wie hij was: de boezemvriend van VAN DER PALM, de man die in 1800 voor het Leidsche, twee jaar later voor het Utrechtsche professoraat bedankte, wiens leerredenen door RAU als onberispelijke modellen werden aangeprezen; KIST was bij de geleerde wereld evenzeer in aanzien als bij de gemeente. Hij had het sinds lang braak liggend veld der christelijke zedeleer met een vasten stap betreden; hij had getoond, en dat in een tijd toen de verhouding van moraal en dogmatiek als eene meer of min vijandige beschouwd werd, hoe de moraal het Christendom handhaafde als de heiligende godsdienst voor menschen van zwakke beweging. En hij had dit bewijs gevoerd in een werk, dat voor het algemeen bestemd, toen en nu nog, ook door geleerden met regt hoog gewaardeerd wordt.

Noch de exegese noch de dogmatiek heeft aan hem groote verplichting. "Ik ontveins niet," zoo laat hij zelf zich hooren in de voorrede van het IIe deel van zijn boek: *de hoofdinhoud van de zedeleer des Christendoms*, bl. V., "voor de karakteristieke leerstellingen van het Christelijk Genootschap, waar-
"toe ik het geluk heb te behooren, met ijver bezielde te zijn,
"niet, omdat zij de stellingen zijn der kerke, waarin ik ge-
"boren en opgevoed ben, ook niet omdat zij mij slechts voor-
"komen met de waarheid overeenkomstig te zijn, maar voor-
"namelijk, omdat ik, na een naauwkeurig onderzoek, vast
"overtuigd ben, dat zij niet slechts gegrond en waarachtig,
"maar ook van eenen aanmerkelijken en zeer gezegenden in-
"vloed zijn op de gegronde vertroosting en waarachtige ver-
"betering van zondige en bedorvene menschen, zoo als wij
"allen zijn." Van die ingenomenheid gaf hij eene afdoende proeve, toen hij in schermutseling geraakte met den burgerrepresentant, den Doopsgezinden predikant J. H. FLOH, die

beweerd had, dat men het "weg uit ons midden" zou moeten uitroepen over "zulke ellendigen, die waarlijk gelooven, zo "als er onvoorzigtig geschreven staat" in hunnen catechismus dat wij menschen van nature geneigd zijn om God en onze naasten te haten. KIST zond in 1796 zijne *aanmerkingen* over die stelling van den Heidelbergschen Catechismus in het licht, waarin hij den door FLOH ondernomen aanval afwees als onverlicht, onbescheiden, onstaatkundig en ongeoorloofd en aantoonde, dat in deze stelling dit louter staat uitgedrukt, dat de mensch door te groote zinnelijkheid tot allerlei verkeerden lust overhelt. Ik moest om den wille van den letterkundigen arbeid van KIST FLOH's aanval gedenken; gaarne grijp ik de gelegenheid aan om FLOH's nagedachtenis te zuiveren van de verdenking, waaronder zij bij velen rust, dat zijn meest bekend geworden advies ook zijn meest verdienstelijke arbeid zou geweest zijn. Geenszins; hij behoorde tot de zeer werkzame en geachte leden der vergadering, terwijl hij daar en vroeger zoowel als later op zijne standplaats, *Enschede*, met onverzwakten ijver de belangen van volksopleiding en onderwijs ter harte nam.

Zoo als ik zeide: dogmatiek en exegese waren het gebied niet, op hetwelk KIST eene bijzondere plaats innam. Hoeveel goeds er voor dien tijd ook gevonden werd in de door hem geschreven *brieven aan ARISTUS over de Eeuw der rede van THOMAS PAYNE*, men behoeft al de 15 brieven niet door te lezen, om spoedig te ontdekken, dat de auteur de polemische en apologetische wapenen niet gemakkelijk handteert. Als moralist worde hij hier met hooge eer vermeld. 't Is natuurlijk, dat wij vooral wijzen op zijn lijvig werk: *beoefeningsleer, of de kennis der middelen om als een waar leerling van J. C. getroost en heilig te leven; waarin de ziekten van het menschelijk verstand en hart, die de ware beoefening van het Christendom in den weg zijn, met derzelve oorzaken en geneesmiddelen worden voorgedragen*, 2 deelen, 4 stukken, 1804—1809, later in verkorten vorm bij herhaling uitgegeven. Om de waarde van de *beoefeningsleer* goed te beoordeelen, moeten wij eerst letten op zijn reeds aangeduid geschrift: *de hoofdinhoud van de zedeleer des Christendoms in eenige leerredenen over de elf eerste vaersen van het eerste hoofdstuk van den tweeden brief van PETRUS*, 2 deelen, 1801. Merk op, dat het de zedeleer bespreekt in *leerredenen*. Onverholen legde KIST getuigenis af van de noodzakelijkheid, om de *Ethica* te behan-

delen. Gelijk CLARISSE blijktens zijne inaugureele oratie te *Harderwijk* en later FRANSEN VAN ECK te *Deventer*, zoo was ook hij doordrongen van de overtuiging, dat de zedeleer des Evangelies veel te veel verwaarloosd werd. Daartegen wilde hij waken, en hield tot dat oogmerk de bovengenoemde leerredenen. Hij beoogde door het houden en uitgeven van die leerredenen, de zedekunde van het Evangelie in het licht te stellen, (deel I. bl. V) "zoo als die, niet slegts pligten, "maar ook beweegredenen en hulpmiddelen, die uit de geloofs- "leer ontleend zijn, in zich bevat." Dat *hij* het deed, wiens regtzinnigheid bij niemand in verdenking was, kon te eerder tot aanbeveling van deze poging, om de moraal in eere te brengen, strekken, en dat hij het zóó deed, als hij het gedaan heeft, dat kon er toe dienen om den regten weg aan te duiden, langs welken de moraal beoefend behoorde te worden. Ik heb het oog op de eerste leerrede over II Petr. I. 2; hoe gebrekkig deze ook zij, als men haar uit een homiletisch oogpunt beschouwt, het uit dien tekst getrokken denkbeeld: *het geloof, de bron der deugd*, verdient onze aandacht. KIST herinnerde zijnen hoorders (bl. 7), dat geloof hier niet beteekent de leer des geloofs, maar de ware omhelzing van die leer. Hij toont aan, dat het wezenlijk omhelzen van die leer zich kenbaar maken moet in het streven naar gelijkvormigheid aan God, hetwelk het doel der verlossing is. Vooral verdient hij lof als hij het wezen der deugd kortelijk beschrijvende (t. a. p. bl. 94 volg.) zegt: "Wat is deugd? Het is "een standvastig en kloekmoedig voornemen van den wil, om, "naar alle de pligten, welke God ons voorschrijft, te leven, "ook naar die pligten te leven, die ons meer moeilijk zijn; "een voornemen hetwelk uit gehoorzaamheid aan God voort- "spruit en blijkbaar is in eene dadelijke betragting van zijne "bevelen. Deugd is dan een standvastig en kloekmoedig "voornemen, om alle de pligten, die God ons voorschrijft, te "beoefenen." Nader nog bepaalt hij het deugdsbegrip door te ontwikkelen, dat de deugd moet voortspruiten uit liefde tot en gehoorzaamheid aan God.

Zoo werd er dan bij den aanvang dezer eeuw eene stem gehoord, en wel eene krachtige, welluidende, aan duizenden geliefde, die de moraal, gebouwd op den grondslag van een zeer bepaald dogmatisch systeem, aanpreef, en dat in een tijd toen of eene moraal geleerd werd, die losgemaakt was van den stam des Evangelies, of een steil dogmatisme bele-

den, dat om de moraal zich niet of weinig bekreunde. Men zal mij de opmerking maken, dat KIST toch maar *populariter* de moraal behandeld heeft! Ik ontken dit natuurlijk niet, maar ik reken hem dit niet aan als ondeugd en der zaak zelve niet als schade. Wat het laatste betreft: de tijd voor eene wetenschappelijke behandeling der moraal was nog niet daar; de dogmatische grondslagen waren nog niet besproken, de wijsgeerige vragen nog niet behandeld; eene wetenschappelijke behandeling zou toen eene onmogelijkheid geweest zijn; en wat het eerste aangaat: het kwam er vooral op aan, om tegenover het steile dogmatisme en het ijdele rationalisme de zedelijke kracht van het Christendom aan te toonen. KIST heeft het gedaan op de plaats, welke hij in de Kerk innam. Zoo had hij zich den weg gebaad tot het bewerken van zijne *ascetica*, zijne voortreffelijke *beoefeningsleer*. Voortreffelijk noem ik het boek, dat naar mijne overtuiging door het tegenwoordig geslacht der godgeleerden veel te veel verwaarloosd wordt. Ik ken geen later geschrift in dit soort, dat daarboven geplaatst mag worden. 't Is waar: de wetenschap van die dagen, zoover de *Vaderlandsche Bibliotheek* haar orgaan was, oordeelde niet zeer gunstig over het werk, maar dat was niet vreemd; KIST was, en verheelde het niet, kerkelijk-regtzinnig; dit nam men hem nog al kwalijk en op dien grond beweerde men, dat hij het Christendom voorstelde naar het stelsel der Hervormde Kerk. Hij ontkende het niet, doch verklaarde, dat juist dit kerkelijk stelsel hem de algeheele uitdrukking der volle Christelijke waarheid was. De beoordeelaar in de *Bibliotheek van theol. letterkunde* 1805, bl. 357 volg., keurde veel regtzinnigs in de begrippen af en kantte zich vooral aan tegen het door KIST (deel I, stuk II, bl. 464) beweerde: "dat "de Heer het hervormen van het steenen in een vleeschen "hart, deels middellijk, deels onmiddellijk doet," hetgeen hij voor strijdig hield met de ware Gereformeerde leer, die altijd van eene middellijke werking spreekt. VAN HEMERT stak eenigzins den draak met den auteur in zijn *Lektuur bij het ontbijt en de theetafel*, VI. bl. 10. Desniettemin vond het boek een geopend pad en deed den rijken inhoud van het praktiesch Christendom kennen. Herinner u daarbij, dat de schrijver in zijne leerredenen, vooral in die over het *geweten*, doorgaande de praktische zijde van het Evangelie op den voorgrond plaatste; dat hij eenen eerrang innam onder de eerste predikanten in *Nederland*, eenen rang vooral door den boezem-

vriend zijns levens, zijnen vroegeren contubernaal in het Staten-collegie te *Leiden*, VAN DER PALM hem toegekend; bedenkt, dat de man in leven en sterven zijn geloof moedig en waardig beleden heeft, — en gij hoort het gaarne, wanneer ik het eene gelukkige gebeurtenis noem, dat juist zulk een man de zedelijke zijde der Christelijke godsdienst in eere ging brengen. Wat mij aangaat — ik mag hier de pen niet uit de hand leggen, zonder het getuigenis van groote verpligting voor alles, wat ik uit zijne *beoefeningsleer* geleerd heb en nog leer, openlijk uitgesproken te hebben.

Een *exegeet* en *moralist* staan er op naast de mannen, die als academische docenten de wetenschap *ex officio* moeten bevorderen; zoeken wij te vergeefs naar een *dogmaticus*? In die dagen leefde er een, die gewoon was te zeggen, dat hij door ééne bladzijde van een kettersch boek altijd meer geleerd had, dan uit twintig van een orthodox werk. Het was WILLEM ANTHONY VAN VLOTEN, wiens invloed op den loop der dingen voorzeker grooter zou zijn geweest, indien hij òf minder geschreven òf minder dikke boeken uitgegeven had. Geboren in 1740, gestorven in 1809, heeft hij de jaren zijns levens bijna onverdeeld aan de bevordering van de theologische wetenschap gewijd. Op merkwaardige wijze was hij gevormd; een repetitor, die toenmaals te *Utrecht* verblijf hield, GENERZEY, Hongaar van geboorte, doorkneed in taalkennis en wijsbegeerte, vurig voorstander van het Leibnitziaansche stelsel en ook buiten *Utrecht* zóó gunstig bekend, dat curatoren der Geldersche hoogeschool zijn naam op de nominatie plaatsten, waaruit in 1763 een hoogleeraar voor de wijsbegeerte gekozen moest worden, werd VAN VLOTEN's mentor. Wel keurde VOGET, de vriend van het huis zijner ouders, dit ten sterkste af, vooral toen het bleek, dat de jonge student niet het minste werk van zijne lessen maakte; doch VAN VLOTEN was niet gemakkelijk van een eens genomen besluit af te brengen. En BONNET, hoewel het niet gaarne ziende, had in den student een te getrouwen volgeling (wij beroepen ons op VAN VLOTEN's eigene mededeelingen in de *Bibl. v. th. lett.* 1809 bl. 480 enz.), dat hij zoo groote vrees, als zijn ijverzuchtige ambtgenoot, jegens GENERZEY koesteren zou. Aan dezen man rekende VAN VLOTEN zich ten duurste verpligt en zag er geen kwaad in, om op diens voorang het kerkelijk systeem slechts met belangrijke wijziging

aan te nemen. Kort de predikdienst te *Waddingsveen* vervuld hebbende, gaf hij zijn tijd en zijn geld aan het schrijven en uitgeven van werken, wier onregtzinnigheid hem vele moeilijkheden veroorzaakte, zóó zelfs, dat hij er toe gebragt werd, om het kerkgenootschap der Hervormden te verlaten en te *Amsterdam* met ter woon gevestigd, zijne stichting, voor zoo ver zijn zwakke toestand dit toeliet, in de kerk der Doopsgezinden, onder het gehoor van zijnen boezemvriend ALLARD HULSHOFF, te zoeken. Reeds in het jaar 1776 schijnt hij als schrijver te zijn opgetreden; althans de naamloos verschenen *bescheiden Kerkhervormer* wordt aan hem toegekend en de daarin heerschende toon van beklag over den staat der kerk en der school en zijn voorslag ter verbetering van het bederf strookt gewis met zijne in later tijd bekend geworden overtuiging. Doch zijn naam heeft zich vooral aan de bijbelvertaling gehecht, met wier uitgave een aanvang gemaakt werd in 1789; toen verscheen het eerste deel van zijn werk: *de Bijbel vertaald, omschreven en door aanmerkingen opgehelderd*, waarvan het XIIIe of laatste in 1796 het licht zag; de 9 eerste deelen droegen den stempel van de approbatie der Leidsche theologische faculteit, het 10^e en de volgende misten dat kenmerk, daar de faculteit ook begon te luisteren naar het geroep van des vertalers onregtzinnigheid. Om den aard van het werk eenigzins te doen kennen, sla ik de vertaling van Gen. I. vs. 1 op: “aanvanglijk maakte “AELOHIM den hemel en de aarde;” en voeg er de paraphrase van Gen. III. 15 bij: “Ik zal wel zorgen, dat gij met uwe “vriendelijkheid hen niet verder vervoert; dit geval zal den “grondslag leggen van eenen bestendigen afkeer tusschen “ulieden, die tot de nakomelingschap, tot den aanhang van “beide, overgaan zal, zonder immer op te houden; maar zelfs “zo hoog klimmen zal, dat haare nakomelingschap u eens de “kracht van verleiding benemen zal. Gij moogt dit geslacht “nu hebben doen vallen, het zal zich oprigten en u geheel “kragteloos maken. Dit zij een vonnis naar uwe verdienste “zonder de minste lenigging.” In dien geest waren vertaling en omschrijving; geen wonder, dat beide door sommigen scherp afgekeurd, door anderen zeer gezocht werden; deze lazen met genoegen in die *aanmerkingen* wat genen zeer mishagde, b. v., dat er in de *Spreuken van SALOMO* nalatigheden waren op te merken, soms “vlagen van weelderige geestigheid, “waaraan het bondige ontbreekt.” Verklaringen als van Job XIX

en Psalm II en XXII; de benaming aan het Hooglied gegeven van *minneliedjes*, smaakten niet algemeen; doch veelal overeenstemmende met de vertaling en de aanmerkingen van Ridder MICHAELIS, leverde VAN VLOTEN's werk althans proeven van den invloed, dien later de exegese op de dogmatische begrippen zou kunnen oefenen. Verouderd is wel dit zijn werk in alle opzichten, maar als een teeken des tijds verdient het aandacht; door den schrijver voor eigen kosten gedrukt en meereendeels gratis uitgedeeld, verbreidde het denkbeelden, die in bepaalde tegenspraak met de heërschende begrippen waren. BOUMAN acht hem "den te veel vergeten Bijbelvertaler." Mij dunkt, dat VAN VLOTEN die lof niet toekomt. De daarna gevolgde *Praktijk des Bijbels of het zedekundig onderwijs der gewijde Schriften* (6 deelen, 1796—1803), een werk waaraan door MUNTINGHE en HERINGA hooge lof toegezwaaid werd (laatstgenoemde, voorzigtig zelfs bij elke titulatuur, achtte hem den eernaam van "de geleerde VAN VLOTEN" niet onwaardig, CLARISSE noemde hem "den beroemden"), stelde des schrijvers vrijzinnigheid en onafhankelijkheid van het kerkelijk leerstelsel nog meer in het licht. Ik schroom niet, om nog in onze dagen veler aandacht op dit werk te vestigen. Geschreven in een tijd, toen (gelijk VAN VLOTEN verklaart, 1^e deel, bl. 9) "men tegen den anderen inschreeuwde — verborgenheden, verborgenheden zijn de eenige grondslagen, waarop "uwe godzaligheid, uwe volmaking kan gevestigd worden; en "een ander riep metaphysische, bovennatuurkundige begrippen! "(waarin wel voedsel voor de bespiegeling, maar geene voor "t hart en voor de deugd is)", legde het zeer duidelijk, ja hier en daar, b. v. in dat gedeelte hetwelk aan de behandeling der *Psalmen* gewijd is, op voortreffelijken trant den zedekundigen inhoud des bijbels bloot, als bewijs van het gansch Godewaardige der leiding, of, om zijne eigen woorden te bezigen, der opvoeding van het menschdom. Van zijne overige geschriften, zooals van zijne *Theologie des Bijbels of de voornaamste waarheden der gewijde Schriften aaneengeschaeld beschouwd* (1805, 2 deelen), behoeven wij niet te spreken; de genoemde zijn genoegzaam, om 's mans denkwijze te teekenen. Allereerst dan merken wij op, dat bij hem het bewijs voor de Godewaardigheid der openbaring, uit de wonderen en voorspellingen getrokken, ver achter het inwendig bewijs, van de voortreffelijkheid der leer ontleend, gesteld werd. Voor die dagen was eene dergelijke meening gewaagd, ja riekende

naar neologie; immers in 1800 had het Haagsch genootschap in de bekroonde verhandeling van FEITH, *over het bewijs uit de Wonderwerken* (bl. 12), de betuiging te lezen gegeven: “tot “nog toe staat en valt bij mij de Christelijke Godsdienst als “nadere openbaring van God aan het menschdom, met de “ontkenning of toestemming van het bewijs uit de wonderen “ontleend,” en deze overtuiging was de toen algemeen heerschende. Wat dunkt u van zijn logos-begrip? *logos* vertaalde hij *woordvoerder*, en de Engel des Heeren van het O. V. was hem geen ander dan die woordvoerder; de eenheid van JEZUS met den Vader stelde hij niet in eenheid van getal of wezen, maar in eenheid van gezindheid; de verzoening was niet door JEZUS bewerkt, maar in JEZUS geopenbaard; met één woord: het godgeleerde stelsel zocht hij te herleiden tot eenvoudiger begrippen. Het denkbeeld van openbaring in den zin van opvoeding lacht hem blijkbaar toe; goedkeurend beroept hij zich op het bekende geschrift van LESSING; en hoewel hij door de duisterheid van zijn stijl en het onlogische van zijn rede-neertrant groote schade doet aan den vorm zijner voorstellingen, is dit elken lezer duidelijk, dat hij geen gezag wil eerbiedigen, dan het gezag zijner eigene zelfverkregen overtuiging; het woord *kerkleer* wil hij dan ook vervangen zien door *bijbelleer*, terwijl het Evangelie hem moet aanwijzen, wat in den *Bijbel* Christelijke waarheid heeten mag.

Plaatste de kerkelijke partij VAN VLOTEN onder de voorstanders der neologie, hij zelf legde de verklaring af (*Praktijk des Bijbels*, IV. bl. 1): “ik heb geschreven voor het publiek “zonder aanmoediging; ik ondervond gestadig het tegendeel; “in plaats van toejuiching berisping, in plaats van gematigde goedkeuring steile veroordeeling en vervolging.” Zoo wij zijn naam in deze geschiedenis hebben opgenomen, het is geschied, omdat hij in een tijd van stilstand denkbeelden ontwikkeld heeft, welker regte voorstelling en heldere uiteenzetting, in lateren tijd ondernomen, ons het bewijs levert, dat hij onder de vaders en voorstanders eener kritische theologie niet mag worden voorbijgegaan.

In een anderen geest en met minder bekwaamheden werkte USBRAND VAN HAMELSVELD. Zijn leven, naar het uitwendige beschouwd, scheen niet veel rust, voor eenen auteur zoo noodig, hem te gunnen. Hij deed in 1779 te *Goes* afstand van de Evangeliebediening, om tot 1784 een ambteloos leven te

slijten binnen *Utrecht*. Daar, 26 Febr. van gemeld jaar, aanvaardde hij den hoogleeraarspost in de theologie met eene oratie *de statu rei Christianae hodierno! Laeto an tristi! quidque in posterum de eo sperare vel timere debeamus* (een stuk, dat in het prijzen en laken een middenweg houdt, en alleen ten aanzien van het *dogma de justificatione* de oude kerkelijke begrippen bepaaldelijk veroordeelt). Hij bekleedde dien post tot 1787, toen hij als hevig voorstander der patriottische partij van zijn ambt ontzet werd. Later trad hij op in de nationale vergadering, waar hij den 7^{den} Maart 1796 het voorstel deed, namens die vergadering eene bepaalde uitnoodiging te rigten tot het Nederlandsche volk, om zich te vereenigen in het openbaar gebed tot den gever alles goeds. Want, hoewel hij de scheiding van kerk en staat toejuichte, wilde hij dat deze vergadering door het nemen van een dergelijk besluit toonen zou, geen maatschappelijk geluk te kennen zonder godsdienst. Uit vrees, dat bij de godsdienst sleur en gewoonte ligt een nadeeligen invloed erlangen zou, stemde hij tegen het voorstel, om elke zamenkomst met een gebed te openen. Menig advies in die vergadering uitgebragt, getuigde van zijne vrijzinnigheid en bekwaamheid. "Trouwens," zoo sprak hij bij eene merkwaardige gelegenheid, "sedert jaren had hij zich "zoo min laten zwenken door de besluiten van de Dordsche "Synode, waar de invloed der staatspartijen zoo zichtbaar was, "als door de magtspreuken der Trentsche kerkvergadering, op "welke men den geest van *Rome* ontvangen, volgde."

Van het staatkundig tooneel als met geweld verwijderd, scheen het wel, dat hem niet alleen tijd maar ook lust tot schrijven ontbreken zouden. Gij bedriegt u: letterlijk onvermoeid voerde hij tot zijn dood, 9 Mei 1812, de pen, ons eene menigte geschriften nalatende, onder welke er zijn, van welke men zeggen mag, dat zij duidelijke kenmerken vertoonen, van tusschen het verhuizen in opgesteld te zijn. Elders is ons de uitvoerige opgave bewaard; meest zijn zij gewijd aan de verklaring en toepassing des bijbels. Poogde hij de taal en den stijl des bijbels te verwringen naar de taal en den stijl van het westen; eene onderneming welke wij hem alles behalve ten goede aanrekenen; veel werks maakte hij van de tot dien tijd weinig in acht genomen *apocryphen des O. V.*, eene taak door welker vervulling hij op eene plaats in deze geschiedenis aanspraak heeft. Want hij gaf, op zijne wijze, gevolg aan hetgeen RATELBAND in diens rectorale oratie

(1781) te *Franeker* gehouden, betoogd had ter opwekking van de studie der te lang verwaarloosde apocryphen, maar waarop toen, naar het schijnt, niet veel aandacht gevestigd was geworden. Overigens getuigen zijne vele schriften van een ijver, die met de behoeften der tijden te rade gaat. Zijn plan en ontwerp van uitgave eener *Bibliotheca exegetico-theologica ex actis Eruditorum Lipsiensibus adornata, s. Recensiones librorum et scriptorum exegetici et theologici argumenti, quae in actis Eruditorum Lipsiensibus occurrunt* (1780) werd niet verwezenlijkt, hoe nuttig de onderneming zijn mogt; in datzelfde jaar gaf hij zijne *commentatio in vaticinium Ier. XXXI* 31—40, als voortteekenen van de rigting zijner studiën. Veelal wijdde hij zijnen tijd aan het overbrengen in onze taal van buitenlandsche geschriften. Het gebeurde dikwerf, dat hij door de keus dier werken ergernis wekte, zoo als bepaaldelijk geschiedde, toen hij EVANSON'S *strijdigheid en klaarlijkheid der Evangelisten* (1794) aan ons publiek te lezen gaf. Hij betrad niet zelden het hem door kundiger aangewezen spoor, zoo als zijne *kerkelijke geschiedenis* (26 deelen, 1799 tot 1817), grootendeels naar SCHRÖCKH; zijn *bijbel verdedigd* (8 deelen, 1783—1787) naar LILIENTHAL vervaardigd is; hoewel het onbillijk zou zijn, in VAN HAMELSVELD niets anders dan een bedrijvig *compiler* te zien. Het worde door ons niet vergeten, dat een man als YPEY openlijk in 1795 getuigde (*Letterk. Gesch. der system. godgel.* II, bl. VII): “zo menigmaal ik de schriften van deezen man leeze en gebruike, dank ik de voorzienigheid, dat die hem lust en kracht geeft, om voort te werken; ik weet bij ervaring, hoe veel goeds hij met zijnen arbeid reeds bij het publiek gedaan heeft en nog doet.” Onvermeld blijve niet, dat VAN HAMELSVELD niet zelden het werk zijner voorgangers verbeterde, gelijk dit met name geschiedde in zijn uitvoerig boek (*hij schijnt niet voor dunne boeken hart gehad te hebben*) *Aardrijkskunde des bijbels*, in zes deelen uitgegeven van 1790 tot 1798. Al drukte hij daarin het goede spoor van den Maastrichtschē predikant, W. A. BACHIENE, auteur van de *Heilige Geographie* (3 deelen 1758—1768), hij verbeterde veel uit latere reisbeschrijvingen en ontdekkingen, waarom zijn werk te regt de eer eener Hoogduitsche vertolking mogt genieten. Als bijbelvertaler neemt hij in onze schatting eene minder eervolle plaats in, ja de vorm der door hem geleverde vertaling verdient afkeuring; de Hebreeuwsche poëzij in

rijmelooze maat overgebracht, heeft niets van den gloed der oorspronkelijke taal behouden; trouwens Oostersche taalstudie was zijne taak niet. Gemakkelijker bewoog hij zich op het praktisch-ascetiesch gebied, zoo als zijne populaire geschriften over de geschiedenis des bijbels en zijne: *de ongeveinsde Christen, de redelijke Christen*, enz. aantoonen. Hier moet hij, zoo als ik reeds zeide, vermeld worden als de man, die in het genoemde tijdvak de veelzins verwaarloosde *apocryphen* ter hand nam, en daarvan eene vertaling leverde, van korte aanmerkingen voorzien (2 deelen, 1796—1798), een werk, dat al was het door den auteur *voor ongeleerden* bestemd, de aandacht van den vertaler van SEILER'S *bijbelsche uitlegkunde* niet ontsnapte. Eerst later en wel in 1808 werd door het Haagsch genootschap de arbeid van M. J. H. BECKHAUS over het gebruik der apocryphe boeken des O. T. in het licht gezonden. Hoewel deze verhandeling, die grootendeels naar EICHHORN'S en BRETSCHNEIDER'S voorgang geschreven is, het werk van VAN HAMELSVELD onvermeld laat, mogen wij het niet met stilzwijgen voorbijgaan, maar moeten het waardeeren als eene eerste poging, om in de Nederlandsche beoefening der godgeleerdheid ook aan de studie der apocryphische literatuur eene plaats te geven.

Tijdgenoot van VAN HAMELSVELD was WILLEM EMERY baron DE PERPONCHER en tevens zijn voorganger in den arbeid van het overzetten der *bijbelverklaring* van MICHAELIS, waarvan DE PERPONCHER de 9 eerste deelen, VAN HAMELSVELD de overige bewerkte. Elders is hem de lof gebragt voor al het goede en edele, dat hij door woord en pen, door voorbeeld en invloed gesticht heeft; wij doen hem hier kennen als den eersten en onvermoeiden voorstander van het vroeger en later fel bestreden denkbeeld der *Ἀποκατάστασις τῶν πάντων*. Als zoodanig mag hij niet ontbreken in den kleinen kring der voortreffelijke mannen, welke door hun werken voor de ontwikkeling der godgeleerdheid ten zegen geweest zijn. 't Is waar: wat wij in hem prijzen, kan niet de onverdeelde goedkeuring van zijnen lofredenaar H. ROYAARDS wegdragen, die in eene rectorale oratie (23 Maart 1820) zijne nagedachtenis huldigende, verklaart (bl. 29): "*hominum erat amantissimus: sed non satis sibi cavisse videtur, ne in gubernationis divinae vi recte ponderanda, in poenis vere definiendis unam Dei bonitatem, non adeo justitiam semper cogitaverit.*" De aanmerking gaat wel-

ligt uit van de onderstelling, dat DE PERPONCHER niet langs den weg van exegetiesch onderzoek tot het omhelzen van de leer der herstelling aller dingen gekomen is. Trouwens: een geleerd onderzoek moet gij bij hem niet zoeken.

Zijn hoofdwerk aan dit onderwerp gewijd draagt den titel: *Bijbeloefeningen, Bedenkingen, Gissingen, Wenken; bijzonder over Gods groot ontwerp en doeleinde in zijnen met het menschedom gehouden weg* (twee stukken, 1803); de kern van dat betoog gaf hij ten zelfden jare in een kleiner geschrift: *tafereel van Gods weg met den mensch*, terwijl hij in zijn werk: *de brieven van den Apostel PAULUS* (3 deelen, 1809) hier en daar zijn bekend gevoelen nader toelichtte. De leer van de eeuwigheid der straffen was in zijne schatting onvereinigbaar met Gods wezen en de zending van Gods zoon op aarde; Gods weg met het menschedom kon, naar zijn oordeel, niet anders bedoelen, dan “zedelijke wezens, uit eigen overtuiging en “keuze, zonder bijkomende dwang van altoos onmiddellijk “volgende straf, te brengen tot de ontwikkeling des goeden “en de ontvlieding des kwaden, voor zo veel deze tegenwoordige huishoudinge betreft; terwijl voor dezulken, die hier in “weerwil van alle de opvoedingsmiddelen, in het kwaade hebben volhard, langdurige en zware straffen in een volgend “leven zullen worden besteld, om hen van het kwade te reinigen, en te recht te brengen.” Die teregtbrenging werd door DE PERPONCHER in den ruimsten zin van het woord verstaan; ook de dieren wilde hij doen deelen in het voorregt der onsterfelijkheid; “ook voor hen,” dus schrijft hij (Stuk I. bl. 31) “is deze wereld slegts de plaats, waar het tweeslagtig wezen zijn eerst aanwezen krijgt, en eene loopbane “intreedt, die wat er of bij, of na zijne geboorte, ’t zij kort “of lang, plaats hebbe, zig altoos, tot in de eeuwigheid uitstrekt.” In ’t voorbijgaan wil ik opmerken, dat dit denkbeeld, betreffende de onsterfelijkheid der dieren, reeds vroeger uitgesproken was door J. W. STATIUS MULLER in eene leerrede over dat onderwerp, waarbij tot tekst gekozen was Rom. VIII. 19—21, en op dien tekst de gemelde zienswijze gebouwd werd. Zij zag het licht in 1796, maar werd in later tijd door den auteur zelven als “een misgeboorte” beschouwd.

DE PERPONCHER zocht zijn gevoelen over de wederherstelling aller dingen ook uit de schrift te bewijzen. Hij vond in de boeken des O. V. sporen van het geloof aan de onsterfelijkheid des menschen, en wierp de vraag op (II. bl. 280): “of

“men wel ergens in het O. T. eenige uitdrukkelijke openba-
 “ring, ja zelfs wel eenige uitdrukkelijke melding van volstrekt
 “nimmer eindigende straffen, door een volstrekt onherroepe-
 “lijk en aan geene voorwaarden verbonden vonnis opgelegd,
 “vermeld ziet?” In de welbekende paradijs-beloofte hoorde hij
 (I. bl. 5) de profetie van de eindelijke vernietiging der zonde.
 Nam hij aan, dat op talloos vele plaatsen het woord *eeuwig-*
heid slechts een *langdurigen tijd* te kennen geeft, op andere
 plaatsen vatte hij het op als beteekende het: *tot de toekomstige*
eeuw (I. 288 en elders). De spreuk: *wier worm niet sterft,*
wier vuur niet gebluscht wordt, gaf volgens hem blootelijk te
 kennen (II. 342), dat er ook in gindsche wereld eeuwige
 strafmiddelen aanwezig zullen zijn; de gelijkenis Luk. XVI
 had voor hem geene kracht van bewijs, dewijl hij het *ἐνάδειξεν*
ἐν βασάνοις verstond van eenen toestand van toetsende, be-
 proevende, uitvorschende pijniging (II. 367 volg.). Plaatsen
 als Joh. XII. 32 (II. bl. 407 volg.) en 1 Tim. II. 4 sloten
 bij hem alle tegenspraak buiten (II. bl. 563). Waarlijk, hoe-
 veel gebrekkigs ook der hermeneutiek van DE PERPONCHER
 aankleve, men moet hulde doen aan den ernst der studie,
 welke hij aan dit onderwerp gewijd heeft. Aan bestrijders
 ontbrak het hem niet: VAN HENGEL, toenmaals predikant te
Driehuizen en *Zuid-Schermer*, list in de *Bibl. van theol. letterk.*
 1808 en 1809 vijf uitvoerige verhandelingen ten betooge van
 de eeuwigheid der toekomstige straffen plaatsen; maar hij kon
 DE PERPONCHER niet overtuigen en zelf zou hij nu gewis aan
 veel van hetgeen hij toen beweerd heeft, kracht van bewijs
 ontzeggen. Ik voor mij geloof, dat DE PERPONCHER zijne dog-
 matische opvatting van het leerstuk vooral te danken had
 aan de edele inborst, die de zijne was. Latere onderzoekin-
 gen hebben op menig punt de juistheid van zijne zienswijze
 bewezen. Is nog onlangs door een leerling der Utrechtsche
 school PAULUS STEEN, auteur van het *specimen exeg. theol. de*
loco τῆς ἀποκαταστάσεως πάντων, 1856, het stelsel van DE PER-
 PONCHER in een meer wetenschappelijk kleed gehuld, met te
 meer regt geven wij dan thans aan 's mans naam in ons ge-
 geschiedverhaal eene plaats. In de kracht zijns geloofs ging hij
 in tot de vreugde zijns Heeren in het jaar 1818, die goede
 getrouwe dienstknecht! Zijn hart was de bron zijner dog-
 matiek.

Zoo werd er naast het academiesch onderwijs in de theologie en voor de theologie gearbeid. Ontdekten sommige vrienden van DE PERPONCHER, dat de meest aangenomen uitlegging van deze en gene plaats der H. S. niet wel te rijmen was met de uitspraken van het gevoel; zagen de lezers van BOSVELD en VAN VLOTEN, dat de overgeleverde kerkleer hier en daar streed met den inhoud der H. S.; begon HAMELSVELD het oog te vestigen op de apocryphen als middel om het godsdienstig denken van het Joodsche volk, nader nog dan wij het uit de H. S. kennen, te leeren verstaan; bewaarde de werkzaamheid van KIST voor het dreigend gevaar van een steil dogmatisme of een beginselloos moralisme; verdient dit alles loffelijke vermelding en gaf het hoop voor de toekomst: de betere tijd (en dien noem ik den beteren, in welken eerst de beginselen en de uitgangspunten van het wetenschappelijk onderzoek besproken en vastgesteld worden) moest nog aanbreken! Wat was er bepaald betreffende de verhouding van rede en openbaring, van schriftleer en kerkleer, wat aangaande den laatsten grond des geloofs? Toen het koninklijk besluit van 1815 het hooger onderwijs in het algemeen regelde, en dat in de theologie merkelijk uitbreidde, was het er verre van daan, dat de herschepping reeds had plaats gehad, of dat die spoedig in het aanwezen kwam. Alles moet zijne phases van ontwikkeling doorloopen. Wij zullen het zien. Dit echter is het goede door dat besluit uitgewerkt, dat het aan de overige deelen van de wetenschap naast de *dogmatiek* eene eervolle plaats inruimde en alzoo bij de beoefenaren der laatstgenoemde het bewustzijn wekte of versterkte, dat zij door zusters, door de uitlegkundige, zedekundige, geschiedkundige en praktische theologie, omringd was. Nog altijd is dat koninklijk besluit van kracht; wel werd er 13 April 1828 aan eene commissie de overweging van onderscheidene vragen betreffende het hooger onderwijs opgedragen; doch de vrucht van hare werkzaamheden is verijdeld door de staatkundige omstandigheden, die de aandacht van dit onderwerp aftrokken. Poggingen in volgende jaren aangewend, zoo als in 1836 en 1849, om door voorlichting van der zake kundige mannen tot eene regeling van het hooger onderwijs te geraken, bleven zonder gewenscht gevolg. Deinsde men terug voor den Herculesarbeid? Want dien naam moet eene regeling van het hooger onderwijs dragen. Gevoelt men de grootte der bezwaren verbonden aan den eisch, om wat het benoemen van hoogleeraren

en wat het onderwijs in de theologie betreft, eindelijk aan de kerk het haar wettig toekomend deel te geven en den Hervormden te gunnen, wat de Dissenters bezitten: vrijheid in het regelen van de belangen huns genootschaps?

Nogtans is en blijft er overvloedige stof, om het besluit van 1815 te roemen.

Aan de hoogeschole trad de vak-verdeeling in volle werking, en hield de verwaarloozing van moraal en geschiedenis eindelijk op. Naar aanleiding van dat besluit werd veel goeds geboren; de wetenschap zelve ontwikkelde zich. Het betere kwam, al kwam het langzaam.

TWEEDE AFDEELING,

VAN 1815—1858.

LEERSTELLIGE GODGELEERDHEID.

Het uitvoerigste en moeilijkste deel onzer taak ligt voor ons. Lezer en schrijver ontveinzen zich dat niet. Waartoe ook de waarheid verzwegen, dat de moeilijkheid hier gelegen is in den eisch, om aan de inspraak der heiligste overtuiging gehoor te geven en met vrijmoedigheid een oordeel te vellen over de onderscheidene wisselingen, die op dit gebied hebben plaats gehad? Ik weet immers, dat elk lezer zijne overtuigingen heeft, en ik vlei mij niet met den ijdel en waan, dat elk oog goedkeurend op de volgende regelen staan zal.

Ik loop zelfs gevaar, reeds door het opschrift, boven de allereerste afdeeling mijner beschouwing van de *leerstellige godgeleerdheid* geplaatst, u te mishagen. Wat naam moet ik geven aan den gang der theologie van 1815 tot het jaar, toen de Groninger school in het leven trad? Ik heb gezocht naar een term, die niet kon kwetsen; ik heb dien niet kunnen vinden, of liever: mijne overtuiging verbood mij eenen zoodanigen te kiezen; ik heb nu die jaren genoemd: de jaren van *onbepaaldheid en halfheid*. Veroordeelt gij dat opschrift? Doe mij voor 't minst de dienst, eerst te lezen, wat er volgt, en als gij het gelezen hebt, een oogenblik u te bedenken eer gij mij vonnist.

Onbepaaldheid en halfheid.

Dat is een treurig begin. Dubbel treurig, als ik u doe opmerken, dat de heerschappij dier onbepaaldheid en halfheid een twintigtal jaren omvat, en eerst eenigzins geëindigd is, toen de Groninger school verrees en de behoefte diep gevoeld werd, om principiële vraagstukken te toetsen. De staatkundige verbroedering der partijen scheen niet gunstig te zijn voor het formuleeren van principes, noch in het godsdienstige, noch in het staatkundige. Verdraagzaamheid, dat wil hier zeggen, inschikkelijkheid was de leus, zonder dat men de gronden dier vaak zoo luid geprezen gezindheid wist aan te

wijzen. Hoe onbepaald en zwevend de houding van het tijdperk was, waarop wij staren, kan met sprekende proeven worden aangetoond. Was het misschien de zucht om daarvan verlost te worden, die de aandacht deed vestigen op het vraagstuk naar de waarde van het confessioneel standpunt, het eerste dat in dit tijdperk de pennen in beweging bracht? Ouden van dagen weten nog te spreken van de opschudding, welke in ons vaderland te weeg gebragt werd door het in 1815 en 1816 uitgegeven boek van Mr. H. W. HOVING: *Christendom en hervorming, vergeleken met de protestantsche kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden*, in 1817 gevolgd en toegelicht door het uitvoerig geschrift: *Christendom en Wijsgeerte*. Daarin zijn allerlei "stoutigheden" voorgedragen; het specifiek verschil van godsdienst der rede en der openbaring; het positive in de leerbegrippen der Protestanten, en vooral der Hervormde kerk; het afzonderlijk bestaan der onderscheidene Protestantische kerkgenootschappen werd bestreden, ter inleiding van het voorstel des schrijvers, om door hoog gezag den dwang der formulieren afgeschafft te zien. Zoo ving de behandeling van het vraagstuk naar de beteekenis en de waarde van een confessioneel standpunt aan. Dat begin was zeker alles behalve wetenschappelijk; de auteur had liefde voor de theologie opgevat, en begonnen om zich in haar te oefenen, van welke hij afleiding verwachtte bij de vadersmarten, die hem drukten. Maar te vroeg trad hij als auteur op; hij bleek geen theoloog te zijn; om zich daarvan te overtuigen behoeft men slechts enkele bladzijden van het boek te lezen; maar vooral verdiende dit afkeuring, dat de historische oorsprong van het confessionele leven der Protestantische kerkgenootschappen grovelijk door hem miskend werd. Het Christendom was hem de grootste redelijkheid; al wat in den bijbel of in de leerbegrippen der kerk met het gezond verstand streed, dat moest uitgewischt, en vooral het bijbelboek niet in zijn geheel, maar bij uittreksels verspreid, en het gebruik van gezangboeken aan ieders keuze overgelaten worden. Geen gezag hoegenaamd; de Hervorming had eens den gewaanden onfeilbaren paus afgezworen, en hare nakomelingschap mag niet onder een papieren paus gaan bukken. Kerkelijk gezag achtte hij met den grondslag van het protestantisme geheel onbestaanbaar. Hij leverde een onwetenschappelijk en van alle letterkundige waarde ontbloot werk. MUNTINGHE bewees hem dit op onderscheidene punten en trad bij herhaling wederleggend in zijne

geschiedenis der mensch. (deel IX. bl. 25 en elders) tegen hem op; zelfs polemiseerde hij in zijn *drietal leerredenen over belangrijke onderwerpen* (1815, 1816), omdat hij, zijnen tijd ken- nende, wel begrijpen kon, dat eene taal als door HOVING ge- voerd werd, velen in ons vaderland aangenaam in het oor klinken moest. Immers: het was een tijd van verbroedering in het staatkundige; de nieuwe organisatie der Hervormde kerk scheen voor het behoud van het confessionalisme, zoo als het toen begrepen werd, niet gunstig, terwijl onder de kerkelijke personen het dogma weinig gezocht was, sedert het niet meer noodig werd geacht, plegtiglijk tegen de dwalingen van de Remonstranten, van ROËLL en BEKKER het anathema uit te spreken. De bekende brief der Remonstrantsche broederschap was wel in het laatst der vorige eeuw niet zóó beantwoord, als de schrijvers gewenscht hadden, maar had toch bij velen als een aangenaam teeken van broederlijken zin gegolden. Laxiteit in het voorstaan van de eigenlijke leer der kerk moest wel van het een en ander het onmiddellijk gevolg zijn. Werd er genezing aangebragt? MUNTINGHE beriep zich wel (t. a. p.) op hetgeen hij, YPKY en anderen ter verzachting, bijna had ik geschreven, ter rationaliseering van de kerkleer gedaan hadden; doch de waardige man scheen niet te begrij- pen, dat de tijd weinig geholpen was met afslijping van het harde en kantige, dat die tijd de quaestien tot hare principes wilde teruggebragt zien, zoo althans die tijd zijne eigenlijke behoefte ten volle bewust mogt worden. Doch dit was geens- zins het geval. De leuze der verbroedering werd luide ook op het gebied des godsdienstigen levens aangeprezen. Daartoe werkten twee zaken grootelijks mede. In 1816 begon J. G. LE SAGE TEN BROEK, zoon van een geacht predikant bij de Her- vormde gemeente te Rotterdam, de *voortreffelijkheid van de leer der Roomsch-Katholijke kerk* in geschriften te verdedigen. Tien jaar vroeger was hij tot die kerk overgegaan en trad thans als haar apologeet openlijk op. Er ontbrandde een he- vige pennestrijd, allengskens met toenemende bitterheid ge- voerd en voor menig protestant een vernieuwde aansporing tot waakzaamheid opleverende. Algemeen en ernstig klonk de opwekking, om met vereenigde krachten tegen Rome te strijden. De lust tot dien strijd werd bovendien aangewak- kerd door het bijna algemeen vieren van het feest der Her- vorming in 1817. Men zou denken, dat integendeel zulk eene viering de meest gepaste aanleiding tot onderzoek naar de

geschiedenis en wording der protestantsche kerkgenootschappen wezen zou; doch van den dag af, dat de synode de belijders van het Evangeliesch Christendom tot de viering van het hervormingsfeest opriep en hare oproeping aandrong door er op te wijzen, dat vooral voor Nederlanders die plegtstatige herdenking dierbaar moest zijn, dewijl zij aan de Hervorming ook hunne burgerlijke vrijheid te danken hadden, dwaalde men ligtelijk af van het eigenlijk dogmatisch karakter der hervorming, gelijk dat in de onderscheidene kerkgenootschappen zich uitspreekt en ontstond de vrees, dat door het op den voorgrond plaatsen van het kenmerkend eigenaardige, waardoor een kerkgenootschap zich onderscheidt, de toon van vrede en eensgezindheid in de hymne der jubelende schaar te dof zou klinken. De lezer herinnert zich ligt, dat een rijke oogst op dien feestdag voor het gebied der homiletische letterkunde gegaard werd; ik verzoek hem slechts een enkele preek in te zien, opdat hij de gegrondheid van mijne meening erkenne. Ik kies daartoe den bundel *Hervormingsleerredenen* van L'ANGE, en zes zijner Amsterdamsche ambtgenooten. Daar de 31ste October dat jaar niet op Zondag inviel, werd de eerstvolgende dag des Heeren, de 2de November als feestdag gekozen. L'ANGE acht het hoogst gelukkig, dat op dien datum het feest gevierd wordt, daar die dag een gedenkdag is van burgerlijke en godsdienstige vrijheid, dewijl op den 2^{den} November 1565 het verbond der edelen gesloten was; CHEVALLIER telt de zegeningen der hervorming op, en roemt er zelfs in, dat sedert de gewichtigste gebeurtenis der 16^e eeuw het lot der Joden verbeterd is geworden. Wel wordt in deze en de overige leerredenen, ook in die wij niet vermelden, de groote waarheid van 's menschen regtvaardiging uit geloof door Gods genade in JEZUS CHRISTUS verkondigd; maar ze zwijgen van de dogmatische verscheidenheid, die er heerschte bij de hervormers en die de grondslag van het ontstaan der onderscheidene kerkgenootschappen geworden is. Alleen de predikant der Amsterdamsche Doopsgezinde gemeente, SAMUEL MULLER, wekte (t. a. p. bl. 45) zijne geloofsbroeders op, om te bewijzen, dat zij "regt hebben om aan het kenmerkende "van hun genootschap vast te houden, hetzelfde ten zegen te "doen strekken voor de wereld en aan den naam van Doops- "gezinden die eerwaardigheid bij te zetten, welke hij in de "dagen van ouds bezat en ook thans nog niet geheel had ver- "loren." Maar zulk eene stem was niet krachtig genoeg, om

boven den algemeenen kreet van verbroedering zich te laten gelden. Dacht men aan verschil, men dacht niet aan den grond, maar aan den vaak onchristelijken vorm, waarin dat verschil zich geopenbaard had. De gemeente werd doorgaands op het *twisten* gewezen, en zoo haar brein met vreeze vervuld voor alles, wat aan het verschil denken deed. SCHARP schetste in de *avondgodsdienst op den driehonderdjarigen Feestdag der Hervorming* den staat der godgeleerdheid in vroeger eeuwen op deze wijs: "de kansels dreunden nog van de *twisten* met *anen* "en *isten* en *anten*. Verdraagzaamheid was eene soort van "ketterij; regtzinnigheid en stugheid, vroomheid en dweep-zucht waren woorden van dezelfde betcekenis; theologische "geschillen van meerder of minder of nietsbeduidend gewigt "werden met hatelijkheid, hoedmoed, belangzucht, in dom- "heid gevoerd," enz. Gij bemerkt, dat SCHARP op het punt der verdraagzaamheid vrij wat vooruitgegaan was; want gij denkt nog aan zijne woorden en werken in de dagen, toen de Remonstrantsche broederschap haren voorslag ter vereeniging deed. Toen had hij zijnen collega LE SAGE TEN BROEK, den heftigen bestrijder van dien voorslag, deze dichtregelen toegezongen:

Dat noem ik heldenmoed, dat noem ik onverschrokken,
Ten tijde van gevaar, in *Sions* bres te staan;
De list der RABBAKE's, die ons ten afval lokken,
En 't half Asdodisch plan van GESEM af te slaan.

Wel had hij gepoogd, de scherpe kanten van dit stekelig vers eenigzins af te ronden in zijn weinig tijds later uitgegeven boek *de plicht van Christen-leeraren, gevolgd naar het Hoogduitsch en opgedragen aan ADR. STOLKER (1797)*, maar hij kon toch het gevoelen niet keeren, dat deze regels vooral tegen de ontwerpers van dat vereenigingsplan gerigt waren. Nu, in 1817 vervaardigde hij een grafschrift op zijnen Remonstrantschen ambtgenoot F. FRETS, waarvan de bekende slot-regels:

Daar GOMAR en ARMIJN in eeuwigheid niet *twisten*,
Wier naam, (God lof!) op aard reeds smelt in dien van Christen

voedsel gaven aan den waan, dat ware verdraagzaamheid en prijsstelling op eene zeer bepaalde dogmatische opvatting van de Christelijke waarheid onmogelijk harmoniesch gepaard kon gaan. Bestond zulk een dwaalbegrip bij een helderdenkend

en kloek man als SCHARP, die van zijn veelomvattende kennis in zijn altijd nog belangstelling waardig werk: *historische brieven over den zich noemenden* F. G. MEYER een gedenkteecken gesticht heeft, hoe moest het gesteld zijn bij anderen, die in gaven en krachten ver beneden hem stonden!

Weinig gunstig waren dus de omstandigheden voor een waardig herleven van het confessionele bewustzijn der Christenheid. En de eerste poging, die gedaan werd, om het wakker te schudden, had een zoo polemiesch en exclusief karakter, dat zij niet geschikt mogt heeten, om eene studie te bevorderen, die, naar het scheen, hoogstens diende, om oude twisten op te rakelen. Die poging werd aangewend door NICOLAAS SCHOTSMAN, in zijne beide leerredenen, uitgegeven als *eerzuil ter gedachtenis van de voor twee honderd jaren te Dordrecht gehouden Nationale Synode*. De uitgave van dit, zeer onbeduidend, geschrift was de eerste poging in ons vaderland, om het confessionalismus te redden; hoogst gebrekkig was zij, daar zij de leer der kerk, zoo als die vastgesteld was in 1619, zonder wijziging hoegenaamd, als normatief voor het later geslacht aanprees. Vergeleek SCHOTSMAN zichzelf (voorberigt van den tweeden druk) met eenen ouden getrouwen schildwacht in eene ouderwetsche monteering op eenen eenzamen post, die tekening was inderdaad zeer juist: hij was een voorstander *quand même* van het oude, wat hij nog krachtiger toonde door zijne vertaling van DAVID PAREUS' *academische redevoering over de Synode van Dordrecht*.

Aanstippen slechts moet ik het feit, dat op SCHOTSMAN's geschriften weldra de bekende boekjes van M^r. ISAAC DA COSTA: *Bezwaren tegen den geest der eeuw, de Sadduceën van onzen tijd, Geestelijke wapenkreet*, volgden. Aangezet door BILDERDIJK nam deze de verdediging niet van het confessionalismus, maar van de overgeleverde leer der vaderen op zich, terwijl de strekking van deze opstellen zeer mishagde aan den waardigen EGELING, van wiens hand hij met zijne gade en zijn boezemvriend CAPADOSE, 20 October 1822, den heiligen waterdooop had ontvangen. Voor het wetenschappelijk onderzoek hebben deze stukjes geene de minste waarde; noch historiesch, noch wijsgeerig werd de vraag naar het gezag of de waarde der formulieren behandeld; de voorstanders zelve hebben zich niet duidelijk de vraag voorgesteld: wat van het protestantsch standpunt het kerkelijk formulier beteekent? Vruchteloos was de poging van TEYLER's godgeleerd genootschap, dat in 1818,

eene vraag uitschreef over het al of niet nadeelige van dusgenaamde symbolische boeken op de godgeleerde studien en het wenschelijke van derzelver opheffing of wijziging? Geen der ingezonden antwoorden droeg de goedkeuring ter bekrooning weg, en het stuk, dat een der inzenders, LOTZE, toen rustend hoogleeraar, door den druk gemeen maakte (1821), was niet veel meer dan een oppervlakkig opstel, waaraan een grondig onderzoek naar den invloed der symbolische boeken, tot groote schade van de zaak, ten eenemale ontbrak. LOTZE trachtte den eerbied voor de formulieren, als uitdrukking van het gemeenschappelijk geloof van een kerkgenootschap te vereenigen met een onbeperkten gang der godgeleerde wetenschappen; hij bragt het punt in onderzoek niet verder en het overgroot getal van godgeleerden, die met de formulieren niet regt weg wisten, en ze dus liever lieten voor hetgeen zij waren, achtte zich wel het minst geroepen, om met belangstelling de quaestie aan te vatten. Eenigzins geldt deze aanmerking ook het boek van BROES: *geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der Protestanten in de Nederlanden* (1822). De verdraagzaamheid in dit geschrift op innemenden trant aangeprezen, had eigenlijk geheel het karakter van inschikkelijkheid; de strekking van het boek is niet gunstig voor de handhaving van een confessioneel standpunt, niet omdat het de confessie bestrijdt, maar omdat het haar eigenlijk niet regt waardeert.

Dit was niet vreemd in een man als BROES, die zelf beheard had tot de consuleerende commissie en de eerste algemeene synode; ja, wat meer is, die werkelijk in meer dan één opzigt als een vertegenwoordiger gelden kan van het tijdvak, waarover wij nu spreken. De geest van geven en nemen domineerde op theologiesch gebied; een zeer kennelijk rationalistiesch element leefde in het supranaturalisme, dat toen beleden werd en duidelijk de strekking openbaarde, om de uitkomende punten van het kerkelijk leerstelsel zoo veel mogelijk glad te slijpen, de zwarigheden met een digt stilzwygen te bedekken en uit den geheelen bijbel een zamenstel van geloofsbegrippen te ontwerpen, waarbij niet gelet werd op de individualiteit van sprekers of schrijvers, maar onderscheidene bijbelplaatsen uit alle hoeken van de Schrift aaneen gevoegd of aaneen geregen werden. Ik mag mij beroepen op: *de weg der zaligheid* van LUKAS EGELING, in 1820 voor het eerst openbaar gemaakt. Beloofd EGELING dien weg aan te wijzen naar *het beloop des Bijbels*, gij moet het daaraan toeschrijven, dat

ook in dit werk het eigenlijk confessioneel beginsel genivelleerd wordt. Vergelijk wat hij in het 2^e deel over de formulieren zegt, en luister, als hij min of meer klagend uitroept: “het ware gelukkig geweest, als dat tweetal formulieren van “eenigheid nimmer had behoeven vermeerderd te worden. “Maar toen in het begin der zeventiende eeuw de Hervormde “Kerk in ons vaderland in Remonstranten en Contra-Remonstranten gescheurd werd, is er nog een derde bijgevoegd, de “regels van de Dordsche Synode. Helaas! men kon elkander “niet verstaan omtrent de teederste en heiligste stukken der “leer. Men twistte over Gods eeuwigen en ondoorgrondelijken “raad en deszelfs uitvoering in de zaliging van zondaren door “J. C.; deze twist gaf aanleiding tot eene nationale synode, “en in dezelve tot vele beslissingen en bepalingen omtrent “de Goddelijke voorbeschikking.” De plaats is kenmerkend voor den geest des tijds; verraadt zij al niet een sterk indifferentisme ten aanzien van de kerkleer, ronduit erkent zij, dat het scherp formuleeren van die leer door het voorgeslacht, afgekeurd en bejammerd werd. Evenmin werd de waarde of de verbindende kracht der belijdenis door vader JORISSEN gehandhaafd of op den voorgrond geplaatst. Wèl roemde hij *de Evangelische wijsheid onzer vaders in het formulier des heiligen doops en des heiligen avondmaals* (1821), en kende bijna goddelijke verlichting aan de opstellers toe; doch het karakteristieke van die formulieren, welks nasporing en uiteenzetting vrij wat belangrijker is dan eene lofrede op hare wijsheid, bleef geheel buiten spel. Weldra werd de formulier-quaestie een zuiver-kerkrechtelijke door het adres *aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten*, dat eerst zonder naam van den auteur in 1827 uitgevaardigd, weldra bleek opgesteld te zijn door een der Haagsche predikanten, DIRK MOLENAAR. De toon van dit stuk, waarin onder andere beschuldigingen ook deze voorkomt, dat het in 1814 door de synode vastgestelde onderteekeningsformulier met “list “en subtiliteit gesteld was”, lokte zeker niemand aan, om de zaak naar het gebied der wetenschap te verwijzen en daar te behandelen. Ja — hoe vreemd het ook schijne, nochtans is het zoo — de wetenschappelijke zijde der quaestie werd zelfs in geen der schriften, die tijdens de bewegingen in de Nederlandsche Hervormde kerk in de jaren 1833—1839 het licht zagen, opzettelijk in oogenschouw genomen. Het confessionalismus geraakte in bepaald miskrediet: veel bracht daaraan toe het overigens van grooten moed en mannelijke zelfstan-

digheid getuigende geschrift van HOFSTEDÉ DE GROOT: *gedachten over de beschuldiging tegen de leeraars der Ned. Herv. kerk in deze dagen openlijk ingebracht, dat zij hunnen eed breken door af te wijken van de leer hunner kerk, die zij beloofd hebben te zullen houden* (1833 en 1834): “Durfde men er dusverre niet “regt voor uitkomen” — ik laat hem zelve voor een oogeblik spreken — “dat men van de kerkleer afweek, hij toonde, “dat, indien er ooit door Christenleeraars was beloofd, zich “aan eene kerkleer te houden, het hoog tijd was, het vergen “van die belofte af te schaffen; dat er alleen ééne belofte “was, deze, dat de leeraars Gods woord getrouw zullen prediken, en dat zij naar den aard des Christendoms en de be- “doeling der hervormers, aan deze belofte zich moeten houden en Gods woord prediken, ’t zij het menschen woord en “dus ook de kerkleer er mede overeenkome, ’t zij niet” (*Toespraak* t. a. p. bl. 224). *Groningen*, wat het overigens gedaan hebbe, heeft het historiesch onderzoek naar de waarde en de beteekenis der confessie niet ter hand genomen of bevorderd. En niet alleen te *Groningen*, neen ook te *Utrecht*, te *Leiden* en door het gansche vaderland heerschte die onverschilligheid. Waar men op dogmatisch gebied juistheid in het bepalen niet bemint en zijne vastigheid zoekt in zekere algemeene godsdienstige, wilt gij: christelijke waarheden, rust en roest ook de liefde voor geschiedkundig onderzoek, acht men het afzonderlijk bestaan van kerkgenootschappen een beletsel voor den bloei der godsdienst, en rekent het der moeite naauwelijks waardig, de geschiedenis van het dogma op eigen grond na te sporen. Nog heugt ons de op den 28sten October 1834 welsprekend genite bede van den hoogleeraar der Remonstranten in zijne feestrede bij het tweehonderdjarig bestaan van het seminarie der broederschap: “Mij “blijft aan het slot mijner rede slechts de wensch overig, dat “geen derde jubeldag voor deze Kweekschool aanlichte,” terwijl in diezelfde rede het bestaan van onderscheidene protestantsche kerkgenootschappen geteekend werd als een droevig levensteeken “der jammerlijk verdeelde Christenheid.” — Dat indifferentisme voor confessionele beginselen was algemeen doorgedrongen en in zoo ver sprak VAN DER HOEVEN naar het hart van velen. Het bleef jaren lang heerschen. Zou het wijken, de beoefening der geschiedenis moest daaraan den stoot geven. Dat is geschied. Daarvan komt de eere toe aan N. C. KIST, die het eerst in ons vaderland op het voortreffelijk

boek van MAX GÖBEL: *die religiöse Eigenthümlichkeit der Lutherschen und der Reformirten Kirche* de opmerkzaamheid vestigde (*Ned. archief v. K. Ges.* I. bl. 201), een boek dat kort daarna vertaald en door C. H. VAN HERWERDEN aangeprezen, het geluk eener grondige beoordeeling in *de Gids* 1842 bl. 351. volg. genoten en den grondslag gelegd heeft tot nasporingen, welker resultaat J. H. SCHOLTEN voor *Nederland* in zijne: *leer der Hervormde kerk* blootlegde.

De geschiedenis van dit tijdvak doet ons het zwevende en onbepaalde, waardoor het gekenmerkt werd, in nog andere proeven kennen. Straks had de lezer, toen hij EGELING's *weg der zaligheid* vermeld vond, welligt de aanmerking op de lippen, dat ik mij liever op boeken van een meer wetenschappelijk karakter moest beroepen. Doch de boeken, welke hier bedoeld worden, vertoonen over het algemeen een zeer weinig wetenschappelijk karakter. En toch werd dit boek van EGELING, gedurende de eerste jaren na zijne uitgave, door de studeerende jongelingschap, vooral te *Leiden*, gewaardeerd, als ware het een academiesch handboek; CLARISSE beval het ten sterkste aan, dewijl het een vrucht was van meer gezuiverde begrippen en tot helderder inzicht den weg kon bereiden. Wij onderschrijven dat gunstig oordeel van CLARISSE geheel; het groote denkbeeld van het onderscheid tusschen *bijbel* en *woord Gods* is door EGELING aangeduid en het temporaire en locale van menig bijbelwoord gulweg beleden. Ik zou gaarne de plaatsen, waarop ik het oog heb, hier overnemen, maar gij bezit het werk gewis, dat negen drukken beleefde en slaat al ligt van het 2^e deel bl. 632 en volgg. op. Bladert gij nog in het boek, zelf wijst gij mij aan de regels op bl. 631 (ik gebruik de vierde uitgave), waar EGELING schrijft: "DAVID spreekt niet gelijk SALOMO, JESAIA spreekt niet gelijk JEREMIAS, PAULUS spreekt niet als JACOBUS, maar bij allen is "echter hetzelfde Evangelie" enz. Of treft het u niet, als zulk een man getuigt (bl. 627): "wij zouden, b. v. de geschiedenis van RUTH of van ESTHER, sommige *Psalmen*, het *Hooglied*, sommige godspraken der Profeten, den *brief aan PHILEMON* uit onzen Bijbel kunnen wegnemen, zonder daardoor "iets van de leer der zaligheid te missen." Eisch nu niet, dat EGELING de type zij van een flink ontwikkeld dogmaticus; wilt gij er u van overtuigen, dat het zwevende en onbepaalde zelfs bij mannen van wetenschappelijke reputatie gevonden werd: neem BOSVELD's nagelaten, en lang na zijn dood uitge-

geven: *proeve eener eenvoudige en duidelijke verklaring der voornaamste waarheden van de Christelijke godsdienst* (2 deelen, 1825) ter hand, om te erkennen, dat ook een man als BOSVELD dat zwevende en onbepaalde niet overwonnen had, zoodra hij leerstellige begrippen systematiesch moest voordragen. Was het vreemd in een man, die er in zijne briefwisseling met zijnen Dordschen ambtgenoot KUIPERS, den beroemden uitgever van D'ARVIEUX' *Reis*, voor uitkwam (*Ch. Maands.* 1824, bl. 155) dat "philosophische, metaphysische en theologische "systema's" bij hem "volstrekt nul waren;" die zelf schreef (t. a. p. bl. 137): "van de philosophie van KANT weet ik "niets; ik herinner mij, dat ik eens iets van VAN HEMERT "gelezen heb, waaruit het mij toescheen, dat men de reine, "belangelooze liefde der Mystieken zocht op te warmen. De "weg, dien ik voor mijne studien verkozen heb, heeft geene "wijsgeerige strekking." Het genoemde werk van BOSVELD zag het licht 40 jaren nadat het geschreven was, zoodat het ons eigenlijk veel beter de meeningen des uitgevers, die natuurlijk met den smaak van het toenmalig publiek te rade ging, dan BOSVELD's ons reeds bekende inzichten mededeelt. Het werk was door hem op zijne catechisatiën aan zijne leerlingen gedictieerd; een zoodanig handschrift heb ik gezien en de vlijt des leerlings en de kunde des opstellers bewonderd. Doch het gedrukte boek moest ik wel met een ander oog beschouwen; het was zeker nooit voor den druk bestemd, en weinig meer daarvoor geschikt. In 592 § § geeft het een zeer oppervlakkig systeem, dat dadelijk met den locus *de Deo* begint, de christologie beperkt tot JEZUS' aardsche leven, de soteriologie tot de voortreffelijkheid van JEZUS' leer; dat (vgl. b. v. deel I. 204 volg.) alle systematiseeren afkeurt en nergens van moeilijkheden spreekt, bewerende, om BOSVELD's eigen woorden te bezigen, dat "kleine vitterijen en zwarigheden van "geen belang zijn." Ik geloof nooit, dat BOSVELD, zoo hij in 1825 nog geleefd had, de uitgave zou toegestaan hebben; maar dat het is uitgegeven, en wel, zoo ik mij niet bedrieg, door de zorg van zijnen ambtgenoot en vriend G. VAN KOOTEN, doet ons den geest des tijds kennen; alles was duidelijk, want van het onduidelijke zweeg men; principiële vraagstukken bleven onaangeroerd of werden met laakbare vlugtigheid behandeld. Openbaarde het liberalisme van die dagen zich vooral in een klein achten van de symbolische boeken, ook BOSVELD treedt op als een tegenstander van hun gezag, zelfs van hunne

waarde. "Hoeveel achting", lezen wij II. bl. 245, "ik ook voor die schriften hebbe, zoo zijn en blijven het mensche-lijke schriften. En de grondregel van het vrije Christendom, of der Hervormden, brengt mede, dat er geen andere regter in de leer van den godsdienst is, dan de heilige schrift. Men moet van de bijbelleer zoo min afgaan om de formulieren onzer Kerke, als om de besluiten van het concilie van *Trente*." De geest van oppervlakkigheid heerschte op het gebied der leerstellige godgeleerdheid. Wien het voorkomt dat ik te veel zegge, dien verwijs ik zelfs naar de met goud bekroonde stukken van P. VAN DER WILLIGEN over het *verschil der woorden en zegswijzen bij de Evangelisten* (1126), van B. TE GEMPT, *opheldering en verdediging der wonderwerken door MARKUS*, H. VII, 32—37 en VIII, 22—26 *medegedeeld* (1829), vooral van B. V. HAUFF, over de *echtheid van het Evangelie van JOHANNES* (1829), om geene andere te noemen. Of legt men mij misschien de proeve van beantwoording voor, die DONKER CURTIUS op de vraag van het Haagsch genootschap gaf: *in welken zin moeten wij de leer van J. C. en zijne apostelen als van God zelven geopenbaard beschouwen? Kan met derzelver uitspraken overeengebragt worden het gevoelen dergenen, die aan de rede het onbetwistbaar gezag toeschrijven, om over zaken van godsdienst te beslissen? En is, dit ontkend zijnde, desniettemin een vrij onderzoek over het geopenbaarde toe te staan?* De bekroonde schrijver droeg een naam, waaraan te regt groot gezag in de kerk toegekend werd; de Geldersche hoogeschool had hem het doctoraat in de theologie toegekend (1812) (den laatsten, wien zij die eer bewezen heeft) en zij had dit gedaan onder kennelijke goedkeuring van allen, die DONKER wisten te waardeeren. Als redacteur van het tijdschrift — men mogt het wel het zijne noemen — *Godgeleerde Bijdragen* bezat hij veel invloed, niet minder dan door de eereplaats, die hij op kerkelijk gebied innam. Deze man mag boven anderen als de vertegenwoordiger van zijn tijd begroet worden. Wat is hem *Goddelijke openbaring*? De zin van eerstgemeld woord werd onderzocht bl. 5 volg.; die van het laatstgemelde niet, en de ligt geworden beantwoording der vraag is deze (bl. 23): "JEZUS' leer is van God geopenbaard, in dezen zin, dat JEZUS dezelve onmiddellijk door bovennatuurlijke mededeeling van God heeft ontvangen." Dit was waarlijk het openbarings-begrip van die tijden, hetwelk zóó vast stond, dat er aan nadere toetsing niet gedacht werd. Welke is de ver-

houding van zulk eene openbaring tot de menschelijke rede? “Eene waarlijk van God herkomstige leer kan niet strijden “met de rede” lezen wij als kern van het betoog, bl. 103. Wel kan er iets in de openbaring voorkomen dat boven de rede gaat, doch God, de hoogste rede zijnde, kan niets openbaren, wat tegen de rede is: “het is de pligt der rede, “om zich in zulk een geval aan de openbaring te onderwerpen, dat is te zeggen, dat, zij, wanneer uitgemaakt is, dat “de leer door God is geopenbaard in den aangeduiden zin, “hetgeen haar voorkomt in dezelve zekerlijk begrepen te zijn, “moet aannemen, ofschoon zij het niet begrijpt, en zulks uit “eerbied voor het hoogere gezag, hetwelk aan die leer, uit “hoofde van haren erkenden oorsprong, toekomt.” In dien zin nu kon DONKER CURTIUS het Christendom aanbevelen als eene redelijke godsdienst, en kwam het er bij hem en zijne geestverwanten, als VAN DER WILLIGEN en B. VAN WILLES vooral op aan, de axiopistie en de authenticiteit der Schriften te bewijzen. Met groote vrijmoedigheid durf ik VAN DER WILLIGEN als den godgeleerde aanwijzen, wiens dogmatische werkzaamheid kenmerkend voor dien tijd heeten mag. Onverpoosd heeft hij de kerk en de wetenschap gediend gedurende de zes en veertig jaren zijner ambtsvervulling; vijf maal schonk het Haagsch genootschap hem het eermetaal; zijn antwoord op de vraag betreffende *het hooggaande lijden van JEZUS in Gethsemane* (eene vraag, die acht Nederduitsche, veertien Hoogduitsche en vier Latijnsche antwoorden uitgelokt had) werd met den zilveren eereprijs bekroond, terwijl aan het, door zijnen Amsterdamschen ambtgenoot J. C. RIEHM ingezondene de gouden medaille toegekend werd. Beide stukken met elkander te vergelijken, is niet noodig. Een zoo uitstekend gunstig succes is wel in de eerste plaats aan ongemeene bekwaamheden toe te schrijven, doch blijft overigens onverklaard, indien wij niet mogen vaststellen, dat eene zoo vruchtbare pen gevoerd werd door een man, wiens rigting in volkomen overeenstemming was met den geest van zijn tijd. Die geestesrigting was een rationalismus, dat voor te strenge consequentiën bewaard werd door sterke supranaturele elementen, als daar zijn: de erkenning van verborgenheden, zamenhangende met de notie van geloof, waardoor men verstond een voor waar houden en vertrouwend aannemen van hetgeen God in het evangelie leert, hetwelk grootendeels buiten het bereik onzer zinnen en gewaarwordingen geplaatst is. VAN DER WILLIGEN

hield elke andere opvatting van het woord *geloof* voor mystiekery en bestreed ook daarom met onverflaauwden ijver de godgeleerde school van die academie, wier theologischen leerstoel hij in 1828 geweigerd had te beklimmen, wel niet bevroedende, hoezeer zijn bedanken voor die benoeming de aanleiding worden zou van het optreden des mans, die ten behoeve der Groninger school overvloediger dan de anderen gearbeid heeft. Vooral openbaarde VAN DER WILLIGEN in zijne bestrijding van de Groninger school het eigenaardige zijner en zijner geestverwanten theologische denkwijze en methode. In 1844 bekroonde het Haagsche genootschap zijn onderzoek: *in welken zin JEZUS CHRISTUS gezegd kan worden de openbaring Gods te zijn?* Dat stuk was eene doorgaande bestrijding van de Groninger beschouwing, hoewel deze niet genoemd werd; volgens VAN DER WILLIGEN stelde zij alle kracht van Gods openbaring in J. C. in “de daadzakelijke openbaring” en veronachtzaamde “de woordelijke openbaring.” — Zijne verhandeling zocht de laatste in eere te brengen. Ook hij levert geene verklaring van het begrip *openbaring Gods* (want de weinige regels op bl. 102 kunnen daarvoor wel niet gelden), maar betoogt, op grond van de echtheid, geloofwaardigheid en goddelijkheid van de schriften des N. Verbonds, die wel niet in eigenlijken zin geïnspireerd, maar toch geschreven zijn door mannen, wien de geest Gods te hulp kwam, dat de leer der apostelen den inhoud van het hun medegedeelde onderwijs van JEZUS bevat, en alzoo ons eene volledige kennis van “de woordelijke openbaring Gods in JEZUS CHRISTUS” mededeelt. Daarom verheft hij, bl. 174 volg., de onderscheidende waarde der “woordelijke openbaring,” en klaagt zich daarover, dat deze “woordelijke openbaring” in de kerk doorgaande veel te laag is gesteld; want de kennis van deze is het middel en de weg, waardoor de geloofige de werking des geestes geniet, die zich hierin bij hem openbaart, dat hij het blijvende in de Christelijke waarheid leert onderscheiden van het tijdelijke en plaatselijke. Zóó onveranderd dezelfde bleef deze godgeleerde; tot juiste onderscheiding en bepaling komt het bij hem niet; nog in 1844 paraphraseert hij de formule: *JEZUS CHRISTUS is de openbaring Gods* aldus: “J. C. maakt ons van Gods wege bekend met hetgeen wij te weten, te gelooven en te doen hebben, om zalig te worden.” Dwaal ik, wanneer ik zulk een standpunt rationeel-supranaturalistiesch noem, en deze

zegswijze commentarieer door de woorden: *halfheid en onbepaaldheid*.

Ik behoef den lezer nauwelijks te doen opmerken dat zulk een rationalistiesch-supranaturalistiesch standpunt regt gemakkelijk was. De bijbel bevatte Gods openbaring; wat werkelijk geopenbaard was, kon de rede, eigenlijk het gezonde menschenverstand, te boven gaan, daarmede in strijd kon het nooit wezen. Bevatte de bijbel iets boven de rede, dit nam men aan op het bewezen gezag van de Schrift, en zoo dreef men rustig rond op een cirkelvormigen waterkring. Uit dien kring had men ook nog een *onderzoek naar het eigenlijk wezen des Christendoms* zien opborrelen. Ik bedoel de verhandelingen van VAN DER WILLIGEN en van den Doopsgezinden predikant te Rotterdam N. MESSCHAERT. Beide stukken leeren ons, dat het gemis van vaste uitgangspunten gestraft wordt door het gemis van resultaten, die hunne waardij behouden, en dat een rationeel supranaturalisme, een openbarings-geloof dat ook een rede-geloof is, niet veel anders kan voortbrengen dan algemeenheden, waarvan het onbepaalde en zwevende duidelijk in het oog valt. TEYLER's godgeleerd genootschap had in 1831 deze prijsvraag voorgesteld: *Eene duidelijke opgave van datgene, hetwelk JEZUS en de apostelen uitdrukkelijk geleerd hebben, zoo ten aanzien van het geheele stelsel der godsdienst, als met opzigt tot den persoon des Heilands, en den aard der weldaden, door Hem aan het menschdom aangebragt, hetwelk volgens die leer moet beschouwd worden als het eigenlijk wezen des Christendoms, dat voor alle tijden geschikt en voor alle menschen behoefte is.* Toen die vraag voorgesteld was, lachten velen en vroegen met bevreemding, of men nu, na 18 eeuwen, nog niet regt wist wat Christendom was? De lagchers hadden toch inderdaad ongelijk; het genootschap stelde eene vraag die goed opgelost, veel goeds zou gedaan hebben; *goed* opgelost, zeg ik! MESSCHAERT beproefde het haar te beantwoorden, doch met minder gelukkigen uitslag dan VAN DER WILLIGEN, die bekroond, en wiens verhandeling, voor het eerst uitgegeven in 1836, herdrukt in 1838 en met vervolgen vermeerderd in 1840, 1841 en 1843, veelvuldig verspreid werd. Het zou onbillijk zijn, den maatstaf van de kritiek onzer dagen aan die stukken te leggen; liever merk ik op, dat hun beoordeelaar in de *Godg. Bijdr.*, DONKER CURTIUS, eerlijk erkent, dat het overdreven lofspraak zou zijn, zoo men zeide, dat de groote vraag door MESSCHAERT en VAN DER WILLIGEN

ten volle afgedaan was, zoodat het nu voor beslist zou moeten gehouden worden, dat tot het wezen van de Christelijke leer niets meer of ook niets minder te brengen was, dan daartoe door hen gerekend werd te behooren. Dit getuigenis is te opmerkelijker, dewijl DONKER geheel op hetzelfde standpunt stond als de genoemden; ook zij roemen de redelijkheid der openbaring, nemen aan op het wèl bevestigd gezag van de Schrift wat boven de rede gaat, en terwijl bij den één het wezen des Christendoms neêrkomt op geloof, hoop en liefde, tracht de ander het preciseeren van dat wezen te vermijden, na in eenige punten de theologie, christologie en anthropologie zaamgevat te hebben, door de verklaring, dat men bij het voortgaan van de ontwikkeling der wetenschappen telkens pogingen moet aanwenden, om al meer en meer tot volkomenheid te geraken, dat wil bij hem zeggen, al meer en meer te onderscheiden wat tijdelijk en plaatselijk, wat duurzaam en algemeen is. Te regt, mijns achtens, oordeelde VAN OORDT, dat "het wezen des Christendoms in zulk eene exegetisch-dogmatische voorstelling niet kan zijn uitgesproken;" en hij wees niet zonder grond op velen, "die zich onmogelijk konden voorstellen, dat het wezen des Christendoms kan gelegen zijn in zoo veel en velerlei als nog betwistbaar was "en zooveel opvattingen toeliet." Overigens: ik voor mij heb lust noch roeping, om de klacht der *Nederlandsche Stemmen over Godsdienst, Staat-, Geschied- en Letterkunde* (V. bl. 223); die op dit werk van VAN DER WILLIGEN het schandvlek van Scepticisme, Socinianisme en Pelagianisme geworpen, en op dat van MESSCHAERT (IV. bl. 79) gewezen hadden, als een sprekend blijk van den bloei en den vooruitgang der neologie in ons vaderland, hier te herhalen; ik zou noch met den vorm, noch met den inhoud dier klacht, zoo als zij geuit is, kunnen instemmen; ik geloof niet dat het meer noodig is te vragen, of die stukken pelagiaansch of sociniaansch waren; zij hebben een ander gebrek: de auteurs hebben zich geen rekenschap gegeven van de vraag, wat eigenlijk Christendom is, in welk verband het staat met het Mozaïsme; de exegetische opmerkingen, die zij maken, en waaronder gij er enkele zeer goede vindt, staan te geïsoleerd; het tamelijk ijdele spreken over plaatselijk en tijdelijk zouden wij gaarne geruild, en zonder veel schade gemist hebben, voor het letten op het persoonlijke en individuële van de schrijvers en sprekers in het N. V.: daarop de aandacht te vestigen, kwam noch bij

MESSCHAERT, noch bij VAN DER WILLIGEN op, die zich tevreden hielden met de bewijsvoering, dat de apostelen hetzelfde leerden als hun Meester; noch wijsgeerig noch historiesch is de zaak toegelicht; scherpe onderscheiding en logische redeneering vindt gij er niet; de dogmata staan op zich zelve, en heeft VAN DER WILLIGEN hoogen lof en kennelijke goedkeuring over voor de bovengenoemde *proeve eener eenvoudige en duidelijke verklaring der voornaamste waarheden van den Christelijke godsdienst* van BOSVELD, zoo stempelt hij zelf zijn arbeid met het kenmerk, dat wij aan dit tijdvak meenen te mogen toeschrijven: het kenmerk van *onbepaaldheid in dogmatische voorstellingen*.

Wilt gij er u nog meer van overtuigen, let eens op hetgeen dit tijdvak voor de *capita* van *christologie* en *soteriologie* opgeleverd heeft. Hoe luttel weinig was het! Aan geene andere werd iets gedaan; *theologie*, *anthropologie* en vooral *eschatologie* werden bijna geheel vergeten. De christologie was ariaansch; het voorbestaan werd beleden door BOSVELD, MESSCHAERT, VAN DER WILLIGEN, maar als een ondoordringbaar geheim aangenomen op het getuigenis van de Schrift. De man die den moed gehad heeft, om over dit leerstuk eene monographie te geven — wij betitelen zijnen arbeid dan gewis niet te laag — was P. W. BROUWER (predikant te *Maassluis*), die in 1826 zijne *bijbelleer aangaande den persoon van JEZUS CHRISTUS in het licht gesteld*, door den druk gemeen maakte en het volgend jaar een tweeden druk en *nadere verklaring* van dit werk verspreidde, dat naar des schrijvers plan gerigt was tegen hetgeen JERUZALEM, REGENBOGEN en anderen over dit onderwerp geleerd hadden. De auteur was als een vriend van het ongewone bekend. Onder SCHEIDIUS te *Harderwijk* met grooten lof gestudeerd hebbende, vond hij zich op menig punt met de kerkleer in strijd. Zoo had hij reeds in 1823 in zijn *zestel leerredenen over 's Heilands verzoeking in de woestijn* het gevoelen geuit, dat de duivel, het hoofd der gevallen engelen, in persoon aan JEZUS verschenen was, daar aan den duivel het vermogen toegekend moet worden, “om uit de vloeistoffe van de lucht of den aether, eene ligchamelijke gedaante te vormen, waarmede hij zijne tegenwoordigheid en werking verbindt.” JEZUS hield dat wezen in lichtgestalte eerst voor eenen goeden engel, maar ontdekte dra dat het de engel was, die op God verstoord geworden was, dewijl niet aan hem maar aan JEZUS de heerschappij over

de aarde gegeven was. Slechts als in 't voorbijgaan maken wij melding van dit geschrift van BROUWER, om uitvoeriger stil te staan bij zijne christologische denkbeelden, die wij als de uitdrukking van het meest heerschend gevoelen dier dagen waardeeren kunnen. BROUWER was het als het ware een *MATY Redivivus*, en scherper dan deze had hij zijn geschrift tegen het Athanasiaansche leerbegrip gerigt. De persoonlijkheid van den H. Geest hield hij voor onbewijsbaar, en het voorbestaan loste zich bij hem op in het voorbestaan van eenen voortreffelijken doch geschapen geest. Om dit laatste te bewijzen, beriep hij zich op zulke plaatsen der Schrift, die hij meende niet te kunnen verklaren, noch in het geval dat men aan JEZUS alleen waarachtige menschheid, noch in het geval dat men Hem alleen waarachtige godheid toekent: Heb. I. 3, Col. I. 15, Joh. I. 1, VIII. 58, 1 Cor. X. 4, Heb. XII. 26, 1 Cor. X. 9, Heb. XI. 26, met één woord al die plaatsen, waar van den *engel des Heeren, Zoon van God, eigen Zoon, eeniggeboren Zoon*, enz. gesproken wordt. Hij beweerde, dat dan alleen de geheele bijbelleer over CHRISTUS goed verstaanbaar was, als men het er voor hield, dat de Geest van JEZUS de eerstgeschapene door den Vader is, ten naauwste met God vereenigd, en uit oorzaak van die innige vereeniging God te noemen, maar toch afhankelijk van den Vader en minder dan Hij. Zoo als ik zeide: openlijk en scherp werd de Athanasiaansche voorstelling van de Godheid des Zoons en van het leerstuk der Drieëenigheid bestreden en de zoo even medegedeelde voorstelling vooral verdedigd wegens hare redelijkheid en schriftmatigheid. Naar BROUWER's eigen getuigenis was zijn werk, over welks inhoud hij ruim dertig jaren nagedacht had, in substantie ontwikkeling van DODDRIDGE's denkbeelden. De zwakke zijde van het boek was de laxe en waterige exegese, die, vreemd aan echte woordverklaring, zoo wat over de plaats praatte, tot dat zij scheen te beteekenen, wat zij beteekenen moest. De *nadere verklaring ten gevolge van de bijbelleere* geeft ons wel een en ander te lezen, waardoor de schrijver zijne denkbeelden meent te handhaven, maar brengt geene wijziging in ons ongunstig gevoelen over het zwakke van den betoogtrant. In onze dagen zou zulk een geschrift een heir van tegenschriften uitlokken; toen werd er vrij algemeen op gezwezen, slechts door enkelen de synodale tusschenkomst, maar te vergeefs, ingeroepen; DONKER CURTIUS prees het in de *Godg. Bijdragen* half en half, maar keurde

toch het philosopheeren van den auteur af; wij zouden juist dit aanmerken, dat de zaak veel te weinig exegetiesch behandeld en wijsgeerig doorgedacht was; doch DONKER's bedenking drukt volkomen het karakter van dien tijd uit. De tijd wilde zulke vraagstukken niet onderzocht hebben; al was DONKER een anti-Athanasiaan als BROUWER, wat had het publiek noodig dit te weten? Zoo als BROUWER er over dacht, dachten eigenlijk de meeste godgeleerden; waartoe echter die afwijking van de kerkleer zoo luid verkondigd? waarom moest de algemeene aandacht worden gevestigd op een gevoelen, dat in dien tijd van onbepaaldheid en oppervlakkig denken als van zelf zich talrijke voorstanders verwierf?

Met de *soteriologie* van die dagen was het even zoo gesteld: voor hen die den toenmaligen staat van dit leerstuk verlangen te kennen is het *oordeelkundig overzicht over de verschillende wijzen, op welke men zich heeft voorgesteld het verband tusschen den dood van J. C. en de zaligheid der menschen*, geplaatst in de *Godgel. Bijdr.* van 1828 bl. 485 volg., van hoog belang. De schrijver was een van hen, die, "als redelijk mensch niet "van zich verkrijgen kan, om te gelooven, maar die zich ook "niet mag opdringen iets aan te nemen als Goddelijke waarheid hetgeen zijne Rede hem noodzaakt te verwerpen;" als redelijk mensch "kan het niet anders, of" — zoo gaat hij voort — "het moet mij innemen voor hetgeen mij de H. Schrift "leert, dat ik zie, dat het strookt met mijne Rede, die ik, "niet minder dan de openbaring van God hebbe." - (bl. 566). Het historiesch overzicht, dat hij van de onderscheidene verzoeningstheoriën geeft, wordt gevolgd door een soort van kritiek, welke eindelijk leidt tot dit resultaat (bl. 601): "hoe "meer veelzijdig men den dood van J. C. voorstelt als met "onze behoudenis en zaliging verbonden; onder hoe meer "(mits geschikte, liefst bijbelsche) beelden men dit doe, zoo "veel te meer mag men verwachten, zich naar aller vatbaarheid en behoeften te zullen voegen, en ik achtte het daarom "niet slechts onnoodig, maar ook niet nuttig slechts ééne bepaalde wijze van voorstelling te volgen; — mits men er "slechts de groote hoofdzak, de zedelijke vorming der menschen tot vatbaarheid voor zaligheid, niet bij uit het oog "verlieze, maar die steeds op den voorgrond stelle." Zulk eene methode leidt er den schrijver toe, om zelfs aan het leerstuk der *vicaire satisfactie* regt van bestaan toe te schrijven en het voortreffelijke der Evangelie-leer te vinden in haar gebrek

van precisie op dit punt. Zoo had men met de leerbegrippen vrij spel. De ongenoemde schrijver was VAN DER WILLIGEN; wij zeggen dit niet als een conjectuur op inwendige gronden gebouwd, maar op het gezag van KIST, in diens *levensbericht*, geplaatst voor de *nagelatene Leerredenen* van VAN DER WILLIGEN, bl. XX. Zulk eene dogmatische behandeling loste eigenlijk alle dogmatiek op in een praten over de zaken, waarbij men, schrijvers en plaatsen van de H. S. niet juist onderscheidende, allerlei gevoelens in de Schrift geleerd vond. Dat gold met name van de *soteriologie*; de Dordsche kerkleer werd wel door J. J. LE ROY in bescherming genomen tegen S. MAGNET, die gepoogd had hare onbestaanbaarheid met het begrip van Gods liefde aan te toonen, doch dergelijke schermutselingen bragten de zaak niet tot klaarheid, want men kwam er nog niet toe, om van de beelden, welke de schrift des N. V. gebruikt, het *tertium comparationis* met nauwkeurigheid te bepalen. Wie er soms bepaalde denkbeelden over uitte, die sprak meer *negative* dan *positive*; zóó een ongenoemde in de *Godg. Bijdr.* van 1829, bl. 506, die aantoonde, dat de verzoening alleen *a parte hominum* plaats moest hebben, hetwelk door H. GALLOIS in den volgenden jaargang van dat tijdschrift (bl. 245) weersproken en uit de lezing van TELLER'S *Wörterbuch* afgeleid werd. Het kon dan ook nauwelijks uitblijven, of al meer en meer moest de wijze, waarop de godgeleerden in het genoemde tijdschrift zich over dit leerstuk lieten hooren, algemeen bijval vinden. Zij hielden het verband tusschen het lijden en den dood des Heeren met de vergiffenis onzer zonden voor onoplosbaar, en beweerden, (zoo b. v. jaargang 1834 bl. 244, in eene beoordeeling van H. FOLMER'S *proeve eener algemeen geldende voorstelling van het verband*, enz.), dat "in de schriften des N. V. daaromtrent "niets bepaald geleerd wordt."

Reeds had het Haagsch genootschap bij herhaling getracht, een uitlegkundig onderzoek naar de gezegden van JEZUS betreffende zijn lijden en sterven tot vergeving der zonden en zaligheid enz., uit te lokken. In 1835 kon het op die vraag het antwoord van H. E. VINKE bekroonen. De schrijver, toenmaals nog predikant te *Utrecht*, later opvolger van HERINGA, behoorde tot diens meest geliefde discipelen. De leerling doet ons nog eens van den meester spreken. De school van HERINGA leerde meer exegetiseeren, dan filosofiesch combineren; dat was voldoende, zoo lang men met bijbelsche theo-

logie (in den zin, dien de term toenmaals had) zich te vrede stelde. Doch dit ging niet meer in en na 1835. De verhandeling, in 1837 uitgegeven, getuigde van de zorg des auteurs om geene enkele plaats voorbij te gaan. Werkelijk was de verdediging en aanprijzing van de gematigde kerkelijke voorstelling zoo al niet het doel, dan toch het resultaat van deze onderzoekingen. De poging om het bestaan van een middellijk en onmiddellijk verband, dat VINKE tusschen den dood van JEZUS en de vergeving der zonden vond, aan te toonen, bevorderde de helderheid van het verkregen resultaat niet. Het begrip der verzoening nam hij in subjectiven zoo wel als objectiven zin en de straftoepassing der zonde op den Heiligen JEZUS (bl. 443) liet hij in volle kracht gelden. Wie zich op uitlegkundige, dogmatische of wijsgeerige gronden met de zienswijze des auteurs niet konden vereenigen, en hun getal was groot, hielden het onderwerp voor niet afgehandeld. Vele en daaronder uitstekende godgeleerden bleven de leer van het ondoordringbare dezer geheimenis voorstaan. Zelfs nog in 1846 schreef DES AMORIE VAN DER HOEVEN Jr. (bij de beoordeeling van de Groninger *Compendia, de Gids*, bl. 703): “de gewisheid — ik kom voor mijne overtuiging uit — dat “het lijden en sterven des Heeren het noodzakelijk vereischte “(de *conditio sine qua non*) der vergeving van zonden en onzer “zaligheid is, moet het Christelijk geloof te meer vasthouden, “hoe minder de Christelijke wetenschap tot hiertoe in dit “*mysterium tremendum* is ingedrongen.” Wat hij daar schrijft, werd geschreven in veler naam; die onbestemdheid was rustpunt voor allen, die met zulk eene rust vrede hadden.

En men had er vrede mee, niet alleen in die jaren, maar zelfs zoo veel later, zelfs in onze dagen. Zoo men den invloed van den Nederlandschen volksaard ook in den gang van de ontwikkeling der theologie wil opmerken, dan mag men niet ontkennen, dat de antipathie tegen het speculative — een echt-Nederlandsch kenmerk — ten allen tijde de studie van de dogmatiek ten onzent in den weg gestaan heeft. Men rekende het zich hier als eene deugd aan, dat men niet deed zoo als de Duitschers, niet filosofeerde, niet combineerde, niet construeerde. Voor zoo ver men van de theologie der naburen kennis nam — BRETSCHNEIDER vooral en de vrome KNAPP telden hier hunne lezers; SCHLEIERMACHER en NITZSCH werden nauwelijks genoemd, of met eene klagt over het duistere hunner gedachten — legde men ter zijde, wat niet

bij den eersten blik begrepen werd. Het moest klaar en duidelijk; het moest — zal het hooge woord er uit? — *nuchter* zijn. Wie zou er gedacht hebben aan de noodzakelijkheid, om het systeem van den grond af te gaan opbouwen? Men schikte en plooidde en zweeg over de punten, die, men voelde het, op nieuw onderzocht moesten worden, maar voor wier gewigt men terugdeinsde. Bovendien had men in dien tijd nog op lange na niet geleerd theologie en religie te onderscheiden. Wie begreep het, dat de laatste ongeschokt kon blijven ook bij de meest revolutionaire bewegingen op het gebied der eerste? De Nederlander eindelijk — dank zij de godsdienstige gezindheid der natie — als uit conservativen bloede gesproten en niet geneigd, om ligt afstand te doen van oude gewoonten en vroeg aangeleerde denkbeelden, schikte zich wel in het onbepaalde der godgeleerde voorstellingen; hij zag met argwaan op *Duitschland* neer, en vond in den gang van het godgeleerde denken daar te lande veel meer wat hem scheen te waarschuwen om niet zoo te filosofeeren en te dogmatiseeren, dan dat hij er door aangespoord werd, om een dergelijk spoor in te slaan. En merkte hij op, waartoe trouwens de gelegenheid niet ontbrak, dat het daar dien denkers ook al niet gelukte, om op alle vragen een voldoende antwoord te vinden: hij kreeg al meer en meer vrede met de *halfheid*, waarin hij zich bewoog, en hij troostte zich met de overtuiging, dat de godgeleerdheid, als de wetenschap die voor een goed deel met de onzienlijke dingen zich bezig houdt, het al niet verder kan brengen op menig punt, dan tot een *non liquet*.

Het geslacht van zulke theologanten is niet uitgestorven en de heerschappij der onbepaaldheid niet geëindigd, toen de Groninger school een nieuw leven in onze theologie deed ontstaan. Daar zijn er nog velen, ja zeer velen, voor wie theologen als DONKER CURTIUS en VAN DER WILLIGEN de leidlieden zijn en blijven, juist omdat zij zoo weinig scherp bepaald en zoo veel in dat bij menigeen welbeminde *juste milieu* gelaten hebben. Elk zijn wil en zijn lust! Wie niet weet of weten wil; dat wij op dogmatiesch gebied vooruitgegaan zijn, die zal het wel niet willen gelooven op mijn woord, noch het erkennen na mijn verhaal gelezen te hebben; wie zich nog weet te behelpen met de onuitgewerkte denkbeelden van het voorgeslacht, hij heeft *dit* gewonnen, dat hij geen last van den strijd heeft, die er gekampt wordt; hij zweeft boven dien

kring, of hij legt zich te slapen, goed ingewikkeld in een dikken mantel, den mantel der *halfheid* of der *onbepaaldheid*.

Of deze vrede met *halfheid* en *onbepaaldheid* in dogmatische beschouwing tot een afgesloten tijdperk behoort, dit moet gij, mijn lezer! eigenlijk voor u zelve beslissen: daarover zij tuschen ons geen strijd. Is uwe plaats nog onder de voorstanders van hetgeen wij afgekeurd hebben, reken dan u zelve tot een gezelschap, dat gij noemen kunt. Ik voor mij zoek liever een kring van anderen. In zekeren zin is toch dit tijdperk in elk geval begrensd door de opkomst der Groninger school; ik zal niet zeggen: omdat die school voor alle dingen van het onbepaalde een afkeer had; maar dewijl na haar verschijnen de keuze gedaan moest worden: *voor haar* of *tegen haar*. Daarenboven hield toen die eenzijdige beschouwing van de christelijke waarheid op, welke hier te lande tot dien tijd de eenige heerschende was: de beschouwing van het Christendom als *leer*. In *Duitschland* evenzeer als ten onzent gold die voorstelling voor de eenige ware; van daar zoo veel onbepaaldheid, zooveel gebrek van precisie; van daar de vrij natuurlijke poging, om *elke* opvatting van een deel dier leer te beschouwen en te handhaven buiten het organisme van het geheel, en zoo het Christendom op te vatten als een aggregaat van leerbegrippen, die onmiddellijk van Godswege medegedeeld, op gezag der Schrift moesten aangenomen worden, mits — en deze vrijheid nam men — mits men met zijn rede daaraan zooveel wijziging geven mogt, als men wilde. De grootste eenzijdigheid in de opvatting van het Christendom wordt bevorderd door elk, die het als *leer* beschouwt; want daardoor wordt het eigendunkelijk verlaagd tot een domein van het verstand, tot een onderwerp, dat slechts begrepen behoeft te worden, om in al zijn waarde erkend te zijn.

De Groninger school.

Gij weet wat die benaming beduidt; gij denkt er met blijdschap aan, dat in 1837 in *Groningen* de uitgave aanving van een *godgeleerd tijdschrift*: *Waarheid in Liefde*, hetwelk onder redactie vooral van de hoogleeraren der theologische faculteit aan de hoogeschool aldaar in het licht gezonden, het wettig orgaan der zoogenaamde *Groninger school* mag heeten.

Wij bezigen die benaming, zonder haar te verdedigen; voor-

namelijk werd het gebruik strengelijk afgekeurd door de voor- gangers dier rigting zelve, met name door HOFSTEDÉ DE GROOT, in zijne *gedachten over het al of niet bestaan eener Groninger school* (*W. in L.* 1844 bladz. 95 volg.). Lees ik nu, nadat zoo vele jaren over het opstel des hoogleeraars zijn heenge- gaan, het stuk nog eens, dan geloof ik gaarne aan de opregt- heid, die er in spreekt; die luide betuigt, dat men geen school wil stichten, maar christelijk leven bevorderen, niet wijsgeerig zal zijn, maar evangeliesch, geen afgerond systeem produ- ceeren, geen partij, geen rigting worden zal, die wat zij be- lijdt den leden der Hervormde kerk opdringt —; dit alles lees ik ook nu niet zonder genoegen, maar het verbergt mij de eenige oorzaak der afkeuring van dien naam niet. Van den beginne af heeft de Groninger school zich zelve, de ge- leerde en ongeleerde wereld eenigzins misleid. Zij heeft van den aanvang af het laten voorkomen, alsof zij eigenlijk geheel in harmonie, althans zeer weinig in disharmonie was met de leerbegrippen van voortreffelijke leden uit de Hervormde kerk; bondgenooten en geestverwanten vond zij in mannen als VAN ALPHEN, EGELING, HINLÓPEN en anderen, op deze wijze te werk gaande, dat zij uit de schriften der genoemden en der overigen door ons bedoelden nu en dan eenige regels aanhaalde, om zóó in het licht te stellen dat zij eigenlijk geheel het- zelfde leerde als die vromen. Maar zij vergat, en zij vergeet nog, dat op theologiesch gebied de *consensus in verbis* luttel weinig beteekent zonder *consensus in principiis*. Eerst toen het, niet door haar zelve maar door hare tegenstanders, luide verkondigd werd, dat zij op menig punt in strijd was met de leer en de beginselen der Hervormde kerk; toen het als een geconstateerd feit aangenomen was, dat zij op de con- fessie als zoodanig geen prijs stelde, begon zij in die bena- ming te berusten, vooral sedert DES AMORIE VAN DER HOEVEN Jr., haar het eervolle van zoo genoemd te worden op innemenden trant (*de Gids*, 1846 blz. 692) had ontwikkeld. HOFSTEDÉ DE GROOT nam met kennelijke goedkeuring diens woorden over in het reeds meermalen door ons aangehaald geschrift: *de Groninger Godgeleerden in hunne eigenaardigheid* (Gron. 1855 bl. 39 volg.); hoewel hij zelfs nog in de keuze des titels van dat geschrift, die van *Godgeleerden* en niet van *Godgeleerd- heid* gewaagt, aan de vrees scheen toe te geven, om te han- delen over de eigenaardigheid der godgeleerde school van *Groningen*.

Ik schrik echter over mij zelve bij het overlezen van het geschrevene; ik zie, dat ik reeds aanmerkingen maak, terwijl ik nog niet eens het kenmerkende der Groninger school heb opgegeven. Maar dat gaat zoo, als wij spreken of schrijven over dingen, die ons na aan het hart liggen, waarin wij een levendig belang stellen, *quarum pars sumus*. Wie toch, om die Latijnsche woorden in 't voorbijgaan te paraphraseeren, wie las die eerste stukken van *Waarheid in Liefde* en bleef koud bij dien toon, koud bij de herhaalde verwijzing naar JEZUS CHRISTUS, koud bij dat kennelijk en hoog te prijzen streven, om de heiligende kracht van het Christendom helder te doen uitkomen? Wie zag niet met blijdschap, dat de opvatting van het Christendom als *leer* ging wijken voor het op den voorgrond plaatsen van den *persoon* van JEZUS CHRISTUS?

De in het tijdschrift opgenomen stukken onderscheidden zich door duidelijkheid, vermoeden niet door geleerden *apparatus*; alle speculatie werd vermeden; het was natuurlijk dat vooral de eerste jaargangen van *Waarheid in Liefde* zeer vele lezers vonden.

Gereed, om u die school in hetgeen haar kenmerkt te schetsen, kan ik mij voornemen kort te zijn. HOFSTEDÉ DE GROOT heeft in zijn aangehaalde *Toespraak* dit zoo uitvoerig gedaan, dat wij ons van veel arbeids, dien hij verrigt heeft, ontslagen mogen rekenen. Intusschen beseffen wij zeer goed, dat de schets van de eigenaardigheid eener godgeleerde school nog al wat verschilt, wanneer zij gegeven wordt door een harer leiders, of wanneer zij gegeven wordt door iemand, wiens sympathie in vele opzichten niet magtig genoeg was, om hem het oog voor hare gebrekkige zijde te doen sluiten. Vergun mij dan, dat ik met u haar *tijdschrift*, hare *dissertatiën* en hare *leerboeken* doorloop, voor zoover dit noodig is, om haar in hare dogmatische beginselen te doen kennen; dat ik trachte goed aan te wijzen en wat zij aanneemt, en wat zij niet aanneemt; dat ik hulde doe aan hare verdiensten en vrijmoedig hare gebreken bloot legge, *sine ira et studio*, met betamelijke waardeering zoo van het goede als van het minder goede, zonder overdrijving in het *pro* of in het *contra*.

Reeds vóór dat in 1837 het eerste stuk van het driemaandelijksch tijdschrift *Waarheid in Liefde* het licht zag, had de Groninger rigting teekenen van leven gegeven in het geschrift: *Christelijke betrachtingen, eene bijdrage tot de stichtelijke lectuur*,

naar de behoefte van deze tijden, 1834. De titel is wel wat Duitsch, doch dit wekte minder opzien en ergernis, dan de inhoud; daarin toch werd eene van het aangenomen spraakgebruik afwijkende verklaring van *geloof* gegeven, waaruit bleek, dat de schrijvers, HOFSTEDE DE GROOT, VAN HERWERDEN en M. A. AMSHOFF door *geloof* verstonden niet een voor waar houden, maar het zich toevertrouwen aan JEZUS, zoodat gelooven in JEZUS volgens hen beteekent: met verstand, hart en gemoed leven in JEZUS. Alzoo lagen hier reeds de kiemen der denkbeelden aangaande *geest*, *verzoening*, *zaligheid*, die wij uitvoeriger en in wetenschappelijker vorm ontwikkeld vinden, zoowel in het tijdschrift als in de *series compendiorum*, welker uitgave met de *encyclopedie* en *dogmatiek* aanving, die voor het eerst in 1840 als handschrift gedrukt zijn. "Het "alles beheerschende gronddenkbeeld is dit," schrijft HOFSTEDE DE GROOT (*Toesp.* bl. 42), "dat in het Christendom het voor- "naamste is, *de openbaring en opleiding door God in JEZUS "CHRISTUS ons gegeven, om ons Gode steeds gelijkvormiger te "maken*, of, wil ik het zeer kort uitdrukken: "*God in JEZUS "CHRISTUS en wel God in Hem aan ons openbarend, wat wij "moeten aanschouwen, en door hem ons opleidend tot het- "geen wij moeten worden.*" Ik geloof gaarne en zie hier op nieuw bevestigd, dat het geven van definities geene ligte zaak is; ook deze is niet duidelijk en behoeft zeer den commentarius, dien DE GROOT daaraan toevoegt en dien wij hier niet herhalen, omdat wij liever op eigen trant het wezen dier rigting gaan beschrijven.

De bekende term *openbaring* beteekent eigenlijk *opvoeding*. God voedt op door *algemeene* en *bijzondere openbaring*, dat wil dus zeggen, door middelen, die of algemeen aanwezig zijn, of tijdelijk gegeven worden. *Algemeene* opvoedingsmiddelen zijn natuur, geschiedenis, geweten; *bijzondere* zijn de profeten, de zoon van God, JEZUS CHRISTUS, en sedert JEZUS CHRISTUS, de kerk, wier hoofd JEZUS CHRISTUS is, zoo als het in het *Comp. dogm. et. ap.* Ed. tertiae pag. 58 uitgedrukt is: *ab omni parte talis cognoscendus et in omnibus talis contemplandus nobis est Deus, qualem sese patefecit in Filio suo, et constanter se patefacit in hujus opere, quo Ecclesiam sancto Dei spiritu animat.* Dat gronddenkbeeld kunnen wij het naauwkeurigst leeren kennen uit de beantwoording der vraag: *Wat is openbaring van God in JEZUS CHRISTUS volgens de Evangelische schriften?* door J. F. VAN OORDT JWZ. gegeven in *W. in L.* 1838 bl. 227

volg. Uiterst kenmerkend voor het Groninger stelsel is het, dat hier (t. a. p. bl. 248) de formule: in *JESUS hebben wij Gods openbaring*, afgewisseld wordt, opzettelijk namelijk, met de formule: *JEZUS CHRISTUS is de openbaarder Gods*. Die min welluidende phrase moet dienen om het denkbeeld uit te drukken, dat *JEZUS* vooral in zijne handelingen het beeld van God is; dat in Hem God ons openbaar wordt, zoodat Hij niet slechts ons predikt, wie God is, maar ons dit toont; of zoo als het in het *Comp. dogm.* pag. 64 luidt: *Persona J. C., hominis perfectissimi et unici Dei flüi, est perfecta Dei imago*. *MOZES* en de profeten hadden dit nooit kunnen doen, omdat hunne betrekking tot God geheel anders dan die van *JEZUS CHRISTUS* was. *JEZUS* toch, de uit *MARIA* wonderdadig gebo-rene, de *λόγος ἑσαρκος*, heeft bij God in den hemel geleefd vóór Hij op aarde verscheen; zijne volmaaktheid, gelijk Hij die op aarde ten toon gespreid heeft, laat zich niet verklaren indien men niet aanneemt, dat Hij *in den Hemel* bestaan heeft eer Hij op aarde kwam. De *JEZUS* op aarde was dezelfde persoon, dien *JOHANNES* aanduidde met den naam van *Logos*, een woord welks beteekenis duidelijk wordt, als wij het vertalen: *woordvoerder, tolk, openbaarder van God*. Door dit voorbestaan, dat wij niet begrijpen, omdat het iets geheel eenigs en vreemds is, was *JEZUS* nu volkomen in staat, om alles te weten, wat wij van God noodig hebben te kennen, en God in zijn persoon ons af te beelden. Door het voorbestaan wordt ook nu de zondeloosheid van *JEZUS* volkomen begrijpelijk; *JEZUS* is dat niet *geworden*, maar *gewees*t van zijne jeugd af, zoo spreekt *HOFSTEDÉ DE GROOT* in zijne beschouwing van het *verband tusschen JEZUS vroeger hemelsch en later aardsch leven*, volgens den Apostel *JOHANNES* (*W. in L.* 1841 blz. 67 volg.) en in het *Comp.* pag. 37 sq.: *vita ante acta cum vita, quam J. C. his in terris degit, sic est conjuncta, ut illa sit fons ejus excellentiae, nominatim ejus sanctitatis perfectae, quae in hac apparuit*.

Vraagt men of het leven op aarde van zulk een persoon een wezenlijk, een echt menschelijk leven mag heeten, dan kan die vraag slechts met restrictie toestemmend beantwoord worden. Zien wij eens, hoe een van de discipelen der school, *J. WITKOP*, zich daarover uitlaat in eene verhandeling over de vraag: *of eene ontwikkeling des geestes, zoo als die bij JEZUS op aarde plaats had, strijdt met de volmaaktheid van zijn voorbestaan in den hemel? Zoo neen, hoe wij ons het verband van*

de eene met de andere dan hebben voor te stellen? (W. in L. 1844 bl. 701 volg.). In dit stuk vinden wij nader beweerd, dat JEZUS vóór zijne komst op aarde in den hemel leefde in gelijkvormigheid aan God in wijsheid, in liefde, in heiligheid; dat het mensch worden van den Logos voor een tijd eene belemmerende werking op den geest van JEZUS gedurende diens aardsche leven had (t. a. p. bl. 724 volg.), maar het vernietigde of onderdrukte het goddelijke niet, terwijl alleen daaruit, dat het Goddelijke, de Logos, in menschenlijken vorm werd besloten, eene zoodanige geestesontwikkeling zich verklaren laat, als wij in JEZUS' leven op aarde aanschouwen. Ja, alleen uit het volmaakte leven in JEZUS' voorbestaan laat zich de volmaakte ontwikkeling van JEZUS' geest op aarde, onder en door de omstandigheden des levens, verklaren. Iets later gaf dezelfde een *onderzoek naar den aard en de werking van JEZUS' bewustheid zijner hoogere natuur* in het licht (Groningen, 1845) dat, hoezeer afzonderlijk en dus niet in het tijdschrift der school uitgegeven, allezins geschikt mag worden geacht, om ons de meening der Groninger godgeleerden te doen kennen. Het voorbestaan wordt hier met het woord *hoogere natuur* aangeduid, doch in den loop van het betoog blijkt, dat de schrijver ook daaronder verstaat JEZUS' bovenmenschelijkheid, terwijl verder wordt beweerd, dat eerst na het 30^e jaar bij JEZUS de volle bewustheid van die hoogere natuur geheel en al ontwaakte, daar zij vóór dien tijd slechts aanvankelijk en flauw in Hem aanwezig was. Nogtans mag daaruit niet de gevolgtrekking gemaakt worden, dat JEZUS volstrekt *alwetend* of *almagtig* was. De Groninger school huilt om deze attributen Hem toe te kennen, dewijl JEZUS zelf ze schijnt af te wijzen. Wist JEZUS (om een voorbeeld te noemen) van den beginne, wie Hem verraden zou, dat weten was niet het gevolg van volstreckte alwetendheid, maar van diepe menschenkennis.

De praeëxistentie van den Logos; dat wil zeggen van Hem die onder den naam van Logos bij den Vader in den hemel leefde eer Hij op de aarde uit MARIA geboren werd; de praeëxistentie van den Logos (en Logos is dezelfde als JEZUS) is een hoofddogma van de school. Zij moet dit wel zijn, zoo lang men daaruit de volmaaktheid van JEZUS verklaart. Zijn er onder de discipelen dier school, volgens het getuigenis van HOFSTEDE DE GROOT (*Toespraak*, bl. 164), die den Logos alleen voor een kracht Gods houden, welke aan den mensch

J. C. is medegedeeld, in Hem rijkelijk woonde en volkomen heerschte; DE GROOT blijft met anderen de persoonlijke praëxistentie van JEZUS in zoo sterken zin verdedigen, dat hij niet terugdeinst voor de bewering (*W. in L.* 1841, bl. 67 volg.): “dat JEZUS mensch was, ja, maar eigenlijk een ander wezen, ‘t welk de menschelijke natuur slechts had aangenomen, om “het menschdom zalig te maken” (bl. 97). De zondeloosheid en wijsheid van JEZUS worden alzoo door de Groninger school uit dat voorbestaan afgeleid. Zonder dit aan te nemen, weet zij beide niet te verdedigen; “er is,” dus schrijft een ongenoemde in *W. in L.* 1841 bl. 878, “er is geene mogelijkheid, “om des Heeren volmaaktheid op aarde te verklaren, dan uit “de duidelijke verklaring van zijn voorbestaan *in den hemel*, “welke wij bij Hem en zijne leerlingen vinden.” Ja, zij gaat zoo ver, dat zij, de erfelijke voorbeschiktheid tot zondigen bij den mensch als iets noodzakelijks erkennende, om den CHRISTUS van die erfelijke voorbeschiktheid te ontslaan, zijne bovennatuurlijke ontvangenis als eene noodwendigheid predikt (*W. in L.* 1855, blz. 474 volg.). Zóó onttrekt zij werkelijk den CHRISTUS aan het menschen-geslacht; want vloeit het zondigen der menschen allereerst voort uit die voorbeschiktheid, werd die voorbeschiktheid niet bij den CHRISTUS gevonden — de Groninger school zag voorbij, dat theologen als GUERICKE en THOLUCK die voorbeschiktheid wel aannemen en toch de zondeloosheid verdedigen — het was, omdat Hij der menscheid als *ingevoegd* werd. Het cursijf gedrukte woord is van ons; maar het drukt, dunkt mij, het begrip der Groninger school juist uit; zij moet beweren, dat de CHRISTUS in het menschelijk geslacht *ingevoegd* werd.

Thans een oogenblik rust, mijn lezer! De beschouwing van het *openbarings-* en *logos-*begrip der Groninger school eischt eene opmerking.

Zal men daaromtrent tot klaarheid komen, dan moeten die woorden en zaken *uitlegkundig* en *wijsgeerig* onderzocht worden. Noch het bijbelsch begrip van openbaring, noch de N. Testamentische *logos-*voorstelling is door de Groninger school ergens onderzocht. Denkt gij misschien, dat zij, wat het eerste betreft, berustte bij den inhoud der dissertatie, te *Leiden* in 1849 door F. W. B. VAN BELL verdedigd over de verschillende begrippen door de woorden *ἀπακάλυψις* en *φανέρωσις* aangeduid, gij zoudt u grovelijk bedriegen; het verslag, dat VAN OORDT aangaande die dissertatie in *W. in L.* 1851 bl. 323 vlg. gaf en

de vraag, welke HOFSTEDE DE GROOT te lezen geeft in de noot op bl. 83 van zijn geschrift: *vrijheid van wil en vrijheid van handeling* (overgedrukt uit *W. in L.* 1858 I): “wat deze ἀποκαλύψις is, en of zij het inwendig licht der Mystieken moet vervangen; of de *onmiddellijke*, op elken persoon afzonderlijk werkende *genade* van CALVIJN, en welk bewijs voor haar aanzijn besta, is mij niet duidelijk. Elders wordt ook elke uitspraak der onbedorvene rede en des gewetens eene ἀποκαλύψις genoemd;” zeggen ons vrij duidelijk, dat de Groningers, tot groote schade van hunne wetenschap, de juiste ontwikkeling van het *openbaringsbegrip* veronachtzaamd hebben. En als zij *logos* vertalen door *woordvoerder*, of aannemen, dat er eene kracht Gods door aangeduid wordt, die God in den mensch J. C. gelegd heeft, dan schijnen ze mij toe niet onverhopen te kennen te geven, dat zij de beteekenis van het woord nog niet in de geschiedenis der Alexandrijnsche philosophie nagespoord hebben. Zij hebben daarin zelfs hun eer gesteld, voor zoo ver zij rondweg erkenden, dat de apostel JOHANNES zijne denkbeelden aangaande het voorbestaan uit den mond des Heeren opving, maar van die wijsbegeerte zeer weinig schijnt geweten te hebben. Zoo redeneerde C. H. VAN HERWERDEN C. HZ. in zijne uitvoerige verhandeling ter beantwoording van de vraag: *als hoedanig stellen de apostelen JESUS betrekking tot God voor?* (*W. in L.* 1850 bl. 7 volg.); vooral bl. 64 volg.

Niets is bij de Groningers zoo geliefd, als het vereenzelvigen der begrippen van *openbaring* en *opvoeding*. *Openbaren* heet bij hen *opvoeden*; van daar dat zij niet aarzelen in JESUS het toonbeeld van eenen waren opvoeder te begroeten, gelijk VAN OORDT in zijne *oratio de perfecta institutoris specie in J. C. conspicua*, 1849. *Christelijke openbaring* is de *opvoeding*, welke God aan het menschdom *schenkt* door middel van een persoon, die eerst *Logos* heette, zoolang hij in den hemel leefde, later den naam van JESUS droeg, nadat hij uit de maagd MARIA in *Bethlehem* geboren was. Ik meen zóó den eigenaardigen grondtrek van de *christologie* der Groninger school naar waarheid geteekend en in korte woorden de hoedanigheid van den persoon, dien zij als het middenpunt harer theologie beschouwt, geschetst te hebben. Die persoon is in het Groninger systeem het middenpunt; voorop staat daar de *christologie*. Grooten nadruk legt zij op het *geheel* der verschijning van Gods zoon op aarde, het sterk afkeurende, dat iets van

dat ondeelbaar geheel ten koste van het andere op den voorgrond gesteld wordt, uit oorzaak van eenig gewaand dogmatisch gewigt. Streng heeft zij dlt denkbeeld, of eigenlijk dit haar levensbeginsel, aangekleefd, zoo zelfs dat zij de in *Nederland* bij zeer velen geliefkoosde opvatting van JEZUS' bede in *Gethsemané*, volgens welke onder "*dezen drinkbeker*" verstaan werd de *oogenblikkelijke angst*, dien Hij leed, onvermoeid bestreed en de tegenovergestelde voorstond, die met haar begrip van het niet absoluut-noodzakelijke van JEZUS' sterven naauw zamenhing, en, althans naar mijne overtuiging, door de grammaticale exegese ten volle wordt bevestigd. Het is verre van haar, de *leer* boven het *leven*, de *wonderen* boven de *redenen*, den *dood* boven de *opstanding*, of omgekeerd, te stellen; *de geheele persoon van den CHRISTUS* is het, in wien zij ziet wie God is en hoe de mensch moet zijn. De verlossende kracht van JEZUS CHRISTUS vindt zij in het *geheel* van zijne verschijning op aarde, dus niet alleen in zijne leer of zijn dood, maar in zijn gezonden zijn door den Vader, dus in het geheel van zijn aardsch leven, verbonden met zijn leven in den hemel, gelijk onder anderen L. G. PAREAU (*W. in L.* 1838 bl. 487 volg.) dit ontwikkeld heeft. Ik herhaal hier nog eens: *de persoon van den CHRISTUS* wordt door haar op den voorgrond geplaatst; de *persoon* van JEZUS CHRISTUS, niet de *mensch*, veel min de *God*, maar de *God-mensch*, eigenlijk die persoon, die èn van goddelijke èn van menschelijke natuur is; volgens haar is een *hemeling mensch* geworden, en dat mensch zijn eene inkerkering voor den geest van dien hemeling geweest. Zij deinsde niet terug voor de beschuldiging van docetisme.

Naauwelijks had zij deze opiniën in onderscheidene verhandelingen en bij herhaling uitgesproken, of het bleek allen, die hare overeenstemming of afwijking van de kerkleer gade sloegen, dat zij ook het kerkelijk leerstuk der *voldoening* bestreed als onbijbelsch, onevangeliesch, Gode onwaardig. De aprioristische noodwendigheid van het sterven van JEZUS loochende zij stellig, zelfs met toespeling op het bekende woord uit de gelijkenis: *zij zullen mijn zoon ontzien*, gelijk VAN OORDT deed in zijne leerrede over de gelijkenis der halstarrige wijngaardeniers als opheldering van het lijden des Heeren, naar Luk. XX. 9—19, de 3^e in zijn bundel: *het Kruis van CHRISTUS* (1843); de zonden der menschen hebben dit feit, of, om eens een echt Groningsch woord te bezigen, deze *daadzaak*

veroorzaakt, onder *toelating* van God, wiens liefde tot de zondige wereld en heilige afkeer van de zonde bleek uit die toelating, daar zij, de toelating namelijk, dit uitwerkt, dat de menschen tot inzicht van de zonde kwamen na zulk een misdrijf als den kruisdood van JEZUS volvoerd te hebben, en tot dat inzicht gekomen overtuigd werden van Gods genade, en behoefte leerden gevoelen aan gemeenschap met CHRISTUS, waardoor zij van de heerschappij der zonde konden bevrijd blijven. De oorzaken van JEZUS' dood (*W. in L.* 1840 bl. 108 volg.) liggen dus deels in de *menschen* (die zoo zondig waren); deels in JEZUS' *zelve* (die, uit liefde tot de menschen en gehoorzaamheid aan zijnen Vader, er zich niet aan onttrok dat men hem doodde, maar het toeliet); deels in *God* (wiens alwetendheid, almacht en alwijsheid zich in den dood geopenbaard heeft). Zegt de Schrift — dus beweerde HOFSTEDÉ DE GROOT (1843 bl. 739, en vooral in zijne uitlegkundige opmerkingen over het *willen, moeten en betamen omtrent den dood onzes Heeren in het N. V. voorkomende; W. in L.* 1846 bl. 257 volg.) — dat JEZUS den dood *moest* ondergaan, dit moeten was een *behooren*, een *zedelijk moeten*, niet iets noodwendigs in God of in Gods plan ter zaliging van het menschdom.

De quintessens der beschouwingen over de oorzaken van JEZUS' dood, die door HOFSTEDÉ DE GROOT t. a. p., door VAN OORDT in diens reeds aangehaald *achtal leerredenen over het kruis van CHRISTUS*, en door H. HULSERS in het *specimen quo JESU de morte sua effata colliguntur atque exponuntur* (1839) geleverd worden, kunnen wij zamenvatten in de door den eerstgenoemde afgelegde verklaring op bl. 181 der meer gezegde *Toespraak*: “het sterven van JEZUS is ons, gelijk de “lijdensgeschiedenis zelve ons toont en het N. Verbond dit “volkomen juist uitspreekt, (Hand. II. 23, 24) eene zaak door “de *menschen gedaan*, door JEZUS *geleden* en door *God toege-* “*laten* en, vooral in verband met de daarop gevolgde opstan- “ding, door God ter behoudenis en zaliging der wereld *be-* “*schikt*. In het licht der latere geschiedenis vooral is ons dus “deze dood des Heeren eene *openbaring* van Gods liefde, van “JEZUS volmaaktheid en van der menschen zonde, en wel “eene openbaring van dit alles, welke de menschen voor “hunne boosheid doet schrikken, JEZUS grootheid leert bewon- “deren en Gods liefde gelooven, zoodat dit sterven en her- “leven van Gods zoon aan de wereld eenen *schok* geeft en

“haar eene *opleiding* wordt, waardoor zij langzamerhand meer “sterft voor het zinnelijke, aardsche leven en opstaat voor het “geestelijke, hemelsche leven.” Alzoo leerde de Groninger school, dat de dood van JEZUS, slechts betrekkelijk noodzakelijk, door God toegelaten was als het middel, om zijne vergevende liefde te openbaren, eene liefde, die niet verworven behoefde te worden, maar reeds aanwezig was; dat de dood van JEZUS den aard der zonde openbaart en veroordeelt en daardoor Gods heiligheid in het licht stelt, niet zóó echter, dat JEZUS in onze plaats gestraft geworden is, daar er nergens in het N. T. plaats is voor het leerstuk eener eigenlijke toerekening der verdiensten van CHRISTUS.

Toelating Gods! Welke onwijsgheerige gedachte — dat ik dit in het voorbijgaan opmerke — ligt in die woorden! Hoe juist heeft reeds SCHLEIERMACHER, blijkens zijnen brief aan K. H. SACK (*Theol. Stud. u. Krit.* 1848, IVes *Heft*), de opmerking gemaakt, dat het begrip van toelating een bloot negatief begrip is, waarvoor slechts plaats op een gebied kan zijn, hetwelk voor de wederkeerige, evenredige werking van twee krachten ruimte heeft; wordt het werken van God zóó beschouwd, dan moet men tot manicheïsme komen, daar het manicheïsme een kracht aanneemt, die tegenover God staat, werkt en hare plaats verdedigt. Moeijelijk kan men begrijpen, dat DE GROOT op rekening van PAULUS deze denkbeelden brengt (*W. in L.* 1846 bl. 277 volg.): “God heeft zijnen zoon overgegeven als een kostbaar pand, dat hij noode miste; kon “het van wege der menschen zonde niet anders, zoo wilde “de Vader zijn zoon ook tot in den dood overgeven; enz.” Zóó werd PAULUS geïnterpreteerd, de apostel die te *Groningen* bij voorkeur de *verlichte* genoemd werd; PAULUS, die van zulk een *toelaten*, zulk een *noode missen* even weinig iets geweten heeft, als de apostel JOHANNES van den hem toegedichten *hemeling*.

Tegen tweeërlei voorstelling kante de verzoenings-theorie der Groninger school zich aan: I. tegen de oud-kerkelijke; II. tegen het denkbeeld van hen, die dit leerstuk tot de mysteriën en dus als een *tremendum quid* beschouwden. De laatsten waren door *Groningen* terecht gewezen in de dissertatie van J. BOELES: *de Mysteriis in religione Christiana* (1843), waarin de N. Testamentische notie van *mysterium* van het wanbegrip in het kerkelijk spraakgebruik aan dat woord gehecht gezuiverd en alzoo medegewerkt werd, om een der meest

geliefkoosde stellingen der godgeleerden, dat het verband tusschen JEZUS' dood en de verzoening der zonden geloofd maar niet begrepen kan worden, omver te stooten. Tegen de eerstgenoemde tegenstanders leverde een harer leerlingen, A. RUTGERS VAN DER LOEFF meer dan ééne verhandeling (*W. in L.* 1839, bl. 87 en volg. en 229 volg., 1841 bl. 126 volg., 1843 bl. 277 volg. en 465 volg.), waarin hij het inzicht der school in het leerstuk der verzoening met een juister *offer*-begrip in verband bragt. De nieuwe denkbeelden van BÄHR (*Symbolik des Mos. Cultus*) aangaande de symbolische kracht van het offer dienden bij uitnemendheid, om de inzichten der school te regtvaardigen. Het was juist gezien, toen zij in eerstgenoemde verhandeling op het feit wees, dat de opvatting van het Mozaïsche zoenoffer, die gevonden wordt in den brief aan de Hebreërs, hoezeer ze ook afweek van de in het O. T. voorkomende, bij deze onderzoekingen ten grondslag liggen moest; zoo toch had ze vrijheid, om de uiteenlopende, en mijns achtens niet wel vereenigbare voorstellingen van het offer-idee in de boeken des O. V. buiten aanmerking te laten. Na dit betoog was het niet meer twijfelachtig, of er konden schriftuurplaatsen bijgebracht worden ter ondersteuning van het gevoelen der school, dat het offer geen eigenlijk-satisfactorische plaats innam; doch het kon haar niet gelukken op goede gronden te bewijzen, dat hare tegenstanders zonder regt op andere schriftuurplaatsen zich beriepen, waarin een tegenovergesteld denkbeeld uitgesproken is. Laat mij zeggen, wat mij ten aanzien van dit punt op het hart ligt: juiste denkbeelden van de Joodsche offer-theorie, zulke heldere voorstellingen namelijk, die een geheel uitmaken, waarvan alle onderdeelen volkomen sluiten, zijn uit de Heilige Schrift niet te putten; de oorspronkelijke *ritualia* en hunne symboliek moesten wij grootendeels opdelven uit schriften, vervaardigd in een tijd, die van MOZES' dagen tamelijk ver verwijderd was; het Mozaïsme leeren wij immers niet dan gebrekkig kennen uit de kanonische boeken, kort vóór of in de Babyljonische ballingschap opgesteld; elke poging moet mislukken, omdat wij geene genoegzame kennis hebben van het verschil tusschen de instelling, gelijk die *oorspronkelijk*, en gelijk die *later geworden* was. Leg, om er u van te overtuigen, hoe ondoenlijk het is tot gewenschte eenheid te komen, naast de genoemde verhandelingen van RUTGERS VAN DER LOEFF en van VAN OORDT (*een woord over verzoening der zonden volgens het O. T.*,

W. in L. 1846, bl. 507 volg.) de verhandelingen van I. J. DOEDES in de *Jbb. voor Wet. Theol.* III. bl. 3 volg. en bl. 297 volg., waarin grootendeels KURTZ: *das Mos. Opfer*, gevolgd wordt, en de tegen laatstgenoemde gerigte van G. A. MIDDELBURG (t. a. p. deel IV. bl. 18 volg.), en gij vindt afdoende bewijzen voor onze overtuiging, dat een helder en volledig begrip van het Joodsche offer niet te verkrijgen is. Maar al ware het te verkrijgen, en al kwam er een einde aan den strijd, die nog altijd gevoerd wordt over de eigenlijke betekenis van handelingen als de *uitstorting des bloeds*: wij bleven steeds in gevaar, om het *tertium comparationis* te miskennen, gelijk dit doorgaans miskend wordt, wanneer JEZUS CHRISTUS niet *vergeleken* wordt met den *Hoogepriester*, *het Lam Gods*, enz. maar als zoodanig *voorgesteld*.

Veiliger weg betrad de Groninger school, toen zij het begrip van *plaatsbekleeding* onderzocht. De vlugge pen van RUTGERS VAN DER LOEFF leverde in het tijdschrift (jaargang 1844, bl. 283 volg.) een onderzoek: *in welken zin in het N. V. van een plaatsbekleedend lijden en sterven van CHRISTUS gesproken wordt?* Hij bestreed de symbolische en juridische, dus ouderkerkelijke voorstelling, en gaf de Evangelische, met name de Paulinische. De historische, bij PAULUS ontwikkelde, analogie van ADAM en CHRISTUS en beider verhouding tot het mensdom legde hij ten grondslag van zijn betoog, dat de in het *geloof* gegronde betrekking tusschen CHRISTUS en de zijnen veroorzaakt, dat de geloovigen door God beschouwd worden als zijnde in de gemeenschap zijns Zoons, wiens zelfverloochenende en zelfopofferende liefde Hem doet deel nemen aan der menschen staat, roeping en lot, en hun alles geeft, wat Hij zelf is, bezit, verkrijgt en geniet. Het plaats-bekleedende van JEZUS, in dien zin verstaan, heeft alzoo betrekking alles behalve alleen op zijn lijden en sterven, maar evenzeer op zijn leven en opstanding, zijn verkeer met God op de aarde en zijn verheerlijkt zijn in den hemel. Dit denkbeeld werd, volgens onderscheidene plaatsen uit de Schriften van PAULUS vooral, door de Groninger school het *eerst* in ons vaderland zóó voorgedragen, dat zelfs hare tegenstanders op dogmatiesch gebied, b. v. DOEDES, de waarde van deze zienswijze onbekrompen huldigden (*Jbb. voor Wet. Th.* III. bl. 300 volg.), en een leerling der Leidsche school, L. W. E. RAUWHOFF, op den grondslag eener dergelijke verbindtenis tusschen den Heer en zijne geloovigen, de leer der regtvaardiging ont-

wikkelde in zijne *Disquisitio de loco Paulino, qui est de Δικαιώσει* (L. B. 1852).

Gevoelde de Groninger school zelve, dat zij vooral ten opzichte van het leerstuk der *verzoening* van het overgeleverde afweek, zij wijdde te ijveriger zoo vele opstellen in haar tijdschrift aan dit onderwerp en liet ook bepaaldelijk onderzoek doen naar de N. Testam. begrippen van *vergeving* en *verlossing*. Doch laat mij het gulweg bekennen — *woordverklaring* was hare sterke zijde niet. Had zij ons eens een exegetische ontwikkeling van de woorden ἀφεσις en ἀπολύτρωσις geschonken, zij zou ons verder gebragt hebben, dan zij gedaan heeft, toen zij door de pen van J. SONIUS SWAAGMAN (*W. in L.* 1852 bl. 699 volg.) liet aanwijzen: *hoe wij God gezind vinden omtrent de vergeving der zonden*. Maar in woordverklaring zocht zij hare kracht niet, als had zij geen oog voor de waarheid, dat er van geen dogmatiesch opbouwen spraak kan zijn, zoo er niet een vaste exegetische grondslag gelegd is.

Onzen uitstap op dit gedeelte van het wijde veld, door de Groninger school bearbeid, kunnen wij niet voor geëindigd houden, zonder haar *zonde*-begrip in oogenschouw genomen te hebben. HOFSTEDE DE GROOT heeft in het tijdschrift, jaargang 1855 III, aan dit leerstuk een breed onderzoek gewijd, dat in enkele punten nog nader toegelicht is door zijne verhandeling over *vrijheid van wil en vrijheid van handeling* (1858, bl. 9 verv.). Beide stukken komen overeen in het bepalen van de *natuur* der zonde, als *afwijking van God*; van haren *oorsprong* als gelegen in de overheerschende *zinnelijkheid* en *zelfzucht*. Men heeft de school reeds bij haar ontstaan beschuldigd van de zonde niet diep genoeg, niet zuiver Augustiniaansch op te vatten; zij werd verdacht van Pelagianisme; ik voor mij hecht niet veel aan deze blaam, want ik vrees, dat men, kiezende tusschen AUGUSTINUS en PELAGIUS, al ligt deel gaat nemen aan de eenzijdigheid, met welke laatstgenoemde doorgaans veroordeeld is. Haar *zonde*-leer lijdt aan hetzelfde euvel, waaraan die der theologie in het algemeen op dit punt lijdt: den *vorm*, waarin de zonde zich openbaart, dus *het zondigen*, verwacht zij met haar *wezen*. Ik geloof niet, dat wij eene schrede vorderen met de zonde te bestempelen als *zelfzucht* of *overheerschende zinnelijkheid*; zonde is een *zijn*, het zondigen een *doen*. Uit het *doen* besluiten wij tot het *zijn*; de Groninger school moge zoo veel verschil maken als zij wil tusschen *zonde* en *zonden*, en ons leeren, dat wij van

de eerste *gereinigt* worden, terwijl van de laatste ons *vergeving* geschonken wordt; zoo lang zij niet de *zonde* in betrekking plaatst tot God en haar theologiesch en teleologiesch beschouwt, zal zij niet veel verder komen, al neemt zij ook van AUGUSTINUS de donkere verwen over, waarmede hij *zijn* zondig leven en alzo de zonde geteekend heeft. Mij is — dat ik het in 't voorbijgaan zegge — *zonde* het zijn des menschen, die nog in den staat van tweespalt, van nog niet tot volkomenheid geworden eenswillendheid met God verkeert, en alzo nog niet tot geheel spontane eenheid met God gekomen is; die nog weêrstand poogt te bieden aan de leiding Gods, 't zij dat die tegenstand in daden zich openbaart (in het zondigen), 't zij dat die tegenstand besloten blijft binnen het gebied des zielelevens (ongeloof, onvrede). Tot dergelijk begrip leidt eene empirische beschouwing van de zonde. Wat overigens de Groninger school ten aanzien van dit leerstuk gedaan heeft bij hare beschouwing van het lijden des Heeren, zij haar tot hooge eer aangerekend; zij, zij het eerst heeft ons het kruis van CHRISTUS helder en eenvoudig voorgesteld als het middel waardoor de zonde geopenbaard wordt, gelijk zij tevens voortreffelijk heeft aangewezen, dat' de openbaring der zonde altijd tegelijk hare veroordeeling is.

Het is geene toevaligheid, dat een vraagstuk, 't welk te *Groningen* eerst was besproken, te *Leiden* exegetiesch goed en grondig behandeld werd. Nergens betoonde de Groninger school zich zwakker dan op het veld der grammatische uitlegkunde en der kritiek. Den hoogleeraar DE GROOT is het reeds dikwerf gezegd, dat zijne denkbeelden aangaande de beteekenis van *δὲ* enz. in het N. V. volstrekt geen steun vinden; dat zijne opmerkingen over het *spreken met nieuwe tongen* (*W. in L.* 1846 bl. 99 en volg.), en in het bijzonder de bestrijding der Tubingsche school, gelijk zij in het tijdschrift gewaagd is door mannen, die — is het mogelijk? — luide verkondigden, dat “de Tubingsche school, met al hare stoute “orakelspreuken, hun geenerlei bezorgdheid ingeboezemd had,” geen wezenlijk of blijvend nut aan de wetenschap geleverd hebben. Men behoeft zich slechts te herinneren, dat VAN OORDT (*W. in L.* 1848) en HOFSTEDÉ DE GROOT in (1849) zonder aarzelen de gelijkvormigheid van den PAULUS der *Brieven* en dien der *Handelingen* uitspraken. Dadelijk bij het opkomen der Tubingsche school werd deze in *Groningen* als een niet zoo heel veel beteekenend verschijnsel aangeduid, en ver-

zuimde men daar, om tot de isagogische vraagstukken in te dringen. Zoo mijn geheugen niet faalt, meen ik te mogen verzekeren, dat zelfs nimmer een van de leerlingen dier school — en daar zijn er, door wie de Doctorstitel met eere behaald is — een isagogiesch of kritiesch onderwerp in eene doctorale dissertatie heeft behandeld. Dit is geene toevalligheid, maar moet wel het gevolg zijn van den gang, dien het onderwijs daar nam, een gang, die niet gerekend kon worden bijzonder geschikt te zijn, om liefde voor dergelijke onderwerpen op te wekken.

Doch het is volstrekt noodig, dat wij de *Bijbelbeschouwing* der Groninger school opzettelijk in het licht stellen.

Hoe zonderling klinkt het, als HOFSTEDE DE GROOT, in de meergenoemde *Toespraak* (bl. 59), het eerste bewijs voor de stelling, dat de bijbel hoog bij de Groningers aangeschreven staat, aldus voordraagt: “dit blijkt het meest uit onze *dad*en, “daar wij allen, ’t zij als leden, ’t zij ook als bestuurders en “voorgangers, ijverig deelnemen aan de werkzaamheden van “het Nederlandsch bijbelgenootschap, en bijbelverspreiding, “bijbellezingen en bijbeloefening met alle krachten onder alle “standen zoeken te bevorderen.”

Dat zij evenmin de oude inspiratie-leer, als de half-supra-naturalistische, die later in ons Vaderland in zwang kwam, kon voorstaan, werd terstond door hare tegenstanders goed doorzien. Zij zelve openbaarde hare zienswijze op dit punt minder positief, hoewel die overigens wel op te maken was uit hetgeen zij door de pen van L. SCHUKKING (*W. in L.* 1843, bl. 51 volg.) *over de taal en zegswijze des Bijbels, als bijzonder geschikt ter mededeeling van Gods openbaring aan de menschen* betoogd heeft.

Is zij de eerste geweest, die het verschil van *bijbel* en *Gods woord* hier te lande in openbare geschriften op den voorgrond geplaatst, en een einde gemaakt heeft aan de schromelijke verwarring van het O. en N. Verbond, zoodat zij werkelijk, om met HOFSTEDE DE GROOT te spreken, den sprong uit het Oude in het Nieuwe Testament gedaan heeft, jammer voorwaar, dat hare bewijsvoering soms weinig gelukkig was. Inzonderheid moet dit gelden van het historiesch bewijs, dat HOFSTEDE DE GROOT poogde te leveren, toen hij (*W. in L.* 1840, bl. 677 volg.) *geschiedkundige nasporingen* gaf, die het antwoord zouden behelzen op de vraag: *of de Kerkhervorming in de zestiende eeuw van het vrije bijbel-onderzoek of van het*

vrije onderzoek des Evangelies uitgegaan is? Het was al te duidelijk, dat hij eene onderscheiding van latere tijden aan een vroegere eeuw toekende. Maar al gelukte het hem niet, het verlangde bewijs te leveren, omdat de zaak zelve niet te bewijzen was; dat er een einde kwam aan het gedachtenloos dooreen mengen van de boeken des O. en N. Verbonds, *Groningen* bewerkte het, en wel omdat *Groningen*, eenigzins naar het woord van LUTHER, alleen die Bijbelschriften hoogachtte, welke van JEZUS getuigden of regtstreeks tot JEZUS leidden. Datzelfde principe deed deze school met zooveel consequentie, vooral in later jaren, op de persoonlijkheid der auteurs des N. T. letten, en evenzeer in ons Vaderland het voorbeeld geven van eene behandeling der leerstellige waarheden, niet naar den inhoud der boeken des N. T., maar naar het onderwijs van PETRUS, JOHANNES, PAULUS, JACOBUS, enz. Het gezag van die mannen berust op hun karakter en leven, hunne vorming door CHRISTUS, hun vromen wandel, de vernieuwing van hunnen inwendigen mensch of de subjective werking van Gods en CHRISTUS' geest in hen, zoo leerde s. COOLHAAS VAN DER WOUDE (*W. in L.* 1844, bl. 483 volg.), die vroeger *W. in L.* 1841, bl. 457 volg.) de oorzaken der verandering en omkeering na den Pinksterdag in de Apostelen zichtbaar, gevonden had niet in bovennatuurlijke en onmiddellijke werkingen, maar in de vormende kracht van het verkeer met JEZUS, van het beleven en doorleven zijner lotgevallen.

In deze verhandeling werd het denkbeeld van *feilloosheid* uitvoerig voorgedragen; men verstond er door eene *a posteriori* bewezen onfeilbaarheid der Apostelen, welke opvatting, door L. S. P. MEYBOOM in zijne beoordeeling van den *brief van Dr. DOEDES aan prof. HOFSTEDE DE GROOT, over de Groninger school in haren strijd*, 1851, geplaatst in de *Gids* 1852 bl. 148 en volg. vooral bl. 160 en volg. gehandhaafd, inzonderheid oorzaak geworden is, dat de school bij de gemeente in verdenking gebracht werd, omdat men het waarschuwend woord, dat zij tegen apostelvergoding gesproken had, zeer verkeerd opvatte. Al trad zij niet in een historiesch of kritiesch onderzoek naar hetgeen Hand. II. 1—4 verhaald wordt (wat inderdaad een bepaald gebrek was), het bleek duidelijk, dat zij het denkbeeld, als of *de Apostelen* op dien Pinksterdag, onmiddellijk en bovennatuurlijk, met den Heiligen Geest vervuld waren, gansch en al verwierp. Zij hechtte zooveel waarde aan dit resultaat, dat zij met eenig misnoegen — althans

VAN OORDT, in wiens afkeurend oordeel ook door VAN HENGEL gedeeld werd bepaaldelijk om bezwaren van zuiver exegetischen aard — kennis nam van het betoog, dat NIERMEYER in de *Bijdr. tot bev. van bñb. uitlegk.* V. bl. 1 volg. liet plaatsen over het in Hand. II. 4 verhaalde; want zij kon er zich maar niet in vinden, dat LUKAS in zijn verhaal eene bevoorregting der apostelen boven de overige geloovigen van dien tijd zou geleerd hebben; iets, wat naar hare meening zeer zeker de weg tot apostelvergoding was.

Sprak zij vaak tegen bijbel- en apostelvergoding, ja, scheen het in veler oog dat zij de eer der leerlingen te na kwam, den verheerlijkten Meester verhief zij hoog. Haar lievelingsdenkbeeld van CHRISTUS-regeering getuigt het. Onderzoekingen over de *Koninklijke waardigheid* van JESUS CHRISTUS, wij zagen het vroeger, waren van meer dan ééne hand in onze godgeleerde letterkunde verbreid. Hadden zij weinig afdoende resultaten opgeleverd, omdat men doorgaans ook hier *vorm* en *wezen* niet goed onderscheidde: de Groninger school beweerde, “in hare kerkgeschiedenis eene groote gedachte, welke nog “zeldzaam werd uitgesproken en welligt nog nooit wettenschappelijk werd doorgevoerd, op den voorgrond te stellen, “te weten dat de kerkgeschiedenis voor den evangeliedienaar “en de gemeente moet zijn het verhaal van de doorgaande “openbaring en opleiding van God en J. C. en van de wijze, “waarop de menschen die zich al of niet ten nutte hebben “gemaakt” (*Toespraak* bl. 67). In hare *Encyc. Th. Ch.* had zij dat denkbeeld korter dus uitgedrukt (pag. 8. Ed. 3^{ae}): *neque ante octodecim saecula modo inter homines vixit J. C. sed etiam nunc in iis vivere pergít; duidelijker t. a. p. pag. 73: nempe uti J. C. in Euangeliis cernitur, corpore etiam praesens, Ecclesiae fundamentum jaciens; ita in Ecclesiae historia sese patefacit spiritu in Ecclesia ut ipsius corpore vivens eamque regens et perficiens. Quare ut totam in nobis recipiamus JESU vitam, hanc ex Ecclesiae quoque historia nosse debemus.* Een harer leerlingen, A. DIEMONT, trachtte het Groninger denkbeeld: JESUS *de Stichter der kerk* in eene academische dissertatie te verdedigen. L. SCHUKKING gaf in *W. in L.* 1843, 1844, 1846, verhandelingen over de CHRISTUS-regeering, die, door de school zelve hoogelijk geprezen en vaak aangehaald, voor hen, die niet tot haar behoorden, de zaak volstrekt niet duidelijk maakten, omdat zij het fundamenteel begrip van CHRISTUS-regeering nergens ontwikkelden; de Groninger school

ging hier uit van de voor haar Ariaansch standpunt noodzakelijke praemisse, die SCHUKKING ook rondweg uitsprak (t. a. p. 1844, bl. 744), dat het aardsche leven van JEZUS niet was en ook niet wezen kon de geheele, volle openbaring van 's Heilands heerlijkheid. Lijnregt, gij ziet het, loopt dit in tegen het Johanneische begrip van de heerlijkheid van het leven des vleesch geworden Woords. Evenmin wist de Groninger school de grenzen aan te wijzen van het eigenlijk gebied dier CHRISTUS-regeering; zij bleef het antwoord schuldig op de vraag: wat tot de *kerk*, tot het domein van den Zoon, wat tot het eigenlijke *wereld*bestuur, het domein des Vaders, behoorde? Beweert SCHUKKING, dat de toebrenging van CONSTANTIJN, AUGUSTINUS, enz. tot de kerk, voor eene openbaring van de heerlijkheid van Gods zoon moet gehouden worden (bl. 771), eene heerlijkheid, door de uitbreiding en ontwikkeling der kerk in het licht gesteld; wij mogen vragen of in het N. T. de uitbreiding der gemeente niet doorgaans aan God wordt toegeschreven? En het betoog, door denzelfden auteur geleverd (1847 bl. 278 vlgg.), waarin *de Christus-regering beschouwd* werd als eene openbaring van Gods voorzienigheid, schijnt ons door zijne onduidelijkheid genoegzaam regt te geven tot de vraag, of het denkbeeld van *Christus-regering* wel door de Groninger godgeleerden eerst met gewenschte klaarheid ontwikkeld is? Maar wij zouden, zoo vragende, ophouden historie-schrijvers te zijn. Wij leerden de beginselen en resultaten der Groninger school kennen; laat ons zien: *hoe die school bestreden werd?* laat ons vragen: *waardoor zij staande gebleven is tot op dezen dag?*

Nauwelijks was zij in het leven getreden, of het regt van bestaan werd haar betwist, allereerst in het tijdschrift dat tot de beoefening der godgeleerdheid bijdragen leverde. In gemeld tijdschrift (*Godg. Bijd.* 1835, bl. 136) verklaarde de recensent der *Ch. Betrachtingen*, dat de geuite denkbeelden te huis behoorden in SCHLEIERMACHER's school (hetgeen toenmaals eene vreeselijke blaam was) en door niemand aangenomen konden worden, die niet hield van kunstelen met de Schrift, maar den koninklijken weg der interpretatie door VAN VOORST, ABRESCH en MUNTINGHE bewandeld, betrad (bl. 133). Ergerlijk moest zulk eene kritiek den Groningers zijn. SCHLEIERMACHER's naam gold toen nog niet voor hetgeen hij gelden moest; en MUNTINGHE werd door hen als leermeester geroomd.

Rusteloos is de polemiek der *Godgeleerde Bijdragen* jaren

lang voortgezet, vaak met weinig talent en daardoor met weinig kracht. Gemakkelijk viel het, zwakke plaats en in het stelsel der school aan te wijzen, maar moeilijker scheen het, haar te doen deelen in de vaak uitgesproken overtuiging, dat haar exegetische grondslag niet stevig was. Sprak J. B. H. TAATS in 1842 een scherp woord tegen hare verzoeningsleer, AZONIUS (H. UDEN MASMAN heeft zelf erkend onder dien pseudonym zich verscholen te hebben) beantwoordde dien aanval, terwijl L. S. P. MEYBOOM, zoowel in *de Gids* als in afzonderlijke brochures, de verdediging der school op zich nam tegen de bezwaren, door I. J. DOEDES ingebracht in zijne *drie brieven over de onfeilbaarheid der Apostelen, de Godheid van den Zoon Gods en de uitdelging der schuld door het bloed des kruises* (1852). Waardig trad VAN DER HOEVEN Jr. tegen haar op in zijne meergenoemde recensie in het tijdschrift *de Gids*, terwijl tien jaren na dezen J. VAN GILSE in dat zelfde tijdschrift ter bestrijding dier school zich hooren liet. Beide laatstgenoemden mogen met eere vermeld worden; VAN GILSE beweerde, dat haar wijsgeerig dogmatiesch beginsel streed met zijne dogmatische overtuiging aangaande het gezag der Apostelen (die later, blijkens volgende opstellen in *de Gids*, vrij wat gewijzigd is), en toonde zonneklaar aan, hoeveel er aan hare methode en de grondigheid van haar onderzoek ontbrak; vooral verdient zijne scherppzinnige aanmerking behartiging (*de Gids* 1856 I. bl. 329): “dat de dogmatiek der Groninger school, “bij al hare eigenaardigheid en oorspronkelijkheid, staat onder “de heerschappij der dogmatische traditie.” Hierin kwamen zij beiden overeen, dat volgens hen het grond-denkbeeld der school hoogst eenzijdig voorgedragen en het geheele begrip van openbaring in dat van opvoeding of opleiding opgelost werd. De genoemde beoordeelingen behooren niet tot hetgeen reeds vergeten is, en zullen gewis langer in gedachtenis blijven, dan hetgeen door DA COSTA, in de *Stemmen en beschouwingen* (II. 177 volg.), *Nederl. stemmen* (II. 77), *Rekenschap van gevoelens* (bl. 17 volg.), *eenige opmerkingen omtrent het onderscheidend karakter*, enz. tegen de school aangevoerd is, en door adressen van hare tegenstanders bij de synode beproefd, gelukkig vruchteloos beproefd is.

Vatten wij de voornaamste bezwaren, welke wij tegen haar hebben, in enkele hoofdpunten zamen! Men beschuldigde haar dat zij I. vijandig stond tegenover elk confessioneel standpunt. Hare *confessiophobie* ging zelfs zóó ver, dat zij, door

de pen van PAREAU, SCHOLTEN's *leer der Hervormde Kerk* be-
 streed met de bewering: dat men in de Hervormde kerk niet
 moest uitgaan van de kerkelijke leer, bijzonder die van Gods
 souvereiniteit, maar van de christelijke prediking vooral van
 Gods genade (*W. in L.* 1851 IV.). Nog verwonder ik mij
 over de illusie, welke de auteur zich maakte; ik vraag toch,
 of eene Christelijke prediking, met name die van Gods ge-
 nade, ooit geschieden kan ten zij in bepaalde theologische
 formules, hoedanige dan ook? en of niet de auteur zelf zijn
 stelsel zet tegenover dat van SCHOLTEN, of van elk ander, die
 van hem verschilt? II. *Zij heeft niet genoeg gelet op het ver-
 schil tusschen Bijbelsche theologie en Christelijke dogmatiek.* In
 hare geschriften heeft het begrip *gezag der apostelen* plaats
 gemaakt voor het begrip *waarde der apostolische schriften*,
 maar de hoedanigheid van die waarde is niet bepaald gewor-
 den; of met andere woorden, zij heeft niet geantwoord op de
 vraag: Welke verhouding zij aanneemt tusschen hare denk-
 beelden en die van PETRUS, PAULUS enz.? Misschien meent
 men, dat ik vergeet, hoe zij meer dan eens het leerbegrip
 van PAULUS heeft onderzocht en uiteengezet; ik misken dat
 niet; maar dit beweer ik, dat zij dan niet scherp gescheiden
 heeft tusschen de theologische denkbeelden van die mannen,
 en die welke zij zelve belijdt, zoodat het vaak nog al den
 schijn heeft, alsof het Groninger systeem inderdaad reeds door
 PETRUS en PAULUS geleerd werd, om er niet nog eens over te
 klagen, dat zij nu en dan HINLÓPEN, EGELING, enz. als bond-
 genooten opriep. III. *Haar uitgangspunt is eenzijdig, wille-
 keurig, onbepaald.* Een Christelijk godsdienststelsel moet van
 eenig punt uitgaan, dat overal aanhechting vinden kan; ge-
 lijk de Christelijke godsdienst zelve, bestemd om algemeen
 te worden, bij alle natiën een aanknooppunt vinden moet.
 Dat uitgangspunt kan geen ander zijn, dan of de notie van
God of die van het subject, *de mensch*; het CHRISTUS-begrip
 kan het nooit zijn, daar dit kennis van CHRISTUS veronder-
 stelt; en kennis van CHRISTUS niet iets oorspronkelijks in den
 mensch is, zoo als Godskennis of menschkennis. Zet of de
theologia of de *anthropologia* voorop; de laatste het liefst, dit
 is het meest rationeel; maar begin niet met de *christologia*,
 of erken, dat gij niet begint met — het begin. IV. *Haar
 CHRISTUS-beeld is door en door docetiesch.* De CHRISTUS der Gro-
 ningers is evenmin ten volle God, als ten volle mensch. In
 de eindigheid van zijn leven op aarde spiegelt zich, naar de

overtuiging dier school, het oneindige van het Goddelijk wezen af; zoo zie ik in CHRISTUS, wie God is, tevens zie ik in CHRISTUS, wie de mensch moet zijn. Maar in CHRISTUS kan nooit het Goddelijke en menschelijke anders dan mecha- nisch vereenigd worden; Hij was een Goddelijk persoon vóór zijne menschwording; volmaakt reeds eer Hij op aarde kwam; heengaande van hier legde Hij die menschheid af; zoodat noch het *mensch worden van God* der oudere theologie, noch het *God worden des menschen* van de nieuwe theologie, bij de Groningers plaats kan hebben. In het Groninger stelsel staat de CHRISTUS niet zoo zeer boven, als wel buiten de mensch- heid. V. *Haar Godsbegrip is onvolledig*. Zeer teregt is opge- merkt, dat de *locus de Deo* het minst afgewerkte deel in hare handboeken is; de creatie is er vlugtig behandeld; dit ver- klaart zich daaruit, dat zij hier met hare christologie in het naauw geraakte, daar zij de logos-idee niet historiesch ont- wikkelde, en dus die creatie moeilijk met des logos bestaan wist te verbinden. De begrippen van *almagt* en *alwetendheid* wilde zij beperken, en dit moest zij wel doen, omdat zij altijd tegen het maken der uiterste consequentie opgezien heeft. Die zelfbeperking Gods, zoo geliefkoosd bij de Groningers, ver- toont de schaduwzijde van het systeem in al hare breedte. Hoe het mogelijk is, dat DA COSTA mannen, die van de zelf- beperking Gods spreken, van pantheïsme beschuldigen kan, is en blijft mij een raadsel. Ik zou integendeel denzulken verwijten, dat zij een grof anthropomorphisme op God over- brengen. Dat zij dit gebrek verdedigde met het voorbeeld van de Schrift (zie PAREAU *W. in L.* 1851 IV. bl. 761), is verkeerd van haar gezien: de Schrift is wel de grondslag van een godgeleerd stelsel, maar zelve geen afgerond systeem. Doch om verder van andere bedenkingen te zwijgen: VI. hoe vreemd het klinken moge: *de ontwikkeling van Gods openba- ring onder Israel heeft zij niet gewaardeerd*. Dat JESUS Jood geweest is, komt in haar systeem niet uit. De hemeling heeft van zijn volk niets genoten; niet het ouderlijk huis, niet de vrome kring van Israëel was de plaats zijner wezen- lijke oefening en vorming — de hemel was het. Geen oog heeft zij gehad voor Israëls leiding, waardoor het volk ge- vormd is, waaruit de CHRISTUS te voorschijn trad. Hoeveel zij ook opgeeft van Gods openbaring in den ouden dag — zij heeft nergens aangewezen, dat de reeks dier openbaringen eindelijk den CHRISTUS moest voortbrengen als een noodza-

kelijk product van Israëls verkiezing door God. Doch al die fouten laten zich verklaren — niet verontschuldigen — door onze laatste bedenking: VII. *Hare theologie mist wijsgeerige methode.* Dat klinkt wel wat hard, doch het is daarom niet onwaar. Ik kan mij beroepen op hetgeen, waarover zij zoo vaak heeft geklaagd, dat zij namelijk door geleerden steeds misverstaan werd. De schuld van dit misverstand vind ik in het gebrek van bepaaldheid in begrippen en in het spelen met theologische termen; het spruit mede voort uit de wijze van mededeeling en verbreiding harer gevoelens, die zij verkozen heeft — populaire vormen en geschriften, omslagtige vertoogen en bundels predikatiën. In talloos vele opstellen van het tijdschrift heerscht eene wijldloopigheid, die afmat, ja verveelt; en dat rusteloos citeeren van malkanders vertoogen verklaart wel eenigzins, hoe de tegenstanders der Groninger school op hare voorstanders durfden wijzen als op eene *société d'admiration mutuelle*. Dat zij het korte, puntige, scherpgeteekende vermeden heeft, is geenszins toevallig: het is het noodwendig gevolg van hare methode.

In weerwil van al die aanmerkingen en aanvallen, staat die school nog, bloeit zij nog, geniet zij nog achting. Gode zij dank! Dat zeg ik van heeler harte; ik acht haar, al behoor ik niet tot haar; ik weet hoeveel goeds zij gedaan heeft en doet, al heb ik het oog niet gesloten voor hare gebreken. Maar zij heeft zóó uitstekende verdiensten, dat haar voortdurend bestaan ons niet bevreemden kan.

“Zij is eene echt-Nederlandsche, eene geheel oorspronkelijke “rigting!” Zoo roepen hare voorstanders uit. Maar ik zeg dit niet: ik ben wel zeer nationaal, maar toch niet zóó nationaal, dat ik het Nederlandsche vinden zou, waar het niet is. Een vrome, op het praktiesch leven gerigte zin wordt door *Groningen* zelf als het echte kenmerk der Nederlandsche godgeleerdheid en godgeleerden geroemd, en niet zonder veel nadruk op WESSEL GANSVOORT en diens geestverwanten, als op de waardige representanten dier bij uitnemendheid Nederlandsche rigting, geweest. Doch ik voor mij moet bekennen, dit zoogenoemde Nederlandsche voor niets anders te houden dan voor het kenmerkende van elke ware christelijke rigting, hetwelk ik niet alleen in ons vaderland, maar evenzeer daar buiten, bij de talloos vele afdeelingen der ééne christelijke kerk aantref. Dit echter daargelaten; ik acht die school, Nederlandsch of niet Nederlandsch, oorspronkelijk of niet oor-

spronkelijk, SCHLEIERMACHERiaansch of niet SCHLEIERMACHERiaansch; zij heeft een einde gemaakt aan de alleen-heersching van het zwevende en onbepaalde; zij heeft een dogmatisch beginsel en dogmatische uitkomsten ons geschonken, die wij misschien of deels verwerpen of deels minder gangbaar keuren, doch wier betrekkelijke waarde door niemand ontkend kan worden. De persoon van JEZUS CHRISTUS was haar uitgangspunt; zie op JEZUS, zoo luidde hare leus, ga met JEZUS om, denk aan Hem, leef in Hem. Ik behoef slechts op de verhandeling van w. MUURLING: *wat zegt het, dat CHRISTUS in den mensch en in de menschheid leeft* (W. in L. 1843), te wijzen, om mijn lezer aan al het boeiende, stichtelijke en christelijke, dat de Groninger school onderscheidt, te doen denken. Hij weet, dat MUURLING en diens ambtgenooten op het *innerlijke* Christendom aangedrongen, en ook in hun academisch onderwijs altijd op de behoeften der kerk den blik gevestigd hadden. Het kon niet anders, of dat moest aantrekken; en dit aantrekkelijke lag niet bloot in den vorm, het lag bij de Groningers in het wezen hunner rigting. Zonder iemands eer te na te komen, durf ik beweren, dat de Groninger school het grootst aantal geschikte dienaren voor de kerk geleverd heeft, en zij, mag ik het zoo noemen, in dit opzicht HERINGA's erfgenamen zich betoond heeft. Hoe vele gemeenten in ons vaderland erkennen niet dankbaar, dat de opwekking van haar geestelijk leven voor een goed deel dagteekent van den dag, waarop zij een van de leerlingen dier school als haren voorganger zag optreden! Ontwikkelt zich dikwerf die praktische ijver ten koste van den bloei des wetenschappelijken levens, zeker is dat een schaduwzijde; doch eene, die hare verklaring ten volle vindt in het eenzijdige, dat elke menschelijke werkzaamheid aankleeft. In *Groningen* gaan de hoogleraren voor in het behartigen van de praktische belangen der gemeente en wekken hunne discipelen op, om dat voorbeeld te volgen. Daar zijn er, die ver van *Groningen* geplaatst, in dien geest duizenden ten zegen werken. Ik ken er een, in mijne nabijheid, die werkende in de gemeente de eer dier school waardig ophoudt, niet minder waardig, dan toen hij met zijne pen schriftelijk hare aangerande eer verdedigd heeft.

Die praktische rigting leeren wij vooral kennen uit de *encyclopaedia theologi Christiani* in 1840, 1844 en 1851 uitgegeven. Wat VAN GILSE in de boven vermelde beoordeeling

(de Gids 1856 I. bl. 322) ten aanzien van die *encyclopaedia* gezegd heeft, kan ik niet in alle opzigten laten gelden; wèl geloof ik met hem, dat het boek, zoo als het daar ligt, beter betiteld geweest ware: *institutio theologi Christiani*; of zoo als de auteur zelf schrijft: *institutio hominis ipsius doctrinarum ope absolvenda*; maar overigens moet ik van hem verschillen, als hij het in de Groningers afkeurt, dat hun de theologie het middel ter opleiding van den theoloog, dat is van den christen in eminenten zin is; mijns achtens is dit juist de roem der Groninger school, dat zij geleid wordt door de overtuiging, dat de wetenschap hare hoogste toepassing in het leven der kerk hebben moet. Praktische mannen voor de dienst der kerk te vormen, dit moet het resultaat van haar pogen zijn, omdat zij de wetenschap, die hart en leven niet vernieuwt, eene ijdele en onnutte zaak acht, of om het te zeggen met haar eigen woorden (*Encycl.* pag. 149): *erit denique in dies melior Christianus ac melior theologus, ita se ipse purgans ac perficiens, atque ita doctrinarum ope scientiam et sapientiam augens, ut sublimi cui se dicavit muneri gerendo aptior evadat continuo crescatque ad virum in J. C. perfectum, qui aliorum esse possit dux et magister, ex quo sancta J. C. vita in ipso abundans, profuatur in Ecclesiam ad socios semper plures, quos animet et beatos reddat germanus ille J. C. minister.* Nog eens herhaal ik mijne lofspraak liefst met de woorden van DOEDES (*Jbb. voor Wet.* Deel XIII bl. 740): “als reactie tegen “vergoding van geleerdheid, die niet middel maar doel wil “zijn, verdient deze (*Encyclopaedie*) bijzondere en onpartijdige opmerkzaamheid.” Deze lofspraak heeft te grooter waarde, omdat zij gevolgd wordt door eene *schets der protest. th. encyclop.*, die den denker, den theoloog eere doet en ook de aandacht der Groninger school ten volle waardig is.

Een school, een godgeleerde school, het was iets nieuws in ons Vaderland. Nu is het geen nieuwigheid meer. Daar is sedert eene andere school opgekomen, wier karakter wij beneden zullen beschrijven, om, wij willen het niet verhelen, de tegenstelling dier rigtingen goed in het licht te plaatsen. Nogtans is de Groninger school geen verlaten huis. Hare woordvoerders spreken nog van haren bloei en hare kracht. Doen zij dit met regt? Zijn zij met den moed, die hen altijd heeft beziel en de gaven, die hun ten dienste staan, aan het werk getogen, zoodra zij door den gang van de ontwikkeling der filosofie en in het algemeen van de wetenschap

gedwongen werden, om hunne beginselen en resultaten te toetsen? Wat zullen wij zeggen tot deze dingen? HORSTEDDE GROOT roemde er op in zijne bekende *Toespraak*, dat van al het geschrevene in het tijdschrift *Waarheid in Liefde* nooit iets herroepen behoefde te worden. Bij zulk eene verklaring mag ik niet verzwijgen, dat het voor den onvolmaakten mensch op het gebied der wetenschap, even als op dat der zedelijkheid, een kwaad teeken is, wanneer hij meent dat zijne hand daar afgedaan heeft, en de spreuk: *ik jaag daarnaar* verouderd is. De nieuwe inrigting van het tijdschrift, dat zich thans gewijd heeft bijzonder aan de opbouwning der Evangelische Catholieke kerk der toekomst, bewijst, gelijk ook in het voorbericht van den jaargang 1857, bl. VIII gezegd wordt, dat de Groninger godgeleerden nu hunne dogmatische zienswijze voor gevestigd houden. Maar zien zij dan niet dat in het twintigjarig tijdperk hunner werkzaamheid op het gebied der dogmatiek nieuwe behoeften zijn ontstaan, de behoefte om *principiëel* aan te vangen en *zuiver methodiesch* te werk te gaan; zien zij niet dat wij veel minder *resultaten* dan *beginselen* noodig hebben, en die *beginselen* wijsgeerig geproefd en vastgesteld moeten worden? Maar wijsgeerig redeneeren is nooit de sterke zijde dier school geweest; bloeiende was daarom haar staat, zoo lang het wijsgeerig denken op dogmatiesch gebied in ons vaderland nog geen behoefte geworden was; dat werd anders, en zoodra het anders werd hield haar eigenlijke bloeitijd op. Zij had een einde gemaakt aan de heerschappij van het onbepaalde en zwevende; hare heerschappij werd gestoord door het ontwaakt wijsgeerig onderzoek. Ik houde het daarvoor, dat zij niet meer denken moet op veroveringen. Dat zij dit niet weten wil, en zelfs allengskens duidelijker tegen de kritische theologie zich gaat aankanten, ach! wij duiden het haar niet ten kwade, het is menschelijk. Doch onzer is het niet, hare toekomst te beschrijven; wij wijzen op haar verleden, haar roemrijk verleden; zij heeft ons van de *leer* op den *persoon* des Heeren gebragt; kan zij het niet verder brengen, weet zij niet *leer* en *persoon* te vereenigen, en in wijsgeerige methode ons den weg aan te wijzen, om tot hoogere eenheid te geraken, wij danken haar voor hetgeen zij schonk. Goed gediend te hebben is op elk gebied een lofspraak en geeft regt op een eereteeken. Wachte zij zich daarvoor dat zij hooger waardij toekent aan den lof van de vrienden, dan aan de berisping der tegenstanders; dat zij nooit het systeem

verlage tot een partijzaak of voor *beschaafde* Christenen de onschuld aan de haar ten laste gelegde wetenschappelijke feilen ga bepleiten. In Gods weg is zij voor ons wetenschappelijk leven een voortreffelijk *stadium* van ontwikkeling geweest; althans de schrijver dezer bladzijden gaf zijne beschouwing van hare deugden en hare gebreken niet zonder een levendig gevoel van erkentelijkheid voor hetgeen zij hem zelve geweest is. En hij weet dat hij spreekt in veler naam.

Ontwaakt wijsgeerig leven.

Zoovelen in ons vaderland hartelijk belang stelden in den bloei der godgeleerde wetenschap, ontvingen met groot genoegen in 1845 het berigt, dat er een nieuw godgeleerd tijdschrift het licht zou zien.

De namen van twee der redacteuren, I. J. DOEDES en J. J. VAN OOSTERZEE, waren reeds gunstig bekend; de eerste had na het schrijven eener *dissertatio de JESU in vitam reditu* (1841) den eereprijs van TEYLER'S godgeleerd genootschap op zijne *verhandeling over de tekstkritiek* behaald; de ander voegde bij den lof, dien men aan zijne *dissertatio de JESU e virgine MARIA nato* (1840) en aan onderscheiden opstellen in de *Gody. Bijdr.* toekende, den roep van uitstekende gaven voor den kansel; van beiden wist men, dat zij bij de voortreffelijkste leerlingen van de Utrechtsche hoogeschool geteld moesten worden. Een nieuw tijdschrift, onder de leiding van zulke mannen, werd met verlangen verwacht, met ingenomenheid ontvangen. Men begon in te zien, dat aan onze theologische studien, vooral aan de tijdschriften, die bestonden, het echt wetenschappelijk karakter ontbrak. Met één woord: men verlangde zoo zeer naar iets wetenschappelijks, dat men in den veel beteekenenden titel: *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie* juist hetgeen er noodig was voor dien tijd vond aangezeven. Het eerste stuk verscheen, en de eerste verhandeling, die het bevatte, trok aller aandacht. Zij was van VAN OOSTERZEE en droeg het opschrift: *proeve over den tegenwoordigen toestand der apologetische wetenschap en hare wenschelijke ontwikkeling in onze dagen*. Dat was goed gezien! Al dadelijk bleek, dat de schrijver zijn tijd en zijn land kende. Op die bladzijden stonden nieuwe dingen te lezen vooral voor hen, die van SCHLEIERMACHER'S denkbeelden slechts weinig

kennis hadden. Het betoog had de duidelijk uitgesproken strekking: "om het inwendig bewijs in volle eere te brengen, "en niet meer voor de regtbank van het koud en redenerend "verstand, maar veeleer voor die van het godsdienstig gevoel "(of gelijk wij ons nog liever uitdrukken, om alle eenzijdigheid voor te komen en tevens het innerlijkst in den mensch "aan te duiden) van het *gemoed* te verdedigen." Uit de geschiedenis der apologetische wetenschap trachtte VAN OOSTERZEE het bewijs te leveren (bl. 22), dat de behoefte, om langs den weg van innerlijke Christelijke ervaring de zaak der waarheid te verdedigen, bepaald gevoeld werd, en alzoo regt geschieden moest aan hetgeen reeds LESSING verlangd had. Hoever week dit af van de apologetische methode, welke men in ons land vooral geëerd had — het *wonderbewijs!* Tegen dit bewijs merkte VAN OOSTERZEE aan (bl. 53), dat daaraan één voornaam vereischte, om het onwedersprekelijk te doen worden, ontbrak. Wel erkende hij, dat wonderen onmiskenbare teekenen van de grootheid des Heeren zijn, maar hij zocht vruchteloos in het wonder zelf naar eenig *criterium*, waardoor het ware van het valsche wonder onderscheiden worden kan. Ook loochende hij niet, dat bij dit ontwerp alles neêrkwam op de bewijsvoering, dat de Heilige Schrijvers niet slechts in het algemeen, maar ook tot in kleine bijzonderheden de waarheid hebben kunnen en willen zeggen. Naar zijne overtuiging moest het *testimonium Spiritus Sancti*, echter grondiger en zielkundiger opgevat dan in de oudere dogmatiek, hoe langer hoe meer hoofdbewijs der apologetiek worden. Voerde men hiertegen aan, dat zoo de plat betreden weg der ervaring eigenlijk als het vaste pad der zekerheid aanprezen werd, VAN OOSTERZEE wilde, dat naar den voorgang van CALVIJN het bewijs der ervaring *opgevoerd* zou worden tot een bewijs uit het getuigenis des Heiligen Geestes. Bleef men aanmerken, dat ten slotte alles op het subjective van elk individu neerkwam, VAN OOSTERZEE wees de dwalende voorstelling af, (bl. 56) "alsof subjectief en onzeker woorden van dezelfde beteekenis "waren; alsof niet op elk gebied de onomstootelijke bewustheid van het ware gevonden te hebben, iets subjectiefs ware." Volgens VAN OOSTERZEE verschilden *menschelijkheid* en *Christelijkheid* niet, en moest alzoo het Christendom zijne hoogste verdediging vinden in datgene, wat het eigenlijkst en innerlijkst wezen des menschen uitmaakt. Het stuk sloeg eenen nieuwen toon aan: het breidde nader uit wat J. H. SCHOLTEN

in zijne inaugureele oratie te *Leiden* (1843): *de religione Ch. suae ipsa divinitatis in animo humano vindice* beknopt had betoogd, of eigenlijk slechts aangegeven, daar de bedoeling van het thema dezer oratie — wij zullen het later zien — eigenlijk eene andere was. VAN OOSTERZEE's arbeid vond een aanzienlijk getal lezers, veel toejuiching vooral bij de jongere godgeleerden; hij had aangrijpend, ja bezielend geschreven. Doch meer dan één zag bij herhaalde lezing in, dat er veel aan den trant en het klemmende des betoogs ontbrak; men rekende de hoedanigheid van den laatsten grond des geloofs niet juist genoeg omschreven; vreesde, dat langs den aangeprezen weg de kracht aan het historiesch en wijsgeerig bewijs toegekend, ondermijnd zou worden; en vond *gevoel, gemoed, zelfbewustheid, zelfbewustzijn, ervaring* niet behoorlijk onderscheiden; men begreep niet, hoe het getuigenis van het *testimonium Spiritus Sancti* ook het meest afdoend kon zijn voor de bekrachtiging der historische feiten des Christendoms, terwijl het velen speet dat, volgens des schrijvers eigene belijdenis, zijne aanbeveling niets tegenover het ongeloof uitwerken kon. Maar men verblijdde zich toch dat de zaak ter spraak gebragt was en hoopte dat zij door nieuwe behandeling meer helderheid en vastheid erlangen zou. Gij kunt u den indruk voorstellen, dien de beoordeeling van c. w. OPZOOMER (geplaatst achtereenvolgens in *de Gids* 1845 bl. 405 volg., later herdrukt met een dupliek onder den titel van: *de gevoelsleer van Dr. J. J. VAN OOSTERZEE beoordeeld door Mr. c. w. OPZOOMER, 1846*) op mij maakte; ik moest een aantal der gemaakte aanmerkingen toestemmen, en kon mij niet ontveinzen, dat er veel waarheid lag in zijne bewering: *-deze apologetische theorie is empiriesch geheel onvoldoende.* Had OPZOOMER erkend, dat dit verdedigingsmiddel empiriesch onhoudbaar bleek, men vroeg of dan te zijnen aanzien nu van toepassing werd wat VAN OOSTERZEE verklaard had: "dat dit verdedigings- of liever aanbevelingswapen voor een vriend van het Christendom alles "afdeed, hoewel het voor den ongeloofige niet geschikt was."

Moest dan nu de bestrijder van VAN OOSTERZEE geplaatst worden onder de ongeloofigen, onder de tegenstanders van het Christendom?

In 1843 had er te *Leiden* een stukje het licht gezien, dat veel opzien verwekte; zonder naam des auteurs uitgegeven, droeg het den titel: *antwoord aan Mr. ISAËC DA COSTA, ter wederlegging van het stukje; Rekenschap van gevoelens bij gele-*

genheid van den strijd over het adres aan de Hervormde Gemeente in Nederland. Luide toejuicing vond het bij de Groninger godgeleerden, wier partij het nam tegen de aanvallen van DA COSTA; over het geheel genoot het veel goedkeuring. Toch mag ik niet verzwijgen, dat er enkelen waren, die, met het stukje niet ingenomen, in dat gejuich der Groningers een teeken van gebrek aan scherpzinnigheid ontdekten. De Doopsgezinde hoogleeraar W. C. CNOOP KOOPMANS aarzelde niet te betuigen, dat hij voor de handhaving van de eere des Christendoms van zulke verdedigers niets goeds wachtte; hij doorzag dadelijk op hoe wankelen grond eene verdediging rustte, die hare wapenen ontleende deels aan juridische stellingen, deels aan nieuwere philosophische werken en begrippen van het buitenland. CNOOP KOOPMANS moet beweerd hebben, dat zulk eene halfslachtigheid met der tijd veel meer kwaads dan goeds voor de vrienden van *Waarheid in Liefde* uitwerken zou.

Heeft CNOOP KOOPMANS goed gezien?

Jaren lang is die geleerde — want hij was het in den vollen zin des woords — reeds bij de dooden. Van 1827 tot 1849 heeft hij met SAMUEL MULLER het hoogleeraarsambt aan de kweekschool der Doopsgezinden bekleed. Was deze zijn ambtgenoot en boezemvriend, GIJSBERT JOHANNES ROOLJENS, de hoogleeraar van het Amsterdamsche *athenaeum*, deelde in die intieme vriendschap. De nog levende en, al nam hij in 1856 ontslag van zijne openbare betrekking, nog werkzame MULLER kan getuigen, hoe KOOPMANS en ROOLJENS over de aanvallen en de verdediging des Christendoms dachten. Die mannen waren geen vrienden van halve maatregelen en konden geen verdediging dulden, tenzij eene goed ondernomene en wèl volbragte. Waarom sloegen zij dan geen van beiden de hand aan het werk? — hoor ik u, dunkt mij, zeggen. Zij achtten zich niet opgewassen voor die taak; zij eischten zoo veel, en zij geloofden niet, dat de quaestiën reeds zoo onderzocht waren, dat er met vrucht discussiën gevoerd konden worden. Wat KOOPMANS in het bijzonder betreft, van hem gelden in waarheid de fraaije woorden van COUSIN, die MULLER op zijn vriend toepast (*Konst- en Letterbode* 1849); laat ze mij hier overnemen, ligt komen ze, behalve mij, ook anderen ten goede: “*le signe infallible de la médiocrité est d'être éprise d'elle même; elle produit vite et corrige peu; et sur quoi corrigerait elle? Elle n'a point un exemplaire de perfection, qu'elle*

poursuive, et qui lui serce à reconnaître et à réparer ses fautes: aussi s'admire t-elle de la meilleure foi du monde. Au contraire, un grand esprit est presque toujours mécontent; de ce qu'il fait, parcequ'il a rêvé bien mieux encore. Superbe quelque fois lorsqu'il se compare aux autres, il est modeste, il est humble devant l'idéal sur lequel il a les yeux fixés; il éprouve le besoin de retoucher sans cesse l'oeuvre sortie de ses mains, d'y ajouter des beautés nouvelles de l'élever de plus en plus à la hauteur de sa pensée." Tot zoo ver dit citaat; eere aan hem, op wien het past! Hoezeer KOOPMANS de hitte van den strijd, die in zijn tijd aanving gestreden te worden, gevoeld heeft, daarvan geeft MULLER in datzelfde "iets ter nagedachtenis" treffend getuigenis: "zijn vorschende geest bleef dikwijls onvoldaan, "waar de meesten alle aanvallen zegevierend afgeslagen, alle "twijfelingen opgelost en alle bezwaren uit den weg geruimd "zagen; zijn doordringend oog bleef nog altoos leemten ontdekken, waarvoor hij aanvulling en herstelling begeerde; en "de titel, door STRAUZ voor zijn tweede werk geplaatst: *die "Glaubenslehre im Kampf mit der modernen Wissenschaft* was "in zijn oog voor als nog meer dan een ijdele dreiging der "waanwijsheid." KOOPMANS oordeelde zóó over het antwoord aan Mr. ISAËC DA COSTA, en in het verloop des tijds heeft de ontwikkeling der zaak het zegel gezet op dat oordeel.

Langzamerhand werd het bekend, dat de auteur van dit stukje een Leidsch student was, C. W. OPZOOMER, een student, even hoog in de schatting zijner leermeesters als in die zijner uitstekendste tijdgenooten aangeschreven. Regtsgeleerdheid was zijn vak; maar hij had zulk een aanleg en zulke gaven ontvangen, dat hij met groote gemakelijkheid zich ook op een ander gebied verplaatste. Wetenschappelijke zin, ijverige studie, strenge zeden hadden aan zijn persoon iets ernstigs bijgezet, iets dat zich ook in genoemd geschrift duidelijk vertoonde. Dat geschrift was echter veel minder de vrucht, dan de aanvang van oefening in de theologie. Naar men zegt wijdde OPZOOMER zich aan die studie met het doel, om een zijner meest geliefde leermeesters, wien het kerkelijke Christendom niet meer aantrok, voor de kerk te herwinnen. Welhaast stuitte hij op zwarigheden in de Schrift en de stelsels der dogmatici, waarvan zijn scherpzinnige geest de grootte te meten, maar de kracht niet te breken wist. In die dagen ontving hij VAN OOSTERZEE's apologetische proeve; en hoe zij hem smaakte, men vernam het, toen hij openlijk verklaarde:

empiriesch is zij onvoldoende. Zeer naar waarheid merkte OPZOOMER aan (bl. 13 van de *gevoelsleer* enz.), “dat een bewijs “hetwelk ongeschikt is om den ongelooovige te overtuigen, “evenmin geschikt zal zijn om den eerlijken twijfel van den “wetenschappelijken Christen op te heffen. Men zal het toch “geen *bewijs*, willen noemen, wat noch voor den ongelooovige, “noch voor den Christen, die door twijfelingen wordt aange- “vallen, van eenige kracht is, maar alleen door hem wordt “aangenomen, in wien niet de minste twijfel oprijst.” Wie kon de juistheid dezer aanmerking loochenen? Wie moest niet erkennen, dat een apologetiek, als de door VAN OOSTERZEE aangeprezene, alleen afdoende kon zijn in de schatting dergenen, die de hoofdzaken der Christelijke waarheid aannamen, en de vroeger en later gemaakte zwarigheden of geuite twijfelingen als *non tanti* ter zijde wisten te schuiven? Elke herhaalde lezing van VAN OOSTERZEE’s proeve moest een aandachtigen lezer meer en meer de vrees inboezemen, dat deze apologetiek tegenover den twijfel het wapen der overwinning niet leenen zou. Wie dus, zoo al niet met OPZOOMER of op dezelfde gronden als OPZOOMER, toch door eigen ervaring geleid werd tot de erkenning van de onmagt des gevoels, moest welhaast OPZOOMER toestemmen, als deze (bl. 35 en volg.) rondweg verklaarde, dat het gevoelsbewijs filosofiesch onverdedigbaar is. Niemand heeft gewis vergeten, dat in dit gedeelte van OPZOOMER’s recensie met veel nadruk op de filosofie van KRAUSE gewezen en deze aangeprezen werd als de te lang verwaarloosde. Een belangrijk wapen ter bestrijding van het gevoelsbewijs gaf OPZOOMER in de onderscheiding, die hij maakte (bl. 50 en volg.) tusschen godsdienstige waarheid en de historische vormen waarin die waarheid tot ons komt, met andere woorden, tusschen de *ideën* der Godsdienst en de *feiten* van het Christendom. Voor de laatste achtte hij historische bewijsvoering even noodig als voor elke andere gebeurtenis. De analytische methode moest dus op de Christelijke waarheid worden toegepast en een grondig *kennen* ook in de godsdienst grondslag wezen, of — zooals tegenover VAN OOSTERZEE kon worden beweerd — grondslag worden. Kennis toch is de bron van gevoel, indien althans het laatstgenoemde iets meer zal zijn dan eene half bewuste *Ahnung*. Wordt er beweerd, dat *gevoel* algemeener heerscht dan *kennis*, en bij alle menschen wel *gevoel* maar geen *kennis* gevonden wordt, men wint niet veel bij het er-

kennen van de juistheid dezer opmerking, omdat men, eensdeels dan door gevoel moet verstaan iets *duisters, onbepaalds onklaars*; anderdeels vergeet, dat potentieel het vermogen van kennen even als dat van gevoelen in den mensch ligt. Beweerde de recensent ten derde (bl. 72 volg.), dat de gevoelsleer voor de godsdienst en het Christendom te laag staat, het viel hem ligt dit pleit te voldingen, nadat hij reeds zoo duidelijk aangetoond had, hoe gering de gehalte van het gevoelsbewijs is. Vooral trok hij veler aandacht, toen hij beweerde, dat de CHRISTUS zelf redelijk onderzoek geëischt en uitgelokt had; toen hij het wapen van de ironie aangreep in het voorstellen van de vraag: "wie *gevoelt* dat HANNIBAL over de Alpen "is getrokken? Zijn de meesterlijke historische resultaten van "eene NIEBUHR op *gevoel* gebouwd?"

Die recensie wekte groot opzien; moest men toestemmen, dat zij in hare bestrijding van VAN OOSTERZEE op menig punt regt had, men las bij en naast die bestrijding eene zoo ernstige adstructie, dat alleen de wijsbegeerte de competente regtbank der christelijke waarheid was, dat velen in zulk een bewijsvoering eene poging meenden te zien, om het onvereenigbare van rede en christelijke openbaring aan te wijzen, het objective van het Christendom voor goed op te heffen, het positive in de begrippen des Christelijken leerstelsels te ontzenuwen, en de geheele persoonlijkheid van CHRISTUS niet minder dan de bronnen, waaruit wij die persoonlijkheid leeren kennen, aan den toets eener wetenschappelijke kritiek te onderwerpen. Immers, men waande in de beoordeeling van OPZOOMER de duidelijke strekking te vinden, om alles wat zich niet als zuivere realiteit laat bewijzen, voor onredelijk te houden, om de feiten van het leven van CHRISTUS af te zonderen van de grootsche godsdienstige ideeën der godsdienst, en op menig punt te eindigen met een onbevredigend: onbewijsbaar! Het welbekende *non liquet* kon bij de apologetiek van VAN OOSTERZEE ruimte van plaats vinden; bij hem toch was geloof in CHRISTUS "eene vertrouwende overgave des harten;" maar OPZOOMER hield dit geloofsbegrip voor eene even onbestemde zaak als eene zeer onjuiste uitdrukking. Zulk eene vertrouwende overgave moest, zou zij iets beteekenen, op goede gronden rusten; ontbraken deze, die overgave be- duidde niets.

In het IIIe deel der *Jaarb. voor Wet. Theol.* beantwoordde VAN OOSTERZEE deze recensie in eene verhandeling over de ge-

tuigenis des II. Geestes als laatste grond van het Christelijk geloof en hare waarde voor de apologetiek. De Heilige Geest in den Christen levende, van God hem geschonken, zich vereenzelvigende met zijn geest, onafscheidelijk van de werking des woords, maakt de godsdienstige ervaring, welke hij als Christen erlangt, tot eenen onbedriegelijken geloofsgrond. Ik meen de quintessence van het uitvoerig betoog in die phrase weergegeven te hebben. Erkende VAN OOSTERZEE dat bij alle menschen gevoel voor God is, hij beweerde, dat dit gevoel tot zelfbewustheid verheven worden moet, en hij verklaarde (t. a. p. bl. 117) het Christendom te houden voor een goddelijk levensbeginsel, door de verschijning van Gods Zoon op aarde gewerkt in allen die gelooven. Het is bijna overbodig, hier uitvoerig te zijn, waar de auteur zelf later (*Jaarb. voor W. Th.* IX. bl. 728) over deze beschouwingwijze op afkeurenden toon gesproken heeft. Ik bedoel de uitspraak: "in de eerste jaren "dat ik zelfstandig de godgeleerdheid beoefende, liet ik mij "door tal van gidsen uit de Schleiermachersaansche school op "den weg van het subjectivisme geleiden. OPZOOMER kwam "en deed mij op onzachte wijze het onvoldoende der gevoels- "leer erkennen." — Ja, wel geschiedde het op onzachte wijze in de *Dupliek ter wederlegging* enz. (*Gevoelsleer*, blz. 185 volg.). Leed de verhandeling van VAN OOSTERZEE aan groot gemis van bepaaldheid, OPZOOMER kon ligt het vage en onbewijsbare van de redeneeringen zijner partij aantoonen; had VAN OOSTERZEE onderscheid gemaakt tusschen leer en geschiedenis, OPZOOMER hield! natuurlijk die gemaakte onderscheiding vast en beweerde, (bl. 337) "dat de geloovige Christen, zal hij voor zich zelve "nut van zijn geloof aan den historischen CHRISTUS trekken, "niet bij die feiten moet blijven staan, maar er gevolgen en "waarheden uit afleiden." Onverholen beleed hij zijne instemming met BAUR en SCHWEGLER, en zocht (blz. 276) "velen "op te wekken zelve het voortreffelijk boek van BAUR: *der Ap. "Paulus* te lezen en door te denken," en uitte bij die opwekking den wensch: "mogten zij er dan, na zijne onbevooroor- "deelde lectuur, SCHWEGLER's: *Nach-Ap. Zeit.* bijvoegen." Afdoende, ik schroom het niet te zeggen, was de wijze, waarop OPZOOMER de schriftmatigheid van het gevoelsbewijs bestreed, en de volstreckte onhoudbaarheid van het pleit, zoo als VAN OOSTERZEE het trachtte te voeren, in het licht plaatste. OPZOOMER had verder kunnen gaan en er zich over beklagen, dat de theologen een vasten steun bij het *Testimonium Sp.*

Scti. gingen zoeken, terwijl zij over den Heiligen Geest vage en uiteenlopende denkebeelden koesterden. De door het Haagsch genootschap bekroonde verhandelingen van G. W. STEMLER en S. K. THODEN VAN VELSEN, pas verschenen, in 1844, toonden duidelijk, hoeveel er aan het leerstuk des Geestes te doen viel.

Eer nog VAN OOSTERZEE openlijk had laten blijken, wat er van zijne gevoelstheologie worden zou, had zich eene andere stem doen hooren, die ook tusschen leer en feiten scheiding maakte en haar streng vasthield; die ook, zoo al niet geheel op dezelfde wijze als VAN OOSTERZEE, toch op de ervaring zich beriep als de hoogste regtbank van de Christelijke waarheid. Het was HOFSTEDÉ DE GROOT, die in *W. in L.* 1847 eene verhandeling gaf over de tegenwoordige verhouding van de wijsbegeerte tot de Christelijke godgeleerdheid in Nederland, en onder anderen beweerde (bl. 99): "het Christendom hangt niet van de evangeliën af; het is eene daadzaak, die eenmaal bestond voor er evangeliën beschreven waren, die bleef bestaan ook toen men de evangeliën niet las. Het Christendom is nu bovenal deze daadzaak, dat de Christelijke kerk bestaat, gelijk wij haar zien bestaan, en die kerk was en is het belangrijkste verschijnsel, hetwelk de menschheid ooit zag." Gij ziet, de ervaring grondt zich al niet meer alleen of bij voorkeur op het bloot subjective en individuele, zoo als bij VAN OOSTERZEE, maar op een objectief waarneembaar verschijnsel. Ook de stem van I. J. DOEDES liet zich hooren; zijn boek: *het regt des Christendoms tegenover de wijsbegeerte gehandhaafd en de onbevoegdheid der wijsbegeerte om een oordeel te vellen over de geloofwaardigheid der evangelische geschiedenis en de waarheid der Christelijke leer* (1847) was een wapen, waarmede evenzeer OPZOOMER als VAN OOSTERZEE en HOFSTEDÉ DE GROOT bestreden konden worden. Het ontbrak in deze verhandeling aan eene juiste bepaling van wijsbegeerte, waardoor zij verviel in de eenzijdigheid, om elk regt tot oordeel aan de wijsbegeerte te ontzeggen; eene eenzijdigheid, door DOEDES ook later volgehouden in zijne *brieven over de Christelijke apologetiek* (*Jaarb. voor W. Th.* VIII. 3 volg.), waarin hij het voorwerp der apologie noemt: "het wonder der evangelische geschiedenis: JEZUS CHRISTUS;" en van de wijsbegeerte verklaart (t. a. p. bl. 679) "dat de apologetiek met haar niets kan aanvangen." De verhandeling (*het regt des Ch.*, enz.) miskende de waardij van de wijsbegeerte door hare bewering,

dat de geheele quaestie van historischen en kritischen aard was, dat alles neêrkwam op de werkelijkheid dier feiten en een Christendom, afgescheiden van die feiten, grondslag en steun miste. Tegen eene dergelijke eenzijdige beschouwing en waardeering van de feiten des Christendoms, sprak PAREAU een afdoend woord; ter beantwoording van de vraag: *waar-door is het voornamelijk, dat het Christendom zich zelf verdedigt en aanbeveelt?* ontwikkelde hij de stelling, dat het Christendom zijne eigene apologie in zich draagt (*W. in L.* 1848 bl. 441 volgg.). Volgens dezen godgeleerde is "het voorname "middel, waardoor het Christendom zich zelf verdedigt en "aanbeveelt, dat het goddelijke in CHRISTUS rein en volkomen "vermenscheijkt, zich van zelf regtvaardigt en ingang ver-"schaft in de menschheid, van wege zijne overeenstemming "met het goddelijke, dat der menschheid zelve is ingeschapen. "Dat goddelijke, dat in Hem is en, van Hem uitgaande, der "menschheid tegenkomt, den menschen te doen zien, hooren, "ondervinden, en daarbij hen doen gevoelen en steeds hel-"derder inzien, dat zij, dit wederstaande, het goddelijk ge-"weten in zich zelve wederstaan, en integendeel, dit ge-"willig volgende, hun eigen goddelijk bewustzijn volgen" dat is de weg. PAREAU ontkende volstrekt niet de waarde van de feiten, b. v. van de wonderen, maar subordineerde ze aan hetgeen hij in de apologie des Christendoms het hoogste achtte en ontwikkelde deze zijne overtuiging, mijns achtens, op afdoende wijze. Maar het gelukte noch hem noch anderen, om VAN OOSTERZEE terug te brengen tot eene zienswijze, die deze in het eerste stuk van de *Jaarb. v. W. Th.* had uitgesproken. Niemand toch beleed gereeder en openlijker zijne instemming met DOEDES, dan VAN OOSTERZEE zelf, die in de *Jaarb. voor W. Th.* V. 399 betuigde, dat "de getuigenis des "H. G. nooit in des Christens gemoed vernomen zou zijn, in-"dien niet reeds de getuigenis des evangelies aangaande CHRIS-"TUS en diens geest door hem als waarheid erkend was." Met DOEDES zeide hij: "de grondslag blijft van historischen aard." Ja, later (t. a. p. VII. bl. 688) aarzelde hij niet als zijn gevoelen de uitspraak te geven: "het Christendom wijsgeerig te "willen verdedigen in onzen tijd, is in den grond hetzelfde "als aan het pantheïsme te willen bewijzen, dat het theïsme "de waarheid heeft." Zóó wankelde de gevoelsleer bij haren eersten voorstander. "Christelijke ervaring," zeide hij (t. a. p. V. bl. 419), "is het hoogste bewijs van het op gezag ge-

“bouwde, door Christelijke wijsbegeerte verhelderd geloof. De “zekerheid, die zij geeft, is voor den geloovige onomstootelijk, voor den ongeloovige onbegrijpelijk, voor allen verkrijgbaar.” Schijnt deze phrase niet eene laatste poging om alles te redden, ervaring, gezag, wijsbegeerte, en wel onder den mantel van het epitheton *Christelijk*? En hierbij bepaalde VAN OOSTERZEE zich niet; hij, de eerste voorstander der gevoelsleer, die het getuigenis van het *Testimonium Sp. Scti.* zoo luide aangeprezen had, ging er eindelijk toe over, om in zijne beoordeeling van het werk van SCHOLTEN: *de leer der Hervormde kerk* (geplaatst in de *Jaarb. voor W. Theol.* VIII. bl. 719 volg.) te loochenen, dat het *Testimonium Sp. Scti.* afgescheiden van het schriftgezag, afdoende zekerheid gaf; brak iets later (t. a. p. IX. 728) geheel met zijn verleden, getuige de eenigzins pathetische plaats: “een oogeblik, ja, wankelde onder mijne voeten de bodem, maar met inspanning en strijd werd de objective geloofsgrond gevonden. Het onfeilbaar Godswoord werd de rots van mijn geloof en de basis mijner wetenschap beide, en thans ken ik eene vastheid en vrijheid, die in eene vorige periode mij vreemd was.” — Ja, wel had hij gebroken en was hij veranderd. In datzelfde tijdschrift had hij weleer (VI. bl. 570 volg.) over het schriftgezag zich aldus laten hooren: “dat be- ginsel komt ons voor den toets der wetenschappelijkheid niet te kunnen doorstaan, het legt de vrijheid van isagogisch, kritiesch en historiesch onderzoek aan banden.” Toen wierp hij de vraag op: “met welk regt kan men eischen, dat men b. v. DANIEL voor den schrijver van het naar hem genoemde boek houdt op grond van Matth. XXIV. 15?” Later achtte hij het Christendom “wel degelijk godsdienst van gezag,” en het “daar staat geschreven” het hoog bevel, dat aan den twijfel het zwijgen gebod.

Maar trad VAN OOSTERZEE af, liet DOEDES het wijsgeerig vraagstuk varen, OPZOOMER zelf was nog niet moede. Had hij bij zijn eerste schrijven op KRAUSE gewezen, en de beoefening van KRAUSE'S wijsbegeerte den godgeleerden ten ernstigste aangeprezen; de vraag is niet ongepast: welke wijsbegeerte was er, eer er van KRAUSE gesproken werd, door de Nederlandsche godgeleerden beoefend, of zal ik de vraag nog meer preciezeren: was er iets aan de studie der wijsbegeerte door theologen gedaan? De getrouwe volgeling van KANT hier te lande, LE ROY, had zonder eenig gunstig gevolg, in

zijn geschriften: *het menschelijk kenvermogen, in deszelfs waren aard en omvang omschreven volgens de beginselen van KANT* (1821) en, om van geene andere te spreken, (in 1824): *de regte en gezonde zin der hoofd-grondstellingen van de critische wijsbegeerte aangewezen, opgehelderd en nader ontwikkeld*, den Koningsberger wijsgeer weer in eere willen brengen. Maar daar was niet veel vraag naar het criticisme. Voor de theologie had het weinig licht ontstoken. Men had zich teleurgesteld gevonden. Hoezeer ook de door het Provinciaal Utrechtsche genootschap van kunsten en wetenschappen bekroonde en wel gewaardeerde verhandeling van J. A. BAKKER *over de Deutsche wijsbegeerte sedert de laatste vijftig jaren*, uitgegeven in 1836, de eer van KANT verre stelde boven den lof, die aan filosofen van later dagen was toegekend, KANT's stelsel rees bij de godgeleerden niet in achtning. De studie der wijsbegeerte zelve kwijnde en werd zelfs door deze lettervrucht niet kennelijk tot een nieuw leven opgewekt. Onze godgeleerde genootschappen waren niet achterlijk gebleven, om de studie der wijsbegeerte aan te vuren. TEYLER's genootschap had in 1842 eene prijsvraag uitgeschreven over de uitkomsten der wijsgeerige onderzoekingen ten aanzien van God en goddelijke zaken; het Haagsche in 1844 eene geschiedenis van de beoefening der bespiegelende wijsbegeerte in *Nederland*, met aanwijzing van den invloed, welken die beoefening gehad heeft op godgeleerdheid en godsdienst, getracht in het leven te roepen. Beide pogingen bleven vruchteloos. En terzelfder tijd en met gelijken uitslag had het Stolpiaansch legaat de vraag gedaan: *quid statuendum de sensu Dei, qui dicitur, menti humanae indito? quod si tale placitum defendi potest, quaeritur, quae sit ejus sensus natura, quae necessitudo cum reliquis mentis et ingenii humani partibus, quamque vim habeat ad firmam de Deo persuasionem?*

Was men dan in ons vaderland nog niet doordrongen van de overtuiging, dat het tijd werd ernstig de studie der filosofie te behartigen? Was de schrik voor haar nog niet geweken? Had TACO ROORDA in zijne *ontwikkeling van het begrip der filosofie, tot inleiding in de bespiegelende wijsbegeerte op het tegenwoordig standpunt dier wetenschap* (1853) te vergeefs aangetoond, dat filosofie is: liefde en lust, zucht en streven naar grondige kennis van het ware wezen der dingen in de zinnelijke en bovenzinnelijke wereld? De meerderheid der godgeleerden verstond niet, zulk een filosofheeren met

theologiseeren te verbinden. Men ziet het aan de Groninger school: zij had niets meer geleverd dan bijbelsche theologie en tot iets dieper kon men niet komen, tenzij langs den weg van philosophiesch onderzoek. Men had zich volstrekt nog geene rekenschap gegeven van de verhouding tusschen wijsbegeerte en theologie, tusschen wetenschap en godsdienst. ROORDA's Groningsche ambtgenoot, F. C. DE GREUVE, gaf achter de door hem vertaalde voorlezingen van H. SCHMID *over het wezen der wijsbegeerte* (1839) een *bijvoegsel over het verband van geloof en weten*, waarin het *weten* bepaald werd tot het kennen van het verband tusschen in- en uitwendige aanschouwing, het *gelooven* tot de overtuiging van het onmiddellijk gevoelde. Maar het schijnt wel, dat DE GREUVE niet voelde, dat die verhouding van geloof en weten de moeilijkste vraag voor het wetenschappelijk denken geacht moest worden. De warme Kantiaan LE ROY bleef de aprioristische noodzakelijkheid eener openbaring aangaande de bovenzinnelijke wereld aanprijzen (1841), toen hij de *wijsbegeerte* beschouwde *naar haren vorm en inhoud*, maar liet aan ROORDA het regt om in zijn' brief aan den jongen FICHTE (*Godgel. Bijdr.* 1844, bl. 722) de verklaring af te leggen, dat men hier te lande van de stelsels der nieuwe wijsbegeerte weinig of geen kennis genomen heeft; een feit, dat niet slechts bevestigd, maar ook verklaard werd in de belangrijke opmerkingen van CLARISSE *over de oorzaken van de terugzetting der wijsbegeerte, bijzonderlijk in ons vaderland*, uitgegeven in het *tijdschrift van het K. N. Inst.* 1845, bl. 212 volg. De redenen, door CLARISSE genoemd: de zucht om de Franschen in hunnen meer realistischen zin te volgen; eene anti-speculative rigting; de duisterheid, de wankelmoedigheid, het aanmatigende en de onvruchtbaarheid van velen, die als hare beoefenaars voor het groote publiek optraden — zijn inderdaad historiesch volkomen gegrond. Hier te lande waren de latere filosofen van het buitenland genoegzaam onbekend, zóó zelfs, dat CLARISSE, toen het gouvernement zijn advies vroeg bij het vacceeren des professoraats in de filosofie te *Leiden*, na het emeritaat van NIEUWENHUIS, den raad gaf, om een buitenlander herwaarts te roepen, daar hij hier te lande niemand kende, zoo geheel te huis in dat vak, als geëischt werd om het op te bouwen. In *Nederland* scheen men KANT voor den laatsten wijsgeer te houden. Ook VAN HEUSDE, zijn beste leerlingen zullen het erkennen, wilde de beoefening der echte

philosophie met KANT laten eindigen en getuigde in zijne *brieven over het beoefenen der wijsbegeerte, inzonderheid in ons vaderland en in onze tijden* (1837): "wij houden niet van die "hooge vlugt der metaphysica en speculative philosophie." DE GREUVE had in de *brieven in antwoord op de brieven van den hoogleeraar PH. W. VAN HEUSDE* (1838 bl. 321) den hoogleeraar van aanmatiging beschuldigd, en hem overdreven eenzijdigheid, ja onbillijkheid ten aanzien der wijsbegeerte ten laste gelegd. En was het ook wat bits, het was niet geheel onverdiend, dat DE GREUVE de gemoedelijke betuiging van VAN HEUSDE: "dat wij door het Christendom, hetwelk ons van "kinds af geleid heeft, eerst tot ware wijsheid komen," stellig afwees en voor onbeduidend uitkreet. VAN HEUSDE's jongere ambtgenoot, J. F. L. SCHRÖDER vroeger, gelijk wij zagen, Kantiaan, bleek bij zijn optreden aan de Utrechtsche hoogeschool (1816) meer een eigen weg te zullen gaan. Het idealistisch speculative, zoowel als de mystische rigting der nieuwere wijsgeerte bekoorde hem niet, en mannen als FICHTE, SCHELLING en HEGEL trokken hem niet aan. Zijn philosophiesch onderwijs was als propaedeuse ongetwijfeld hoog te roemen, maar was niet naauw genoeg met de theologie verwant, dat de laatste daarvan veel voordeel trekken kon. Hoorde J. KINKER van Christelijke filosofie of philosophiesch Christendom spreken, hij wist den vloed zijner afkeurende woorden niet te stelpen. Van Kantiaan was hij een kritiesch eclecticus geworden. Dergelijke omkeeringen waren niet vreemd; de Leidsche hoogleeraar J. NIEUWENHUIS, in 1833 blijkens zijne *elementa metaph.* van heeler hart Hermesiaan, trad in 1847 als vertaler en uitgever op van de *Grondbeginselen der menschen zielkunde* door Dr. K. C. F. KRAUSE, welke H. AHRENS te Brussel voorgedragen had, en was de eerste, die den wijsgeer KRAUSE ten onzent herberg verschafte, nadat eene twee jaar vroeger geopende intekening op dit werk niet veel belangstelling gevonden had. De strekking van zijne wijsbegeerte, in die voorlezingen blootgelegd, was deze, om van het anthropologiesch standpunt op te klimmen tot het Gods-begrip, dat is tot het kennen van het wezen Gods; onder *wezen* verstond hij niet blootelijk *het zijn*, maar ook *de hoedanigheid van het zijn*, terwijl hij beweerde, dat men langs den analytischen weg tot de kennis van God als den al-grond moest en kon komen. Door OPZOOMER werden wij reeds in zijne beoordeeling van VAN OOSTERZEE's *gevoels-leer* op KRAUSE gewezen, als

den besten wegwijzer, als dengeen, die de hoogste vraag, de vraag naar het bestaan van God, oplossen zou. Vooral poogde OPZOOMER zulks te doen in het werkje: *de leer des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes, eene verhandeling van Dr. J. H. SCHOLTEN, wijsgeerig beoordeeld* (1846). In het aangeduide stuk, geplaatst in de *Jaarb. voor Wet. Th.* II. bl. 235, had SCHOLTEN over *Deïsme, Theïsme* en *Pantheïsme* zijne meening gezegd, en over de mogelijkheid om door wijsgeerig onderzoek een voldoende Gods-begrip te vormen, zeer twijfelend, en over het Krausiaansche Gods-begrip als Spinozistiesch-pantheïstiesch hoogst ongunstig zich uitgelaten (bl. 287 volg.). Vooral trad OPZOOMER op tegen het door SCHOLTEN beweerde, dat God niet alleen door de rede gevonden wordt. Daartegen voerde OPZOOMER aan (t. a. p. bl. 40 volg.), dat het beroep van SCHOLTEN op KANT niets afdeed, daar KANT niet bewezen heeft, dat de theoretische rede op het gebied van het bovenzinnelijke en oneindige niets zou mogen beslissen, en verdedigde KRAUSE's zienswijze niet zoozeer tegen de beschuldiging van pantheïsme, als tegen die van onjuist, onzuiver, onwijsgeerig te zijn. In deze periode van OPZOOMER's leven was het hem veel meer te doen om het resultaat, dan om de methode van KRAUSE. Het was dus wel niet vreemd, dat de kritiek — van alle zijden opdagende — het resultaat onderzocht, en de methode bijna onaangeroerd liet. Daarop, op die methode, had vooral OPZOOMER's vriend D. BURGER in *het opklimmend deel der wijsbegeerte volgens KRAUSE* (1846) gewezen. Welligt ware die methode kritiesch nader getoetst, indien niet de aandacht zich van KRAUSE tot OPZOOMER zelve gekeerd had.

Had OPZOOMER, den Utrechtschen hoogleeraarszetel beklimmende, bij het aanvaarden van zijn ambt *de wijsbegeerte* aan-geprezen als *den mensch met zich zelve verzoenende*, en in den loop van dat zelfde jaar (1846) het Gods-begrip van KRAUSE ontwikkeld (*de leer van God bij SCHELLING, HEGEL en KRAUSE eene wijsgeerige proeve*, 1° stuk); SCHOLTEN beweerde in zijn geschrift: *Mr. C. W. OPZOOMER beoordeeld door J. H. SCHOLTEN*, enz. (1846), dat OPZOOMER buiten de grenzen van het Christendom stond, en dat de vraag, tot welke zijn strijd met OPZOOMER herleid worden kon (t. a. p. 159): “kan er op “het gebied der godsdienst iets boven het Christendom ge-“dacht worden?” door hem ontkennend, door OPZOOMER toestemmend opgelost werd. Ras ontaardde de strijd in een gansch personeelen en weinig loyalen twist; tegen OPZOOMER werd in

een tal van leerredenen en brochures gewaarschuwd, terwijl een enkele zijner voorstanders, de reeds genoemde hoogleeraar NIEUWENHUIS, zijne oratie aanpreef, als bevattende "wettenschappelijke teregtwijzing van dwaalleeraars, dweepers en twijfelaars, waardoor de vrienden der behoudende partij als "met eene *terreur panique* bevangen zijn." (*Letterl. Maands.* 1846, X. bl. 772)..

De Krausiaansche filosofie raakte intusschen verschoven en de theologanten begonnen te vragen: blijkt het nu niet weer op nieuw, dat wijsbegeerte en openbaring, weten en gelooven, onvereenigbaar zijn? Schreef ik eene geschiedenis der filosofie, ik zou dieper in het Krausiaansche stelsel moeten indringen, naauwkeurig onderzoeken, of het *Pantheïsme* dan wel *Panentheïsme* genaamd moet worden, en ongetwijfeld zou ik dan het oordeel moeten onderschrijven door OPZOOMER zelve over KRAUSE's uitgangspunt gegeven (*Wetenschap en Wijsbegeerte*, bl. 29): "wanneer KRAUSE zich "uit de eindige dingen tot de gedachte van God verheven had "door het begrip van oorzaak in plaats van door het begrip "van grond, hij zou tot het theïsme zijn gekomen, niet tot "het pantheïsme of panentheïsme." Het schijnt dat de genoemde strijd over KRAUSE bij OPZOOMER zelve tegenzin verwekt heeft, althans van: *de leer van God* verscheen tot heden niets meer dan het 1^e stuk, aan KRAUSE gewijd. Was ik gehouden eene beschrijving van het geschil te geven, ik zou bijzonderheden moeten ophalen die vergeten zijn en liefst vergeten blijven; laat ons toch zwijgen over geschriften en bladzijden, die in toon en strekking hoogst afkeurenswaardig zijn, en die niet alleen het christelijk gemoed kwetsen, maar zelfs de grenzen van het fatsoenlijke te buiten gaan. De wijze, waarop OPZOOMER's antichristelijke rigting bestreden is, kon wel het minst hem voor het Christendom winnen. Doch daarin niet dieper; wat God, naar wij hopen, begraven heeft, willen wij niet meer opdelfen. En SCHOLTEN en OPZOOMER hebben uit dien strijd geleerd. Materieel genoot de theologie reeds dadelijk uit SCHOLTEN's tegenschrift tegen OPZOOMER; ik schonk hem vele van de 176 pagina's voor hetgeen ik bl. 31 lees over het onderscheid en de definitie van de woorden *ἀποκαλύπτειν* en *φανερῶν*.

Eerst werden wij meer getroffen door de fijnheid der onderscheiding, dan door een helder inzien in al de consequentiën, welke uit deze exegetische opmerking voortvloeiden; niet lang

kon het duren of wij leerden begrijpen, dat zij noodwendig leiden zou tot de nadere bepaling van de verhouding tusschen *rede* en *openbaring*, tusschen *weten* en *gelooven*, en middel worden om dien strijd op te lossen. Tot die veronderstelling gaf SCHOLTEN zelf grond en hoop, toen hij bij het nederleggen van het rectoraat, in 1847, dus kort na dat warme jaar 1846, eene oratie hield *de pugna theologiam inter atque philosophiam recto utriusque studio tollenda*; zijne houding tegenover de wijsbegeerte was aanmerkelijk gewijzigd en hij genezen van zijn vrees voor het onvereenigbare van beide. Wij juichten hem toe, zoodra hij reeds in den aanvang (l. l. pag. 2) over de *theologia naturalis* zoo sprak, dat hij duidelijk doorschemeren liet, hoe noodig hare verhouding tot de dogmatiek moest geregeld worden. Daarvoor was nog weinig gedaan. HOFSTEDEN DE GROOT had in 1834 voor de eerste maal zijne *institutiones Th. naturalis sive disquisitio philosopha de Deo hominisque cum Deo conjunctione* in het licht gezonden, in 1839 en 1845 haar laten herdrukken en een veelzins voortreffelijk boek geleverd; maar op het standpunt der Groninger school kon de natuurlijke godgeleerdheid niets anders zijn, dan, zoo als SCHOLTEN het in zijne oratie aanduidde, een *proemium* tot de Christelijke godsdienst. Zoo lang men *gewone* en *buitengewone* openbaring onderscheidt, moet de *theologia naturalis* het resultaat blijven van iets zeer onvolkomens, van de *gewone* openbaring namelijk, die men *luce rationis* verkrijgen kan, doch die zonder Gods *buitengewone* openbaring onvolledig blijft. Deze beschouwing was dan ook hier te lande de meest aangenomene; natuur en openbaring werden tegenover elkander gesteld, of, waar dit niet geschiedde, scheen het wel, als of de natuurlijke godgeleerdheid geacht werd volkomen zekerheid te geven ten opzichte van de vraag naar het bestaan van God. Ik denk aan de door het *Stolpiaansch* legaat in 1837 bekroonde verhandeling van L. A. SCHROEDER STEINMETZ — een geleerde, die op ruim negenentwintig-jarigen leeftijd (21 Nov. 1837) aan de studie der letteren, wijsbegeerte en regtsgeleerdheid door den dood ontviel. — Ter beantwoording van de vraag: *of het beginsel der genoegzame reden de hechte grondslag zij der natuurlijke godgeleerdheid, dan of dat beginsel door gezonde bewijzen verzwakt kan worden* beweerde hij, dat het beginsel der genoegzame reden, hoe ook door LEIBNITZ en anderen aangeprezen, een onvoldoende grondslag was, maar het beginsel van oorzaak en gewrocht een afdoend bewijs voor het bestaan van

God opleverde, dat zeer ten onregte door KANT bestreden was; een bewijs en grondslag voor de *religio naturalis*, waaraan hij zooveel waarde toekende, dat wij in zijne verhandeling zelfs de voorstelling van de noodwendigheid eener openbaring als aanvulling van die natuurlijke godgeleerdheid niet vinden, iets, dat in de met zilver bekroonde verhandeling van J. J. LE ROY wel voorkomt. Maar daar blijft onzes achtens voor dergelijke tegenstelling geene plaats. Wil men nog blijven spreken van eene *theologia naturalis*, dan kan men het eigenlijk alleen doen, zoo als SCHOLTEN dat deed in zijne ten jare 1853 uitgegeven *geschiedenis der godsdienst en wijsbegeerte*; zoodat *theologia naturalis* eigenlijk eene ontleding wordt van de wijze, waarop van oudsher 's menschen geest de *φανερώσις τοῦ Θεοῦ* onderzocht heeft; terwijl zij tevens het bewijs levert, dat blijkens de geschiedenis innige gemeenschap met God de voorwaarde is om de *φανερώσις* tot *ἀποκάλυψις* te verheffen, dat wil zeggen, dat zonder een vooral door J. C. geheiligd oog en hart God niet wordt gezien, niet wordt verstaan. *Rede* en *openbaring* houden dan op twee *opposita* te zijn; *weten* en *gelooven* treden alzoo in omgekeerde orde; het weten wordt een gelooven, dat is, niet een voor waar houden, eene vertrouwelijke overgave aan God of aan J. C., maar een leven, een zalig zijn door en in die dingen, die men na proevend onderzoek kent, die men *weet*. Wijsbegeerte is geene slavine der theologie, maar eene zuster, voor den theoloog even onmisbaar, als voor den handwerksman oog en hand. Wijsbegeerte is voor de theologie eigenlijk het *formeele*, de methode, om God en de goddelijke dingen goed te leeren kennen.

Voor die methode heeft OPZOOMER veel gedaan; hij heeft de studie der wijsbegeerte in eere gebracht; als hoogleeraar gaf hij druk bezochte lessen; studenten lieten er zich niet wachten, niet alleen omdat zijne collegien tot de bij de wet verpligte behoorden, maar ook en vooral, dewijl zijn zeldzaam talent van duidelijk, sierlijk en boeiend wijsgeerige begrippen voor te dragen, den waan verdreef, dat men een filosofisch collegie verliet, als een gast die van een welvoorzienen disch geen schotel heeft aangeraakt en even hongerig vertrekt als hij kwam. Ook de aanstaande theologanten moesten "de "Dardanellen" (zoo noemde de hyperorthodoxie zijn collegiekamer) passeeren. Hoorden zij daar misschien spotten met kerkelijke leerbegrippen? Geenzins; zelfs de grootste tegenstanders van OPZOOMER hebben altijd den ernst zijner taal geroemd.

Wat had dan de orthodoxie tegen die lessen? Gemakkelijk kan ik u dit ophelderen, omdat uit zijn handboek van *logica, de weg der Wetenschap* (1851), welke hij voor den besten houdt, gekend wordt.

Empirie — de eenige ware weg tot het weten, zoo omschrijven wij de grondstelling van dat boek. Metaphysische speculatie acht hij even onhoudbaar als blind auctoriteitsgeloof, ijdel idealisme, hooghartig kriticisme. Alleen *empirie* geeft *individueele en subjectieve zekerheid*; empirie, die uit feiten alleen de theoretische beschouwing afleidt. Volgens deze methode moet in de godsdienst vooral haar zuiver-menschelijk karakter op den voorgrond treden, en het dualisme: God en de wereld door het geloof tot een monisme opgevoerd worden. Dit kan slechts geschieden in het gemoed des vromen, bij wien het godsdienstig gevoel basis van de godsdienst is. Hoe vast ook voor zich zelve overtuigd, heeft de geloovige tegenover den ongeloovige slechts die mate van zekerheid, die men *waarschijnlijkheid* noemen moet. Daar is eene kloof tusschen gelooven en weten voortspruitende uit den aard van het object des geloofs: God, wiens bestaan niet bewezen, neen, gevoeld wordt. Hoe zuiverder en dieper dat gevoel is, des te hooger staat de godsdienstleer, die ons Gods wezen, natuurlijk alleen in betrekking tot den mensch en de wereld, tracht te ontvouwen. Is het waar, dat dit gevoel slechts aan den mensch op een bepaald standpunt van ontwikkeling eigen is, dan leere de apologetiek de vruchteloze poging vaarwel zeggen, om de godsdienst aan iemand door redeneering op te dringen. De ware apologie is paedagogie, opvoeding tot dat standpunt van ontwikkeling, waarop zich het godsdienstig gevoel van zelf vertoont. Deze "weg der wetenschap" was zeker niet door de kerk aangelegd of bestraat. Het domein, dat hij aan het geloof overliet, lag buiten het bereik der wetenschap, maar dat domein was klein; men vreesde dat de empirische methode, op de dogmatiek toegepast, noodwendig voeren zou tot de verwerping van alle overgeleverde vormen. De denkbeelden van OPZOOMER werden door een zijner talentvolle discipelen, A. PIERSON, in een boeiend geschreven boek: *bespiegeling, gezag en ervaring, eene wijsgeerige geschiedkundige proeve* (1855) ontwikkeld. Dezelfde deed als de consequente verderdiger van de empirische methode op theologiesch gebied zich kennen in zijn tijdschrift voor *Godgeleerdheid en wijsbegeerte*, uitgegeven in 1857, met toezegging van vervolg, welks inhoud

en toon bij velen gewigtige bedenkingen uitlokten en hem dra in strijd wikkelden met de zoogenaamde ethiesch-irenische rigting hier te lande.

Geene groote mate van scherpzinnigheid, dunkt mij, werd er toe vereischt, om de deugden en de gevaren der empirische methode te doorzien; de deugden en gevaren zeg ik, daar het vrij natuurlijk is, dat op empiriesch standpunt de scheiding van weten en gelooven herleeft; maar ook het feit zich op nieuw vertoonen kan, dat men met het hart een Christen, met het verstand een heiden is. *Gelooven* en *weten* staan voor den empiricus vaak tegenover elkander; immers het geloof heeft tot object het *oneindige*, het weten slechts het *eindige*; het geloof, waar het zich tot den kring der verschijnselen wendt, onderstelt daar samenwerking van middel en doel; het weten neemt slechts oorzaak en gevolg waar. De hoogleeraar zelf heeft zich op dit punt zeer duidelijk verklaard in zijn veel gelezen boek: *Wetenschap en wijsbegeerte* (1857). Daar onder anderen vinden wij (bl. 9) deze toelichting van de verhouding tusschen weten en gelooven: “de wijsgeer der “ervaring ontkent dus niet, dat het oneindige bestaat en met “het eindige in betrekking is; hij kan zelfs, hij moge dan al “of niet in het Christendom eene goddelijke openbaring aan- “nemen, van dat oneindige diep doordrongen zijn, eene le- “vendige overtuiging hebben van Gods bestaan, waaraan hij “troost, kracht en hoop ontleent; maar hij belijdt dat die “overtuiging, ook al hebben wij in het Christendom de open- “baring Gods, nooit iets anders is dan eene overtuiging des “geloofs, niet der wetenschap en dus ook niet zijner wijsbe- “geerte, maar dat deze, wil zij niet de wanhopige poging “wagen, om in het luchtledige rond te fladderen op de wie- “ken eener stoute verbeelding, tot het eindige alleen zich be- “perken moet.” De bij uitnemendheid empirische studie der natuur was dan ook voor OPZOOMER het model en het ideaal van wetenschappelijkheid. Op haar wees hij niet alleen wegens het smakelijke harer vruchten, maar vooral wegens de zekerheid van de methode, die zij volgde en volgen moest.

Ik sprak van de gevaren der empirische methode; ik dacht er aan, hoe zij uit den aard der zaak met de feiten van JEZUS' leven niet veel kan op hebben; van natuur twijfelzuchtig en ergdenkend ten aanzien van hetgeen haar psychologiesch onwaarneembaar is, kan zij wel niet anders, dan met een oog vol verdenking op verhalen van gebeurtenissen

zien, die door het vreemde en ongewone buiten het bereik der empirie liggen. Alles schuwende wat naar gezag zweemt, moet zij het woord van oor- en ooggetuigen veel lager stellen dan haar eigen oordeel, en kan zij eigenlijk — laat mij het zeggen zoo als ik het meen — wel aan een door haar ontworpen CHRISTUS-beeld, maar moeilijk aan den CHRISTUS, gelijk die in de Evangelien geteekend is, bestaan toekennen. Volgens hare strikte consequentie, bij monde van OPZOOMER verkondigd, zou de dogmatiek ten opzichte van CHRISTUS moeten volstaan met het onderzoek wat van Hem *over God* en over den *mensch* en door dezen *over Hem* te leeren is. Zóó zou zij blijven op zuiver empiriesch standpunt, speculatie en abstractie geheel vermijden. In eene beoordeeling, geplaatst in de *Konst- en Letterbode* van 1854, bl. 295 stelde OPZOOMER deze verdeeling der dogmatiek voor:

A. *Theologie.*

1. Wat vinden wij in CHRISTUS, dat ons over God een nieuw licht doet opgaan?
2. Hoe kennen wij God in het licht, dat CHRISTUS over hem deed opgaan?

B. *Anthropologie.*

1. Wat vinden wij in CHRISTUS, dat ons over den mensch een nieuw licht doet opgaan?
2. Hoe kennen wij den mensch in het licht, dat CHRISTUS over hem deed opgaan?

Verzwijgen mag ik niet, wat mij nog meer op het harte ligt: schijnt mij de empirische methode een hoogst weldadigen invloed op de theologie te hebben, omdat zij noodwendig, anthropologiesch als zij is, den ernst bij elk wetenschappelijk denken en onderzoeken bevordert; brengt zij de zaken, die onderzocht worden niet alleen onder ons oog, maar drukt zij ze ons op het hart; de vraag is: of zij op theologiesch gebied ten eenemale zuiver kan worden toegepast?... Wie durft het antwoord geven? Een harer voorstanders — wien echter ten laste gelegd is, dat hij haar niet onverdeeld zijne sympathie gewijd heeft — S. HOEKSTRA BZ., verklaarde, en in zijne redevoering over *den weg der wetenschap op godgeleerd en wijsgeerig gebied* (1857), en in zijn uitvoerig geschrift: *Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde* (1858), dat de zondeloosheid van JEZUS alleen op *gezag* kan worden aangenomen. Dezelfde geleerde poogde langs den weg der empirie het indeterminisme, of juister gezegd, een gematigd indeter-

minisme te verdedigen. Het merkwaardige boek heeft ons duidelijk geleerd, dat er vragen van wijsgeerigen en godsdienstigen inhoud zijn, die buiten het bereik van elke, ook de empirische, methode liggen. Iedere methode nadert een punt, waarop zij tot eenzijdigheid, en daardoor tot onvermogen vervalt. Mag ik het gezegde niet laten gelden van de empirie? vooral daar zij zelve zoo scherpe lijn tusschen het *weten* en *gelooven* getrokken heeft? Bestaat er inderdaad zulk een diepe kloof, moeten wij daarbij blijven staan? Ik voor mij geloof, dat ook haar levensduur niet door den kring van *eeuwen*, maar van *jaren* begrensd is; en ook de empirische methode de weg zal zijn tot een betere. Tot welke? Wie zegt het ons? Over hoe langen tijd zij, even als hare voorgangsters, ten grave zal dalen, na ons erfgenaam te hebben gemaakt van de waarheid, die in haar is en die haar niet betwist wordt, weet ik niet; maar dit durf ik verzekeren, dat haar, oneindig meer dan het kriticisme, idealisme en identiteits-systeem de lof toekomt van een levenwekkend en bevruchtend beginsel te zijn geweest voor de theologie. Zij gebiedt den mensch in te gaan in zijn eigen binnenste en maakt godsdienst tot eigen zaak; zij verjaagt de magten, die zich indringen tusschen hem en zijn God, en bestrijdt evenzeer een supranaturalisme, dat zijnen God vindt in eene doode objectiviteit, als een rationalisme, dat alleen de regten van het zoogenaamd "gezond verstand" gelden laat; want den mensch op den voorgrond plaatsende, brengt zij *alle* zijne krachten en vermogens, alles wat in en aan hem is in beweging en kent niet aan de formule, maar aan het godsdienstige leven zelf het hoogste gewigt toe.

De theologie van J. H. Scholten.

Zoo moet het opschrift luiden, niet: de Leidsche theologie; want hoe groot ook de overeenstemming zijn moge, die tusschen SCHOLTEN en zijne ambtgenooten heerscht; hoe uitnemend goede dienst hij ook geniet van het exegetiesch onderwijs dat vóór hem en naast hem gegeven wordt; de Leidsche faculteit staat niet aan het hoofd eener school in dien zin als de Groningsche; de kerkelijke geschiedenis wordt ¹ er door

¹ Helaas! *verdr.*: terwijl ik dit gedeelte van mijnen arbeid voor de druk-

KIST zeer zelfstandig onderwezen, en de ethiek, door denzelfden gegeven, heeft met de wijsgeerige beginselen van SCHOLTEN niets gemeens, zelfs strijdt zij daarmede.

JAN HENDRIK SCHOLTEN! Men zegt, dat, op den dag van SCHOLTEN's bevordering tot doctor in de letteren, H. J. ROYAARDS in een kring van vertrouwde vrienden het zeer bejammerde, dat de jonge talentvolle man niet zoo veel werks van de theologie als van de oude letteren gemaakt had. Maar in dit geval was de blik van ROYAARDS beneveld. SCHOLTEN was grootendeels zijn eigen weg gegaan, had alleen van HERINGA's onderwijs ijverig gebruik gemaakt, en toonde de grondigheid van zijn zelfstandig verkregen kennis in de *Disquisitio*, waarmede hij 14 Junij 1836 het doctoraat in de theologie (*more majorum*, ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest der Utrechtsche school) verkreeg: *de Dei erga hominem amore principe Religionis Christianae loco*. Drie kenmerkende deugden bezat dit stuk; het vermeed de gansche dogmatische terminologie; wees bepaald één enkel punt als hoofdzaak in het Christendom aan; en, wat vooral opmerking verdient, achtte den grond van de liefde Gods gelegen in God zelve, in diens volmaakte natuur. Daarbij legde de schrijver nadruk op het geheel van JEZUS leven, hoewel hij dit nog niet zoo duidelijk deed, dat de ware aard zijner *Christologische* begrippen geheel in het licht trad. Wat er echter ook aan dit stuk ontbreke, men heeft het te beschouwen als eene, bijna mag ik zeggen, eerste proeve, om de dogmatiek te maken tot eene *philosophia disquisitio de religione*; immers de volkomenheid van Gods wezen, de voornaamste grond der overtuiging dat God liefde is, werd bewezen — uit eene serie van bijbelplaatsen? neen, uit de natuur van God. De dissertatie bewees duidelijk,

pers gereed maakte, trof mij de tijding van den zwaren slag, die zoo onverwacht KIST aan de hoogeschool, aan zijn gezin en aan zijne vrienden ontnam. Hij ontsliep 21 December 1859. Ben ik mij bewust, in een volgend gedeelte dezer verhandeling de verdiensten van dezen geleerde op het gebied, hetwelk bij uitnemendheid het zijne mag heeten, naar mijne innigste overtuiging geteekend te hebben; ik hoop van mijne zijde zijne nagedachtenis gehuldigd en zoo op de meest waardige wijze hem den dank gebragt te hebben voor den hartelijken handdruk dien hij mij gaf, toen hij in het midden van den kring, die onzen VAN HENGEL op zijn tachtigsten verjaardag omgaf, TEYLER's gunstig oordeel over mijn werk vernam.

Het was de laatste maal, dat ik en velen, die daar zich bevonden, hem ontmoetten. Weinig weken later stonden wij bij zijn graf.

dat de schrijver een wijsgeerig hoofd en eene dogmatiseerende natuur was. Wij hebben ons niet bedrogen. Zien wij nog eens op het jaar, waarin zijn arbeid het licht zag: wij ontdekken dan dat de dissertatie bijna te gelijker tijd met MESSCHAERT en VAN DER WILLIGEN de vraag naar het wezen en de hoofdzaak des Christendoms behandelde. SCHOLTEN'S arbeid gaf al aanstonds meer dan die van de genoemden; maar dat het gewonnen resultaat hem zelven niet voldeed, en hij de vraag: wat is hoofdzaak in het Christendom, wat maakt het Christendom tot Christendom? bleef behartigen, zagen wij in zijne verhandeling over *de leer van Vader, Zoon en Geest, eene bijdrage tot de kennis van het wezen des Christendoms* (*Jaarb. voor Wet. Th.* II. bl. 235 volg.), waartegen J. A. COENEN (*Godgel. Bijdr.*, 1846 bl. 296 volg.) gewigtige bedenkingen inbragt, dewijl SCHOLTEN niet gegeven had, wat door hem beloofd was, en hij de leer van Vader, Zoon en Geest niet als het kenmerkende des Christendoms ontwikkeld had. SCHOLTEN ontkende dit wel (*Jaarb. t. a. p.* III. bl. 383 volg.), doch het viel COENEN niet moeilijk, de repliek van SCHOLTEN in de *Godg. Bijdr.* t. a. p. bl. 621 volg. te weerleggen. Wat vreemd is, noch SCHOLTEN, noch COENEN onderzochten naauwkeurig de praemisse, van welke eerstgenoemde uitgegaan was, of werkelijk de door MATTHEUS medegedeelde doopformule beschouwd mag worden als eene omschrijving van het wezen des Christendoms? Eerst toen verdween alle onduidelijkheid, toen SCHOLTEN later zoowel in de taal der geleerde als in die der ongeletterde wereld beleed: "het Christendom is mij niets meer, maar ook niets minder, dan de openbaring der eenige ware godsdienst, die in den boezem van al wat mensch heet oorspronkelijk als Gods beeld aanwezig, onder Israël voorbereid en aangekondigd, in JEZUS CHRISTUS volle waarheid en werkelijkheid geworden is. JEZUS van Nazareth heeft de godsdienst der menschheid met woord en daad, in leven en sterven op aarde verwezenlijkt." In de door hem ten jare 1853 uitgegeven *Leerredenen* (Opdragt, bl. III.) vinden wij de aangehaalde plaats. Van waar die vastheid? hoe was SCHOLTEN tot die overtuiging gekomen? *Christologische* en *dogmatiesch-historische* onderzoekingen hadden hem daartoe gebragt.

De opkomst der Groninger school, niet minder dan de uitgave van D. F. STRAUZ' *Leben Jesu*, had in ons vaderland de overtuiging wortel doen schieten, dat voor dit oogenblik

de geheele beoefening der godgeleerdheid eigenlijk zich concentreeren moest in de *Christologie*. *Wat dunkt u van den CHRISTUS, wiens zoon is Hij?* Dit was het probleem, dat aan de theologie ter behandeling werd voorgelegd. Terwijl de Groninger godgeleerden, van een *ariaansch* standpunt, *populairer* dat vraagstuk zeker niet oplosten maar behandelden, gaf SCHOLTEN aan het onderzoek de ware rigting; bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt te *Franeker*, in 1840, sprak hij *de vitando in J. C. historia interpretanda docetismo, nobili ad rem Christianam promovendam hodiernae theologiae munere*. Ja, daar lag de wond; *docetismus*, zoo als SCHOLTEN dat in die oratie en vooral in de bijgevoegde noten, met name op bladz. 42 en 99, ontvouwde, was de wetenschappelijke zonde van dien tijd. In eene reeks van merkwaardige voorbeelden, door hem bijgebracht, wees hij aan, dat de waarachtige en volledige menschheid van JEZUS niet of slechts gedeeltelijk beleden werd, en onder verscheidenheid van vorm de Eutychiaansche en Nestoriaansche dwaling onder allerlei godgeleerden voorstanders vond. De Groninger school voelde dadelijk, dat er op haar een pijl afgeschoten was, want de verslaggever van die oratie in het tijdschrift *W. in L.* 1841 bl. 717, rekende het SCHOLTEN als fout aan, dat hij het voorbestaan van den Zoon niet in aanmerking genomen en niet bedacht had, zoo als het in dat tijdschrift ten aanzien van JEZUS' volmaaktheid geschiedde, dat JEZUS, *vóór zijne menschwording, hemeling geweest was en in den hemel zich goefend had*. Wel had SCHOLTEN over de praeëxistentie gehandeld, maar zóó, dat het voor den scherpzinnigen lezer nog duister bleef, hoe hij het maken zou, om haar, zoo als hij ze (l. l. pag. 75) definieerde, met de menschheid van JEZUS te verbinden, en wel zoo naauw, dat de naam van doceet niet op hem zelve van toepassing werd. Nog kende hij namelijk aan JEZUS eene praeëxistentie toe, gelijk hij wel moest doen, zoo lang hij *ὅπου ἦν τὸ πρότερον* en dergelijke phrasen van een locaal persoonlijk voorbestaan opvatte. Later heeft hij dit anders ingezien; hij spreekt over het voorbestaan van den CHRISTUS, en vat de bedoelde Evangelische zegswijzen niet op van een locaal zijn in den hemel, maar van een innig één zijn met God of van het gezonden zijn door den Vader. Volgens SCHOLTEN is JEZUS de zoon van God, omdat hij de ware mensch is geweest; dit zoonschap grondt zich dus volgens hem niet op het feit der bovennatuurlijke ontvangenis uit de

maagd MARIA. Betreffende dat feit beweert hij in zijne *Initia Dogm. Ch.* Edit. 2^{ae} II. pag. 184: *quaestioni, an JESU ortus physicus, e virgine MARIA, e Sp. Sci. efficacitate repetendus sit, ita ut ab hac quoque parte Dei filius appellandus sit, Luc. I. 35, dirimendae critica disquisitione de fide narrationum Matth. I. et Luc. I., in scriptis N. T. momentum dogmaticum non tribuitur* — zich dus anders uitdrukkende dan vroeger (*Initia* 1^{ae} Edit. p. 70), toen hij de onzondigheid van JEZUS niet wist te verklaren bij de onderstelling eener gewoon-menschelijke generatie. Deze twee punten staan in zijne christologie voor aan: *de waarachtige menschheid en de onzondigheid*; zoodat in zijne christologie voor de bovennatuurlijke ontvangenis geene plaats is. Maar wat leert hij dan aangaande het Matth. I en Luk. I en II verhaalde? In zijne *Teregtwijzing van Mr. ISAAC DA COSTA naar aanleiding van het geschrift: Wat er door de theologische faculteit te Leiden alzoo geleerd en geleverd wordt?* (1857) verklaarde hij (bl. 26 volg.), dat het feit der bovennatuurlijke ontvangenis als geschiedenis gelden kan, maar voor de CHRISTUS-prediking onwezenlijk is, zich beroepende op het apostoliesch kerugma, in hetwelk dit punt niet behandeld wordt. Doch SCHOLTEN's stelling, dat het Matth. I en Luk. I en II medegedeelde historiesch waar kan zijn, maar dogmatisch geen gewigt heeft, wekt bij ons bezwaar; eerstens bedenke men, dat, zoo het Matth. I en Luk. I en II medegedeelde historiesch feit is, het dan bewijst voor een *onmiddellijk* ingrijpen in den gang der dingen en alzoo van de regelmatige ontwikkeling der dingen onder het menschdom afwijkt; ten andere is de onderscheiding van historiesch feit en dogmatische waarheid in mijn oog slechts een redmiddel om het dilemma te ontgaan: *waar of niet waar; geschiedenis of mythe*. SCHOLTEN wil zich buiten dit dilemma houden; doch is ons de historische deductie schuldig gebleven, hoe zulk eene persoonlijkheid als die van JEZUS van *Nazareth* het door God verordende product werd en wezen moest van Gods bijzondere leiding met Israël, of met andere woorden: de bewijsvoering, dat de tweede ADAM echt en eenig voortreffelijk afstammeling van den eersten ADAM was. In weerwil echter dat dit stuk door SCHOLTEN nog niet afgewerkt is, hebben wij reeds veel gewonnen, namelijk de erkenning der religieuze waarheid in Matth. I en Luk. I en II te vinden: de CHRISTUS uit God geboren, is een nieuwe loot op den dorren tronk der menschheid. Al viel nu het historiesch feit, wij behielden

toch een idéé, een waar idéé. Vroeger, toen men evenzeer met dat verhaalde als historiesch feit geen weg wist, en evenzeer opgemerkt had, dat de apostolische prediking er geen gebruik van scheen te maken, sprak men er over heen en stelde er niets voor in de plaats; niet alleen de historie, maar ook het idéé werd op zijde geschoven en de CHRISTUS kwam — van waar? Dat wist de theologie niet, daarmede bemoeide zij zich niet, of beantwoordde die vraag vrij onbepaald overeenkomstig haar rationalistiesch standpunt.

JEZUS van *Nazareth* de CHRISTUS, zegt SCHOLTEN, en die CHRISTUS de vleesch geworden Logos, de Logos voor zoo ver hij vleesch geworden is. Van eene incarnatie Gods wil SCHOLTEN niet weten; bij herhaling heeft hij de Sabelliaansche voorstelling afgewezen en zijn Logos-idée duidelijk ontwikkeld. Men heeft hem tot een verwijt gemaakt, dat hij een onpersoonlijken *Logos asarcos* leert, maar men schijnt niet te willen opmerken, dat hij, en wel het eerst in ons vaderland, de Logos-leer van JOHANNES en van het N. T. in het algemeen uit de geschiedenis heeft verklaard, bepaaldelijk uit PHILO. Hij heeft zijne ideeën geschraagd door de wijsgeerige opmerking (*Initia*, l. 1. pag. 188): *id quod in Deo et apud Deum idealiter a parte hominis adesse dicitur, non esse cogitationem in Deo abstractam atque otiosam, sed simul, existentiae quippe cujusque realis principium et fontem, realiter existere.* SCHOLTEN's christologie — men begrijpt het ligt — kan met het Arianismus, in welken vorm ook verborgen, geen vrede hebben, hij houdt het voor docetismus, en ziet in het vermijden van docetismus, wij hoorden het, de eerste voorwaarde eener zuivere voorstelling van JEZUS' persoonlijkheid.

Doch eer SCHOLTEN aan zijne christologische denkbeelden de rigting en ronding gegeven had, welke wij beschreven hebben, had hij, wij stipten het reeds met een enkel woord aan, aan het *openbarings-begrip* zijne aandacht geschonken. De hoogleeraar moge zelf getuigen, of mijne conjectuur juist is, dat hij tot zijn openbarings-begrip gekomen is door zijne nasporing over het *Testimonium Spiritus Sancti*.

In 1843 *Franeker's* catheder met die van *Leiden* verwisselende, sprak hij *de religione Christiana suae ipsa divinitatis in animo humano vindice*. Kort daarop gaf hij deze redevoering uit met eene *praefatio*, waarin hij zich verdedigde tegen de beschuldiging, dat hij, de kracht van het *Testimonium Sp. Sct.* prijzende, "*absolutum formulam atque doctrinam jam diu*

antiquatam, recocisise.” — In die redevoering trof ons toen reeds, niet het gebruik van de bekende plaats Joh. VII. 17 gemaakt, maar de wijze waarop SCHOLTEN haar paraphraseert: “*hunc demum, qui Deo obtemperandi studio feratur, de hac doctrina confessurum esse, ex fonte divino fluxisse eam, nec fortum habendam esse arbitrii humani*” (pag. 4). Blijkbaar wijzigde hij het begrip: *Testimonium Sp. Sct.*, daar hij er door verstond: het getuigenis van den oorspronkelijk in elken mensch aanwezigen en door de godsdienst geheiligden waarheidszin. Wij luisterden scherp, toen hij over het weinig afdoende van het schriftgezag zich even duidelijk uitliet en onverholen verklaarde: “*miseri quidem isti omnes, qui a quaestione critica ipsam pendere religionis causam temere existiment*” (pag. 22). Reeds had de redenaar iets vroeger (pag. 13) zijne meening te kennen gegeven aangaande den aard van dat waarheidsgevoel, den hoogen rang, dien het inneemt en den middellijken weg, langs welchen het gewekt wordt, toen hij ten aanzien van het door PETRUS afgelegde getuigenis aangaande den CHRISTUS gezegd had: “*erat haec persuasio, quam ex ipsius Christi judicio non carni nec sanguini, non hominum auctoritati, sed ipsi Deo deberet, per Christi institutionem intus in animo loquenti.*” Zoo was de groote waarheid verkondigd: God sprak tot den mensch middellijk!

Bevreedde het ons eerst een weinig, dat SCHOLTEN aan den strijd over de gevoels-theologie, tusschen VAN OOSTERZEE en OPZOOMER, geen dadelijk deel nam: wij begrepen, dat hij nooit naast VAN OOSTERZEE de gevoels-theologie kon voorstaan. Later heeft dan ook VAN OOSTERZEE (*Beoordeeling van SCHOLTEN's leer der Hervormde kerk, Jaarb. voor Wet. Th. deel VIII. bl. 719 volg.*) beweerd, dat het geen *Testimonium Sp. Sct.* was, dat SCHOLTEN onder dien naam begreep. Ik erken de betrekkelijke juistheid dier aanmerking, wanneer ik zie, dat CALVYN het beschrijft met de woorden: “*Sed nunc de peculiari coelestis sapientiae revelatione loquemur, qua filios duntaxat suos dignatur Deus;*” maar ik wil opgemerkt hebben, dat reeds HERINGA (*de formula baptismi*, pag. 4) instemt met die theologen, welke het aldus bepalen: *firmissima illa, atque efficax veritatis divinae in sacris litteris revelatae persuasio, quae in animis nostris a Spiritu Sancto excitetur per instrumentum verbi divini, quaeque tam clara sit, ut, qui istud experiatur, de divina revelationis origine dubitare plane non possit*, terwijl hij uitdrukkelijk verklaart, dat dit *testimonium*

nooit betrekking kan hebben op de *fides historica*, maar alleen op de zoogenaamde *fides salutaria*. Doch VAN OOSTERZEE vergat, dat het in dit vraagstuk niet te doen is om de historische betekenis van de formule *Testimonium Sp. Scii.*, maar om de zaak, en om de vraag: wat de laatste grond van des Christens geloof is? Zooveel is echter zeker, dat SCHOLTEN voor de eenzijdigheid bewaard bleef, waartoe VAN OOSTERZEE verviel; hij bleef daar voor bewaard door nader het *openbarings-begrip* te toetsen en te bepalen. In 1849 werden SCHOLTEN's denkbeelden ten opzichte van dit begrip uitvoerig in de dissertatie van F. W. B. VAN BELL ontwikkeld. Dreunde de grond van den schok, dien de resultaten van dit onderzoek te weeg moesten brengen? Het verslag, dat VAN OORDT van die dissertatie in *W. in L.* gaf, wettigt mijne gissing, dat deze eigenlijk niet begrepen heeft, hoe belangrijk, hoe veel omvattend dat resultaat was; in een tegenovergesteld geval zou hij toch nooit de meening geuit hebben, dat de mannen van *W. in L.* eigenlijk reeds dezelfde denkbeelden aangaande het *openbarings-begrip* ontwikkeld hadden! Helder werd het belang van dit onderzoek ingezien door A. NIERMEYER, toen nog predikant te 's Heerarenskerke, blijkens de door dezen geleverde beoordeeling in *de Gids* 1850, I. bl. 109 volg. Hij twijfelde wel niet, of er konden enkele plaatsen tegen het constant volhouden van het onderscheid tusschen de formules *φανερών* en *ἀποκαλύπτειν* aangevoerd worden, doch hield de zaak in principe voor beslist. Deze getuigenis beteekende veel in de schatting der geleerde wereld, die, en te regt, groote waarde hechtte aan het oordeel van NIERMEYER, niet omdat zij uitging van de onderstelling, dat het vraagstuk *allermeest* van exegetischen aard was; immers gesteld, dat het bleek, dat de exegetiek hier en daar verwisseling van beide zegswijzen kan aanwijzen, zoo zou toch het begrip van openbaring, gelijk het door VAN BELL gedefiniëerd was, niet ophouden van kracht te zijn; maar zij waardeerde zijn oordeel daarom te hooger, omdat hij de meening beleed, dat niet alleen de door VAN BELL behandelde woorden, maar evenzeer de zegswijzen, die overigens in de Schrift voorkomen ter aanduiding van *openbaring*, het verkregen resultaat bevestigden.

Een ander discipel van SCHOLTEN, L. W. E. RAUWENHOFF, trachtte in een populair geschrift: *de zelfstandigheid van den Christen in beschouwingen over openbaring, de erkenning der waarheid van het Evangelie en de waarheid eene verborgenheid*

(1857), helderheid van begrippen aangaande *Christelijke openbaring* te bevorderen. Het bleek echter, dat zelfs onder de godgeleerden de zaak nog niet beslist was, zoodra (nadat in *Waarh. in L.* 1858 bl. 639 volg. tegen RAUWENHOFF'S voorstelling van openbaring weinig afdoende opmerkingen gemaakt waren) D. S. GORTER in zijn door velen toegejuicht boek: *de theologie van J. H. SCHOLTEN getoetst, ten opzichte van hare wijsbegeerte, openbarings-begrip en inhoud des geloofs* (1858) duidelijk toonde, dat het onmogelijk was op het oud supra-naturalistiesch standpunt — en daarop stonden en staan in ons land de meeste godgeleerden — het gemaakte onderscheid te waardeeren. Voor GORTER lag tusschen God en den mensch eene wijde kloof; openbaring kon dus bij hem niets anders beteekenen, dan mededeeling van buiten af, van gene zijde der kloof. Had hij zich de moeite gegeven, om met ter zijde stelling van het door hem beleden openbarings-begrip het punt in geschil uitlegkundig te onderzoeken! Helaas! hij kwam er rond voor uit, dat die taak hem niet aantrok. Het openbarings-begrip van SCHOLTEN geeft hem geene zekerheid; maar hij misleidt zich zelve ten opzichte van de gewaande zekerheid, welke hij gevonden acht in eene van buiten medegedeelde openbaring, die in den bijbel vervat is. GORTER'S regt om op wijsgeerig gebied als bestrijder van SCHOLTEN op te treden, mag in twijfel getrokken worden, zoolang hij de begrippen van *transcendentie* en *immanentie* niet te vereenigen weet. Zijne theologie, de vrucht van het oude supra-naturalisme, zou ons niet van een *Deus transcendens*, maar van een *Deus transiliens* laten spreken en ontnemt ons inderdaad de zekerheid, welke wij aan SCHOLTEN'S openbarings-begrip te danken hebben. Door het werkje van GORTER is dat begrip exegetiesch noch dogmatiesch aangetast, slechts bestreden uit den *usus popularis*, die onder het woord *openbaring* eene uit den hemel sprekende, althans van buiten af tot den mensch komende stem verstaat. Krachtig werd GORTER weêrsproken behalve door SCHOLTEN zelve in een *brief aan een vriend*; door een Th. Dr. en predikant in een *open brief* (naamloos uitgegeven en geschreven door W. SCHEFFER, die, hoewel niet onder SCHOLTEN gestudeerd hebbende, toch als een warm voorstander van diens rigting zich kennen deed); door H. J. SPIJKER in het *Christelijk Maandschrift* 1858 bl. 416; door J. HOOYKAAS HERDERSCHEE in de *Godg. Bijdr.* 1858 bl. 578 en volg.; door D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE in *Ernst en Vrede* 1858 bl. 371;

alzoo door mannen van de meest verschillende rigting op wetenschappelijk gebied. Zij echter daarom niet beweerd, dat de inhoud van GORTER'S boek in de schatting van vele gemeenteleden en predikanten veroordeeld was: neen, hij had uitgesproken wat in de meening van velen tegen dat *openbarings-begrip* van SCHOLTEN aangevoerd moest worden; "zie," zoo sprak men, "volgens SCHOLTEN wordt *alles openbaring*, "en *eigenlijk alzoo niets*." Deze conclusie is ten eenemale valsch; als alles openbaring wordt, kan dat *alles* nooit tot *niets* worden herleid, en *openbaring* verliest het karakter van openbaring niet, al wordt zij ook wonderwijd van omvang. Maar de praemisse is evenzeer valsch; volgens SCHOLTEN wordt alles openbaring *voor het oog en het oor des geloovigen*. Deze *conditio sine qua non* zien de tegenstanders voorbij, als ware die formule een overbodig bijvoegsel. Maar juist in dat bijvoegsel ligt de kracht van het begrip, zijn apologie en de waarborg van zijn zegepraal.

Het openbarings-begrip is de sleutel, het uitgangspunt en de sterkte van SCHOLTEN'S theologie. Dat begrip moest eerst exegetisch geregvaardigd zijn, om wijsgeerig ontwikkeld te worden. Doch het is niet bloot een vraagstuk van exegetischen aard. Gesteld eens, dat het grammatiesch bepaald en verdedigd onderscheid van *Φανερον* en *ἀποκρυφον* onhoudbaar bleek, dan toch zou er op de eeuwen lang vergeten vraag naar den *modus quo* der openbaring geantwoord moeten worden. Men behield zich met een *non liquet* en herhaalde van eeuw tot eeuw de les: sints JEZUS CHRISTUS verschenen is, hebben wij geene openbaringen meer noodig; alsof de naar den levenden God dorstende ziele bij die verzekering vrede heeft; alsof op het gebied des geestelijken levens het hart des menschen ruste kan vinden bij een God, die sedert 18 eeuwen niet meer spreekt! De Sociniaan of rationalist moge met zulk een *Deus otiosus* vrede hebben; op supranatureel standpunt moge men den bijbel verheffen op de plaats van God — een levende, sprekende God, een God die niet anders kan, of Hij moet zich openbaren, is voor den Christen behoefte, zielsbehoefte. Het openbaringsbegrip, SCHOLTEN heeft dat zeer wel gezien, hangt met het godsbegrip naauw zamen. Tegenover het oude *supranaturalisme* dringt hij aan op de erkenning der *immanentie* Gods, terwijl hij te gelijk tracht van alle pantheïsme zich vrij te houden door evenzeer op de *transcendentie* nadruk te leggen. Reeds op zich zelve is deze wijs-

geerige onderscheiding voor onzen tijd een merkwaardig feit. Zij hangt zamen met- en is het wijsgeerige aanvangspunt in SCHOLTEN'S *openbarings*-begrip. Is God *immanent*, zoo wordt alles goeds en groots, wát de mensch op elk gebied voortbrengt, Gods kracht in hem. Die kracht — en daarop moet men wel letten — wordt niet van Gods wege *mechaniesch* of *magiesch* in den mensch gewekt, zóó, dat de mensch een bloot *passief medium* der goddelijke werking wordt; God werkt *organiesch*, en daardoor altijd middellijk, en wel zoo dat hij den mensch brengt en eenmaal brengen zal tot het algeheel en volledig zelfstandig inzien der waarheid. Ik verzoek den lezer nog even dit denkbeeld vast te houden en als het ware verder te ontleden; het is toch van het hoogst belang, dat hij goed leere begrijpen, wat bij SCHOLTEN'S *openbarings*-begrip van de oude, zoogenaamde *theologia naturalis* wordt. Groningen's hoogleeraar HOFSTEDÉ DE GROOT, de man, die er hier te lande zoo veel werk van maakte, hield nog, toen hij zijn beroemd boek uitgaf, aan het verschil en dus aan de mogelijke, althans denkbare oppositie van *religio revelata* en *religio naturalis* vast. Immers lees ik er (*Inst. Th. Nat.* 3^{ae} ed. pag. 14): *dum nonnullae gentes patefactione Divina gloriantur singulari, tamquam religionis cognoscendae fonte; omnibus communis est ista patefactio Divina, quam universum sive rerum naturam dicimus; ex quo uberrimo fonte, rationis instrumento, hic haurimus, quae de rebus Divinis a nobis possunt cognosci.* Deze zienswijze van HOFSTEDÉ DE GROOT was en is nog de algemeen verbreide. Wij zijn zoo gewoon om van eene *religio naturalis* in tegenoverstelling van eene *religio patefacta* te spreken, welke laatste wij dan bepaaldelijk als eene *religio positiva* beschouwen, dat het moeite kost om aan SCHOLTEN'S, ik schroom niet te zeggen: *heldere* en *God-verheerlijkende*, denkbeelden ingang te verschaffen. Bij het gebruiken van het woord *openbaring* vergeet men, dat de tegenstelling van *natuur* en *openbaring* eene valsche tegenstelling is. Volgens SCHOLTEN wordt voor den van de zonde gereinigden mensch alles *openbaring*; hoort de van zonde gereinigde de stem des Vaders, ziet hij de werken des Vaders, en vindt zich overal en altijd in een spheer van *openbaringen* Gods.

Maar kan SCHOLTEN dan nog spreken van *religio naturalis*? Neen gewis, en hij zal dit ook niet doen; hij mag zulk een verschil niet toelaten; het moet in zijne schatting onzin wezen. Vraagt gij naar zijne gedrukte *theologia naturalis*, gij ontvangt

zijne *geschiedenis der godsdienst en wijsbegeerte*, die u eene schets geeft van de wijze, waarop van oude tijden af door de uitstekendsten van ons geslacht over God en goddelijke dingen gedacht is. Let wel op, hoe die geschiedenis het bewijs zoekt te leveren, dat er een voortgang, eene ontwikkeling in dat wijsgeerig denken plaats gegrepen heeft; die voortgang, die ontwikkeling is het werk van God, 't zij het als zoodanig in ootmoed erkend, of door den hoogmoed als zoodanig niet gewaardeerd wordt. De volmaakte in dit denken over God en goddelijke zaken is de *zondeloze*; bij dien is volstrekt geen bedeksel, voor dien is God in alles, en alles goeds afschaduwing en werking van God. Zoo wordt bij consequente uitwerking van SCHOLTEN'S *openbaringsbegrip* al het natuurlijke goddelijke openbaring, en alle goddelijke openbaring middellijk het deel desgenen, wiens oog geopend is om God te zien, en wiens hart gereinigd is om God te ontvangen.

Ik gevoel het — wien een grof dualisme van geest en stof, ziel en ligchaam, nog in het bloed zit, die kan zich niet tot dit begrip van openbaring opheffen. Dat neem ik niemand kwalijk; maar wel duid ik het menigeen euvel, dat men zonder het te verstaan, het uit de hoogte verwerpt en beweeren durft, dat het ten onregte het woord *openbaring* in gebruik neemt. Het regt van SCHOLTEN op het gebruik van dat woord schijnt mij ontwijfelbaar. Mij dunkt zelfs dat zijne denkbeelden op dit punt het onderwerp rijker en veelzijdiger gemaakt hebben; werkt God, werkt God immanent, organiesch op het individu, dan wordt het mij ten volle verklaarbaar, dat de stem Gods in verscheidenheid van toonen tot mij komt; dan waardeer ik het eerst regt, dat en waarom vooral ook SCHOLTEN zooveel nadruk op bekendheid met de personen der bijbelschrijvers legt. In het oude systeem, waarin openbaring louter een van buiten, mechaniesch ontvangen mededeeling was, kwam het er volstrekt niet op aan, wie het medium dier mededeeling wezen mogt; nu is dat anders; nu spreekt God in PAULUS anders dan in PETRUS, en anders niet in den zin van *verschillend*, maar in den zin van *onderscheiden*. Hen verlossende van de zonde, werkt Hij organiesch op hen, opent hun oog voor Zijne werken en maakt hunne lippen los om Zijne daden te verkondigen.

Door dat openbaringsbegrip — het kon niet missen —

moest SCHOLTEN in strijd geraken met het oude supranaturalisme en met het rationalisme, ja met elke halfheid. Reeds in den eersten druk (1848) van zijne *leer der Heroormde kerk*, Deel I. bl. 11 merkte hij aan: "het supranaturalisme verdeelde "het werk van 's menschen zaligheid tusschen God en den "mensch, huldigde de dubbele onwaarheid, waarbij voor het "gedeelte dat God werkt, de menschelijke werkzaamheid, voor "het gedeelte dat de mensch werkt, de werkzaamheid Gods "werd uitgesloten." Zoo begon hij hêt supranaturalisme evenzeer als het rationalisme te bestrijden. Het kon naauwelijks anders, of in de uiteenzetting van zijn godsbegrip moest hij termen gebruiken die op hem, even als vroeger op SCHLEIERMACHER, den schijn laadden, als ware hij pantheïst. Daartegen verdedigde SCHOLTEN zich met weinig moeite, ook door aan te wijzen, dat innige *zamenvoeging* van God en wereld hemelsbreed verschilde van *zamensmelting*, *versmelting* of *oplossing*.

Het Christendom als historiesch feit beschouwd, moet bij zulk een openbaringsbegrip winnen. De feiten moesten als *φανέρωσις* der waarheid erkend worden, maar — en dit is het punt, waaraan zijne tegenstanders hun aanval knoopten — die feiten kregen eerst volle beteekenis voor hen bij wie het *κάλυμμα* der zonde weggevallen was, en die daardoor de idee, het goddelijk woord, in die feiten weggelegd, *ontdekten*. Zoo, riep men hem toe, lossen bij u de feiten zich op in de idee. Gedeeltelijk was die opmerking en die beschuldiging juist. Het Christendom is een feit, welks werkelijkheid op grond van historiesch-exegetiesch onderzoek moet worden aangenomen. Wat daar in *Palestina* met JEZUS van *Nazareth* gebeurd is, dat moet mij worden overgeleverd, en dit overgeleverde neem ik aan *op gezag*. SCHOLTEN ontkende dit niet, maar beweerde, dat de kennis van die feiten niet *doel* van, maar *middel* tot Godsdienst was. Die onderscheiding, op zich zelve zeker niet onjuist, heeft hij te sterk gedreven, en het *middel* wat laag gesteld. De waarheid van de verhaalde feiten, als: de opstanding van JEZUS, de wonderen door Hem verrigt, enz. rust in de voornaamste plaats op het getuigenis van JEZUS' tijdgenooten, die Hem zelve en Zijne daden aanschouwd hebben. Zij werden voor hen de grondslag, om te erkennen, dat JEZUS de zoon van God was. Op dien zelfden grondslag — want het gemis van de autopsie wordt mij vergoed door het getuigenis van de Schrift, voor zoo ver het als authen-

tiesch en axiopistiesch gestaafd is — rust mijne erkenning van JEZUS' Mesiasschap. Ik onderscheid wel degelijk de feiten en de leer des N. T. en bejammer het, dat SCHOLTEN dat niet scherper doet. Immers bij het veronachtzamen van dat onderscheid houdt zijne opmerking over het gezag van de Schrift, die wij hier uit zijne *Initia* overnemen, slechts gedeeltelijk steek (l. l. pag. 82): “*Socinianorum methodus a Remonstrantibus deinceps et tantum non omnibus senioris aevi theologiae Protestantibus commendata, ex qua superstruitur apostolorum auctoritas auctoritate Jesu, haec vero, probatis antea axiopistia et authentia Lib. sac. miraculis ejus et vaticiniis nititur, et ipsi S. S. refragatur, et vero hunc in argumentatione errorem committit, ut auctoritatis divinae et infallibilis agnitionem ab humana adeoque fallibili demonstratione repetat. Hinc fit, ut methodum illam consilio, quo a dogmaticis adhibetur, prorsus inutilem esse, sponte in oculos incurrat.*” Waarop hij volgen laat: “*Scripturae praeterea et religionis indoli repugnat, testium seriem per octodecim saecula viventium evocare et audire, antequam homini de sua ad Deum relatione, qua cernitur religio, certo persuaderi possit.*” Immers, waar het de feiten geldt, gaat deze aanmerking niet op; waar het de leer geldt, heeft zij kracht. *Geen geloof op gezag!* Aan die leus, zoo onbepaald uitgesproken, ken ik alleen waarheid toe, als zij betrekkelijk wordt gemaakt tot *geloofsleven*, tot de *religio*, zoo als SCHOLTEN haar definieert: “*relationis ad Deum conscientia vita moribusque ipsius hominis expressa,*” want dat geloofsleven is de vrucht der *φανέρωσις τοῦ θεοῦ* (waartoe dus ook de feiten van het Christendom behooren), welke *ἀποκάλυψις* in den mensch geworden is, sedert het bedeksel der zonde verdwenen is. Die leuze kan dan ook geenszins geacht worden, het beginsel van SCHOLTEN's theologie uit te drukken. Dat zou een schraal en onvruchtbaar principe zijn; *geloof zonder gezag* kan het resultaat, maar nooit het uitgangspunt van navorsching zijn. Wie die leus ter eere van SCHOLTEN en als ter aanprijzing van zijne theologie verkondigen, doen hem daarmede eene ondienst; alle geloof toch begint met gelooven op gezag, en duizenden Christenen wassen nooit op tot den staat van mondigheid, waarin zij het leidend gezag van de kerk of andere individuen kunnen ontberen. En wie zal b. v. altijd de grens tusschen *gezag* en *waarde* der Schrift scherp kunnen afbakenen?

Uitgaande van het boven beschreven *openbaringsbegrip* moest

SCHOLTEN eene geheele wijziging brengen in de voorstelling van den *persoon des Heeren*. Allermeeest komt hem de hooge verdienste toe, dat hij ons *den CHRISTUS geteekend heeft in den waren aard van zijn middelaarswerk*. "JESUS CHRISTUS (dus lezen wij *Initia* pag. 196) *via quippe et dux ad Patrem, religionis PERFECTA PATEFACTIO, non OBJECTUM est.*" Hieruit volgt, dat alle duisterheid in het bepalen van het eigenlijke wezen des Christendoms verdwijnt; in overeenstemming met de aangehaalde woorden kan nu *Christelijke Godsdienst* niets anders zijn, dan (l. l. pag. 102) "*ea religio, quae a Christo tradita, vitaeque ejus et morte modo perfectissimo expressa, ipso auctore, in genere humano prodiit. Religio iccirco Christiana haud alia est, quam Christi ipsius religio.*" Christelijke Godsdienst is dus *gradueel* van vroeger godsdienstig leven onderscheiden; maar omdat dit graduele verschil groot en belangrijk is, kan men zeggen dat zij specifiek van andere godsdiensten verschilt. JESUS CHRISTUS is de middelaar Gods en der menschen als degeen, door en in wien wij Gode gelijkvormig worden, gezind jegens God en de naasten zoo als Hij geweest is. Voor het Middelaarsambt, zoo als de oude theologie dat verstond, kan bij SCHOLTEN geen plaats zijn. Eene mechanische menschwording en plaatsvervangende der menschheid kan natuurlijk niet geduld worden in een systeem, dat de religie beschouwt als de *relatio hominis cum Deo*, waarin niets mechanisch, maar alles individueel en subjectief moet zijn. Van dat beginsel wijkt SCHOLTEN eenigzins af in zijne *regtvaardigings-theorie* (vgl. zijne *Initia* pag. 213 sqq.). Daar wordt CHRISTUS als de *vicarius* der menschheid beschouwd en geleerd dat God hem als zoodanig aanmerkt: "*in Christo, humanitatis exemplari perfecto, Deus totum genus humanum cum illo fidei vinculo jungendum intuitus ab aeterno est, atque, uti ipsum Christum justum habet, ita in ordine justorum eos etiam collocavit, quos a peccato liberos et inculpatos aliquando fore Christi spiritus efficacitate certo novit.*" Dat is een Pauliniesch leerbegrip, waarvan men noch bij de Synoptici, noch bij JOHANNES, noch bij PETRUS een spoor vindt; dat bij PAULUS op enkele plaatsen zóó in beeldspraak gehuld wordt, dat de schijn ontstaat, alsof hij den dood van CHRISTUS als een *mors vicaria* voorstelt; het veredelt zeker de oude en verouderde imputatietheorie, doch er blijft toch van toerekening spraak. Eigenlijk kan het op SCHOLTEN'S standpunt niets meer zijn dan de vorm, waarin PAULUS, onder zijne bijzondere omstandigheden,

het heil door CHRISTUS aangebragt formuleert. Ik twijfel er ook aan, of de *δικαίωσις* van PAULUS, door SCHOLTEN als de eenige heils-theorie ontvouwd, zich wel vereenigen laat met zijne definitie van Christelijke Godsdienst. Ik voor mij waardeer die Paulinische voorstelling hoog, maar zij blijft mij niets meer dan eene voorstelling onder en naast andere. Het begrip van *gemeenschap*, van *zijn in CHRISTUS*, sluit naar mijne meening onmisbaar eene *unio mystica*, geene *unio*, die wij *vicaria* zouden noemen, in.

Voor den Christen, door den band des geloofs met den CHRISTUS verbonden, wordt elke *φανέρωσις* Gods al meer en meer *ἀποκάλυψις*. Want in het bezit van *πίστις* valt het *κάλυμμα*, de zonde, weg. Ook de uitvoerige *ἀμαρτολογία* die SCHOLTEN geeft, hangt zamen met zijn openbaringsbegrip. Lijnregt staat zij over tegen *Pelagianisme* en *Semi-pelagianisme*, altijd echter ook bij strenge toepassing van het Augustiniaansche beginsel zich wachtende voor de eenzijdigheid, om den oorspronkelijken aanleg des menschen als verdelgbaar door de zonde voor te stellen. De beschouwing der zonde als een *ens negativum* leidt hem er toe, evenzeer als hij er toe gebragt wordt door zijn *openbaringsbegrip*, om de eindelijke oplossing van alle dualisme aan te nemen. Kan God zich niet openbaren, vruchteloos, doelloos; bewerkt God door zedelijke middelen den mensch zóó, dat de *φανέρωσις* allen *ἀποκάλυψις* wordt, eindelijk zal bij allen het *κάλυμμα* wegvallen en God alles in allen wezen. Tot dit resultaat komt de dogmatiek van SCHOLTEN te eerder, na al den arbeid, dien haar auteur aan de eschatologische formules, *κρίσις, ἐσχάτη ἡμέρα*, gewijd heeft, waardoor hij getracht heeft het Evangelie van JOHANNES tot een spiritueel Evangelie te verheffen, waarin de Christelijke waarheid van de vormen der Joodsche Theologie geheel ontdaan is. Doch waartoe meer? De *Initia Dogm. Ch. in auditorum usum scripta* zijn bij herhaling uitgegeven, eerst in 1854, later in 1857, en door uitvoerige verslagen in de *Godg. Bijdr.* van 1856 bl. 189 volg. in de *Vaderl. Letteroef.* 1858 VII en X, ter algemeene kennis gebragt. Niets natuurlijker dan dit streven dier referenten: er was behoefte, onmiskenbare behoefte aan een *systeem*, dat naar een vast plan ontworpen de godgeleerdheid in een echt *wetenschappelijken* vorm ontwikkelde. Wie op den naam van beoefenaar der godgeleerdheid aanspraak maken wil, die behoort dit handboek te bestudeeren, opdat hij het in zijne deugden en zwakheden leere kennen.

Heb ik, bij mijne beschouwing van de Groninger school niet geschroomd de bedenkingen, die ik meende te mogen in het midden brengen, vrijmoedig uit te spreken — ik reken ook nu aan de onpartijdigheid en de waarheidsliefde de mededeeling van enkele opmerkingen verschuldigd te zijn. Dit doe ik te eerder, omdat die bedenkingen ook hier niet slechts den vorm betreffen, maar de methode. Wat belooft mij het werk? *Dogmatices Christianae initia in auditorum usum scripsit* J. H. SCHOLTEN, luidt de titel, en zal die titel door mij in verband met het gewone spraakgebruik opgevat worden, dan verwacht ik in dit geschrift het dogmatiesch stelsel van SCHOLTEN zelve te vinden. Maar in die verwachting word ik teleurgesteld door de eerste § van het *pars formalis*, die de *disciplinae dogmaticae descriptio* ons mededeelt: *disciplina dogmatica in describenda versatur explicanda et tuenda religione, quae ab initio inde hominibus insita, per mediam generis humani depravationem, in gente Israelitica conservata et sensim explicata, in J. C. prodiit, ut per ecclesiam ejus propagata, religio totius aliquando mundi feret. Disquisitio igitur dogmatica partim est historica, ut qualis sit religio Christiana pateat; partim philosopha, ut quod Christianum esse historice constitit, philosophice intelligatur et rite aestimetur; partim polemica, ut profligantur errores.* Zoo is dan, volgens deze definitie, de taak der dogmatiek drieledig: *describere, explicare en tueri*. Ik zou met deze definitie vrede kunnen hebben, indien ik ze elders vond; maar bij SCHOLTEN, den empirist, kan ik ze niet goedkeuren, want zij laat mij verlegen staan, als ik bij haar eene plaats zoek voor de subjectiviteit.

Ik zal mij gaarne nader verklaren: zoo als de definitie daar ligt, schijnt het, alsof volgens SCHOLTEN de dogmatiek, wel niet geheel, doch zeker in de voornaamste plaats, eene zuiver historische wetenschap is, voor welke *describere* de eerste taak is. Volkomen kan die voorstelling gelden, zoolang men den *Kanon* houdt voor de authentieke bron der religie; maar welke historische waarde SCHOLTEN ook aan de Schrift des O. en N. Verbonds toekenne, zijn *openbarings-begrip* dwingt hem verder te gaan dan de Schrift, daar hij de *patefactio divina*, zeer te regt naar mijne overtuiging, niet beperkt tot één eeuw of één menschen-geslacht, maar verklaart (l. l. pag. 37): *Sicuti φανερώσεως actio Dei perennis et continua est, ita neque ἀποκάλυψις restringenda ad tempora est, de quibus S. S. historice testatur. Idem scilicet spiritus, quo imbutus JESUS veritatem intuebatur et*

*audiebat, promissus ab illo est ecclesiae, tanquam ἄλλος παρά-
 κλητος. — Fit ita, ut unicuique Christiano, haud secus atque
 antea prophetis et apostolis, veritatis apocalypsis contingat,
 Philip. III. 15, 2 Cor. III. 18 et ipsi Christiani, ut olim pro-
 phetae et apostoli, per Spiritus divini communionem loquantur
 verba Dei;* en dien regel volgende, niet volstaan kan met
describere, explicare en *tueri*, maar — om in zijn eigen taal
 te spreken — ook en vooral ja allereerst, *testificari* moet van
 de ἀποκάλυψις, die hem zelve ten deel gevallen is. Toen
 SCHLEIERMACHER de heroïke poging ondernam, om de dogma-
 tiek niet langer te doen beschouwen als eene historische weten-
 schap, vond hij veel tegenspraak en weinig navolging, doch
 ondernam hij naar het oordeel van SCHOLTEN zoowel als naar
 het mijne — vergun mij voor een oogenblik, mijn lezer! dat
 ik mij in zulk gezelschap plaats — eene taak, die ten laatste
 met gunstig gevolg bekroond zou worden, zoodra de tijden
 aanbraken, waarin religie in hare subjective waarde zou er-
 kend worden. Als empiricus kan SCHOLTEN eene dogmatiek
 gevende wel niet anders willen, dan wat SCHLEIERMACHER
 beoogde, toen hij zijn leerstelsel ontvouwde, de vrucht eener
 warme subjective ervaring. Daarvan had ik in de definitie
 het duidelijk bewijs gewenscht; nu zou ze mij willen diets
 maken, dat de dogmatiek van SCHOLTEN al weer en niet meer
 zal zijn, dan eene geschiedenis, eene kritiek, eene apologie
 van het dogma, en zoo iets ontvingen wij reeds vaak.

Deze bedenking, men erkent het gereedelijk naar ik ver-
 trouw, is niet bloot eene quaestie van vorm; zij spruit voor
 een goed gedeelte mede voort uit SCHOLTEN's *Schrift* — ik zal
 niet zeggen *beschouwing*, maar — *gebruik* in deze *Initia*. Sla
 eens op uit de *pars materialis* (pag. 109 sqq.) den *locus de
 Deo* en gij ziet met verwondering, dat het godsbegrip er al-
 lereerst gebouwd wordt op de uitspraken der Schrift. Ge-
 geschiedde dat, zoo als het naar SCHOLTEN's opvatting van de
 Schrift, als de *fons historicus religionis*, behoorde, louter om
 aan te toonen, hoe DAVID, JEZAJA, JEZUS, PAULUS over God
 gedacht hebben, zeker zou het dan houding hebben; maar nu
 de Schrift gebruikt wordt, om *loca probantia* te leveren, mee-
 nen wij ons woord van afkeuring daartegen op goede gronden
 te uiten. Voldeed hij aan mijn wensch, hij liet bij een her-
 druk zijner *Initia* de plaatsen uit de Schrift in de §§ weg;
 immers wordt hij verondersteld, de dogmatiek der schrijvers
 des O. en N. Verbonds reeds behandeld te hebben in zijne

geschiedenis der Christelijke Godgeleerdheid gedurende het tijdperk des N. T., welke bij de *Initia* als bekend wordt aangenomen; hij toch kan voor zijn systeem niet den lof der *Schriftmatigheid* maar der *Godsdienstigheid* begeeren, een lof die hem gegeven zal worden door elk, wiens oor geopend is voor het *testimonium Sp. Scti.*, hetwelk evenzeer aangaande het woord der Schrift als aangaande het woord van SCHOLTEN getuigen moet: *of deze dingen alzoo zijn.*

Verder zou ik niet gaarne beweerden, dat de *pars materialis* naar de empirische methode bewerkt is. Men oordeele naar de verdeeling: I. *de Deo, sive de religionis objecto.* II. *de homine ad Dei imaginem creato, sive de religionis origine.* III. *de peccato, sive de religionis depravatione.* IV. *de J. C., sive de religionis perfecta patefactione.* V. *de redemptione et salute Christiana, sive de religionis instauratione.* VI. *de ecclesia, sive de religionis conservacione et propagatione.* VII. *de vita futura, sive de religionis consummatione et triumpho.* Zie ik wel, dan is in dit plan eene hoofdzonde tegen de wet der empirie gemaakt, tegen die wet, welke gebiedt niet met het *object*, maar met het *subject* te beginnen. Zoo het SCHOLTEN te doen kon zijn, om de eeuwen lang geheerscht hebbende begrippen aangaande de theologie, anthropologie, christologie, soteriologie, enz. enz. op nieuw te bewerken, wij zouden vrede hebben met zulk eene verdeeling; maar in *zijn* systeem past zij niet. Immers daarin verlangen wij in duidelijke proeven aangewezen te zien, welken invloed de empirische methode op het beoordeelen en ontleeden der dogmatische materie heeft. Kan ooit de empirist met het *object* beginnen; kan hij ooit van iets anders uitgaan dan van het *subject*? Ik eisch dus niets ongerijms, als ik begeer, dat de dogmatiek van SCHOLTEN met *anthropologie* begint en niet met *theologie*, en ik ontboezem dat verlangen te vrijmoediger, dewijl, naar mijne overtuiging, zulk een aanvangspunt den meest gebaanden en veiligen weg verschaft tot de *christologie*. In de dogmatiek van den empiricus moet de *christologie* ontspruiten uit de *anthropologie*: de ontwikkeling van laatstgenoemde geeft noodwendig voedsel aan de behoefte, om naauwkeurig Hem te leeren kennen, in wien de idee van mensch, die in het subject, blijkens de uitspraak der zelfervaring, welke zoo diep getuigt van disharmonie, van bewustheid van schuld en van trek naar reinheid, niet verwezenlijkt wordt, als werkelijke realiteit voor ons staat. Zal de *christologie* van den empiricus het

gevaar ontgaan, om in speculatie zich te verliezen, maar al het voordeel van een vasten bodem genieten, zij moet beginnen met eene persoonsbeschrijving van den mensch bij uitnemendheid; zij moet een historisch beeld van JEZUS CHRISTUS schetsen, dat, als de rijpe vrucht van kritische en historische studien, den geschiedkundigen inhoud des N. T., en in zekeren zin ook dien des O. V., in zijn geheel ons voor oogen stelt. Verlang ik eene persoonsbeschrijving van den mensch bij uitnemendheid, ik hecht aan dit woord het denkbeeld eener beschrijving van zijn leven, evenzeer als van zijn werk, met één woord van zijn in- en uitwendig bestaan; ik zou wenschen, dat die beschrijving zijne godsdienst in een helder licht latende uitkomen, mij door het staren op een historisch beeld tot de overtuiging bragt, wier kiem ik subjectief in mij zelven reeds voel: godsdienstig zijn is behoefte, heerlijkheid, zaligheid voor den mensch; ik zou begeeren Hem zoo geteekend te zien, dat er bij mij geen twijfel meer overbleef, of de mensch is van Gods geslacht, de mensch is zoon van God. Ook als ik dogmatiek studeer, voel ik de behoefte mijns harten, dat eerst dan rust vindt bij ideën, wanneer die ideën gerealiseerd zijn. Alle speculatie over de logosleer en dergelijke christologische quaestien boezemen mij geen belang in, zoolang de persoon, aangaande welke ze opgeworpen worden, mij niet aantrekt: dat weet de empiricus bij eigen ervaring, en gehoorzaam aan die stem moet hij zijne christologie aanvangen met de persoonsbeschrijving van dien, wiens regt op den naam van CHRISTUS hij bewijzen zal. Uit zulk eene *christologia* wast verder de *theologia* op. De godsdienst van JEZUS, of wil men liever: de leer van JEZUS aangaande God, door dezen in woorden en werken verkondigd; het onderwijs alzoo van Hem, die op dit gebied getoond heeft te zijn de eerste en de eenige, geeft het antwoord op menige vraag en spreekt het amen op menig woord onzer subjective Godsbewustheid. Alle aprioristische bewijzen voor het bestaan van God worden als overbodig ter zijde geschoven door het subjectivisme van elk individu en de objectief gestaafde Gods-prediking van JEZUS. De kennis van den CHRISTUS is de weg tot het kennen van God; door den Zoon tot den Vader — mijns achtens geldt het evenzeer op religieus als dogmatiesch gebied. Ik zie niet in, wat ons bewegen mag, om eenigzins te kort te doen aan deze door Hem zelven afgelegde, veel beteekenende verklaring: *wie mij ziet, ziet den Vader; ik spreek, wat ik van den Vader gehoord heb.*

Of zou ik terugdeinzen voor de gevolgtrekking, welke men uit het beweerde maken zal en mijne aanprijzing van de *via eminentiae* ter vaststelling van het godsbegrip terughouden, omdat SCHOLTEN van eene dergelijke bewijsvoering niet weten wil? Maar ik acht dit iets verkeerd en heb nog geen reden gevonden, om die bewijsvoering, wegens het onvolkomene, dat haar kenmerkt, vaarwel te zeggen ter liefde van meer metaphysische begrippen, waaraan toch evenzeer de vlek van onvolkomenheid kleeft. Niemand kan grooter eerbied hebben voor het streeven van den wijsgeerigen geest, om het godsbegrip te zuiveren; maar ik ben niet de eenige, die voor mijn subjectief-godsdienstig leven oneindig meer voedsel vind in de kennis aangaande God, welke mij de CHRISTUS geeft in zijn woord en zijn werk. God te anthropomorphiseeren, is een niet te ontwijken gevaar, of — dat te kunnen doen, zóó dat het beeld van dien God rein en aantrekkelijk voor den mensch staat, het voorregt, het uitsluitend voorregt van hen, die den Zoon kennen. Laat mij die gedachte beter uitdrukken met de schoone woorden van COLANI (*Revue de Theologie*, 1855, XI. pag. 112), voor welker mededeeling de lezer mij zeker dankbaar zijn zal: “*Tandis que l'amitié nous semble incomplète, ou plutôt refoulée sur elle-même, lorsque nous ne pouvons presser l'ami sur notre coeur, l'ami suprême, le souverain bien reste une pure abstraction, et c'est à un fantôme que nous devons être prêts à sacrifier nos passions et nos plaisirs. Encore si nous pouvions nous en faire une idée distincte! Mais, quand nous approchons de lui, quand nous le prions, il faut involontairement que nous lui prêtions des traits matériels, ceux d'un homme, d'un vieillard peut-être; et alors quelque chose proteste en nous contre cette image, car notre âme sait qu'elle s'adresse à l'Esprit pur. En vain! Toujours l'idée de Dieu conserve je ne sais quelle parcelle de matière opaque, et nous hésitons douloureusement entre l'alternative de voir sa personnalité vivante s'évaporer, pour ainsi dire, en se spiritualisant, ou de nous prosterner devant une fausse image du créateur. — Avec Christ, cette gêne disparaît; il nous présente en sa personne un portrait authentique de Dieu, et notre adoration est à la fois le culte en esprit et en vérité. Nous prions au nom de JÉSUS, comme s'exprime l'Écriture. Nous nous adressons indifféremment au Père ou à CHRIST. Si c'est au Père, c'est en nous le représentant sous les traits de son Fils, qui nous a révélé de lui tout ce que l'âme humaine peut contenir de Dieu.*”

“Si c'est à CHRIST, notre adoration ne s'adresse pas à ce qu'il
 “y a de fini, de terrestre, de passager dans sa personne, elle
 “ne s'adresse pas à CHRIST selon le chair; mais, à travers la
 “forme humaine, nous voyons briller la splendeur de Dieu, et
 “c'est cette splendeur que nous adorons. Nous adorons Dieu en
 “CHRIST. — Dieu est amour, et, si nous l'invoquons au nom de
 “JÉSUS, c'est uniquement parce que son amour dépassant notre
 “intelligence, nous n'en saisissons que le rayon, qui nous est ar-
 “rivé à travers la personne de JÉSUS, comme à travers un
 “prisme. Or, le prisme n'est pas la source de la lumière, et
 “ici, ommme partout, JÉSUS est l'instrument, tandis que Dieu
 “est le principe et le but.”

Ik zal niet verzwijgen, dat langs zulk een *via eminentiae*
 in ons godsbegrip datgeen tot eene meer heldere voorstelling
 komt, wat eigenlijk alleen ook onder het bereik van ons ken-
 vermogen vallen kan; dus, om nog eens met COLANI te spre-
 ken (l. c. pag. 95): “tandis que les attributs métaphysiques de
 “Dieu sont tellement opposés à notre essence que nous ne pou-
 “vons même les concevoir, ses attributs moraux sont une partie
 “intégrante de notre nature. Nous sommes de race divine. Celui
 “qui aurait atteint la perfection humaine serait par la même
 “doué de la perfection divine.”

Zóó, door den Zoon tot den Vader! Men vraagt mij welligt,
 of ik, deze denkbeelden aanstippende, ook gedreven word
 door de zucht, om in de voorstelling der *christologie* als bron
 der *theologie* een terrein aan te wijzen, waarop *Groningen* en
Leiden elkander nader staan, dan hunne woordvoorders welligt
 denken. Is het verre van mij, de verdienste der Groninger
 school ten aanzien der christologie voorbij te zien, ik kan niet
 vergeten, dat hare *christologie* en die van SCHOLTEN aanmer-
 kelijk verschillen. De CHRISTUS der Groningers is niet de
 waarachtige mensch: die van SCHOLTEN is de ware vertegenwoor-
 diger der menschheid; de CHRISTUS der Groningers is een mid-
 denwezen tusschen God en mensch: die van SCHOLTEN de Zoon
 van God en de Zoon des menschen, de mensch bij uitnemend-
 heid; de CHRISTUS der Groningers ontwikkelt zich niet, onder
 de menschheid verkeerende: dien van SCHOLTEN zien wij toe-
 nemen, zondeloos, Gode gelijk worden. En toch leeren *Gro-
 ningen* en *Leiden*: door dien CHRISTUS tot God.

In de christologie der Groningers mishaaft mij het gebrek
 van bepaaldheid in hunne voorstelling; de noodzakelijkheid
 waarin zij blijkbaar verkeeren, om met profusie van woorden

over den CHRISTUS te spreken; b. v. om nog een staal van jonge dagteekening bij te brengen (*W. in L.* 1857 bl. 260): “het is waar, dat J. C. ons dus wel is de *opvoeder des menschedoms*, voor zoo verre God het menschdom *door Hem* opvoedt; maar Hij is ons ook Gods zoon, Gods beeld, Gods tolk en Gods openbaring, kortom, al wat het N. V. ons omtrent Hem verklaart, waardoor Hij niet slechts de opvoeder maar ook de volkomen opvoeder des menschen kan zijn.” Doch ik trek daaruit de gevolgtrekking, dat hunne *christologie*, hoewel niet wijsgeerig, zich aanbeveelt door het gebruik, hetwelk zij van de geschiedenis des Heeren maakt. Aan die van SCHOLTEN nu zal wel niemand wijsgeerige methode ontzeggen, maar menigeen met mij daarin meer historisch element wenschen te zien opgenomen. Of *Leiden* en *Groningen* elkander zullen naderkomen, kan ik niet beslissen, doch ik zou er mij wellicht gunstiger over uitlaten, indien ik niet wist, dat SCHOLTEN vooral het mishagen der Groninger school opgewekt heeft door den *dogmen-historischen* arbeid, welken hij in zijn meest bekend werk door den druk heeft gemeen gemaakt. Gij weet, mijn lezer, dat ik bedoel *de leer der Hervormde kerk in hare grondbeginselen, uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*. Men behoeft slechts van het tijdstip, waarop dat boek verscheen, en van den hoofdinhoud, waardoor het zich kenmerkt, naauwkeurig kennis te nemen, om dat mishagen der Groninger school verklaarbaar te vinden.

Toen dit werk voor de eerste maal (in 1848) het licht zag, had de formulierquaestie eigenlijk zich reeds opgelost, eendeels in de feitelijk volbrachte afscheiding der formulier-geloo-vigen, anderdeels in eene geringschatting van het confes-sionele karakter der kerkgenootschappen, die de namen van Gereformeerd en Luthersch voor verouderde vormen hield, en van de kenmerkende leerstukken als van papieren scheids-muren sprak, die hoe eer hoe liever omvergeblazen moesten worden. Maar de kerk telde toch vele waardige dienaren, die twijfelend vroegen, of de verklaring van het formulier van ondertekening, gelijk de synode van 1841 die uitgesproken had, waarbij alleen trouw aan hetgeen wezen en hoofdzaak der belijdenis heeten moest gevorderd werd, kerkhistorisch goed gemaakt worden kon? Te ontkennen viel niet, dat in een tal van punten de kerkleer door latere exegetische en isagogische onderzoekingen onhoudbaar geworden was, en bij velen bleef het de vraag, of men nog gereformeerd mogt

heeten, als men de *praedestinatio particularis*, de *resurrectio carnis*, enz. niet meer leeren kon? Dat verschijnsel hing zamen met de onvergefelijke verwaarloozing der dogmen-geschiedenis en werd in zijne nadeelige werking bevorderd door de zucht tot eenzijdige verbroedering van al wat Protestant heette tegen *Rome*, terwijl men voor die verbroedering alle confessionalisme hoogst schadelijk achtte. Het was bijna een *locus communis* geworden, in leerredenen en van catheders tallooze malen verkondigd: “ik noem mij niet naar LUTHER, “CALVIJN of ZWINGLI, ik noem mij naar CHRISTUS.” Men preekte voor elkaar; men begon op predikanten-vereenigingen voorstellen te doen tot het benoemen van commissies, om de verbroedering der Protestanten te bevorderen, en het scheen dat de dag van de vervulling dier hoop al zeer, zeer nabij kwam, zoo men maar alle confessionalisme als eene antiquiteit kon ter zijde zetten. Maar in dien drassen grond wil de ware verdraagzaamheid niet bloeijen. Wat deed SCHOLTEN? Hij ving in ons land aan te doen, wat ALEXANDER SCHWEIZER daar buiten gedaan had. Hij trad op met de merkwaardige verklaring (*voorrede* der 1ste uitg. van zijne *Leer*, enz. bl. VI.): “wij achten de historische studie der Gereformeerde dogmatiek “van het uiterst belang.” Daar hing SCHOLTEN in het verdere gedeelte van deze voorrede, even als later in de voorredenen van den 2^{en} en 3^{en} druk, tafereelen van ketterijen op, die op schrikbarende wijze in het licht stelden, hoe mannen, die bij uitnemendheid gereformeerd heeten wilden, gevoelens voordroegen, welke met de kerkleer strijdig waren. Rondweg beled hij dadelijk, dat hij er niet aan dacht, — en blijkens zijne antecedenten ook niet aan denken kon — om de kerkleer, gelijk ze overgeleverd was, te gaan verdedigen, maar de poging ondernam, om den aard en het wezen, den geest en de hoofdzaak der Gereformeerde belijdenis historiesch te ontwikkelen, en het bewijs te leveren, dat men aan dien geest en aan die hoofdzaak getrouw en toch volkomen gehoorzaam zijn kan aan de vrije ontwikkeling der wetenschap, met behoud van hetgeen hij *de grondbeginselen* noemde. Tot zulk een meervoud kwam SCHOLTEN, omdat hij een *formeel* en een *materieel* beginsel aannam; het formeele was: *de H. Schrift, de eenige kenbron en toetssteen der Christelijke waarheid*; het materiele — hierin heeft hij gedobberd tusschen — *de zuivere belijdenis van God, meer bepaald van Gods souvereiniteit, en van zijne vrije genade als den eenigen grond der zaligheid*, zoo

luit het in de 1^e uitgave en in de 3^e; terwijl het in de 2^e aldus geformuleerd werd: *de zuivere belijdenis van God, inzonderheid van zijne vrije genade, als den eenigen grond der zaligheid*. In alle oorden van *Nederland* werd het helder geschreven en diep doordachte boek gelezen. De algemeene stem erkende, dat het een meesterstuk was, zoo als de dogmatische letterkunde in de laatste tientallen van jaren er geen wist aan te wijzen. De hoofdverdienste van het werk lag ongetwijfeld in het wel bereikte doel: feitelijk had de auteur het bewijs geleverd, dat men vasthoudende en getrouw blijvende aan het grondbeginsel der Hervormde kerkleer, aan de vrije ontwikkeling der wetenschap den loop kon laten, en, overeenkomstig dat beginsel of daarvan uitgaande, de vroeger geformuleerde leerbegrippen der kerk wijzigen kon naar het licht der wetenschap van dezen tijd.

De *praedestinatio*, dat *cor ecclesiae*, vloeyde van zelve voort uit het materiëel beginsel; die praedestinatie moest nu ophouden particularistiesch te zijn en gesplitst te worden in *electio* en *reprobatio*; de *gratia* was volgens dit beginsel *irresistibilis*. Zij moest echter in overeenstemming gebragt worden met een welbegrepen voorstelling van de organische ontwikkeling des menschen; *de zonde* moest naar dit beginsel door God gewild zijn; afgewezen moesten dus worden alle voorstellingen van de zelfbeperking Gods, maar tevens ook alle schijn van dualisme, en eene volheerlijke herstelling aller dingen het slot, de kroon van Gods genaderaad zijn. Uit dat materieele beginsel moest men komen tot determinisme, maar dit determinisme mogt niet langer fatalistiesch, het moest zuiver ethiesch zijn. Zoo werd er aangetoond, dat dit materieele beginsel, zuiver Christelijk, door PAULUS verdedigd, door AUGUSTINUS in eere hersteld, consequent tegen de Roomschen, Socinianen, Wederdoopers en Doopsgezinden, Luther-schen, Remonstranten ontwikkeld, onuitwischaar in het karakter der Hervormde leer ligt, en naast het formeele de grondslag van de verbroedering der Protestanten wezen kan.

Het formeel beginsel — het alleen geldend gezag der Schrift — moest verklaard worden door het reeds in de schriften der Hervormden aangeduide verschil tusschen *Schrift* en *Gods woord*, het getuigenis van den Heiligen Geest, het regt der kritiek, de stem der oorspronkelijke Godskennis; vooral door de schifting van wet en Evangelie, opdat het Evangelie blijken zou, eene godsdienst niet van gezag, maar van vrijheid

en zelfstandigheid te zijn. Bij elke nieuwe uitgave werden de hoofddenkbeelden juister ontwikkeld en helderder uiteengezet, en breidde het werk niet alleen in omvang zich uit, maar won ook telkens in diepte en naauwkeurigheid. Ik sta verlegen wat ik meest roemen zal: de ontwikkeling van het Schriftbegrip; van de natuurlijke Godskennis; de verdediging van ZWINGLI'S avondmaalsleer; van het vrijheidsbegrip? — doch neen — laat mij liever niets noemen, waar zoo veel voortreffelijks zich vereenigt.

Habent sua fata libelli. Geldt het niet vooral van dit boek? Eer ik de lotgevallen in een kort verhaal mededeel, mag ik toch wel mijne gedachten over dat boek zeggen, natuurlijk alleen wat enkele hoofdpunten betreft, opdat het langs dien weg duidelijk worde, in hoeverre mijn oordeel over die lotgevallen vertrouwen verdient? Om dit boek in zijn geheel en zijn deelen grondig te beoordeelen, moet men een dogmatisch hoofd hebben, aan dat van SCHOLTEN niet ongelijk, en eene geleerdheid, die bij de zijne niet al te ver achter staat. Daar zijn evenmin twee SCHOLTEN'S, als één zaak twee *hoofdbeginselen* heeft. Ik zal nu niet vragen, of voor de regtbank der logica *hoofdbeginselen* kunnen bestaan: hier druk ik op de aanmerking, dat het vaststellen van *hoofdbeginselen*, met name van het *formeelle* naast het *materieele*, mij niet historiesch juist schijnt te wezen. Zoowel bij de Gereformeerde als bij de Luthersche kerk had het *materieele* beginsel de prioriteit; eerst om dit te staven beriep men zich op de Schrift, als gezag hebbende *norma*. En dat beroep op de Schrift is algemeen Protestantsch, dus niet uitsluitend Gereformeerd. Is het, historiesch beschouwd, wel ooit een hoofdbeginsel geweest? Het protestantisme is, helaas! gedrongen geworden om zich op de Schrift te beroepen; ik zeg helaas! dewijl het daardoor gevaar liep, om zijn eigenlijk karakter, de handhaving op godsdienstig gebied van de regten der subjectiviteit, prijs te geven. De historie heeft beslist, dat zulk een beroep op de Schrift ter laatster instantie niets afdoet; wel tegenover hen, die een ander uitwendig gezag volgen, zoo als de Roomsche kerk, maar niet tusschen de Protestanten onderling. Kortom, ik ken geen formeel beginsel van het protestantisme, of het moest zijn: de ontwaakte zelfbewustheid. Loochen ik verder het regt, waarmede SCHOLTEN de hervormers oproept als getuigen van een toen reeds erkend doorgaand verschil van Schrift en Gods woord: ik prijs het zoo als hij dat verschil

verdedigd en zonneklaar bewezen heeft, maar vooral roem ik in het eerste deel van zijn werk alles, wat hij geschreven heeft over de natuurlijke Godskennis en hetgeen daarmee in verband staat. Onze tijd mag er roem op dragen, dat zulke waarheden zoo helder zijn in het licht gesteld.

Wat het *materiele* grondbeginsel betreft — de souvereiniteit Gods en diens vrije genade — ik wil niet over een woord twisten, en houde het voor tamelijk onverschillig, in welke formule men het afhankelijkheidsgevoel, gelijk dat bij ZWINGLI en CALVIJN sprak, definieert. Maar daártegen heb ik bezwaar, dat SCHOLTEN, in plaats van aan te wijzen, in hoever, of hoezeer dit beginsel der Hervormde leer met het Evangelie, vooral met de prediking van CHRISTUS overeenkomt, dadelijk in het IIe hoofdst. (IIe deel, bl. 24 van den 3^{en} druk) *de belijdenis van Gods volstreckte opperheerschappij, inzonderheid van zijne vrije genade, als grondbeginsel der godsdienst door J. C. uitgesproken*, voorstelt. Daarin ligt veel bedenkelijks: het is hier louter te doen, om het bepaald Gereformeerde te kennen; dat Gereformeerde blijkt nu de leer van JEZUS te zijn. Ik vind dien sprong wat stout; het Gereformeerde beginsel is natuurlijk in de leer van JEZUS gegrond, doch een kerkelijk grondbeginsel vloeit voort uit de wijziging door bepaalde omstandigheden in de beschouwing der Christelijke waarheid veroorzaakt. Eer ZWINGLI Hervormd mogt heeten, was hij Christen, dus langen tijd Christen, eer bijzondere omstandigheden hem den meesten nadruk leerden leggen op Gods souvereiniteit of op diens vrije genade. De Christelijke waarheid, zal zij waarlijk ons, door tal van omstandigheden belemmerde en bewerkte menschen, de bron van leven en levensverkwikking worden, moeten wij ons assimileeren onder bepaalde omstandigheden; van daar de onderscheidene dogmatische voorstellingen; maar van daar ook het feit verklaard, dat JEZUS, die nooit door omstandigheden of gebeurtenissen beheerscht werd, de waarheid in algemeenen vorm kon voorstellen, en zijne algemeene voorstelling de bron moest worden van elken later geboren vorm. CHRISTUS heeft geen dogmatiek, wel PAULUS en PETRUS, wel ZWINGLI, LUTHER en CALVYN.

Ik lees nog telkens met bewondering de bl. 24—44 (van de 3^e uitgave), waar SCHOLTEN het godsbegrip van JEZUS ontwikkelt, maar ik moet bekennen, dat ik uit JEZUS' onderwijs den indruk ontvang, dat denkbeelden als *Gods opperheerschappij* en *Gods vrije genade* niet bij onzen Heer op den voor-

grond staan. SCHOLTEN zelf doet u gevoelen, dat *Gods vaderschap* bij JEZUS het alles beheerschend denkbeeld is.

Nadat SCHOLTEN het *materieel* beginsel der hervormde kerkleer verheven heeft tot het hoofdleerstuk der Christelijke waarheid, gelijk die door JEZUS geopenbaard is, kan het u niet meer verwonderen, dat hij aan het slot van zijn werk, in de belijdenis van *dat* beginsel en van het *formeele* het vereenigingspunt der Protestanten vindt. Volgens deze voorstelling zou dan elk kerkgenootschap zijn individualiteit moeten oplossen in die van het Hervormde. Ik twijfel er aan, of dat vereenigingsproject veel aanhangers vinden zal, te minder om dat SCHOLTEN, ten gevolge van de identifieering van het kenmerkend-Gereformeerde met het bepaald Christelijke, geen plaats gelaten heeft aan de mogelijkheid, dat andere kerkgenootschappen, die geheel onafhankelijk van het Hervormde ontstaan zijn, geleid en bestuurd worden door een *materieel* beginsel, wèl van dat der Hervormde leer onderscheiden, maar waarvoor zij zich toch evenzeer te regt op het Evangelie beroepen konden. Nu heeft het eene vreemde houding, dat bl. 233 volg. en bl. 267 volg. beweerd is: de belijdenis van Gods volstreckte opperheerschappij, inzonderheid van zijne vrije genade, is op Protestantschen bodem vrij gehouden van de overdrijving der Wederdoopers en Doopsgezinden, en vollediger door de Gereformeerde, dan door de Luthersche kerk ontwikkeld. Immers: is de zuivere belijdenis van Gods opperheerschappij en inzonderheid van zijne vrije genade het *materieel* beginsel der *Gereformeerde leer*, hebben Wederdoopers, Doopsgezinden, Lutherschen, enz. een ander *materieel* beginsel, dan kan er wel comparatief gevraagd worden, wie consequenter hun *materieel* beginsel ontwikkeld hebben, maar kan het nooit tot eere der Gereformeerde kerk worden aangemerkt, dat Lutherschen, Wederdoopers en Doopsgezinden *haar materieel beginsel* niet consequent ontwikkeld hebben. Ik houde het er nog voor, dat SCHOLTEN alleen te doen had met de Sociniaansche en afwijkende meeningen, die in den boezem der Gereformeerde kerk ontstaan zijn, en welker afwijkingen dus ge-toetst kunnen en moeten worden aan dat *materieel* beginsel, van waar zij oorspronkelijk uitgegaan zijn.

Hebben wij het boek ten einde gebracht, dan maken wij niet zonder reden de *aanmerking*, dat de titel anders had moeten luiden; het werk is niet alleen eene *voorstelling* en *beoordeeling*, het is eene *ontwikkeling* van de leer naar de grondbeginselen,

of, om het korter te zeggen: het zoekt aan te wijzen, hoe de Hervormden der XVIe eeuw, consequent hun grondbeginsel vasthoudende, in de XIXe eeuw een volledig leerbegrip zouden vastgesteld hebben. Deze duidelijke bedoeling van SCHOLTEN'S boek is door den titel niet uitgedrukt, en die onduidelijkheid gaf tot velerlei misverstand, ja miskennis, de ligt verklaarbare aanleiding. Naast deze hoofdbedenking mogen er andere kunnen uitgesproken worden; noch groote, noch kleine aanmerkingen zijn in staat, de hooge verdiensten van dit boek weg te nemen. Zij bestaan in de *cereherstelling* van het *confessionalismus*; in de *scherpe onderscheiding* van *beginsel* en *leerstuk*, en in de *feitelijk daardoor gestaafde mogelijkheid*, dat het echt Protestantsch begrip van voortgezet onderzoek vereenigd kan worden met getrouwe aankleefte van het onderscheidend beginsel eener kerkgemeenschap.

Tegen SCHOLTEN'S boek liet zich eene vierledige oppositie verwachten: I. van de zijde van hen, die op confessionalismus geen prijs stellen; II. die van geene scheiding tusschen *beginsel* en *leerstuk* willen weten, en dus de vrijheid loochenen om de *leerbegrippen* te ontwikkelen met behoud van het kerkelijk *leerbeginsel*; III. van hen, die meenen, dat SCHOLTEN hun kerkelijk leerbegrip onjuist voorgesteld had: van de Dissenters, en IV. van degenen, die de bewijsvoering eenzijdig en mislukt noemen. Onder deze vier klassen heb ik geene plaats voor de lage scheldnamen, die naar het hoofd en naar het boek van SCHOLTEN geworpen zijn: het valt heel ligt zijn werk te verguizen, en daarvan te zeggen, dat de Leidsche studenten het "als hun bijbel eeren" — maar zulke taal is onze aandacht niet waardig.

Onder de eerste klasse rangschik ik de bestrijding der *Roomsche kerk* en die der *Groninger school*. Het tijdschrift *de Katholiek* (deel XVIII. bl. 90 volg.) bespreekt het werk van SCHOLTEN op den toon, dien men in dat tijdschrift gewoon is te hooren, waar de Protestantsche kerk voor een onding en Protestantsche theologie voor raaskallerij gehouden wordt. SCHOLTEN'S boek moest dat op nieuw bewijzen: hij wordt van laster, van miskennis der waarheid, van rationalisme beschuldigd; ANSELMUS verstaat hij niet, de filosofie van HERMES begrijpt hij niet, enz. Doch daar de Roomsche kerk aan de Protestantsche het regt van bestaan ontzegt, en de

mogelijkheid van op eene confessie gegrond te zijn, ontkent, zoo kan aan de tegenspraak, die zij tegen het werk van SCHOLTEN inbrengt, geene waarde worden toegekend, en hebben wij ons daarmede niet langer bezig te houden. Deze zoo-genaamde beoordeeling getuigde op nieuw, dat in de Roomsche kerk van *Nederland* wetenschappelijk dogmatiesch leven niet bestaat.

Eerst in 1851, dus na het verschijnen der tweede uitgave van SCHOLTEN's werk, sprak de Groninger school opzettelijk en uitvoerig haar oordeel daarover uit. Zij deed het door de pen van L. G. PAREAU in de verhandeling (*W. in L.* 1851, bl. 669 vgg., ook afzonderlijk uitgegeven): *een woord over Evangelische opbouwning der kerk, of beantwoording der vraag: Waarvan moeten wij in de Hervormde kerk uitgaan? van de kerkelijke leer, bijzonder die van Gods souvereiniteit, of van de Christelijke prediking, vooral van Gods genade? — als tegenschrift, wat den vorm betreft, een model.* De *quintessence* van die tegenspraak ligt in de Groninger antipathie, die er zich niet in verblijdt, dat "men er naar streeft, om toch echt "Hervormd, echt Doopsgezind, echt Luthersch te worden." Zoo verklaar ik die tegenspraak en verschil dus van SCHOLTEN, die (*Voorrede* van het IIe deel der 2^e uitgave, bl. xix) be- tuigde het er voor te houden, dat de gemaakte bedenking samenhangt met der Groningers ontkenning, dat de Christelijke openbaring als leer zou mogen opgevat worden. Ik geloof dat de Groningers tegen *elk* dogmatiesch beginsel, welk ook, als uitgangspunt gestemd zijn en het boek van SCHOLTEN voor een teeken van het herleven eener rigting houden, die zij lang verouderd en dood waanden. De bijzondere bedenkingen van PAREAU laten wij rusten, om alleen bij zijn hoofd- bezwaar — het uitgaan van één bepaald dogma — te blijven staan.

PAREAU zelf ontzenuwt dadelijk de kracht der door hem ingebragte objectie, door eene tegenstelling te maken tusschen de *leer van Gods souvereiniteit* en de *Christelijke prediking vooral van Gods genade*. Het laatste zal dan moeten zijn de onschrijving van den inhoud der Christelijke openbaring, zoo algemeen, zoo min dogmatiesch mogelijk, geformuleerd. Maar het is toch eene formule, een beginsel. PAREAU doet dus niets anders, dan het door hem gevolgde en geformuleerde beginsel tegenover dat van SCHOLTEN te stellen, en als hij (bl. 714 volg.) het rondweg afkeurt, dat men van de kerk-

leer uitgaat, maakt hij gebruik van zijn goed regt van tegenpraak, doch vormt zich zelve eene illusie, wanende, dat hij van de Schrift zou uitgaan, zonder die Schrift eerst gelezen te hebben met een dogmatischen blik. Anticonfessioneel blijft de Groninger school consequent in het bestrijden van SCHOLTEN'S boek; het komt bij haar niet tot een onderzoek naar de historische juistheid van het door SCHOLTEN gestelde *materieele* beginsel; neen, zij keurt in principe af, dat hij van een *beginsel*, welk ook, wil uitgaan. Nog eens herhaal ik mijne meening, dat zij zich eene illusie maakt, als zij waant van het systeem geheel vrij te zijn. De geheele bestrijding van de Groninger school komt hierop neder: achteruitgang is het, thans nog een confessioneel standpunt te handhaven.

De lezer begrijpt nu ligt hoe het komt, dat het werk van SCHOLTEN nergens minder gebruikt wordt dan in de school en de schriften der Groningers.

“Die onderscheiding tusschen leerstukken en beginselen ontglipt ons, waar mij meenen haar gegrepen te hebben. De kerk zelf, 't behoeft nauwelijks herinnering, heeft die onderscheiding nergens gemaakt. Zij heeft nimmer gezegd: “hier zijn mijne beginselen, daar mijne leerstukken.” — Zoo sprak VAN OOSTERZEE in zijne uitvoerige *beoordeeling* van SCHOLTEN'S werk (*Jaarb. v. Wet. Theol.* 1850, VIII. bl. 719 volg.), en dit bezwaar mag men de hoofdzaak in zijne bestrijding achten. Bij dit punt bepalen wij ons, hoewel wij gaarne erkennen, dat vooral het door VAN OOSTERZEE in twijfel getrokken regt, om de Calvinistische rigting zoo bovenaan te plaatsen, ons een dieper onderzoek in de *antikritiek*: Dr. J. J. VAN OOSTERZEE'S *beschouwing beoordeeld door J. H. SCHOLTEN* 1851) waardig scheen. Het komt mij voor, dat dit punt, dit moeilijk punt, alle aandacht verdiend had, vooral, omdat in het werk van SCHOLTEN, al is het geen ontwikkeling van de leer der *Nederlandsche* Hervormde kerk, toch eene zeer belangrijke plaats en te regt, aan den strijd in ons vaderland over de leer dier kerk gevoerd, is ingeruimd, en het voor de rechte kennis van dien strijd allernoodzakelijkst mag heeten, nauwkeurige kennis te nemen van den tegenstand, die in ons vaderland aan de suprematie van het Calvinisme geboden is. Zoo toch daagt er licht over het merkwaardig verschijnsel, dat de onwil, om den Heidelbergschen Catechismus als

kerkelijk formulier te erkennen, alles behalve zeldzaam zich uitsprak, terwijl de geschiedenis evenzeer wat het buitenland betreft leert, dat ook daar het Calvinisme *na strijd* overwinnend geworden is. VAN OOSTERZEE had op dit onderzoek nog meer gewigt moeten leggen en daardoor een groot gebrek in SCHOLTEN'S werk laten uitkomen. Meer bepaalt hij zich bij de praemisse, waarop het werk rust. Reeds had hij in die beschouwing eenen voorganger gehad in Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER, die echter verder ging dan hij. Laatstgenoemde had in zijn werk *Regt der Hervormde gezindheid* (1847) den wensch uitgesproken, dat de regering als handhaafster der Hervormde belijdenis zou optreden; hij verstonde door Hervormde belijdenis den inhoud der formulieren, gelijk zij daar lagen, echter *niet in alles*, maar *in de hoofdzaak*, zoo als hij nader zijn gevoelen bepaalde in zijne *Repliek aan Dr. J. H. SCHOLTEN* (1849). Hadde GROEN VAN PRINSTERER nu maar juist zijn gevoelen bepaald! Doch hij brengt ons niet veel verder, als hij den regel stelt, dat er eene onveranderlijke kerkleer en eene Christelijke traditie bestaat, welke traditie niet beschouwd moet worden als een zamenraapsel van de overlevering der menschen, maar als eene overlevering van den Heiligen Geest. Kort en afdoende heeft SCHOLTEN deze krypto-Roomsche beginselen weêrlegd en het bewijs geleverd, dat GROEN en zijne geestverwanten, waartoe eenigermate ook Mr. I. DA COSTA behoorde, zelve *niet in alles* aan de belijdenis getrouw zijn, en eene bloemlezing van gevoelens, welke van de kerkleer afwijken, gegeven, die duidelijk doet zien, hoe fictief dat zoogenaamd vasthouden aan de belijdenis der vaderen is. 't Is in deze quaestie niet de vraag, of men *veel* dan wel *weinig* van de belijdenis afwijkt; maar veeleer, of men *elk denkbeeld*, *elk woord* nazegt; en al deed men het, ook dan nog zou men, zoo lang men namelijk op Protestantischen bodem staat, aan den geest der waarheid, die naar 's Heilands belofte in zijne geloovigen woont, het regt van onderzoek, van uitbreiding, van nadere bepaling moeten toekennen. VAN OOSTERZEE heeft wel dit regt niet geloofend, maar gevraagd: wie hier de bevoegde regters zullen zijn? Feilbare menschen? vraagt hij. Hoe is het mogelijk dat hij het vraagt? Waren dan de opstellers der belijdenis geene feilbare menschen? Hoe is het mogelijk, dat hij het vraagt in zijn tijdschrift aan de beoefening van *Wetenschappelijke theologie* gewijd, waarin hij, het woord voerende ter voorlich-

ting van anderen, feitelijk toont te gelooven aan het bestaan en de verplichtingen der wetenschap tegenover alles, wat niet-wetenschappelijk is. Maar het is te betreuren, dat een man als deze godgeleerde, onder den invloed eener kerkelijke partij gebragt, in de gave van taalkennis, van geschiedenis-beschrijving, van wijsgeerig denken, vergeet gaven en werkingen des Heiligen Geestes te zien, en een veilig *refugium* meent te vinden in het vasthouden van den regel: de Schrift, de Schrift alleen en zij in haar geheel is de rots, waarop ik sta. Hij vereenzelvigd *beginselen* en *leerstukken* en beroept er zich op dat de Kerk nooit gezegd heeft: dit zijn mijne beginselen, waarop ik deze leerstukken bouw.

Men zou zeer onnoozel moeten zijn, om, als er klem gelegd wordt op het feit, dat de kerk nooit zoo iets gezegd heeft, dit te willen ontkennen; maar daar is een spreken, dat met feiten geschiedt, en de kerk heeft *feitelijk* hare beginselen verkondigd. Feitelijk heeft zij die beginselen, of zoo als ik liever zou zeggen, *het beginsel* geopenbaard door en in het uitgangspunt harer leer. Beweert men, dat PAULUS' leven en werken gedreven werd door het beginsel van *geloof*, PETRUS door dat der *hoop*, JOHANNES door dat der *liefde*, VAN OOSTERZEE zou daartegen kunnen aanvoeren: ik vind in de Schriften nergens eene plaats, waar PAULUS, PETRUS, JOHANNES dit zeggen; hij zou gelijk en toch niets bewezen hebben; een beginsel wordt veel niinder uitgesproken, dan dat het zich zelf uitspreekt; een beginsel kan zelfs als onbewuste *Ahnung* het menschelijk handelen en spreken besturen, gelijk de geschiedenis bewijst en de ondervinding leert. SCHOLTEN verdedigde de onderscheiding van *beginselen* en *leerstukken* (t. a. p. bl. 25), en wijdde daaraan eenige der beste bladzijden van zijn overigens vrij scherp geschrift. Hoeveel indruk SCHOLTEN's *beschouwing* maakte, blijkt uit het feit, dat, zoodra zij bekend werd, curatoren der Leidsche hoogeschool de terug-gave verzochten van eene pas ingediende nominatie, waarop door hen VAN OOSTERZEE als opvolger van VAN OORDT aan de regering was aanbevolen.

“De Dissenters.” Hadden zij vrede met SCHOLTEN's boek? De eersten, die uit den kring der Dissenters daartegen optraden, waren Doopsgezinden; dat bevreedde niemand, die in het prijs stellen op doop en eed een blijk ziet van ingenomenheid met confessionalisme, gelijk dit bij de Doopsge-

zinden bestaat. In de bestrijding van SCHOLTEN door de Doopsgezinden moet men onderscheid maken tusschen hunne bestrijding van hetgeen hij over het *beginsel* en hetgeen hij over de *kenmerkende leerstukken* van dat genootschap geschreven heeft. Tegen het laatste verhieven zich de stemmen van D. S. GORTER, J. VISSCHER en S. HOEKSTRA, zóowel in afzonderlijke geschriften (straks te noemen), als in brieven en opstellen geplaatst in de *Jaarb. v. Wet. Theol. en Tijdspiegel*. Ik geloof die stukken verder met stilzwijgen te mogen voorbijgaan; niet omdat ik er alle belangrijkheid aan ontzeg, maar dewijl ik het niet van deze plaats acht, van elke schermutseling over een of ander dogmatisch verschil opzettelijk verslag te geven. Lezer en schrijver vinden dan ligt geen-einde. Ook komt het er vooral op aan dat wij zien, hoe de hoofdstrekking van SCHOLTEN'S boek, voor zoover zij Dissenters gold, bestreden werd. D. S. GORTER zond, dadelijk na de uitgave van den eersten druk, een *onderzoek naar het kenmerkend beginsel der Nederl. Doopsgezinden, benevens een aanhangsel, bevattende een beantwoording en toelichting van de voorstelling en beoordeeling der Doopsgezinde beginselen door Prof. J. H. S. enz.*, in het licht (1850). Met welverdiende belangstelling werd dit boekje algemeen ontvangen. Hoogelijk roemde GORTER (bl. 66) de juiste onderscheiding tusschen de *grondbeginselen* en *leerstukken*. Hij wilde die onderscheiding ook ten aanzien van zijne broederschap laten gelden, en onderzocht nu, of SCHOLTEN het verband tusschen het beginsel en de leerstukken der Doopsgezinden goed aangewezen had? Met voorbeeldige bescheidenheid bestreed hij SCHOLTEN'S voorstelling; hij vond bezwaar in de bij SCHOLTEN aangenomen vereenzelving van Wederdoopers en Doopsgezinden en beweerde bl. 97 volg., dat de Doopsgezinden geene kerk als theocratie op aarde hebben willen stichten; dat daarin juist de dwaling der Munsterschen lag, door hen vermeden. De Doopsgezinden beschouwden *gemeente* en *staat* als twee ongelijksoortige en onvereinbare zaken; zedelijke afscheiding van de wereld begeerden zij, doch een onbereikbaar ideaal zochten zij niet te verwezenlijken. In strijd met het door SCHOLTEN uitgesproken gevoelen, stelde GORTER *antikosmic* als het beginsel zijner broederschap, en zocht dit gevoelen door eene historische deductie van "MENNO'S uitgang uit het pausdom" aan te dringen. Zoowel de oppositie van GORTER, als het werk van SCHOLTEN werd op nieuw getoetst in: *nog iets over het eigenlijk wezen van den Doopsge-*

zinden Christen enz. door s. HOEKSTRA (1851). Deze leeraar meende het kenmerkend beginsel van zijn genootschap aldus te moeten formuleeren (bl. 9): *zedelijke werkzaamheid, door CHRISTUS verwekt, maakt het wezen van den Christen uit, is volstrekt noodig tot zaligheid.* Nog liet zich een stem hooren, ook uit het midden der broederschap, die in de *Godg. Bijdragen* van 1851 (bl. 15 volg.) en die van 1852 (bl. 447 volg.), de beide werkjes beoordeelde. De recensent beschuldigt GORTER van geen onderscheid te maken tusschen *kenmerk* en *beginsel*; *antikosmie* moge een *kenmerk* der Doopsgezinden zijn, *beginsel* is het niet; hun *beginsel* was (t. a. p. bl. 27): het streven naar de verwezenlijking van het Godsrijk op aarde, niet van de Christelijke kerk, maar van het Godsrijk. Uit dit beginsel moeten en kunnen, volgens dien beoordeelaar, de Doopsgezinde leerstukken van *doop* en *eed* afgeleid worden, en laat zich verklaren, dat binnen dat ééne kerkgenootschap zoo onderscheidene dogmatische begrippen konden voortleven. Nader nog formuleerde deze recensent het beginsel van zijn genootschap, door het met dat der Luthersche en Hervormde broeders dus te vergelijken (t. a. p. bl. 33): “kan de *Her-* “*vormde leer zamengevat worden in de beantwoording der* “*vraag: wie maakt zalig?* namelijk *God almachtig*; de Luthersche “*leer in de vraag: wat maakt zalig?* namelijk *het geloof*; de “*Doopsgezinde leer kan zamengevat worden in de vraag: wie* “*wordt zalig?* namelijk *de burger van het Godsrijk.*” Tegen HOEKSTRA’s beschouwing bragt hij bedenkingen in van meer ingewikkelden aard; hij verklaarde, dat eene Pelagiaansche en Synergistische theologie, zoo als HOEKSTRA zelf die beleed en als Doopsgezinde belijden mogt, niet *de* Doopsgezinde, maar *eene* Doopsgezinde was en wel die der zoogenaamde Lamistische of Ultra-liberale partij. Wat daarvan zij, behoeven wij hier niet te onderzoeken. Voor de geschiedenis is het alleen van belang de tegenspraak te kennen en daarbij te letten op den lof, die niet alleen aan SCHOLTEN’s geschrift maar vooral aan SCHOLTEN’s poging, om het confessioneele standpunt in eere te brengen, door de Doopsgezinden toegekend werd.

Allezins waardig trad uit de Remonstrantsche broederschap de toenmalige Rotterdamsche predikant, thans Remonstrantsch hoogleeraar, JOAN. TIDEMAN op; *de Remonstrantie en het Remonstrantisme, historisch onderzoek* werd in 1851 door den druk verspreid. Lijnregt tegenover SCHOLTEN, die beweerd

had, dat het Arminianisme op Gereformeerden bodem een haeretisch element was, zocht TIDEMAN aan te toonen, dat het Remonstrantisme de oorspronkelijke Nederlandsche Hervormde kerk, gelijk die was vóórdat CALVYN hier overwegenden invloed verkreeg, vertegenwoordigende, derhalve alles behalve een haeretische spruit mogt heeten, en wel verre van alleen in vijf dogmatische punten van de kerkleer te verschillen, in principe tegenover de Gereformeerde kerk van 1618 stond, daar zij alle formuliergezag wilde ter zijde gezet hebben, om alleen te luisteren naar dat van de Heilige Schrift. “Want hoe veel (t. a. p. bl. 127) gewigt ook hechtende aan “het leerstellig verschil, hechtten de Remonstranten tevens “zooveel gewigt aan het vrijheidsbeginsel der Reformatie en “het verdraagzaamheidsbeginsel van het Christendom, dat zij “zelfs aan dat verschil niets wilden ontleenen wat aan de ver-
 “eeniging der Protestantsche kerken in den weg zou staan.” De gewigtigste bedenking, die TIDEMAN tegen SCHOLTEN maakte, komt hierop neder, dat SCHOLTEN alleen op de Remonstrantsche leer van de genade gelet en hun beginsel van vrije belijdenis en prediking geheel voorbijgezien heeft. TIDEMAN vindiceerde dan ook voor het beginsel van de broederschap eene plaats naast de erkende beginselen der Zusterkerken. Bij de bovengenoemde formules van: *wie maakt zalig? wat maakt zalig? wie wordt zalig?* wilde hij (t. a. p. bl. 60) “het Remonstrantisme tusschen het tweede en derde inschuiven met “de vraag: *hoe wordt men hierdoor zalig?* met dit antwoord: “*langs den weg der uit- en inwendige overgave.*” Het Remonstrantisme heeft alzoo volgens TIDEMAN eene bepaalde roeping, die het, getrouw aan zijn beginsel, volbrengen moet. Overeenkomstig die zienswijze inaugureerde hij als opvolger van DES AMORIE VAN DER HOEVEN, in 1856, met eene *oratio de theologiae in Remonstrantium Reformatorum Seminario professione*, waarin hij er rond voor uitkwam, dat de rigting, welke bij de Remonstranten doorgaande de heerschende geweest was, ook in hem een voorstander vinden zou. Ik heb het oog op de veel besproken plaats uit die rede: *et revera ad Theologiam quod attinet, intra dogmatismum critico-dialecticum et dogmatismum politico-ecclesiasticum et spiritualismum poetico-philosophicum, qui nostra aetate vigent, theologia rationalis, biblico-Euangelica, practica, quae Remonstrantium plerumque fuit, suum adhuc locum non sine fructu obtinere poterit, si ab omnibus discens nemini se mancipat.*

Van het Evangeliesch-Luthersch en Hersteld-Luthersch kerkgenootschap liet geene tegenspraak zich hooren; trouwens wat het groote verschilpunt van vroeger eeuwen — de leer over het avondmaal — betreft, had SCHOLTEN uit den boezem van het Evangeliesch-Luthersch kerkgenootschap geen bestrijding te duchten. De hoogleeraar DOMELA NIEUWENHUIS had reeds in 1847, dus vóór het verschijnen van den 1^{en} druk der *Leer der Hervormde kerk*, in een *brief over het avondmaal volgens de H. S.*, de vraag over de tegenwoordigheid van het ligchaam en bloed van CHRISTUS bij of in brood en wijn, op grond van eene schriftmatige verklaring der instellingswoorden opgelost verklaard (bl. 9), en in een *voorzitting over het avondmaal in de Christelijke kerk* (1847) de opvatting der avondmaalsleer erkend, als bij LUTHER gebouwd op het standpunt der kerk, bij ZWINGLI op dat der Schrift (bl. 10), terwijl hij de veranderde zienswijze omtrent de *leer van het avondmaal in de Nederlandsche Luthersche kerk* in een afzonderlijk werk (1852) blootgelegd heeft, op dat het ieder blijken zou, dat de avondmaalsleer in dat kerkgenootschap veel verschilt van de oude Luthersche leer. Het bewijs, dat hij op dit punt geacht mag worden in naam van zijn kerkgenootschap te spreken, levert hij in het laatstgenoemd geschrift bl. 125 volgg.

Wilt gij het blijk, dat ook bij de Hersteld-Luthersche broeders, al stonden ze LUTHER'S avondmaalsbegrip voor, de leer toch eenigzins gewijzigd was, NIEUWENHUIS geeft het u, waar hij met een beroep op de *Handleiding* van J. A. HELPER SEBRUGGER — een man wiens nagedachtenis ook bij mij geëerd is — de scherpzinnige opmerking mededeelt (*de leer van het avondmaal*, bl. 175), dat de schrijver het bewijs uit de alomtegenwoordigheid van het ligchaam van CHRISTUS, in de symbolische boeken vastgehouden, ongebruikt laat.

Heeft SCHOLTEN in de laatste (3^e) uitgave zijner *leer der Herv. Kerk* op deze aanvallen geantwoord, geen der schrijvers heeft zijn gevoelen herroepen; allen hebben de beslissing der punten in geschil overgelaten aan de kracht der waarheid. Maar die strijd zelf heeft duidelijk bewezen, dat SCHOLTEN nog niet te haastig de vereeniging der Protestanten op den grondslag van het materieel beginsel der Hervormde kerk verwachten moet.

In den boezem van het kerkgenootschap, waartoe SCHOLTEN

zelf behoorde, stonden er op, die de bewijsvoering van zijn werk mislukt en eenzijdig noemden. Natuurlijk kan hier alleen door ons van tegenspraak melding gemaakt worden, die een *wetenschappelijk karakter* droeg. Dat karakter kennen wij volgaarne toe aan twee mannen, die *de leer der Hervormde kerk* aan hunne kritiek onderwierpen; J. J. VAN TOORENENBERGEN was de eerste. In 1852 trad hij op met het eerste gedeelte van zijne *bijdragen tot de verklaring, toetsing en ontwikkeling van de leer der Hervormde kerk*, welke *bijdragen*, in 1856 voortgezet, nog, terwijl ik dit schrijf, op hare voltooiing wachten. Al is ook het werk niet compleet, daar is genoeg van verschenen, om er als een merkwaardig teeken des tijds op te wijzen. Zeer billijk is deze auteur; wat hij te prijzen heeft in SCHOLTEN, verzwijgt hij niet, evenmin als hij zijne bedenkingen terughoudt. Die bedenkingen betreffen noch de praemisse noch de methode, maar de wijze, waarop SCHOLTEN de leer der kerk voorstelt. VAN TOORENENBERGEN wil, evenzeer als SCHOLTEN, de kerkleer *ontwikkeld* hebben; het verschil tusschen beiden wordt dus bloot van exegetischen en dogmatisch-historischen aard. Dat de schrijver op conservatief standpunt zich bevindt, verhindert hem niet, in de kerkleer, gelijk zij in de formulieren ontwikkeld is, leemten te vinden, maar verleidt hem ook vaak, om òf het regt der kritiek te ontkennen, òf haar hoogst gebrekkig toe te passen. Het gezag der H. Schrift vond in hem een verdediger, toen hij (*Ernst en Vrede* 1854 en 1855) dat afzonderlijk behandelde. Onbepaalde onderwerping aan hetgeen er geschreven staat, scheen hem de eisch van JEZUS en de Apostelen. Hij zag in "openbaring bekendmaking van dingen, die voor den mensch "verborgen zouden gebleven zijn zonder Goddelijke buitengewone mededeeling; en zien wij in hetgeen ons als zoodanig "is bekend gemaakt waarheden, die het menschelijk begrip "te boven gaan, dan staat voor ons de noodwendigheid van "het autoriteits-beginsel vast en wij kunnen niet anders, dan "hetgeen zich waarlijk als Gods woord bij ons wettigt, op "dit gezag aannemen." Elders (*Ernst en Vrede* 1855 I. bl. 22) spreekt VAN TOORENENBERGEN over de Schrift als Gods woord. Zoodra het de openbaring geldt, wil hij de onderscheiding tusschen die beide noch in het wetenschappelijke noch in de populaire praktijk toelaten. Het belang van zijnen arbeid bestaat in de aangewende poging, om de door SCHOLTEN gegeven beschouwing van der Hervormers denkbeelden aangaande

de Schrift als onhistorisch af te wijzen. Mijns achtens is het hem niet gelukt; maar tegen hem zoowel als tegen SCHOLTEN merk ik aan, dat de Schriftbeschouwing der Hervormers altijd in een toestand van ontwikkeling zich bevond, die zeer door de omstandigheden beheerscht werd; wat wel niet anders kon, daar zij niet met de Schrift begonnen, maar eindelijk tot de Schrift gekomen zijn.

Onvermoeid, ernstig, strevende naar grondigheid, maar belemmerd door eene zeer duistere manier van schrijven, bestreed D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE zijnen stadgenoot. Die bestrijding ving aan bijna te gelijk met de uitgave van het door ons genoemde, straks nader te beschouwen, tijdschrift *Ernst en Vrede*. Reeds in den 1^{en} jaargang, dien van 1853, plaatste DE LA SAUSSAYE eene beoordeeling van het *Antwoord van Dr. J. H. SCHOLTEN aan Mr. ISAAC DA COSTA*, waarin hij aanwees wat hij in SCHOLTEN miste. Zoo b. v. noemde hij de door dien geleerde aan het slot der voorrede geplaatste belijdenis wel Christelijk-theïstiesch, maar “miste daarin noode “dierbare waarheden, bepaaldelijk de Drieënhed van God, “de personele Godheid van J. C., de regtvaardiging van den “zondaar voor God alléén door het geloof in J. C., de natuur-“lijke algeheele verdorvenheid des menschen (*Ernst en Vrede* 1853 bl. 232),” terwijl DE LA SAUSSAYE van de door SCHOLTEN beleden waarheden vragen bleef, “of zij in zijn stelsel de-“zelfde beteekenis hebben als die ten allen tijde door de Her-“vormers en Hervormden daaraan gehecht is?” Eigenlijk kantte DE LA SAUSSAYE zich vooral tegen de leer van de *apokatastasis* aan. Doch de praemisse en de methode des hoogleeraars liet hij buiten zijne kritiek. Dat bleef zoo ook in den *openbaren brief naar aanleiding van de voorrede van den derden druk der leer der Hervormde kerk*, in 1855 door hem uitgegeven. In het tijdschrift *Ernst en Vrede* had hij de rigting, die SCHOLTEN voorstond, als de idealistische beschreven, daarmede aanduidende — wij gebruiken zijne eigene woorden — “dat de idée bij de Leidsche school waarheid bezit, zonder “dat die waarheid in hare afhankelijkheid van het feit erkend “wordt. Het feit als zoodanig wordt gedacht zonder betrek-“king tot de idée.” SCHOLTEN had in genoemde voorrede op dien aanval geantwoord en zijn stadgenoot weinig liefelijk klinkende waarheden gezegd. Daarop verscheen die *openbare brief*, een overdruk uit het tijdschrift; in dezen brief betoogde DE LA SAUSSAYE, dat het hoofdverschil tusschen hem en

SCHOLTEN hierin bestond, dat SCHOLTEN de groote waarheden van *schepping, val, wet* en *verzoening* uit de religieuse bewustheid, hij ze uit de geschiedenis bewees; dat het openbaringsbegrip, door SCHOLTEN voorgestaan, geene realiteit van de zijde Gods had, en om van andere beschuldigingen te zwijgen, dat het godsbegrip van SCHOLTEN lijnregt in strijd is met dat der H. Schrift. Ook bij dezen twist bleven beginselen en methode van SCHOLTEN's boek onaangetast.

Eer nog DE LA SAUSSAYE SCHOLTEN's *Leer der Hervormde Kerk* aan eene doorlopende kritiek onderwierp, ontwikkelde hij, en nu gelukkig meer thetisch dan polemisch, zijne eigene inzigten in de *gedachten over het wezen en de behoeften der kerk bepaaldelijk der Nederlandsche Hervormde* (1855), waarvan tot heden slechts de eerste aflevering verschenen is. Misschien echter is het billijker, geheel over dit werkje te zwijgen, dat, zoo onafgewerkt als het is, ons weinig gunstige gedachten geeft van des schrijvers meesterschap over het doel, dat hij zich heeft voorgesteld. Ik ontken niet, dat de elf stellingen, welke tot heden uitgegeven zijn, zeer duidelijk toonen, dat hij weinig overeenstemt met de meest algemeen gewone opvatting van de kracht der belijdenis; maar als hij de geschiedenis der belijdenis de geschiedenis der gemeente in haren strijd noemt, laat hij het zoo onbepaald, bij wie het regt van confessie uit te spreken berust, vooral daar hij spottend over eene *reglementaire kerk* zich uit, dat ik in het onzekere verkær aangaande de *eigenlijke waarde*, welke hij aan de bestaande formulieren toekent. Doch een andere arbeid van dezen godgeleerde trekt meer onze aandacht, in zoo ver die met een onderwerp zich bezig hield, dat algemeener belangstelling opgewekt had; ik bedoel de uitvoerige beschouwing en beoordeeling van den derden druk van de *leer der Hervormde kerk* in *Ernst en Vrede*, jaargang 1857 en 1858, in het volgende jaar afzonderlijk in een boekdeel van 372 bl. verschenen, van welke laatste uitgave wij hier gebruik maken.

Duidelijk zette DE LA SAUSSAYE zijn gevoelen uiteen (bl. 7 volg.), dat het werk van SCHOLTEN eene Gereformeerde dogmatiek voor de XIXe eeuw geschreven heeten moest, en geschreven van het standpunt eener anti-orthodoxe rigting, welke rigting hare vijandige gezindheid tegen elke poging, om de kerkleer van het orthodoxe standpunt te concilieeren met de waarheden der nieuwere philosophie, onverholen aan den dag legt. Dit duidt hij SCHOLTEN ten kwade. Verder

laakt hij het gemis van juiste bepaling dier begrippen, van wier regt verstand zooveel afhangt, b. v. van het begrip *Kerk*. Hij en SCHOLTEN verschillen in de bepaling van dat begrip, en, naar het mij voorkomt, mogt DE LA SAUSSAYE eischen, dat de hoogleeraar getracht hadde, zoo het hem mogelijk geweest ware, aan te wijzen, dat de opvatting van het begrip *kerk*, gelijk die in zijn werk gevonden werd, werkelijk het karakter der Hervorming uitdrukt. Te regt wees DE LA SAUSSAYE op den oorsprong der Hervorming, als niet geboren uit een kritiesch onderzoek, maar uit zielenood, en op dien grond het dogma van de regtvaardiging uit geloof belijdende als levenskiem en levensbeginsel. De beoordeelaar mogt op zijn ethiesch standpunt beweren, dat de kerk werkelijk eene conscientie heeft en dit collectief geweten der kerk zich uitspreekt in het geweten harer meest begenadigde leden; zoo dat deze leden het zijn, die in de kerk de leer zoowel formuleeren als haar beoordeelen en den stoot aan hare ontwikkeling moeten geven. Klage men ook over de moeilijkheid, om de grenzen van dit collectief te bepalen, men zal toch niet wel kunnen ontkennen, dat de kerk, als belijdende gemeente, zekere vastheid van geloofsovertuiging heeft, die door alle leden als het gemeenschappelijk en onvervreemdbaar eigendom hunner kerk erkend, gehandhaafd en verdedigd wordt. Als historiesch bezwaar brengt hij de opmerking in, dat het formeel beginsel hier eene plaats inneemt, die het feitelijk nooit bezeten heeft. De aanmerking is naar onze overtuiging volkomen juist, gelijk wij zelve haar reeds hebben gemaakt; ook dit zouden wij met hem in SCHOLTEN's werk sterk afkeuren, dat deze de kerk veel te veel voorstelt (bl. 29) als eene *onderzoekende* school, veel te weinig als eene *belijdende* gemeente. Niet eenstemmig gevoelen wij ons met DE LA SAUSSAYE, waar hij niet het logische maar het religieuse onderscheid van Schrift en Gods woord loochent, en SCHOLTEN's *geloofs*begrip bestrijdt. Als hij zich verzet tegen hetgeen hij noemt de miskennis van het *Schriftgezag*, waarmede volgens hem de misstand, waarin de Schrift bij SCHOLTEN's onderzoekingen geplaatst is, ten naauwste samenhangt, meen ik de aanmerking te mogen uiten, dat des beoordeelaars Schriftbeschouwing mij te weinig helder is voorgesteld en goed volgehouden toeschijnt. DE LA SAUSSAYE's opmerking, dat door den hoogleeraar, "van lijnregt tegenovergestelde levensbeschouwingen uitgaande, uitdrukkingen der vroegere

“kerkleeraren aangewend worden tot staving van zijne opvatting der waarheid,” behoort gewis tot dezulke, die toegestemd moeten worden. Wijders meent de beoordeelaar dat er volgens SCHOLTEN eigenlijk niets overblijft, waarover het *Testimonium Sp. Sct.* getuigenis zou hebben af te leggen. Verder beweest DE LA SAUSSAYE, dat de natuurlijke Godskennis, door SCHOLTEN gerangschikt bij het *formeele* beginsel, inderdaad reeds behoort bij het *materieele*, en hare behandeling op die plaats zeer tegen de methode getuigt, boven welke hij die van SCHWEIZER als veel logischer aanprijst. Zoo komt hij tot hetgeen ik wel zijn hoofdbezwaar zou willen noemen: het bestrijden van SCHOLTEN's *openbaringsbegrip*. DE LA SAUSSAYE verstaat door openbaring zelf-mededeeling Gods, en acht alzoo het vleesch geworden woord, overeenkomstig den inhoud en de consequentie dier bepaling, de eigenlijke openbaring Gods, *den sprekenden God*.

Heeft nu DE LA SAUSSAYE van zijn standpunt aangetoond, dat SCHOLTEN's deductie van het *formeele* beginsel noch historiesch, noch schriftmatig, noch Christelijk in den eigenlijken zin des woords, is; tegen het tweede deel merkt hij aan, dat de historische methode niet gevolgd is, en ook in het plan van den schrijver niet passen zou. Immers deze — zegt DE LA SAUSSAYE — geeft *zijne* CHRISTUS-beschouwing, niet die der *kerk*. De kerk heeft JEZUS CHRISTUS altijd als den grond en het middenpunt der zaligmakende genade Gods beschouwd; SCHOLTEN beweert dat JEZUS haar alleen uitgesproken heeft. Hij treedt echter niet in eene kritiek der bronnen, welke SCHOLTEN gebruikt heeft; hij begeeft zich niet in het onderzoek, of SCHOLTEN ook eenig regt heeft, om zijne beschouwing als echt-Gereformeerd te laten voorkomen. Dit is geen toevallig verzuim. Daar de bestrijder zelf niet op den bodem der historische kritiek staat en ook niet staan wil; zijn al de verdere aanmerkingen, die hij tegen het IIe deel maakt, van dogmatische gehalte; dat wil zeggen: de bedenkingen van DE LA SAUSSAYE op dit gedeelte des werks zijn niet de vrucht van historiesch onderzoek door hem zelve ingesteld, maar proeven van wijsgeerig nadenken en inzicht in het dogma. Hoezeer ik gaarne erken menige bladzijde gelezen te hebben, die belangrijke opmerkingen bevat en wel de inspanning vergoedt, die het volgen van des beoordeelaars betoog eischt, meen ik voor de geschiedenis der bestrijding van SCHOLTEN's werk van deze geene verdere melding te

moeten maken, daar de beantwoording der vraag: *Wie is zuiverder Gereformeerd, SCHOLTEN of DE LA SAUSSAYE?* aan de geschiedenis geen belang inboezemt. Dat moesten de bestrijders van SCHOLTEN's boek bedenken, en daarom aan eene historische toetsing de historische praëmissie, waarvan SCHOLTEN uitgegaan is, onderwerpen, gelijk TIDEMAN dit gedaan heeft. Geeft men toe, wat DE LA SAUSSAYE werkelijk concedeert, dat de leer der kerk ontwikkeling behoeft, dan zal de vrijheid moeten worden erkend, om iets lijnregt tegen CALVYN's uitspraken te leeren, mits men getrouwheid toone aan het beginsel, waardoor CALVYN bestuurd werd.

In dit overzicht van den vorm en de methode, waarvan de bestrijders van SCHOLTEN's werk zich bediend hebben, is het beste bewijs geleverd van de belangstelling, waarmede het boek ontvangen is. Onder de aanmerkingen van VAN OOSTERZEE, TIDEMAN en DE LA SAUSSAYE, om van deze als de drie voornaamste opponenten alleen te spreken — zijn er vele, die den wensch naar eene grondiger bearbeiding van den historischen grondslag des boeks allezins wettigen. Ik wacht nog veel goeds van dergelijk nader onderzoek. Doch al ware het, dat de inhoud van dat boek door ZWINGLI en CALVYN, als zij uit hun graf oprezen, niet Gereformeerd naar hun idee geoordeeld werd, de negentiende eeuw zou zich toch te verblijden hebben over het dogmatiesch gebouw, door deze ge oefende hand opgetrokken.

Zoo is ons dan nu eene wetenschappelijke, oorspronkelijk bewerkte Nederlandsche dogmatiek door SCHOLTEN gegeven in zijne *Initia* en zijne *Leer der Hervormde kerk*. Voor de kennis van zijn systeem zijn ze onafscheidelijk. Om een dogmatiesch stelsel te ontwerpen en architectoniesch af te werken, worden vooral twee dingen vereischt: *bijbelkennis* en *wijsgeerige methode*. Om te bewijzen dat SCHOLTEN het eerste bezit, zal ik mij niet beroepen op de proeven van exegetische scherpzinnigheid die hij gegeven heeft, maar op de bewijzen van studie over bijbelsche theologie, welke wij van zijne hand bezitten. Ik bedoel zijne *Geschiedenis der Christelijke godgeleerdheid gedurende het tijdperk des N. T.* (1^e druk 1857, 2^e druk 1858). SCHOLTEN heeft in dit geschrift de theologie van de bijbelschrijvers des N. T. geschetst. Jammer dat de bestemming van dit boek, *handleiding ten dienste der Academische lessen*, zoo groote beknoptheid gebiedt en daarom het geheel niet veel anders dan eene breed bewerkte schets is. Hoe dit ook zij,

de aanleg van het boek getuigt van het loffelijk streven des schrijvers, om bijbelsche theologie wèl te onderscheiden van Christelijke dogmatiek. Op dat onderscheid is niet alleen te weinig gelet, 't is in ons land zelfs verwaarloosd. Men verwarde beider eischen en beider pligten, en daardoor werd aan beiden te kort gedaan. HERINGA b. v. liet zijne hoorders van zich gaan met den indruk, dat er geen essentieel onderscheid tusschen die beiden bestond. Zeker hing dit zamen met het weinig ontwikkeld schriftbegrip en de miskennis van de waardij eener zoo veel mogelijk naauwkeurige kennis van de individualiteit der bijbelschrijvers; vooral echter met het gebrek aan *wijsgeerige methode*. Een wijsgeerig hoofd alleen kan combineeren, abstraheeren, ordenen — overal het idee zoeken in den vorm en het blijvende in het voorbijgaande; het heeft begaafdheid en moed, om uit bepaalde gegevens logische gevolgtrekkingen te maken. Ware SCHOLTEN geen wijsgeerig denker, hij zou zulk een systematisch geheel niet hebben kunnen ontwerpen en opbouwen.

Misschien wel verwacht men, dat ik mijne beschouwing over zijne theologie besluiten zal met een blik te werpen op den wijsgeerig dogmatischen strijd, die over het determinisme sedert hier gevoerd is. Terwijl ik dit schrijf, komt mij het gerucht ter oore, dat de hoogleeraar in een uitvoerig geschrift zijn deterministiesch standpunt handhaven en met de religieuse behoeften van het geloof in overeenstemming brengen zal. Gaarne rangschik ik mij onder de talrijke schaar, die belangstellend naar dat boek uitziet. Nogtans ook zonder dit pleitgeding is mij SCHOLTEN's systeem, om meer dan één reden, een rijk getuigenis van waarheid zoeken en waarheid vinden. Ja, ik ga nog een schrede verder; al zou ik vreezen, dat het toegezegd werk niet alle quaestieuse vragen zal oplossen, van die oplossing hangt in mijne schatting de waardij van de kritische theologie, gelijk SCHOLTEN die verkondigt in zijn lessen en boeken, niet af. Velen verbreiden de leer, dat *determinisme* (waaronder zij dan nog wel *fatalisme* verstaan) de noodzakelijke consequentie der kritische, empirische theologie is. En dat is zij niet; wel, naar ik meen, is de *herstelling aller dingen*, de toekomstige oplossing van allen dualistischen strijd, de consequentie, de hope, het verkwikkend verschieft dier wetenschap. Tot zulk een leerbegrip kan men evenzeer komen als men het determinisme bestrijdt, gelijk het voorbeeld van den Doopsgezinden hoogleeraar s. HOEKSTRA ons

leert, die het indeterminisme, echter gewijzigd, en dat evenzeer tot eene ἀποκατάστασις πάντων voerde, verdedigt in zijn uitvoerig werk: *Vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde, eene psychologiesch-ethische studie* (1858). Het eerst werd deze bestrijding van SCHOLTEN's determinisme door HOFSTEDE DE GROOT toegejuicht; maar de Groninger hoogleeraar had zeker niet dan zeer vlugtig kennis gemaakt met het werk van HOEKSTRA; immers de bijdrage tot beter inzicht in de vereeniging van het geloof aan Gods wereldbestuur en de menschelijke vrijheid, die onder den titel: *het onderscheid van wil en vrijheid van handelen in Waarheid in Liefde* (1858) door HOFSTEDE DE GROOT geplaatst was, streed lijnregt met de wijsgeerige begrippen van HOEKSTRA. Weldra werd het werk van den Amsterdamschen hoogleeraar uitvoerig behandeld in de beoordeelingen van PIERSON (*de Gids* 1858, I. 493 volg.); van WALLON, wiens zedigheid ik niet hoop te kwetsen als ik hem bij zijn waren naam Jhr. B. H. C. K. VAN DER WIJCK hier noem, (*Godg. Bijdr.* 1858, bl. 273 volg.) en van VAN BELL (in hetzelfde tijdschrift bl. 471 volg.). Het wordt tijd dat SCHOLTEN zelf tot zijne verdediging spreekt, vooral daar A. W. VAN CAMPEN in zijne *Lichtstralen op het gebied der Chr. Geleofsleer* (1856), gelijk vroeger L. H. SLOTEMAKER (*Godg. Bijdr.* 1855, bl. 881) door het dialectische hunner methode den tegenstanders van het determinisme scherpe wapenen in de hand schenen te geven, en D. KOORDERS in zijne dissertatie *de pugna theologiam inter atque anthropologiam in Ecclesiae Ch. doctrina* (1857) op hoogen toon het vraagstuk voor onoplosbaar verklaard had. Naast deze tegenstanders plaatsten zich allen, die eene logische verbinding van het eindige en oneindige onmogelijk achten; waarschuwend spreken velen, die dit vraagstuk houden voor iets dat geheel buiten het Evangelie omgaat. Daar zijn er in ons vaderland, die over de meest voorname punten der leerstellige godgeleerdheid in SCHOLTEN's gevoelens deelen, en desniettemin op het punt van het determinisme zeer van hem verschillen. Wat van dien strijd worden zal, beschrijve een later geslacht. Hem zij het oordeel gelaten, hem, die dan het systeem van SCHOLTEN aan grondiger kritiek onderwerpen zal. Dit echter durf ik verzekeren, dat de lof, die aan SCHOLTEN als dogmaticus toekomt, voor het nageslacht geen raadsel zal wezen: want even als wij, zal het vol bewondering staren op de vruchten van een geest, door welken de dogmatiek als wetenschap een rang in Neder-

land ingenomen heeft, dien zij na COCCEJUS' dood verloren en tot SCHOLTEN'S optreden niet herwonnen had.

Ik behoud mij voor, nog eens op zijn stelsel het oog te slaan; het heeft in ons vaderland zoo veel naam gemaakt — door kwaad en door goed gerucht — dat niemand het meer kan ignoreeren. Laat mij, niet hier ter plaatse, maar eerst beneden, een woord van algemeene beschouwing over die theologie mededeelen, nadat wij op de rigtingen gelet hebben, welke niet alleen naast, maar eigenlijk tegenover SCHOLTEN het regt van bestaan en werkzaamheid zich verwerpen willen.

De Ethiesch-Irenische rigting.

Met deze onbepaalde en onduidelijke benaming teekent de rigting zelve, wier karakter wij beschrijven moeten, haar eigen wezen; gelukkig voor mij, omdat nu op mij de blaam niet rust, alsof ik eene bepaalde rigting met zulke kleurlooze verwen schetsen zou. Wat wil toch zeggen: *ethiesch*; wat wil zeggen: *ireniesch*; wat wil toch zeggen: *ethiesch-ireniesch* te zijn? Spreekt men van eene bij uitnemendheid *ethische* rigting, men schijnt daardoor aan te wijzen, dat er rigtingen zijn, die niet ethiesch mogen heeten; legt men nadruk op het woord *ireniesch*, men begeert voor zich bij uitsluiting eenen titel, waarop alle theologen, krachtens hunne roeping als Christenen, hoogen prijs stellen. Vereenigt men ze tot één woord, men drukt evenmin een bepaald signalement uit. Toch heeft de door ons bedoelde rigting zelve zich aldus gesignaleerd in haar orgaan *Ernst en Vrede*, welks uitgave met het jaar 1853 een aanvang nam. Als ik van dit tijdschrift de toelichting des gekozen emblema's vraag, laat het mij verlegen; ik mag toch niet zeggen dat het zoo bij uitstek *ireniesch* is; soms bitter, soms ironiesch worden de tegenstanders bestreden; de ondervonden tegenstand wordt beschreven als een dragen van het kruis der vervolging — eene wijze van beschouwing, die, door de Groninger school ingevoerd, veel navolgers vond en voorkwam in geschriften, waarvoor de auteurs van hunne uitgevers groot honorarium ontvingen; — evenzeer als elders wordt ook daar de zonde der liefdeloosheid gepleegd; er aan te twijfelen dat het *ethiesch* mag heeten, zou onheusch zijn; even onheusch als het zou

wezen, deze lofspraak aan hen, die niet met *Ernst en Vrede* sympathiseeren, te onthouden. Doch laat de naam zijn die hij is, beschouwen wij de rigting zelve.

Uitgenoodigd door een gezelschap van gelijkgezinde dienaars des Evangelies, namen N. BEETS, I. J. DOEDES en D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE de redactie van het tijdschrift *Ernst en Vrede* op zich. Zij verklaarden (1853 bl. 6) stellig in de overtuiging te staan, dat de tijd dien wij beleven op de nadrukkelijkste wijze om de heeling der vervreemde kerk en de genezing der kranke maatschappij roept. "Luide zijn zij bereid te verklaren, dat zij het heil voor beiden zoo min verwachten van eene nieuwe inscherping der formulieren van Eenigheid, als van de onbevoegde aanmatigingen eener overrigens ook door hen hoog geschatte wetenschap; zoo min van de onbuigzame vormen eener in verachting geraakte rechtzinnigheid, als van het zinledig lied eener hooggeprezen verdraagzaamheid." Iets vroeger hadden zij zich zelve reeds gesignaleerd "als behoorende tot het getal dergenen, die het onbepaald gezag der H. S. niet alleen boven elk ander, maar ook boven alle bedenking stellen, en op dit gezag aan waarheden gehecht zijn, die zij in de belijdenisschriften hunner kerk klaar en krachtig beleden vinden; — vervuld, van achting niet slechts, maar ook van liefde voor godgeleerde studie en wijsgeerige beschouwing, doch aan hetgeen men hedendaags meestal *de* wetenschap noemt, overeenkomstig hunne beschouwing van het gezag der H. S., het recht geenszins kunnende toekennen van zich tot een hooger rang te verheffen, dan tot dien van uitlegster der in deze gegeven goddelijke openbaringen (t. a. p. bl. 34)."

Het is nauwelijks noodig, den lezer te doen opmerken, hoe zeer deze uiteenzetting van beginselen alleen waarde en beteekenis verkrijgt door de polemiek tegen de theologie van SCHOLTEN. Wèl echter vraag ik een oogenblik de aandacht, om aan te wijzen, hoe reeds op de eerste bladzijden van dit tijdschrift, het onklare en onbepaalde der ethiesch-irenische rigting zich kond gaf. Wat is *de wetenschap*? Zullen wij niet over woorden twisten, dan moeten wij er door verstaan het langs wetenschappelijken weg gevonden resultaat, dat als zoodanig door A of B aangeprezen en verbreid wordt. Stel, dat de ethiesch-irenische rigting langs alle begaanbare wegen tot de overtuiging gekomen is, dat de formulieren geen beslissend, dat is, eigen onderzoek buitensluitend, gezag heb-

ben, dan is dit voor haar een resultaat van *de wetenschap*. Heeft zij nu geen eerbied voor de wetenschap? Zoodra zij aan de wetenschap slechts "den rang van uitlegster der H. S." toekent, moet zij zich aan de uitspraak der wetenschap onderwerpen, en wat wordt dan bij haar het gezag van de H. S.? Niets anders dan wat het bij elken Protestant is. De Schrift geeft haar den vorm, waarin zij hare subjective overtuiging uitspreekt. Zoodra men wetenschappelijke uitlegging toelaat, houdt, tijdens het onderzoek, voor het individu de H. S. op gezag te hebben, en of zij gezag hebben zal, hangt af van het resultaat zijner onderzoekingen. Het individu geeft of erkent haar gezag, naar gelang zijne onderzoekingen het hem raden; en in elk geval is dit gezag eerst dan objectief, wanneer het door het individu subjectief erkend is. De door de redactie afgelegde verklaring wordt niet veel duidelijker, als wij de verhandeling, waarmede het tijdschrift geopend wordt, over *gezag* en *vrijheid*, raadplegen. Immers wordt daar beweerd (t. a. p. bl. 24), dat "onfeilbaarheid in een volstrekten zin alleen aan God behoort. — Eene andere is de vraag, welke de grenzen zijn van het apostoliesch ambt, en of en in hoe verre en op welke gronden aan de apostolische werkzaamheid als zoodanig een niet feilen moet worden toegeschreven." Maar ook die verklaring blijft onduidelijk, daar de schrijver erkent, dat "de Heilige Geest aan niemand in zulke volle mate gegeven was, dat daaruit *volstreekte* onfeilbaarheid of volkomene voorlichting in alle dingen volgde, zoodat iemand aan den Heer zelf konde gelijk gesteld worden, waaruit de mogelijkheid volgt van zelfbedrog in het zich toekennen of in anderen erkennen van geestelijke gaven; of in het bepalen der grenzen dier gaven."

Ligt het aan mij, als ik klagen blijf over onduidelijkheid in het bepalen van *het gezag der Schrift en der apostelen?* en bij gevolg over onklarheid ten aanzien van hetgeen de ethiesch-irenische rigting eigenlijk wil. Ik ben echter de eenige niet, die deze klagt uit; PIERSON uitte haar bij herhaling, zoo dikwerf hij in zijne *Godg. en wijsg. opstellen* tegen deze rigting het woord nam. Toen DE LA SAUSSAYE, als in het voorbijgaan, in eene noot, beweerde: "de hoogste geschilpunten zijn niet van exegetischen aard en kunnen ook niet op exegetischen weg vereffend worden," vroeg PIERSON niet alleen (t. a. p. bl. 467): "wat blijft hierbij over van het gezag der Schrift," of beklaagde hij het "dat deze ketterij ter

“loops met kleine letter in een noot vermeld stond,” maar legde den Redacteur de vraag voor: “waarom zulk een gevoelen weder in zulk een duistere en voor de geloovigen ongrijpelijke phrase gewikkeld moet worden?”

Hoe rijk zijn de bladzijden van *Ernst en Vrede* aan duistere en onbegrijpelijke phrases, aan inconsequenties ten aanzien van de beschouwing van het gezag der Schrift en de waarde der wetenschap!

Eene nadere verklaring van de redactie, uitgesproken in het 1^e stuk des 2^{en} jaargangs: *wat bedoelen wij met de leuze Ernst en Vrede?* bragt ons niet veel verder. Wel werd er (t. a. p. bl. 3) gezegd, dat het doel was, “om het Christendom uit de louter godsdienstige sfeer in de zedelijke over te brengen; of liever, om van het bovenzinnelijk leerbegrip de zedelijke zijde aan den dag te brengen en alzoo de leer te doen worden waarheid en leven;” wel werd openlijk uitgesproken, dat de liberale rigtingen hare aanbeveling tot heden daarin gevonden hadden, dat zij hadden toegegeven “aan het diep gevoeld besef van behoefte aan eene godsdienst voor den *mensch*, den *geheelen* mensch en als zoodanig aan eene godsdienst voor het hart en voor het leven in zijne werkelijkheid;” doch hoe weinig deze phrases het karakter eener rigting duidelijk teekenen, blijkt daaruit, dat elke rigting, liberaal of orthodox, gaarne deze *maximes* overneemt. Gelukkig echter teekende de rigting hare houding eenigzins bepaalder, toen zij hare betrekking tegenover de *partij der wetenschap* en de *confessioneele partij* kenschetste. Het streven, om van elke wijsgeerige en historische beschouwing alle gezag verwijderd te houden, dit “streven” zegt de redactie (t. a. p. bl. 9) “achten wij in zoo verre gegrond en regtmatig, als wij het regt en daarmee ook den pligt der wetenschap erkennen om niet alleen alle door de kerk gevonden en beleden waarheid gestadig op nieuw aan de grondslagen zelve, waarop die kerk rust, te toetsen, maar ook de deugdelijkheid dier grondslagen te onderzoeken. Doch wij achten deze wetenschappelijke kritiek zelve gebonden aan de van God gegeven en door de kerk op anderen weg dan dien der wetenschap gevonden waarheid.”

Zoo schijnt dan het eigenaardige dezer rigting te kunnen worden uitgedrukt in deze stelling: de wetenschap moet onderzoeken, maar het resultaat van dat onderzoek moet beantwoorden aan de overgeleverde waarheid.

Ten aanzien van de confessionele rigting wordt eene soortgelijke cirkelredeneering in het midden gebracht: "Waar spraak "is van de confessie, daar is spraak van het gebied der uitwendige, der zichtbare kerk" (t. a. p. bl. 12); "wij meenen, (bl. 16) "dat de gansche leerontwikkeling in het hervormings-tijdperk zoo weinig de volheid der openbaringen Gods in "zich bevat, dat zij aan een eenzijdig-theologische opvatting "der heilswaarheden, met veelvuldig voorbijzien harer anthropologische grondslagen, en dus van haar ethiesch karakter, "mank gaat, en het is ook uit dien hoofde, dat wij ons niet "kunnen aansluiten aan eene rigting, die de strekking heeft, "om dit theologiesch karakter ten top te voeren." Inmiddels verklaart zij "verre te zijn van te willen of te kunnen instaan "voor de juiste opvatting der heilswaarheden in onze formulieren uitgesproken, waar het op het, uit een uitlegkundig "zooowel als uit een wijsgeerig standpunt, voldoende van het "betoog en de organische verbinding der waarheden aankomt."

Gij ziet het, wederom worden wij in een' cirkel omgevoerd: de leer eischt volstrekt ontwikkeling; de formulieren mogen herziening ondergaan; of, zoo als DE LA SAUSSAYE schrijft in dat zelfde stuk (bl. 29): "de H. S. is en blijft het noodzakelijke correctief van het formulier; de verplichting op het "formulier geheel onderworpen aan die, om dit zelf gedurig "te toetsen en te onderwerpen aan de Schrift. Ja zonder dit "correctief ontardt ons kerkbegrip geheel in het Rooms-katholieke van eene onfeilbare kerk;" doch geene andere ontwikkeling zal als de ware erkend worden, dan die overeenstemt met de door de ethiesch-irenische rigting zelve gegevene. Ik ben dadelijk bereid te herroepen, zoodra men mij aanwijst dat ik dwaal: ik houd het er voor, dat deze rigting van den beginne af zich eene illussie gemaakt heeft ten aanzien van de mogelijkheid, om ontwikkeling van wetenschap en kerkelijk leerbegrip te vereenigen en dat zij noodwendig stranden moest op deze klip, dat zij den eenen niet wetenschappelijk genoeg, den anderen niet regtzinnig genoeg is. Zij zelve kan hare antipathie tegen de bij uitnemendheid kerkelijke partij en de mannen der wetenschap niet verbergen. Noch bij de eene, noch bij de andere vond zij goedkeuring. Wie over haar een gevoelen uitsprak, zoo hij niet zelf van hare partij was, sprak op afkeurenden toon; ik herinner u het woord van PIERSON (*Godg. en wijsg. opst.*, bl. 467), hetwelk de methode en beginselen van den strijd der ethiesch-irenische

rigting volkomen juist karakteriseert, waar hij haar dus sprekende invoert: "gij zult niet orthodoxer en niet liberaler zijn "dan *Ernst en Vrede*, anders zal ik u in naam der unie, ter "bevordering der Christelijke verdraagzaamheid, in het tijdschrift *Ernst en Vrede*, of voor een vreemdeling of voor een "rationalist uitmaken." Hetgeen hij dan volgen laat heeft niet minder onze sympathie. "Ik zeg dat niet uit bitterheid, maar "alleen om in bedenking te geven, of het niet beter ware "dergelijke groote woorden, als Unie, ethiesch-ireniesch, enz. "achterwege te laten, wanneer men zoo goed als iemand anders zijne sterke antipathiën heeft, en zoo min als iemand "anders altijd even edel zijn tegenstanders bestrijdt."

Of het bittere dezer harde lessen in de schatting der rigting opgewogen werden door de adhaesies, die zij ontving en in haar tijdschrift ter kennis van het algemeen bragt? Wat die adhaesie-betuigingen haar geweest zijn, kunnen wij niet bepalen; dit weten wij, dat zij voor ons die buiten stonden, de zaken niet helderder maakten. In die serie van gemotiveerde en ongemotiveerde adhaesiën beleden de meeste adresantanten, dat er hoofdwaarheden in hunne schatting bestonden, die niet onderzocht behoeften te worden. Zoo b. v. VAN OOSTERZEE (t. a. p. bl. 145 volg.), die, "om der conscientie wil "zich verplicht gevoelde, de broederhand te geven aan allen, "die met geestelijke wapenen voor miskende waarheid, zoo "als daar is, het onfeilbaar gezag van Gods woord, de waarachtige en eeuwige Godheid des Heeren, de schulduidelgende kracht van het bloed der verzoening en andere, strijden." — "En andere;" dit bijvoegsel wordt in al die adhaesiën, waarin van de leer sprake is, gevonden, en daardoor te kennen gegeven, dat men zelf gevoelt, dat de keus uit de leerstukken, die geloofd moeten worden, even subjectief als arbitrair is. Op de genoemde leerstukken kan dan ook de boven aangeduide cirkel-redeneering toegepast worden, gelijk een der redacteurs, DE LA SAUSSAYE, letterlijk doet, als hij schrijft (t. a. p. bl. 125): "zij die het er voor houden, "dat deze PAULUS, wiens woorden wij beschouwen, *de* waarheid spreekt, en dat de Schrift is het woord Gods, zijn er "in het algemeen over eens, dat de apostel onder dit woord "verzoening of zoenoffer, een middel verstaat, waarmede God "verzoend en aan zijne gerechtigheid voldaan wordt," enz. Ik beken eerlijk, dat bij het laten gelden van dergelijke praemissen alle discussie onmogelijk wordt, terwijl ik tevens be-

weer, dat de veronderstelde waarheid dier praemissie louter imaginair is.

Reeds in den loop van den tweeden jaargang werd dan ook de lofspraak op de wetenschap vrij wat lager gestemd: DE LA SAUSSAYE wierp de vraag op (t. a. p. bl. 327): “zullen wij zeggen: de wetenschap beslist? waar is die onfeilbare wetenschap, die aan den strijd een einde maken en eenheid van overtuiging zal doen geboren worden? Daarenboven de wetenschap is eene abstractie, geen concreet wezen. Zij is eene kracht die alleen in en door de menschen werkt. En wat is nu die zuivere rede in die mannen der wetenschap?” Gij hoort het — de wetenschap verneemt hier het anathema, hetzelfde dat de onwetenschappelijke menigte haar zoo vaak toevoegt. Doch nu krijgt zij het in naam der wetenschap zelve.

Waaruit laat zich toch zulk eene houding verklaren?

Uit de wanhopige poging, om het conservatisme op wetenschappelijke gronden te redden. De meest ijverige der redacteuren, de man, die ook weldra alleen de taak der redactie op zich nam, is eene *nature polémique*, oorspronkelijk liberaal, nog altijd vol van vroeger aangekleefde anti-orthodoxe denkbeelden. Van daar dat vreemdsoortig schikken en plooijen, dat beurtelings prijzen en laken van de wetenschap, dat eeren en kleinachten van het formulier. Hij komt mij voor te zoeken, altijd te zoeken, en voor zich zelve niet tot helderheid gekomen te zijn. Onjuistheid van blik is het groote gebrek, waaraan de rigting en haar orgaan lijdt. Dat komt vooral uit, als er geoordeeld wordt over personen en zaken, voor welke geen sympathie bestaat; wat nog al vaak geschiedt. Van onderscheidene zijden werd dit opgemerkt, en meer dan een onzer godgeleerden kon, wat de beoordeeling van zijn persoon en beginselen betrof, het door PIERSON in het midden gebrachte overnemen: “Ik begin, dus lezen wij in PIERSON's *Godg. en wijsg. opst.* (I. bl. 466) “evenwel in de schatting van *Ernst en Vrede* te rijzen. Eerst was ik een communist, een atheïst, een pantheïst, maar dat wou geen mensch gelooven; nu ben ik een rationalist geworden: dit alles in het kampioen-tijdschrift der unie, welke unie onlangs tot groote geruststelling der christelijke kerk (en plein dix-neuvième siècle) heeft uitgemaakt, dat de liefde het hoogst is.” Zoo werd er aan alle zijden geklaagd, dat de rigting een vasten blik op personen en zaken miste. Aan

dit gemis schrijf ik toe, dat zij ten aanzien van dogmatische vraagstukken niet tot resultaten komen kan. Zij is geklemd tusschen de wetenschap en het formulier. DE LA SAUSSAYE bepaalde zich dus grootendeels tot algemeene beschouwingen, schilderingen en klagten, bestreed SCHOLTEN, maar bouwde zelf niet op. Terecht betreurde hij het, dat zijne partij hem alleen de pen liet voeren; en het publiek — naar men zegt — vindt op den duur geen behagen in de eentoonigheid van den inhoud des tijdschrifts. Ras bleek uit enkele stukken, dat de mystiek als de haven der rust beschouwd en begroet werd. Wie het tijdschrift gezet leest, ontwaart ligtelijk de lusteloosheid dier rigting ten opzichte van gewigtige vraagstukken. Één nogthans was er onder hare voorstanders, die waagde het dogmatische veld in te gaan. Mr. J. J. L. VAN DER BRUGGHEN, bekend als auteur van de *Tijdoragen van den Christen-Jurist*, vooral van de *eedsleer naar Christelijke en Rechtsgeleerde begrippen* (1844); een werk, waarin de eed zoo werd voorgesteld, dat een Doopsgezinde er bijna vrede meê zou kunnen hebben; leverde aan *Ernst en Vrede* de fraaiste bladzijden in zijne *studiën over het Verlossingsbegrip* (1854 V. en 1855 V.). De meest grondige bestrijding van de formulier-satisfactie-theorie werd in die studiën gegeven. Het mechanisch begrip der verzoening werd als Gode onwaardig, CHRISTUS niet eerend, 's menschen behoeften niet verzadigend, voorgesteld en in plaats daarvan aanbevolen eene pneumatiesch-ethische opvatting, die vooral hare apologie vindt in de christelijk-wijsgeerige ontleding der begrippen *straf*, *plaatsbekleeding*, enz. Ik heb er nog niet van gehoord, dat de orthodoxe rigting ook aan deze studiën hare adhaesie betuigd heeft en ik twijfel er zeer aan of zij het doen zal. De schrijver had toch openlijk erkend met de kerkleer op dit punt in strijd te zijn, en hij zal wel niet meer gerekend worden onder degenen, die de schuld nitdelgende kracht van het bloed des kruises leeren in dien zin, waarin deze waarheid beleden was in de gedrukte, gemotiveerde adhaesiën.

De rigting, althans haar orgaan, begint tot sterven zich te bereiden. Ruste zij in vrede! Van den beginne af heeft haar iets flauws aangekleefd en, zoo wij de studiën van VAN DER BRUGGHEN uitzonderen, heeft zij thetisch niet veel gedaan en nagelaten. Voor de ontwikkeling der wetenschappelijke theologie hebben wij haar weinig te danken. De redactie, haren

arbeid stakende, eindigt met den wissel te endosseren op de theologische faculteit der Utrechtsche school. Bij de aankondiging der titels van drie Utrechtsche theologische dissertatiën wordt de wensch uitgesproken, (tijdschr. 1858, bl. 364): “mogen wij ons niet bedriegen in de hoop, mede op de keuze “dezer onderwerpen gegrond, dat wij van de Utrechtsche “hoogeschool nog eens eene theologie mogen ontvangen, even “verwijderd van de ziellooze traditionele orthodoxie als van “zulk eene abstracte wetenschappelijkheid, die het vergeet, “dat beginsel en kracht eener wetenschap is het object dat “zij beschrijft en dat het object der theologische wetenschap “niet is een dood ligchaam, maar de levende gemeente van “CHRISTUS, die, ook waar men haar verleden beschrijft, niet “kan begrepen worden zonder dien geest, waaruit zij ontstaan “is, en waardoor zij bestaat.”

Zal de Utrechtsche school die hoop vervullen? Zijn hare antecedenten zoodanig, dat de ethische rigting op hare legataris kan staat maken?

Allereerst antwoordt de Utrechtsche school door haar merkwaardig stilzwijgen. Zij heeft aan de bewegingen van onzen tijd geen werkdadig deel genomen. HENDRIK EGBERT VINKE, leerling en opvolger van HERINGA, is daar met het onderwijs in de dogmatiek belast. Wij merkten vroeger reeds op, dat hij in HERINGA het wijsgeerig element te vergeefs gezocht had. Maar het komt er op aan, wat men door wijsbegeerte verstaat. Toen VINKE het professoraat aanvaardde (8 December 1836) handelde hij *de germano philosopho, optimo theologo*. Doch de oratie leert ons, dat wij hier het woord *philosophus* best vertalen: *wijze*, en dien den besten godgeleerde noemen, die in zijne studie door wijsheid zich leiden laat. Naar des sprekers oordeel (pag. 10) hebben, om hier slechts van de latere wijsgeeren te spreken, de volgelingen van CARTESIUS, KANT, FICHTE, SCHELLING en HEGEL op onderscheiden manier aan de godgeleerdheid schade veroorzaakt, en is de *philosophus* (pag. 13) hij, die *sapientiae cupidus* is, of zooals de redenaar het met heenwijzing naar VAN HEUSDE en SCHRÖDER zegt, die geen secte of school toebehoort.

Heb ik bij HERINGA gewenscht den wijsgeer te kunnen begroeten in dien uitstekenden godgeleerde, ik hecht dan aan het woord wijsgeer een ander begrip; want zooals VINKE het verstaat, zou ik HERINGA waarlijk een *optimus theologus* noemen, dewijl hij een *germanus philosophus* was. Ik meen het

daarvoor te mogen houden, dat de hoogleeraar VINKE in die oratie een *programma* van zijn eigen dogmatisch onderwijs gegeven heeft. Hij stelde zijn *Theol. Christ. Dogm. eccl. Reform. Nederl. Compendium* niet algemeen verkrijgbaar. Onder zijne leerlingen verspreid, kwam het ook buiten hun kring onder veler oogen. Bij de beoordeeling moet men vooral hierop letten, dat het de christelijke dogmatiek der Nederlandsch Hervormde kerk ontwikkelt, echter niet in dien zin, dat het uitgaande van het beginsel der kerk, naar de wetten van exegese en logica, eene ontwikkeling van de leerstukken beoogt; VINKE is, blijkens dit zijn boek, een man des behouds, die het niet slechts met het beginsel van zijn kerkgenootschap eens is, maar ook met de leerbegrippen, door die kerk in hare belijdenisschriften verkondigd. Voor de kennis der belijdenisschriften had VINKE eene uitnemende bijdrage geleverd in een breede *praefatio* van de door hem bezorgde uitgave der *Libri symbolici*, tot welke de later door hem gevondene en in *Kerk. Raadgev. en Raadv.* IV, 2, bl. 223 vlg. gedrukte *eerste geloofsbelijdenis der Ned. Herv. kerk* een zeer welkom bijvoegsel is. Aan die leer zijner kerk is zijn handboek gewijd. Zij staat op den voorgrond; de schrift dient, om haar te bevestigen. Het onderscheid van Bijbel en woord Gods laat hij volkomen gelden (I pag. 93), nadat hij heeft aangetoond: *hanc distinctionem aliquatenus quidem, sed non satis accurate fecerunt librorum symbolicorum auctores*. De leerbegrippen der kerk, die in den loop des tijds reeds eenige wijziging hadden ondergaan, vindt gij ook bij hem van hunne scherpe kanten ontdaan. Ten aanzien der *praedestinatio* is een *prudens in locis laudandis constituendus delectus* II. pag. 60, en geldt hier deze bepaling: *est igitur Dei voluntas de salute, hominibus in CHRISTO, eique fidem habentibus, gratuito donanda, τοῖς ἀριστοῖς vero et contumacibus deneganda, quae Dei voluntas est libera, sapiens, sancta, aeterna et immutabilis*. Zij dit enkele voorbeeld genoeg om den geest dezer dogmatiek te leeren kennen. Gelijk verwacht kan worden, na VINKE's veelgelezen geschrift over *het gezag der Apostelen* (1843), wordt de exegese des O. T. beheerscht door de hermeneutiek van de schrijvers des N. T., zoodat wij, om te weten, welke voorspellingen in het O. T. Messiaansch mogen heeten, door *rerum eventu et Apostolorum institutione*, pag. 76 ons moeten laten leiden.

Met den in den titel omschreven inhoud des boeks hangt ook de verdeeling te zamen; zij is niet wijsgeerig, maar eenvou-

dig ontleend aan de 3 deelen van de doopformule; het komt ook eigenlijk op de verdeeling niet aan. De § die *Dei attributa* behandelt, begint met de opmerking: *Confessio Belgica nullam exhibet attributorum divisionem — ita et in libris S. S. nulla datur philosopha attributorum divinorum divisio. Alii igitur aliam sequuntur divisionem. Nos eos sequimur, qui primum exponunt, qua ratione Deus existat, deinde qua ratione agat — utrique tamen generi alia etiam addenda sunt, in confessione omissa.* Wijsgeerige ontleding van het dogma geeft dit werk niet, maar het belooft die ook niet. Wie deze begeerden, dienden elders te gaan en wel naar *Leiden*, waar SCHOLTEN'S *leer der Hervormde kerk*, ook door VINKE vaak aangehaald, dengenen vrede schenen te beloven, die getrouw aan het levensbeginsel hunner kerk de leerstukken wilden gewijzigd hebben naar de ontwikkeling van uitlegkunde en wijsbegeerte. Terwijl ik dit schrijf, herinner ik mij, dat meer dan een van de leerlingen der Utrechtsche school aan zijne studiën een cursus in *Leiden* toevoegt; gelukkig verschijnsel voorwaar, als het vrucht is van brandende begeerte, om alle dingen te onderzoeken; veel beteekenend en bedroevend, wanneer het geboden wierd door het besef der behoefte, om toch elders eene positiviteit te vinden, die de niet-wijsgeerige dogmatiek der Utrechtsche school niet schenken kan. Hopend, slechts hopend ziet de ethiesch-irenische rigting naar *Utrecht* uit; op het verleden durft zij zich niet beroepen; op *Groningen* begint zij meer vertrouwen te stellen, mits — alsof het eene kleinigheid ware — aan enkele dogmatische onderstellingen vaarwel worde gezegd. Alleen de theologie van SCHOLTEN is en blijft hare antipathie. Maar tegenover deze is het haar niet gelukt, een ander dogmatiesch stelsel op te bouwen en in ons vaderland ingang te doen vinden. Vergat zij, dat tegenover scherp-geteekende dogmatische beginselen en resultaten even scherp-geteekende beginselen en resultaten behooren gesteld worden?

De mannen der "malaise" of de "malcontenten".

Onder dezen vreemd klinkenden titel vermeld ik nog in de laatste plaats opiniën en feiten, die ongetwijfeld ook tot de nauwkeurige kennis van de geschiedenis der theologie, en wel bepaaldelijk der dogmatiek, behooren. Ik zou toch niet

gaarne den schijn op mij laden, alsof ik het er voor hield, dat alle godgeleerden van ons vaderland onder de reeds genoemde klassen gerangschikt kunnen worden, en hier geen andere rigtingen dan de beschrevene gevolgd werden. Het is er verre van af! Wie zou ook kunnen gelooven, dat het in de eerste plaats genoemde tijdperk van onbepaaldheid voor goed zou gesloten zijn? Integendeel geloof ik, dat zij ten huidigen dage nog een groot getal van voorstanders telt, van mannen, die op die hoogte, of eigenlijk gezegd, in die laagte gebleven zijn. Daaronder zijn er gewis, die, om welke redenen dan ook, de studie voor geëindigd houden, en geen deel nemen aan den strijd onzer dagen. Rustig en gemakkelijk is de dag, dien zij slijten. Zij hebben het maar wel bij hun geloof aan verborgenheden, hunne begrippen van Schriftgezag, hunne beschouwing van godsdienst en Christendom. Zij preken moraal; of, zijn zij uit een wat lateren tijd, het half-orthodoxe systeem, dat hun overgeleverd is. Wijsbegeerte is hun zoo wat synoniem met ijdelheid spreken; moeilijke dogmatische of exegetische vraagstukken houden zij voor zóó onoplosbaar, dat zij de pogingen tot onderzoek, door anderen aangewend, nutteloos, ja ongeoorloofd achten; want "de verborgen dingen", zeggen zij, "zijn niet voor ons "en onze kinderen." Kritiek is hun een wangedrocht, uit *Duitschland* ingeslopen; het plan der nieuwe bijbelvertaling een schrikbeeld; want, vragen zij, wie zal het VAN DER PALM verbeteren, en waartoe al weer eene oorzaak van onrust in de gemeente gezaaid? Zij weten van geen strijd dan tegen de separatisten, de praedestinatie en de filosofie; en zij blijven bij hun zeggen van vroegere jaren: "dat men in zaken "van godsdienst niet zoo diep moet indringen." Zij rekenen, dat KANT de laatste filosoof, VAN DER WILLIGEN de beste dogmaticus geweest is, en zij pruttelen over ieder, die het waagt, dit hun gevoelen te bestrijden. Al wat er *tegen* SCHOLTEN uitkomt lezen zij graag, even als zij vroeger de brochures ter hand namen, die *tegen* de Groninger school het licht zagen. Elke bestrijding der thans heerschende kritische rigting in de theologie is koren op hun molen.

Zouden wij de rust derzulken benijden? Zouden wij die verstoren? Mijn lezer! zulke mannen doen werkelijk kwaad; zij vormen een leger van krachten, dat het wantrouwen ten aanzien der wetenschap bevordert, en aan de ergdenkendheid grondgebied waarborgt. Gelukkig, dat zij zeldzaam de pen

voeren, en hunne *malaise* of ontevredenheid meest bij monde verkondigen. — Hun klagen is eigenlijk pruttelen.

Daar is echter eene *malaise* die spreekt, en luide spreekt: van twee zijden laat ze zich hooren. Ik kan haar als sprekende invoeren, omdat van beide kanten woordvoerders opgetreden zijn. De schrijver van de *Wenken opzigtelijk moderne theologie* (1858) vertegenwoordigt de eene, Mr. ISAAC DA COSTA de andere zijde der malcontenten. Het algemeen gevoelen heeft aan de teekening van het portret des auteurs der *Wenken*, gelijk die in de *Godg. Bijdr.* (1858, bl. 517 volg.) beproefd is, zijne adhaesie gehecht, zoodat wij niet behoeven te aarzelen, om den voormaligen Rotterdamschen predikant, D. T. HUET, voor den schrijver te houden. Zijne wenken doen ons aan hem eene plaats in het tijdperk der dogmatische onbeaaldheid aanwijzen, echter met dien verstande, dat hij evenzeer als zijne vrienden VAN DER WILLIGEN en DONKER CURTIUS zich van het juk der kerkelijke regtzinnigheid geheel los gemaakt heeft. Om dit te toonen, hebben wij slechts naar de genoemde bladzijden van de *Godg. Bijdragen* te wijzen, waar eene bloemlezing uit 's mans geschriften gevonden wordt, die het zonneklaar aantoon, dat HUET in vroeger jaren tot de mannen van den vooruitgang behoord heeft. Is het mogelijk? Nu zoo ontevreden, nu zoo verstoord op kritische theologie, die toch waarlijk niets anders doet, dan voortbouwen op grondslagen en toepassen van beginselen, weleer door HUET zelven voorgestaan? Geloof niet, mijn lezer! dat deze man alleen staat. Hij is de type van velen, die even als hij, twintig of vijftentwintig jaren geleden, hunnen tijdgenooten toeriepen: "Voorwaarts, wij moeten vrij worden van banden; wij moeten "het Christendom beschouwen van het standpunt onzer opgeklaarde rede." Toen wilden zij verder. Toen en nu: van waar dit verschil? Dat zullen zij u zelven wel zeggen; "gij "gaat te ver," beweren zij. Maar ik bid u, bepaal uwen eisch nader; welke kracht heeft hier dat kleine woordeken *te*? *Te ver*. Ja, zoo spreekt de *malaise*, die consequentie veroordeelt, die weleer een en ander uitmonsterde, wat haar niet paste, of daarover niet sprak; die de gemeente buiten alles laten, en eene scherpe scheiding tusschen *geloof* en *kennis* gehandhaafd wilde zien. De zaak is haar boven het hoofd gewassen; de sneeuwvlok is tot een sneeuwklomp aangegroeid. "Gevaar, "gevaar," roepen zij — zij die werkelijk de eersten geweest zijn, die den aanval op het bestaande waagden. Maar hun

aanval, of laat mij liever zeggen, hunne onderzoekingen, waren te zeldzaam de vrucht van het bestudeeren van principiële vraagstukken; het waren geïsoleerde aanvallen tegen deze en gene kerkelijke begrippen; subjective invallen, waaraan de objectiviteit der wetenschappelijke navorsching ontbrak. Heeft de auteur van de *Wenken*, hebben zijne geestverwanten, VAN DER WILLIGEN en DONKER CURTIUS, hunnen onwil en hun verzet tegen de in hun tijd heerschende begrippen ooit gemotiveerd door tot de bestrijding der principes over te gaan, door in te dringen tot de individualiteit van bijbelschrijvers, enz.? — Nu doet men wat zij verzuimd hebben. HUET zal van geen gezag willen weten, dan van dat der openbaring. Wat hem die openbaring was, hem die altijd sprak van de “opgeklaarde rede”, laten wij veilig in het midden; nu toont de kritische theologie aan, dat rede en openbaring geene *opposita* zijn en gezag op geloofsgebied de plaats verliest, die het vroeger bezette; HUET is het, die, in plaats van zich te verblijden, dat zijne vroeger geuite, weinig samenhangende denkbeelden, nu na behoorlijke toetsing en wijziging, *in principe* uitgesproken worden, HUET is het, die aan zijne *malaise* lucht geeft en een boekje schrijft als de *Wenken*, hetwelk ons, nadat wij het gelezen hebben, het antwoord laat zoeken op de vraag: “wat wil toch deze man?”

Dergelijke vraag komt ons niet op de lippen, zoodra wij met de oppositie van DA COSTA tegen de kritische theologie kennis gemaakt hebben. Veel meer positief dan HUET, heeft hij zijne taal en zijne aanvallen veel bijtender gemaakt. Zijne theologie heeft zich nooit losgemaakt uit den knellenden band der Joodsche schriftbeschouwing en geene concessie aan de wetenschap gedaan. Ontbloot van exegetische bekwaamheden en voor filosofie hoofd noch hart hebbende, vindt DA COSTA zijne sterkte in een ultra-conservatisme, dat alleen ten aanzien van het punt van het verbindend gezag der formulieren eenige speling toelaat. Wat hij aan geleerdheid mist, wordt hem eenigzins vergoed door geestigheid, en het gebrek van grondigheid bedekt door eene hooge mate van gevatheid. Hier te lande is hij de talentvolle woordvoerder van het orthodoxisme. Maar het is een kwaad teeken van de gesteldheid der orthodoxie in *Nederland*, dat geen theologant, die als wetenschappelijk man bekend staat, haar *patrocinium* op zich neemt. Wie daaruit de gevolgtrekking zou willen maken dat zij ten onzent niet bestaat, zou grovelijk afdwalen; het feit,

dat zij niet wetenschappelijk verdedigd wordt, bewijst hoogstens, dat hare voorstanders hare verdediging niet durven ondernemen. DA COSTA is gewoon de kritische theologie “de “heerschappij voerende” of “officieele” te noemen. Alle theologische wetenschap, die niet van zijn beginsel uitgaat en tot zijn resultaat voert, is hem *valsche* wetenschap. Dat DA COSTA over die theologie ontevreden is, laat zich begrijpen; maar dat hij met geen enkele rigting, zelfs niet met die van den hoofdredacteur van het hem nog meest welkome tijdschrift *Ernst en Vrede* sympathiseert, is erger. “Indien dan nu,” dus spreekt hij in zijne welbekende *Stem der smart en des beklags* (1857) bl. 32, “indien dan nu alzoo tegen de overheersching uit *Leyden* by geene Zuster-Academie voor het recht “en het geloof der Christenen heul of hulp te vinden is, waar “dan verder in *Nederland* die gezocht?” De beantwoording van die vraag leidt tot dit resultaat: “alleen bij Koning” — JESUS? neen, neen bij — “Koning WILLEM III!” Schrikkelijk vonnis dat DA COSTA over de wetenschappelijke kracht der orthodoxie in *Nederland* uitspreekt! Zoo de staatsmagt haar niet steunt, dan bezwijkt zij.

Ik vind in die gedachte de onwillekeurige ontboezeming van de nooit met geweld te onderdrukken kracht der waarheid. De godgeleerdheid heeft niet alleen in de wijsbegeerte, maar ook in den gang van de ontwikkeling der overige wetenschappen bondgenooten, die haar sterk maken. FREDERIK KAISER, de groote Leidsche astronoom, heeft eenige jaren geleden (*de Gids*, 1846, bl. 113 volg.) de dwaasheid van het misbruik, dat men in naam der wetenschap van den bijbel maken kan, aangetoond, en den onzin, dien KURTZ over de betrekking tusschen bijbel en sterrekunde uitsprak, teregt bespottelijk maakt. De tijd gelooft niet meer aan zulke dwaasheden; de geest der waarheid werkt onwederstaanbaar. Pruttelen, knorren, schelden; dat alles baat niet. Tegenspreken door eerlijk toetsen, conscientieus bezwaren inbrengen, nog eens en nog eens een verkregen resultaat wikken en wegen, doet dat, mannen vol “malaise” of “malcontenten,” en men zal u onder de voorzigtige medehelpers en opbouwers der theologie kunnen, moeten, en ook met blijdschap willen rangschikken.

Het is mij ondoenlijk van dit gedeelte mijner taak te scheiden, zonder nog eens om te zien, zonder iets over de ver-

moedelijke toekomst der dogmatische wetenschap hier te lande te zeggen. De geschiedenis is daar, om ons van den opgang te verhalen, dien het Groninger stelsel bij zijne opkomst en in de eerste jaren na zijn optreden genoot. Daarin heb ik het afdoende bewijs gevonden van de diepe behoefte, die men hier te lande aan iets positiefs, aan iets, dat naar een systeem geleek, gevoelde. De waarde van het Groninger systeem neemt in de schatting der geleerden af, zoodra het wijsgeerig leven ontwaakt, en bij den zich ontwikkelenden bloei van SCHOLTEN'S theologie zinkt zij allengs dieper. Op dit oogenblik heerscht die theologie trots den wrevel harer tegenstanders, terwijl deze geen geregelden, wel overlegden en doortastenden aanval op haar gedaan hebben.

SCHOLTEN'S godgeleerd systeem is eigenlijk nog nooit gekritiseerd; ik spreek nu van zijn systeem, ik denk voor het oogenblik niet aan de besproken aanvallen op het verband, dat volgens SCHOLTEN tusschen zijn systeem en dat der Hervormde kerk bestaat. Die historische quaestie is behandeld, wij zagen het boven; maar de dogmatiek zelve daarmede nog niet aangevallen. Of zal men de losse, vaak onzamenhangende en vlugtige attaques in brochures, brieven, enz., die alle wetenschappelijk karakter missen, tot dat *genre* rekenen! Het is zoo gemakkelijk een boekje te geven *quasi* ten behoeve van het groot publiek in het nadeel van een grondig denker geschreven, als men zich tot een *duel* met dien tegenstander niet opgewassen gevoelt.

Maar is het gemis van tegenstand op wetenschappelijk gebied een bewijs, dat er geen strijd meer gevoerd kan worden? Is het systeem des Leidschen hoogleeraars gekroond met het merk der volkomenheid? Zullen wij gaan zitten aan zijne voeten, aanhooren en nazeggen? Verre van ons die zwakheid! Laat ons winst doen met de zegepraal, die hij behaald heeft op de heerschappij, welke door verkeerde leerstellingen veel te lang uitgeoefend is; maar laat ons het oog niet sluiten voor een en ander, dat in zijn eigen systeem nog voor hem zelve te bewerken is; hij verklaart thans een zuiver empiricus te zijn: het bewijs er van moet hij ons gaan leveren, als hij zijne *Initia* op nieuw zal bewerken; dan toch mag men verwachten, dat hij het systeem van een zuiver anthropologiesch standpunt, laat mij liever zeggen, uit de anthropologie zal ontwikkelen. Dit heeft zijne theologie tot hare onsterfelijke verdienste, dat zij, veel meer dan ooit eenig systematiesch

gebouw, op zeer bepaalde en keurig bewerkte grondslagen rust. Ik verklaar mij nader: zijne principieele beschouwingen over openbaring, profetisme, schepping, Schrift en wat dies meer zij, kan men — ja, moet men, naar mijne wijze van zien — aannemen, zonder dat men gedwongen is, zijn systeem geheel te omhelzen. Alles b. v. wat hij over die onderwerpen geleerd heeft, kan ik tot het mijne maken, zonder daardoor eenigzins gedwongen te zijn, om nu ook, even als hij, determinist te worden. En juist daarom moet hij als academiesch docent, althans zoo komt het mij voor, een onbegrensden invloed uitoefenen; dewijl de kracht zijner theologie in hare uitgangspunten gelegen is. Die beginselen zijn in den hoogsten graad zoowel rationeel als religieus, en bezitten in die kenmerken hunnen aanbevelingsbrief.

Bedrieg u echter niet; verwacht niet dat SCHOLTEN's theologie zoo gemakkelijk ingang vinden zal, als het Groninger systeem. Het laatste, doorgaande vermenging van wetenschappelijk en populair spraakgebruik, vond te ligter ingang bij het denkende deel der gemeente en de meeste predikanten, omdat zijne beschouwing van openbaring, menschwording des Woords, persoon van CHRISTUS, eigenlijk niet veel verschilde van die, welke jaren lang hier te lande geheerscht had. SCHOLTEN daarentegen is in bepaalde oppositie met alles wat half is; hij zelf schijnt het tweeslachtige te haten en vele punten van onderzoek niet geschikt te achten, om ze te brengen onder het oog der gemeente. Moet ik aangaande de vermoedelijke toekomst van zijne theologie profeteren? Het is mij niet moeilijk. Veel meer nog dan tegen *Groningen* zal de orthodoxe reactie tegen hem zich in het gelid stellen. De elementen dier reactie zijn ruimschoots in de gemeente en bij vele predikanten aanwezig; de orthodoxie met hare plastische vormen en crasse voorstellingen heeft veel dat aantrekt; want zij dringt niet tot nadenken of toetsing, zij is een afgesloten geheel, dat maar behoeft aangenomen te worden. Ik verwacht dus een tegenstand, die nog klimmen, en die in den boezem der gemeente nog al meer het zaad van wantrouwen tegen SCHOLTEN strooijen zal. Toch geloof ik niet, dat zoo lang hij zóó voortgaat, als hij doet, met zooveel conscientie te onderzoeken en met zooveel helderheid zijne resultaten te verkondigen, zijne theologie zich overleven zal onder de vrienden der wetenschap. De beginselen, en daarvan spreek ik vooral, zijn tevens in overeenstemming met de ontwikkeling van het menschelijk

denken op het gebied van andere wetenschappen. God behoede slechts dien man voor de overdrijvingen van half rijpe discipelen; ontijdig licht opsteken schaadt, doet althans nooit goed. Wie SCHOLTEN's openbaringsbegrip niet religieus weet voor te stellen, dus niet kan voorstellen zooals het waarlijk is; wie niet begrijpt dat zijn godsbegrip zulk een openbaringsbegrip postuleert, die zal dadelijk den schijn op zich laden van een plat, een vulgair rationalist te zijn en zich voordoen als ware hij een leerling van de uitgediende school van het nuchtere en onontwikkelde, door den geest van CHRISTUS niet geheiligde, rationalismus. SCHOLTEN's systeem is niet zoo heel ligt over te nemen; men moet er zich in studeeren, nog beter, men moet het langs den weg der religieuse zelfservaring doorleven.

Niets zal zeker moeilijker zijn, dan dit systeem onder de bevattig der gemeente te brengen, te meer, daar de gemeente daarvan een zeer verkeerd denkbeeld heeft. Men heeft SCHOLTEN de ondienst gedaan, om den volke te verkondigen, dat de vaan, welke hij opgeheven heeft, ten blazoen voert: *geen autoriteits-geloof meer*. Alsof de deugd van zijn systeem daarin vervat zou zijn, dat het ophief de autoriteit, die ook op religieus gebied de meerdere over den mindere heeft; alsof het vergat, dat alle waar geloof tot zijn grondslag hebben moet *autoriteit*, en dat niemand dien grondslag ontbeeren kan! Neen, zulk een vaandel moge door zijne onhandige vrienden zijn opgestoken, de kern zijner theologie wordt er, naar mijne overtuiging, niet door uitgedrukt. Die kern ligt in de hoofdgedachten van zijn systeem, als daar zijn: *openbaring, profetie, getuigenis des geestes, woord van God*, enz.; aan die woorden hecht de gemeente zeer bepaalde — wij aarzelen niet te zeggen — verkeerde begrippen. Langzaam moet zij aan die woorden een anderen zin leeren toekennen, een meer Evangeliesch zin. Dewijl wij SCHOLTEN's grondidée volkomen Evangeliesch noemen, twijfelen wij er niet aan, of dit zal aan de wijsheid en tact zijner ervaren discipelen gelukken, die alzoo het bewijs zullen leveren voor de stelling, dat de theologie, en met name deze theologie, een zegen is voor de religie der gemeente. Zoo het die theologie ooit ontbrak aan bekwame woordvoerders, die, verstoken van de gave des woords, hare waarheden aan de gemeente niet zouden kunnen mededeelen, zou ze gewis haren ondergang tegengaan. Immers, dan toch zou zij voedsel geven aan de meening, die hare tegenstanders

omtrent haar verbreiden, en werkelijk hare onmagt betoonen, om voor de kennis der gemeente een lichtend baken te zijn. Vooral tegenover de gemeente moet het praktische van hare strekking zich duidelijk handhaven, zal zij niet in hare schatting eene wetenschap zijn, die alleen — en dan nog maar misschien — voor de school eenige waarde heeft. Boven alles: in het heden ligt ook voor haar de toekomst; geschraagd door exegetiesch, kritiesch, isagogiesch, historiesch onderzoek, als op de vleugelen van deze gedragen, moet zij steeds voorwaarts streven; onderzoekende en weer onderzoekende, en niets meer duchtende dan de haast om een resultaat te vinden, bij welke quaestie het ook zij. Wat baat het SCHOLTEN of den uitstekendsten zijner geestverwanten, dat hun naam als de leus eener partij worde geëerd; dat is een lof uit de menschen, die voorbijgaat. Het is ook waarlijk niet te doen, om de zegepraal van SCHOLTEN's theologie, wel om de zegepraal van de denkbeelden, die in dit stelsel als waarheid erkend zijn door het hart en het geweten. God geve, dat een later geslacht betere oplossing vinde van menig vraagstuk, dat ook nu nog nadere opheldering of dieper behandeling behoeft. Zoo lang wij leven, blijven wij onderzoeken, dankbaar voor het licht, dat deze geleerde ons ontstak; zoo lang wij onderzoeken, blijven wij vorderen, tot dat — ja tot dat wij dáár zijn, waar de verheerlijkte Menschenzoon is, om, met Hem van licht tot licht, van deugd tot deugd voortschrijdende, in den vollen en rijken zin des woords “van God geleerden” te worden, die met ongedekt aangezigt “de waarheid” aanschouwen!

APOLOGETISCHE GODGELEERDHEID.

Onder de beoefenaars der godgeleerde wetenschap heeft de bepaling van het wezen en den inhoud der apologetiek veel moeite gekost en veel strijd veroorzaakt. Ik acht er mij niet toe geroepen, om van hunnen arbeid en hunne strijdschriften hier een overzicht te geven, te minder, daar ik voor mij de stelling, welke THOLUCK in zijn opstel *über Apologetik und ihre Litteratur*, reeds in 1831 (*Litt. Anz.* herdrukt in zijne *Vermischte Schriften* (1839) Th. I. S. 149 ff.) voordroeg: “*wir können demnach der Apologetik keinen eigenen Platz in den theologischen Disciplinen anweisen,*” voor onwederlegbaar houd.

Intusschen zij daarmede niet beweerd, dat het gansch en

al overbodig of doelloos wezen zou, in eene beschrijving van de ontwikkeling der godgeleerdheid bepaaldelijk stil te staan bij eene beantwoording der vraag: op welke wijze, met welke wapenen de leerstellige waarheid tegen de aanvallen op haar gedaan, verdedigd is? Het gaat toch met de Christelijke waarheid even zoo als met den Christen zelve; in de wereld zijnde komt ze in aanraking met de wereld; zij kan niet altijd volstaan met zich *thetiesch* uit te spreken, zij wordt er dikwerf toe gedrongen, om eene *apologie* te leveren van hare resultaten, beginselen en bedoelingen. De omstandigheden, welke invloed ook zij ondervindt, dwingen haar tot zelfverdediging, die natuurlijk niet altijd dezelfde zijn kan. De geschiedenis leert ons, en wat onze kundige landgenoot G. H. VAN SENDEN in zijn, helaas, onvoltooid gebleven werk: *verdediging van bijbel en openbaring*, geleverd heeft, toont, evenzeer als de in 1788 door het Haagsch genootschap bekroonde verhandeling van T. C. PIPER, door den auteur in het latijn ingezonden en in die taal met de door HERINGA geleverde vertaling gedrukt: *over de overeenkomst en het verschil tusschen de vroegere en hendaagsche bestrijders des Christendoms*, dat somwijlen de apologetiek geroepen werd om datgeen te verdedigen of datgeen te verwerpen, wat ze een leeftijd vroeger verworpen of verdedigd had.

De taak der apologetiek kan uit den aard der zaak evenmin als de vorm, waarin die taak volbragt wordt, aan veel verandering blootstaan. Wat het eerstgenoemde, de *taak* betreft: STEUDEL's bepaling: *Wissenschaft zur Rechtfertigung des Inhalts des Glaubens als eines göttlichen* blijft in hoofdgedachte volkomen juist, mits wij de vrijheid behouden — en die vrijheid is een verkregen regt geworden — om de begrippen: *geloof* en *goddelijk* te interpreteeren naar de beteekenis, welke de dogmatiek van elken leeftijd, ja van elk individu daaraan hecht. De apologetiek belast zich dus met den moeitevollen arbeid, om de waarheid van een dogmatiesch systeem of van eenig dogmatiesch leerbegrip tegen de daarop gerigte aanvallen te verdedigen. Wat den inhoud en omvang der taak aangaat, laat zich gemakkelijk verklaren, dat deze geheel afhankelijk is van de gehalte des aanvals, die ondernomen is; de geschiedenis verhaalt ons, dat in de ééne periode de dogmatiesche opvatting van de inspiratie geapologetiseerd moest worden, terwijl tien of twintig jaren later een ander begrip, in de dogmatiek tegenover en in de plaats van andere denkbeelden ge-

zet, verdediging noodig had. Zoodra STRAUZ zijne stem verhief en de school van *Tubingen* in het leven trad, eischte de geschiedkundige inhoud der *Evangelien* en van de *Handelingen der Apostelen* toetsing, althans een op nieuw aan te vangen bewerking. Niets van dat alles toch kan door de wetenschap geignoreerd worden. Zelfs de ontwikkeling van andere wetenschappen, b. v. van de geologie, physica, psychologie kan niet met een hooghartig stilzwijgen worden over het hoofd gezien, tenzij door hen die wanen, dat de eschatologie der dogmatiek een uitgeput en afgehandeld onderwerp heeten mogt. Is het den Christen om waarheid te doen, rusteloos blijft hij onderzoeken, beoordeelen, navorschen, worstelen om tot vastigheid van overtuiging te komen.

Wat den *vorm* aangaat: zal de apologetiek aan hare taak inderdaad getrouw zijn, zoo mag zij geen andere wapenen kiezen, dan dezulke, welke door den aanvaller gebezigd worden; dat alleen maakt den strijd eerlijk. Niets toch is gemakkelijker, dan een of ander punt van de algemeene geloofsovertuiging, dat wetenschappelijk aangevallen is, voor het groot publiek als ligt verdedigbaar te handhaven en den aanvaller als een dwaas ten toon te stellen. Aan deze fout heeft men zich hier te lande, op verregaande wijze, schuldig gemaakt. Ik hoop voor dit beweerden de bewijzen over te leggen. Ik zal geen oogenblik de mogelijkheid miskennen, dat men met de beste bedoelingen zulk een verdediging onderneemt; doch op het gebied der wetenschap is het bezit van goede bedoelingen alles behalve het eenig vereischte, om te kunnen optreden. De waarheid loopt doorgaande veel meer schade van de onhandigheid harer verdedigers, dan van de hevigheid der aanslagen, die een weltoegerust krijger tegen haar onderneemt. De apologetiek heeft helaas! dikwerf grond gehad voor den wensch: de hemel beware mij voor zulke handlangers!

Veroorloof ik mij de vrijheid, om in deze mijne proeve van geschiedenisbeschrijving eene plaats in te ruimen aan de *apologetiek*, de naast voorafgaande regelen wekken gewis bij den lezer de verwachting op, dat het mijn bepaald streven zal zijn, om in de volgende bladzijden een schets te geven van de wijze, waarop de Nederlandsche theologen op deze en gene deelen van het systeem eene apologie gegeven hebben aangaande hunne overtuigingen, die zij bestreden zagen of bestreden dachten.

Terwijl langen tijd op het gebied der leerstellige godgeleerdheid de heerschappij van het onbepaalde en zwevende gehuldigd werd, was er toch één leerstuk, waaromtrent men tot helderheid trachtte te komen, het leerstuk der *inspiratie*. Niet dat de inspiratie-theorie van de theologen der 17e eeuw hier te lande bij den aanvang der 19e eeuw nog wetenschappelijke voorstanders telde; niet dat men niet reeds gekomen was tot een zeker geven en nemen; maar men voelde toch, dat het tijd werd, om bij de gewigtige vraag naar het eigenlijk gezag der apostelen te geraken tot een wetenschappelijken grond voor hetgeen zoo langzamerhand overtuiging geworden was. Had VAN HENGEL in zijne door TEYLER's godgeleerd genootschap bekroonde verhandeling *over den invloed van de karakters en denkwijzen der Evangelisten en Apostelen op derzelver Schriften*, uitgegeven in 1815, getracht een soort van middenweg te betreden, door de inspiratie meer op den *godsdiensligen*, dan op den *geschiedkundigen* inhoud van de Schriften des N. T. toepasselijk te maken, terwijl hij *Θεόπνευστος* (II Tim. III: 16) alleen van het profetische deel des O. V. wilde laten gelden en het woord zelf ontleend achtte van het spraakgebruik der eeredienst bij de Grieken; zulk eene beschouwing, verkondigd door een man van zoo veel naam, was juist geschikt om lang in eere te blijven; immers zij scheen veel meer te geven, dan zij inderdaad gaf. Werd de individualiteit van de schrijvers in eere gebragt, het geloof aan hun geïnspireerd zijn bleef toch behouden. De eerste, die hier te lande in het genoemde tijdvak aan het leerstuk der inspiratie, zoo als het, hoe weinig ook juist bepaald, algemeen aangenomen werd, eenige afbreuk deed, was G. VAN KOOTEN, ambtgenoot en geestverwant van BOSVELD, die, met beroep op de Schriften van zijnen ontslapen vriend, het bewijs trachtte te geven, dat onder de apostelen met name PAULUS in zijne verwachtingen aangaande de *παρουσία* des Heeren gewankeld had en van inzigten veranderd was. In de *Bijdrag. tot beoef. (Godg. Bijdr.)* van 1821 en 1822, voerden VAN KOOTEN en DONKER CURTIUS over dit onderwerp een strijd, welks meest belangrijk resultaat zeker bestond in de door DONKER CURTIUS uitgesproken waarheid, dat Gods geest altijd middellijk werkt, terwijl nochtans dezelfde DONKER voor de beweringen van BOSVELD en VAN KOOTEN terugdeinsde, en een onderscheid van *zakelijke* en *woordelijke* openbaring aannam, dat even onbestemd als weinig afdoende was. Het duurde eenigen tijd, eer het leerstuk der inspiratie het voor-

werp van nieuwe onderzoekingen werd. E. J. DIEST LORGION liet in zijne *Dissertatio de dicentibus scribentibusque speciatim in N. T. occurrentibus, suo convenienter ingenio interpretandis* (1836) het vraagstuk eigenlijk onaangeroerd, en gaf door dat zwijgen het bewijs, hoe weinig waarde in *Groningen* aan de inspiratie gehecht werd, hoe veel aan de individualiteit van de schrijvers.

Men bedriegt zich echter, zoo men meent, dat eene dergelijke ontwikkeling van het inspiratie-begrip algemeen ingang vond. Tegenkanting en pogingen, om daartegenover eene meer conservatieve zienswijze te verdedigen, bleven niet achter; zoo gaf een ongenoemde in het *Christ. Maands.* van 1841 bl. 605 volg., *twee brieven over het blijvend gezag en nut der apostolische brieven, ondanks het tijdelijke, plaatselijke en persoonlijke, benevens eenige duistere plaatsen in dezelve*, waarin (blz. 621 volg.) het gezag der apostelen gegrond werd op de vervulde belofte der inspiratie. In den volgenden jaargang, blz. 421 volgg. betoogde G. A. VAN LIMBURG BROUWER, dat de inspiratie als de bedoelde vrucht behoort beschouwd te worden der vereenigde *natuurlijke* en *bovennatuurlijke* werking, welke den apostelen ten deel viel. Het grootste onheil bij dezen gang der ontwikkeling van dit leerstuk lag zeker daarin, dat de voorstanders van eene meer conservatieve beschouwing ganschelijk verzuimden juist te bepalen, wat er onder *onmiddellijke* en *bovennatuurlijke* werking verstaan moest worden, een grondfout, die mede het opstel van D. N. in de *Godg. Bijdr.* 1842 bl. 707 volg., dat bestemd was, om de verhandeling van COOLHAAS VAN DER WOUDE in *Waarh. in Liefde*, 1841 bl. 457 volg., te weerleggen, ontsierde. *Woordelijke* ingeving wilde men niet; wat wilde men dan? Ik bleef het vragen ook na de *brieven over de ingeving der H. Schrift* (*Godg. Bijdr.* 1842 bl. 548 volg.) door eenen mij onbekenden auteur aan het publiek ter lezing gegeven.

Het buitenland bragt ons, naar mijne overtuiging, op den weg, die tot bepaaldheid van begrippen voeren kon. De eerste jaargang der *Bijdragen van buitenlandsche godgeleerden* (1841) werd geopend met de verhandeling van W. ZARNACK, *over het Goddelijk gezag der schriften des N. T.*, welke na den aanval van STRAUZ geschreven en daarop antwoordende, het geïnspireerd zijn van de Schrift in den zin van eene bijzondere hulp des Heiligen Geestes bij het opstellen der boeken des N. V. rondweg ontkende. Het tijdschrift *Waarheid in Liefde* roemde

de verhandeling zeer, terwijl haar resultaat bestreden werd door H. VAN HEYNINGEN, die *de onfeilbaarheid van de Apostelen in de verkondiging van het Evangelie* (1845) betoogde, of juister gezegd: trachtte te betoogen. In de *Jaarb. v. Wet. Theol.* II. bl. 437 toonde VAN OOSTERZEE het onhoudbare en het onbeduidende van het geleverde betoog van VAN HEYNINGEN afdoende aan; zelf had hij in dit deel van zijn tijdschrift gewezen op de ontwikkeling der *denkbeelden van den apostel PAULUS aangaande den tijd der wederkomst van CHRISTUS* (II. bl. 49). Daarin sprak hij zijn gevoelen uit, dat PAULUS de parousie zeer nabij achtte (bl. 88), en de vraag: of hij, zulk eene ontwikkeling van denkbeelden aannemende, daardoor het apostoliesch gezag niet te na kwam? wees hij af met de verklaring: "Zij waren slechts getuigen van een luistervol verleden. Hun was niet beloofd, dat zij alle vragen aangaande "de verborgenheden der toekomst zouden kunnen beantwoorden en allermint de zoodanige, waaromtrent de Zoon zelf "zich onkundig noemde, Matth. XIII: 32." Natuurlijk stemde hij toe, dat de erkenning van eene ontwikkeling der apostolische denkbeelden lijnregt streed met de voorstelling van het oude supranaturalismus, waarbij de ingeving èn als eene bijzondere hulp bij het schrijven ook der woorden opgevat, èn als oorzaak van absolute onfeilbaarheid in alles beschouwd werd. Zoo geraakten wij op den goeden weg. Helaas, de vreugd was kort; in plaats van nu, gelijk wij hadden mogen verwachten, de quaestie van het geïnspireerd zijn der Apostelen over te brengen op de vraag naar het *gezag* der Apostelen en deze te beantwoorden, herriep VAN OOSTERZEE later, (*Jaarb. v. Wet. Theol.* Deel IX. bl. 692), het vroeger geschrevene: "mijne "denkbeelden aangaande de theopneustie zijn in het geheel "niet dezelfde gebleven, maar veel bestemder en positiver geworden;" met die woorden nam hij afscheid van dit gebied en gaf ons niet eens een blik in die positief en bestemd geworden denkbeelden, waarop wij veel prijs zouden gesteld hebben, dewijl wij inderdaad meenen, dat de oude voorstelling slechts positief en bestemd schijnt. Deed DOEDES het in zijne strijdschriften met MEIJBOOM gewisseld? De betoogtrant van dezen godgeleerde is meer dialectiesch dan overtuigend; ook wist hij niet uit het cirkel-bewijs te geraken, dat reeds zoo lang groote verwarring had aangerigt. In 1852 loochende D. KOORDERS *de onfeilbaarheid der Apostelen* geheel en wilde bij zijn onder-

zoek naar den laatsten en diepsten grond van het Christelijk geloof van gezag der Schrift niets weten.

Men had echter geenszins verzuimd, om het vraagstuk naar het gezag der apostelen en apostolische schriften historiesch te onderzoeken. Reeds in 1840 was dit geschied in de verhandeling van J. H. STUFFKEN, door TEYLER's godgeleerd genootschap bekroond, over de *kerkelijke overlevering*. Deze geleerde — want waarlijk hij die zulk een klassiek werk ons levert, mag op dien naam wel aanspraak maken — deze geleerde, bestreden door H. E. VINKE in diens *Antwoord aan de redactie van het tijdschrift Waarheid in Liefde* (1843), zette de zaak nader uiteen in een opstel over *het gezag der Apostelen volgens de eerste Christenleeraars* (1844), hetwelk als eene blijvende aanwinst voor het punt in geschil, als eene degelijke proeve van patristische studie, en als een model van strijdschrift hoog in onze schatting aangeschreven staat. Nader bewees hij daarin, dat de apostolische vaders aan de apostelen als leeraars de onfeilbaarheid niet toegekend hebben, en dat, hoe hoog de oudste christenleeraars de apostolische brieven ook geacht, hoe naarstig gebruik zij daarvan ook gemaakt hebben, de boeken des N. T. toen nog niet tot den rang van *heilige schriften* verheven waren. Openlijke hulde werd aan de schriften van beide geleerden gebracht in eene beoordeeling van het door STUFFKEN geleverde, die (naar men zeide) VAN OOSTERZEE plaatsen liet in *de Gids* 1844, I^e deel, blz. 371 volg., wier strekking gelegen was in de poging: “om den onpartijdige te overtuigen, dat het standpunt van Dr. STUFFKEN nog “geenszins er toe leidt, om de hechtste gronden des christelijken geloofs omver te stooten, gelijk sommigen zoo gaarne “beweren.” Wij maken van die beoordeeling melding, omdat zij belangrijke opmerkingen over de behandelde plaatsen der *patres*, die bij dit punt in aanmerking komen, bevat en eene gelukkige proef van kritiek mag heeten in dagen, toen, zoo als VAN OOSTERZEE schrijft: “STUFFKEN bijna algemeen werd “veroordeeld, niemand hem kon of wilde wederleggen en de “zaak, die geheel op een wetenschappelijk grondgebied te huis “behoorde, op een kerkelijk en gemoedelijk terrein werd over- “gebracht.” STUFFKEN's onderzoekingen vergoedden ons de schade, die wij beliepen uit het bij herhaling vruchteloos uitschrijven der door het Haagsch genootschap voorgestelde vraag: *Wat leeren de schriften des N. V. aangaande het gezag der Apostelen? Hoe is het onder de Christenen van de vroegste*

tijden tot op onze dagen begrepen? En welke is de slotsom uit dit onderzoek op te maken? Wat zoo min in deze vraag als in het werkje van STUFFKEN behandeld werd, het onderzoek of de apostelen ooit voor zich zulk een gezag begeerd hebben, dat werd later door SCHOLTEN met klem van redenen ontkend op onderscheidene plaatsen van zijne *leer der Hervormde kerk*, minst gelukkig in zijne rectorale oratie over *de vrije beoefening der godgeleerdheid onzer dagen, als gegrond in de heilige Schrift* (1857). In die quaestie scheen onder de godgeleerden eenige overeenstemming te bestaan, bepaaldelijk ten aanzien van de waarde, welke aan de hermeneutiek der apostelen moet toegekend worden; dat aan deze hoegenaamd geen gezag toegeschreven mag worden, scheen eindelijk de overtuiging der Nederlandsche theologen geworden te zijn, zóó zelfs, dat een leerling van VINKE, onder diens voorgang gepromoveerd, J. CRAMER, in 1858 de thesis verdedigde: *apostoli in V. T. locis interpretandis saepe errarunt.*

Ik vrees den schijn op mij te laden van tot de pessimisten te behooren, wanneer ik mij met den gang, dien de behandeling van dit leerstuk genomen heeft, alles behalve voldaan betoon. Geve men *inspiratie* en *gezag* prijs, het zij zoo, ik zal ze niet verdedigen, maar bepale men toch de eigenlijke *waarde* dier schriften; op de *waarde* komt het aan, zoo als de oude eerwaarde WILHELM BROES dat reeds in zijn krachtigen leeftijd gevoelde, toen hij zijne *leerredenen over het inwendig bewijs* (3 deelen, 1810—1815) het licht deed zien, en zijn verder leven lang dit onderwerp steeds bleef behartigen. Ik dank hem nog voor het geschenk van zijn *Tekstenrol*, waarin juist datgeen wat het zoogenaamd *inwendig bewijs* versterken kan, het meest belangrijk is. BROES gevoelde het: tegen *inspiratie* en *gezag* golden groote bezwaren; dat waren attributen van buiten af den bijbel aangehangen; wat was nu voor een vernuftig man als hij aantrekkelijker dan, op de vleugelen van zijn *ingenium* gedragen, den bijbel uit den bijbel te bevestigen, en ten laatste (*de Bijbel uit God*, 1858) aan het einde van zijn godvruchtig en godverheerlijkend leven, “de waarde “van den bijbel en van het Evangelie in denzelfden nog eens “aan te prijzen,” als gelegen in de fijne overeenstemming zijner deelen en in zijne ongezochte eenheid? Plaatst zijn portret voor dien *Tekstenrol* en gij hebt den man naar het in- en uitwendige. Zeg ik nu met die lofspraak, dat BROES het inwendig bewijs afgewerkt heeft? Dat zij verre; ik zou

het welgelijkend silhouet, dat VAN HENGEL VAN BROES geteekend heeft, (*Handel. van de Maatschappij der Ned. Letterk.* 1858 bl. 85 volg.) niet moeten kennen, om dit te durven be- weeren; BROES was de man niet, om iets af te werken, of eenig geschilpunt tot beslissing te brengen; de eigenlijk *wetenschappelijke behandeling* van het inwendig bewijs moesten wij van het Haagsch genootschap tot verdediging van de Christelijke godsdienst te gemoet zien. Het liet ons niet wachten. In den loop van het jaar 1839 zond het de be- kroonde verhandeling van J. AB UTRECHT DRESSELHUIS in het licht, welke bevatte eene beredeneerde opgave van het ken- merkende van LUKAS' Evangelie, eene aanwijzing van de ver- houding, in welke het staat tot de schriften van MATTHEUS en MARKUS, en een bondig bewijs, zoo van deszelfs echtheid, als eigenaardige waardij voor de kennis der leer en geschie- denis onzes Verlossers; alles met inachtneming van hetgeen, vroeger en later, ten nadeele van dit Evangelie is beweerd. Welk een taak! roept gij uit, en ik zeg het met u; zoo iets zou nu niet verlangd of geleverd kunnen worden, omdat de kritiek nu doordrongen is van de overtuiging, dat wij veel meer hebben aan eene beschouwing van het Evangelie van LUKAS, die zich met de *details* der zamenstelling van dat ge- schrift, enz. ophoudt, dan met zulk eene poging tot har- monistische vereeniging, die *vrede, vrede* leert roepen, zonder dat men den oorlog beslist heeft. Want niemand eerder dan de schrijver zelf zou ons zijn toestemming geven, wanneer wij beweerden, dat later tijd hooger eischen aan de Evangeliën- kritiek heeft voorgeschreven, dan die hier te lande vóór 1839 erkend werden, waar toenmaals aan de kritische onderzoe- kingen van SCHLEIERMACHER nauwelijks de betamende aan- dacht gewijd werd. Intusschen zij het genootschap geprezen, dat aan zijn apologetische roeping getrouw, op dit punt de aandacht vestigde. Het Haagsch genootschap bleef in dit spoor voortgaan. In het najaar van 1844 sprak het een goed- keurend oordeel uit over een bij herhaling ingezonden en nu verbeterd antwoord op de vraag: *Welk eene waarde bezitten de Handelingen der Apostelen, zoo in het algemeen ten bewijze van den geschiedkundigen oorsprong des Christendoms, als in het bijzonder ter afwering van de aanvallen door Dr. D. F. STRAUZ en anderen daartegen gerigt?* VAN OOSTERZEE was de auteur van dit antwoord. Het stuk kwam in 1846 uit; en in dat zelfde jaar zag SCHWEGLER'S *Ap. u. Nach-apost.-Zeitalter* het

licht; in veler handen kwamen beide werken te gelijker tijd. Het laat zich allezins verklaren, dat VAN OOSTERZEE voor de lezers, die met SCHWEGLER kennis maakten, een verouderd boek geleverd had. Om dus VAN OOSTERZEE'S arbeid te waardeeren, moest men wegdenken de Tubingsche kritiek, de scherpe vergelijking, gelijk *Tubingen* ons die geleverd heeft, van den PAULUS der *Handel.* en den PAULUS der *brieven*; wegdenken in één woord alles, wat sedert 1844 over dat onderwerp gegeven was. De naar en na STRAUZ ontstane discussien over het karakter en doel van de *Handelingen der Apostelen* waren door VAN OOSTERZEE, die alleen met de quaestie, gelijk ze in de vraag gesteld was, te doen had, niet behandeld; maar door dat gemis voldeed het bekroonde geschrift niet aan de behoeften, ook hier te lande ontwaakt in het tijdsverloop tusschen het uitschrijven der vraag en de uitgaaf van het antwoord.

Ik noemde daar den naam van DAVID FRIEDRICH STRAUZ.

Het ontwaken der behoefte, om apologetiesch het stelsel of de leerbegrippen te verdedigen tegen den aanval door hem gedaan (zoo spraken velen, die van vrede droomden en geen gevaar duchtten); te toetsen tegenover de gewigtige bedenkingen, door hem ingebracht (zoo spraken de anderen, die al lang voorzien hadden, dat zulk een aanval gedaan moest worden na de eindelooze schermutselingen tusschen theologie en filosofie); dagteekent zich van de eerste uitgave zijns werks. Dit boek te ignoreeren, neen, dat ging niet. In 1835 verscheen het 1^e deel van *das Leben Jesu*, weinige maanden later door het 2^e gevolgd en binnen weinig tijds ook hier te lande besproken en be—neen, laat mij de waarheid zeggen, ver—oordeeld. Zullen wij dit beweeran zoo aanstonds staven, wij vermelden vooraf het feit, dat het Haagsch genootschap, daartoe als door het doel zijner oprigting en zijne apologetische antecedenten geroepen, behalve en buiten de overige prijsvragen in zijne voorjaarsvergadering van 1836 deze vraag ter beantwoording voorstelde: “daar er “sedert lang geen zoo stoute en regtstreeksche aanval als on—“langs, door middel van het geschrift: *das Leben Jesu*, “u. s. w. tegen de gronden van het Christendom gerigt is, “verlangt het genootschap eene oordeelkundige nasporing, ont—“wikkeling en verdediging zoo in het algemeen, van het geschied—“kundig karakter der verhalen nopens het leven van JEZUS in de “vier Evangelien geboekt, als van de waarheid dier verhalen in

“het bijzonder; opdat hierdoor eene *wetenschappelijke* en *volledige wederlegging* van den hoofdinhoud van dit geschrift gegeven worde, welke, ook wat den vorm betreft, geschikt kan zijn om de nadeelige gevolgen te keer te gaan.” Het genootschap toonde den eisch van eene *wetenschappelijke* bestrijding van STRAUZ te eerbiedigen; en verklaarde het in het programma van 1839, dat het, ten opzichte van het eenig ingezonden antwoord, eene Nederduitsche verhandeling, “den goeden geest, welke daarin doorstraalde, erkende, ze echter onvoldoende bevond, zoowel wat den vorm als wat den inhoud betrof,” het verdiende geprezen te worden, daar het liever niets, dan iets onbeduidends gaf!

Eén antwoord, en nog wel een *onvoldoend* antwoord! Waren misschien de beoefenaars der wetenschap doordrongen van het gewigt des aanvals en gevoelden zij zich niet bij magte, om tegen STRAUZ als bestrijders op te treden? Ik wenschte, dat ik zoo iets beweerden kon, zonder aan de waarheid te kort te doen; maar velen kozen den gemakkelijksten weg, en spraken aldra in geschriften voor het algemeen bestemd op hoogen toon over het onbeduidende van dezen aanval. Pas weinige maanden waren er na de uitgave van het 1^e deel verloopen, of de Rotterdamse predikant D. T. HUET verzekerde in het voorbericht van een *tweede viertal Leerredenen*, bl. VII volg. dat het boek van STRAUZ een zonderling voortbrengsel van Duitsche excentriciteit en paradoxen-jagt geacht moest worden. En de verslagen, of liever zeer vlugtige aankondigingen, van C. HOOYER in de *Godg. Bijdr.* van 1837 bl. 81 volg. geplaatst, welke auteur zelf zijn verslag kenschetst in de woorden: “niemand hoop ik er door te zullen ergeren, dat dit bericht soms op een luchtigen toon werd gesteld,” (bl. 282) terwijl hij der Hegeliaansche filosofie het ontstaan van dit werk verweet; van I. BUSCH KEISER in *Waarheid in Liefde* 1836 bl. 371 volg., die in tegenspraak met NEANDER aan het werk van STRAUZ den ernst der wetenschap ontzeide; — waren wel niet geschikt, om hier te lande het bewustzijn op te wekken, dat de wederlegging van dit boek krachten en wel vereeniging van krachten vereischte, die bij menigen godgeleerde te vergeefs gezocht zouden worden. Ik wil niet zoozeer afkeuren, dat over STRAUZ ten aanhoore van het groote publiek gesproken werd, maar hierin kon ik mij niet vinden, dat men er zóó over sprak. Het was onze VAN HENGEL, die hier den waren toon aansloeg; in 1838 gaf hij in het

Ch. Maandschrift zijne vijf brieven (die in 1847 herdrukt zijn en op het punt van JEZUS' verhoor de tegenspraak van VAN OORDT uitlokten); waarin hij, wat vooral hier onze aandacht verdient, waarschuwend sprak tegen kennismaking van onbevoegden met het boek van STRAUZ. Niet alleen klonk dit als het woord eens wijzen, maar er lag daarin eene opregte erkentenis van het wetenschappelijk karakter van STRAUZ, dat hier overigens schromelijk miskend werd. Men geloofde hier veel te algemeen aan het onbeduidende van den aanval en veroordeelde uit de hoogte, wat men niet grondig doorzag, of streed daartegen op eene ondoordachte wijze, zoo als de vruchteloze poging getuigt, om de aangekondigde Hollandsche vertaling, waarvan één deel het licht zag, te keer te gaan, eene poging, die juist de nieuwsgierigheid prikkelde. Waarlijk, die methode was even verkeerd, als de onderneming, om op populairen trant den aanval van STRAUZ af te slaan. Gij raadt reeds, dat ik het oog heb op Mr. I. DA COSTA'S *verscheidenheid en overeenstemming*, II deelen in 1840 uitgegeven. Toen het boek het licht gezien had, werd den Amsterdamschen hoogleeraar ROOYENS een oordeel over dat werk gevraagd. Het citaat: *Non tali auxilio, nec defensoribus istis, cet*; was het antwoord van den geleerden man, een antwoord hem waardig, die met zijn scherpzienden blik evenzeer de betrekkelijke kracht van STRAUZ, als de zwakke zijde van DA COSTA opgemerkt had.

Waarom gordde hij dan zelf zich niet aan tot den strijd? hoor ik, dunkt mij, den lezer vragen, die hem niet gekend heeft. Immers, indien gij hem gekend hadt, zoudt gij weten, dat hij, die scherpzinnige, veel te hooge gedachten had van het gewigt des aanvals, dan dat hij de verdediging eene ligte taak zou geacht hebben. Wel wist hij, dat de apologetiek tot eene grootsche taak geroepen zou worden, maar hij hield het er voor, dat zij dan eerst kans van welslagen had, als zij den omvang van hare taak en de methode, om die te kunnen volvoeren, goed begrepen had. Hij was een veel te grondig godgeleerde, om geen open oog te hebben voor de gebreken van het systeem; STRAUZ of *Tubingen* hebben hem dat niet behoeven te leeren; maar hij meende, dat het oneerlijk was, uit de hoogte op de aanvallers neer te zien, en onhandig, eene sterkte te veinzen, die in waarheid niet bestond. Lag zijne kracht in het doorgronden van het kleine en het gedetailleerde, hij achtte het noodig, dat vóór alles de apologe-

tiek zich met isagogische vraagstukken zou inlaten. Ware hij zelf ons daarin voorgegaan! Doch hij stelde zijn eischen hoog, en daarom verwonderde hij er zich over, dat velen zooveel schreven; en dat hij zoo weinig schreef, verwondert niemand die hem gekend heeft. Mij viel dat voorregt te beurt, en met mij aan velen, wien hij als opvolger van VAN HENGEL aan het Amsterdamsch *Athenaeum* (1827—1846) een hooggeschat leermeester werd. Wie ziet niet nog in verbeelding dat vriendelijk gelaat en hoort die fijn klinkende stem; wie luistert niet nog naar zijn geestige en puntige taal? Leerlingen en vrienden van ROOIJENS, wien deze bladzijden onder de oogen komen, is het u niet welgevallig, als ik hier zijn beeld laat teekenen door het fijne penseel van een hem nabij staand geestverwant, van SAMUEL MULLER? “ROOIJENS was een godgeleerde, maar zoo als MELANTHON dezen schetst; in de eerste plaats een taalkundige, daarna een redekundige, ten laatste een getuige; als zulk een godgeleerde hebben wij dien aangenamen mensch gekend, geacht en lief gehad; zoo hebben zijne leerlingen hem vereerd en bemind, en de geheele Nederlandsche Hervormde kerk op hem gezien, als op eene zeldzame vereeniging van wijsheid en kennis, van mildheid van beginselen en zachtheid van inborst.” (*Jaarb. van het K. N. Inst.* 1847 bl. 91 volg.)

Gij draagt dus, dat zulk een man zulk een oordeel over DA COSTA'S werk velde. Wij hebben geen ander: toch rekenen wij van alles wat DA COSTA geschreven heeft, dit boek het beste. Leg ik daarnaast het werk, dat in schijn meer wetenschappelijke waarde heeft: PAULUS, *eene Schriftbeschouwing* (1846 en 47), ik zie als voor mijn oogen, waar zijn talent ligt; niet in grammaticale kennis of logische scherpzinnigheid, veel min in isagogische of dogmatische onbevangenheid; neen, in vernuft. Daarom zijn de voorlezingen over *Verscheid. en Overeenst.* het best gelukt; tegenover STRAUZscheen het spel van vernuft wat af te doen, en conjectures, als DA COSTA te berde bragt in navolging van J. P. LANGE, waren wel geschikt, om voor een oogenblik de vertooning te maken van een afdoend wapen te zijn. Geenszins keur ik de wijze, waarop DA COSTA doorgaans bestreden is, goed; maar ik ben evenzeer verplicht, openlijk mijne overtuiging uit te spreken, dat zijne schriften voor de wetenschappelijke theologie geene waarde hebben. Men herinnert zich, dat NIERMEYER in *de Gids* 1848 II bl. 393 volg. hem zijne onervarenheid

in het spraakeigen des N. T. met bewijzen aangetoond heeft, en men heeft zijne *Voorlezingen over de waarheid en waardij der Schriften van het O. T.* (1844, 1845) slechts in te zien, om er zich van te overtuigen, dat hij letterlijk vreemdeling is in de linguïstische studie der Oostersche letteren; een gebrek, dat hij feitelijk erkende, toen hij in 1841 den voorslag van eenige zijner vrienden, om zijne candidatuur voor het toen vacerende professoraat in het Oostersch bij het Amsterdamsch *Athenaeum* te bevorderen, om die reden stellig afwees. Jammer gewis, dat hij die gapingen tracht aan te vullen door een hoogen toon; het bedroeft ons, maar verbittert ons niet. Tegenstanders als STRAUZ en BAUR worden daardoor niet verslagen, en kunstmatige harmonistiek is niet meer in staat de oogen van conscientieus onderzoek te verblinden. Daarom kunnen wij aan zijne geschriften over LUKAS, zijne *Johanneïsche studien* enz. geene waarde voor de wetenschap toekennen, hoe vernuftig ze ook zijn. Zij, die gewoon zijn dat vernuftige te bewonderen, erkennen met ons, "dat wij door "DA COSTA'S argumenten niet veel verder werden gebragt," gelijk PIERSON schrijft (*Godg. en Wijsg. opst.* bl. 352); en met hem twijfelen ook wij er aan, "of iemand anders, dan "de Heer DA COSTA zelf, troost zal vinden bij uitspraken als "deze: "het heeft den Heiligen Geest goed gedacht ons telkens "door middel van gedeeltelijke, van fragmentarische, van schijnbaar strijdige berichten, hier en daar verdeeld of verspreid, "te onderwijzen." Zelfs de conservatieve rigting der theologen in Engeland, die uit de overzetting van DAVID DUNDAS SCOTT met den arbeid door DA COSTA aan de overeenstemming der Evangelien gewijd, kennis kreeg, verklaarde in het vierde stuk van *the Journal of sacred Literature* bij H. BURGESS (1854, en vertaald in de *Bibliotheek voor buitenlandsche theologie*, II. bl. 169 vlgg.), dat de wijze waarop DA COSTA met de onderscheidene tegenstrijdigheden omgaat, in der daad verbazing wekte, en het haar bedroefde "te moeten "zeggen, dat Mr. DA COSTA niettegenstaande het vele uitstekende van zijn werk, de Schrift schijnt te verdedigen in een "geest, niet geheel ongelijk aan dien, waarin anderen haar "bestrijden. Even als de Rationalist en Deïst liever dan de "waarheid te erkennen of een wonder toe te laten, de toe"vlugt neemt tot eene hypothese, hoe ongerijmd die zij, zoo "doet ook Mr. DA COSTA, liever dan dat hij eenige tegenstrijdigheid aanneemt." Diezelfde rigting zegt: "dat zij geene

“kennis genomen zou hebben van deze droomerijen, indien “niet het werk van DA COSTA in *Engeland* door onderscheidene tijdschriften in overijling met groot gejuich ware begroet, omdat er eene menigte goede menschen zijn, die in “de volheid van hun hart in deze dagen van twijfel en onge“loof, alles welkom heeten, wat voorgeeft de waarheid te verdedigen, om het even of die verdediging op eene regte of “verkeerde, op eene gelukkige of ongelukkige wijze volbragt “wordt.” Van meer dan één zijde werd alzoo het oordeel uitgebragt, dat de vernuftige opmerkingen van DA COSTA niet kunnen gelden voor hetgeen de auteur zelf wil, dat zij beteekenen zullen; en werd erkend dat er, om STRAUZ en BAUR te bekampen, iets meer wordt vereischt dan vernuft en tegen zulke mannen dichterlijk genie niet is opgewassen.

Maar liet de wetenschap het bij de mislukte poging van het Haagsche genootschap? De Groninger hoogleeraar F. C. DE GREUVE, toen nog Roomsch Catholiek, trad als verdediger van de in het boek van STRAUZ miskende wijsbegeerte op en begon in 1840 de uitgave van: *het leven van Jezus Christus verdedigd*, enz. Moest dan nu voor alle dingen de *wijsbegeerte* in bescherming genomen worden? Ik vraag dit, dewijl voor de *godgeleerde* wetenschap dit werk niet veel waarde heeft; de schrijver is blijkbaar met de eischen en de ontwikkeling der kritiek niet bekend en houdt de zaak voor gewonnen, zoodra hij, ingenomen met HEGEL, bewezen heeft: eensdeels, dat STRAUZ geen zuiver Hegeliaan is; anderdeels, dat zijne opvatting van het mythische stelsel onhoudbaar heeten moet. Daarmede echter was niet veel gewonnen; de Evangelieënkritiek riep om revisie en vooral moest een tal van bijzonderheden worden onderzocht, eer er een volledig tegenschrift geleverd worden kon. Dat begreep men ook aan de Leidsche en Utrechtsche hoogeschoolen, waar eene of andere bijzonderheid van JEZUS' leven als onderwerp eener academische dissertatie gekozen werd. Ik geloof dat de schrijvers dier dissertatiën het mij niet euvel zullen duiden, als ik der vergetelheid wijde, wat hun zelve, na verloop van zoo vele jaren, eene gebrekkige en min rijpe vrucht moet toeschijnen. Slecht één uitzondering: één dissertatie gemeld, één, in mijn schatting, afgewerkt stuk, die van A. H. BLOM, te *Leiden* in 1839 verdedigd: *de τοῖς ἀδελφοῖς et ταῖς ἀδελφαῖς τοῦ Κυρίου*. Maakte ik van de Groninger school geen melding, ik moest wel van haar zwijgen, dewijl zij in die jaren bijna alleen voor de ver-

breiding van hare opinien door de dissertaties harer leerlingen zorgde, met uitzondering van die van L. S. P. MEYBOOM, die een belangrijk en tijdig stuk in zijn *Commentatio de ideis et rebus in facto positis in re Christiana apte conjunctis*, (1840), door den druk gemeen maakte. Lofwaardig was het pogen, om het historiesch karakter van enkele feiten uit JEZUS' leven tegen de mythische beschouwing te handhaven; VAN OOSTERZEE schreef eene proeve van verdediging der hemelvaart-geschiedenis, in de *Godg. Bijdr.* van 1843 bl. 526, waarin hij niet alleen STRAUZS maar ook het bekende gevoelen van KINKEL bestreed. KINKEL's verhandeling uit de *Stud. u. Kritiken* 1841, S. 596 werd in 1842 hier te lande vertaald in de *Bijdr. van Buit. Godg.* en wekte veel opzien. Maar ga eens na, hoe het oordeel over dit gevoelen van KINKEL afwisselt. Door VAN OOSTERZEE wordt het verworpen in 1843; evenzoo door S. K. THODEN VAN VELZEN in zijne, wat slordig, helaas! bewerkte, doch overbelangrijke monographie "*het Evangelie aan de dooden verkondigd*," 1845; ten zelfden jare voorgesproken door J. J. PRINS in de zeer grondige beoordeeling van genoemde monographie, door dezen geplaatst in de *Godg. Bijdr.* 1845 bl. 641 volg. bepaaldelijk bl. 686; DOEDES sluit zich aan KINKEL nog al aan in zijne *exegetische studiën* over 1 Petr. III. 18—IV. 6 (*Jaarb. v. Wet. Theol.* VI. 323 volg.); PRINS keurt dat gevoelen nu af, t. a. p. VI. bl. 610 volg.; H. BROUWER verdedigt in het tijdschrift *Wessel Gansfort* I. 74 volg. KINKEL's meening, en vindt bij VAN OOSTERZEE tegenspraak (*Jaarb. v. Wet. Theol.* XIII. 350 volg.) doch herhaalt zijne aanprijzing in *Wessel Gansfort* II. 240 volg. Zoo velerlei discussie bewijst wel, dat de zaak niet duidelijk was. Is zij het sedert geworden?

Langzamerhand was er nu toch dit gewonnen, dat men het niemand meer tot aanbeveling rekende, als hij uit de hoogte over STRAUZS het woord voerde. Had deze op zijn *Leben Jesu* zijne *Glaubenslehre* laten volgen, VAN OOSTERZEE gaf van het laatst vermelde werk een beoordeelend verslag in de *Godg. Bijdr.* van 1841 en 1842, dat wel allerminst in eenig opzigt aan STRAUZS concessiën deed, doch bij elken lezer de overtuiging opwekte, dat STRAUZS alleen met echt wetenschappelijke wapenen bestreden mogt worden. Reeds is er veel gewonnen, zoodra men op theologiesch gebied achting heeft voor zijn tegenstander, en in de gehoorde tegenspraak aanleiding vindt om nieuwe nasporingen aan te vangen. Gelukkig de man,

die in zulk een tijd zich oefent in het gelooven en niet haasten, en den moed bezit, om tegenover zijnen geduchten tegenstander liever eerst de deugdelijkheid van elk wapen naauwkeurig te beproeven. Want ook op het gebied der wetenschap is ongeduld meer dan een ongeluk; het is een ramp in den vollen zin van het woord; de vrucht, die niet voldragen is, heeft geen voedende kracht of aangename geur. Zooveel had men dan ook zeker geleerd, dat de tijd om een leven van JEZUS te beschrijven, eerst zou aangebroken zijn, wanneer vooraf een tal van bijzonderheden waren opgehelderd? Hoe wij ons vergisten! In het jaar 1846 zond VAN OOSTERZEE het 1^e deel 1^e stuk van een uitvoerig boek in het licht, van een *leven van JEZUS*, dat in drie dikke deelen in 1851 als voltooid aangekondigd werd.

Het heette *oorspronkelijk*: dien naam verdiende het alleen, in zoover het niet was overgebracht uit een andere taal; maar ik durf het niet *oorspronkelijk* noemen, als bij dat woord gedacht moet worden aan *idee, plan, methode*, enz.; *das Leben JESU*, door J. P. LANGE, den phantastischen theoloog, gegeven, is voor VAN OOSTERZEE veel meer dan een voorbeeld, het is voor hem een verkeerde gids geweest. Een kwaad teeken was het dat de voornaamste lofspraak bij de uitgave den *vorm* van VAN OOSTERZEE's boek gold; en inderdaad de vorm is fraai; maar de inhoud? Als gij den vorm niet mederekent, wat hebben wij dan in zijn boek meer dan hetgeen HESZ ons reeds gaf? *De inleiding*, zult gij zeggen; ja, de inleiding, dat groote voorportaal, waarop DOEDES in *de Gids* van 1846 bl. 493 volg. zoo vele gegronde aanmerkingen maken moest, die inleiding doet het mislukken van het werk nog sterker uitkomen. *De inleiding* heet voor geleerden te zijn; het werk werd ter lectuur van de gemeente geschreven. Wat is nu die inleiding? Levert zij ons het bewijs, dat de harmonistische, isagogische en philosophische vraagstukken beslist zijn, de groote vraagstukken van den *inhoud* en den *zamenhang* der evangeliën, van het *wonderbegrip* enz.? Zoo ik met dat boek voor mij het bewijs van des schrijvers wetenschappelijkheid moest bijbrengen, weet gij op welk gedeelte ik dan uwen blik zou vestigen? Op bl. 22 van het 1^e deel; daar waagt hij eene poging, om de *tijdigheid* van de taak, welke hij onderneemt, te verdedigen. Dit deed hij, omdat zijne wetenschappelijke conscientie hem beschuldigde van een ontijdig werk te ondernemen. Wat, ik vraag het nog eens:

wat hebben wij met zijn boek gewonnen? wat heeft de theologie daaraan te danken? Wij hebben gewonnen een leven van JEZUS, dat in de rij der stichtelijke boeken de eerste, allereerste plaats inneemt. Het laatste deel werd dan ook rondweg als stichtelijke lectuur voor de gemeente afzonderlijk aangekondigd en veelvuldig verspreid. Neen, voor het wetenschappelijk bewerken van een *Leven van JEZUS* is het nog geen tijd, en wordt het welligt in vele decennien geen tijd. Wat schade? De evangeliën geven een beeld van JEZUS, duidelijk en klaar. De wetenschap zij eerst in het reine met allerlei moeilijkheden — ik noem even het *MATTHEUS-Evangelie* — dan beproeve zij iets te doen, wat de evangelisten nooit ondernomen hebben: eene volledige *levensgeschiedenis* van JEZUS ons te geven.

Naauwelijks hadden wij de honderden bladzijden door VAN OOSTERZEE beschreven ontvangen, of MEYBOOM begon in 1853 met de uitgave van een *leven van JEZUS*, dat, geregeld voortgezet, nog niet, terwijl ik dit schrijf in 1858, voltooid is.

Hoe is het mogelijk, bij den aanblik eener schipbreuk weêr de holle zee in te gaan? Over plan, methode en vorm is door VAN GILSE in *de Gids* 1855 I. bl. 145 volg. een streng en afkeurend vonnis geveld. Op enkele détails ingaande leverde D. HARTING een evenmin gunstig oordeel (*Jaarb. v. Wet. Theol.* XII. bl. 413 volg. XIII. 160 volg.). Bestemde ook MEYBOOM zijn werk (deel I, bl. 8) voor den nadenkenden, heilzoekenden Christen, ik mag het dan naast VAN OOSTERZEE's geschrift met volle regt onder de stichtelijke lectuur plaatsen, maar dat doe ik niet, zonder nog eens luide te klagen, dat een man als MEYBOOM die, door de uitgave van HEMSTERHUIS' *oeuvres* en het schrijven eener Dissertatie over dezen, eenen rang onder de beoefenaars der wijsbegeerte scheen te willen innemen, een zoo lijvig boek naar zulk een weinig logiesch geordend plan opstelt. Ook zijn werk brengt het wetenschappelijk onderzoek niet veel verder; zelfs mist het geheel, wat aan het boek van VAN OOSTERZEE een onmiskenbaar sieraad bijzet, schoonheid van vorm en eene taal, in wier woordvoeging en schakeering de ingenomenheid met het onderwerp zich openbaart. Helaas! ik moet met DE LA SAUSSAYE (*Ernst en Vrede* 1854 bl. 270) erkennen, dat in dit werk "geen "grootschheid van opvatting, daardoor ook geene organische "eenheid, geene verheffing der ziel gevonden wordt. Het ver-"hevene ontbreekt ten cenemale, en zoo ooit, hier, in dit

“onderwerp is het onontbeerlijk. Wij blijven op de aarde. “Daardoor ook eene platheid soms van uitdrukking, waarvoor het onderwerp alleen den schrijver had moeten vrijwaren.”

Doch ook in ons vaderland werd het inmiddels begrepen, dat niet de levensbeschrijving van JEZUS, maar de grondige navorsching van de hoedanigheid der bronnen dier geschiedenis, van de schriften des N. V. in het algemeen, dringend geëischt werd. Het optreden, de werkzaamheid, de beginselen, de resultaten der Tubingsche school konden een tijd lang geïgnoreerd worden, op den duur ging dat toch niet. Belangstelling voor en beoordeeling van die school zocht HARTING door zijn grondige verhandeling: *de rigting der Tubingsche godgeleerden in hoofdtrekken geschetst* (*Jaarb. v. Wet. Theol. V*) op te wekken. Dat werd in dubbele mate behoeftedert in ons land J. VAN VLOTEN als geestverwant van de Tubinger school zich had doen kennen, vooral in een geschrift dat hij noemde: *de Tubinger school en hare Hollandsche tegenstanders*, en dat historische aantekeningen omtrent de wording des Christendoms heette mede te deelen. Bij de lezing zouden wij verbaasd hebben gestaan over de onwaarde der Tubingsche kritiek, indien wij niet spoedig gezien hadden, dat de schrijver met laakbare onkunde spreekt over iets wat hij niet kent. Zelf met het Christendom gebroken hebbende, had hij sints langen tijd ook de studie der theologie verwisseld met die der vaderlandsche letteren en van de theologie alleen den doctoralen titel behouden. Zijn geschrift zou eerder de Tubingers als dwazen, dan als geleerden bij ons geïntroduceerd hebben. HARTING's overzicht was dus hoogst tijdig en nuttig. Ook NIERMEYER betrad dat spoor der degelijkheid in zijn geschrift: *de kritiek der Tubingsche school inzonderheit ten aanzien van den brief aan de Ephesiërs* (1848). Het Haagsch genootschap had bij het verlangde oordeelkundige onderzoek naar de echtheid van den brief aan de Ephesiërs voornamelijk op de bezwaren van DE WETTE het oog gehad, en de stukken der bekroonde schrijvers, NIERMEYER, HARTING en G. F. RINCK, benevens de over die stukken geleverde beoordeeling van DOEDES in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* deel V, (welke toch bij die bekroonde verhandelingen niet gemist mag worden) hadden met de Tubingsche quaestie, volgens de vraag, niet dadelijk te maken. Noch NIERMEYER en HARTING, noch in het algemeen de *Jaarboeken voor Wet. Theol.* noch

zelfs eindelijk VAN OORDT (*Waarheid in Liefde* 1858), ontveinsden het hoog belang van het wetenschappelijk streven der Tubingsche school, en eerstgenoemde zorgde, dat door de drie achtereenvolgens uitgegeven deelen van zijn *Magazijn voor kritiek en exegetiek des N. T.* (1850—1852) het lezend, of juist gezegd, het studeerend, godgeleerd publiek kennis verkreeg van de meest opmerkelijke voortbrengselen dier school. Enkele discipelen der Leidsche en Utrechtsche academie namen, bij doctorale promotie, de taak der verdediging van een of ander geschrift des N. T. tegen de Tubingers op, of poogden hunne *Tendenz-kritik* te weêrleggen.

Het neerzien uit de hoogte werd eindelijk beschouwd voor hetgeen het waarlijk was — teeken van onvermogen om de beteekenis der Tubingsche kritiek te vatten. Reeds hadden de *Godg. Bijdr.*, in den jaargang van 1853, de breede verhandeling van G. W. STEMLER over *het Christendom van het Apostolische tijdvak in Palestina* te lezen gegeven; zij bewees, hoe grondig deze schrijver in de quaestie te huis was, en dat hij op de meeste punten de zaak niet verloren achtte; een vroegere jaargang, die van 1849 bl. 801, gaf ons in een vlugtig doch niet onaardig opstel van L. VAN DIJK een *overzicht van hetgeen de vier door de Tubingers als echt erkende brieven van PAULUS ons leeren aangaande JEZUS' levensgeschiedenis*; en de jaargang van 1857 bl. 801 volg. deelde de vernuftige gissing van PRINS over de *gemeente der Galatiërs* ons mede, die de strekking had, om in een kleine bijzonderheid ons de vreugde eener zegepraal op *Tubingen* te laten smaken. TEYLER's godgeleerd genootschap had ook op dit merkwaardig verschijnsel des tijds het oog geslagen. In 1848 herhaalde het, met de nu noodig geworden wijziging, eene vraag reeds in 1839 gedaan, over de verhouding van PAULUS tot de overige apostelen, en mogt in 1851 den bekroonden arbeid van G. V. LECHLER door den druk algemeen maken, terwijl de auteur zelf in 1857 een nieuwe, veelzins omgewerkte, uitgave bezorgde, waarin zijne resultaten op onderscheidene punten samenstemden met die van RITSCHL, aan wiens beroemd geschrift: *Entstehung der Alt-hatholischen Kirche* LECHLER erkende veel verschuldigd te zijn. Het door TEYLER bekroonde antwoord ging van dezelfde onderstelling uit als de vraag, van deze namelijk, dat de Tubingers *bestrijders* van het Christendom waren. Die onderstelling heeft het geheele stuk beheerscht, en daaraan geen voordeel gedaan. Over zijne verdienste is

binnen en buiten ons land verschillend geoordeeld. Vraagt men mijne meening? voor een afdoend tegenschrift kan ik het niet houden; de stof door de vraag bepaald is veel te wijd, dan dat zij hem, die haar bewerken wil, zou kunnen toelaten, aan bijzonderheden zijne geheele aandacht te wijden; en in de bestrijding der Tubingers komt het juist aan op het behandelen van bijzonderheden. In de ontleeding van het Paulinische leerbegrip heeft LECHLER groote verdiensten, en het geschrift onderscheidt zich daar het gunstigst, waar het thetisch spreekt. Bovendien deed het boek goed uitkomen, dat de Tubingsche quaestie niet alleen met vragen van isagogischen aard te doen heeft. Was het Christendom van PAULUS inderdaad een van Ebionitische bestanddeelen gezuiverde godsdienst, dan moest dat Ebionitische of Joodsche element in het N. T. opgezocht en uitgemonsterd worden. Slechts ten aanzien van één leerstuk heeft men dit tot heden beproefd, namelijk het *eschatologische*.

Sedert VAN HENGEL in de *Bibl. voor Th. Letterk.* 1808 en 1809 zijne vijf *verhandelingen over de eeuwigdurendheid der toekomende straf* in het licht zond, waren er jaren voorbijgegaan, zonder dat iemands stem zich over de *eschatologie* hooren liet. Want al waardeeren wij de antwoorden van VAN DER WILLIGEN en W. PAPE, door het *Zeeuwsch genootschap der wetenschappen* met goud bekroond voor de vraag, *of er grond is om te gelooven, dat de in dit leven beoeffende wetenschappen tot vermeerdering van den gelukstaat der gezaligden zullen kunnen dienen; zoo ja: welke zijn dan die wetenschappen, waarop de mensch naast de kennis van God en zijne dienst, zich in dit leven behoort toe te leggen, om van derzelver aanvankelijke kennis ook aan gene zijde des grafs de zaligste gevolgen te kunnen hopen?* als proeven van vernuftige gissingen omtrent een onderwerp, dat voor verbeelding en gevoel veel aantrekkelijks heeft: de getuigenis van beide schrijvers, dat dit onderzoek geheel buiten de Schrift omgaat, wijst reeds de plaats aan, die aan deze verhandelingen in de wetenschappelijke onderzoekingen der *eschatologie* toekomt. Die *eschatologie* was dan ook daarmede weinig gediend; begrippen als *dood, opstanding, oordeel, wederkomst*, enz. moesten exegetiesch onderzocht worden, en, menigeen gevoelde het, dan was nog niet alles gewonnen. Enkele uitlegkundige stukken, vooral die van VAN OORDT in *Waarheid in Liefde*, 1841 bl. 565 volg., en J. P. BRIET in de *Godg. Bijdr.*, 1842 bl. 161 volg., stelden

de behoeften van een exegetiesch-dogmatiesch onderzoek nog meer in het licht. JENTINK gaf zijn *Maranatha, Christelijke leer der laatste dingen* (1852), die hij inleidde met de bekentenis, dat uitlegkunde evenzeer als wijsbegeerte tegen de nog vigeerende voorstelling hare stem verhief. Reeds had hij in *de Jaarb. v. Wet. Theol.* VII. 454 volg., VIII. 100 volg., met VAN OOSTERZEE IX. 657, denkbeelden uitgesproken, die het zeer duidelijk maakten, dat de voorstellingen van de schrijvers des N. T. op dit punt niet ontwikkeld waren. Het evangelie van JOHANNES vooral baarde moeilijkheden; met zijn spiritueel karakter streed de aankondiging van een bepaalden oordeelsdag. SCHOLTEN sprak het hooge woord uit, en verklaarde die plaatsen voor interpretamenten, die blijkbaar den zin en het verband stoorden (*Jaarb. t. a. p.* VIII. 3^e stuk). Maar in weerwil van deze methode, die aan velen te gevaarlijk scheen, bleef er nog eene menigte van zwarigheden over. De redenen van JEZUS bij de *synoptici* moesten met die van den CHRISTUS bij JOHANNES in harmonie gebragt worden; wat zware taak! De Tubingers dwongen ons, de Christelijke leerbegrippen enger, dan wij ooit gedaan hadden, met de leerstellingen en denkbeelden des O. V. te verbinden, en eer wij een Christelijk leerstuk exegetiesch onderzochten, de dogmatiek des O. T. en der apocryphe boeken op zulk een punt na te gaan. Om kort te zijn: wij hebben veel te lang geweigerd of geaarzeld, om in de Schriften des N. V. bestanddeelen der Joodsche theologie te erkennen en die erkenenis op de ontwikkeling van het leerstuk *de novissimis* toe te passen. Zal op dien weg BRIET ons voorgaan, wiens geschied- en uitlegkundig onderzoek naar *de eschatologie of leer der toekomende dingen volgens de Schriften des N. Verbonds*, te regt gewaardeerd mag worden als een afdoend bewijs voor de groote nuttigheid der onbevooroordeelde beoefening niet slechts van de bijbelsche, maar vooral van de apocryphische en apocalyptische literatuur, op wier belang de school van *Tubingen* met zoo veel nadruk gewezen heeft.

Zoo dwingt de eisch des tijds tot apologetiesch werken en wijst de rigting aan, welke onze studie nemen moet. Te ontkennen valt zeker niet, dat de gang der ontwikkeling, dien de theologie in *Duitschland* neemt, in ons vaderland eenen zeer magtigen invloed oefent. Daar begint de belangstelling in zuiver wetenschappelijke vragen te wijken voor ingenomenheid met kerkelijke vormen en kerkelijk wezen, en

acht de reactie daar de vereeniging van wetenschappelijk en kerkelijk leven ten eenenmale onmogelijk; ik voorzie er niet veel goeds van, als zulk een streven ook onder ons levend worden zal. Ik zou zoo gaarne wenschen, dat wij niet altijd, ten minste niet bijna altijd, van buiten moesten aangespoord worden, om dezen of genen arbeid aan te vangen; doch ik gevoel, dat een apologetiesch leven zich niet laat dwingen; het moet geboren worden door de behoefte van den dag. Wachten moeten wij dus, tot ook in *Nederland* de noodzakelijkheid gevoeld zal worden, om, zoo als thans bij onze naburen plaats grijpt, het *leerbegrip der kerk* naar den eisch grondig te behandelen. Sedert KIST in 1830 en, bij de tweede vermeerderde uitgave, in 1835, als prijsantwoord op TEYLER'S vraag, *volgens het bijbelsch onderwijs en de geschiedenis, de Christelijke kerk op aarde* beschreven had, was de letterkunde met een wezenlijk klassiek boek verrijkt, dat in zijne waardij niet ligt miskend zal worden. Had JEZUS zelf geen kerk gesticht, noch hare oprigting aan andere stellig geboden of aanbevolen, KIST liet de geschiedenis verhalen, hoe er een kerk en een leerbegrip over de kerk ontstaan was. Waarom heeft men de lijn van het geschiedkundig onderzoek laten varen? Daar is behoefte om het leerstuk der *kerk* aan eene revisie te onderwerpen. DOEDES gaf *Stellingen* (*Jaarb. v. Wet. Theol.* IX. 461 volg.), nadat L. J. VAN RHIJN *Aphorismen* (t. a. p. bl. 48) medegedeeld had; JENTINK eene *polemiesch-irenische verhandeling over de Kerk en de Kerkleer* (t. a. p. X. bl. 21), maar niemand betrad het grondgebied, waar deze kamp gestreden moest worden: het grondgebied der historiesch-kritische uitlegging van de apostolische Schriften. Of meende men, dat het Protestantsche leerbegrip aangaande de *kerk* alleen polemiesch tegen de dwalingen der Roomschen verdedigd moest worden? Waarlijk, daaraan viel niet meer te doen, nadat STUFFKEN'S, door TEYLER bekroonde, *verhandeling over de kerkelijke overlevering* in 1840 het licht gezien had, en door zulk een onderzoek de grondslag der Roomsche kerk ondermijnd was. De verrassend nieuwe denkbeelden door STUFFKEN over de betrekking van den *bijbel* en de *overlevering* geuit, bleven lang onopgemerkt, veel te lang, dewijl zij, regt toegepast, bij den strijd tegen *Tubingen* goede diensten hadden kunnen bewijzen. De hoop, dat de leer over de kerk, na en naar den aanval der Tubingers, als christelijk leerstuk op nieuw getoetst zou zijn, werd niet vervuld; dat onderwerp

scheen alleen voor de polemiek aantrekkelijkheid te hebben, blijkens, om uit het heirleger van strijdschriften iets te noemen waarop de goedkeuring van bevoegden haar zegel drukte: J. C. ZAALBERG'S *twee brieven aan mijne Roomsch-Catholieke mede-Christenen* (1856).

Wij hebben bij den aanhef van dit gedeelte onzer geschiedenis gewezen op de waarheid, dat de taak der apologetiek bepaald wordt door hetgeen hij, die zijne hand voor haar werk leent, onder *waarheid* en *verdediging der waarheid* verstaat. Het is dus mogelijk, dat de man die voor zich zelve vast gelooft een apologetischen arbeid te volbrengen, door andersdenkenden geacht wordt, veeleer onder de *bestrijders* der *waarheid* eene plaats te verdienen. Hoe velen, b. v. oordeelden zoo, toen BUSKEN HUET een aanvang maakte met de uitgave zijner *brieven over den bijbel* (1857). 't Is waarlijk een schrale lof, zoo men in die *brieven* niets meer weet te prijzen, dan den voortreffelijken vorm; men behoort ze als een apologetiesch werk te waardeeren, uitgaande van de onderstelling, dat ze geschreven zijn, om den bijbel in zijn eigenlijke waardij te doen kennen, en het geloofsleven niet afhankelijk te maken van bijbellectuur en bijbelinterpretatie. Slechts de vraag, of de schrijver als apologete aan den eisch der door hem ondernomen taak beantwoord heeft, mag hier opgeworpen en moet ontkennend beantwoord worden. De deugd van het boek is, als men er den maatstaf der wetenschap aan legt, zijn gebrek: het is een boek voor het algemeen bestemd, en voor dat doel is het onderwerp nog op lange na niet rijp. De schrijver spreekt, als bezat zijn REINOUT eene klaarheid van inzicht in zeer ingewikkelde zaken, die wij hem bijkans zouden benijden, indien wij ze niet hielden voor eene illusie. Naar mijne innigste overtuiging kan de apologetiek er in dezen tijd nog niet aan denken, om in populaireren vorm de resultaten der wetenschap als verrijking van het geloofsleven der gemeente aan te bieden. Wat er al goeds te lezen staat in de *Voorlezingen over de vier Evangelien, ter beschouwing en onderlinge vergelijking van deze viervoudige getuigenis aangaande de verschijning van onzen zaligmaker JESUS CHRISTUS*, welke T. K. M. VON BAUMHAUER door den druk gemeen maakte (1857), zullen ze inderdaad de isagogische vraagstukken voor de gemeente duidelijk hebben gemaakt? Ik vrees, dat de hoorders en lezers de zwarigheden wel ingezien, maar de redmiddelen niet begrepen hebben. Niets verontrust mij zóó zeer, als de

toestand van een gemeentelid, dat de bezwaren kent, en al de kracht dier bezwaren gevoelt, tegelijk met zijn onvermogen, om ze op te heffen. Dat wij ons geen oogenblik het eigenaardige van de dagen, waarin wij leven, verbergen! De ontwikkelde leden der gemeente gevoelen de behoefte, om ingelicht te worden omtrent de stem van den twijfel, die al meer en meer ook tot hun oor doordringt. De geologie, de physica, de anthropologie, met één woord, allerlei wetenschap heeft zich ontwikkeld en hare resultaten stemmen menigmaal niet vriendelijk zamen met die der theologie en de meeningen der theologanten. Daar de theologant altijd in betrekking staat tot de gemeente, kan hij zich niet onttrekken aan de moeilijke verplichtingen, welke uit die betrekking voortvloeijen. Daar zijn, die er over klagen, dat ten onzent de theologant en de Evangeliedienaar één persoon is; maar ik zie dat kwaad nog niet in; integendeel ik ben nog altijd geneigd, om het goede en weldadige van die schikking te prijzen en daartegen te waarschuwen, dat men den zegen zou voorbijzien, die uit den band van school en kerk voortvloeit, den zegen, dat de gedachte aan hetgeen wij der kerk, of laat mij liever zeggen, der gemeente verplicht zijn, ons beschermt en leidt bij het beoefenen der wetenschap; en niet alleen bij het beoefenen, ook bij het onderwijzen der wetenschap moet dezelfde overtuiging eenen weldadigen invloed uitoefenen. Wat NEANDER, nu 38 jaren geleden, getuigde, geldt nog in al zijne kracht: *wir erkennen es allerdings als den Beruf des akademischen Lehrers der Theologie, nicht blosz auf die wissenschaftliche Bildung, sondern auch auf die fromme Gesinnung einzuwirken, wie beides in der That in der Theologie in unzertrenlicher Verbindung mit einander stehen musz.* De wetenschap zoekt immers niet haar zelve, maar de verbreiding der waarheid. Ik heb in de laatste jaren boeken en verhandelingen gelezen, wier opstellers zich verdedigden over het gebrekkige van hun werk — dat zij zeiden zelve in te zien — met een beroep op hunne drukke praktische werkzaamheden, die hun niet veroorloofden meer tijd en meer vlijt aan het behandelde onderwerp te besteden. Hoe onwaardig! Hoe zondig ten opzichte én van hunne roeping jegens de kerk én jegens de wetenschap! De laatste mag niet eischen, dat wij als schrijvers optreden, zoo lang wij ten opzichte der eerste ons groote tekortkomingen te verwijten hebben. De kerk, de gemeente gaat voor. Haar in de voornaamste plaats onze kracht, onze tijd, onze liefde gehei-

ligd. 't Is grootscher taak en zwaarder arbeid, een ziel voor het koningrijk Gods te winnen, dan een boek te schrijven over een godgeleerd onderwerp. In zulk een gevoelen staande, stem ik echter geenszins in met anderen — gij vindt ze onder de dilettanten “men zou ze vakbedervers kunnen noemen” — die luide roepen over het *per se* strijdige van wetenschap en kerk. Ik voor mij acht het een zegen, dat theologanten tot praktische werkzaamheid geroepen zijn; zij worden door die roeping beschermd; die roeping waarschuwt hen, om niet dadelijk elk gevoelen, dat met het meest algemeen beledene strijdt, aan te nemen, en wijst hen tevens op den plicht, om de wetenschap te blijven beoefenen, zoo zij althans hunnen post waardig trachten te bekleeden. Op dit laatste punt moet vooral klem worden gelegd. Juist op de middengrens dezer eeuw stelde eene staatscommissie, en in 't bijzonder haar medelid OPZOOMER voor, om de faculteit der theologie van de eereplaats, welke zij ingenomen had, weg te zenden. Hare apologeten zwegen niet. VAN HENGEL ontvouwde het *wezen van de godgeleerdheid in het algemeen en hare betrekking tot het onderwijs op 's lands hoogeschoolen in het bijzonder* (1850). Maar de animositeit [tegen de theologie lag veel dieper dan in de zucht tot vereeniging; zij was in ons vaderland geen vreemd verschijnsel; reeds in 1763 klaagde NIEUWLAND (*Lect. Exeg. of Uitlegk. Vermaekelijkh.* I, bl. x): “ik moet dus dikwerf in “stilte, of lagchen, of veeleer mij bedroeven, wanneer sommige waereldsche en politieke verstandenen, ik weet niet van welke hoogten en steilten, op eenen godgeleerden, als op een mier of klein verachtelijk insect, met een gefronst gezicht laat nederzien!” Vertoonde zij zich weer, wij onderzoeken ter loops den oorsprong dier animositeit. Dwaal ik, wanneer ik beweere, dat zij eensdeels voortvloeide uit de miskenning van het wetenschappelijk karakter der theologie, anderdeels uit de opgemerkte en afkeurenswaardige, eenzijdige ontwikkeling der godgeleerden zelve?

BOUMAN vond de bron van het kwaad in de verwaarloozing van het latijn bij de theologische faculteiten (*Chartae theol.* II. pag. 204, sqq.); VAN GILSE verwachtte integendeel meer bloei, zoodra de godgeleerdheid in de moedertaal onderwezen zou worden, waarbij hij alleen voor exegese en kritiek eene uitzondering wilde gemaakt zien (*de Gids* 1857, I. bl. 504 volg.); strenge propaedeuse vorderde ook laatstgenoemde; ik zou meenen, dat de tijd vóór alles encyclopaedische ontwikkeling

eischt. Natuurlijk erken ik de waarde van specialiteiten; maar ik ducht niets meer, dan dit, dat het academiesch onderwijs der theologie in veelvoud van specialiteiten gesplitst, als van zelf er toe uitlokt, om den student, die pas begint, dadelijk een speciaal vak boven andere te doen kiezen, misschien wel, omdat hij, in het vak zelf nog onkundig, professor A. aangenamer mensch vindt dan professor B. De tijd zal leeren, of mijne vrees ongegrond is, dat al dit specialiseeren den bloei van het wetenschappelijk leven belemmert.

Ik verlies mij niet in eene denkbeeldige wereld, als ik begeer, dat de beoefenaar der godgeleerdheid voor alle wetenschappen oog en hart hebben, en zich niet te vreden zal stellen met wat Grieksch, wat Latijn en wat Hebreeuwsch. Neen, hij moet wezen de type van *Bildung*. Laat hem uit de veelheid zijner studie-vakken later, als hij gevormd mag heeten, eene specialiteit beoefenen; maar dat hij in niets een volslagen vreemdeling zij. Achtung en eerbied zal hij voor zijne wetenschap afdwingen, zoodra het blijkt, dat hij voor haar het apostolische "alles het uwe" geldend maakt. Eere wacht haar, zoodra haar bloei niet meer berekend zal worden naar de quantiteit, maar naar de qualiteit van hare voortbrengselen, en de zorg aan haren opbouw besteed, gunstig getuigenis geven zal aangaande de overtuiging van hare beoefenaars, dat alleen het doordachte, onderzochte en afgewerkte, allerminst het *multa*, haar dient, en dit het onmisbaar vereischte is, om met gewenschte vrucht vooral de apologetische godgeleerdheid te doen zijn, wat zij wezen moet in dagen, als wij beleven, meer een allesdoordringend element, dan een afzonderlijk vak. De stof, of juister gezegd, het punt of de punten, die zij vóór alles behandelen moet, worden haar door den gang der omstandigheden aangewezen; de waarheid te zoeken en te vinden is haar eenig doel. Gaat zij voort met datgeen te doen, wat zij te veel ten onzent gedaan heeft, eene vijandige houding aannemen tegenover elk gevoelen dat afwijkt van het vroeger verkondigde, dan kan ze nooit een open oog hebben voor hetgeen er waars kan zijn in de meening des tegenstanders. Zij heeft immers *niet de overgeleverde waarheid* te verdedigen, *maar de waarheid*; hare taak is daarom zoo moeilijk, omdat haar geweten zoo naauwgezet mogelijk moet zijn. Toen VAN OORDT den 11^{den} December 1839 het professoraat te *Leiden* aanvaardde met eene inaugurele oratie: *de vero in theologia unice sectando*, wees hij, naar mijne overtui-

ging. juist het apologetiesch beginsel aan, dat de wetenschap beheerschen moet. Men herinnert zich nog, hoe scherp die rede veroordeeld werd door de orthodoxe partij, die in haar orgaan *Stemmen en beschouwingen*, 1840 2^e deel, bl. 446 volg., het een ramp noemde, dat de wetenschap nog naar *de waarheid* zoeken moest. Voor die dit zeggen heeft de apologetiek zeker niets anders te doen dan het erfgoed der vaderen met hand en tand te verdedigen; maar VAN OORDT sprak onzes achtens volkomen juist, en zoo hij en zijne Groninger vrienden — te *Leiden* en te *Utrecht* oefende het Groninger systeem geen merkbaaren invloed, daar het VAN OORDT op zijne nieuwe standplaats niet gelukken mogt, zijnen hoorders smaak in te boezemen voor zijne *Institutio Ch. religionis* en hij er meest gezocht bleef om den wil zijner practische werkzaamheden — zoo de Groninger godgeleerden later zijn gaan strijden voor hun stelsel, die strijd worde hun niet misduid, wel het feit, dat zij in hunne bestrijders tegenstanders van *de waarheid* zagen. Doch dat is het gevaar, waaraan men op het gebied der wetenschap, vooral der godgeleerdheid, bloot staat, dat men de absolute waarheid spoedig vereenzelvigt met de eigene opvatting der waarheid; dat men verliest niet zoo zeer de *liefde* tot de waarheid, als wel den *zin* voor de waarheid, en, beginnende met een vrij en zelfstandig onderzoek, eindigt met een apologetiek, waarop starre eigenzinnigheid haar zegel gezet heeft.

De lezer vergelijkte — maar ik onthoud mij van citaten; hun getal zou legio zijn. Laat het oude *nomina sunt odiosa* voor ditmaal eens gelden.

ZEDEKUNDIGE GODGELEERDHEID.

Wie zich gereed maakt, om eene geschiedenis van dit gedeelte der godgeleerdheid te beschrijven, mag wel naar woorden zoeken, om bij de schraalte van hetgeen hij te lezen geeft, den schijn van zich te werpen, dat hij met eene laakbare vlugtigheid zijne taak volbragt heeft. Want in weinig bladzijden is die geschiedenis afgehandeld; niets is minder behartigd, dan de wetenschappelijke behandeling der Christelijke zedekunde en daar is geen vak, waarin wij een minder goed figuur gemaakt hebben, dan in het door ons genoemde.

Niet tevreden met het ontboezemen van die klagt, zoeken

wij natuurlijk dadelijk naar de oorzaak van dat verschijnsel; bloot-toevallig, gij gevoelt het, mijn lezer! kan zoo iets niet zijn. Ons vermoeden is juist, naar ik meen; het staat immers vast, wat gij wel niet zult ontkennen, dat de studie der moraal innig samenhangt met de studie der dogmatiek, of, met andere woorden, dat in een tijdperk der heerschappij van onbestemde en niet juist gedefinieerde dogmatische beginselen ook de moraal verwaarloosd wordt. Heeft zij niet het eerst en het meest gebloeid in de Hervormde kerk? Het was deze kerk, die bij haar zeer gepreciseerd dogmatiesch leven grooten nadruk op de praktijk des levens legde, gelijk ons reeds uit de *Institutio* van CALVYN (III, cap. 5—10) blijkt. Zoo wordt het verklaarbaar, dat in dagen, waarin het dogmatiesch leven zwak en flauw is, ook de moraal weinig beoefening vindt, evenzeer als het verschijnsel zich verklaren laat, dat wel de moraal beoefend wordt, waar een dogmatiesch leven begint te ontwaken, maar die beoefening scherpte en grondigheid mist, zoo lang ook dat dogmatiesch leven door dezelfde gebreken ontsierd wordt.

Hoe wordt weer de wensch bij ons levendig, dat CLARISSE de lessen, die hij te *Leiden* over de moraal gaf, door den druk hadde gemeen gemaakt! Het is ons slechts vergund, een blik te slaan in de dictaten, door de vlijtige hand van een zijner trouwe hoorders opgeteekend. In 314 §§ werd de stof behandeld, en die behandeling kon naauwelijks binnen de ruimte van twee akademie-cursussen afgedaan worden. In de *prolegomena* werden achterevolgens de *natura*, *praestantia* en *fata* der moraal besproken, en wat ons bijzonder treft, bepaald de nuttigheid van philosophiesch onderzoek aangewezen. Het *pars prior* ontwikkelt de *virtus Ch. in genere*; het *pars altera* de *officia hominis Ch. in specie*; alles even grondig als eenvoudig en telkens uitlokkende tot het mededeelen van die fijne en diepzinnige opmerkingen, die hij, onder het dicteeren, gewoon was daarheen te strooijen. Het geheel getuigt van den wijsgeerigen blik, waarmede CLARISSE de wetenschap bezag, en waarvan wij overigens reeds gesproken hebben. Dat kenmerkende wijsgeerige onderscheidde zijne lessen in de moraal van die welke door zijnen ambtgenoot VAN VOORST gegeven werden. De laatste behandelde de moraal als exegeet: *doctrina moralis JESU e libris N. T. excerpta et ad suos singula locos digesta* luidt het opschrift, dat geheel het karakter van die lessen uitdrukt. Zij bestaan uit verklaring van al de

plaatsen des Nieuwen Testaments, die bij de moraal in aanmerking komen.

Doch het behoeft wel geene verklaring, dat in de boefening der moraal het individuele van de denkwijze en persoonlijkheid desgenen, die haar zijne liefde wijdt, zich uitdrukt. Spiegelt zich daarin het dogmatisch leven en denken af, het zal ons dan niet verwonderen, dat het eerste wetenschappelijk werk, dat wij in *Nederland* in dit tijdvak over de moraal ontvingen, zeer de kleur en het kenmerk van de school, waaruit het voortkwam, droeg. Het werd ons geschonken door de Groninger school, tegen wier gebrek van dogmatische scherpte en wijsgeerige methode wij bedenking hebben ingebracht. Vinden wij die bedenkingen geregtvaardigd door dit werk? Laat ons het in handen nemen. In 1842 verschenen PAREAU's *initia institutionis Christianae moralis*, en vonden algemeen belangstelling. De auteur zelf erkende, het een voorregt te noemen, dat hem veroorloofd werd *vitam viresque in re morali christiana indaganda unice ponere* (l. l. pag. ix). De tijdschriften (*Vad. Letteroef.*, 1843, bl. 149 volg., en vooral de *Godg. Bijdr.*, 1843, bl. 424 volg.) gaven duidelijk blijk van de aandacht, welke aan dit gedeelte der *Series Comp.* geschonken werd. Maar het was er verre van af, dat die algemeene belangstelling in algeheele goedkeuring overging; de laatstgenoemde beoordeelaar (de toenmalige Alkmaarsche predikant J. J. PRINS, die door HOFSTEDÉ DE GROOT (*Toespraak*, bl. 81 en 85 een kundig, geleerd, bekwaam godgeleerde genoemd werd) schroomde niet, om bij al den lof, dien hij aan dit werk toekende, de verklaring af te leggen (t. a. p. 731): "de wijsgeerige *disquisitio*, door den hoogl. PAREAU geleverd, "kan den naam van *Comp. Th. Ch. moralis* niet, dan in hoogst "oneigenlijken zin, dragen." — En bl. 736: "PAREAU heeft "niet zoo zeer de Schriften des N. V. ter hand genomen, om "daaruit het Christendom te leeren kennen; hij heeft ze ter "hand genomen, om er zijne beschouwingen van het Chris- "tendom in terug te vinden, en er zijne wijsgeerige begrippen, "op het Christendom toegepast, uit te staven." Ja, volgens dienzelfden beoordeelaar zou men al de aangehaalde plaatsen der H. S., op eenige weinige na, kunnen doorschrappen, zonder nog eenig wezenlijk gedeelte van het geheele werk weg te nemen. Ik durf op die geleverde beoordeeling als eene gewichtige bijdrage tot regte waarschatting van PAREAU's arbeid wijzen, terwijl ik meen, dat de aanmerkingen van dien beoor-

deelaar door HOFSTEDÉ DE GROOT (t. a. p. bl. 81 en volg.) niet weerlegd zijn. Later handelde VAN GILSE over PAREAU's *initia*, (*de Gids*, 1856, I. bl. 326 volg.); zijne hoofdbedenking maak ik geheel tot de mijne; de uitgebreidheid van het boek, de breedsprakigheid van den stijl, laat ik aan hare plaats, evenzeer als ik hier niet herhaal, wat elders tot lof van tientallen van bladzijden gezegd is en gezegd worden moest: maar ook ik meen, dat die moraal juist nalaat, wat de moraal vooral doen moet, om den mensch te teekenen, zoo als hij door God in CHRISTUS gevormd is; ik ga nog iets verder: de bepaling van het wezen der moraal hangt zamen met het onbepaalde en zwevende begrip, dat ook in de dogmatiek bij de Groningers heerscht; hun is het Christendom *institutio*, en *institutio* is een rekbaar en plooibaar begrip; die dogmatische onbepaaldheid der Groninger school moet aan hare moraal een zelfde karakter van onbepaaldheid geven; zoo lang de dogmatiek bij haar niet wordt eene waarlijk *Philosophia disquisitio de veritate Christiana*, kan ook de moraal niet worden eene *Philosophia disquisitio de vita Christiana*. Wat PAREAU geleverd heeft — ik loochen daarvan de betrekkelijke waarde geenszins — is nu niet veel meer dan eene breede ontwikkeling van de praktische zijde des Christendoms, de stichtelijke toepassing der dogmatiek.

De genoemde recensent, VAN GILSE, geeft t. a. p. zijne definitie van moraal, en ik acht ze belangrijk genoeg, om er bij stil te staan. De schrijver is aan het Doopsgezind seminarie met het onderwijs in die wetenschap belast. Over dat onderwijs kunnen wij reeds eenigzins oordeelen, als wij weten, wat hij door moraal verstaat: hij schrijft (t. a. p. bl. 327): “de moraal toch is voor mij de wetenschap van het vrije leven, zoo als zich dat in het handelen openbaart. De Christelijke moraal is voor mij de wetenschap van het vrije leven, zoo als het door het geloof in-, of door de gemeenschap met “CHRISTUS gewijzigd is.” Reeds de definitie — al heeft zij onze toestemming niet — bewijst voor VAN GILSE's overtuiging, dat de moraal een vast beginsel hebben moet, een bepaald uitgangspunt evenzeer als een eigen gebied; dat zij niet door het Christendom als eene vroeger onbekende zaak ingevoerd, maar door het Christendom gezuiverd is; het gebied der moraal, door VAN GILSE genoemd het *vrije leven*, bestond reeds vóór het Christendom. Echter keur ik in de gegeven definitie dien term van *vrije leven* stellig af; eensdeels omdat

hij onduidelijk is; anderdeels omdat hij eene notie uitdrukt, die, als ik haar wèl begrijp, niet volkomen juist is. Des Christens leven is een leven gebonden aan de wet der zedelijkheid; de moraal is een gegeven iets in het wezen des Christendoms. Wil men, ik zou het Christelijk leven veeleer een *gebonden leven* noemen. Maar ik zou dien term evenzeer afkeuren als den door VAN GILSE gebruikten; hij anticipeert op het begrip van leven, dat nog ontwikkeld worden moet, en staat bloot aan het gevaar van misverstand. Toch prijs ik het zeer, dat VAN GILSE de ethiek naar een bepaald principe behandelt, en er evenmin eene bloote pligtenleer van maakt, als hij toelaat, dat zij in eene verwatering van algemeene voorstellingen zich oplost. Ik spreek natuurlijk in de onderstelling, dat de geheele behandeling door dit beginsel geleid wordt.

Geenszins geldt dit van de *Schets der Christelijke zedeleer* ons door F. J. DOMELA NIEUWENHUIS geschonken. Zij plaatst aanvankelijk een beginsel op den voorgrond, dat ik èn om den inhoud èn om den vorm boven het door VAN GILSE geformuleerde stel; maar zij laat dat beginsel dadelijk varen, ja ik mag zeggen, heft het zelve dadelijk op. Oordeel slechts, mijn lezer! In navolging van J. B. VON HIRSCHER beschrijft DOMELA NIEUWENHUIS de zedeleer, als *dat gedeelte der Christelijke godgeleerdheid, waarin gehandeld wordt over de verwerkelijking van het godsrijk in den mensch*; ik heb met deze bepaling vollen vrede, acht ze zelfs boven andere verkieselijk, omdat zij het door JEZUS gestichte godsrijk als bekend en aangenomen onderstelt; maar als nu die definitie dadelijk verwisseld wordt met deze: *de wetenschap van het Christelijk-zedelijke en van de wijze, waarop de Christen het verkrijgt en in zijne verschillende betrekkingen openbaart*, vreezen wij al dadelijk, dat de eerste definitie, die werkelijk een bepaald beginsel uitdrukt, geenen invloed op de ontwikkeling van het geheel hebben zal. Een blik in het boek bevestigt, helaas! die vrees; van de grondgedachte: *verwerkelijking van het godsrijk* vind ik spoor noch schaduw terug in de deelen der *algemeene Christelijke zedeleer*, die aldus door NIEUWENHUIS geformuleerd worden: *leer van het Christelijk-zedelijke; leer van het onzedelijke, de zonde; beoefeningsleer of leer der ontwikkeling van het Christelijk-zedelijke tot vernietiging van de zonde in ons*, terwijl er dan nog eene bijzondere *pligtenleer* als afzonderlijk deel volgt. De leidende gedachte is hier niet vastgehouden

en daardoor ook hier niet de ethiek verheerlijkt als eene wetenschap die een beginsel ontwikkelt en verdedigt.

De moeite, welke dezelfde auteur zich voor de introductie van RICHARD ROTHE'S *Ethik* gegeven had, door een uitvoerig verslag van dit werk te doen plaatsen in de *Godg. Bijdr.* van 1847 en 1848, had ons hoop gegeven, dat hij de goudmijn van diepe gedachten en geniale voorstellingen, waarin ROTHE'S boek overrijk is, voor ons ontginnen, en daardoor wezenlijk verbetering brengen zou in den gebrekkigen toestand, waarin dit deel der theologie hier te lande zich bevindt.

Zoo men die beschuldiging te hard keurt, en ik gedwongen word haar te staven, dan wijs ik op een geschrift, dat een beroemden naam draagt en tevens leert, hoe gebrekkig de moraal aan de Utrechtsche hoogeschool onderwezen werd. In 1850 gaf ROYAARDS eene *schets der Ch. zedeleer ten leiddraad voor zijne Academische lessen*. Hoewel het geven van juiste bepalingen en naauwkeurigheid van uitdrukking alles behalve de sterke zijde van dezen veelzins voortreffelijken man was, is het toch waarlijk geen stijl- of taalfout, maar wel degelijk veel grooter gebrek, wanneer hij de zedeleer definieert, als bevattende *zedelijke openbaring Gods, nopens God en den mensch (zedelijke Theologie en Anthropologie) en nopens de wijze, waarop de mensch moet gezind en werkzaam zijn als onderdaan van het Godsrijk*. Hier geldt in der daad de spreuk: "in de veelheid "van woorden ontbreekt de overtreding niet;" want wat is dan nu eigenlijk volgens ROYAARDS het wezen der zedeleer? Mischien leeren wij het uit de verder volgende ontwikkeling! Of wij het leerden! De eerste afdeeling is gewijd aan *de Christelijke zedeleer en hare beginselen*. In plaats van één beginsel, hooren wij van beginselen, en wel eerst van een *grondbeginsel: weest volmaakt, gelijk uw Vader in de Hemelen volmaakt is*; dan worden wij gewezen op *speciale beginselen der Christelijke zedeleer aan het grondbeginsel ondergeschikt*; welke die zijn, leeren wij kennen uit de aangeduide vragen: *Welke kracht is aan den persoon van JEZUS en aan den wil van God toe te kennen als beginselen?* Waarlijk, wij schenden de nagedachtenis van dezen geleerde niet, als wij beweerden, dat het zijne moraal aan eenheid van plan en helderheid van voorstelling gansch en al ontbreekt. Kan ik anders oordeelen, als ik in de tweede afdeeling onderhouden word over *de zedelijke leerstellingen des Evangelies in 't algemeen*, vervolgens over *de zedelijke grondwaarheid van het Evangelie: het Koningrijk der*

Hemelen is gelijk aan het zuurdeeg; daarna zedelijke leerstellingen omtrent Gods zedelijk wezen, later omtrent den mensch als zedelijk wezen, eindelijk omtrent de zedewet. Na dit alles is het mij naauwelijks meer eene oorzaak van bevreemding dat JEZUS voorgesteld wordt in zijne werkzaamheid als *regter en wetgever*, en dan weer opzettelijk gehandeld wordt over *de zedelijke werking van zijne leer*. Om kort te gaan: planloos en beginselloos geeft deze schets geen het minste teeken van wetenschappelijke kracht, en verraadt zij ten duidelijkste, dat haar opsteller van de regte behandeling der ethiek de groote moeilijkheden niet gepeild heeft.

Deze oppervlakkigheid in het ethiesch systeem van ROYAARDS laat zich te minder vergoelijken, omdat de studie der wijsgeerige zedeleer onder de leiding van zijnen ambtgenoot J. F. L. SCHRÖDER alles behalve verwaarloosd werd. Na den dood van HUISMAN werd SCHRÖDER, toen reeds met het onderwijs in de wis- en natuurkunde belast, tot dit vak geroepen. Met hoogen lof en velen ten zegen heeft hij zich van deze gewichtige taak gekweten in zijn druk bezochte lessen. Van alle faculteiten lieten er zich hoorders vinden, die niet ligt verzuimden. Het eene jaar werd de Inleiding tot de wijsgeerige zedekunde, het andere de bijzondere of toegepaste zedekunde behandeld. Naar zijne overtuiging was er in de wijsgeerige zedekunde geen materiëel beginsel te vinden. Sloot KANT de pligten jegens God buiten de *Tugendlehre*, SCHRÖDER telde ze daarbij. Een helder oog voor de zedelijke grootheid van CHRISTUS deed hem met opgetogenheid bij de daden en woorden van den Heer stilstaan. Op zijne collegies werd men gesticht en gevormd, vooral omdat hij in alles klaarheid en duidelijkheid zocht; ook bij die lessen heerschte het anthropologiesch beginsel, dat onze kennis berust op waarneming en daaruit afgeleide, welgevestigde besluiten, en als grondbeginsel erkende hij datgeen, wat duidelijk en onmiddellijk door de menschelijke bewustheid als waar verkondigd wordt.

Ik meen echter te mogen beweerden, dat zijne weinige ingenomenheid met de ontwikkeling der philosophie in *Duitschland* na KANT geen voordeel ook aan dit collegie gebragt heeft; ik beroep mij op de onder hem in 1839 verdedigde *Dissertatio exhibens praecipua veterum philosophorum placita de libertate morali* van D. C. PLEYTE. De schrijver verstond door zedelijke vrijheid, volgens zijne opgave (pag 2), geheel hetzelfde als

zijn beroemde leermeester, wiens definitie hij uit diens bekende *bijdrage tot de beschouwing der waarheid van de mensche-lijke kennis* (*Gedenkschriften van de derde klasse van het Kon. Ned. Inst.* V. bl. 343), overnam; zij luidde aldus: “door de “zedelijke vrijheid wordt — aan den mensch een kracht toe-“gekend — waardoor onze wil bepaald wordt tot een zeker “doel en tot eene keuze tusschen practische beginselen, als-“mede tot handelingen, welke beschouwd worden tot berei-“king van zulk een doel te kunnen strekken, of overeenkom-“stig met zoodanige beginselen te zijn.” Ik zal wel niet de opmerking behoeven in het midden te brengen, dat deze defi- nitie aantoot, hoe ver het er nog van verwijderd was, dat de beoefening der moraal zóó door de filosofie, of liever door het wijsgeerig denken beheerscht werd, als wij dit in onze dagen onmisbaar noodig achten. Zelfs zij het uitdruk- kelijk opgemerkt, dat het begrip van *noodzakelijkheid* in dien tijd zoo weinig ethiesch opgevat is, dat het doorgaans met *fatalisme* verwisseld werd. De vrees voor Duitsche speculatie schrikte af van een dieper onderzoek dier begrippen, over welke de theoloog zoo veel licht behoeft. Zeker versmaadt hij niet, wat SCHRÖDER gedaan heeft voor het opwekken van anthropologische studie; hoog schat hij de heldere denkbeel- den, die hij aantreft bij SCHRÖDER's schoonzoon, onzen land- genoot J. L. C. SCHROEDER VAN DER KOLK, die in zijne, ook voor godgeleerden zoo belangrijke en alles behalve verouderde, *voorzittingen over het verband en de werking tusschen ligchaams- en zielskrachten bij mensch en dieren* (1843), als anthropoloog — is niet deze qualiteit zijn eeretitel? — de stelling verdedigde (bl. 95): “in de ontwikkeling der geestvermogens en “de aankweeking van kennis en wetenschap is het doel der “menschheid niet omschreven. Dit reikt hooger en streeft “naar deugd en zedelijke volmaking, en hiervoor is hem eene “inwendige stem gegeven, die hem zegt, wat regt en goed “is, een inwendig gevoel, hetwelk ook tegen onzen wil ons “tot volmaking aanspoort en een zekere gids is in het leven, “en op dit punt staat de mensch geheel alleen, en verheft “zich verre boven het geheele dierenrijk;” want hij beroept zich op deze en dergelijke plaatsen, om zijne meening te be- vestigen, dat eene grondige anthropologische studie de nood- zakelijkheid der zedelijkheid leert erkennen.

Ontdekken wij alzoo met blijdschap, dat te *Utrecht* de wijs- geerige beschouwing van den mensch veel goeds beloofde voor

de ontwikkeling van de zedeleer, ras brak de tijd aan, dat de opvolger van SCHRÖDER, OPZOOMER, den voet op het gebied der ethiek zette.

Het heeft mij gespeten, dat zijne *voorlezingen over het wezen der deugd* (1848) zoo kort nadat hij als filosoof in ons vaderland naam begon te maken en wel in zijne Krausiaansche periode uitgegeven zijn. Zij hebben, even als bij hare latere uitgave onder den titel van *de vrucht der Godsdienst* (1854), al de opmerkzaamheid getrokken, die zij verdienen, doch zijn *nomen* was toen een slecht *omen*, waarvan het kwaad gerucht nog verbreed werd door de uitgave van W. FRANCKEN'S AZ. werk: *het wezen der deugd volgens 't Evangelie* (1849). Beide schrijvers stonden veel digter bij elkaar, en staan vooral nu digter bij elkaar dan het publiek eerst oordeelde. Bij OPZOOMER lost het geheele begrip van godsdienst zich op in deugd; volgens hem is het beginsel der deugd noch het eigenbelang, noch het oordeel der menschen, noch Gods wil, maar de liefde tot God. Wat FRANCKEN daartegen aanvoerde, gaf hem de toenmalige antipathie tegen OPZOOMER in de pen, daar hij niet diens voorstelling van het deugdbeginsel, maar diens godsbegrip bestreed. De bestrijding van FRANCKEN is veelal niet meer dan een woordenstrijd, daar hij het in het wezen der zaak met OPZOOMER moest eens zijn. Daarmede wil ik niet schijnen de metamorphose van den titel, die OPZOOMER'S boek bij de tweede uitgave ondergaan heeft, goed te keuren, toen het *wezen der deugd* verwisseld is met de *vrucht der Godsdienst*. Het kenmerkende van de methode zijner moraalstudie, dat zij namelijk streng wijsgeerig is, werd er door opgeheven; wij achten dat schade; want ook in de moraal eerbiedigen wij gaarne de methode, die OPZOOMER allengskens, als de eenig ware, wetenschappelijke aanpreef: de empirische.

Een zijner leerlingen, PIERSON, heeft ze voor de studie der moraal ontwikkeld in zijn meer genoemd werk: *bespiegeling, gezag en ervaring*, bepaaldelijk bl. 193 volg., en daar aange-toond, hoe de liefde Gods de bronwel der zedelijkheid is. Hij heeft de stoffe niet uitgeput, niet het historiesch bewijs gegeven, dat in de Christelijke kerk de uitstekendste belijders op dit beginsel voor de praktijk des levens nadruk gelegd hebben. Men denke slechts aan AUGUSTINUS en de hem waardige paradoxe: *heb God lief boven alles, doe dan al wat gij wilt*. Maar het betoog van PIERSON is de regtvaardiging der

empirische methode; het consequent vasthouden daaraan geeft in de moraal bepaalde begrippen en sluit dogmatische onvastheid uit, b. v. ten aanzien van *de zonde, de zondeloosheid van den Heer*, enz. De empirische methode moet aanwijzen, hoe groote behoefte er is aan grondige anthropologische navorsching, gelijk F. C. VAN DEN HAM in zijne verhandeling *over de trichotomie* (*Jaarb. van Wet. Theol.* V.); D. H. H. TIJSSEN in zijne *Dissertatio de Pauli anthropologia*, vooral HOEKSTRA in zijn *onderzoek naar het physiologisch gedeelte der Christelijke* (Nieuwtestamentelijke) *anthropologie* (*Jaarb. van Wet. Theol.* VII.), en 't laatst maar niet als 't minst te roemen, T. ROORDA in zijne *zielkunde of beschouwing van den mensch als bezielde wezen* (1849 en 1850), ons daarvan proeven geschonken hebben. Maar ik vrees, dat tot heden de ethiek noch in haren omvang noch in haar anthropologiesch karakter genoeg gewaardeerd is. Het philosophiesch leven moet eerst krachtiger ook op dit gebied der theologie zich laten gelden. Men moet er dieper van overtuigd worden, dat de ethiek werkelijk wetenschap is.

En *Leiden*, waar de dogmatiek blijkbaar zooveel kracht en ontwikkeling openbaart, *Leiden* dan? KIST is er met het onderwijs in de moraal belast, doch heeft, zoo ver mij bekend is, nooit iets over dat deel zijner taak in druk te lezen gegeven. Wij weten echter, dat hij een bepaald tegenstander van het determinisme is, ja zelfs verklaart, dat het determinisme alle moraal buiten sluit. In dit punt is hij het dus volstrekt oneens met zijn collega SCHOLTEN, die, in zoo verre ultra-calvinistiesch, juist in het determinisme de *conditio sine qua non* der moraal ziet. Het verschil is geene kleinigheid. Moet ik het aan het bestaan van dit verschil toeschrijven, of aan andere mij onbekende oorzaken, dat wij in lange jaren geen enkel onderwerp uit het vak der moraal door een Leidsch theologiesch student tot onderwerp eener doctorale dissertatie gekozen zagen? Is het welligt waarheid, dat het indeterminisme op het gebied der moraal geene vaste resultaten verkrijgen kan? De jongste verdediger van het indeterminisme, maar van een zeer, ja *zeer* gematigd indeterminisme, HOEKSTRA heeft het tegendeel beweerd. Of hij het bewezen heeft? Mijns achtens niet. Hij vertegenwoordigt een zoogenaamd bemiddelend standpunt; voor een deel, of eigenlijk voor een tijd, is de mensch volgens hem gedetermineerd, en

dan weer een tijd lang niet gedetermineerd. PIERSON en WAL-LON beiden beweerden even sterk, dat de hoogleeraar zulk een resultaat verkregen had, alleen omdat de weg der empirie niet betreden was. Dit te ontkennen, durf ik niet. Maar met de voorstanders van het determinisme tegen HOEKSTRA de stelling vol te houden, dat het op zijn indeterministiesch standpunt niet tot moraal komen kan, dit waag ik evenmin, overtuigd als ik ben, dat bij den determinist en den indeterminist in deze quaestie de natuur sterker is dan de leer. Ben ik geenszins blind voor de leemten en zwakke plaatsen van het geschrift van HOEKSTRA; kan ik zelfs de gedachte niet van mij weren, dat het determinisme eerder voordeel dan schade uit deze aanprijzing van een gematigd indeterminisme erlangen zal; hoogelijk verblijdt het mij, dat de schrijver van dit werk aan de schromelijk verwaarloosde wetenschap der Christelijke zedeleer eene goede dienst bewezen heeft, en verder aan dezen tak der theologie, naar wij hopen, zijn werkzamen ijver zal blijven wijden.

EXEGETISCHE GODGELEERDHEID.

Hoe wijd is het gebied van de uitlegkunde des Bijbels: de *tekst*, de *geschiedenis*, de *verklaring*, de *vertaling der boeken* behoort er toe! Wie beweegt zich met den staf van het meesterschap op dit terrein? Wie is het die deze wetenschap — ik zal niet zeggen: opbouwen, maar — met goed gevolg beoefenen kan?

Ik meen, door het uiten van die vraag, op bescheidene wijze mijne overtuiging te hebben geopenbaard, dat voor de gelukkige beoefening van dit gedeelte der theologie eene bijna encyclopaedische geleerdheid vereischt wordt.

Beslis, mijn lezer! of ik de eischen overdrijf, en de voorwaarden, om een goed exegeet te zijn, te hoog stel!

De uitlegger van de Schrift moet zijn een grondig kenner der Grieksche en Latijnsche letterkunde; vooral van eerstgenoemde taal en van laatstgemelde oudheidkunde, zóó dat hij de lijdensgeschiedenis weet te commentarieeren, zonder een van de fouten te maken, die jaar aan jaar de passiepreken kenmerken; en het Grieksch des N. T. verstaat even gemakkelijk als hij THUCYDIDES of DEMOSTHENES leest.

Maar hoe: de taal van het N. T. is immers de Hellenis-

tische? Zij heeft haar eigen grammatica, haar eigen woordenboek, idiotismen, soloecismen, enz.? Dat valt zekerlijk niet te ontkennen, maar ondermijnt het eerst gestelde niet, bepaalt het alleen wat nader, maakt het den klassiek gevormde tot een stelligen pligt, om de nuanceeringen, wijzigingen en verbasteringen, welke de Grieksche taal in het N. T. (en hetzelfde geldt van de *Septuaginta*) ondergaan heeft, goed te onderscheiden. Men dwaalt immers grovelijk, wanneer men bij de interpretatie des N. T. een oogenblik vergeet, dat de schrijvers Grieksch hebben geschreven naar hun beste vermogen; dat zij niet begonnen zijn met een eigen taalstelsel te vormen, maar zich bediend hebben van het taaleigen, dat zij in meerder of minder volkomenheid aangeleerd hadden. Wil men hunne taal de Hellenistische noemen, het is mij wel, indien men er slechts op let, dat zij eene vervorming of verbastering van het klassieke Grieksch is, grootendeels uit den invloed van het Hebreeuwsch te verklaren.

De exegeet moet zijn een grondig kenner van de Hebreeuwsche taal- en oudheidkunde; evenzeer in staat om het O. T. te interpreteeren, als om de Hebraïsmen van het N. T. te verstaan. Juist omdat hij *al* het genoemde magtig is, betoont hij zich een taalkundig uitlegger, bij wien elk woord zijne grondbeteekenis behoudt, en elke zinsnede verklaard wordt volgens de grammatische wetten, die hare vorming hebben beheerscht. Ware echter de exegeet niets meer, hij zou ons nog slechts kleine diensten bewijzen; vertrouwdheid met de taal der oudheid is niet voldoende, om de schriften des bijbels te verstaan. Hij behoort ook in hare denkbeelden en denkvormen, haar godsdienstig en godgeleerd leven, als te huis te zijn. Zoo kan hij kritiek oefenen, niet slechts tot vaststelling van den tekst, maar de conjecturaal-kritiek, die den toetssteen bezit, welke bepaalt, wat al, wat niet gezegd kan zijn, al staat het ook in alle handschriften te lezen. De isagogiek b. v. kan alleen door iemand, die zoo het godsdienstig en godgeleerd leven der oudheid in zich heeft opgenomen, met vrucht beoefend worden. Zal de exegeet verder gelukkig slagen, hij bewijze zijn meesterschap ook in de omzigtigheid, waarmede hij zijne resultaten vaststelt, en in de zuiverheid der historische methode, waarvan hij niet afwijkt.

En — zijn er dan nog meer vereischten in den exegeet? O ja; eerst dan is de uitlegger een grondig en gelukkig verklaarder van de bijbelschriften, wanneer hij datgeen, wat hij

verklaren kan, juist in zijne moedertaal weet te vertolken. Hij moet van zijne eigene taal evenzeer studie gemaakt hebben als van de vreemde. Daarom is het te berispen in de commissie voor de nieuwe Bijbelvertaling, dat deze de zorg voor de zuiverheid der taal eerst bijna op de laagste, later op wat hooger plaats, maar toch waarlijk niet op de wel verdiende plaats gezet heeft. In dit punt is de grondige uitlegger het geheel eens met QUERULUS, dien vollen neef van NURKS, wiens gesprek BEETS in zijne *Verscheidenheden meest op letterkundig gebied* (1858) ons bewaard heeft.

Zou ik, eindelijk, kunnen voorbijzien, dat de exegeet niet ontbloot mag zijn van zedelijke hoedanigheden, als zin voor waarheid, gevoel voor schoonheid, en rusteloozen lust voor scherp onderzoek? Hij moet weten goed onderscheid te maken tusschen invallen van geestigheid en resultaten van navorsching, en niet door gezag van namen of wigt van jaartallen van het spoor zich laten afleiden. Één ketterij slechts kenne en vreeze hij: die van bevooroordeeld te bepalen en meesterachtig te spreken. Eisch daarbij, dat de dingen van het Koninkrijk Gods hem zaak des harten geworden zijn, en hij door Gods genade belang, levendig belang stelt in de wetenschap, omdat hij ze verbindt met de eischen van zijn zieleleven. Hij legge zijnen Bijbel voor zich en make dien tot het voorwerp zijner navorschingen, met de overtuiging, dat het al dieper en dieper doorgronden van zijnen inhoud allereerst en allermeeft tot zegen voor zijn inwendig leven wezen zal. Hij leze er in ook zonder te exegetiseeren, en hij exegetiseere om er woorden van eeuwig leven uit te leeren.

Indien ik de vlugtige schets van hetgeen mijns achtens in den uitlegger der Schrift vereischt wordt, laat voorafgaan aan de verklaring, dat in ons vaderland, sedert lange jareu, geen vak der wetenschap meer beoefenaars geteld heeft dan dat der uitlegkunde, zoo wil ik daarom niet gehouden zijn toe te geven aan den waan, dat er zijn in ons land, die blijkens hun werk aan al die vereischten beantwoorden; neen, reeds hierin verblijd ik mij, dat enkelen een of meer van de genoemde eigenschappen bezitten en dus in eenig opzigt het ideaal nabij komen, waarop ik den lezer wees. Wil hij er zich van overtuigen, hij leze dan, wat ik op de volgende bladzijden geschreven heb aangaande de ontwikkeling der exegetische theologie in ons vaderland, daar ik gepoogd heb in

korte trekken aan te toonen, hoe de *hermeneutiek*, de *tekst-kritiek*, de *verklaring van O. en N. Verbond*, de *isagogiek* en de *overbrenging des Bijbels in onze taal* beoefend zijn.

Hoeveel werks aan de hoogeschoolen in ons vaderland van de *hermeneutiek* gemaakt is, dat moet, ik beken het gaarne, allermeeft blijken uit den gelukkigen uitslag, waarmede door hare kweekelingen de Schrift wordt verklaard. Niemand kan van mij vergen, dat ik hier ter plaatse dien maatstaf ter hand nemen zal. Men moet mij vergunnen, op de gedrukte handboeken te wijzen, en uit de degelijkheid van hunnen inhoud de nog al niet gewaagde gevolgtrekking tot de voortreffelijkheid van het onderwijs te maken. PAREAU'S *Hermeneutica codicis sacri* (1846) en KUENEN'S *criticae et hermeneuticae librorum N. Foederis lineamenta*, tien jaren later verschenen, liggen daar voor mij; het eerstgenoemde boek, 494 blz, groot, maakt het andere, dat slechts 79 blz. telt, niet overbodig. Als leesboek en bloemlezing van exegetische verklaringen heeft het eerste onmiskenbare waarde, als academisch compendium staat het laatste ver daar boven. Ik vind er vrij wat in dat mij smaakt; b. v. pag. 55 de verklaring: *intelligere autem scriptorem is dicendus est, qui idem quod ille dum scribebat cogitavit legens cogitat*, met verwijzing naar die klassieke oratie van zijn collega COBET: *de arte interpretandi*; en zoo veel meer als in dit kleine boekje te prijzen is. Zoo er, met name aan de hoogeschoolen te *Leiden* en te *Groningen*, geene uitstekende exegeten gevormd worden, het zal waarlijk wel niet liggen aan het onderrigt in de hermeneutiek, gelijk het daar gegeven wordt.

Kunnen wij ten aanzien van de hermeneutiek kort zijn, breeder veld van beschouwing biedt ons de beoefening der *tekstkritiek*.

Teregt verwacht men, dat ik met passende lofspraak wijzen zal op de uitvoerige verhandeling van DOEDES, door TEYLER'S godgeleerd genootschap in 1844 uitgegeven, en de tekstkritiek ten onderwerp hebbende; en ik ben, in navolging van zeer bevoegde regters, allezins geneigd, om een arbeid te prijzen, die voor de geschiedenis van de wetenschap der kritiek zijne onmiskenbare waarde heeft, al is het, dat ik mij niet vereenig met des schrijvers meening, betreffende de mogelijkheid om den oorspronkelijken tekst weder te vinden (bl. 243) volg.); ook de hooge verwachting die hij koesterde van de

winst, welke een getrouwe afdruk van den *Vaticanus* zou aanbrengen, is door de uitkomst (ik denk aan de kwarto-uitgave van MAJO door VERCELLONE's hand eenigzins verbeterd) althans niet geheel bevestigd. De arbeid van DOEDES heeft er veel toe bijgedragen, om op de kritische bemoeijingen van TISCHENDORF in ons vaderland de aandacht te vestigen, zoo als zij verdienen. Een boek, dat geschreven werd gedurende het korte tijdvak, hetwelk er verliep eer DOEDES als Evangeliedienaar geplaatst werd, gaf regt om veel van den schrijver te verwachten op een gebied, dat sedert lang in ons vaderland weinig betreden was. Daar behoort zeker ook veel toe, om daarop met vrucht werkzaam te zijn. Wie denkt niet aan HERINGA?

't Scheen wel, dat deze geleerde een der weinigen blijven zou, die in het spoor van MILL en WETSTEIN durfden wandelen. Hij was op dit gebied alles behalve vreemdeling, gelijk hij bewezen had in zijne ten jare 1799 uitgegeven verhandeling over *gebruik en misbruik der kritiek*, en vooral in zijne uiterst grondige beoordeeling en veroordeeling van den door LOTZE ondernomen herdruk van WETSTEIN's *prolegomena*, geplaatst in de *Godg. Bijdr.* van 1832, bl. 781 volg. Vooral echter verdient zijne *dissertatio de L. C. VALCKENAERII sententia, qua Interpretes N. T. Belgae doctorum virorum conjecturas, nullo etiam codice confirmatas, in versionem suam recepisse dicuntur* (*Comm. Lat. Tert. Clas. Ins. Reg. Bat. VI.*) in aandenken te blijven; zij levert ons eene proeve van kritischen tact, die naar meer smaakte, en wijst overtuigend het onhoudbare van VALCKENAER's gevoelen aan. Na zijnen dood heeft VINKE den *Codex Borelianus* uit de nalatenschap van HERINGA door den druk gemeen gemaakt en in zoo ver eèn goede dienst aan de zaak bewezen, als hij de stof ter vergelijking van de lezingen vermeerderd heeft. Eindelijk trad DOEDES op met zijn bekroond geschrift en droeg er gewis veel toe bij, om de belangstelling in deze studie te verhoogen.

Zou het hoogst onbillijk en ondankbaar zijn, het oog te sluiten voor de winst, ons door die kritische studiën aangebragt, niemand zal durven ontkennen, dat bij meer dan één plaats van de Schrift de uitlegger met het vaststellen van de diplomatiesch-kritiesch goedgekeurde lezing nog niet veel gewonnen heeft. Wie daarvan afdoende proeven wil leeren kennen, ga te rade, haast zou ik zeggen, ga ter school bij de geschriften van J. H. HOLWERDA, die zoowel in zijne *uitleg-*

kundige aantekeningen op eenige plaatsen uit het N. T. (1853), als in zijn geschrift *over de betrekking van het verstand tot het uitleggen van den bijbel* (1853) en zijne *bijdragen tot de uitlegging van het N. T.* (1855) bij herhaling het bewijs geleverd heeft, dat de oudste lezingen, hoe verre ook boven die der jongere handschriften te verkiezen, toch niet altijd de ware lezingen zijn. 't Spijt mij maar dat HOLWERDA zijne Grieksche taalkennis, waarin wij gaarne zijne superioriteit erkennen, slechts aanwendt, om er ons dieper van te overtuigen, dat een groot aantal plaatsen van het N. T. voor ons onverstaanbaar is, en in het gevoelen staat (*Bijdragen* bl. 79 volgg.), dat de conjecturaal-kritiek een hoogst gevaarlijk middel is, om bezwaren uit den tekst weg te nemen. Tegenover zulk een geleerde durf ik nauwelijks een afwijkend gevoelen voorstaan; het lijdt geen twijfel, of die kritische operatie moet met de hoogste omzigtigheid toegepast worden; maar het "hakken en snijden" te noemen, zoo als hij doet, dat wil mij niet behagen. Vroeger reeds wezen wij op de door VAN VOORST erkende noodzakelijkheid, om, hoewel dan ook *caute*, de conjecturaal-kritiek bij de verklaring des N, T. toe te passen; wij bragten tot dat oogmerk, bladzijde 186, eene onder zijn *praesidium* verdedigde *thesis* voor de aandacht onzer lezers. Wil men een nog weidscher klinkenden naam onder de begunstigers der conjecturaal-kritiek gespeld zien, ik noem dien van VENEMA, wiens vele, hoewel niet altijd gelukkige gissingen, VERSCHUIR ons bewaard heeft in diens *opuscula*, pag. 358 sq. Bovendien vergete men niet zich te herinneren, op welke wijze HERINGA zijn gevoelen over de waardij der conjecturaal-kritiek uit, in de meergenoemde verhandeling *over gebruik en misbruik* enz. bl. 208 volgg. Onder zulk een wolk van getuigen durf ik een woord van lof spreken op SCHOLTEN's verhandeling over Matth. XII. 40 (*Bijdr. tot bev. van Bijb. Uitlegk.* IV. 36 volgg.) en anderè zijner proeven ter nitzuivering van on-Johanneische toevoegselen in het vierde Evangelie; deze zijn toch niet als onbeduidende gissingen af te wijzen, of te veroordeelen, als waren ze niets anders dan spelingen van subjective willekeur. Te regt schreef de Leidse hoogleeraar (*Godg. Bijdr.* 1858 bl. 449 volgg.) in zijne *verklaring van Joh. II. 19*: "eene dergelijke kritiek gaat dus, "wat hare methode betreft, niet uit van subjective meening, "maar rust op objective gronden, en leidt dus tot objective "waarheid. Zij moge als innerlijke van de uitwendige of di-

“plomatische kritiek te onderscheiden zijn, maar zij is niet “minder objectief dan deze; zelfs durven wij beweren, dat “eene kritiek, ontleend van den schrijver zelve, objectiever “is dan het beroep op Hss., ter beoordeeling van wier ver- “schillende lezingen het subjectivisme niet zelden eene groote “rol vervult.” Ik vond in deze woorden eene gegronde apo- logie van de conjecturaal-kritiek, wier wezenlijke waarde niet weggenomen wordt door het misbruik, dat ongeoefende han- den van haar kunnen maken. Sinds wanneer is niet het goede door overdrijving en eenzijdigheid bedorven? En ter andere zijde: kan men blind zijn voor den weldadigen invloed, dien de conjecturaal-kritiek op het goed verstaan der klassieke schrijvers heeft? Op dien grond verdedigde VALCKENAER in zijn betoog *de sacra N. F. S. critice a literatoribus non exer- cenda* (1745) de toepassing der kritiek bij de uitlegging der H. S., en prees hij haar — zeker min gelukkig zich op den voorgang der Staten-overzetting beroepende — ten sterkste aan. Ik blijf hopen, dat een degelijk philoloog-theoloog velen van hunne vrees genezen zal, een theologant bedoel ik die tot hen behoort, van welke RUHNKENTUS zeggen zou: *Graece perdocti*, zonder dat ten hunnen aanzien zijn woord gelde: *qui doctiores etiam exstitissent nisi theologi fuissent.*

Ik dacht aan den bloei der philologie, en wil er ook de exegeze van doen genieten; echter wane men niet, dat ik kennis van klassiek Grieksch als het alleen voldoende vereischte om het N. T. te kunnen exegetiseeren, beschouw; het is een vereischte, maar één van vele andere. Immers leveren de door een ongenoemde, blijkbaar een zeer klassiek-gevormd man, medegedeelde *opmerkingen betreffende de Staten-overzet- ting van de Evangelien en de Handelingen der Apostelen* (1855), (waarbij men aandacht geve aan de tusschen HOLWERDA en dezen *anonymus* (HOFMAN PEERLKAMP) gewisselde stukken in de *Boekzaal* van December 1855, April, Mei en Junij 1856 en het bijblad van *de Referent*, 1856 bl. 65 volg.), het bewijs, dat bij de kennis van de taal ook bekendheid met de reli- giense en theologische denkbeelden van de schrijvers des N. T. moet gevoegd worden, zal de exegeze vruchtbaar en afdoende zijn. Maar zeker hebben de genoemde geleerden duidelijk getoond, dat vertrouwde bekendheid met de klas- sieke taal van *Griekenland* op de behandeling van het Helle- nistische taaleigen zeer gunstig werkt, en dikwerf den goeden weg der interpretatie aanwijst, zeer zeker altijd dadelijk de

leemten in vele der aangenomen of nageschreven verklaringen doet opmerken.

Hebben wij vroeger de opmerking gemaakt, dat in *Nederland* de studie van de schriften des O. V. veel meer beoefenaars telde, dan die des N. V., zoo laat zich vrij natuurlijk verklaren, dat ook de kritische behandeling van het O. T. meer ter hand genomen is, dan die van het N., ja zelfs reeds vroeg, in 1815, een eenigzins liberaal element in de historische beschouwing des O. V. bleek doorgedrongen te zijn. Het noemen van dit jaartal roept ons een voortreffelijken geleerde voor den geest, op wien ik het oog heb: JACOBUS AMERSFOORDT, schrijver van de dissertatie *de variis lectionibus Holmesianis locorum quorundam Pent. Mos.*, door welke die geleerde man gegronde hoop gaf, dat hij zijne gelukkig aangevangen kritische studien tot een bron van zegen voor de interpretatie des O. V. maken zou, maar de korte levenstijd, die hem vergund werd; hij stierf in 1824, 38 jaren tellende, waarvan hij 3 jaar te *Harderwijk* het Oostersch en 6 jaar te *Franeker* de godgeleerdheid onderwees; liet hem geen gelegenheid, om de Semitische letterkunde met zijne groote gaven op te bouwen. Sprak ik van een liberaal element, ik dacht niet aan den invloed van J. H. PAREAU, die in zijne *Institutio interp. V. T.* (1822) met zoo groote behoedzaamheid over het nut der kritiek gesproken had, dat men het wel in twijfel mogt trekken, of in zijn school vele beoefenaars voor haar aangekweekt zouden worden. Evenmin had zij in VAN DER PALM eenen vriend; de sterkte van dezen bleek niet in de grammatische, maar in de aesthetische behandeling der Schrift gelegen te zijn; althans zijne studie nam weldra de laatstgenoemde rigting aan, hoewel zijn bekend, ja beroemd *specimen*, 31 Januarij 1784 te *Leiden* verdedigd: *Ecclesiastes philologice et critice illustratus* eerder verwachten deed, dat de kritiek ook op hem als gelukkig beoefenaar zou mogen bogen. "SCHULTENS had gezegd" — zoo spreekt VAN DER PALM bij BEETS in diens *schets van het leven en karakter des genoemden hoogleeraars* bl. 26 — "als "het goed affloopt, zulje madera hebben, en als het maar "redelijk is, niets dan koffy. Maar toen wij samen thuis "kwamen, riep hij om koffy, madera, rataffia en alle mogelijke liqueuren te gelijk. Hij betuigde dat ik geen enkele "fout gemaakt had." — Geen wonder, dat de leermeester met zulk een leerling hoogelijk ingenomen was. Het bleek uit dit *specimen*, dat VAN DER PALM zijn voetspoor drukte, door

transpositie van versen, emendatie van woorden, correctie van den Hebreuwschen tekst naar de vertaling der LXX de interpretatie gelukkig volbrengen wilde, en al aarzelde hij in des *promotors* gevoelen aangaande den niet-Salomonischen oorsprong van den *Prediker* te deelen, toch niet terugdeinsde voor de stelling, dat het boek interpolatie had ondergaan. Wij voor ons meenen, dat VAN DER PALM later nimmer zulke schreden gedaan heeft op de baan der kritische methode; weldra betoonde hij zich meer liefhebber van eene aesthetische behandeling. Van waar die wijziging in zijne rigting? Is zij niet verklaarbaar uit zijne levensroeping, die hem jaren lang den tijd niet liet voor afgetrokken taalstudie; die al spoedig hem uitlokke meer de belangen van het groot publiek, dan van den kleinen kring der geleerden te behartigen. Hoe het zij; niemand spreekt mij tegen, wanneer ik beweere, dat hij de taal des bijbels bewonderde veel meer om hare schoonheid, dan dat hij haar grondig verstond in haren bouw en in hare ontwikkeling. Smaak- en tactvol wist hij er altijd wat van te maken, zonder tot conjecturen zijne toevlugt te durven nemen, of de schatten der fijne Oostersche linguïstiek doorgegraven te hebben. De eigenaardige deugd van zijn talent heeft zich in geen zijner werken duidelijker geopenbaard dan in zijn *chef d'oeuvre*, zijnen *Salomo*; de tekst der *Spreuken* wordt juist zoo verre verklaard, als de praktische aanwending het noodzakelijk maakt. Nooit wijkt hij van den Masoretischen tekst af, of het is op voorgang van MUNTINGHE en anderen; liefst behoudt hij de *lectio recepta*. Als smaakvol en populair uitlegger heeft hij aan den opbouw van de kennis der gemeente onschatbare diensten bewezen, zonder even nuttig voor de eigenlijk geleerde exegeese te werken. Dit schijnt hij, die zich zelve zoo goed kende, ook ingezien te hebben; want hoewel hij bij de uitgave van zijnen *Jezaias verklaard* (1805, drie deelen) eene afzonderlijke verzameling van verklaringen beloofde, is dat boekdeel nooit verschenen, zeker omdat hij het zijne zaak niet achtte. Verkleinen wij nu daardoor zijne verdiensten? Dat zouden wij doen, wanneer wij de waardij van de aesthetische behandeling der Schrift voorbij zagen. Daar is evenzeer in dit genre een uiterste, als in dat der fijne linguïstiek. Men kan even goed het bosch om de boomen, als de boomen om het bosch voorbij zien. In de ontwikkeling van theologiesch leven heeft smaak evenzeer eene plaats als taalkennis; en zoo onze tijd van de laatste vooral

werk maakt, dat hij de ontwikkeling van eerstgenoemden niet vergete! Zoo VAN DER PALM niet onder de geleerden van den eersten rang schittert, niemand betwist hem eene eerste plaats onder de hoogleeraren, die bij uitnemendheid nuttig geweest zijn. Hem worde de eere gegeven, dat zijne *Bijbelvertaling* in menig huisgezin verlevendigde belangstelling voor de Schrift gewekt heeft. Het gebrek van linguïstische naauwkeurigheid in de uitlegkundige geschriften van dezen man, met zijnen kleinzoon en levensbeschrijver vooral hieruit te verklaren, dat in VAN DER PALM's tijd de Schultensiaansche beginselen door andere verdrongen werden, dit is niet juist; de volle toepassing dier beginselen kon niet van VAN DER PALM uitgaan of door hem bevorderd worden, dewijl hij daartoe niet genoeg burger was in de Semitische taaltakken en, even als J. H. PAREAU, de studie der kritiek zoo al niet verwaarloosde, dan toch weinig telde; wat overigens door dien levensbeschrijver gezegd is ter kenschetsing van VAN DER PALM's onloochenbare verdiensten en beminnelijke persoonlijkheid, dat blijve geroemd, niet alleen om den wille van den keurigen vorm, waarin het gegoten, maar om den wille der waarheid, waardoor het gekenmerkt is.

Ligt waant gij, dat kritiek veel meer een zaak is voor jeugdige krachten, dan voor mannen, wier levenszon reeds dalende is. Ik waardeer dit denkbeeld als een waardig pogen, om van den roem van VAN DER PALM alles te weren, wat dien zou kunnen schaden; maar ik ben dan ook in mijn goed regt, wanneer ik dat denkbeeld ter eere van MUNTINGHE laat gelden. Deze bleef voortgaan, en aarzelde niet de stem der kritiek te laten hooren, al had hij ook — wij merkten het vroeger op, bl. 165 — diepe veneratie voor de lezing van den Masoretischen tekst. Zoowel in zijne *brevis expositio criticae V. T.*, als vooral vroeger in zijne bewerking der *Psalmen*, had hij getoond de kritiek naar zijne krachten met liefde te beoefenen, en ook daardoor gezorgd, dat zijn onderwijs boven dat van zijn Leidsche en Utrechtsche ambtgenooten uitstak. Telde hij in 1815 reeds drie en zestig jaren, de ijverige man, die nooit het vrije, onbekrompen onderzoek geschuwd had, bleef die hij geweest was, al kon men van hem niet vergen, wat te regt van jeugdige krachten geëischt werd.

De Schultensiaansche methode vond in AMERSFOORDT, doch vooral in HENDRIK ARENT HAMAKER haren regten verdediger. Op zes-en-twintigjarigen leeftijd te *Franeker* met het professo-

raat in de Oostersche taalkunde belast, inaugureerde hij (18 Dec. 1815) met eene *oratio de Graecis Latinisque Historicis medii aevi ex Orientalium fontibus illustrandis*, waarin hij de meest afdoende bewijzen gaf van zijne evenzeer historische als kritische rigting. Om den tekst te kunnen constitueren, stond hem een diepe linguïstische kennis ten dienst, en voor het maken van eene gelukkige conjectuur kon hij over een scherp *ingenium* beschikken. Daar was niets wat hij kende of hij kende het grondig; toen er sprake was, om het onderwijs in de geschiedenis door BORGER gegeven, na diens dood toe te vertrouwen aan een opvolger, zulk een voorganger waardig, werd hij genoemd, en drong KEMPER sterk aan op zijne benoeming. "Gewichtige deelen der geschiedenis," getuigde FALCK in een vertrouwelijk schrijven aan D. J. VAN LENNEP, "is hij "ten volle meester, en de tijd, dien hij behoeft om ook al "het overige te doorgronden, zoude, bij zijne werkzaamheid "en vlugheid, aan dit nieuw vak kunnen besteed worden, "zonder dat zijne Oostersche studien er onder leden." Dus oordeelde FALCK en zoo oordeelden anderen, die "HAMAKER "en de strekking van zijn genie volkomen" kenden. Over die historische kennis van HAMAKER spreken wij hier niet; waar wij vooral op hem als Oosterling het oog vestigen. En hij was dit bij uitnemendheid; den bloeitijd der Oostersche taalstudie, en met name dien der exegetiek des O. V. zou ik voor deze periode bij dien geleerde laten beginnen. Hij was het, die het regte voorbeeld van linguïstische studie gaf; in de klassieke wereld niet minder dan in de Oostersche ten volle burger, gaf hij een onderwijs, waardoor men den Hebreeuwschen tekst leerde verklaren, zoo als men een klassiken auteur interpreteerde. Bij hem leerde men *voor het eerst* met belangstelling de taalkundige navorschingen van GESENIUS raadplegen. Wijsgeerig en geniaal was hij evenzeer magtig op het gebied der taalgeschiedenis als der taalontleding. Hij heeft werkelijk eene school gevormd, en zijn naam onsterfelijk gemaakt. Ik zal hier geen lijst zijner geschriften mededeelen, die de geoefende lezer elders vindt, waar de ijver der dankbaarheid eene eerezuil voor dezen man gesticht heeft; alleen wijs ik op het laatste wat van zijne hand ons bewaard is, de *prolegomena commentariorum in Habacuci Vaticinium*, opgenomen in het 2^e deel der *Orientalia*, in 1846, en dus ruim tien jaar na zijn dood door den druk gemeen gemaakt. Welke rigting hij aan de exegetiek des O. T. gaf en met hoe ge-

lukkigen uitslag hij dit vak onderwees, vooral in *Leiden*, dat reeds in 1817 hem als buitengewoon hoogleeraar begroette, en hem bezitten mogt tot 7 October 1835, toen een zeer kortstondig lijden hem op zes-en-veertigjarigen leeftijd aan de zijnen ontnam, dit blijkt ons uit de waarlijk talrijke schaar van uitstekende leerlingen, welke hij gevormd heeft en de dissertatiën die onder zijn oog geschreven zijn; die van T. W. J. JUYNBOLL *de Amoso* (1828), die van M. A. G. VORSTMAN, *Commentar. in Psalm. XVI* (1829), wiens betoog den Messiaanschen inhoud van dit lied bestreed en de kracht van het bewijs, dat men gewoon was te trekken uit het als Messiaansch geciteerd zijn van deze plaats in het N. V. ontzenuwde; vooral die van H. E. WEYERS, *initium disputationis de libri apocalypseos argumento, sententia et auctore* (1828). Dat ik van deze laatste hier bepaalde melding maak, heeft voldoende reden; WEYERS, HAMAKER's opvolger en geestverwant, heeft op de uitlegging van dit geschrift des N. T. de hermeneutische beginselen zijns leermeesters toegepast. Heet het in de *epistola dedicatoria*: "*ad hanc disputationem conscribendam peculiarem sibi VOORSTII opem et privata patuisse consilia*," de vrije onafhankelijke geest van HAMAKER spreekt er veel te duidelijk uit, om er niet veel eer een van diens geesteskinderen in te zien. HAMAKER's vrije opvatting van het profetisme als eene subjective uiting der individueele godsdienstige beschouwing wordt er openlijk in beleden, de Johanneische apostolische authenticiteit van het geschrift bestreden, en reeds in 1828 een resultaat gewonnen, dat later in *Duitschland* en in ons vaderland voorstanders van grooten naam vinden mogt. Maar van toen af vooral ging het kwaad geruchte om en verbreidde zich de mare, dat HAMAKER rationalisten vormde, die aan geene ingeving geloofden, geen bijbelgezag erkenden en het er voor hielden, dat zij beter Hebreuwsch verstonden dan PETRUS en PAULUS. HAMAKER genoot intusschen grooten voorspoed in zijn letterkundig leven; zijn discipel JUYNBOLL ging eerst te *Franeker* en later te *Groningen*, in de literarische faculteit, des meesters inzigten verbreiden, terwijl TH. A. CLARISSE, een van HAMAKER's voortreffelijkste kweekelingen; wiens dissertatie: *Psalmi quindecim Hammaüloth philologicæ et critice illustrati* (1819) zelfs naar het buitenland den roem van deze school overbragt; in 1823 te *Groningen* als de door MUNTINGHE zelven begeerde plaatsvervanger optrad. Hij beschaamde de verwachting niet, waarmede allen, die hem van

nabij kenden, zijne benoeming tot hoogleeraar aanschouwden "In een woord, — zegt zijn leerling, opvolger en lofredenaar "HOFSTEDE DE GROOT — hij was juist op zijne plaats, tot Hoogleeraar als geboren." Gevormd door het dagelijksch onderwijs van zijnen vader, genoot hij bovendien het onderrigt van den in de feiten der geschiedenis doorkneeden N. G. VAN KAMPEN, en vooral van HAMAKER. De omgang met dezen deed reeds vroeg bij hem dat liberale in zijne rigting geboren worden, dat in de schatting zijns vaders ligt tot een "te ver" had kunnen overslaan. Slechts vijf jaar was hij der hoogeschool ten zegen, waar hij al zijn tijd verdeelde tusschen de beide vakken, welker bloei hem na aan het hart ging, dat der kerkelijke geschiedenis, aan welks opbouw hij de hand wilde slaan; dat der Oostersche letterkunde, waarin hij het voorbeeld en den voorgang van HAMAKER ter navolging zich gekozen had.

Aan het athenaeum van *Amsterdam* trad een ander, niet de minst beroemde van HAMAKER's discipelen, TACO ROORDA, in 1828 op, die als schrijver eener *Grammatica Hebraea* (1831) zich weldra grooten naam verwierf. In WEYERS vond HAMAKER eerst eenen ambtgenoot, hem als buitengewoon hoogleeraar ter zijde geplaatst, daarna eenen opvolger. En hoedanig eenen! Noem zijn naam en gij ontdekt terstond, of een zijner discipelen in uwen kring tegenwoordig is; om strijd wordt geroemd zijne geleerdheid en zijn geduld; men verhaalt er u van, hoe hij den student, die tot hem ging, om hem het voornemen mede te deelen van voortaan of van het Arabiesch of van het Syriesch geene studie te maken, vertrekken deed met het heilig plan om er zich met verhoogde kracht aan te wijden. Kort helaas! bezette hij de plaats van HAMAKER, daar hij, den leeftijd van 39 jaren nog niet bereikt hebbende, ons ontruikt werd (1 April 1844), maar den korten tijd van zijn hoogleeraarsambt als verdubbelende, had hij in P. J. VETH en R. P. A. DOZY leerlingen gevormd, die den Nederlandschen roem in de Hebreuwsche en Arabische letterkunde, eerstgenoemde vooral door zijne *beknopte Hebreuwsche spraakunst voor de Gymnasiën* (1847), waardig handhaafden. De exegetische arbeid van ROORDA, aan een deel van JEZAIAS en van de *Psalmen* gewijd, neergelegd in de *Orientalia* (vol. I en II) doet ons zeer betreuren, dat de Semitische letterkunde, of juister gezegd de exegeese des O. T. geen beoefenaar behouden heeft in een man, die thans op het gebied der vaderlandsche

linguïstiek naar een meesterschap dingt, dat hem door zeer ervaren mannen en bevoegde stemmen ernstig betwist wordt. Toch staat de bloei der echte Hamakeriaansche methode niet hopeeloos: niet alleen onderwijst VETH aan het Amsterdamsche athenaeum, met het gunstigst gevolg, de Hebreuwsche taal- en oudheidkunde en bevordert haren bloei door zijne geschriften, maar ook uit de school van WEYERS' opvolger, JUYNBOLL, kwam een leerling te voorschijn, die, zonder dat de nijd een donker oog opsloeg, slechts korten tijd na het einde zijner studiën als hoogleeraar optrad; ABRAHAM KUENEN werd, na in 1851 tot doctor in de godgeleerdheid bevorderd te zijn, op het einde van 1852 tot buitengewoon hoogleeraar in die faculteit te *Leiden* benoemd. Een degelijk oosterling aanvaardde het onderwijs in de theologie; zijne inaugureele *oratio de accurato antiquitatis Hebraicae studio Theologo Christiano magnopere commendando* (1853) zeide, wat men van hem verwachten moest. Tot heden zijn die verwachtingen niet beschaamd; de door hem geleverde artikelen in het *Bijbelsch woordenboek voor het Christelijk gezin*, zijne exegetische opstellen in de *Godg. Bijdr.* toonen ons, hoe hij in de exegeese des O. T. met gemak zich beweegt, terwijl enkele opstellen, zoo als dat over Heb. 1. 6, om alleen dit te noemen, van de groote bekwaamheid getuigen, waarmede hij de Schrift des N. V. verklaart. Mogt God hem een lang leven vergunnen, opdat hij de groote gaven, voor welke allen, die hem kennen, eerbied hebben, tot het vormen eener school aanwende, waarin de exegeese des O. V. evenzeer en met even goed gevolg beoefend wordt als die des N. T., en de kennis van klassiek Grieksch vereenigd met die van het Hebreuwsch, grondslag ter verklaring van het Hellenistische zij!

Had JUYNBOLL het geluk in KUENEN eenen leerling te vinden, die de school van HAMAKER tot eere zou zijn; korte jaren slechts behoefde KUENEN met het onderwijs belast te wezen, om aan de geleerde wereld te doen zien, hoezeer het *munus docendi*, hem opgedragen, kundige beoefenaars van de Oostersche taalkunde vormde. Ik mag zonder vrees van tegenspraak wijzen op de *disputatio de Carmine Jacobi*, Gen. XLIX., waarmede J. P. N. LAND in 1857 promoveerde, en waaruit bleek, dat men, om in grammatische kennis en kritiesch *inzigt* te vorderen, niet buitenlands ter schole behoefde te gaan. Ook meer dan één van ROORDA's discipelen gaf daarvan de proeven; ik ben verzekerd van aller toestemming,

wanneer ik melding maak van den voortreffelijken arbeid, dien VAN GILSE, reeds als student, vooral als jeugdig predikant, in zijn doctoraal *specimen exhibens commentarium exegeticum et criticum in Cap. XVII. vaticiniorum Ezechielis* (1836), en later, als hoogleeraar aan het seminarium der Doopsgezinden te *Amsterdam*, naast andere vakken, de exegeese des O. V. onderwijzende, aan de kritische uitlegging des gewijden bundels besteedde; ook hem opende het *Bijbelsch Woordenboek* de gelegenheid tot soortgelijken arbeid op dit gebied, gelijk de jaargang 1855 der *Godg. Bijdr.* verrijkt werd met eene door hem geleverde beoordeeling van den *Commentarius in Ecclesiasten*, door D. BURGER in 1854 uitgegeven. Hij is niet de eenige, die van de deugdelijkheid van ROORDA's onderwijs getuigt. In dezelfde school werd VAN GILSE's tegenwoordige ambtgenoot HOEKSTRA gevormd, wiens vruchtbare pen ook op dit gebied proeven leverde, zoo als *de verklaring van het Hooglied* (*Jaarb. v. Wet. Theol.* XIII. 323 volg.), de *Jobeide* (*Gids* 1856 II. bl. 585 volg., en *Godg. Bijdr.* 1856 bl. 881 volg.), om slechts iets te noemen van het vele voortreffelijke, dat hij ons schonk. Ook de hoogleeraar aan het Luthersche seminarium te *Amsterdam*, ABRAHAM DIRK LOMAN, toonde, vooral in zijne beoordeeling van LAND's disputatie, *Godg. Bijdr.* 1858, bl. 707 volg., dat hij een waardig leerling was van dezelfde school, wier beginselen ook hij in zijn onderwijs voorstaat.

Dergelijke vruchten getuigen zeker voor de deugdelijkheid van den boom, waaraan zij groeiden. Zoo leefden de SCHULTENSSEN voort; zoo werd door feiten geleverd wat de 3^e klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut in 1829 zonder gewenscht gevolg verlangd had: "eene met bewijzen gestaafde "verhandeling over de verdiensten der SCHULTENSSEN omtrent "de Oostersche literatuur." Wat dit beroemde geslacht aangevangen had, werd door de leerlingen uit de school van HAMAKER voortgezet; bleef zij op het gebied der exegetiek het gezag der traditioneele interpretatie verwerpen, van de willekeurigheid, die van geene onveranderlijke grondbetekenis der woorden weten wilde, hield ze zich vrij. Door haar wezenlijk theologiesch karakter heeft zij zoowel de vrijheid gekregen, om den religieusen inhoud van den tijdelijken openbaringsvorm te scheiden, als zij bewaard is voor de koude en dorre mythen- en sagendrift van VATKE en dergelijken. Zij heeft de beoefening der exegeese in naauw verband gebracht

met die van Israëls geschiedenis en vooral ook aan isagogische nasporingen hare krachten gewijd. Wat in de door ons bedoelde artikelen van dat *Bijbelsch woordenboek*; hetwelk zeker voor het Christelijk gezin veel minder bruikbaar is dan voor den godgeleerde van profesie; is opgeteekend, zou men de voorbereiding, ja de *disjecta membra* eener inleiding op de boeken des O. V. kunnen noemen, die nu dubbel noodzakelijk geworden is, sedert KEIL's *Inleiding* in eene vertaling bij onze vaderlandsche godgeleerden geïntroduceerd is.

Hoe men er toe kwam, om aan KEIL bij ons burgerregt te verschaffen? Het was er verre af, dat HAMAKER's rigting die van het gansche vaderland werd. Te *Groningen*, waar TH. A. CLARISSE onderwees, zag twee jaar na diens dood eene dissertatie het licht, die wel niet tot de school van HAMAKER gerekend kan worden. Zij was vervaardigd door A. RUTGERS, thans hoogleeraar te *Leiden*, *exhibens annotationem in Joëlem* (1830), die het Messiaansch karakter van de bekende profetie stellig verdedigde, en het gezag van PETRUS in het bezigen dier plaats zocht te redden door de bewering, dat wel JEZUS' rijk van anderen aard was, dan het door den profeet aangekondigde, doch de teekenen en wonderen duidelijk te kennen gaven, dat er, naar het woord van den profeet, eene heerschappij van aanroepers van den naam des Heeren aanstaande was. Te *Utrecht* schreef, nog onder J. H. PAREAU, B. R. DE GEER zijne dissertatie over BILEAM, die gevolgd werd door vele andere, in Hengstenbergiaanschen geest gestelde stukken. Natuurlijk, dat er enkele uitzonderingen op dien regel voorkomen; maar wij spreken hier van het doorgaand karakter dier stukken en moeten daarbij niet vergeten, dat er buiten *Leiden* veel antipathie tegen het kriticisme, naar het voorbeeld van HAMAKER toegepast, bestond. Of was het iets anders dan antipathie, die een ongenoemd beoordeelaar in de *Vaderl. Letteroef.* van 1825, een niet zeer gunstig oordeel deed vellen over het onderwerp der dissertatie van BERGSMAN: *de ZOROASTRIS quibusdam placitis cum doctrina Christiana comparatis*, vooral over de *thesis* XVI, waarin de letterlijke Messianiteit van Jesaia VII vs. 14 ontkend werd, en hem schrijven deed (bl. 626): "zoodanige stelling ware beter weggebleven. Er zijn kundige en liberale mannen, in ons land, die dit niet zouden toegeven." Een ultra-conservative geest beheerscht het onderwijs in het Oostersch aan de hoogeschool te *Utrecht*. Vooral de Messianiteit van de in het N. V. aangehaalde plaatsen

te verdedigen, mag genoemd worden de taak, die deze Oostersche school zich scheen te hebben voorgeschreven. Uit haar werd in later tijd de poging ondernomen om ons *de schriften der kleine profeten*, in nieuwe overzetting en verklaring, te verduidelijken, en wij ontvingen diensvolgens in 1843 de overzetting en verklaring van JOËL, AMOS en OBADJA, in 1844 van HOZEA en MICHA. Hoewel in dezen, eenigzins tweeslachtigen, commentaar de *inleidingen* en de beschouwingen over profetisme niet ten volle Hengstenbergiaansch waren, bleven de ongenoemde auteurs de integriteit van den Masoretischen tekst met verwonderlijke vastheid verdedigen en schenen er niet aan te denken, dat die tekst voor correctie vatbaar was. De onderneming werd gestaakt; zij had weinig belangstelling genoten, gelijk over het geheel de producten van het conservatisme op dit gebied, waarvan wij, deels in dissertatiën, deels in opstellen en beoordeelingen in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* de resultaten ontvingen, niet veel opgang maakten.

Schonen alzo HENGSTENBERG, KURTZ en DELITZSCH de leidslieden der Utrechtsche school, van den arbeid dezer mannen leverde VAN OOSTERZEE een *florilegium* in zijne *Christologie des O. V.*, een boek dat in oratorischen stijl zuivere uitlegkunde heette mede te deelen. Zelfs zijne vrienden erkenden toen, dat hij nu een hem ten eenenmale vreemd terrein had betreden. Door uitvoerige beoordeelingen bewees KUENEN het hem in de *Godg. Bijdr.*, HARTING in *de Gids*. De christologie van VAN OOSTERZEE zocht niet meer of minder, dan de hermeneutiek van de schrijvers des N. T., als in volkomen overeenstemming met de eischen der wezenlijk-grammaticale exegeese aan te bevelen en *populariter* vraagstukken te behandelen, waarover de discussie onder geleerden naauwelijks begonnen, althans nog volstrekt niet ten einde gebracht was. Wij moeten echter bekennen, dat op een standpunt als dat van VAN OOSTERZEE, alle discussie hare waarde verliest. Zoodra het N. T. voor mij exegeetiseert, heb ik niets meer te doen dan na te zeggen. Eén voorbeeld, dat ons de methode en het resultaat van VAN OOSTERZEE duidelijk doet kennen: schreef J. L. OVERDORP in zijne door het *Haagsch Genootschap* in 1804 uitgegeven verhandeling over Jezaia VII. 14 (t. a. p. bl. 16): “daar MATTHEUS een apostel geweest is, die onder de onmiddelijke leiding en besturing van den H. G. zijn evangelie “geschreven heeft, zoo verdient hij reeds op zijn woord ons “volkomen geloof, even zoo goed in 't geen vóór zijne roe-

“ping Hoofdst. IX als na dezelve met JEZUS is voorgevallen: “en dus ook is deze aanhaling uit JEZAIA even zoo verbindend voor ons, alsof zij door den engel, die tot MARIA “sprak, ja door God zelven gedaan was;” hield zich eene dergelijke verklaring, hoe weinig zij ook door den grammaticalen zin der woorden aanbevolen werd, staande, in weerwil dat reeds een ongenoemde in 1811 (*Bibl. van Th. Lett.*, bl 481 volgg.) den weg ingeslagen had, waar langs de eenig ware en Gode waardige te vinden was; VAN OOSTERZEE, evenmin als zijne voorgangers de vraag beantwoordende, of iets, dat 700 jaren later gebeuren zou een teeken kon wezen voor ACHAZ, beweert op het culminatie-punt van den klimax der bewijzen voor het Messiaansch karakter van Jezaia VII. 14: “het zou “vreemd mogen heeten, daar alle hoofdbijzonderheden uit het “leven van den Messias in de profetische Schriften voorspeld “zijn of afgeschaduwd, dat het feit zijner geboorte, door twee “geloofwaardige evangelisten geboekt, daarvan uitgezonderd “zou zijn.” De aangehaalde woorden leeren duidelijk, dat men zeer verkeerdelijk deze *Christologie* tot de proeven van exegetiek des O. en N. T. rekent; zij behoort bij de zoete spelingen van het vernuft, en tot die stichtelijke lectuur, welke met de wetenschap niet veel te maken heeft. Is VAN OOSTERZEE tegen zijne beoordeelaars opgetreden, hij heeft nog duidelijker laten uitkomen, I. dat het tusschen hen betreft een principieel verschil in de opvatting van inspiratie, profetisme, theocratie; II. dat hij van het Oostersch geen bepaalde studie gemaakt hebbende, louter een compilerischen arbeid verrigt heeft, waarmede, zoo als gewoonlijk, dit nadeel gepaard gaat, dat het gevonden en aangenomen resultaat voor wijziging, althans voor verbetering, niet vatbaar is.

Naast de Leidsche en Utrechtsche rigting leefde nog de Palmiaansche school voort in OVERDORP, P. J. LAAN, LE ROY, FOCKENS en anderen. Zij hebben met elkander dit gemeen, dat zij VAN DER PALM de methode van schikken, plooijen, van het vasthouden aan een hier en daar opborrelenden dubbelen zin enz., maar niet zijn smaak geërfd hebben. Die school is thans stervende; ook op dit gebied dwingt eene stellige keuze aangaande het *openbaringsbegrip* tot vasthouden of breken met de traditie, tot ondergeschiktheid aan de exegetiek der apostolische eeuw of onafhankelijkheid van haar. Vraagstukken als daar zijn: de *Deutero-Jezaia*, *het boek Daniël*, en dergelijke meer, zijn nu geworden van zoo beslissenden aard,

dat het schikkings-systeem van vroegere dagen noch de eene noch de andere partij voldoet, en een afdoend *ja* of een stellig *neen* hier gesproken moet worden. Waar is de reuzenhand, die bij het wankelen zelfs van mannen als DELITZSCH, ons eene geschiedenis der Schriften des O. V. bewerken zal, even vast in het schetsen van hetgeen nog nader onderzoek vereischt, als geschikt om de gewonnen resultaten goed zamen te vatten?

Zagen wij, dat de Utrechtsche school op exegeetisch gebied des O. V. een sterk dogmatisme openbaarde, ook op dat des N. T. werd de exegeese daar grootendeels beoefend alleen in betrekking tot de leerstellige godgeleerdheid. Zoo was het althans ten leeftijd van HERINGA, blijkens zijne *opera exegetica et hermeneutica*, in 1845 door zijnen opvolger VINKE in het licht gegeven. Hij gaf zijnen leerlingen, dicteerende, *animadversiones de locis N. T. quorum praecipuus est usus in probandis doctrinae Christianae capitibus* in de pen, welker gedeeltelijke uitgave, met bijvoeging van zijne aantekeningen op KEIL's *elem. Herm.*, inderdaad voor de exegetische letterkunde geene onbelangrijke aanwinst is, ofschoon zulk aphoristisch exegeetiseeren, dat hier en daar eene plaats uitkipt, niet geschikt is om hermeneutiek te leeren. Daarvoor is het noodig, iets in zijn geheel te behandelen. Hoe wil men anders te huis geraken in het spraakgebruik van dezen en genen schrijver des N. T.? Doch HERINGA gebruikte de exegeese om de dogmatiek. Op vele plaatsen teekende hij veel aan, maar lang niet alles, wat er van elke plaats te zeggen viel en wat ook hij er van te zeggen zou gehad hebben. Het is te betreuren, dat ook in die *animadversiones* de prudentie tot zulk een uiterste gedreven is, dat wij meer dan eens betreffende de eigenlijke bedoeling van HERINGA in het onzekere blijven rondtasten en de vrees gewettigd schijnt, dat hij ook hierbij door de zucht bestuurd werd, om zoo min mogelijk heterodox te zijn. Ligt het misschien daaraan, dat men sedert te *Utrecht* eene cursorische lezing van het N. T. is blijven verkiezen boven eene streng uitlegkundige, zoodat een tiental verzen van eenig N. T. geschrift binnen de beperkte ruimte van één vlugtig collegieeur afgehandeld wordt? Althans zoo leerde ik dat onderwijs kennen in October van 1842, toen het mij gebeurde BOUMAN van I Cor. II. vs. 1—10 te hooren doorloopen, terwijl hij een 20-tal zijner studenten, die voor het respondeeren zich hadden aangegeven, daartoe de gelegenheid opende; alles bin-

nen de tijdsruimte van drie vierden van één uur. Of dit later verbeterd is, kan ik niet beweerden en durf ik niet veronderstellen, als ik mij herinner, dat KÖHLER in zijne *karakter-schetsen en mededeelingen over den toestand der Ned. Herv. Kerk* (Amst. 1857, bl. 107,) het bejammerde, dat toen hij in *Utrecht* een half jaar studeerde, toenmaals dáár slechts één uur in de week aan de exegeese van het N. T. besteed werd. Dat de discipelen van HERINGA en in het algemeen die der Utrechtsche school voor de exegeese niet veel gedaan hebben, is een bekend en betreurd feit, dat zich echter verklaren laat uit des leermeesters methode. Hij beschuldigde exegeeten als RÜCKERT, FRITZSCHE, DE WETTE en dergelijken van gebrek aan eerbied jegens de Schrift, aan wier verklaring zij hunne beste krachten wijdden, maar zag voorbij, dat de ware exegeese toch van zulke voorbeelden geleerd moest worden, van uitleggers, die aan geen dogmatisch stelsel gebonden waren. Aan den meest genoemden exegeet, die uit de discipelen van de Utrechtsche school is voortgekomen, BARTUS VAN WILLES, kon HERINGA zich naar den geest niet bijzonder verwant gevoelen, even weinig als aan diens vrienden VAN DER WILLIGEN en DONKER CURTIUS.

In eene geschiedenis der exegetiek mag over VAN WILLES niet gezwezen worden. Hij leefde voor die wetenschap; zij was het lievelingskind van het coelibataire leven, dat hij leidde eerst in de pastorij te *Nieuwland* en daarna te *Lekkerkerk*, waar hij 20 October 1844 overleed. *Utrecht* mogt op dezen discipel roem dragen en vereerde hem te regt bij het jubilé van 1836, te gelijk met D. H. WILDSCHUT, het doctoraat in de theologie. Maar hoezeer in de school van HERINGA gevormd, nam hij spoedig eene zeer eigenaardige plaats in; door zijne dissertatie *de iis quae ab uno MARCO sunt narrata* (1812) en zijne later (1823) uitgegeven *proeve eener overeenstemming der Evangelisten*, liet hij zich kennen als een oorspronkelijk navorscher, vooral in het eerste dier beide stukjes. Dat zij een zeer geringe waarde hebben wat namelijk de harmonistiek betreft, behoeft nauwelijks gezegd te worden, althans aan hen, die bedenken, dat in de dagen van VAN WILLES de vraag naar de zamenstelling der Evangelien hier te lande nog niet kon behandeld worden, zonder dat men de blaam op zich laadde van met neologie besmet te zijn. Zijne sterkte lag in de kennis van het spraakgebruik des N. T.; hij heeft daarvan een tal van proeven gegeven in het *Uitlegkundig Ma-*

gazijn, dat hij eerst met KROM, later alleen heeft publiek gemaakt, proeven die alle dezelfde deugd en dezelfde ondeugd hebben; dezelfde deugd — opregte zucht, om alleen de wet van het spraakgebruik te laten heerschen, naar geene traditie of gezag te luisteren; dezelfde ondeugd — nooit, in geen geval, aan te wijzen, welken invloed de voorgedragen verklaring eener plaats op het leerstelsel heeft. In geen zijner geschriften komt dit gebrek welligt sterker uit dan in zijne *opheldering van de gezegden des Heeren, betreffende zijn lijden en sterven voor zondaren*, in 1837 uitgegeven. Zijne verhandeling was te gelijk met die van VINKE ter beantwoording der bekende vraag van het Haagsch genootschap ingezonden. Hoe veel verdienste de zijne als uitlegkundige proeve bezat, was het zeer natuurlijk, dat zij niet bekroond werd. Zij is inderdaad niets meer dan eene bijdrage tot verklaring; zij houdt zich nergens op met leerstellige begrippen, zelfs niet, waar, zoo als bij de behandeling van de beteekenis der praepositieën *ἀντί*, *περὶ* en *ἐντὸς*, de dogmatische quaestie bijna onvermijdelijk is. Ik wil daarmede niet beweerden, dat wij zoo heel veel winst voor onze dogmatische ontwikkeling uit zijne pen mogten verwachten; want hoe rationeel VAN WILLES ook was, en hoezeer hij met onwrikbare trouw grammaticale uitlegkunde voorstond, zijn dogmatiek was het gewone supranaturalisme van die dagen: het Christendom achtte hij “een leer, uit den hemel “medegedeeld, welke buiten den Messias niemand kan bekend “maken.” Het is niet bij hem opgekomen, het bijbelsch begrip van *openbaring*, of, “onmiddellijke mededeeling eener leer “uit den hemel” te onderzoeken. Ik beroep mij op het vlugtig verslag, dat zijne hand plaatsen liet in de *Godg. Bijdr.* 1827 bl. 645 volg., van de door C. F. FRITZSCHE geleverde *commentatio de revelationis notione biblica*, die hij waardeerde als een afdoend bewijs gevende voor de juistheid der stelling, dat “het denkbeeld eener *onmiddellijke* openbaring geenszins uit “de lucht gegrepen is.” Ook in dit verslag verraadt zich de armoede van de dogmatische ontwikkeling van onzen VAN WILLES. Het was, of er voor hem geen dogmatiek bestond, en het N. T. louter een groot boek was, waarin veel stof tot taalstudie gevonden werd. Doorgaande droog en gerekt, konden de stukken van zijn tijdschrift niet gemakkelijk de aandacht levendig houden; vooral ook dewijl zij — ik ken geene uitzondering — plaatsen betroffen, die met de dogmatiek in geen onmiddellijk verband stonden. VAN WILLES heeft dan

ook nooit eenig stuk van het N. T. in zijn geheel ter behandeling gekozen. Dat is geen toevallig verzuim, maar hing samen met zijne geheel eenzijdig linguïstische rigting, die veel minder met de *denkbeelden* dan met de *woorden* zich bezig hield. Zelfs pericopen van eenige uitvoerigheid trokken hem niet aan; hij was daarvoor te weinig burger in het gedachtenleven der tijden des N. Testaments. Niets is hem minder gelukt dan de verklaring van eene of andere gelijkenis; zeer natuurlijk: bij hare verklaring blijkt het, dat de exegeese nog maar half werk heeft verricht als zij de woorden geïnterpreteerd heeft. Weinig ingenomen met de kerkleer, was hij ook onverschillig ten aanzien der leerstellige theologie geworden. Met zijne vrienden en tijdgenooten, DONKER en VAN DER WIL- LIGEN, die zich overigens, even als hij, door zekere hardheid van vormen kenmerkten, had hij dit gemeen, dat het wijsgeerig element ten eenemale onontwikkeld was gebleven. HERINGA vond zulk een exegeetiseeren te nuchter, te koud, te rationeel, te weinig opleidende tot het kennen en liefhebben van den inhoud der Schrift als geheel beschouwd. Bij dezen was woordverklaring niets meer dan middel, nimmer doel. Eerst in later jaren heeft de uitlegkunde onder de discipelen dier school een beoefenaar gevonden, DOEDES; deze, 't zij naar waarheid gezegd, heeft bij elke exegeetische proeve, die hij in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* ons schonk, getoond het verschil te kennen tusschen bijbelsche theologie en kerkelijke dogmatiek. Is zijne exegeese hier en daar zwak, zoo als in zijne *leer van het Avondmaal*, het is omdat zij aan eene valsche akribie offers brengt en het dogmatisch resultaat vaststelt, eer nog exegeetisch het vraagstuk afgehandeld is. Zijn pennestrijd met VAN HENGEL, ontstaan naar aanleiding van diens meesterlijk historiesch opstel *over het verband tusschen den liefdemaaltijd en het avondmaal bij de oudste Christenen* (*Jaarb. v. Wet. Theol.* deel IV. stuk 2 bl. 211 volg.); in welk opstel de hoogleeraar grondig en uitvoerig de door zijnen ambtgenoot KIST opgemerkte naauwe vereeniging van *avondmaal vieren* en *liefdemaaltijd houden* (*Christ. Kerk. op aarde*, 2^e uitgave, deel II bl. 45 vlg.) in helder licht stelde, en dat door DOEDES in zijn reeds genoemd geschrift *over het avondmaal* weersproken werd; eene tegenspraak door VAN HENGEL afgewezen in het *onderzoek naar de leer van het avondmaal en nadere beschouwing van deze plegtigheid* (1847); heeft ons getoond, hoe ver deze hem en de school, waaruit hij voortkwam, vooruit was.

WESSEL ALBERT VAN HENGEL, achtereenvolgens hoogleeraar te *Franeker*, te *Amsterdam*, te *Leiden*, nu zonder mededinging op het veld van de exegetiek des N. T., heeft daaraan levenslang zijne aandacht en krachten gewijd. Hij is de type van grondigheid en naauwkeurigheid. Hoe ouder VAN VOORST werd, hoe meer diens geest verzwakte; hoe ouder VAN HENGEL wordt, hoe uitstekender diens werk is. God heeft dat leven gespaard tot eene aanmerkelijke lengte van jaren, en wel in volle mate den wensch verhoord, dien ROOYENS, tot opvolger van VAN HENGEL benoemd, nadat TH. A. CLARISSE voor die eere bedankt had, in zijne inaugureele oratie (12 November 1827) onder goedkeuring van al zijne hoorders ontboezemde: *Laboris indefessi ad placidam usque senectutem fructus percipe; ac Leidensis Academiae, quae tua nunc et doctrina et humanitate gaudet, in dies adauge gloriam.* Als rustend hoogleeraar breidt hij nu zijne werkzaamheid ver buiten de grenzen van ons vaderland uit. Wat de wetenschap aan dezen geleerde te danken heeft? Ik kan het in weinig woorden zeggen: wat VAN VOORST begonnen was, dat heeft VAN HENGEL consequent voortgezet en voltooid, na zich hoe langer hoe meer van de Ernestiaansch-Koppiaansche methode, waarin zijn leermeester VAN VOORST hem had opgeleid, te hebben losgemaakt. Met het N. T. spraakgebruik zóó bekend, als misschien in *Duitschland* alleen de jongere FRITZSCHE, DE WETTE, WINER en MEYER, mannen die ook zijne verdiensten wisten te waardeeren, bezit hij het taaie geduld, dat dagen aaneen zijnen tijd wijdt aan de verklaring van één vers, moet het zijn, van één woord. Door zijnen commentaar op den brief van PAULUS aan de Romeinen heeft hij aan de dogmatiek de grootste dienst bewezen, juist door dien brief tot het voorwerp van exegetische onderzoekingen te kiezen en den zin en het verband van het meest dogmatiesch stuk van het N. T. bloot te leggen. Hij is daarom ook het voorwerp van de minachting der ultraconservativen, die tegen zijne grammaticale objective redenering niets anders weten in te brengen dan ijdele exclamatiën. Hoe ouder hij werd en hoe langer hij bezig was, des te belangrijker en rijker zijn zijne boeken geworden; vergelijk eens de *annotatio in loca nonnulla* (1824) met den *commentarius perpetuus in epistol. ad Philipp.* (1838); neem vooral kennis van zijnen commentaar op 1 Cor. XV. (1851) en, dien ik het laatst noem, zijn *commentarius in epistolam ad Romanos.* "Het is breed," zegt gij; ja het is breed, maar het is hem

ook niet slechts te doen, om alleen dat vers of dat hoofdstuk of dien brief te leeren verstaan; het geheele spraakgebruik poogt hij te ontleden, en wel, zonder zich door eene traditionele opvatting te laten binden, of zonder tegen wat veel moeite op te zien. Het is bij hem een doorkruipen van de woorden des schrijvers, bepaaldelijk die van PAULUS, waaraan hij voornamelijk, eigenlijk bij uitsluiting, zijn leven gewijd heeft. Zou een commentaar op JOHANNES hem minder gelukt zijn? Ik ben er niet ver van af, om het te beweren, op dezen grond: bij JOHANNES is de stijl, de *dictio* veel mintler klaar dan bij PAULUS; zijne schriften leveren veel minder stof voor woord-verklaring, dan voor gedachten-ontleding, en VAN HENGEL heeft de laatste zeker nooit verwaarloosd, doch altijd *secundair* gemaakt aan de eerste, die bij hem hoofdzaak is. Daarin heeft hij geen meester boven zich; niemand zelfs betwist den rang, dien hij bekleedt, als het hoofd eener exegetische school; hij wil ook niet anders dan exegeet, specialiteit in dit bepaalde vak zijn. Niet ieder valt het te beurt eene school te vormen: ware VAN HENGEL een middelmatig exegeet geweest, hij zou die hoogte niet hebben bereikt. Ook hem ontbrak het niet aan voortreffelijke leerlingen, al is het waar, dat hier en daar, niet ten onregte, tegen de resultaten, uit die school aangebragt, bedenkingen zijn gemaakt; onderzoekingen als die over het verschil van *σῶμα* en *σάρξ*, van *ἐπιτροφή* en *μετάνοια*, hoe gegrond en verdienstelijk op zich zelve, maar medegeedeeld, zonder dat de winst dier verkregen uitkomsten aangewezen werd, deden wel eens den schijn ontstaan, alsof het haar alleen te doen was om de woorden, niet om de zaken of om de Christelijke waarheid in haar geheel; maar de wijsheid werd ook hier van hare echte kinderen geregtvaardigd, zoodra VAN HENGEL's leerling en opvolger het stilzwijgen brak, dat hij eerst jaren lang bewaard had. ANTONIE NIERMEYER, VAN HENGEL in kennis van het spraakgebruik des N. T. op zijde strevende, trad als exegeet op in een tijd, toen bijna alle exegetische vraagstukken, door het barnen van de Tubingsche twisten, een dadelijk dogmatisch belang hadden. Wij spraken reeds van den doorwrochten arbeid, dien hij den brief aan de Ephesiërs wijdde; die arbeid was het voorspel van veel goeds dat volgde, en dat hij ter lezing gaf in de *Bijdragen van VAN WILLES* deel V. bl. 1 volg.; daarna in het door hem zelve met den doorkundigen J. AB UTRECHT DRESSSELHUIS, aan wien de Groninger hooge-

school onder algemeene goedkeuring in 1852 het doctoraat in de theologie vereerde, geredigeerd *Magazijn voor kritiek en exegetiek des N. T.* In één bepaald punt overtroffen zijne uitstekkundige verhandelingen en opstellen die van den voortreffelijksten exegeet, welke uit de school van VAN HENGEL opgestaan is, van den Vlaardingschen predikant J. R. WERNINK, namelijk hierin, dat NIERMEYER zijne aandacht op die plaatsen en die deelen des N. T. vestigde, welker vernieuwd onderzoek de Tubingsche quaestie noodig maakte. Daardoor heeft alles, wat hij in het genoemde tijdschrift plaatste, de verdienste van *à propos* te zijn; in dit opzigt, zeg ik, staat zijn arbeid boven dien van WERNINK, en voegde NIERMEYER aan de exegeese een merk van aantrekkelijkheid bij, dat zij allezins noodig had, zou zij al die belangstelling vinden, die zij verdient. Zij genoot ze helaas niet doorgaans, vooral niet bij het academisch onderwijs; daarom deed NIERMEYER een goeden stap, toen hij de *apocalypse* ter behandeling koos, alzoo een boek, dat èn om zijn inhoud, èn om zijn vorm, èn om de plaats daaraan door de Tubingers toegekend, de aandacht van het auditorium moest bezig houden. Naauwelijks echter had hij met dien arbeid een aanvang gemaakt of de dood riep hem op. Slechts twee jaar heeft de Leidsche hoogeschool dezen eenvoudigen, beminnelijken man op haren catheder gezien. De 10de April 1855 was de dag, waarop zijn heengaan een droevig ledig veroorzaakte, vooral bij den grijzen leermeester zelve. Toch werd aan dezen de droefheid verzacht door het voorregt, dat een ander zijner leerlingen, J. J. PRINS, in de plaats des ontslapenen gekozen is.

De hoop, dat NIERMEYER's nagelaten papieren veel, althans iets, ter uitgave geschikt, zouden bevatten, is niet vervuld; gelukkig dat hij den korten dag zijns levens zoo wel besteed heeft door ons deelgenooten te maken van de resultaten zijner exegeetische onderzoekingen, waarin een fijne blik als die van VAN HENGEL zich niet vruchteloos zoeken laat. In dit opzigt evenaardde hij WERNINK, den meest genuinen discipel van VAN HENGEL; 's meesters niets veronachtzame naauwkeurigheid, fijnheid en belezenheid vindt gij bij WERNINK weder. Is de omslagtigheid een fout, die fout vindt gij ook bij hem; dankt gij aan die omslagtigheid licht over meer dan één plaats, die mildheid verzoent u met haar; zij werkt alzoo mede tot vermeerdering uwer wetenschappelijke kennis en loont ruimschoots de moeite, die zij van u vergt. Van het bijna ontelbaar heir

dissertatiën, dat uit die school voortgevloeid is, spreek ik niet; wie meent dat de zijne zou moeten genoemd worden, die houde zich stellig verzekerd, dat ik, zoo ik er één met name aanduidde, zeker de zijne zou vermelden.

Wat de gevaren betreft, waaraan de school van VAN HENGEL bloot staat, voor een goed deel kent zij ze zelve. Het is eerstens eene valsche akribie, die een soort van afgoderij met *particula* en *verba composita* pleegt; vervolgens dreigt haar het gevaar, om het Hellenistische spraakgebruik te veel te isoleeren, te weinig dus te beoefenen in vereeniging met de Semitische taaltakken en het Grieksch; eindelijk, door haar verlangen (zoo als NIERMEYER het uitdrukt, *Bijdragen* V. bl. 6) om zich boven de *traditio exegetica* te verheffen, en de dogmatiek buiten spel te laten, zou het kunnen zijn, dat zij te weinig bij hare linguïstische nasporingen aan de dogmatische denkbeelden van de auteurs der Schrift regt liet wedervaren, en deze, ter verklaring der door hen gebruikte woorden, niet genoeg in aanmerking nam.

Omdat ik voor het gelukkig beoefenen der uitlegkunde zoo veel noodig acht en als onmisbare vereischte stel, heb ik veel zorg voor haren bestendigen bloei; want ik vrees inderdaad, dat onze tijd te weinig waarde hecht aan eene door en door grondige en philologische opleiding; en toch, wie kan zonder deze iets goeds, iets bruikbaar voor de exegeese leveren? In *Duitschland* tracht menigeen dit gebrek van philologische kennis te verbergen onder een vloed van *religionsphilosophische* redeneeringen; ik weet niet, wat minder te verkiezen is, de kwaal of de medicijn; toch wenschte ik wel, dat wij, grondig exegetiseerende, ook wat meer aan *Religionsphilosophie* deden, wat geschieden kan zonder dat men de bureu volgt in hunne vaak ijdele *abstracties*, *combinaties* en *consequenties*. Misschien wordt er niets zoo veel gedaan, als geëxegeetiseerd, en waarschijnlijk is er niets, waartoe zoo weinigen de wettige vocatie hebben. Men vergeet vaak, zich zelve af te vragen, of men er de bevoegdheid voor heeft? Nergens immers vinden wij zooveel onbekookts, zoo veel flauws, zooveel onbeduidends. Ik denk aan schriftverklaringen, schriftuitleggingen, bijbeloefeningen, enz. enz. altemaal naar het heet, vruchten van strenge studie ten beste der gemeente; meer verkocht dan gelezen, vullen zij de planken van de studeerkamer, om van daar een nuttige plaats in de huiskamer te beslaan; zoo komen zij dan toch onder het publiek, en ver-

breiden den naam der auteurs zelfs in keukens en kelders; worden zij al niet gelezen, zij worden toch gebruikt. Van al dat middelmatige en onbeduidende walgende, ontboezemen wij de hoop, dat de exegeese gespaard blijve voor de bemoeijingen der halfgeleerden en spreken wij nog eens nadrukkelijk den wensch uit, dat het *multum* en niet het *multa* op hare producten van toepassing zij.

Gelukkige isagogiek! hoe naauw gij ook met de exegetiek verbonden zijt, zoo veel handen hebben zich aan u niet vergrepen! 't Is vreemd gewis, juist omdat *inleiding* en *uitlegging* zoo innig samenhangen. Het getuigt dus, indien de opmerking, waarvan wij uitgingen, gegrond is, het getuigt dus almede voor de oppervlakkigheid waarmede maar al te vaak de exegeese beoefend is. Ik zal echter gaarne zoo billijk zijn, dat ik de geringe studie, die aan de *isagogiek* gewijd is, ook verklaar uit de gesteldheid der tijden en de hoedanigheid der personen, door wie zij voornamelijk hier te lande als wetenschap ingevoerd is. EICHHORN'S *inleiding op het O. V.* en die van MICHAELIS *op het N. T.*, beide vertaald, stonden hier in kwaden reuk; de inhoud was te heterodox, eigenlijk te kritiesch, wat men toen neologiesch noemde; met geringe uitzonderingen is miskennis het deel van die werken gebleven, hoezeer beide inderdaad veel bruikbaars bevatten. Daarbij kwam het ongeluk, dat LOTZE, aan wien door bevoegde beoordeelaars alle kritiesch talent ontzegd werd, zich met de inleidingswetenschap begon te bemoeijen; hij zond zijne *oordeelkundige Inleiding* (1^e deel en 2^e deel 1^e stuk) in 1803 en 1816 in het licht, en droeg er door zijn vlugtig en oppervlakkig compilatie-product niet toe bij, om de verdenking, die op de *isagogiek* rustte, weg te nemen. Bovendien is de Nederlander, aan het bijbelgebruik van der jeugd afgewend, als van zelf, ja, zonder dat hij het weet, ten opzichte van het bijbelboek conservatief gestemd; en, wat het zwaarste struikelblok voor de regte beoefening der *isagogiek* is, zij vereischt eenen kritischen tact en eene kennis van de *patristiek* in haren ganschen omvang, zoo als zeer enkelen slechts bezitten. De eerste, die er zijne krachten aan gaf, was HERINGA. Sedert korten tijd kent nu ook het publiek, dat des grooten mans isagogische lessen niet bijgewoond heeft, iets uit het dictaat, dat in zijn fijn handschrift, voor het *pars prior* 391, voor het *pars posterior* 860 bladzijden beslaat. VINKE heeft twee proeven in de *godgeleerde en wijsgeerige opstellen* van PIERSON (1e deel

bl. 369) laten drukken, die sprekende getuigen zijn van HERINGA's onbegrijpelijke belezenheid, naauwkeurigheid en juistheid van oordeel. Is het geen schande voor ons land, dat in weerwil van hetgeen HERINGA reeds voor meer dan 30 à 40 jaren over de beteekenis van de benaming *ἐπιστολαὶ καθολικαὶ* gedicteerd heeft, de oude meening maar bleef stand houden, dat die woorden beduiden: *algemeene zendbrieven* d. i. brieven aan alle toen bestaande gemeenten geschreven? Ik noem juist dit punt, omdat het resultaat van HERINGA, onlangs door VAN GILSE (*Godg. Bijdr.* 1857, bl. 705 volg.), die zeker dit dictaat niet gekend heeft, in eene, zoo als VINKE in veler naam getuigt: "zeer uitvoerige, geleerde, hoogst naauwkeurige verhandeling" boven alle tegenspraak verheven is. VAN GILSE heeft aan dit onderzoek eene verhandeling van 88 bladzijden gewijd, en de zaak uitgemaakt. Zoo als hij gewerkt heeft, zóó moet elk isagogiesch vraagstuk afzonderlijk behandeld worden, zóó van den grond opgehaald, zóó naauwkeurig en met zoo veel conscientie. Hij bezit wat in zoo groote mate bij HERINGA gevonden werd — tact en kennis van de patristiek en wordt evenmin als HERINGA gejaagd door de zucht naar een resultaat. Dikke boeken zijn vooreerst nog veel minder behoefte, dan kleine opstellen, of met andere woorden: zal de *isagogiek* iets beteekenen, dan moet men, zoo als VAN GILSE gedaan heeft, dergelijke punten eerst en zeer naauwkeurig onderzoeken. Dat dit door SCHOLTEN in zijne *historiesch-kritische Inleiding tot de schriften des N. T.* (1856) verzuimd is, behoort tot de gebreken van dit werk. Kan de wetenschap nu reeds zulk een taak ondernemen? Ware alles in die *Inleiding* zóó bewerkt als het synoptische vraagstuk, hoewel ook dit zeker nog niet afgedaan is! Maar de inleiding op de brieven komt mij voor als eene te ligte zaak beschouwd te zijn, b. v. om iets te noemen — de echtheid der pastoraalbrieven is wel gehandhaafd, maar is aan de wederlegging harer tegenstanders genoeg aandacht geschonken? Eene tweede gevangenschap van PAULUS wordt hier aangenomen, maar is er in waarheid wel één punt, dat minder dan dit voor beslissing vatbaar kan worden geacht? Met één woord: onze tijd behoeft bijdragen ter inleiding en meer kan de wetenschap ook niet leveren. 't Is mij bijna onverklaarbaar, dat SCHOLTEN reeds een geheel heeft willen bewerken, terwijl bijna al de deelen nog eene opzettelijke bearbeiding vereischen. 't Is waar, de goede ontvangst, die zijne en zijns ambtgenoots

NIERMEYER'S behandeling der Johanneïsche Schriften (zoowel in het *Bijb. Woordenboek* als in de bekroonde verhandeling, in de daarop gevolgde *Bijdragen* (1852) en een tal van opstellen in het *Magazijn*) hier te lande gevonden heeft, versterkt door hetgeen een zóó uitstekend theoloogant als de Waalsche predikant van Rotterdam A. BÉVILLE over *Jean le prophète et Jean l'Evangeliste* en *Néron l'antechrist* (*Revue de COLANI* 1853 en 1854) medegedeeld heeft, verleidde ligt tot eene dergelijke behandeling *en gros* van de geheele inleiding. Zeker weet ik ook al het voortreffelijke in die Johanneïsche studiën en in de dissertatiën over Johanneïsche vraagstukken, door hunne discipelen geleverd, wel op prijs te stellen, maar ik wenschte nog liever, dat ik er vollen vrede meê kon hebben: de Evangelist de naar geest en verstand ontwikkelde Apocalypticus! Geloove dat wie het kan. Ik herinner mij wat er gezegd is over de mogelijkheid van ontwikkeling en den stoot, dien de val van *Jeruzalem* aan de denkbeelden der discipelen gegeven zal hebben; maar die stoot is mij wat al te geweldig. Welk denkbeeld toch moet ik mij maken van den discipel *ἐπιστήθιος*, dat hij, 't zij *Jeruzalem* stond of niet meer stond, zulk een boek schrijven *kon*, als de *apocalypse*? Een auteur, die al zeer weinig van den geestelijken aard van het Messiaansche rijk begrepen heeft, zou de discipel geweest zijn, dien de Meester liefhad; een JOHANNES leert al de jaren, dat hij met zijn Meester persoonlijk en daarna geestelijk verkeert, niets, niets van dat anti-stoffelijke en anti-zinnelijke van zijns Meesters koningschap, maar hij leert het op eens door den val van *Jeruzalem*! Ik voor mij meen, dat eene nieuwe periode van onderzoek zich openen zal, zoodra men de Johanneïsche authenticiteit der *apocalypse* vaarwel zegt, en het geschrift in het engst verband met andere voortbrengselen der apocalyptische litteratuur gaat beschouwen. Dat de Tubingers die echtheid zoo erkennen, is mij steeds verdacht geweest, en een afdoend teeken van hun verlangen, om ons als met de stukken zelve te laten zien, hoezeer de Apostelen nog in het Judaïsme bevangen waren. Doch het is mij niet mogelijk, te dezer plaatse verder over de bezwaren, die ik koester, uit te weiden; de lezer is er misschien zelfs weinig nieuwsgierig naar; het door SCHOLTEN en NIERMEYER verbreide resultaat vond algemeen, ook bij bezadigde beoordeelaars als A. W. VAN CAMPEN in de *Jaarb. voor Wet. Theol.* XI. 107 volg., eene goede ontvangst; ik schrijf het allereerst toe aan de, ook

door mij lang niet miskende, waarde van hun betoog; ik verklaar dien opgang verder uit de als nu bevredigde zucht, om op zulk eene loyale wijze de echtheid van alles, wat in de Schrift den naam van JOHANNES draagt, gered te zien.

Houd ik voor mij de Johanneïsche quaestie alzoog niet voor afgehandeld, niets wensch ik vuriger, dan dat nevens deze ook de vragen betreffende de *synoptici*, vooral over de verhouding van den Griekschen Mattheus tot den Hebreuwschen, nader worden behandeld. SCHOLTEN heeft er veel studie aan besteed in zijne *Inleiding*. Reeds waren VAN OOSTERZEE (*Leven van JEZUS* 1^e deel bl. 46 volg.) en DOEDES (*de Gids* 1846 bl. 503 volg.) hem in het opperen van twijfel aan de echtheid van onzen Griekschen *Mattheus* voorgegaan.

Jammer gewis, dat DOEDES, die ook andere isagogische quaestiën in de *Jaarboeken* behandeld heeft, als: *over de opschriften der brieven* (II. bl. 335 volg.) het duistere punt van het *Mattheus-Evangelie* niet verder is blijven behartigen, namelijk in geschriften. Hij toch heeft hart voor de *isagogiek* en haar in ons vaderland, althans in het openbaar, het eerst de haar toekomende eere gebracht. Wat was eigenlijk bij velen *isagogiek*? of, om den geijkten term te gebruiken: wat verstond men onder *prolegomena*? Een wijde zak, waarin alles gestopt werd, wat in de dogmatiek niet precies paste; een zak tamelijk elastiek. Aan die vage en onbestemde begrippen bragt DOEDES een zwaren slag toe; het eerste deel der *Jaarb. v. Wet. Theol.* bevatte zijn grondig onderzoek over *begrip en methode der inleiding tot de Schriften des N. V.*, dat zeer teregt grooten lof inoogstte en nu nog gewaardeerd mag worden als de welgeslaagde introductie der isagogiek in ons vaderland. Met grooten nadruk vermeld ik hier dit onderzoek, omdat SCHOLTEN in het overzigt, dat hij aan zijne *Inleiding* heeft laten voorafgaan, het voorbijgezien heeft, terwijl het — ik durf mij op SCHOLTEN's waarheidsliefde beroepen — die eer evenzeer verdient als veel van het beste, dat daar wordt opgesomd. Ik zal dat alles niet weer optellen, maar derwaarts verwijzen, waar de lezer eene volledige lijst van de isagogische, of voor isagogiesch doorgaande monographien, opstellen, enz. vinden kan.

Zoo weten wij dan nu te bepalen, wat eigenlijk de *isagoge* is. Het komt er nu maar op aan, handen aan het werk te slaan en die wetenschap op te bouwen door hare regte beoefening. Voor die des O. V. is, in de genoemde artikelen van

het *Woordenboek*, reeds veel geleverd; voor die des N. T. blijft nog veel te doen. Vóór alles is het noodig *patristiek* te beoefenen. Ach, wat is er aan gedaan! Zonder de werken van LARDNER en van KIRCHHOFER wie zou er veel van weten? Toch, zelfs in weerwil van KIRCHHOFER's *Quellen Sammlung*, blijft er nog zoo veel te doen. Zie maar eens, wat VAN GILSE in ORIGENES gevonden heeft dat KIRCHHOFER onoplettend voorbijgegaan is. 't Is waar, wij hebben eene *Chrestomathia patristica* van H. J. ROYAARDS (*Pars. I.* 1831. *Pars. II.* 1837, *Pars. III.* is nooit verschenen), die niet ten onregte wegens hare onnaauwkeurige correctie en gebrekkige organisatie, vooral in de *selecta* uit de Apostolische Vaders, berispt is; doch, al ware zij veel voortreffelijker dan zij is, Chrestomathiën geven niet veel voor grondige studie; uittreksels dragen altijd den stempel van subjective willekeur; beter is het dan nog, uit één auteur een *florilegium* te geven, zoo als VAN VOORST zijne JOANNIS CHRYSOSTOMI *selecta* (1827) uitgaf, waarschijnlijk in *usum lectorum* met eene Latijnsche vertaling. Met een bepaald of isagogiesch of dogmatiesch oogmerk moet men een enkelen *pater* of patristiesch product bestudeeren. Zoo deed STEMLER in de *Jaarb.* deel IV. ter beantwoording van de vraag: *of de door JUSTINUS MARTYR vermelde gedenkwaardigheden der Apostelen onze Kanonieke Evangelien zijn?* Zoo gaf HARTING, zoowel in eene Latijnsche verhandeling *de MARCIONE Lucani Evangelii ut fertur adulteratore* (1849), als in Hollandsche opstellen over MARCION in de *Jaarb.* VII. 587 volg. VIII. 90 volg., de resultaten van zijn grondig onderzoek over dit in onze dagen veel besproken vraagstuk; NIERMEYER in zijn *Maggazijn* tal van belangrijke proeven zijner studiën over dergelijke patristische quaestien. Dat heeft waarde, oneindig meer dan de vroeger voor doctorale dissertatiën in smaak zijnde monographiën over een of ander kerkvader, waarin zijn leven, zijne schriften, enz. zoo wat behandeld werden, en wel gewoonlijk op een veel te groote schaal. Thans schijnt aan de academiën de liefde voor de patristiek uitgestorven; mij zijn slechts weinige, gunstige uitzonderingen bekend; in 1854 verdedigde de talentvolle, helaas reeds vroeg gestorven E. EKKER, eene dissertatie *de CLEMENTIS ROMANI priore ad Corinthios epistola*, in welke hij (*cap. III.*) afzonderlijk handelde over den *Veteris ac Novi Foederis in epistola usus*; terwijl drie jaar later de belangrijke dissertatie van J. M. VORSTMAN *de testamentorum XII Patriarcharum origene et pretio* het licht zag. Daar is

nog zoo veel te doen, en de aan te wenden moeite wordt wél beloond. Wie daaraan twijfele, niet degeen, die in STUFFKEN's patristische studiën gezien heeft, wat uit die gedenkstukken der oudheid op te delven is. Raadpleeg ook op dit punt zijn klassiek werk over de *Kerkelijke Overlevering* bl. 43 volg. (1840) en zijn, ook reeds genoemd en geroemd, opstel over het *gezag der Apostelen volgens de eerste Christen-Leeraars* (1844). Waarom heeft hij sedert gezwegen en zijn meesterschap op dit gebied tot eene traditie gemaakt? Loont zich de moeite niet? Vraag het eens aan de nasporingen over den *Catalogus Muratorianus*, die wij aan VAN GILSE in zijn *programma* (1852) en aan de beoordeeling van dat programma door NIERMEYER (*Magazijn* IIIe deel bl. 374 volg., gelijk vroeger in zijne *Bijdragen* bl. 61 volg.) te danken hebben. Of er niet meer te doen is? Zoo ik verlang, dat de monographie van VAN HEYST over den *Canon van EUSEBIUS* (1835) na verloop van 25 jaren herzien worde, betoon ik mij immers niet ondankbaar voor hetgeen de voortreffelijke man ons leverde, bij wien "de lust voor theologie en predikambt hooger stond dan de winsten van het rijke en drukke kassierskantoor zijns vaders", en die zijn korte leven zoo wel wist te besteden. Vragen als die over de *logia*, over PAPIAS, over JOHANNES PRESBYTER, enz., wachten nog naar bezadigd en grondig onderzoek. Hoe menig artikel in SUICERI *thesaurus ecclesiasticus* is zoo verouderd en zoo gebrekkig, dat de verbetering daarvan de stof tot degelijke monographiën zou kunnen opleveren.

Of er niet meer te doen is? Zie eens: daar staan de XI deelen van het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*; daarnaast de IX deelen van het *Nederlandsch Archief*. Laat ons eens de registers, de lijst der behandelde plaatsen uit kerkelijke schrijvers raadplegen; in die XI deelen zijn uit de Patristiek behandeld — vijfentwintig plaatsen, zegge vijfentwintig. In het IX^{de} deel van het *Nederlandsch Archief* vinden wij zulk eene lijst niet; geven wij ons dus de moeite het register der verhandelingen en mededeelingen, bl. 225 volg., te doorloopen. Wij zien, dat het niets bevat, dat met de patristiek in eenige betrekking staat. Het *patrocinium* der kerkhistorie heeft ze dus niet genoten. Mogt het haar later ten deel vallen! Of zullen de tijden komen, dat de beoefenaars der klassieke letteren haar gewenschte aandacht wijden? Mogen wij die hoop bouwen op het kleine en keurige stukje van

HOLWERDA over de plaats van IGNATIUS *in epist. ad Philad.* cap. VIII. ἐν τοῖς ἀγαθοῖς cet. (*Jaarb. v. Wet. Theol.* XIII. bl. 131 volg.) en alzoo beteren dag voor de patristiek nabij achten? Komt die bloeitijd, dan daagt ook de vooruitgang der inleidingswetenschap, die natuurlijk naauwkeurige bekendheid met de taal, den stijl, de individualiteit der auteurs des N. T. veronderstelt. Wordt dit alles vereenigd en de vereenigde werking dier krachten op een enkel punt van de *Inleiding* toegepast, op een enkel geschrift, dan zal iets degelijks was- sen. Laat ons zeggen, zoo als het is: de sterkte der Tübingers ligt in hunne studie van de patristische literatuur en de daaruit door hen gemaakte gevolgtrekkingen ten aanzien van den codex des N. T. Hoe zullen wij de juistheid dier gevolgtrekkingen en het gegronde dier resultaten kunnen beoordeelen, zoo wij niet met hen op den grondslag hunner be- weringen, op het veld van patristische kennis, plaats mogen nemen? De Inleidings-wetenschap is de *Achilles-hiel* der heden- daagsche theologie; het laat zich niet ontkennen dat op dit gebied de overgeleverde meeningen niet houdbaar meer zijn; het laat zich evenzeer vreezen, dat door te spoedig vastge- stelde resultaten meer nadeel dan voordeel wordt aangebragt. Wachten wij ons daarvoor door levendig ons van de overtuig- ing te doordringen, dat nergens meer dan hier het vernuft een gevaarlijk spel speelt! De geschiedenis spreekt reeds waarschuwend van de wisseling der liefde, die men beurte- lings aan dit of dat Evangelie, als het meest oorspronkelijke, heeft toegedragen.

De maatstaf ter rechte beoordeeling van den wel volbragten arbeid der exegetiek is — het vertalen der H. Schrift. Gron- dige kennis van de vreemde zoowel als van de moedertaal wordt tot het vertalen vereischt. Eene volkomen goede — voor zooverre namelijk van menschelijk werk dit *epitheton* ge- bezigd mag worden — eene volkomen goede vertaling des Bijbels kan alleen het werk van volkomen exegeese zijn. De geschiedenis der *Bijbelvertaling* in ons vaderland schijnt het mij te bewijzen; zoowel in de langdurigheid van den tijd, die er verlopen is sedert men naar eene andere vertaling dan die der Staten uitgezien heeft, als in de mislukte voortbrengselen van nieuwe vertalingen; mislukt, althans minder gelukt, om dat de vervaardigers niet dat meesterschap over de taal, waaruit, en de taal, waarin zij vertaalden, bezaten, als daar-

toe onmisbaar noodig is. Dat men de leemten der Statenvertaling niet eerst in onze dagen heeft leeren inzien, valt mij ligt aan te toonen.

Op de Geldersche synode, die ten jare 1783 te *Harderwijk* gehouden werd, sprak het praeadviseerend lid, EVERHARD SCHELDIUS (naar de tijdige mededeeling van ISAËC PRINS in de *Godg. Bijdr.* van 1852 bl. 699 volg.) deze woorden: “Namens den “souverain dezer Provincie nu sedert 15 jaren belast geweest “zijnde met de professie van de letterlijke vertaling en ver- “klaring des O. T., (waar bij hunne Edelmogenden ook voor drie “jaren die des N. T. hebben toegevoegd) en sedert alleen mijnen “tijd op het onderzoek van talen en critiek gewoon zijnde te “besteden, schroom ik niet uit ondervinding, voor het oog “van Neêrlands kerk en dat der afgevaardigden van onze “hooge overheid (behoudens de diepste veneratie, welke men “onzer waarlijk over het algemeen voortreffelijke Staten-over- “zetting verschuldigd is) openlijk alhier te zeggen, dat in “onze Bijbelvertaling meer dan drukfouten zijn; dat de dui- “terheid der tijden voor eene anderhalve eeuw onze hoogge- “eerde taalsmannen menigwerf belet heeft de eigenlijke woor- “den of waren zin van Gods woord op te geven en uit te “drukken; dat wij dus, herzegge ik, in onze overzetting, op “zeer vele bijzondere plaatsen de woorden en den zin der “Goddelijke schrijvers niet juist vinden opgegeven en uitge- “drukt; (ik spreek van vele bijzondere plaatsen, niet van het “algemeen; de zaligmakende leer der waarheid, de genade- “leer, en onze pligten op zich zelfs zijn klaar genoeg uit “onze vertaling.) Dat daarom het, mijns erachtens, nu tijd “worde, om eens ernstig te bedenken, hoe die gewigtige ont- “dekkingen, welke de DE ROSSI's, de KENNICOTT's, de MILL's, de “GRIESBACH's, de SCHULTENSEN, de SCHROEDER's, de LOWTH's, “de MICHAELISSEN, een BOS, een KEUCHENIUS, HEMSTERHUIS, “ERNESTI met andere van hunne voorgangers en volgers, sedert “de Dordsche synode in den H. Bijbel gedaan hebben, tot “algemeen nut van Neêrlands kerk best te besteden.”

Door eenigzins andere motiven geleid, uitte P. WEILAND in zijne door TEYLER's godgeleerd genootschap bekroonde verhandeling (Deel XI. bl. 617) den dubbelen wensch, dat er eene gelukkige vertaling en een even gelukkig uittreksel des Bijbels vervaardigd mogt worden. In het merkwaardige *resultaat van meer dan vijftigjarige overdenkingen*, waarin PURGOLD zijne heldere inzichten ons bewaard heeft, vinden wij (bl. 67)

denzelfden wensch, dat de gemeene man een wijselijk inge-
 rigt uittreksel met eene duidelijke en groote letter ontvangen
 mogt. Te meer verdienen dergelijke denkebeelden onze aan-
 dacht, omdat zij geuit werden in tijden, welke zeer vrucht-
 baar voor de vertaling en bewerking der bijbelboeken mogen
 genoemd worden. Wij denken aan de nieuwe vertalingen van
 VAN NUYS KLINKENBERG, VAN HAMELSVELD en VAN VLOTEN
 (1780—1796). Bij al den lof, ook door dezen aan de dus-
 genoemde Staten-overzetting toegekend, bleek toch feitelijk
 door hunne onderneming, dat bij hen de gebreken zwaarder
 wogen dan de deugden. Geen dier vertalingen kon zich een
 duurzamen invloed verwerven, omdat zij — bijzondere aan-
 merkingen deelden wij reeds boven mede — veel te veel van
 den eigenlijken en eigenaardigen Bijbelstijl afweken en niet
 de vrucht waren van het streven, om de Staten-overzetting,
 die eenmaal in het godsdienstig leven der natie als ingegroeid
 was, te verbeteren. “Eene vertaling” — ik gebruik de woor-
 den van VAN HAMELSVELD — “eene vertaling, waarin de Oos-
 tersche idiotismen in den oorspronkelijken tekst bij elken
 “regel voorkomende, behouden moeten worden, moet vóór een
 “Westersch oor noodzakelijk eene stroefheid en duisterheid
 “hebben, die voor de eere van den Bijbel en den Godsdienst
 “en voor het geluk en den troost der menschen van nadeelige
 “uitwerking zijn.” Bovendien was geen der drie genoemden
 genoegzaam te huis op het gebied der taalkunde, om eenen
 arbeid te kunnen leveren, die werkelijk verbetering zou mogen
 heeten. Geldt niet hetzelfde van de reeds vergeten pogingen
 van KONYNENBURG, vroeger door ons besproken en letterlijk
 eenparig door de kritiek van die dagen met regtmatige ver-
 ontwaardiging afgekeurd? Voor enkele gedeelten des Bijbels
 bezat hij beter model; immers reeds in 1794 had MUNTINGHE
 den verdienstelijken arbeid van den laatsten der geleerde
 SCHULTENSEN, *het boek Job, uit het Hebreewsch met aanmer-
 kingen*, door H. A. SCHULTENS, voltooid en uitgegeven. Het
 3^e tot het 29^e hoofdstuk is van de hand diens grooten taal-
 kenners. MUNTINGHE zelf leverde vertalingen van de *Psalmen*,
 de *Spreuken* en den *Prediker*, die de vrucht van naauwgezette
 taal-studie waren. Gelijk voetspoor betrad VAN DER PALM:
 omstreeks denzelfden tijd, in 1805, leverde hij de verklaring,
 vooral, waar het ons hier om te doen is, ook de vertaling
 van *Jezaia*, terwijl hij iets later (1808) aan het *Spreuken*-boek
 eenen arbeid wijdde, die ons van zijn tact, kunde, stijl en

menschenkennis een *monumentum aere perennius* blijven zal. Dezelfde geleerde waagde eene verbeterde Staten-overzetting te bewerken en uit te geven; ik bezig dit woord, om daardoor mijne lezers te doen denken aan het ongenoegen, dat van onderscheidene zijden tegen dit plan openbaar werd. In de briefwisseling van FALCK is ons een antwoord van dezen aan VAN DER PALM bewaard, waarin eerstgenoemde aan den hoogleeraar de vraag voorlegt: "zoudt gij gelooven, dat ik in "bedenking heb hooren geven of wel het gouvernement deze "onderneming begunstigen kan zonder inbreuk te maken op "het octrooi, waarvan voor twee eeuwen de Staten-bijbel zijn "gezag ontleend heeft?" Bovendien wordt in dienzelfden brief het feit vermeld, dat "sommige meenen, dat de Utrechtsche "en Leidsche collega's ongaarne door éénen zien bewerken, "wat voor velen op het touw gezet was." In weerwil van dergelijke moeilijk te beantwoorden vragen en op te lossen bezwaren, die te meer van onwil getuigen naarmate zij minder grond van bestaan hebben, zette VAN DER PALM de onderneming door; reeds telde hij 55 jaren, toen hij in 1817 het *prospectus* zijner onderneming verspreiden liet; in 1818 verscheen het eerste stuk, in 1819, 1820, 1822, 1823 en 1825 zagen de volgende het licht. En in 1829 en 1830 voegde hij aan den in 7 jaren volbragten arbeid nog de vertaling der apocryphe boeken toe. Hij waagde het herhalen wij, nog eens den blik slaande op een werk, dat bijna te groot, te uitgebreid, te zwaar scheen, om op één paar schouders gelegd te worden. Wie de kunst van billijk beoordeelen verstaat, heeft, naar ik meen, ook nu nog hooge lofspraak voor die vertaling over; men kan het getal van aanmerkingen, hetwelk eerst een ongenoemde (in de *Bijdragen tot de beoefen. (Godg. Bijdragen)* 1819 bl. 114 volg. en vooral 224 volg.), later HERMANNUS BOUMAN, zediglijk zich verschuilende onder den naam van *Frisius* (in de *Bijdr. tot beoef. (Godg. Bijdr.)* 1820 bl. 777 volg., 1821 1 volg. 628 volg.), op dat werk maakte, verdubbelen en vertienvoudigen, men mag toch niet verzuimen, de onderneming zelve toe te juichen. Men herinnert zich nog de groote belangstelling, waarmede deze vertaling ontvangen werd. Ruim 3000 inteekenaren verklaarden zich begeerig om het werk te bezitten. De oplaag, in 4°. van 3387 exemplaren, werd geheel uitverkocht, en de daarop gevolgde uitgave in 8°. bleek alras duizenden welkom te zijn. Te vergeefs uitte het orthodoxisme zijne verontwaardiging over

het werk; te vergeefs beweerde het, dat "het licht onzer dagen "in tegenstelling van dat licht, dat van alle Eeuwigheid is, "op veelvuldige plaatsen, vooral in de noten, tot verblinding "toe doorstraalt." Te vergeefs waarschuwde men tegen den aankoop van "dit kostelijk of liever kostbaar stuk"; het publiek waardeerde den arbeid des hoogleeraars, die wijzende op zijne vertaling zeggen mogt: "ik heb er veertig jaar over ge- "werkt; waarvan acht als een paard." Doch, hoezeer ook zijn werk waardeerende, mogen wij toch niet ontkennen, dat VAN DER PALM aan de vereischten, welke in den Bijbelvertaler onmisbaar zijn, niet geheel voldeed: fijne en grondige linguïstiek bezat hij niet, schatte hij zelfs niet naar waarde; maar hij bezat een tact en een smaak, die hem op menige plaats een goeden zin deed raden of vinden, en die vooral het geheel in een hoogst aangenamen vorm heeft weten te gieten. Heenglijdende over dogmatische quaestien en lastige vraagstukken, verstond hij de kunst, om, even als de Staten-overzetteren nu en dan gedaan hadden, de hardheid van het gezegde in den tekst, in de noten wat af te ronden. Zijn langdurig zich bewegen in de Oostersche talen had hem de bijzondere geschiktheid geschonken, om vooral de natuur- en persoonsbeschrijvingen en de majestueuse voorstellingen, die hier en daar in het O. V. voorkomen, allergelukkigst weer te geven. "Hoevelen hebben", wij zeggen het SPIJKER na (*een woord over de nieuwe Bijbelvertaling, Chr. Maandschrift* 1851 bl. 402), "het eerst door hem de schoonheid van het boek "Job, den diepen zin van het Spreukenboek en, om niet "meer te noemen, de verhevenheid der Profetische Schriften "leeren verstaan." Ik voeg er bij, dat hij meesterlijken slag bezat om in de *inleidingen*, b. v. in die op het *Hooglied*, het resultaat der nieuwe wetenschap zóó mede te deelen, dat dit nieuwe van zijne meest aannemelijke zijde helder en aanvallig op den voorgrond trad. Moge het waar zijn, dat hij voor de vertaling van het O. T. beter opgewassen was, dan voor die van het Nieuwe, ook de laatste bevat honderden proeven van dienzelfden tact en dienzelfden onnavolgbaren smaak. Ware hij grondiger kenner van de Semitische talen geweest en een even grondig kenner van het Hellenistische, ik zou niet weten waarom hij niet alleen zulk een arbeid nog beter zou volbragt hebben, dan hij die nu volvoerd heeft met al de gebreken, die daaraan kleven. Aan deze opmerking hecht ik gewigt, omdat ik niet instem met SPIJKER, die t. a. p. beweert, dat

“eene goede bijbelvertaling nooit en nimmer het werk van “één enkel mensch wezen kan. Zoo het werk van VAN DER PALM, in vereeniging met anderen, b. v. VAN VOORST, CLARRISSE, BORGER, HERINGA EN MUNTINGHE, had kunnen geschieden, of nog een of ander letterkundige bij uitnemendheid “aan die mannen ware toegevoegd geworden; zoo het daarna “door anderen, ook bekwame naauwgezette en Christelijk gezinde mannen ware nagezien, dan behoefden wij nu nog wel “in lange naar geene nieuwe Bijbelvertaling uit te zien.” Ik kan in deze meening niet deelen: ook al ware dit geschied; gelijk dat nu geschieden zal in onze bij uitnemendheid commissoriaal-gezinde eeuw; sedert 1830, toen de arbeid van VAN DER PALM voltooid is geworden, hebben taal- en uitlegkunde zóó groote vorderingen gemaakt, dat eene nieuwe Bijbelvertaling evenzeer wenschelijk zou zijn, omdat zij noodzakelijk zou moeten geacht worden.

Proeve van verbeterde overzetting poogde G. STEENHOFF te leveren in eene ten jare 1845 in het licht gezonden *letterlijk-getrouwe vertaling van het Evangelie naar JOHANNES*. Hoe kunnen wij gunstig oordeelen over de vertaling, daar de stijl, de taal en de interpunctie door groote slordigheid gekenmerkt zijn? Ook de titulatuur van *letterlijk-getrouwe* gaf geen hooge gedachte van de bevoegdheid des auteurs. Nameloos zag als een meer gezuiverde tekst der Staten-overzetting eene vertaling des N. T. het licht (van 1841 tot 1847) te *Koevoorden*, eene onderneming, waarin het Provinciaal Kerkbestuur van *Noord-Holland* zooveel gevaar zag, dat het er de synode van 1842 tegen waarschuwde. Is het mogelijk? Misschien vloede die vrees hieruit voort, dat de ongenoemde vervaardiger zich niet vast aan den *textus receptus* hield, maar enkele lezingen van GRIESBACH opnam. In 1848 waagde het Ned. Bijbel-Genootschap den tekst der oude Vertaling te zuiveren, terwijl VINKE, bij zijne uitgave van *het N. T. met ophelderende en toepasselijke aanmerkingen* (aangevangen in 1847) dien gezuiverden tekst ten grondslag legde; eene uitgave, die, al heeft zij het gebruik van BENGEL'S *Gnomon* bij de geleerde, en het verlangen naar eene grondiger verklaring bij de ongeleerde wereld niet weggenomen, onmiskenbare verdiensten heeft.

Na zooveel proeven ter verbetering van het gebrekkige, vingen eindelijk twee mannen aan, hunne aandacht en die der geleerde wereld op de noodzakelijkheid eener nieuwe vertaling van den Griekschen tekst des N. V. te vestigen. Het

waren predikanten uit het Doopsgezinde kerkgenootschap, de een reeds allergunstigst bekend onder de geleerden, de ander gereed, om zich een loffelijken naam te verwerven. In de *Jaarb. voor Wet. Theol.* V. bl. 607 volg., deelde HARTING zijne opmerkingen mede over de verklarende tusschenoegsels in de *Staten-vertaling des Bijbels*; G. VISSERING, deel X. bl. 258 volg. proeve eener beantwoording der vraag, welke zijn de gebreken der dusgenaamde *Staten-overzetting*? en XI. bl. 446 volg. iets over de vereischten eener nieuwe vertaling van de boeken des N. T., gevolgd door zulk eene proeve van vertaling. Ook ten aanzien van de boeken des O. V. hadden zich afkeurende stemmen doen hooren; H. F. T. FOCKENS gaf in deel IX. bl. 603 volg. proeve van verbeterde overzetting des O. V. en trad in 1853 met het eerste stuk van eene nieuwe vertaling ten behoeve van het Christelijk gezin op; dat eerste stuk bevatte de vijf boeken van MOZES; het tweede (1858) de overige historische boeken.

Ik vrees dat FOCKENS een te zwaren arbeid ondernomen heeft; zonder grondige linguïstische bekwaamheden kan men geene vertaling met goed gevolg leveren; bij de vorderingen in de kritische behandeling des O. V. heeft hij niet getoond, burger te zijn op het gebied der uitlegkunde, en vooral de sprekendste bewijzen gegeven — men denke slechts aan zijn *vervolg op VAN DER PALM'S Salomo* — dat hij die magt over de moedertaal, dien tact en aesthetischen smaak miste, welke bij het vertalen onmisbare vereischten zijn.

Inmiddels had zich over de zaak der nieuwe bijbelvertaling nog eene andere stem laten hooren, die van de synode der Nederl. Hervormde kerk. Reeds in 1848 werd de zaak bij die vergadering ten gunste eener nieuwe vertaling beslist. Van het jaar 1848 tot op den huidigen dag ben ik mij zelven blijven afvragen, hoe de synode zich met iets heeft kunnen bemoeijen, dat dan alleen geacht kon worden op haren weg te liggen, indien zij het in al zijn omvang aanvatte, indien zij voor *vertaling* evenzeer als voor *verspreiding* en *invoering* zorgde. Doch zij liet zeer spoedig — en mij dunkt, zeer te regt — blijken, dat zij van geen *invoering* door kerkelijk gezag wilde weten, en dit zag men bevestigd, toen zij een keus van vertalers ook buiten den boezem van hare kerk deed, waarbij ze — hoe kon het anders? — tamelijk willekeurig te werk ging, en, vreemd genoeg, daar het ook leden van andere kerkgenootschappen betrof, de inlichting der theologische

faculteiten vroeg. Die van *Utrecht* protesteerde tegen het geheele plan; wat er in dat protest gezegd is over de ontijdingheid, enz. — daaraan geloof ik niet; alle tijden zijn tijden van overgang; maar de onbevoegdheid der synode, om als synode, dus op hare verantwoordelijkheid, dien arbeid aan te vatten, dit mogt luider verkondigd worden. Betuig ik in goede, dat eene nieuwe bijbelvertaling mij hoogst gewenscht schijnt, evenzeer verklaar ik, dat ik haar van de wetenschap, niet van de kerk verwacht. Nogmaals beklag ik mij, dat men de synode niet gansch en al buiten de zaak gelaten heeft. De zaak zelve heeft er in de schatting des publieks schade door geleden; de synode — ik behoef het niet te verzwijgen — is niet populair; in den loop der laatst verloopen jaren heeft zij bij herhaling allerlei leer-quaestien afgewezen, als welker beslissing niet van hare competentie was; daar kwam zij met dit plan voor den dag en beging in de oogen van hare tegenstanders eene inconsequentie, te laakbaarder, daar zij den schijn aannam, alsof eene vertaling niet op talloos vele plaatsen in leerquaestien ingrijpen zou. Vooral: al dat spreken en beraadslagen in de synodale zittingen heeft veel te veel de menigte in de dwaling versterkt, dat eene nieuwe vertaling alle of vele duisterheden uit de schrift zou wegnemen; het heeft de illusien, welke de gemeente van eene nieuwe vertaling zich maakt, zeer bevorderd, en aan enkelen, die wat scherp geluisterd hebben en de discussien met aandacht gevolgd zijn, het bewijs gegeven, dat der synode of synodale commissie, wat hier hetzelfde is, de vereischten eener nieuwe vertaling niet altijd even levendig voor den geest stonden. Hoe laag was de plaats, die men in het oorspronkelijke plan aan de zorg voor de moedertaal toekende; hoe weinig doordacht de keus, om die zorg voornamelijk aan een man op te dragen, die als redenaar grooten, als linguïst geen den minsten naam bezat. Doch als wij nu het aandeel, hetwelk de synode ter ongelukkiger ure aan deze zaak gekregen heeft, laten rusten, en alleen van de zijde der wetenschap de onderneming beschouwen, hebben wij ruime lofspraak. De *proeve van grondslagen voor eene nieuwe Nederduitsehe vertaling van het N. T. naar den leiddraad der vertaling van den Staten-Bijbel en volgens den gewonen Griekschen tekst* door VAN HENGEL in 1852 uitgegeven, bragt er zeker veel toe bij, om het wenschelijke eener nieuwe vertaling sterk aan te bevelen. De sophistische kritiek door DOEDES over die *Proeve*

uitgebracht in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* X. bl. 724 volg., heeft die grondslagen niet kunnen ondermijnen; immers werd de Staten-overzetting geroemd als doorgaande eene letterlijke vertaling; en is die Staten-overzetting, door een gebruik van twee eeuwen, ingeweven in het kerkelijk en huiselijk leven der natie, wijsheid gebiedt dan haar tot leiddraad te nemen. Hebben DOEDES en later ook HOLWERDA de voorkeur, aan den *textus receptus* gegeven (hoewel VAN HENGEL niet ontkent, dat het hier en daar noodig zal zijn, van dien *textus* af te wijken) streng afgekeurd, beiden overdrijven de waarde der tekstkritiek, en miskennen de waarheid, dat de afwijkingen, op eenige uitzonderingen na, niet van dien aard zijn, dat zij in de vertaling een gansch anderen zin te voorschijn roepen. Verlangt DOEDES eerst een gezuiverden oorspronkelijken tekst, ik durf hem wel verzekeren, dat zijn achterkleinzoon dien wensch nog uiten, en evenmin zijne vervulling aanschouwen zal als wij.

De synode toog aan het werk; maar — langzaam aan; in 1848 werd eene commissie benoemd; in 1858 hebben wij nog geene vertaling — zoo gaat het voort, terwijl de voltooiing verschoven wordt wel niet *ad calendas Graecas*, maar *ad calendas Neerlandicas*; onze bezadigde landaard verloochent zich ook in deze zaak niet. Enkele proefbladen werden ons onder de oogen gelegd, doch daarop durven wij nog geen oordeel bouwen; te minder daar wij van het vertaalwerk des O. T. nog geen letter te zien kregen.

Wachtende en nog wat wachtende gebruiken wij intusschen voor het N. T. de door VISSERING ten jare 1854 in druk gegeven vertaling van *al de boeken des N. V., met opschriften, gelijkloovende plaatsen en eenige aantekeningen voorzien*. Daar aan zijn zeker jaren van arbeid en inspanning van groote vlijt besteed. Met eerbied staart men op de poging. Werd ze al niet met onverdeelde goedkeuring ontvangen, welverdiende belangstelling viel haar ruimschoots ten deel. De uitvoerige beoordeelingen welke zij uitlokte, in de *Godg. Bijdr.* van 1855 bl. 267 volg. uit de pen van VAN BELL, in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* XIII. bl. 837 vlg. uit die van H. A. VAN GELDER, bragten, bij het uiten van veel lof, toch gewigtige aanmerkingen te berde. Die aanmerkingen betroffen het gebrekkige der exegeetische resultaten, welke in de vertaling neergelegd zijn; de recensenten meenden, dat die vertaling veel meer de vrucht is van lexicographische naauwkeurigheid, dan van exe-

geetiesch inzicht in den zin en de bedoeling der Schrift. Intuschen moet men in dezen verdienstelijken arbeid dit niet voorbijzien, dat hij eene eerste proeve is. Ik durf voorspellen, dat een tweede druk ver boven de eerste uitgave staan zal. Is het echter waar — ik keer weer tot het punt, van waar ik ben uitgegaan — dat dan alleen eene vertaling goed kan heeten wanneer deze de vrucht is van grondige exegetische theologie, dan blijf ik verlangend op eene zoodanige wachten; eerst zulk eene zal het bewijs leveren, hoeveel hare vervaardiging eischt. Ik ken geen beter slot voor dit gedeelte van mijnen arbeid, dan den wensch, dat op het tijdstip, waarop de wetenschap ons het geschenk der nieuwe vertaling brengen zal, het werkelijk moge blijken, dat kennis van oude en nieuwe talen, geleerdheid en smaak, te wreed en te lang gescheiden, in liefelijke harmonie een werk volbragt hebben, dat na twee eeuwen nog met zoo veel eerbied van zijne meesters doet spreken, als waarmede wij in deze dagen nog gewagen van de vervaardigers der Staten-overzetting.

HISTORISCHE GODGELEERDHEID.

Ik zou wel wenschen wat ruimer van conscientie te zijn, om wat meer te kunnen prijzen. Vooral bij het schetsen van het overzicht, dat ik nu onderneem, zou die meerdere ruimte mijne taak vrij wat verligten.

Wij Nederlanders denken nog al hoog van ons zelve en meenen vooral op het gebied der geschiedenis-beschrijving en navorsching eene eerste plaats te bezetten. Helaas! naar mijne innige overtuiging, maken wij hier, *exceptis excipiundis*, geen gelukkig figuur. Om een *historicus* te wezen, moet men een kritiesch element in zich hebben; over het geheel missen wij dit. Om geschiedenis te beschrijven, moet er heerschappij over taal en vorm zijn; bij ons is die heerschappij letterlijk iets zeldzaams; iets grootsch, iets verhevens gaat ons slecht van de hand. Wij zijn beter opperlieden dan metselaars; kleinigheden uit te pluizen, gelukt ons ligter, dan iets te leveren wat op zich zelf een geheel vormt.

Exceptis excipiundis! De uitzonderingen zijn weinig in getal; natuurlijk spreken wij hier voornamelijk van de eigenlijk gezegde *Kerkgeschiedenis*. Is zij naauw verbonden met de *al-*

gemeene; kan men *de geschiedenis der Joden* moeilijk geheel van haar scheiden: wij slaan op die beide vlugtig een blik, om ons te vergewissen, of deze met de kerkgeschiedenis verwante vakken beoefend of verwaarloosd zijn.

De lezer weet reeds, dat ik MUNTINGHE'S *geschiedenis der menschheid naar den bijbel* eene gelukkige proeve van behandeling der algemeene geschiedenis acht. Gaat men beweerden, dat zulk eene theologische behandeling der wereldgeschiedenis niets is dan eene hoogst subjective beschouwing van personen en zaken, ik geef dat gaarne gewonnen, maar kan daarom mijne individuele meening niet laten varen. Eene geschiedenis, welker voorstelling niet wordt beheerscht door een denkbeeld, levert welligt eene zeer trouwe optelling van feiten; maar leven en opwekkende kracht blijft daaraan ontbreken. Kies u een leidend denkbeeld, kies u een theologiesch uitgangspunt: gij zijt evenzeer in uw regt, als hij, die een gansch ander zich koos. Wie b. v. heeft het VAN HENGEL euvel geduid, dat hij de geschiedenis van ons werelddeel heeft gepoogd te beschrijven als *geschiedenis der zedelijke en godsdienstige beschaving van het hedendaagsch Europa* (4 deelen 1831—1844)? De keus van een bepaald punt van uitgang moest men toejuichen; alleen de keus van dat uitgangspunt mogt men niet vrij spreken van bedenkelijk bezwaar. Het bepalen der notie van *zedelijke en godsdienstige beschaving* heeft 384 bladzijden van die zoo naauwkeurige pen gevraagd. Ligt niet in deze bijzonderheid het bewijs, dat zulk een moeilijk te bepalen en binnen enge grenzen kwalijk zaam te vatten begrip onmogelijk het domineerend beginsel der geschiedenisbeschrijving wezen kan? Heeft HOFSTEDE DE GROOT niet beter gedaan, toen hij zijne *voortlezingen over de geschiedenis der opvoeding des menschedoms door God tot op de komst van J. C.* (2 deelen, 1847 en 1848) ontwierp? In mijne schatting is dit boek het beste, dat hij ons schonk, en het product waarin zijne theologie in het algemeen zich van de meest gunstige zijde vertoond heeft. KEMINK en VAN GILSE hebben in de *Jaarb. v. Wet. Theol. en de Gids* het hoofddenkenbeeld aangevallen, maar met weinig gelukkig gevolg. Blijft men, zoo als zij, van eene *middellijke en onmiddellijke* openbaring Gods spreken, en kent men de eerste aan het Heidendom, de laatste aan het Jodendom toe; wil men het woord *opvoeden* niet gebruikt hebben, omdat het geen eigenlijk bijbelsche term heeten mag: men is in strijd met

de wijsgeerige opvatting van het begrip *openbaring*, en bindt zich aan de bijbelsche terminologie veel meer, dan het der Christelijke wijsheid past. Is openbaring, uit den aard der zaak en der gewonnen resultaten van de exegetiek, altijd eene middellijke, het gronddenkbeeld van HOFSTEDE DE GROOT is dan volkomen voor de regtbank der wijsbegeerte geregvaardigd, en kan niet met den geest der Schrift in strijd wezen, daar het in al zijne consequentiën Gode waardig is. Tegen tal van bijzonderheden moge men gegronde bezwaren weten in te brengen, het geheel der uitvoering is in overeenstemming met het goed gekozen uitgangspunt. Het is een van die geschriften, welker waarde op den duur erkend zal worden. Jammer gewis, dat zulk eene even wijsgeerige als Gode waardige beschouwing en beschrijving der geschiedenis op het gebied der Christelijke kerkgeschiedenis zich niet heeft weten los te maken uit de banden eener hoogst eenzijdige, ik durf wel zeggen, materieele voorstelling der CHRISTUS-regering; doch daarover straks nog nader. Wij roemen hetgeen DE GROOT ons geleverd heeft als bijdrage voor eene meer naauwkeurige kennis en waardeering van het opvoedend element in de wijsbegeerte der Grieken gelegen. Stellen wij voor ons in enkele punten den letterkundigen arbeid, dien SCHEFFER in zijne proeve ter handhaving van den hoofdinhoud onzer Christelijke belijdenis besteedde aan de ontwikkeling van *de meeningen des heidendoms tegenover de leer des Christendoms*, boven het door den Groninger hoogleeraar geschrevene: wij vergeten niet, dat bij laatstgemelde slechts als onderdeel van een geheel datgeen voorkomt, wat bij SCHEFFER het eenige voorwerp zijner nasporingen geweest is.

VENEMA rekende de bedeeling des O. V. de *aetas praeparatoria der Christelijke kerk*; algemeen is na hem de hooge waarde van de geschiedenis dier natie erkend, uit welke de *zaligheid* is. De verhandeling van LUCAS SURINGAR, door het Haagsch genootschap in 1811 uitgegeven, bevattende een betoog van *de waarheid en Goddelijkheid der Evangelieeler, uit de behoorlijk gestaafde lotgevallen der Joodsche natie, na den dood en de verheerlijking van onzen Heer J. C.* is sedert in substantie, met hetzelfde apologetiesch doel, verwerkt. Gaf H. J. KOENEN (1844) ons eene *geschiedenis van de Joden in Nederland*, waaraan het Utrechtsch genootschap te regt een gouden eereprijs toegekend had, het theologiesch standpunt van den auteur verloochende zich hier wel niet, doch deed

minder schade, omdat het onderwerp met geene kritiek van de bijbelboeken des O. V. in dadelijk verband stond. DA COSTA verrijkte onze letterkunde, door in eene reeks van overzigten een tafereel van *Israël en de Volken* (1851) te schetsen; zijn werk was wel, wat den inhoud betrof, reeds door SURINGAR geleverd, doch de vorm stak verre uit boven dien des Leidschen hoogleeraars. Hier bleek het, hoe dat eenig dichterlijk genie de historische stof wist te beheerschen als met een tooverstaf, vooral omdat het zich verdiepen mogt in een onderwerp, dat voor het godsdienstig gevoel zooveel aantrekkelijkheid bezat. Enkele bijzonderheden uit die geschiedenis waren reeds opzettelijk behandeld; ik denk aan de nu nog zeer belangrijke verhandeling van E. KREENEN, ten betooge, *dat er geen terugkeer van de Joden naar hun land uit de goed verklaarde Profetien af te leiden is* (*Bijdragen tot de beoef. (Godg. Bijdr.)* 1823 bl. 337 volg.); aan de dissertatie van D. H. LEVYSSOHN, *de Judaeorum sub Caesaribus conditione et de legibus eos spectantibus* (1826); aan de door de litterarische faculteiten bekroonde antwoorden en dissertatiën over de ballingschap, den geest der Mozaische wetgeving, de sporen der onsterfelijkheid in de boeken des O. T., de waarde van JOSEPHUS als geschiedschrijver, enz. Maar bij al het goede, dat in die proeven van vlijt, misschien ook wel van oordeel gevonden wordt, is de kritische behandeling der Joodsche geschiedenis van nog zeer versche dagteekening. KEMINK keurt het gewis volkomen billijk, als ik zijne *schets der Joodsche Staatsgeschiedenis van MOZES tot de Babyl. Ballingschap*, waarmede het laatste deel der *Jaarb. v. Wet. Theol.* (bl. 749 volg.) verbreed werd, nog slechts tot de voorbereiding der kritische periode reken.

Het Buitenland begon ons ook hier, en hier al weer, op weg te helpen. *The times of Daniel* van den hertog van Manchester trokken hier te lande evenzeer als in *Duitschland* de aandacht. J. G. OTTEMA deelde onder den titel van: *Kores een historiesch-chronologiesch onderzoek naar den tijd der ballingschap* mede (1850). Vond hij voor KORES een geheel ander persoon, dan de Hertog, ten opzichte van NEBUCADNEZAR deelde hij in diens meening. KORES was bij hem niet CYRUS, maar DARIUS de zoon van XERXES of van AHASUEROS en ESTHER, terwijl hij NEBUCADNEZAR voor denzelfden als CYRUS hield. Al ras werden deze, nog al nieuwe, denkbeelden aan de kritiek onderworpen; A. RUTGERS onderzocht daartoe *het tijdrak*

der Babylonische Ballingschap en toetste de dienaangaande verkregen uitkomsten (1851). Men behoefde niet lang naar het standpunt van RUTGERS te zoeken; de rijke geleerdheid, waarover hij te beschikken had, gaf hem duchtige wapenen, om OTTEMA te bestrijden; naar het oordeel van alle bevoegden is hij er zelfs in geslaagd, om diens geheele stelsel te wederleggen; maar het doel, dat zich RUTGERS voorstelde: "den "grondslag der bijbelsche geschiedenis te versterken en de "roekelooze slooping van dit schoone gebouw te helpen af-"weren," zal wel niet bij hen bereikt zijn, die in dergelijke onderzoekingen als die van OTTEMA werkelijk pogingen tot het regelen der bijbelsche chronologie opmerkten en waardeerden. Hoezeer wenschte ik en velen met mij, dat ik de bijbelsche geschiedenis beschouwen kon als rustende op een vasten grondslag! Maar om dat te kunnen beweerden, moet men LEPSIUS en BUNSEN voor onbevoegde voorgangers houden. OTTEMA antwoordde en lichtte *de jubelperioden, aangewend bij de tijdrekening van de geschiedenis der Israëlitien* toe (1851). Hij en RUTGERS hebben beiden indirect bewezen, dat de Israëlitische chronologie een veelzins nog onbearbeid veld is. De betere dag komt niet, voordat men enkele punten zeer nauwkeurig behandelen gaat, zoo als dat b. v. gedaan is door een van de uitstekendste discipelen van RUTGERS, J. A. VAN DER CHIJNS, in eene dissertatie *de Herode Magno Iudaeorum rege* (1855). Enkele artikelen van het *Bijbelsch woordenboek* helpen daartoe mede; lang niet alle; hoe verschilt blijkbaar het gezigtspunt van KEMINK en KUENEN, van STRICKER en VALETON! En wat is er te wachten van de beoefening der geschiedenis van *Israël*, zoo lang niet de bronnen zelve, de historische boeken des Bijbels, afzonderlijk beschouwd en onderling vergeleken, aan eene grondige kritiek onderworpen worden! Zonder dat geeft het beschrijven der geschiedenis niet veel; wat heeft de wetenschap b. v. aan de verhandeling van C. A. KALKAR, over de *Israëlitische Gods-regering* (1842), door het Haagsch genootschap bekroond, omdat de schrijver, naar de meening der beoordeelaren, "van *zijn* standpunt de "vraag zoo heeft beantwoord, dat zij hem den uitgelooften "eereprijs niet mogten onthouden." En welk was dat standpunt? Gij raadt het, zoodra ik u herinner, dat de schrijver de zoon was van Israëlitische ouders, in 1823, na ijverig orthodox Israëliet geweest te zijn, tot de Luthersche kerk overging en sedert zijne zeer conservatieve rigting van vroegere

dagen is blijven volgen. Maar, wie, die de waarde der kritische en isagogische onderzoekingen betreffende het O. T. erkent, kan zich nog vinden in zijne vormen en zijne voorstellingen? Is het langer aan te zien, dat de werken van JOSEPHUS en PHILO, de *Talmud* zelf, vergeten schijnen, althans de vruchten, die eene grondige behandeling zou afwerpen, niet gezien worden? Ontbreekt het ons hier aan moed; aan geduld tot navorsching ontbrak het ons nooit. Gunstig spreekt daarvan de ijver, waarmede de aardrijksbeschrijving van *Palestina* ouder ons beoefend is. Om daarvan een proef te zien, die van geduld, van vlijt en scherpzinnigheid tevens getuigt, sla de lezer het V^e deel van de *Commentationes* der 3^e klasse van het Kon. Ned. Inst. eens op; het bevat de *Commentatio in libellum de vita ac morte prophetarum* van HAMAKER en mag de inleidende arbeid heeten van de latere nasporingen, die op dit veld geschied zijn. M. D. DE BRUYN verrijkte onze letterkunde met eene voortreffelijke kaart van *Palestina* (1844) en gaf ons rekenschap van de zorg, waarmede hij gearbeid had, in zijn opstel *over de Cartographie van Palestina* (1845).

De kaart van DE BRUYN verschaft u eene plastische voorstelling van de gesteldheid des Joodschen lands in de dagen, toen de Zoon van God er den bodem betrad. Wilt gij dat land, naar zijne gesteldheid in andere tijden, leeren kennen, bezig VAN SENDEN'S uitnemenden arbeid, zijnen *Bijbel-Atlas* (1840—1843 en 1847—1849), dat meesterstuk van naauwkeurigheid en fraaiheid van plaatsbeschrijving. Het *handboek der bijbelsche aardrijkskunde* van J. WATERMAN (1846) staat er in mijne schatting ver bij ten achter. Jaren lang had VAN SENDEN aan deze specialiteit al zijn beschikbaren tijd geschonken. Reeds in 1837 bewerkte hij eene *aardrijkskundige beschouwing van Palestina*, en liet niet af, bij voortdoring dit onderwerp te behandelen. Zoo wij de beide uitgegeven deelen van zijne *reis naar Palestina* niet als de gelukkigste proeven zijner geleerde geographische kennis waardeeren, het is, omdat wij daarin veel meer den aestheticus dan den geographicus hooren, zoodat wij die beide deelen liever naast zijne *Alpenrozen*, dan naast zijnen *Bijbel-Atlas* zouden plaatsen. De bewonderingswaardige fijnheid van kritiek, waarmede VETH een paar artikels van dien Atlas toetste (*de Gids* 1848 I. bl. 132 volg.), bewijst ons, dat de toekomst van dit gedeelte der wetenschap geenszins gansch en al met nevelen gedekt is. Door eene

studie als die van VETH, zoo grondig en zoo eenvoudig, worden wij langzamerhand al meer vertrouwd met de plaatselijke gesteldheid van *Palestina*, zonder welke wetenschap de exegeese talloos vaak mistast ten aanzien van het land, waar het Christendom in de maatschappij te voorschijn trad. Het zal wel niet noodig zijn, dat ik mij bij den lezer verontschuldigd over dezen uitstap op het gebied der geschiedenisbewerking van de natie, uit welke de CHRISTUS is, zooveel het vleesch aangaat. Ik haast mij hem voor te gaan op het wijde veld, dat de Christelijke kerk beslaat.

Wat is daar gedaan aan *bronnenstudie*; aan patristiek, aan EUSEBIUS, aan diens continuatores, enz. enz.? Doch zulk vragen acht gij misschien niet bescheiden, dewijl er nog maar sedert weinig jaren van dit vak bijzonder werk gemaakt is, eigenlijk pas sinds 1823. Was het welligt ook nu JOH. CLARISSE, die de regering opwekte, om aan het verwaarloozen van dat deel der theologie een einde te maken? Ik gis het, als ik opmerk, dat hij in 1822, bij het nederleggen van het rectoraat der Leidsche hoogeschool eene oratie hield *de conjugenda, in quarumvis doctrinarum, etiam theologiae, studio, cognitione historica et philosopha*. Hoe het zij, de betere tijd kwam. In het genoemd jaar traden H. J. ROYAARDS en N. C. KIST als buitengewone hoogleeraren in de kerkelijke geschiedenis op, de eerste met eene redevoering *de hominum gentiumque varietate in Christianae societatis historia observanda*; de andere het woord voerende *de progressionem ingenii humani in dogmatum historia Christianorum animadvertenda*; terwijl, genoegzaam ter zelfder tijd, TH. A. CLARISSE te Groningen het buitengewoon hoogleeraarsambt in de godgeleerdheid aanvaardde met eene oratie *de societatis Christianae historia, ad informandum sacrorum antistitem accommodata tractanda*. Wat beloofde niet zulk een verschieft! Werd CLARISSE reeds in 1828 — zijn leven telde pas 33 jaren — door den dood aan zijn aardschen werkkring ontrukkt, de ijver, waarmede hij de kerkelijke geschiedenis, vooral van ons vaderland, beoefende, liet een gedenkteeken achter in zijne stukken over GEERT GROETE; den beiden anderen werd een langer loopbaan vergund. Deze — de themata hunner oratiën verkondigden het en de toon van warme ingenomenheid, waarop zij van de historische school, waarin zij opgeleid waren, gewaagden, bevestigde het — waren leerlingen van VAN HEUSDE; door hem was hun historische zin gevormd; noch KIST, noch ROYAARDS schenen veel

van het onderrigt van HUISMAN aan de Utrechtsche school genoten te hebben; althans ze zwegen daarover geheel bij het aanvaarden van hun post, hoewel laatstgenoemde met nadruk de lessen prees welke HERINGA (*vacante cathedra*, gelijk de series van dat jaar zegt) in dit vak gegeven had. Hoogelijk roemden beiden het onderwijs van VAN HEUSDE; beiden hadden van hem geleerd naar het verband van oorzaak en gevolgen te zoeken, of met andere woorden, dat streven naar pragmatiek, hetwelk zeer vaak doet dolen, maar altijd het geloof aan de belangrijkheid van ieder feit vasthoudt en belijdt. Evenzeer — want waartoe het gebrekkige in VAN HEUSDE's methode verzwegen! — evenzeer hadden zij geleerd op breede schaal hunne gedachten mede te deelen, allerlei historische onderzoekingen te voorzien van inleidingen en opmerkingen, die den lezer wel eens van alle nadenken ontslaan. Was hij hun leidsman geweest, had hij veel meer dan een zijner ambtgenooten van de theologische faculteit op hen gewerkt, hunne werkzaamheid had dan ook, blijkens hetgeen zij als kerkhistorici geleverd hebben, veel meer eene letterkundige dan eene theologische kleur. Naar beider oratiën mogt men van hen vooral de behandeling der dogmen-geschiedenis verwachten; en zeker hebben beiden aan niets minder gedaan, dan juist aan dit onderwerp. Hoe moet dat verklaard worden? Uit de opmerking, die ik boven reeds maakte: aan de Utrechtsche hoogeschool was geen eigenlijk gezegd dogmatiesch leven; de dogmatiek, wij zagen het vroeger, loste zich daar op in eene bijbelsche theologie; de *historia humanitatis* van VAN HEUSDE, met groote toejuiching aangehoord, bragt het hare bij, om het Christendom volgens het algemeene en onbestemde begrip van de hoogste *humaniteit* te leeren beschouwen; en om dogmen-historicus te zijn, moet men zelf een grondig dogmaticus wezen.

De vrienden van VAN HEUSDE rekenen mij het gezegde wellicht als een vergrijp tegen dien grooten man aan. Dat zij zich niet vertoornen! Als geschiedkundige, als de man, die naar het voorbeeld en het voetspoor van zijnen leermeester K. W. DE RHOER het onderwijs der geschiedenis tot dien rang bragt, waarop het als hoogst gewigtig moet erkend worden, heeft hij getracht de lotgevallen der volkeren uit een pragmatiesch oogpunt te behandelen. Wat hij in DE RHOER prees, dat deze “de geschiedkunde gemaakt heeft tot eene oefenschool “niet alleen voor godgeleerdheid en letterkunde, maar voor

“alle vakken van kennis en wetenschap, die op ondervinding “van tijden rusten,” datzelfde geldt ten volle van hem. Even als bij DE RHOER was ook bij VAN HEUSDE “de hoofdstudie “van den mensch, de mensch zelf.” De wijsgeerige beschouwing der feiten en daden leverde hem de stof voor zijne den hoorder zóó boeiende lessen. Toen hij bij de algemeene vergadering van het *Utrechtsch genootschap*, 29 Junij 1821, DE RHOER als geschiedkundige geschetst had, sprak J. VOSMAER den indruk, dien het aanhooren dier rede op allen gemaakt had, volkomen juist uit in deze, *ex improviso*, gedichte regels:

“Men zegt ons, dat DE RHOER,

“Toen hij ten hemel voer,

“Tot onzen troost gesproken heeft:

““Ik sterf niet, want VAN HEUSDE leeft!””

De hoedanigheid van den invloed, dien het onderwijs en de voorgang van VAN HEUSDE op de beoefening der Christelijke kerkgeschiedenis gehad heeft, is ligt aan te wijzen. De oraties, waarmede zijne discipelen ROYAARDS en KIST ruim drie jaar later het extra-ordinaire professoraat met het ordinaire verwisselden; die van ROYAARDS *de theologia historica cum sacri codicis exegesi rite conjuncta, nostris potissimum temporibus in Belgio excolenda*; van KIST *de ecclesia graeca divinae providentiae teste*; weerkaatsen het eigenaardig goede evenzeer als het verkeerde van VAN HEUSDE's historiesch onderwijs: VAN HEUSDE zocht — en vond, omdat hij het zocht — verband, ja innig verband tusschen de dingen, maar in het scherp en fijn onderscheiden en preciseeren lag zijne sterkte niet. Leest men nu nog eens gemelde oratie van ROYAARDS, men zal er zich over verwonderen, dat de historische theologie als bij uitnemendheid noodzakelijk voor die dagen geprezen wordt, omdat men vruchteloos naar een tijdvak zoekt, waarin zij niet hoogst noodzakelijk moest geacht worden; en bij het onderwerp door KIST gekozen, geheel in den geest van VAN HEUSDE, houdt men de vraag niet terug, of het bestaan der Mohammedaanse godsdienst niet evenzeer voor de goddelijke voorzienigheid bewijst en of de keus van een onderwerp, dat zóó geformuleerd is, niet regt geeft tot de klagt, dat naauwkeurigheid van denkbeelden groot gevaar loopt bij dergelijke onbepaalde voorstellingen. Ook in latere proeven van historischen arbeid bleek, vooral in ROYAARDS, bij voortduring ambt- en stadgenoot van VAN HEUSDE, de invloed van des laatstgenoemden

beschouwingswijze en trant van voorstelling. Ik noem als zoodanig de verhandelingen *over de vestiging en ontwikkeling der nieuw-Europesche volken, tot aan het einde der Middel-eeuwen, vooral door het Christendom* (Archief II. bl. 67 volg.) en het zoogenaamd vervolg op deze, elf jaar later (*Ned. Arch. I. bl. 1 volg.*) gegeven: *over begrip en omvang van de kerk-heroorming der 16^e eeuw in vergelijking met de hervorming in de Midden-eeuwen, volgens de geschiedenis*; hoe breed zijn ze bewerkt; hoezeer dragen zij de sporen van een lang niet altijd gelukt streven naar wijsgeerige diepte! Dat streven heeft aan den stijl en den voorstellingstrant van ROYAARDS veel kwaads gedaan en zou ook misschien bij KIST dezelfde verschijnselen in het leven geroepen hebben, indien niet deze, veel meer dan zijn vriend, met de beschrijving van feiten zich bezig gehouden had.

Deze mannen, wier academische cursus met het welverdiende doctoraat in de theologie bekroond was, vatteden gemeenschappelijk het voornemen op, om door de uitgave van een tijdschrift de te lang verwaarloosde beoefening der kerkelijke geschiedenis op te bouwen. Een blik in den inhoud dier XI + IX + II deelen, als *Archief*, als *Nederlandsch Archief*, als *Nieuw Nederlandsch Archief* sedert 1829 uitgegeven, later na den dood van ROYAARDS door KIST met zijnen Amsterdamschen ambtgenoot w. MOLL in een *Kerkhistorisch Archief* voortgezet, stelt ons in staat, vrij naauwkeurig den gang dier wetenschap in ons vaderland te volgen.

Het kon allerminst den redacteuren van dat *Archief* een geheim zijn, welk deel der kerkelijke geschiedenis vooral hunne bemoeijingen eischte. In de voorrede van het 1^e deel bl. VII bekennen zij zelve door de begeerte aangevuurd te zijn, *om zich de kerkelijke geschiedenis vooral ook in betrekking tot het Vaderland voor te stellen*; de opzettelijke nasporing van enkele deelen dier geschiedenis en, kon het zijn, het openen en bezigen van vele nog ongebruikte bronnen moest hen bekooren. De behandeling van de geschiedenis der vaderlandsche kerk zou den voornamen inhoud uitmaken. Het *Archief* zou bevatten deels verhandelingen over, deels onuitgegeven oorkoufden en bescheiden tot die geschiedenis betrekkelijk. Echter zouden algemeene kerkelijke geschiedenis, kunst, kerkregt, enz. niet uitgesloten blijven. Maar ik herhaal het: zij hadden wèl gezien, toen zij verklaarden, dat zij vooral de geschiedenis der vaderlandsche kerk zich zouden aantrekken. Zij

waren te goede historici, om niet in te zien, dat de pas vol-eindigde *geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk* door A. YPEY en J. J. DERMOUT (IV deelen, 1819—1827) ruimte genoeg overgelaten had, om talloos vele bijzonderheden, vooral uit het tijdvak vóór de Synode van *Dordrecht*, naauwkeurig toe te lichten. Intusschen had de arbeid van YPEY en DERMOUT, hoezeer ook door ultra-hervormden aangevallen als veel te liberaal en te remonstrantsch, hooge belangstelling voor de geschiedenis der vaderlandsche kerk opgewekt, en blijft hij als eerste proeve op dit veld een gedenkteeken van noeste vlijt en zeldzame onbekrompenheid van blik.

Dat B. GLASIUS later een dergelijken arbeid ondernam, dit duid ik hem niet euvel; dat hij dien niet beter volvoerde, vergeef ik hem noode; hij betuigde wel, dat zijn doel niet was, iets nieuws voor de wetenschap, maar slechts een leerboek voor den beschaafden stand te leveren; doch hij wist te goed, hoeveel de wetenschap nog te onderzoeken heeft, eer zij tot den beschaafden stand spreken kan; en hij leverde gelukkig voor haar in enkele artikelen van zijn uitvoerig werk: *Godgeleerd Nederland* (3 deelen, 1851—1856) iets beters.

Nemen wij het *Archief* nog eens in handen.

Voortreffelijk voldeed het eerste deel van het *Archief* aan het voorop geplaatste plan; aan de kerkelijke geschiedenis van *Nederland* was eene breede plaats gegund; KIST gaf eene zeer belangrijke schets van den invloed des pauselijken afaat-handels op de hervorming hier te lande; ROYAARDS eene bijdrage tot de geschiedenis van den Nederlandschen volksgeest in de XVIe eeuw. Van TH. A. CLARISSE (toen reeds ontslapen) was 'eene door zijnen vader toegelichte verhandeling over GEERT GROETE voor het tijdschrift bewerkt, die in volgende deelen voortgezet, met de door het Utrechtsch genootschap in 1830 te regt bekroonde, in 1856 in verbeterde nitgave herdrukte, van G. H. M. DELPRAT, ons den merkwaardigen man kennen doet, wiens nog onuitgegeven brieven, blijkens de XIV, die J. G. R. ACQUOY bewerkte, een in het *Kerkregt* doorkneden uitgever behoeven.

Kerkregt. Eere aan hetgeen KIST en ROYAARDS daarvoor in hun *Archief* gedaan hebben; eere vooral aan ROYAARDS, die in 1834 de uitgave begon en in 1837 voltooid van zijn *hendaagsch kerkregt bij de Hervormden in Nederland*, en voor dezen schromelijk verwaarloosden tak van wetenschap de belangstelling in zeer wijden kring zocht op te wekken door

zijne verhandeling over *het Kerkregt als wetenschap ook voor het academisch onderwijs*. (Ned. Jaarb. voor het Regt. XI. 1^e stuk), terwijl zijn onverwachte dood (2 Januarij 1854) hem belette eene voorgenomene nieuwe bewerking van het met zooveel toejuiching ontvangen geschrift over het *hedendaagsch Kerkregt* ons te schenken.

Het was meer dan tijd, dat de ijver zich op dit onderwerp vestigde. Bouwstoffen voor die studie waren geschonken door G. VAN DER TUUK in zijn welbekend *Handboek voor Hervormde predikanten en kerkeraadsleden*, 4 stukken, vooral door C. HOOPER in de uitgave der *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden, met aanteeekeningen* (1846), wiens werk de fijne en geestige kritiek van J. A. M. MENSINGA (*de Gids* 1847 bl. 425 volg.) uitlokte; maar de behartiging dier studie schijnt door tijdsomstandigheden te worden beheerscht. De opkomst van het *separatisme* hier te lande gaf er aanleiding toe, dat de regtsvraag naar het gezag der formulieren en der verhouding van de regering tegenover de kerk op wetenschappelijke wijze ter spraak gebragt werd. HOFSTEDE DE GROOT schreef in 1833 en 1834 zijne *gedachten over de beschuldiging, tegen de leeraars der Ned. Herv. Kerk in deze dagen openlijk ingebracht, dat zij hunnen eed breken, door af te wijken van de leer hunner kerk, die zij beloofd hebben te zullen houden*. Deze gedachten maakten veler gedachten openbaar en riepen terstond dit goede in het leven, dat er openlijk van eene zeer bevoegde zijde eene beschouwing over de zeer betrekkelijke waardij der formulieren voorgedragen werd, die in stilte vele, vele voorstanders jaren lang geteld had. Het is niet van deze plaats de reeks van geschriften op te noemen, die naar aanleiding van DE GROOT's schrijven verscheen; ontaardde de strijd alras in een weinig wetenschappelijk twisten *coram populo*, de verklaring er van ligt in het feit, dat de zoogenaamde vrienden der formulieren liefst van weinig wetenschappelijke wapenen zich bedienen.

Ik geloof niet verplicht te zijn, iets van deze beweering af te dingen, al legt men mij het bekende werkje van GROEN VAN PRINSTERER: *de maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het staatsregt getoetst* voor. De schrijver heeft ons tot bondgenoot, waar hij de vervolgingen afkeurt; maar waar hij het staatsgezag inroept ter handhaving van de formulieren en der regering in zoo ver een *jus in sacra* wil toekennen, zouden wij hem bestrijden. Op deugdelijken trant is hij bestreden

door P. BOELES, die in 1838 een zeer gezocht boek *over staats-regt, hervormd kerkbestuur en separatisme* tegen GROEN door den druk verspreide, waarin (vooral bl. 177 volg.) de onbevoegdheid der regering of van het wereldlijk gezag, om zich met de kerk als leerende en belijdende corporatie te bemoeijen, goed werd uiteengezet. Zeer bescheiden vraagt de schrijver verschooning, als hij zich begeeft in het ontwarren van regtskundige vragen; hij belijdt onverholen, dat de beoefening van het kerkregt juridike kundigheden vereischt, die niet gemakkelijk verkregen worden. De geachte werken van WILHELM BROES: *de Engelsch-Hervormde Kerk* (1825) en *Kerk en Staat* (1830) gaven materie voor de historische zijde der quaestie; de juridike wachtte nog licht. Hoe noodig echter studie van het kerkregt is — dat bleek duidelijk in de literatuur over de bewegingen van 1841 en 1853, toen merkwaardige bewijzen van volslagen onkunde in kerkregt en staatsregt al te overvloedig het licht zagen. De arbeid van ROYAARDS aan de concordat-quaestie besteed (*Archief* I. bl. 283 volg., III. 67 volg., III. 67 volg.) en die van KIST, over het *vorstelijk regt van placet* (*Ned. Arch.* III. 423 volg.) bevalen zich aan door tijdigheid en belangrijkheid evenzeer. Het noemen van die in de laatste plaats aangeduide opstellen, herinnert ons tevens het nog al vrij sprekend protestantsch karakter, waardoor de stukken der redacteuren zich onderscheiden. Ik voor mij zal te dezer plaatse de klacht niet weerhouden, dat dien ten gevolge in hunne beschouwing Catholieke kerk wel eens vereenzelvigd is met Papisme en Ultramontanisme; maar ik vind het opmerkelijk, dat juist dergelijke stukken, waarin hunne subjectiviteit zich kon doen laten gelden, de beste van hun tijdschrift genoemd mogen worden. Daar waar zij ophielden bloot antiquarisch te werk te gaan, en als historieschrijvers de verplichting en den aandrang eerbiedigden, om kritiek te oefenen, schonken zij ons inderdaad iets voortreffelijks; ik wijs hier op de verhandeling van KIST *over Pausin* JOHANNA ten betooge, dat het onderzoek harer geschiedenis nog niet gesloten is (*Ned. Arch.* III. 1 volg.), een stuk, dat zelfs de studie der Roomsche kerk hier te lande voedsel gaf blijkens het tegenschrift van J. H. WENSING, toenmaals hoogleeraar in het seminarie te Warmond, waarin de verhandeling van KIST werd *nagelezen en getoetst* (1845) en hetwelk KIST trachtte te weerleggen in zijn *woord aan J. H. W.* in *Ned. Arch.* V. bl. 459 volg. Die proeve van WENSING vermelden wij met te

grooter genoeg, omdat zij althans van eenige kerkhistorische studie bij de Roomschen getuigde: het was een teeken van leven, waar onverschilligheid en vooroordeel heerschte. Waarlijk het is bedroevend! Wat wordt er van het onderwijs hunner geestelijken? Ik heb niets gunstigs ten antwoord, vooral niet nadat ik kennis gemaakt heb met het geschrift van den hoogleeraar aan het seminarie te Warmond C. BROERE, die in 1856 *de terugkeer van HUGO DE GROOT tot het katholiek geloof* scheen te willen bewijzen, maar, naar wij hopen en vertrouwen mogen, van dit beweerden en van dergelijke onhistorische verknoeiingen der geschiedenis genezen is door het tegenschrift van DIEST LORGION (*W. in Liefde*, 1857), die overtuigend aantoonde (t. a. p. bl. 542): "dat het Catholicisme van HUGO DE GROOT niet was het *Jesuitiesch* Roomsch-Catholicisme van latere en onze dagen, zelfs niet eens het *werkelijk* Roomsch-Catholicisme van zijnen tijd; maar een *ideaal* Catholicisme, met *Rome* tot uiterlijk middenpunt; een zuiver Catholicisme, dat nog beter was, dan het Gallikaansche, hoedanig nog nooit heeft bestaan, en, naar onze meening, zoolang *Rome Rome* blijft, ook wel gehoopt, maar niet *verkregen* kan worden." Smartwekkend acht gij het met mij, dat de Roomsche kerk als zij een enkel blijf van studie geeft, daarvoor nog altijd den polemischen vorm verkiest!

Klagen wij over het verschijnsel, wij zullen zoo billijk zijn, om vooral over de oorzaak daarvan te klagen. Zij ligt in het gebrekkig onderwijs; wij durven dit met groote vrijmoedigheid beweerden, al konden wij zelven nooit als oorgetuige met dat onderwijs kennis maken; een die het genoten heeft, geeft er ons zijne beschouwingen over; aan de pen van JOSEPH OLIVIER JOSSET, "een uitstekend mensch, edel van hart, helder van hoofd, rijk in kennis" (zoo luidt het getuigenis van hen die hem persoonlijk gekend hebben), dankten wij het veel besproken geschrift: *de Roomsch-Katholieke kerk in oud-Nederland, gelijk zij is, zijn kon en zijn moet* (1833, 2^e druk). Het levert ons een afschrikwekkend beeld van het onderwijs, dat de student in de godgeleerdheid aan een Roomsch-Catholiek Seminarie ontvangt, bl. 49 vlg. Die teekening is niet te sterk gekleurd; een Roomsch-Catholiek hoogleeraar van de hoogeschool te Luik getuigde, in een brief van September 1820 (gij vindt dien in VAN SWINDEREN'S *Almanak der academie van Groningen* voor het jaar 1821, bl. 142 volg.) "de inrigting der Seminariën is regtstreeks strijdig met den

“geest der hoogeschoolen. De geestelijkheid alhier schijnt opzettelijk eene hoogere beschaving te willen vernielen en het is of een Roomsche geestelijke hier te lande (daartoe strekt de geheele opleiding derzelve) zoo weinig mogelijk beschaafd moet zijn.” De hooge regering des lands deed eene poging, om aan dat onderwijs een meer wetenschappelijk karakter te geven. Het had hare aandacht getrokken, dat er zooveel scholen en inrigtingen bestonden, waar de aanstaande Seminarist gevormd was, en bij welke het onderwijs gegeven werd door mannen, die niet verplicht waren eenen wetenschappelijken graad te bezitten. Den 4^{den} Junij 1825 verscheen een Koninklijk besluit, waarbij deze scholen of inrigtingen werden opgeheven of onder de controle der regering gebragt, en denzelfden dag een ander, waarbij Koning WILLEM I verklaarde, dat de door sommige kerkvoogden opgemerkte en afgekeurde gebrekkige voorbereidende opleiding der aanstaande geestelijken verbetering eischte, en hij dien ten gevolge, willende voorzien in eene geschikte vorming voor Roomsche Catholieke geestelijken, een *collegium philosophicum* vestigde, verbonden aan een der hoogeschoolen in het zuiden des lands, waar onder andere vakken van onderwijs (het besluit telt er 20) ook het *Kanoniek recht* en de *kerkelijke geschiedenis* onderwezen zou worden. Den 11^{den} Julij werd dit besluit versterkt door de bepaling, dat niemand in de groote Seminariën mogt opgenomen worden, dan die op voldoende wijze zijne voorbereidende studie in het *collegium philosophicum* gemaakt had. Bovendien werd, 14 Aug., de toegang tot kerkelijke bedieningen gesloten verklaard voor allen, die buiten 's lands hunne voorbereidende studiën doorloopen hadden.

In deze weinige regelen ligt eene groote geschiedenis beschreven. Wie was toch de raadsman der hooge regering geweest? De aartsbisschop van *Mechelen*, tot curator benoemd, gaf, dadelijk na kennis van die benoeming verkregen te hebben, in krachtige woorden zijne verbazing over deze besluiten te kennen; hij was dus zeker in deze zaak vooraf wel niet gekend geworden. Toch had de regering, voor het uitvaardigen van die besluiten, advies ingewonnen bij een man, die haar vertrouwen genoot en in *België* aan een der hoogeschoolen Nederlandsche taal- en letterkunde onderwees, bij den waardigen SCHRANT. Onverwijld had deze, naar innige overtuiging, zijn gevoelen kenbaar gemaakt en duidelijk aangewezen, dat de oprigting van zulk een *collegium* ongetwijfeld eene weldaad

voor de kerk, waartoe hij zelf behoorde, wezen zou, indien het onderwijs van *kanoniek regt* en *kerkelijke geschiedenis* bepaald uitgesloten en aan de groote Seminarieën opgedragen bleef. Helaas! de regering luisterde niet; de besluiten verschenen, het *collegium* werd te *Leuven* gevestigd; de lessen der hoogleeraren voor de aanstaande geestelijken der Roomsche kerk opengesteld en verplichtend gemaakt, terwijl bepaald voor de dienst van het *collegium* bovendien benoemd werden de priesters DE GREUVE, om de algemeene geschiedenis, FR. JOS. SEBER, om psychologie en logica te onderwijzen, terwijl het professoraat in de kerkelijke geschiedenis en het kanoniek regt opgedragen werd niet aan een geestelijke, maar aan een leek. Dat was zeker ook de eenige grieve, welke tegen den benoemde, Mr. R. WINSSINGER, was in te brengen. Geboren in *Henegouwen*, had hij, te *Leuven* studeerende, in 1822 tegelijk te *Groningen* en te *Leuven* eene gouden medaille behaald op de door hem ingezondene antwoorden der voorgestelde regtsgeleerde prijsvragen. Nog eer de Senaat van laatstgenoemde hoogeschool over het ingezonden antwoord met eenparige stemmen ter bekrooning besloten had, was WINSSINGER (12 Aug. 1822) reeds in de regten gepromoveerd, als oud-soldaat beëfthigd met het ridderkruis der Willems-orde, en door alle bevoegden gerangschikt onder de voortreffelijkste leerlingen der academie. Zijne prijs-antwoorden en doctorale dissertatie werden binnen en buiten 's lands met lof beoordeeld. Vóór hij als regter te *Antwerpen* geplaatst werd, had hij een jaar besteed aan het bezoeken van buitenlandsche hoogeschoolen. 20 December 1825 aanvaardde hij het professoraat aan het *collegium philosophicum* met eene *oratio de ratione studii juris canonici in Belgis nuper instaurati*. Maar al die aanbevelingen mogten niet baten; van vele zijden lieten zich afkeurende stemmen hooren; brochures en libellen mogen nu vergeten zijn, maar vergeten is niet de taal der bestrijding, die in de 2^e Kamer der Staten-Generaal zich hooren deed. Bij gelegenheid van de discussie over het *budget* verhieven zich in de zittingen van 13 en 14 December 1825 krachtige stemmen; het verplichtende van die lessen bij te wonen, en het openen van collegiën over kanoniek regt en kerkelijke geschiedenis werd warm en welsprekend bestreden. De regering wierp verre van zich de op haar gelegde verdenking, dat zij de mislukte verlichtings-ontwerpen van JOSEPH II wilde opvatten, al gebruikte zij voor hare stichting het gebouw, dat hij in 1786

voor zijn algemeen seminarie ingerigt had. Hare voorstanders stemden zoo luide met hare klagten over de gebrekkige ontwikkeling der Roomsche geestelijkheid in, dat den 15^{den} December eene motie voorgesteld werd, om het glibberig pad van theologische geschillen te verlaten. Van dat tijdstip af dagteekent zich de aanvang der Belgische revolutie. Het was der hooge regering gelukt twee uitstekende leden der Kamer, Belgen van geboorte en gezindheid, voor hare zienswijze te winnen, DOTRENGE en REYPHINS; beider stem bragt thans een gunstig votum voor de regering uit, maar daar beider veranderde houding tegenover de regering meer aan de magt van gunstbewijzen dan aan de kracht eener wisseling van overtuiging toegeschreven werd, was de oppositie van andere Belgische leden der Kamer te sterker geprikkeld door den afval der genoemden, wier Catholicisme overigens aan ijver en deugdelijkheid wel wat te wenschen overliet. Trouwer zonen der kerk en helderder hoofden voorspelden aan de regering de moeilijkheden, waarin zij zich wikkelen ging. Wat baatte tegen dezen een beroep op de Grondwet? Men vergaf het den Koning niet, dat hij het artikel der Grondwet, waarbij aan de regering het toezigt op het openbaar onderwijs werd gewaarborgd, zóó verklaarde, dat zij het regelen kon naar hare inzichten; men beschuldigde het hoog bewind van zich vijandig te plaatsen tegenover de belangen der Roomsche kerk; men schreef, men vereenigde zich tegen haar; en toen de regering, eindelijk toegevende, het bezoeken van het *collegium* facultatief verklaarde, kon die concessie de ontvlamde gemoederen niet meer tot rust brengen. Hadde zij geluisterd en de genoemde vakken van haar programma buitengesloten, zeker ware in *Nederland* allengskens eene geestelijkheid opgestaan, die beter *propaedeutisch* gevormd, grondiger kennis van theologie op hare groote Seminarieën had begeerd en eindelijk verkregen. Want op den duur aan den dorst naar kennis weêrstand te bieden, daartoe is geen magt in staat. Hoeveel rijker was de litteratuur onzer Roomsche landgenooten geworden; hoezeer zouden wij zelve ons gelukkig achten, indien wij op betere vruchten, dan die in de onderzoekingen van BROERE en WENSING gegeven zijn, wijzen konden. Hoe menig stuk had het *Archief* kunnen versieren, indien, waaraan wij wel niet twijfelen, de redacteurs ook bijdragen van Roomschen hadden kunnen opnemen. De woorden, waarmede KIST zijne kritiek van WENSING's opstel aanvangt,

getuigen van zijn leedwezen over den schralen oogst, op den akker der Roomsche literatuur te garen.

Had in dit opzigt het *Archief* meer kunnen leveren, de verwezenlijking van dien wensch lag buiten de magt der redacteers. Doch bleef daarin nog al een en ander ontbreken, wat zij zelve ons konden schenken. Opmerkelijk, ja wij durven zeggen bevreemdend is het, dat de beide redacteuren zelve zoo weinig aan de behandeling der *vaderlandsche kerkgeschiedenis* gedaan hebben. Zoo HERINGA zijne verhandeling over de *twistzaak van den Hoogleeraar MACCOVIUS* (*Archief* III. 505 volg.) en de *bijzonderheden betreffende de Nederlandsche Bijbelvertaling* (*Arch.* V. 57 volg.); E. B. SWALUE die over den kardinaal NICOLAAS VAN CUSA (*Archief* IX. 1 volg.) en de *abdijen van Egmond en Rhijnsburg* (*Ned. Archief* I. bl. 363 volg.); J. BORSIUS zijn overzicht van *het trapsgewijze toegenomen gezag der formulieren van eenigheid*, enz. (*Arch.* IX. 285 volg.) en zijne *mededeeling over JACOB ROGGEVEEN* (*Ned. Arch.* I. bl. 267 en II. 423), evenzeer als de schets van *het leven, karakter en letterkundige verdiensten van H. FAUKELIUS* (*Ned. Arch.* IV. bl. 183 volg.); AB. UTRECHT DRESSELHUIS zijn opstel over ADRIAAN VAN HAEMSTEDE (*Arch.* VI. bl. 41 volg.); M. A. G. VORSTMAN en DELPRAT hunne bijdragen tot de *geschiedenis van de Broeders des gemeenen levens*, om geene andere te noemen, hadden terug gehouden, hoe zuinig zou de geschiedenis der vaderlandsche kerk bedacht zijn geworden! Wat de redacteuren gaven, doet ons betreuren, dat zij niet meer schonken; KIST verrijkte het *Archief* met zijne stukken over BLOCCIUS en over de kerken onder 't kruis; ROYAARDS met zijne bijdragen tot de Roëlliaansche twisten, zijn *Levensbericht van den Kardinaal WILLEM VAN ENCKEVOIRT*, en vooral zijne *proeve eener geschiedenis der hervorming in de stad en provincie Utrecht*. Het genoemde is meest van *antiquarischen* inhoud; hetzelfde geldt van de door het Koninklijk Instituut met goud bekroonde verhandeling van ROYAARDS, eene *geschiedenis der invoering en vestiging van het Christendom in Nederland* bevattende (1842 en 1844), eene eerste proeve op dit gebied; men dient het wèl te bedenken, om inschikkelijk te zijn jegens het tal van gebreken, hetwelk dien arbeid ontsiert, gebreken, die ook in den laatsten druk, hoewel aan hare herziening — ik gebruik de woorden van ROYAARDS — de inspanning van vele maanden besteed en er naauwelijks één bladzijde der vorige uitgave overgebleven is, waarop geene veranderingen of bij-

voegselen werden aangeteekend, door den deskundige ontdekt worden. Deze *geschiedenis der invoering en vestiging* werd later vervolgd in zijne *geschiedenis van het gevestigde Christendom en der Christelijke kerk* (2 deelen, 1849 en 1853). Maar mij dunkt, dat ook dit werk niet buiten het cadre van antiquarischen arbeid valt, evenmin het uitvoerig geschrift van KIST: *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven*, welks eerste deel (1848) den oorsprong, de lotgevallen en den toestand der Christelijke biddagsviering, bijzonder in *Nederland*, beschrijft; het tweede (1849) de biddagsbrieven zelve mededeelt. Het zijn deze werken, die, vergeleken met het door hunne hand in het *Archief* zoo overvloedig geplaatste, de eigenaardige rigting hunner kerk-historische studie aanduiden. Die rigting weet ik niet beter te omschrijven dan door haar de *antiquarische* te noemen. Reeds in de aangehaalde voorrede van het *Archief* hadden zij hun voornemen opengelegd, om het *Archief* ook aan het in druk brengen van geschreven oorkonden en bescheiden dienstbaar te maken. Geen wonder, dat deze hun als van alle zijden toevlociden en zij hun tijdschrift rijkelijk daarvan voorzagen, minder misschien ten bate van een nu studeerend, dan wel van een toekomstig geslacht. Het kon wel niet anders, of daartusschen sloop nog al een en ander, dat zeker door een groot aantal van lezers overgeslagen werd, b. v. de onuitgegeven brieven, die in de papieren van SMETIUS gevonden zijn (*Arch.* IV. 181 volg.); de aantekeningen uit de synodale vergadering van *Zuid-Holland* betreffende de zaak en de leer der Remonstranten, die een geheel deel van het *Archief* vulden; de synopsis der handelingen van de classis van *Nijmegen* van 1590—1660 (*Ned. Arch.* IV. bl. 1 volg.); het necrologium en het tijnsboek van het adelijk jufferenstift te *Hoog-Elten* (*Nieuw Archief* II. bl. 1 volg.), om alleen die stukken te noemen, welke vele bladzijden druks beslaan.

De zorg en moeite, aan den druk dier oude stukken besteed, zij naar eisch gewaardeerd, maar met evenveel vrijmoedigheid de vraag openlijk gedaan, of zulk eene antiquarische rigting, die voornamelijk bij het verzamelen van bouwstoffen zich bepaalt, wel geschikt is, om lust en liefde voor de beoefening eener wetenschap zoo op te wekken, als zij verdient? Met te meer regt mag ik die vraag op twijfelden toon uiten, omdat de geschiedenis ons een antwoord vinden doet; beide mannen hebben jaren lang dit vak onderwezen en toch slechts zeer enkelen hunner hoorders in medebe-

oefenaars weten te herscheppen; bij ROYAARDS' dood kon er niet één zijner talrijke hoorders in aanmerking komen, maar werd BERNARD TER HAAR gekozen, die in zijne keurige *geschiedenis der kerkhervorming in tafereelen*, door het Haagsche genootschap bekroond, getoond had meesterlijk de gegeven stof te kunnen redigeeren. Terwijl ROYAARDS en KIST, beide leden van dit Haagsche genootschap, in die betrekking zoo ernstig de hand hielden aan den eisch, om eene nog weinig bewerkte geschiedkundige stof te doen behandelen, en verhandelingen als die van GLASIUS over ERASMUS (1850), van MENSINGA over de liturgische schriften der Ned. Herv. kerk (1851), benevens de genoemde van TER HAAR in het leven riepen, als antwoorden op prijsvragen door hen voorgesteld, leverden zij in hun *Archief* meer bronnen voor de kennis van de geschiedenis der vaderlandsche kerk, dan dat zij een of ander tijdvak of iets uit een tijdvak wijsgeerig behandelden. De bovenstaande bedenkingen behouden hare volle kracht, dewijl het *Archief* zelf in enkele stukken, als in die van HERINGA, het voorbeeld geeft, hoe er met ongedrukte stukken moet gehandeld worden. De hemel beware ons, dat alles wat nog in oud schrift aanwezig is, gedrukt zou worden! Wie leest het, behalve zetter en corrector? Wie heeft er nut van? Alleen dan, wanneer het ongedrukte gentiliseerd kan worden voor de kennis van een bepaald tijdvak, feit of persoon, verdient het die eere; zoo b. v. wat KIST gegeven heeft over de gemeenten onder 't kruis, en over den Nederlandschen oorsprong der Zwingliaansche avondmaalsleer.

Die laatstgenoemde verhandeling doet mij op nieuw klagen, dat voor de Nederlandsche dogmen-geschiedenis zoo weinig gedaan is. YPEY'S *systematische godgeleerdheid* (3 deelen, 1793 tot 1798) is door niemand vervolgd. Enkele, en wel zeer belangrijke, bijdragen tot dit weinig behandeld onderwerp schonk ons DONKER CURTIUS in de *Godg. Bijdr.* van 1835, waar hij zijne *geschied- en oordeelkundige aanmerkingen betrekkelijk het formulier van verbindtenis vastgesteld door de algemeene synode in 1816*, mededeelde, en vooral in zijn *geschiedkundig bericht nopens de herziening van de Ned. geloofsbelijdenis en van den Heidelbergischen Katechismus door de synode van Dordrecht* (jaargang 1838, bl. 541 volg.), eene verhandeling, die op de helderste wijze het feit uiteenzet, dat de herziening dier geschriften alleen door de kerkelijken is belet en gekeerd zeer tegen den zin en het verlangen van de Staten. Want

men zal het toch wel geen *herziening* willen noemen, dat de *Ned. geloofsbelijdenis* en de *Heid. Katechismus* geheel werden voorgelezen en toen de rondvraag geschiedde, of een der leden ook bezwaren had, eene vraag, die ontkennend beantwoord werd en beantwoord worden moest, nadat reeds in eene veel vroeger gehoudene zitting het katechiseeren volgens den *Heidelbergschen Katechismus* als regel aangenomen was. De genoemde stukken van den bekwamen Arnhemschen leeraar mogen op dubbelen prijs geschat worden bij de schaarschheid van ijver op dit deel van het gebied der kerkelijke geschiedenis. De bijdrage, welke HOFSTEDE DE GROOT voor de Nederlandsche dogmen-geschiedenis leverde in zijne *beschouwing van den gang, dien de Christelijke godgeleerdheid in het algemeen dus verre in Nederland heeft gehouden*, had welligt anderen uitgelokt, ware het niet dat eene bestrijding van dit stuk, door ROYAARDS op teregtwijzenden toon gesteld, zonder voorkennis van DE GROOT in hetzelfde deel van het *Ned. Archief* opgenomen (*Ned. Arch.* II. bl. 121 volg., en 329 volg.), menigeen van het schrijven in het *Archief* terughield. Zulk een hooge toon van teregtwijzing, die ROYAARDS anders vreemd was — want wie heeft dien humanen man niet lief gehad? — lokte niet vele medewerkers aan; of moet ik het verschijnsel, dat het *Archief* doorgaande een zeer beperkt getal van medewerkers vond, liever verklaren uit die praedomineerende *antiquarische rigting*? Begint men eenmaal van het opsporen en verzamelen van schriftelijke oorkonden werk te maken, de stof vloeit hun, die daarin smaak hebben, zeer rijkelijk toe; dat blijkt uit den arbeid der redactie, en naast den haren uit dien van BOUMAN, GLASIUS, VAN ITERSON, L. J. F. JANSSEN, H. Q. JANSSEN, R. C. H. RÖMER, SCHOTEL, VAN VLOTEN en anderen, wier monographien, opstellen en bijdragen over en tot de kerkelijke geschiedenis niet kwalijk gequalificeerd zijn, wanneer ze geplaatst worden onder de *bronnen*, waaruit de stof ter bewerking geput moet worden.

Was het academiesch onderwijs van ROYAARDS en KIST en hun letterkundige arbeid op het gebied der kerkelijke geschiedenis door zulk eene antiquarische rigting gekenmerkt, het kon wel niet anders, of in de algemeene denkwijze der meer en min bevoegden moest eene dergelijke studie als de ware beoefening der kerkelijke geschiedenis gaan gelden. Men is toch hier te lande nog al zeer geneigd, om met eerbied te staren op citaten en aantekeningen uit geschriften, die slechts

enkelen ten dienst staan. Karakteristiek is het feit, dat bij de bovenvermelde bekrooning door het Kon. Ned. Instituut, als voorname reden, waarom de verhandeling van ROYAARDS bekroond werd boven die van DIEST LOBGION, in het programma der 2^e Klasse verklaard werd: “dat het tweede stuk “(van DIEST LOBGION) in de meeste opzigten voortreffelijk mag “worden genoemd, zoodanig zelfs, dat de klasse waarschijnlijk “er toe zoude zijn overgegaan, om hetzelfde te bekroonen, bij- “aldien niet de derde verhandeling (van ROYAARDS) tevens “ware ingekomen, als welk stuk bevonden is het zoo even “vermelde veelzins te overtreffen, vooral in rijkdom van na- “sparingen uit oudere en nieuwere schrijvers, waaraan blijk- “baar een verbazende arbeid is ten koste gelegd, en waarvan “tevens een zeer oordeelkundig gebruik is gemaakt.” — En het is waar: de rijkdom der citaten verschilt zeer, maar ver- goedt hij het hoofdgebrek van ROYAARDS’ arbeid, dat aan dien van LOBGION niet kan worden ten laste gelegd, namelijk dit: dat de Utrechtsche hoogleeraar ons veel meer eene geschiedenis van de verdelging des heidendoms dan van de invoering des Christendoms geeft? Doch de Klasse — en het zij haar niet zeer ten kwade geduid — deelde in de waardeering van de beoefening der geschiedenis, gelijk ze door het onderwijs van zulke mannen aanbevolen werd. Waar geen veelheid van ci- taten schittert, veronderstelt men al ligt gebrek van diepte. Hoe weinig aanmoediging vond DIEST LOBGION voor zijne ge- schiedkundige werken van wetenschappelijk gehalte! Scheen de geleerde wereld daarvoor oog noch oor te hebben, hij, geen vriend van die antiquarische rigting, zette den voet op het pad der populaire geschiedenisbeschrijving en beproefde den romantischen vorm te kiezen voor de geschiedkundige stof, die hij bewerken wilde. Volgden hem H. VAN BERKUM, J. C. KINDERMAN en anderen, ach! al te duidelijk bleek, dat zulk een vorm weinig geschikt was, om grondige studie ten algemeenen eigendom te maken; òf daar werd afstand gedaan van den eisch der grondigheid, òf geofferd aan de zucht, om onderwerpen, die voor eene populaire behandeling nog niet rijp zijn, in den vorm van historische romans te kleeden. Hoe heeft b. v. de Dordsche synode zich te beklagen, wier geschie- denis in romans, naar het heet, beschreven is, voor dat zij in een wetenschappelijk werk behandeld werd. De historische kritiek had er met grond veel op aan te merken en veroor- deelde te regt een genre, dat noch bij de historie, noch bij

den roman eigenlijk behoort, dat gansch en al van tweeslachtigen aard is. Aan SONSTRAL, vooral aan SCHOTEL, allermeeft aan H. Q. JANSSEN gelukte het, met vermindring van dien romantischen vorm, kerk-historische geschriften te leveren, die in den breedten kring van het publiek bekendheid met gewigtige feiten en persoonlijkheden verbreidden. Des laatstgenoemden werk over *de kerkhervorming te Brugge* is niet alleen een groot geschenk voor de geleerde wereld, maar ook voor hen, *die voedsel zoeken voor den geest en op Gods wegen letten*. En zoo de geschriften, uitgegeven van wege de Evangelische Maatschappij, lezers vinden buiten den kring dier Maatschappij, zullen duizenden in ons Vaderland MONTYN danken voor zijne voortreffelijk aangevangen *geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden*, wier keurige vorm het onderwerp waardig is, dat op zoo degelijke wijze behandeld wordt.

Is het er verre van af, dat ik den stoot, dien ROYAARDS en KIST aan de beoefening der kerkelijke geschiedenis hier te lande gegeven hebben, van geringe beteekenis zou achten; ik kan niet goedkeuren, dat de aard der studie van beide geleerden aan de kerkhistorie zulk een antiquarisch karakter gaf. Men maakt zich een juist denkbeeld van beider invloed, zoodra men opmerkt, dat dit karakter tot heden onmiskenbaar dit deel der godgeleerde wetenschap kenmerkt, als ware het van nature daaraan eigen.

Die *antiquarische* rigting onderging inmiddels eene wijziging door de werkzaamheid en het onderwijs van WILLEM MOLL, leerling van KIST, opvolger van ROOYENS. Als kerkhistoricus heeft hij zijne eerste liefde tot specialiteiten niet verloochend. In 1834 begon hij naam te maken door zijne bekroonde commentatie *de Musica Sacra in ecclesia Protestantium ad exemplum veterum Christianorum emendanda*. Naar verdienste werd het stuk geroemd; kennis en smaak hadden er zich harmoniesch in vereenigd; den aandachtigen lezer kon het niet ontgaan, dat de schrijver volkomen meester was over den meestgelukkigigen vorm, en grooten aanleg voor *archaeologische* nasporingen bezat. De verwachting werd niet teleurgesteld; zijne *geschiedenis van het kerkelijk leven der Christenen gedurende de zes eerste eeuwen* (2 deelen, 1^e druk 1844; 2^e druk 1855); zijn ANGELUS MERULA (1851); zijn JOHANNES BRUGMAN *en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw* (2 dl. 1854), om nu niet te spreken van zijne *nasporingen betreffende de Bibliotheek van het St. Barbara-klooster te Delft*,

leveren ons, in waarlijk uitlokkenden en boeienden vorm, plastische teekeningen van den voortijd, en zijn schoone producten van *antiquariesch-archaeologische studie*. Ook hem is eene eigenlijk gezegde dogmatische rigting vreemd; plaatste hij al boven zijn hoofdwerk de spreuk "CHRISTUS leeft in mij" tot motto, als zoodanig wil ik ze laten gelden, niet als thema, dat door den inhoud van dit boek uitgewerkt is, en wel uitgewerkt had mogen worden, dewijl MOLL in den 2^{den} druk (bl. 17) de woorden des eersten onveranderd herhaald heeft: "het kerkelijk leven der Christenen, voor zoo verre het in "CHRISTUS zelve zijn beginsel vindt, door zijn evangelie en "Geest werd en wordt, bepaald en bestuurd is, getuigt van "den CHRISTUS, gelijk het schepsel altijd getuigt van zijnen "schepper; de geschiedenis dus van dit leven — dit is de "schoonste vrucht welke zij draagt — brengt ons mede tot "de kennis van den CHRISTUS zelve, tot de aanschouwing van "zijn wezen en zijne heerlijkheid, en wat hetzelfde is, tot de "liefde en aanbedding van zijnen heiligen naam."

Het zal bij eenig nadenken niemands bevreemding wekken, dat MOLL gelukkiger was in het stichten eener school, dan ROYAARDS en KIST. De beide laatsten onderzochten voornamelijk de *schriften*, de eerste de *personen* en de *realia* van de oudheid. Geen wonder, dat de smaak en de tact, waarmede MOLL die archaeologische studie voorstond, zijne hoorders bekoorden; zij voelden zich aangetrokken door onderwerpen, die vatbaar waren om beschreven en afgebeeld te worden; die bij uitnemendheid pasten voor vlugge pennen en terstond, als door niemand nog bewerkt, door den druk verbreed konden worden. Bovendien was het veld, waarop MOLL zijne leerlingen rondvoerde, beperkt en wel te overzien; het was dat der middeneeuwsche Nederlandsche kerkgeschiedenis, waarop het werk des hoogleeraars, dat over BRUGMAN handelt, als een *Standard-Work* moet aangemerkt worden. Maar om zulke monographiën te leveren, is het waarlijk niet genoeg, eenige onuitgegeven stukken of levensbijzonderheden op te zamelen van mannen, wier naam nauwelijks bekend is; daarvoor is noodig historische zin, gekuischte smaak, vooral een rustelooze vlijt, die niet te haastig haar werk aan de pers overgeeft; bij het gemis van deze eigenschappen, laat mij eerlijk zeggen: vereischten, ontaardt zulk eene antiquariesch-archaeologische studie zoo ligt in een soort van liefhebberij en geknutsel, waarbij een tijdschrift als *de Navorscher* veel minder

gemist kan worden dan wijsgeerige zin, kritische blik en grondige kennis.

Merkten wij op, hoe de beoefening der kerkelijke geschiedenis hier te lande al zeer spoedig bij het academisch onderwijs van *Utrecht* en *Leiden* eene zeer bepaalde rigting nam; allezins mag het ons bevreedden, dat die antiquarische rigting zoo weinig tot de geschiedenis der Christelijke kunst zich getrokken gevoelde. KIST maakte zich hier verdienstelijk, maar werd op dit gebied overtroffen door een man, die, helaas! niet meer onze landgenoot is, MENSINGA, die veel wist van hetgeen waarvan anderen weinig wisten, en veel meer dan ieder ander van de kunstgeschiedenis bepaalde studie gemaakt had. Zijne doorwerkte opstellen over Christelijke kunst in *de Gids*, en vooral zijne monographie: *de vereering van Maria, de moeder onzes Heeren, geschiedkundig nagespoord en beoordeeld* (3 deelen, 1846, 1847) getuigen van zijn zeldzaam talent; de tweeledige polemiek, die het voerde tegen *Rome* en tegen de Groningsche opvatting van het begrip *kerk*, daar de auteur de geschiedenis der kerk naauw met de algemeene verbonden hebben en van geene Christokratie weten wilde, verminderde het aantal zijner tegenstanders niet, aan wie bovendien de zeer vrije kritiek, die door zijne hand met het onderschrift *mens ingenua Deo grata* in de *Boekzaal der geleerde wereld* geplaatst werd, hoogelijk mishaagde. Hij ging naar het buitenland, en laat ons, ook ter wille van de geschiedenis der Christelijke kunst, zijne afreis diep betreuren.

Wijsgeerige zin, kritische scherpste, historische kennis — wij gedachten straks aan die onafscheidelijke trits, onafscheidelijk voor den waren geschiedkundige — kunnen alleen den moeitevollen arbeid, dien de *biographie* te verrigten heeft, volvoeren. Wat is onze letterkunde te dezen aanzien arm; ja arm, zoo wij althans regtmatige eischen laten gelden. Waaraan ligt het? Aan het onderwerp of aan de behandeling; aan de stof of aan de hand, welke die stof bewerken zal? Sla ik de waarde der biographie te hoog aan, wanneer ik beweer, dat zij de toets is van wetenschap en wijsheid, van kennis en smaak? Flink en goed een man in het licht van zijn tijd te schetsen; zijne verdiensten te laten uitkomen; grondige kritiek te oefenen over zijne werken — wie doet dat? Op geen gebied wordt de muze der historie slechter ten onzent gediend dan op dat der biographie. Is het niet al te waar, wat THORBECKE eens schreef in *de Gids* (1848 I. bl. 25):

“wij beminnen de lofspraak en haten de kritiek.” Helaas! of het geen waarheid ware! Geen predikant sterft of hij wordt een kanselredenaar; geen kanselredenaar of hij wordt een theologant; alles wat hij schreef is schoon, diep — kortom: lees tien, twintig biographien van Hollanders over Hollanders, en gij verbaast u, dat de kerk en de school na zulke treffende schokken nog bestaan.

In elk protestantsch land neemt de kerkelijke geschiedenis vooral de hervorming in haar onderzoek op.

Wat heeft zij ten onzent voor het groote feit der hervorming gedaan; wat voor de geschiedenis der hier te lande bestaande kerkgenootschappen? Gaarne beantwoord ik die vraag en wijs op vruchten van geschiedkundig onderzoek betreffende het wezen en de geschiedenis der hervorming en der onderscheidene kerkgenootschappen hier te lande. Zijn die vruchten niet schooner en rijper; schaamte moge de opmerking der schraalte ons veroorzaken, ook hier is het ons om waarheid te doen. Vooruitgang en verbetering hebben geen zwaarder strijd te winnen, dan dien tegen hoogmoed, die zijne armoede zoekt te verbergen.

Algemeene aandacht vond KIST, toen hij in zijne rectorale oratie van 1837 het resultaat zijner nasporingen mededeelde in de bekentenis: *sacrorum emendatio saec. XVI. inchoata nondum perfecta*. Met blijdschap ontvingen wij zijne Nederduitsche bewerking van dit onderwerp in het *Ned. Archief* I. bl. 91 volg. Vooral boeide ons, onder meer, zijn *historiesch overzicht der onderzoekingen naar het grondbeginsel der kerkhervorming* (t. a. p. bl. 189 volg.). Het bevat eene kritiek van hetgeen BROES, WEYDMANN, GRATAMA en HOFSTEDÉ DE GROOT over het grondbeginsel of de grondbeginselen der kerkhervorming geschreven hebben. Zijn de belangrijke onderzoekingen van W. MUURLING (1849) over de echt-christelijke beginselen der oorspronkelijke Nederlandsche Hervormde kerk, naar mijn oordeel, veel te weinig gewaardeerd; deze en SCHOLTEN's dogmatische arbeid moeten in de gevolgen op de beoefening van de geschiedenis der Hervorming weldadig werken. Ik heb reeds vroeger te duidelijk mijne meening over het aannemen van een *tweeledig* principe uitgesproken, dan dat ik hier dit behoef te herhalen; maar gaarne vereenig ik mij met KIST, waar hij bewoert, dat eerst dan de geschiedenis der kerkhervorming evenzeer als haar beginsel tot volle regt komt, wan-

neer die gebeurtenis niet als een geïsoleerd feit, maar in naauw verband met de eeuwen, welke voorafgegaan zijn, beschouwd wordt. Ik mag er immers bijvoegen dat vooral de beoefening van de schriften der Hervormers de voorwaarde is, om hun leven zoo te beschrijven, dat hun beeld in het licht hunner dagen ons voor oogen staat? B. T. LUBLINK WEDDIK heeft het in zijn *leven van LUTHER* (1839) en door de *bloemlezing uit diens Schriften* (1840) beproefd; J. TICHLER in zijn *Huldreich Zwingli* (1857) werkelijk geleverd, nadat hij reeds in zijne doctorale dissertatie (1827) *de indole sacrorum emendationis a ZUINGLIO institutae rite dijudicanda* eene proeve gegeven had van den wijsgeerigen zin, met welchen hij de geschiedenis der Christelijke kerk beoefent, waardoor hij in staat was, ons eene biographie te schenken, die in den vollen zin des woords allervoortreffelijkst mag genoemd worden.

Naar aanleiding van dien boven vermelden waarschuwendenden wenk van KIST, blijft ons het regt, om over het gemis van studie van het secte-wezen der middeleeuwen te klagen. Beschamend is het, dat wij onze Elzasser en Deutsche bureu op dit gebied alleen laten werken. Van wie hadden wij het eerder mogen verwachten, dan van onze Doopsgezinde broeders, die op de oudheid van hun kerkgenootschappelijk beginsel hoogen prijs stellen? Dubbel vreemd is die onachtzaamheid, daar geschiedkundige onderzoekingen over hunne eigene broederschap in velerlei geschriften van lateren tijd nedergelegd zijn. 't Zij genoeg de namen van A. CRAMER, S. BLAUPOT TEN CATE, S. MULLER, D. S. GORTER, S. HOEKSTRA, enz. te noemen. De Doopsgezinden, volstrekt niet onverschillig ten aanzien van een confessioneel standpunt, moeten wel voor de geschiedenis van de voorgeslachten veel hart hebben. Men weet dat MULLER de eerste geweest is, die het onderwijs in de geschiedenis van het genootschap zich ten taak stelde en daarvan met gelukkigen uitslag zich kweet. Het eerste verhaalt hij zelf in zijne reeds genoemde *geschiedenis van het onderwijs in de theologie bij de Ned. Doopsgez.* bl. 84: "Deze specialiteit der algemeene kerkelijke geschiedenis, hoe belangrijk voor ons, was onder die van 't *Lam*, uit hoofde van hunne meer wijsgeerige en vrijzinnige rigting, nooit in achtung geweest, ja het blijkt niet, dat men er ooit aan gedacht heeft, haar in het onderwijs op te nemen. Alleen die van de *Zon* hadden, als meer getrouwe Mennonieten, er werk van gemaakt, gelijk blijkt uit de schriften van SCHIJN, MAATSCHOEN, SCHAGEN

“en anderen. Men wenschte het eenzijdige van die lamistische “rigting door het genoemde onderwijs tegen te gaan;” het laatste kan gemakkelijk bewezen worden door te wijzen op zijn eigen arbeid en dien zijner leerlingen, vooral van CRAMER, die *het leven en de verrigtingen van MENNO SIMONS en van BLAUPOT TEN CATE*, die de geschiedenis der Doopsgezinden in *Friesland, Groningen, Overijssel, Holland, Zeeland en Utrecht* in 5 deelen beschreven heeft. Of echter TEN CATE in deze provinciale behandeling der geschiedenis den waren weg ingeslagen heeft, mag ik in twijfel trekken, althans naar den indruk, welken de lectuur op mij maakte; herhaling kan niet uitblijven, versnippering van stof evenmin. Maar de deugd van die boeken acht ik gelegen in hunne strekking, om namelijk belangstelling bij de geloofsgenooten op te wekken en levende te houden, en alzoo de historie dienstbaar te maken aan de bevordering van den confessioneelen geest, of het confessioneel beginsel, waardoor eenig genootschap gekenmerkt wordt. Waar zulk een confessioneel beginsel niet heerschende is, kan ook geene geschiedenis-beschrijving wezenlijk gelukken; in dat opzigt was de strijd van C. M. VAN DER KEMP en GROEN VAN PRINSTERER tegen de door YPEY en DERMOUT geleverde geschiedenis van de Hervormde kerk, niet ongegrond; het streven toch van de laatstgenoemden was om zoo irenisch mogelijk te zijn. Wij hebben die irenische rigting geprezen, maar daarom de vrijheid niet verloren, om aan de gemelde tegenstanders, wat het uitgangspunt hunner bestrijding betrof, regt te laten wedervaren. VAN DER KEMP en GROEN oordeelden dat het werk de waardij van het echt-Calvinisme veel te laag stelde en hun vriend DA COSTA zond zijne *inlichtingen* betreffende den persoon van Prins MAURITS in het licht, om diens theologiesch standpunt te verdedigen tegen de daarvan door YPEY en DERMOUT gegeven voorstelling. STOLKER toonde op afdoende wijze aan, dat Prins MAURITS geenzins de vijand, en FREDERIK HENDRIK bepaaldelijk de vriend van de Remonstranten heeten mogt; en STOLKER's ambtgenoot, de toen van zijne evangelie-bediening rustende VAN REES, gaf eene verklaring, die niet dienen kon bij het bestrijden van de acte der beschuldiging, vooral door VAN DER KEMP ingebracht. VAN REES — wij leerden hem reeds kennen — getuigde, nadat de afgedrukte maar nog niet in den handel gebragte vellen van het 2^e deel der *geschiedenis van YPEY en DERMOUT*, uit vriendelijke schikking der schrijvers door

hem en STOLKER gelezen waren, in een brief aan DERMOUT, medegedeeld in de *Vad. Letterk.* 1825, bl. 769: "door UEd. "is een geheel nieuw licht verspreid over dit gedeelte onzer "Kerkgeschiedenis. Nooit is zoo goed in het helderst licht "gesteld, dat de gevoelens der oorspronkelijke Hervormde "Kerk in *Nederland* Erasmiaansch-Zwinglisch-Melanchtoni- "aansch-Bullingerisch geweest zijn, en door die van CALVINUS "zijn verdrongen geworden. — De Remonstranten hebben er, "in mijn oog, niets toe of af te doen."

Ik deel deze bijzonderheid hier mede, opdat de lezer eensdeels het ongegronde der verbreide aantijging, als of YPEY en DERMOUT hunne handschriften door Remonstranten zouden hebben laten corrigeeren, doorzie, anderdeels het punt in geschil, ook voor onze dagen niet onbelangrijk, goed onderscheide, en de waardij der oppositie op regten prijs schatte. Wat mij betreft: ik zou niet gaarne aan het Calvinisme als het meest oorspronkelijk element in de wording der Nederlandsche Hervormde kerk de magt der alleenheersching zien toegekend; maar ik zou ook waarlijk niet gediend zijn met den lof, dat ik de Erasmiaansche, Bullengeriaansche, Melanchtoniaansche en Zwingliaansche beginselen, als of ze gelijkkluidende waren, gecoördineerd had; en ik meen zelfs, dat latere navorschingen, vooral op het dogmatisch gebied, ons verbieden, aan ERASMUS eene plaats te geven onder hen, die hervormers mogen heeten. Want waar het hart niet dorst naar de wedergeboorte des inwendigen mensche, daar mag men berispen, spotten en met den geessel der satyre tuchtigen, zonder vernieuwing des eigen gemoeds hervormt men de menscheid niet tot gelijkvormigheid aan CHRISTUS. Gij bemerkt, dat terwijl ik schrijf het 1^e deel van YPEY's en DERMOUT's uitvoerig geschrift voor mij ligt opgeslagen; de daarin voorgedragene beschouwing van ERASMUS' verdiensten ten opzichte der Kerkhervorming op nieuw te bestrijden, is niet noodig; zij vond veel tegenspraak in en buiten den kring van hun kerkgenootschap, die, hoeveel ook door YPEY daartegen ingebracht werd, door latere onderzoekingen als juist gestaafd is en door den beoordeelaar van GLASIUS' geschrift over ERASMUS *als Nederlandsch Hervormer*, in de *Godg. Bijdr.* 1851, bl. I. volgg. te regt op nieuw ter spraak gebracht is. Maar alle bedenkingen tegen het plan van het geheel of de bewerkingen van enkele gedeelten, zullen niet te kort doen aan de waardeering van zooveel vlijt en onderzoek; ik gebruik het werk veel, want

wie kan het missen, die de *lotgevallen* der kerk wil leeren kennen; wat al arbeids is er aan besteed; hoe komt dat alles hem ten goede, die, voor zulk eene taak opgewassen, de *ontwikkeling* der Nederlandsch Hervormde kerk eens beschrijven zal!

Zoo ik ten behoeve der stelling, dat ingenomenheid met het confessioneel beginsel de stift der historie op kerkgenootschappelijk gebied beheerschen moet, een bewijs zal bijbrengen, dan kan een beroep op den gang dien de geschiedenisbeoefening bij de Remonstrantsche broeders genomen heeft, hier voldoen. De man, die bij hen de hand aan deze taak sloeg, was de predikant van *Rotterdam*, ADRIAAN STOLKER. Slagtoffer der omwenteling van 1787, was hij het vaderland ontweken en had hij gepoogd te *Brussel* eene Remonstrantsche gemeente te stichten en in haar al de daar aanwezige Protestanten te vereenigen. Deze wensch werd niet vervuld; evenmin gelukte de ook door hem ondernomen poging, van de groote vergadering der Remonstrantsche broederschap uitgegaan, om over vereeniging der onderscheidene gezindten, met eerbiediging van bijzondere geloofsbegrippen, te onderhandelen. Reeds spraken wij van meer dan een der uitgegeven tegenschriften; in dat van SCHARP (*de plicht der Christenleeraars*) werd het onuitvoerlijke der zaak grondig uiteengezet. Door dergelijke mislukkingen ontstemd, gaf STOLKER blijkbaar toe aan eene bepaalde antipathie tegen de hervormde kerk, die hem zelfs verleide, om, toen HERINGA, bij het emeritaat van KONIJNENBURG, den te *Utrecht* gestudeerd hebbenden proponent VAN TEUTEM voor het professoraat aanbeval, dat ten stelligste af te raden op dezen grond, dat men naar zijne meening "bij zulk eene aanbeveling van die zijde het bekende "*timeo Danaos et dona ferentes* niet mogt vergeten." STOLKER hoopte, dat de broederschap getrouw zou blijven bij het voortaan van de "klare en verlichte denkbeelden, waardoor zij "sedert haar ontstaan had uitgeblonken."

Aan hare geschiedenis en de verdediging harer eer wijdde hij tijd en krachten. Eene eerste proeve toch van de geschiedenis harer kweekschool danken wij hem; de *Vad. Letterk.* van 1825 XV en XVI bewaart ze voor ons. In dit stuk en in al zijne geschriften (die, naar mijne overtuiging veel te weinig geacht zijn — ik denk vooral aan zijne *onontbeerlijke bijlage tot de geschiedenis der Christelijke kerk in de achttiende eeuw, van YPEY*, waarin hij tegen dezen de geschiedenis, de rig-

ting en het streven van zijn kerkgenootschap verdedigde; om van andere bijdragen van zijne hand hier niet te gewagen, die bij de beoefening van de geschiedenis der Remonstranten onmisbaar zijn, heeft hij getoond, een zeer ijverig voorstander van haar confessioneel, anti-calvinistiesch, beginsel te zijn.

Ik had wel gewenscht, dat DES AMORIE VAN DER HOEVEN, toen hij zijn *gedenkboek bij het tweede eeuwfeest van de Kweek-school* voor de pers bewerkte, minder indifferentisme ten aanzien van de kerkleer geopenbaard had. Zijn geschiedkundige arbeid zou er bij gewonnen hebben. Maar hij, zoowel als zijn voortreffelijke zoon, de betreurde Remonstrantsche predikant van *Utrecht*, stelde het kenmerkende van het remonstrantisme in het indifferentisme ten opzichte van het positief confessioneële. Des laatstgenoemden loffelijke dissertatiën *de CLERICO* en die *de P. LIMBORCHIO* (1843) bewijzen het; hoe meer ik toch LIMBORCH in verband met de dogmatische ontwikkeling van latere tijden beschouw, hoe minder ik geloof, dat VAN DER HOEVEN aan 's mans theologie regt gedaan heeft, door bij voorkeur het *bijbelsch*, *irenieesch* en *praktiesch* streven in dien theoloog te roemen. Zoodanige trekken kunnen toch niet geacht worden het kenmerkende van het remonstrantisme uit te drukken. Grooter verdienste heeft JOAN. TIDEMAN, die in zijn geschriften tegen SCHOLTEN het beginsel der Remonstranten als een kenmerkend element in de opvatting der Christelijke waarheid wilde beschouwd hebben. Reeds vroeger schreef hij zijne *biographische naamlijst van de professoren, predikanten en proponenten der Rem. broederschap, met historische aantekeningen* (1847), een boek, welks zamenstelling zeker veel moeite gekost en als bron voor latere studie groot belang heeft. H. C. ROGGE vatte de zaak dieper op; met hart en ziel wijdde hij zich aan de geschiedenis van zijn genootschap; hij was Remonstrant, niet alleen voorstander der vrijheid van onderzoek en belijdenis, maar ook anti-*praedestinatiaan*, even trouw als zijne vaderen. Om te laten blijken, hoe oud, hoe gegrond, hoe beproefd die gevoelens waren, zette hij zich aan den arbeid; zijn werk over CASPAR JANSZON COOLHAES, de voorlooper van monographiën over ARMINIUS en UYTENBOGAERT, is een echt Remonstrantsch boek. Het is geschreven opdat de lezer zou leeren inzien, dat het Remonstrantisme evenzeer een historischen, confessioneelen, zelfstandigen oorsprong heeft, als het Hervormd kerkgenoot-

schap. De confessioneele kracht bestuurt bij hem de stift der historie.

Veel minder geldt dit van de Luthersche broederschap. Daar is de historie-studie meer van verzamelenden en chroniekmatigen aard. J. C. SCHULTZ JACOBI EN DOMELA NIEUWENHUIS verzamelden *Bijdragen tot de geschiedenis der Luthersche kerk in de Nederlanden*, en leverden veel stof, welke later verwerkt kan worden. Naauwkeurige beschrijving der 's Gravenhaagsche en Amsterdamsche gemeenten, overzigten van den gang, dien de predikkunde en de catechetiek bij het Luthersche kerkgenootschap genomen heeft, danken wij aan laatstgenoemde, die in zijn inaugureele oratie (1845) *de varia mutatione, quam, teste historia, in patria nostra subiit ecclesia Lutherana* zijne blijdschap niet ontveinsd had, dat het gezag der formulieren plaats gemaakt had voor de vrijheid van onderzoek, en de geschiedenis hem regt gaf om te mogen beweerden: *nullam symbolicis libris tribuendam auctoritatem* (pag. 20). In de ontwikkeling, die G. W. STEMLER (*Godg. Bijdr.* 1856 bl. 801 volg.) van het *Luthersch avondmaalsbegrip* gaf, waardeer ik wel de poging, om LUTHER'S idee te rationaliseeren, maar mis ik noode de historische bewijsvoering. De nu ontwaakte zucht, om Evangeliesch- en Hersteld-Luthersch te vereenigen, behoeft voor de studie van de geschiedenis dier genootschappen niet schadelijk te zijn; wordt het historiesch onderzoek bedreigd door het gevaar, dat men de verdediging van eene confessioneele zienswijze schuwen zal als eene poging om de gesmoorde verdeeldheid te hernieuwen, of dogmatische vraagpunten, op welke de tijd den blaam van *verschilpunten* gedrukt heeft, weer in 't leven te roepen: de vereeniging, die men in beide kerkgenootschappen bedoelt, gaat buiten alle dogmatisch verschil om, dewijl die vereeniging als haar eersten grondslag de vrijheid der individueele dogmatische overtuiging ten volle eerbiedigt. Geenerlei vrees voor opwekking van verdeeldheid had onze Luthersche broeders behoeven terug te houden van de poging, om de geschiedenis van de hervorming hier te lande grondiger te behandelen en ons voor te gaan in het onderzoek aangaande de verhouding van het Luthersch element tot het Zwingliaansche en het Calvinistische, een onderzoek, dat, blijkens de genoemde oratie aan de aandacht van DOMELA NIEUWENHUIS niet was ontglijpt, terwijl iets vroeger in het *Ned. Archief*, IV. bl. 113 volg., het ver-

schil van gevoelen tusschen de redactie van dat tijdschrift en SCHULTZ JACOBI op dit zeer duister punt, duidelijk gebleken was.

In het kerkgenootschap onzer Waalsche broeders werd door twee zeer verschillende feiten de beoefening der geschiedenis aangewakkerd. Het was een historiesch onderzoek, door de *Maatschappij der Ned. Letterkunde* in 1843 uitgelokt, hetwelk de werken van W. E. J. BERG (1845 verscheen het eerste deel, terwijl wij naar de uitgave van het tweede nog uitzien) en H. J. KOENEN, 1846, over den invloed der *Réfugiés* hier te lande, in het leven riep. Beider onvolkomenheid werd op een enkel punt werkelijk verbeterd door de berigten, die AB UTRECHT DRESSELHUIS betreffende *de Waalsche gemeenten in Zeeland, vóór en na de herroeping van het edict van Nantes*, in 1848 gaf; KIST had bovendien in het *Archief* bij herhaling bijdragen tot de geschiedenis van de Waalsche kerken geleverd. Doch een ander feit, een koninklijk besluit van 29 Julij 1843, vrucht van bezuinigingszucht, "die zooveel mogelijk "op alle departementen van bestuur, dus ook op die van de "eerediensten" hare kracht deed gevoelen, schudde het confessioneel bewustzijn der broederschap wakker. Dat besluit beperkte het getal van gemeenten en leeraren tot een zeer klein *minimum*. Naauwelijks was het bekend geworden, of twee zijner leden, KOENEN en de grijze leeraar J. TEISSÈDRE L'ANGE verbreidden door den druk *deux memoires sur l'origine et l'influence des églises wallones, leur utilité actuelle et les moyens de les maintenir*, reeds vroeger aan de broederschap medegedeeld, nu als protest tegen den maatregel der regering openbaar gemaakt. In eenvoudiger vorm werd hetzelfde bewijs gevoerd door den rustenden leeraar bij de Waalsche gemeente van *Rotterdam* P. MOUNIER, die in eene *toespraak aan zijne geloofsgenooten* (1843) de geschiedenis getuigen liet van den zegen, dien de Ned. Herv. kerk aan de Waalsche te danken had. En zij getuigde goede dingen, zóó dat het duidelijk werd, hoe verkeerd het oordeel der regering was, die het confessioneel element des Waalschen kerkgenootschaps ganschelijk voorbijziende, het beschouwde als een deel der Nederlandsche Hervormde kerk, doch een deel, hetwelk van de Fransche taal zich bediende. Uitgaande van die beschouwing, stelde de regering, toen haar in 1845 door den Waalschen kerkeraad der gemeente van *Middelburg* handopening

tot het beroepen van eenen leeraar gevraagd was, onder andere punten ook dit ter oplossing aan het Consistoire voor: *hoevele lidmaten zijn er in uwe gemeente, die de Hollandsche taal niet genoegzaam verstaan, zoodat de uitoefening van de eeredienst in het Fransch ter vervulling hunner godsdienstige behoeften georderd wordt?* Duidt gij het den Kerkenraad euvel, dat hij op ontwijkenden toon dus antwoordde: *la reponse à cette demande n'est pas de la competence du consistoire d'une église sans pasteur: lui seul peut être censé de pouvoir y répondre.* Overigens is het bekend, dat velen hier te lande het bestaan van Waalsche kerken, op enkele uitzonderingen na, als een artikel van *luxe* beschouwden en daarom den door de regering genomen maatregel alles behalve afkeurden.

Was het niet juist gezien, dat ook de regtsvraag, of de regering zulk een maatregel nemen mogt, ter spraak gebragt werd? In onderscheidene rapporten verklaarde de Waalsche broederschap, dat het genomen besluit haar eene uitoefening van het *jus in sacra* scheen, welke zij ten hoogste afkeurde. Zij werd in deze beschouwing bevestigd door een uitstekend *Regtsgeleerd advies* over "het zoo te regt opzienbarend onder-" "werp" van zes voorname *juris utriusque doctores*; maar de regering loochende de haar ten laste gelegde beschuldiging, en smaakte het genoeg, dat de meerderheid der synode van de Ned. Herv. Kerk, in 1844 gehouden, bij het genomen koninklijk besluit, waaraan de ministerieele verklaring eenige verzachting in schijn had getracht te geven, besloot te berusten.

Als men de stukken betrekkelijk deze zaak — en zij gold eene levensquaestie — na verloop van jaren leest, wordt men, zoo men eenig confessioneel bloed in de aderen heeft, nog weldadig aangedaan; hoezeer treft mij het ware woord van L'ANGE, geschreven in naam van allen, die tot een weinig talrijk kerkgenootschap behooren en de kracht kennen van een geestelijken *esprit de corps*: "*que nos églises Wallones, préservées de funestes divisions, pourraient bien ouvrir de nouveau comme autrefois, un refuge à ceux, qui désirent conserver l'unité de la foi par le lien de la paix.*"

Waarlijk: de grijsaard heeft wèl gezien; ik geloof, dat hij de schoone bestemming der kleinere kerkgenootschappen juist geteekend heeft; ik althans beschouw ze als een goed werkend zuurdeesem. De eenigheid des geestes, die daar, vooral in de gemeenschappelijke liefde tot het genootschap, krachtig

zich openbaart, kan beschamend en daardoor heiligend werken op de grootere afdeelingen der protestantsche kerk.

Van deze overtuiging doordrongen, zag ik met blijdschap het gevaar, dat den bloei van het Waalsche kerkgenootschap bedreigde, zich afwenden. Een koninklijk besluit van 24 Mei 1848 "stelde het voormalig besluit van 29 Julij 1843 buiten "effect." Mag deze uitkomst de vrucht van den door ons vermelden wetenschappelijken arbeid heeten? Ik durf die vraag niet bevestigend beantwoorden; want ik weet, dat er zijn, die de verklaring van het herroepen des koninklijken besluits liever zoeken in de ingenomenheid met dat kerkgenootschap, waardoor de man, die in 1848 als Minister tijdelijk belast was met de zaken der Hervormde eeredienst, zich vroeger en later heeft doen kennen en eeren, LODEWIJK CASPER LUZAC, afstammeling van een *réfugié* en altijd vol ijver, waar de belangen van kerk en staat eene krachtige hulp vereischen.

Ik heb enkele stappen op een wijd veld gezet; ik hoop er den lezer van overtuigd te hebben, dat wij met krachtige hand daar den arbeid moeten aanvangen, zullen wij onze naburen bij hunne beoefening der geschiedenis eenigzins op zijde streven. Al is ons land klein en daardoor voor elke wetenschap, derhalve ook voor deze, de kring der beoefenaars zeer beperkt, uitgebreid moet en kan hij worden, zoodra de lust voor dat vak krachtig aangekweekt zal zijn. Dit verwacht ik van een *goed ingerigt* academiesch onderwijs; van eene vruchtbelovende *methodus docendi*.

"Is dan de heden gevolgde niet de regte?" vraagt gij; en terwijl gij dit vraagt, legt gij mij zelfs twee Latijnsche *Compendia* voor, door Nederlandsche hoogleeraren ten behoeve van Nederlandsche studenten geschreven en uitgegeven, dat van HOFSTEDÉ DE GROOT (1835, 2e uitg. 1852), dat van ROYAARDS (2 Tom. 1840 en 1845). Ik voor mij zie nog niet regt het verband in, dat er bestaan zou tusschen het uitgeven van *Compendia* en den bloei eener wetenschap. Ik houd mij zelfs overtuigd, dat een onderwijs in kerkelijke geschiedenis, dat zich niets meer voorneemt, dan een *Compendium* toe te lichten en uit te breiden, groot gevaar loopt, om bij de hoorders, in plaats van liefde en ingenomenheid, tegenzin en afkeer van de wetenschap op te wekken. Immers, het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis heeft groote moeilijkheden; moet het strekken om den leerling van de catheder alle *fata* en *facta*

te verhalen, deze kan dit alles, zeer grondig en zeer op zijn gemak, althans wat de XVI eerste eeuwen betreft, bij GIESELER en NEANDER lezen. Beider werken zijn in de handen van allen, die van kerkhistorie studie maken; beider verdiensten zijn algemeen bekend, al werd de nagedachtenis van den eersten in *Nederland* niet zóó gehuldigd als die van NEANDER, wien VAN GILSE in de *Jaarb. voor Wet. Theol.* IX. bl. 249 volg. den welverdienden lof toezwaaide. Voeg de leerling maar de noten van GIESELER bij den tekst van NEANDER, en hij is klaar. Collegie geven om een *Compendium* af te handelen, wekt den lust niet op. Hoe dan? De docent neme één klein gedeelte: b. v. het episcopaat, de kerk onder CONSTANTYN, de Grieksche kerk, de Oecumeenische concilien, de scholastiek, het christelijk leven tijdens de kruistogten, de secten der midden-eeuwen, het protestantismus in *Hongarijë*, *Italië* of *Spanje*, de godgeleerde twisten in *Nederland*, zoo iets; tal van bronnen, zijnen hoorders nog onbekend of ontoegankelijk, kent hij en weet hij te vinden; dit gedeelte bewerkte hij geheel, volledig; hij zorge te hebben een fikschen stijl, eene levendige voordragt, al datgeen wat op het hooge leergestoelte niet maar een sieraad, neen, een vereischte is. Laat zijne leerlingen, als GIESELER of NEANDER voor leesboek te groot is, HASE, HASE vooral in handen nemen; zij zullen lust krijgen voor een vak, dat zoo veel leven en geest bezit en mededeelt. Spaar hen uwe *Compendia*, uwe toelichtende aanmerkingen bij de §§, die lange inleidingen, die vermoeijende overzigten. Schets en schilder hun één bepaald, één beperkt onderwerp. Zij zelve zullen lust krijgen om ook de hand aan het werk te slaan. Verbreek vooral den knellenden band, waarin de kerkhistorie gekluisterd wordt, zoodra zij dienen moet om een tafereel van de *Christokratie* te zijn. Het vasthouden aan dat dogma dwingt tot eene onbestemdheid van denkbeelden, gelijk wij ze vinden aan het slot van DE GROOT's *Compendium* (Ed. 2^{ae}. pag. 250): *maxima autem servator cura Ecclesiam suam semper est prosecutus. Circumfertur sane hujus religio, thesaurus coelestis, in vasis terrenis. At quamvis, hominum culpa, nulla usquam Ecclesiae forma fuerit perfecta, in nulla tamen forma spiritum coelestem prorsus desiderari, efficit potentissimus ille Dei filius.* Op welken grond verdedigt men den pligt, om voor die zorg den Zoon in plaats van den Vader te danken? De kerkgeschiedenis bevat immers duizende blijken van de moeite, die het aan de

menschheid gekost heeft, om van haren Heiland te leeren, dat zij met volle vrijmoedigheid tot den troon des Albestuurders gaan mag en gaan moet. Zij leert ons, dat die menschheid, verzonken in den poel van eigen gerechtigheid of verward in de strikken van on-christelijke voorstellingen over den weg des behouds, de liefde en de genade haars Gods voorbijgezien heeft. Zonder CHRISTUS, dood voor God, en dien ten gevolge stilstaande in ontwikkeling; met CHRISTUS, in God en door God zalig en daardoor vooruitgaande in beschaving en zedelijkheid, met één woord, in echte humaniteit — ziedaar het thema, welks grondige, boeiende en zielverheffende uitwerking de taak der kerkhistorie is, die zij in ons vaderland met meer ijver behartigen moet, zal zij gewaardeerd worden als een deel der theologische wetenschap, zal zij inderdaad medewerken, om beoefenaars der godgeleerdheid tot dienaars van het Evangelie te vormen, en op te leiden tot inzicht in de openbaring van den levenden God.

PRAKTISCHE GODGELEERDHEID.

De bescheidenheid, welke mij past tegenover den lezer, die zijne geduldige aandacht mij wel heeft willen schenken, eischt ongetwijfeld, dat ik mij haaste, om hem de laatste bladzijde dezer geschiedkundige proeve voor te leggen; maar ik mag toch aan dat verlangen mijne overtuiging niet ten offer brengen, volgens welke de praktische godgeleerdheid een deel, een werkelijk, een gewichtig, een zelfstandig deel der theologische wetenschap is. Vooral is zij dit in ons vaderland, waar de beoefening dier wetenschap, zonder uitzondering, in de Evangeliebediening haar doeleinde zoekt. Naardien deze band altijd bestaan heeft, laat het zich zeer goed verklaren, van waar het komt, dat de kerk ten allen tijde praktisch gevormde mannen in hare dienst heeft zien treden. Zij mag dit aan de academische vorming dank weten. Nergens en nooit is het onderwijs in die praktische theologie verzuimd, al bloeide het hier meer dan ginds. Het welslagen hing af van de persoonlijkheid des onderwijzers. In geen enkel vak toch speelt de individualiteit van den docent grooter rol; nergens komt het zoo zeer aan op den *geest*, die in den onderwijzer leeft. Geleerdheid, wijsheid en vroomheid moeten de

kenmerken van den gids op dit gebied zijn. Geleerde, wijze en vrome HERINGA! zoo oordeel ik met het oog op U, onovertroffen meester op dit veld. Gij waart de waarachtige type van den godgeleerde, die Evangeliedienaar wil zijn, en gij kondt Evangeliedienaren vormen, omdat geheel uwe persoonlijkheid voor praktische theologie als geschapen scheen.

Wie het genot van het bijwonen zijner lessen niet heeft mogen smaken, vindt dit gemis toch eenigzins vergoed door de naauwkeurige schets en de altijd belangwekkende proeven, welke VINKE betreffende het onderwijs van HERINGA in de *Kerk-Raadv.- en Raadg.* deel III. 2 en in de beide stukken van het IVe deel des genoemden werks gegeven heeft. En wie hem wil leeren kennen als den "tijdig en ontijdig" predikenden dienaar van CHRISTUS, die leze en herleze: *Prof. HERINGA ELIZA'SZON in zijnen dagelijkschen omgang (Utrecht 1846)*. 't Is waar, al het genoemde mist dien systematischen vorm, dien wij, en wel niet geheel ten onregte, zoeken en prijzen; maar het nuttige en leerzame mag ons in geen enkelen vorm ontgaan. Meer systematiesch was, voor zoover wij kunnen oordeelen naar de in 1840 uitgegeven *korte schets der Academische lessen over de Evangeliebediening in de Nederlandsche Hervormde kerk*, het onderwijs van VAN HENGEL te Leiden. Die schets getuigt voor het veel omvattende van dat onderwijs, op hetwelk de wijsheid eener langdurige ervaring het zegel der hoogste bruikbaarheid drukte. Voor Groningen bleef het bewaard op dit veld den schoonsten eerepalm weg te dragen. Van 1851—1857 gaf w. MUURLING zijne *praktische Godgeleerdheid of beschouwing van de Evangeliebediening voornamelijk in de Ned. Herv. kerk* in het licht. Men kent den omvang van zijnen arbeid en de breede schaal waarop die was aangelegd. Men kent vooral den geest, dien het werk ademt. De apologie van de Groninger rigting is daarin gegeven. Al heb ik bezwaar tegen opschriften als *Apostoliek* en andere bijzonderheden in de behandeling, ik kan niet genoeg tot lof van het geheel zeggen. Ik zou den auteur persoonlijk wel willen kennen. Wie zulk een onderwijs geeft, is ten zegen voor de kerk. Naar dit boek verwijs ik voor de kennis der speciale litteratuur vooral van de liturgiek en de pastoraal. De wetenschappelijke bearbeiding dier onderdeelen van de praktische theologie is in ons land zeker hoogst zuinig uitgevallen. Laat ons hopen, dat die schraalte bewijst, dat er voor wetenschappelijke schriftelijke behandeling geene noodza-

kelijkheid bestaat! Na MUURLING's arbeid kan de pen van anderen rusten.

Doch de genoemde deelen der praktische theologie, bij welke wij de *Catechese* voegen, zijn met theoretisch onderdicht ook maar ten halve gediend. Alles komt aan op den vromen zin, de grondige kennis en den gelukkigen tact van den practicus. Zou het noodig zijn die stelling te bewijzen? Zou men de waarheid in twijfel trekken, dat alleen de kundige godgeleerde de bij uitnemendheid geschikte dienaar der kerk is? Wie nog niet overtuigd is, die leze wat VAN GILSE, bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt, 9 October 1849, zoo eloquent betoogde in zijne *oratio de theologiae disciplina ad bene gerendum munus sacrum omnino necessaria*, een stuk, dat in gedachtenis verdient te blijven¹. Of zou misschien de wetenschappelijke rigting van onze dagen, gelijk sommigen beweeren, voor de praktische theologie schadelijk zijn? Men vraagt het, ik geloof eensdeels min juist, anderdeels geheel ten onregte. *Min juist*; want ik zie nog niet in, dat de wetenschappelijke rigting onder de jongere predikanten zoo zeer de heerschende is. *Geheel ten onregte*; omdat ik voor mij geloof, dat de predikant, die een echt-wetenschappelijk gevormd man heeten mag, bij uitnemendheid geschikt voor de praktijk wezen zal. Van hem toch verwacht ik eene beperking zijner pastorale bemoeijingen binnen de juiste grenzen. De liefde voor de wetenschap zal hem zuinig maken op zijn tijd en levendig doen beseffen, dat lang niet alle bemoeijingen, waaraan een predikant deelneemt, pastorale mogen heeten. Hij

¹ Zoo menigmaal heb ik reeds den naam van dezen godgeleerde genoemd, en telkens de pen gereed gehad, om er mijn diep leedwezen over uit te drukken, dat hij niet meer tot de lezers van deze proeve behooren zal! Hij behoorde tot hare beoordeelaars, en hoopte, dat de vraag, die door hem voorgesteld was, tot het aanvullen eener gaping in onze letterkunde zou leiden. Hoe ver die hoop vervuld is, zij anderen ter beslissing overgelaten. Ik betreur zijnen vroegtijdigen dood met allen, die op eene onafhankelijke beoefening der godgeleerdheid prijs stellen. Mag ik zijne intree-oratie een *programma* van zijn professoraat noemen, ik ducht geen tegenspraak, als ik beweer, dat hij gedurende het tiental jaren, dat hij dien post bekleedde, getrouw dit *programma* is nagekomen. Verlangt een later levend geslacht een grondig oordeel over zijne persoonlijkheid te vellen, het levensbericht over hem door zijnen leermeester MULLER gegeven in de *Handelingen van de Maatsch. der Ned. Letterk.* 1859, blz. 217 volg. — een meesterstuk naar inhoud en vorm — voldoet aan dien wensch op uitstekende wijze.

zal niet dulden, dat in allerlei commissien op hem de lastposten nederkomen, en zijn werk en zijne studie veel te lief hebben, om alle dagen de beste uren aan zaken te wijden, die even goed door anderen kunnen worden waargenomen. Doch ik schrijf geen handleiding voor pastoraal; ik citeer nog eens MUURLING, en veel liever hem, dan de vertaalde werken van HUFFELL en CLAUS HARMS, veel liever zelfs zijn boek dan de *schetsen uit de pastory te Mastland*. Grooten eerbied koester ik voor dit onderhoudend geschrift, maar het een *handboek van pastoraal-theologie* te noemen, dat kan mij niet van het hart. Daarvoor is het niet bestemd, al wordt het er voor gebruikt. Mogt men het daarvoor willen bezigen, dan voege men er bij de belangrijke beoordeeling, door C. H. VAN HERWERDEN in *Waark. in Liefde* 1844 bl. 472 volg. gegeven. Dat ik zwijge van het heir navolgers van den welbekenden *anonymus*, die ons het genoemde werk schonk. Zwijg ik van hen, daarvoor danken mij gewis de auteurs zelve, die op dat gladde ijs, te roekeloos mag ik zeggen, zich gewaagd hebben.

Is er een deel der praktische theologie, waarin de schrijfen de druk-woede zich heeft doen gelden, het is dat der *Catechese*. Ik zal niet zeggen, dat al die boekjes bewijzen voor den bloei der catechetiek. ISAAC PRINS heeft weldadig gewerkt, eerst door zijn *berigt nopens het uitgeven van trapsgewijze opklimmende catechiseerboekjes over de gewijde geschiedenis* (*Bijdr.* 1820 bl. 547 volg.), later door zijne bekende *vraagboekjes*, niet het minst door de afdoende kritiek, waaraan hij in de *Godg. Bijdragen* de nieuw uitkomende onderwierp. Of de catechetiek waarlijk gelijken tred houdt met de theologische wetenschap in het algemeen, daaraan twijfel ik zeer; maar ik grijp moed, na kennis gemaakt te hebben met de voortreffelijke bearbeiding van PALMER'S *catechetiek*, die wij aan de pen van E. MOLL te danken hebben; die bewerking is zoo uitgevallen, dat wij het betreuren, dat de vertaler niet liever een oorspronkelijk boek geleverd heeft. Intusschen is het hartelijk te wenschen, dat dit boek; op vaderlandschen bodem overgeplant, nieuw leven ook in de catechiseerboekjes doe ontwaken. Ik ken er geen enkel van den nieuweren tijd, waarin b. v. iets opgenomen is uit de resultaten der latere isagogiek; ik weet er niet één, waarin verhaald wordt, dat de volgorde der boeken des O. V. in den bijbel der Joden anders is dan in den onzen. Geen wonder dat de gemeente over het geheel zoo laag staat; het schort aan de opleiding

harer kinderen. 't Schijnt, dat de catechetiek nog niet overschaduwd wordt door het lommer der echte wetenschap.

Geen tak der praktische theologie staat in naauwer verband met de theologie in het algemeen, dan de *homiletiek*. De gehalte van den theoloog openbaart zich in de hoedanigheid zijner homiletische voortbrengselen. Ik wil trachten den gang, dien de *homiletiek* in ons vaderland genomen heeft aan te wijzen, eensdeels door in grove trekken hare *theoretische* behandeling, dan door, in nog grover schets, hare *praktische* beoefening te teekenen.

Een enkel jaar moeten wij buiten het tijdvak, binnen hetwelk wij ons thans bewegen, terug treden. Zonder opzettelijk stil te staan bij de oraties *in laudem eloquentiae*, met welke RAU, VAN DER PALM, VAN HENGEL en anderen, elk op zijne wijs, hunne loopbaan aanvingen, vestigen wij dadelijk onze aandacht op die geschriften, welke uitsluitend een streng bepaald onderwerp uit de homiletiek behandelen. Daarom begonnen met het jaar 1813; toen liet BORGER in het 2^e stuk van het *Tijdschrift voor kunsten en wetenschappen (Vaderl. Letteroef.* 1813 bl. 116 volg.) zijnen geestigen *brief aan een vriend, over de zoogenaamde toepassingen achter de leerredenen*, plaatsen. In de zaak had hij zeker gelijk, in de keus der wapenen had hij misgezien, gelijk zijn adversarius N. (wie was die N.?) in hetzelfde tijdschrift bl. 273 volg. zegevierend hem bewees. Maar de onpsychologische methode, om in eene predikatie een gedeelte voor de toepasselijke aanwending te bewaren, werd zeer teregt door BORGER bespottelijk gemaakt. "Erkende hij het groote onderscheid tusschen toepasselijke leerredenen en leerredenen met toepassingen, hij was er verre "van af om "met de laatsten af te keuren, tevens het vonnis "der veroordeeling over de eersten uit te spreken," want hij "hield "eene leerrede, voor eene vergadering Christenen uitgesproken, die niet alleen ter verlichting des verstands, "maar ook ter aankweeking van Christelijke deugd in de Kerk "komen, voor eene ijdele woordenpraal, zoo haar inhoud niet "met de gewigtigste belangen van het hart in een onmiddellijk verband stond" (t. a. p. bl. 117).

Weinig tijds later, reeds in 1814, betuigde BORGER zijn leedwezen over dit opstel, in het voorberigt zijner *Leerredenen*, 1^e deel, zonder echter zijn gevoelen te herroepen. Hij had trouwens gesproken overeenkomstig zijne individualiteit, en het was hem ten eenemale onmogelijk deze te verlooehenen.

Terwijl deze homiletische quaestie rusten bleef, was de aandacht op een ander vraagstuk, ook van homiletischen aard, maar van meer beteekenis, gevestigd geworden. VAN DER PALM had reeds in het 1^e deel zijner *Verhandelingen, redev. en losse geschiften* (1810) over den waren aard der welsprekendheid gehandeld, en nader hare taak in het licht gesteld, toen hij zijne redevoering *over de welsprekendheid van CICERO* het licht deed zien (t. a. p. III. 1818). Vooral het in de tweede plaats genoemde stuk is hoogst merkwaardig; daarin werd wel nog niet duidelijk, doch reeds merkbaar, het verschil van *oratorie* en *welsprekendheid* aangewezen. Wie leest niet nog wel eens plaatsen, als de volgende: “Wilt gij de “zwakke zijde van CICERO’s welsprekendheid kennen? Zij be- “staat, mijn oordeels, daarin, dat hij haar te veel hield voor “de kunst van overreden; dat hij te zeer in alle, ook in de “ongeoorloofde kunstgrepen der pleitzaal was ingewijd; doch “ik noem het verkeerdelijk kunst van overreden; kunst van “verdoolen moest het veeleer heeten; kunst om den wil des “regters of der menigte te buigen, door het opwekken der “hartstogten; ja, al is het door het verdonkeren der waar- “heid, door het opsieren der leugen, door het schenden der “goede trouw en het weerstreven der innerlijke overtuiging “van regt en betamelijkheid. Niet dat ik deze kunstenaarjen “aan CICERO als misdrijven wil ten laste leggen, want zij wer- “den, in zijnen tijd en daarna, als de ware geheimen der “overredenskunst opgevijzeld, en daar deze kunst met den “klinkenden naam van welsprekendheid vereerd werd, vonden “de lessen dier meesters, ook bij den echten en waardigen “redenaar, slechts al te gereeden ingang.” Toen VAN DER PALM zoo sprak, naderde het tijdstip, waarop J. M. SCHRANT FENELON’s *gesprekken over de welsprekendheid in het algemeen, en over die van den kansel in het bijzonder*, met zijne leerrijke aantekeningen door den druk gemeen maakte (1817). Ook in deze werd de echte welsprekendheid, die diepte van kennis en veelheid van gaven tot haren grondslag heeft, bepaaldelijk onderscheiden van de oratorie, die in de mondelinge voordragt hare kracht en hare aanbeveling zoekt. Als de verdediger van deze trad, theoretiesch en praktiesch, DES AMORIE VAN DER HOEVEN op, toen hij in 1827, nog predikant in *Rotterdam*, JOHANNES CHRYSOSTOMUS als het voorbeeld der ware kanselwelsprekendheid schetste. Zoo het hem, wat wel niet in twijfel getrokken kan worden, toen reeds voor den geest stond, waarin

zijn talent gelegen was — hij had geen beter ontwerp kunnen kiezen. De biograaf van VAN DER HOEVEN, die zijne taak goed aanvat, heeft, naar ik meen, vooral hierop te letten, dat de hoogleeraar geteekend worde als de man, die met onvergelykelijke gaven den bloei der *oratorie* in ons vaderland bevorderd heeft. Wordt de vergelyking niet misverstaan, dan zou ik durven beweren, dat VAN DER HOEVEN in de 19^e eeuw was, wat CHRYSOSTOMUS in de 4^e eeuw geweest is, de orator, de voorstander der mondelinge voordragt. Want — ik zal het bekennen naar al de vrijmoedigheid die ik bezit — zoo sommige homiliën van CHRYSOSTOMUS niet door een schitterend uiterlijk geschraagd zijn geworden, kan ik mij den opgang, dien zij gemaakt hebben, niet verklaren. Zal ik ze nu lezende bewonderen, ik moet mij den *vivus homo* en de *viva vox* er bij denken. Zal het met de leerredenen van VAN DER HOEVEN anders gaan! Ik geloof het niet; het geslacht dat hem gehoord heeft, leest ze met de gedachte aan, en met de aanschouwelyke voorstelling van den orator die ze voordroeg.

In *Amsterdam* schitterde naast VAN DER HOEVEN de man, die 12 jaren lang in ons vaderland met dien Remonstrantschen hoogleeraar de beteekenis en de waardij van het oratoriesch element vertegenwoordigde, in 1830 naar *Parijs* vertrok, en daar in zijne langdurige loopbaan tot eene hoogte van ontwikkeling opgeklommen is, die tijdens zijn verblijf ten onzent bevoegde beoordeelaars voor hem nauwelijks bereikbaar achten. Nog heugt mij de indruk, dien ATHANASE COQUEREL's *sermon d'adieu* bij velen wekte en de onaangename gewaarwordingen, die bij mij geboren werden door een *brief aan een vriend, rakende de afscheidsrede van den Eerw. COQUEREL* (*Vaderl. Letteroef.* 1830 N°. XIII bl. 612 volg.). Sedert is mijn oordeel over dien brief geheel veranderd, en spreek ik er dikwerf over als over eene gewigtige bijdrage tot de homiletiek. Flink is daar de betrekkelijke waarde van de oratorie als onderdeel van de eloquentie uiteengezet, en vooral regt tijdig en leerzaam de aanmerking, die wij lezen bl. 613: “de “keerzijde van het verblijf des Heeren COQUEREL in ons vaderland bestaat welligt in eene overdrevene prijsstelling op de “voordragt der preken, die toch ook wel zeer hare grenzen “heeft.” Afdoend is het waarschuwend voorbeeld, waarop de briefschrijver wijst, als hij uit een der lofgedichten op COQUEREL deze woorden overneemt:

Combien nous admirons le talent oratoire,
 Qui t'assure en tout temps un brillant auditoire;
 Ton style si fleuri, ton zèle si fervent,
 Ton heureuse mémoire et ton maintien décent.

Die briefschrijver is zeker een uitstekend homileet geweest! Juist omdat ik zoo oordeel, geloof ik aan de waarheid der gissing, die den brief aan den hoogleeraar MULLER toekent. Waarlijk, al erkent men den betrekkelijk niet lagen prijs der oratorie, men vergete nooit, dat oratorie slechts een deel der eloquentie is. Daar zijn orateurs die niet eloquent zijn. Het op den voorgrond plaatsen van dit verschil behoort mede tot de niet ligt naar waarde geprezen verdiensten van VAN HENGEL's *Institutio oratoris sacri* (1829), dat uitmuntend leerzaam boek, hetwelk ik met CLARISSE's uitgave van EWALD's *voorlezingen* (natuurlijk bedoel ik de tweede, veel vermeerderde uitgave van 1839) tot de beste handboeken van den homileet reken. Wat is het plan van VAN HENGEL eenvoudig: I. *qualis oratoris sacri provincia sit*; II. *quo modo orator sacer provinciam sibi demandatam administrare debeat*; III. *quaenam illa sint quibus orator sacer ad provinciam suam bene administrandam praeparetur*. De stof is in al hare extensie bewerkt, en niemand kan het boek lezen en bestudeeren, of hij sluit met de overtuiging, dat de *orator* vooral door de natuur, de *vis eloquens* door de gave van verstand en hart gevormd wordt. Leze en herleze elk nog eens bl. 228—302, waar de *praeparatione remotiore et propiore* gehandeld is; zoo leert men, wat al wetenschap en wijsheid, wat al aanleg en gaven moeten zamenwerken om den *orator sacer* te vormen. Weet gij nog wel, mijn lezer, hoe de beoordeeling van VAN HENGEL's *institutio* in de *Vad. Letteroef.* eene onbekende hand eenen *brief* deed schrijven in den jaargang 1831 (XV: bl. 726 volg.), waarin een bepaald punt dier *praeparatoria*, door den recensent (DES AMORIE VAN DER HOEVEN had het beoordeeld) afgekeurd, krachtig aangeprezen werd, namelijk de plicht om tijdens den studietijd door het maken van schetsen onder de leiding van een ervaren meester zich te oefenen?. De nuttigheid van dit door VAN HENGEL (pag. 263 volg.) aangeprezen middel was door den beoordeelaar zeer in twijfel getrokken: “op die “wijze” — dus schreef hij (XII. bl. 528) — “leert men mis-“schien *logiesch* disponeeren, maar goede preken stellen, die “door populariteit en psychologischen gang der denkbeelden

“aan de eerste vereischten eener kanselrede beantwoorden, “leert men op die wijze nooit.” — Tegen deze zonderlinge bewerking, vooral tegen het weinig doordacht in de laagte stellen van het logiesch denken, kwam de briefschrijver (s. MULLER) op. Ook dien *brief aan een jongen vriend* enz. tel ik onder de belangrijkste homiletische lessen; goed is daarin bevestigd, dat het logiesch disponeeren tot het stellen van goede preken niet alleen nuttig maar onmisbaar is, en afdoend acht ik de woorden (die gij vindt t. a. p. 733) over de dwaasheid, om logiesch en psychologiesch als antithesen tegenover elkander te plaatsen. In het slot werd even krachtig als juist, de *fons der homiletica* aangewezen als gelegen niet op het gebied der oratorie, maar op dat der theologische wetenschap in het algemeen. Als volleerde pleitbezorger in dit geding deed J. STEENMEIJER zich kennen. O, wie kent zijne *brieven over de welsprekendheid* niet, en herlas ze in hunne nieuwe uitgave (*Arnhem* 1853), nadat zij vroeger het sieraad van de *Godg. Bijdr.* voor 1831 tot 1833 geweest waren? In dubbele mate hebben die *brieven* groot belang, omdat zij het punt in geschil dieper opvatteden en aan de zaak in quaestie uitbreiding gaven. Niet alleen toch werd op de gelukkigste wijze het verschil aangewezen tusschen *oratorie* en *eloquentie*, en alzoo ook van ter zijde den inval bespot, die ons JEZUS CHRISTUS als model der kanselwelsprekendheid wilde aanprijzen, maar te regt dat woord *kanselwelsprekendheid* naar verdienste getuchtigd en *het wezen en doel der leerrede besproken*. Het was tijd, dat dit door eene zoo bekwame hand geschiedde. De bekroonde verhandeling van N. G. VAN KAMPEN over de vraag: *Welk is het wezenlijk kenmerkend onderscheid der welsprekendheid van den kansel, van de pleitzaal, van de raadsvergadering, en van de gehoorzaal?* (1829) had de leer verdedigd, dat de eerste te *stichten*, de tweede te *overreden*, de derde te *overtuigen*, de vierde *leerzaam te vermaken* heeft, en wel gepoogd, doch niet vermogt, eene goede definitie van het begrip *stichten* te geven. Gispt STEENMEIJER in het voorbijgaan de liefhebberij, om het *zalven* als het doel der leerrede op den voorgrond te zetten, hij vraagt voor zich de vrijheid, om, “zoo dikwerf men van zalvende predikatiën spreekt, met dat “vette woord en met die smeerige zegswijze den spot te drijven” (nieuwe uitgave, bl. 202). Doch hij doet meer; hij spreekt zijne welgestaafde meening uit, dat “er in het bepalen van stichting als kenmerk der kanselwelsprekendheid

“terstond iets aangenaams voor velen begrepen is, omdat het
 “woord zelf (niet altoos verstaan, niet altoos uitgelegd) le-
 “vendig werkt op het gevoel, en donker op het verstand. De
 “meeste menschen willen het zoo; ook kan dit eigen woord
 “tot een *pulvinar diaboli* worden, wanneer jongelieden zich
 “gaan verbeelden, dat zij op den kansel welsprekend genoeg
 “zijn, als zij maar stichtelijk prediken. En de minste moeite
 “is toch voor velen meest verkieselijk.” Te regt beweert dan ook
 STEENMEIJER, dat een woord van eene zoo onbepaalde en ver-
 dachte beteekenis nooit het wezen en het doel der leerrede kan
 uitdrukken. Hij bestreed dus, zonder dit echter met zoo vele
 woorden te zeggen, het gevoelen van DES AMORIE VAN DER
 HOEVEN; deze had juist in zijn *Chrysostomus* bl. 33 zeer ten
 gunste van dat *stichten* gesproken. Men herinnere zich de
 pathetische plaats: “wanneer de evangeliedienaar verwaardigd
 “wordt voor de gemeente des Heeren te staan, dan zal hij
 “het zich ten pligt stellen, haar te leeren, te overtuigen, te
 “versterken in haar geloof, maar zoo hij aan zijne roeping
 “beantwoordt, zal hij meer doen dan dit. De heilige taak,
 “die hem is opgelegd is de gemeente Gods te *stichten*, het
 “heerlijkste en zaligste dat zijn eigen hart vervult, ook
 “aan het hart zijner hoorders mede te deelen, den heiligsten
 “gloed der deugd in hunne zielen te ontsteken, en hen alzoo
 “in te wijden tot burgers van Gods koningrijk.” Wij krijgen
 geen gunstig denkbeeld van eene bepaling, die op zulk een
 stroom van woorden drijft. *Stichten* is bovendien een on-
 eigenlijk gezegde, en kan reeds daarom niet voor eene defi-
 nitie dienen. Bij den deugdelijken orator, zegt STEENMEIJER,
 is *overtuigen* de hoofdbemoeijing; zoo moet het ook wezen op
 den kansel. “Als zelfs geen enkele goede daad, geen enkel
 “goed voornemen, tot welks volbrenging men het hart zoekt
 “te bewegen, eenige zedelijke verdienste kan hebben, tenzij
 “daad en voornemen uit *overtuiging* volbragt worden; ik bid
 “u, zal dan toch het voornaamste, waarop de kanselredenaar
 “zich moet toeleggen, gezegd kunnen worden gelegen te zijn
 “in werking op het gevoel en treffen van het hart! Ik ben
 “bang voor die stichtelijke predikatiën, die juist daarom echte,
 “wezenlijke, als echt gekenmerkte kanselredenen zijn, omdat
 “zij niet overtuigen, niet eens overreden, maar omdat zij het
 “hart zoeken te treffen, te roeren, aandoenlijk te maken,
 “omdat zij de ziel met een hefboom of domme kracht in be-
 “weging zetten. Ik ben bang dat de bevordering van rede-

“lijke, zuivere godsdienstige zin verliezen zal, naarmate men “dat roeren en treffen, zóó — haast uitsluitend — voorstaat, “en het als meest dienstbaar tot stichting aanprijst. Ik ben “bang, dat men zich op dat stichten door roering des harten “zoo lang zal toeleggen, tot dat de verlichting der kennis “van JEZUS en zijn evangelie zal weggesticht zijn” (t. a. p. bl. 216 volg.).

Vond STEENMEIJER's definitie gunstig onthaal? Men zou geneigd zijn, om op die vraag een toestemmend antwoord te geven, wanneer men alleen op de standvastig gebezigde benaming van *leerreddenen*, ter aanduiding van de toespraken des evangeliedienaars, lette. Is *overtuigen* het hoofddoel van de kanselrede, dan dient wel *leeren* het voornaamste middel te wezen, door hetwelk dat hoofddoel bereikt wordt. Het schijnt dus, dat die benaming *leerrede* even goed gekozen als algemeen verstaanbaar is en derhalve in alle opzigten aanbeveling verdient. Doch schijn bedriegt: DES AMORIE VAN DER HOEVEN verklaarde uitdrukkelijk in het *Voorberigt* van zijne *Leerreddenen* (1835) bl. III: “de benaming *leerreddenen* heb ik behouden, om van het algemeen en standvastig gebruik niet af “te wijken, ofschoon ik anders deel in het gevoelen van vele “waardige mannen, aan welke deze benaming voorkomt minder gepast te zijn, en tot verkeerde begrippen omtrent het “eigenlijk doel der gewijde welsprekendheid aanleiding te geven.” Hij beloofde wel eene nadere toelichting van dit gevoelen, doch heeft zijne belofte nooit vervuld. De zaak ware het overwaardig geweest, ook omdat zij met zulk eene bloote negatie niet veel gediend is. Daarom was ons de polemiëk van MUURLING tegen de benaming *leerrede* in de voorrede van zijn *zestal Leerreddenen* (1843) welkom, omdat zij althans reden van de antipathie gaf: “*leeren* of *onderwijzen* is niet het “eenige, zelfs niet de hoofdzaak op den kansel, maar de “hoofdzaak in de katechiseerkamer. De evangelieprediker heeft “een hooger doel, waartoe het leeren of onderwijzen slechts “een der middelen is.” MUURLING herhaalde deze meening in zijn meer genoemd *Academiesch Handboek* (1854) IIe deel, 1^e stuk bl. 123, toen echter met aanhaling van een opstel uit de *Godg. Bijdr.* van 1843, bl. 579 volg., dat als proeve van homileetische wetenschap de aandacht van velen, ook van MUURLING, meer verdiend had. Dat opstel — welks auteur in eenen volgenden jaargang bl. 259 volg. betuigde bij zijn gevoelen te volharden, terwijl hij tevens den sluier der pseu-

donymiteit ophief — was van de hand des hoogleeraars MULLER'S. Men moet al zeer weinig van zijnen *brief van eenen predikant aan eenen student in de Godgeleerdheid, over het woord Leerrede* (Godg. Bijdr. 1843 bl. 579 volg.) begrepen hebben, als men hem, den verdediger van de gepastheid der benaming *leerrede*, het gevoelen toedicht, dat *leeren* in denzelfden zin als *onderwijzen* moet genomen worden. Verstaat men door *leeren* niets anders dan *onderwijzen*, dan verdient het gebruik van dit woord, naar zijne meening, afkeuring; doch hij beveelt het gebruik van het woord *leeren* aan, daar het, uit de H. Schrift ontleend en op de verkondiging des evangelies toegepast, niet blootelijk het *onderwijs* aanduidt, maar alles omvat wat de evangeliedienaar, bij zijn optreden voor de gemeente, wil bewerken. Met klemmenden nadruk legde hij den bestrijders van die benaming *leerrede* de vraag voor, of wij “het *leeren* van JESUS, het openbaren en mededeelen van “de hoogste waarheid, van de *ἀλήθεια*, die de wereld zou herscheppen door het woord, wel van het hart kunnen afscheiden, ja, of het niet zelfs ongerijmd zou wezen te zeggen, “dat dit *leeren* alleen het verstand verlichtte, en niet tevens “den wil reinigde en rigtte, het gevoel voor het hoogste en “heiligste ontvonkte, en alzoo den inwendigen mensch hervormde en hernieuwde? Niemand zal toch ontkennen, dat “dit de indruk en het uitwerksel was van hetgeen de evangelisten gewoon zijn het *leeren* van JESUS te noemen. Denk “inzonderheid aan de veelvuldig voorkomende verklaringen, “dat de *scharen zich over zijne leer ontzettekeden, of over zijne leer verslagen werden, omdat Hij als magthebbende leerde.*” Zoo staat daar bl. 594 en 595; hoe jammer dat zulk een pleidooi, dat naar mijn inzien de zaak beslist en geen appèl meer toelaat, in een tijdschrift verscholen is! MULLER heeft bewezen, dat de benaming *leerrede* zuiver schriftmatig, goed Hollandsch, en volkomen juist is.

Men moet niet denken, dat deze quaestie eigenlijk maar woorden-zifterij is. Zuiver spreken is de buitenzijde van zuiver denken; bovendien heeft deze grondbeschouwing van het begrip *leerrede* grooten invloed op den eisch, dien men tot zich zelve en anderen bij het opstellen van leerredenen rigten zal. Wie *overtuigen* wil en daarom *leert*, zal boven alles op de verklaring van de Schrift ernstig zich toelagen en den goed gekozen en goed verklaarden tekst logiesch besproken willen hebben. Of en op wat wijze zulks in ons vaderland

werkelijk geschied is, dit aan te toonen behoort tot de geschiedenis der predikkunde, niet tot onze taak; wij bepalen ons tot het onderzoek, of de wetenschap *iets*, en *wat* zij gedaan heeft, om de homileetische praktijk, dat is het bewerken der leerrede, te bevorderen? Helaas! daarvoor heeft de wetenschap niet veel gedaan: de bundels leerredenen die het licht gezien hebben, zijn ontelbaar, maar de kritiek, die hier het middel had moeten zijn om de uitgave dier bundels aan de opbouwning der wetenschap bevorderlijk te maken, is doorgaans, zoo al niet traag, toch vrij flauw geweest. De wakere verdediger van de benaming *leerrede* verdient hier echter eene eereplaats; hij verrijkte de letterkunde met eene beoordeeling van VAN OOSTERZEE's eersten bundel (1846) in de *Vad. Letteroefeningen* van 1847, die eens regt leerde, wat er alzoo toe behoorde, om eene goede leerrede te leveren. MULLER's grondigheid en scherpzinnigheid wekten algemeen bewondering, en zijn arbeid was er bij uitstek toe geschikt, om een hoogen dunk van de homiletiek te verlevendigen. In zijn spoor trad later zijn ambtgenoot VAN GILSE, wiens recensien van de bundels van VAN OOSTERZEE, TEN KATE en VAN KOETVELD (*de Gids* 1852 L. bl. 401 volg. en 545 volg.) bijna het gevoelen begunstigden, dat het kritiesch-homileetisch element aan de kweekschool der Doopsgezinden van den uitstekenden leermeester door den uitstekenden leerling en lateren ambtgenoot was geërfd.

Al durf ik VAN OOSTERZEE's *overzicht en beschouwing van TEN KATE's Leerredenen*, *Jaarb. v. Wet. Theol.* (X. bl. 545 volg.), niet als kritiesch product roemen; wat hij in het midden brengt over motto-preken, tekstkeuze, dispositie en stijl, is onze aandacht allezins waardig. De talentvolle Rotterdammer prediker stond bij het schrijven van dit opstel niet op een neutraal gebied, maar had een tweeledig doel: den bundel zijns vriends aan te kondigen, en zijne eigene bundels te verdedigen. Maar wie zou op dit veld ook zijn stem niet willen hooren? Van wat kant op homileetisch gebied de zon opga, wij begroeten haar en koesteren ons in haar licht. Maar laat het een zon zijn en geen vuurpijl. Wat uit het Fransch van MATTER over het *karakter der kanselwelsprekendheid* (1856) geleverd werd, behoefde zeer de teregtwijzing van VAN OOSTERZEE (*Bijblad van de Referent* 1856 bl. 26 volg.) om eenige aandacht te vinden, en is veel te luchtig en te declamatoriesch, om voor een voldoende betoog te kunnen gelden; want

het mag wel voldoende betoogd worden, wat MATTER durft beweren: “de methode, die de welsprekendheid van den Christelijken kansel schoeide op de leest der meesterstukken van het Atheensche spreekgestoelte, moet voortaan voor goed worden afgeschafft.” Ik wist waarlijk niet, dat wij hier te lande ons zoo bezondigden aan het navolgen van Grieksche en Latijnsche redenaars. Daar is wel eens anders over dat punt geoordeeld; RAU verkondigde het gevoelen (in zijne welbekende *oratio* pag. 39): *est nimirum eloquentiae sacrae similitudo cum prisca Graeca et Romana, eaque major quam vulgo putatur. Nam cum caetera omnia eloquentiae recentioris genera eo praesertim nomine cedant antiquae, quod haec ipsi naturae ortum atque efficacitatem debeat, illa vero arte maxime procreentur et valeant, solum hoc nostrum, spreto artificioso isto cultu, ex eodem limpido fonte manat, unde praeclara veterum ingenia haurerunt.* En dat deze overtuiging nog voorstanders in ons vaderland telt, zou ik durven beweren, als ik opmerk, dat A. T. REITSMA in de *Jaarb. v. Wet. Theol.* (XIII: bl. 699 volg.) juist in hetzelfde jaar 1856 *wenken voor kanselredenaars uit CICERO's werk: de oratore*, verzamelde en zelfs tot gemak van den lezer vertaalde.

Men beschuldigde mij niet van overdreven patriottismus, wanneer ik de klagt aanhef, dat wij ook op homileetisch gebied veel te veel bij vreemden ter school gaan; ik meen toch, dat de individualiteit van ieder volk en ieder theoloog vooral op zijne homiletiek zich afdrukken moet. Het was waarlijk niet toevallig, dat er zoo veel aan HUFFELL's, HARMS', zelfs aan VINET's handboeken gewijzigd en vervormd moest worden. Zijn wij verplicht de grenzen over te gaan, om homiletiek te leeren? “Onze Hollandsche preekmethode” dus schrijft een ongenoemde in de *Godg. Bijdragen* (1858 bl. 442) “is mij eene onverbetterlijke.” De passage komt voor in eene beoordeeling van COLANI's leerredenen, wiens preekmethode door F. C. J. VAN GOENS in de genoemde *Godg. Bijdr.* (1857 bl. 483 volg.) en door PIERSON in de *Godg. en wijsg. opstellen* (I. bl. 395 volg.), bij het Nederlandsch publiek ingeleid werd. Tegen die poging werd in het meer genoemde tijdschrift een woord van afkeuring geuit en op nieuw de overtuiging beleden (1858 bl. 444): “wij hebben toch op den predikstoel de heilige roeping te vervullen, om de gemeente te leeren; wij noemen onze preken *leerredenen*, en die benaming, goed verstaan en niet “moedwillig eenzijdig verklaard, duidt haar verheven karakter

“aan. Leeren moeten wij, zal ons toenemen openbaar worden
“in velen.”

Eene vraag nog ten slotte. Reflecteert de ontwikkeling der homiletiek, zoo als zij praktisch beoefend is, den gang van het theologiesch leven der jongst verloopene jaren? De volledige behandeling van dit vraagstuk zou eene geschiedenis der predikking worden; om deze te geven ontbreekt het mij hier aan plaats en — om zeer eerlijk te zijn — ook aan kracht.

Hoeveel wordt tot het welslagen van zulk eene taak niet gevorderd, vooral wanneer men oratorie en eloquentie behoort onderscheiden zal! Maar iets anders is het, beknoptelijk aan te wijzen, hoe de homiletiek de opmerkelijke verschijnselen, die in het theologiesch leven der jongstverloopene jaren onze aandacht geboeid hebben, weerkaatst of reflecteert.

Wij zagen boven, hoe ver de heerschappij der dogmatische *onbepaaldheid en halfheid* zich uitstrekte. Op onze preekstoelen is dat tijdperk nog niet voorbij; dat is vrij natuurlijk: allerlei werkt daartoe zamen; bij de meesten zal de oorzaak wel hierin schuilen, dat zij geen streng geformuleerd dogmatisch standpunt hebben, of een zeker geven en nemen het toppunt van wijsheid achten; anderen behouden graag hunne hoorders; enkelen vreezen den blaam van heterodoxie, en bestrijden wat zij niet eens regt kennen. Ik heb al zoo dikwerf over het zwevende en onbepaalde in de theologie geklaagd, dat ik het nu nog alleen durf te doen met de belofte, dat het voor het laatst wezen zal. De lezer oordeele zelf over het bewijsbare van hetgeen ik beweren ga.

Ik zal uit de groote reeks onzer homileeten twee noemen, over wier verdiensten als redenaars wel geen verschil van gevoelen bestaan kan; waarvan de een meer dan redenaar, zelfs welsprekend Evangeliedienaar en smaakvol beoefenaar der Oostersche letterkunde; de ander de orator bij uitnemendheid geweest is; die echter beiden door hun invloedrijk voorbeeld op den preekstoel die dogmatische onbepaaldheid sterk aangeprezen hebben. Gij noemt ze reeds: VAN DER PALM en VAN DER HOEVEN. Wij hebben nu hier met den vorm hunner leerredenen niet te maken; anderen hebben daarover elders het hunne gezegd. Ik heb alleen aan te toonen, dat die korypheën op het gebied der homiletiek echte kinderen huns tijds geweest zijn, en voor zoo ver zij als homileeten in een tijdperk van dogmatische ontwikkeling werkzaam waren, als homileeten

aan die ontwikkeling geen deel genomen hebben. VAN DER PALM preekte het laatst den 13^{den} Maart 1836, VAN DER HOEVEN op *Goeden Vrijdag-avond* in April 1855; de eerste eindigde dus, toen hier te lande het dogmatiesch leven begon te ontwaken, de tweede preekte nog gedurende den loop dier ontwikkeling.

Het voorbeeld dier mannen is van onbeschrijflijken invloed geweest. Ligt waant men, dat de oorzaak van dien invloed voornamelijk gelegen was in het ouwederstaanbare en aantrekkelijke van hunne gaven; ik geloof het niet; VAN DER PALM, om van dezen eerst te spreken, was de echte type van het theologiesch karakter zijner dagen. Laat mij het u uit zijne gedrukte leerredenen met een paar proeven aantoonen. Wij slaan een blik in die over Mark. XV. 28, welke de door MARKUS aangehaalde profetie beschouwt: I. als eene voorzeggung van hetgeen zeker geschieden zou; II. als eene voorzeggung van hetgeen werkelijk geschied is; III. als eene voorzeggung van hetgeen naar den bepaalden raad van God geschieden moest; IV. als eene voorzeggung van hetgeen de stof onzer bewondering, aanbidding en dankzegging behoort uit te maken (7e tiental leerredenen, bl. 101 volg.). Hooren wij eens hoe hij de bekende profetie van JEZAJA verklaart en verdedigt: “de gansche rede, waarin zij voorkomt, maakt niet slechts “een zamenhangend geheel uit, maar handelt ook slechts van “één persoon, een dienstknecht van Jehova, bij uitnemendheid de regtvaardige genoemd; en deze eene kan geen ander “zijn dan JEZUS, de hersteller des menschedoms, de aan de “Vaderen beloofde Messias, in wien alle geslachten der aarde “zouden gezegend worden.” Zoo heeft de prediker thetisch zijne meening gezegd, maar hij gaat ook polemiseeren en wel in dezen trant: “anderen wederom, die dit heerlijk gedenk- “stuk tot eene lofredde op JEREMIA vernederen; anderen, die “wederom andere personen daarin vermeld wanen, naar mate “elks verstand door het vooroordeel meer beneveld, of zijne “verbeelding ongeregelder was.”

Op die wijze werd elk gevoelen, dat van het algemeen en van ouds aangenomene afweek, als vrucht van ongeregelde verbeelding ter zijde geschoven en het oude geprezen, en geprezen door zulk een welsprekenden mond. Men begrijpt, dat zulk een preekmethode onder 's mans leerlingen en door zijn levend woord en door zijne gedrukte leerredenen blijvende aanbeveling vond. Behandelde hij een onderwerp, dat

met dogmatische vraagstukken in naauw verband stond, hij sprak, geheel naar den geest van zijnen tijd, onbepaalde en zwevende denkbeelden uit, die het oude orthodoxe systeem wel niet ten volle weergaven, maar toch veel hadden, dat daarop geleek. Uit vele, ja zeer vele proeven, nog één staal. Ik ontleen het aan het 3e tiental, aan de leerrede, die het opschrift draagt: *JEZUS' lijden in Gethsemané*. Zij is gedrukt in 1824, dus juist in het midden, ik mag niet zeggen van den *bloei*, maar ik zal zeggen van het *bestaan* van het tijdperk der onbepaaldheid. "Het lijden in *Gethsemané*", zoo hooren wij VAN DER PALM zeggen, "was meer dan een ligchamelijk lijden, en de zielewonden, hem door zijne vijanden toegebracht, gingen dieper, dan er ooit eenen menschelijken boezem doorboorden." Zoo weinig deze algemeene voorstellingen iets verklaren, evenmin doen dit de volgende phrasen: "Wij kunnen ons misschien eenig begrip vormen, van hetgeen het is, bespot, geslagen, gegeeseld, gekruist te worden, maar wat het was, voor de zonden des menschedoms te lijdend en te sterven en te bloeden, wie, wie is in staat, om ons daarvan eenig het minste denkbeeld te geven? Wie zal het ons zeggen wat er toe vereischt werd? Ach, wij weten, dat wij stamelen als kinderen, wanneer wij er over spreken; wat er toe vereischt werd, om den last van duizend duizenden schulden te torschen, en door ééne offerande eene eeuwige verzoening aan te brengen. Wie zal het zeggen, wat het in zich had, *dat hij onze zonden in zijn ligchaam gedragen heeft op het hout?* Dat kan niemand ons zeggen dan JEZUS alleen, en hij heeft het ons gezegd toen hij tot zijne jongeren sprak: *Mijne ziele is geheel bedroefd tot den dood toe!* En zijn angstig kermen en smeeken, zijn bloedig zweet, toen hij als een worm in het stof zich wentelde, zegen het tot onze bloedende harten."

Ik heb mij de moeite gegeven van het uitschrijven dezer passage, omdat zij inderdaad karakteristiek is voor de gehalte der toenmalige preken. Hoe naauwkeuriger men die woorden beziet, hoe klaarder men bemerkt, dat zij in waarheid niets aangaande dit lijden verklaren; slechts de scherpe kanten van het oude stelsel zijn afgeslepen. *Ex uno disce omnes!* Wat is daarvan nu het noodzakelijk gevolg? Dat zoodanige preekmethode alleen voor één tijdperk hare aantrekkelijkheid heeft; dat wil zeggen: VAN DER PALM's dogmatiesch weinig bepaalde rigting, gelijk die in zijne preken uitgedrukt is, vertegen-

woordigde geheel en al *zijn* leeftijd; zij vindt bij een volgend geslacht, voor hetwelk werkelijk een dogmatiesch leven aangebroken is, geen belangstelling. Zij strekt niet ter voorlichting eener latere generatie. Zelfs zou het weinig moeite kosten, om het kleurlooze dat VAN DER PALM's leeftijd kenmerkte, in de onbepaaldheid van sommige zijner themata aan te wijzen, b. v. in een thema als: *EZECHIEL en zijne tijdgenooten; de leer der opstanding een voorwerp des geloofs; PAULUS' beroep op de zuiverheid van zijn geweten*, en dergelijke meer. Doch VAN DER PALM was de man niet, om aan het leven der gedachten van zijnen tijd eene nieuwe wending te geven. Wie hem met volle overtuiging een man van gekuischten smaak en zeldzamen tact noemt, mag evenzeer ontkennen, dat hij door oorspronkelijkheid of grondigheid van denkbeelden uitblonk; mij is het voorgekomen, dat zijne leerredenen over historische stoffen en vooral die over de fraaiste plaatsen uit de psalmen de hoedanigheid en de betrekkelijke grootte zijner kracht aan den dag brengen. Lees daar de beschrijving der Oostersche gastvrijheid, der Joodsche eeredienst, der optogten naar *Jeruzalem* — doch waar vind ik het einde? CLARISSE heeft, na den dood van VAN DER PALM, *beminnelijken eenvoud* den uitkomenden trek in diens leven genoemd; gij herinnert het u, mijn lezers, want onder alles, wat over VAN DER PALM geschreven is, stelt gij gewis met mij dien *prologus* niet op de laagste plaats. Dien eenvoud openbaarde VAN DER PALM vooral ook als prediker. Zie eens zijne leerrede in over ABRAHAM's offerande; gij vindt er geene hartstogtelijke schildering van het feit, gij leest er de ware opmerking: “dergelijke “hartstogtelijke schilderingen mogen den dichter geoorloofd “zijn; het past den gewijden redenaar niet, het geheimzinnig “stilzwijgen der heilige bladen door eene weelderige verbeelding aan te vullen.” Behandelt hij het verhaalde aangaande HENOCH, en werpt hij in die leerrede de vraag op: “wat belet “ons een glansrijke en juichende opvaart ons te vertegenwoordigen?” welk een eenvoud en waarheid spreekt er uit het antwoord, dat hij op die vraag geeft: “niets, dan het stilzwijgen van Gods woord, dat hier de eenige bron onzer “kennis wezen kan.” Schreef ik eene geschiedenis der predikkunde, ik liet hem daar de eereplaats behouden, die zijne tijdgenooten hem eenparig toegekend hebben; ik zou ook gaarne gewagen van die taalmuziek, die zuiverharmonische vormen zijner voordragt, slechts weinig gestoord door het

voorlezen der preek; ik zou er op wijzen, dat de smaakvolle Oosterling in dien prediker altijd gunstig op den voorgrond treedt; ik zou veel tot zijn lof weten te zeggen; maar hier, waar het ons te doen is, om in enkele trekken den invloed van zulk een man op de praktische beoefening der homiletiek te doen kennen, moesten wij aanwijzen, dat hij zijnen ondogmatischen, voor juistheid van dogmatische begrippen onvatbaren tijd niet vooruit was. Hij deelde in de antipathie tegen het oude, maar deed eigenlijk niets, om aan dat zwevende en onbepaalde vastheid van rigting en bestemdheid van uitdrukking te geven. Zijne leerredenen reflecteeren de rigting van zijnen tijd; VAN DER PALM, de rijk begaafde VAN DER PALM is de teregt gevierde prediker van die dagen.

Lager dan hij stond VAN DER HOEVEN. Bij dezen toch was het oratorisch element, de mondelinge voordragt, het eerste, het meeste, eigenlijk het alles. Levendig herinneren zich nog velen zijner hoorders, dat hij gaarne het woord van DEMOSTHENES aanhaalde, die gevraagd, wat in de welsprekendheid het eerste was, geantwoord zou hebben: *de voordragt*; wat het tweede? *de voordragt*; wat het derde? *de voordragt*. Het zou mij spijten, als DEMOSTHENES inderdaad zóó geoordeeld had. In de *Godg. Bijdr.* van 1855 bl. 156 las ik daarom met instemming deze woorden: "het heet wel, dat DEMOSTHENES dit "gezegd heeft, doch men moet niet vergeten, dat de gronden zwak zijn, waarop dit als een gezegde van *Griekenland's* "grooten redenaar verbreid wordt. Men vergelijkte b. v. de plaats "bij PLUTARCHUS (?) *oratorum vitae* (ed. TAUCHN. pag. 158); "men vergete niet, dat CICEERO *de oratore* III 56 met een *dicatur* over dit verhaal spreekt en QUINTILIANUS in zijne *Inst. Orat.* XI 3, dat zeggen van DEMOSTHENES aanhaalt, nadat "hij beweerd heeft: *mediocrem vel orationem, commendatam viribus actionis, plus habituram esse momenti, quam optimam eadem illa destitutam.*" — Was VAN DER HOEVEN inderdaad een voorstander van die aan DEMOSTHENES toegedichte meening, zoo laat zich vreezen, dat zijn preekwerk — hij zou gezegd hebben: *kanselwerk* — meer oratorische, dan theologische waarde bezitten zal. Twee bundels leerredenen zond hij in het licht. Dat de eerste bundel, in 1835 uitgegeven, ook geheel tot dit tijdvak van onbepaaldheid, dat eerst toen een einde begon te nemen, behoort, zij hem niet te zwaar aangerekend. Die hem van nabij gekend hebben, zeggen als uit één mond, dat hij volstrekt de man niet was, die geschikt

mogt heeten, om een baanbreker te zijn. 't Zij zoo; indien hij, die door zijne onnavolgbare voordragt vooral op aanstaande Evangeliedienaren een aangrijpenden invloed had, indien hij dan maar met heel zijne ziel de groote dogmatische beweging zijner laatste levensjaren gevolgd heeft, en zijne leerredenen toen, wat de *stof* betreft (over den *vorm* spreken wij hier niet), den tijd, dien hij beleven mogt, terugkaatsten. Wij kunnen ons daarvan gemakkelijk overtuigen, door hier en daar den 2^{en} bundel zijner leerredenen, dien hij in het jaar 1847 door den druk algemeen maakte, te raadplegen. 1 Tim. III. 16, 1 Cor. XV. 28^b, Matth. XXII. 42^b: dergelijke teksten zijn behandeld in die leerredenen in 1847 uitgegeven! Hoe vinden wij ons te leur gesteld; bij de eerste de meest vulgaire opvatting van het mysterie-begrip; in die over 1 Cor. XV, 28^b het ter zijde laten van de meest belangrijke eschatologische vragen. *Wat dunkt u van den CHRISTUS?* Naar die vraag wordt het zoonschap van JESUS bewezen door verwijzing naar zijn vlekkeloos karakter, goddelijke daden en buitengewone lotgevallen. En dat in 1847, toen over al de genoemde punten wrijving, ja strijd van meening bestond; in 1847 spreken deze leerredenen over die onderwerpen, alsof ze in 1827 gehouden waren! Mogen wij dit niet afkeuren, en met verhoogden nadruk, omdat wij nu, helaas! moeten instemmen met hen, die beweren dat de leerredenen van VAN DER HOEVEN alleen waarde hebben, wat betreft haren *vorm*, hare dictie, haren trant van voorstellen? Doch ontbrak het hem misschien, zoowel als VAN DER PALM, aan een voorbeeld; was er in ons vaderland nog niemand opgestaan, die de kracht en de roeping gevoelde, om in zijne leerredenen naar dogmatische juistheid te streven?

Waarom liet men lange jaren den uitstekenden Haagschen predikant J. WIJS JCZ. alleen staan? Hij was toch waarlijk genoeg bekend! Als jeugdig predikant te *Bloemendaal* trok hij reeds velen zelfs uit de hoofdstad des lands onder zijn gehoor. Hebt gij dien prediker, dien voorstander van bepaalde en heldere dogmatische begrippen gekend? Hij was altijd vol van zijn onderwerp; hoorde men hem, ik mag wel zeggen: zag men hem op den preekstoel, men bemerkte dat hij veel te zeggen had; opende hij zijn mond, het was, gelijk zijn vereerde Haagsche ambtgenoot ISAËC SLUITER verklaarde, als bruischte het vocht uit een overvol vat. Liberaal in de dogmatiek, was hij echter uiterst streng in de moraal; ik

weet, dat zijn zoon, wijlen mijn beminde vriend, de Vinkeveensche predikant, nooit naar den schouwburg gaan wilde, omdat zijn vader, dien hij in jonge jaren verloren had, het bezoeken van die plaats ten sterkste ontraadde. Ja, WIJS was op den preekstoel een dogmaticus. Hij had in zijne leerredenen over Rom. IX, X, XI (2 deelen) reeds in 1824 getoond, op wat wijze het dogma gepredikt kan worden; hij was de eerste, die voor de gemeente de nevelen der onkunde ten aanzien van een bekend leerstuk, naar zijne wijze van zien en van doen, verdreef. Men heeft later (1841) aan 's mans nagedachtenis de ondiensst gedaan, om uit die leerredenen de tekst-verklaringen te ligten en afzonderlijk uit te geven; dat was zeker hoogst verkeerd gezien, want de verdienste van den arbeid des voortreffelijken mans lag hierin, dat hij *zulke* leerredenen hield in een tijd, toen VAN DER PALM, om nu slechts een van de meest geroemden te vermelden, alles wat naar dogmatische juistheid geleek, vermeed. In 1841 was meer dan één punt zijner verklaring verouderd, en eene dergelijke onderneming geheel en al ontijdig te noemen.

WIJS zij vermeld en in eere gehouden als de baanbreker, die niet slechts exegeetische naauwkeurigheid najaagde, maar die het *dogma* begon te prediken. Dit was iets nieuws; het andere was reeds geene vreemde zaak meer. Sedert VAN HENGEL als prediker opgetreden was, had men een sprekend voorbeeld van uitlegkundige naauwkeurigheid op den preekstoel, dat zich aanbeval, dewijl het de eerste voorwaarde bleek te zijn, om aan het tekstwoord regt te laten wedervaren. De geschiedschrijver der Nederlandsche predikkunde moge beslissen, of het *ne quid nimis* ook soms wat verzuimd is; maar de kracht van VAN HENGEL's voorbeeld heeft allergunstigst gewerkt. Groot is de reeks van namen, op welke ik hier zou kunnen wijzen. Een slechts, één enkelen zal ik noemen: het voortreffelijkst voorbeeld in den nieuwsten tijd (1851) van exegeetische grondigheid in leerredenen heeft, naar mijne overtuiging, C. E. VAN KOETVELD gegeven. Zijn bundel bevat stukken, waarboven ik in dit genre niets zou weten te plaatsen. Wie kan het beter, wie kan het zóó, als VAN KOETVELD, wanneer hij Joh. VIII. 24, Jac. I. 13—17, Rom. XI. 32, Rom. V. 14^b, bepreekt?

Maar ik ben de tijdsorde reeds vooruitgesneld; de homiletiek voelde ook op haar terrein de werking der apologetische rigting, die in de wetenschap zich eenigzins gelden deed. Zoo

ik wel zie, dan hebben BROES en BORGER op den Nederland-schen preekstoel die rigting vertegenwoordigd. Beide die mannen bezaten de eigenschappen, welke in den apologeet onmisbaar zijn. Men kan grondig geleerde, fijn dialecticus, wezenlijk veelzijdig zijn, en toch de gave missen, die voor den verdediger eener goede zaak onmisbaar is: de gave van *vernunft*; zij beiden bezaten haar in hooge mate en lieten ons in hunne leerredenen de proëven daarvan na. De homiletiek wordt het best gediend, wanneer zij de eigenaardige gaven van het individu tot hare dienst aanwenden mag. Ik ben in die meening bevestigd door de kennismaking met de leerredenen van den man, die op dit gebied zeer overvloedig gearbeid en door kwaad en goed gerucht zich een weg gebaad heeft: VAN OOSTERZEE; zoo ik als geschiedschrijver der predikkunde optreden moest, ik zou vrij wat op zijn arbeid te zeggen hebben; maar het is mij hier slechts te doen om in zijn voorbeeld aan te wijzen, dat de homiletiek door de subjectiviteit van het individu gediend kan worden. VAN OOSTERZEE is een man van *vernunft*, van *geest*, dat zie ik zijne leerredenen aan; dogmatische stoffen, fijne exegeetische vraagstukken op den preekstoel te behandelen, dit is, dunkt mij, zijne zaak niet, over welke schitterende oratorische gaven hij ook beschikken moge. Want deze te loochenen of aan VAN OOSTERZEE de schuld te geven van de jammerlijke fouten zijner ongelukkige nabootsers (duiffjes, die naast een arend willen vliegen), dit acht ik hoogst onbillijk. Doch ik spreek hier niet van zijne predikgaven; ik spreek alleen van het element dat hij in de homiletiek kan laten werken. Een man van vernunft is *per excellentiam* voor apologetiek geschikt. *Apologeetisch preeken*, dat gelukt aan VAN OOSTERZEE bij uitstek. Zie in de *Leerredenen* (1846) de behandeling van Joh. II. 13—18 en 1 Cor. XII. 4; *Nieuwe leerredenen* (1848) 1 Cor. I. 25 en Matth. V. 47b; *Woorden des levens* (1851) Rom. I. 16, 17^a en Rom. VIII. 24—39. Wees nu zoo goed, eens na te zien hoe die drie mannen van vernunft, in hunne uitgegeven bundels denzelfden tekst kiezen en behandelen: de *Apostellijst*. De keuze en de behandeling van zulk een onderwerp hing zamen met den aard van hun talent. Na deze trad er nog een apologetiesch prediker op; hij kondigde zich in dat karakter aan ook al met eene leerrede over de *Apostellijst*; ik bedoel J. P. DE KEIJSER, die achtereenvolgens in den bundel leerredenen, welke te *Arnhem* het licht ziet, van dat talent inderdaad

schoone proeven gaf bij zijne behandeling van Matth. X. 2—4 (Jaargang 1852), Hand. XIII. 48—52 (1853), Hand. XIX. 1—7 (1854), Joh. VII. 17 (1856). Is het waar dat de preekstoel elke gave, zoo zij door den Heiligen Geest gewijd is, aan de uitbreiding van het godsrijk dienstbaar maakt, en de behoefte van onzen tijd aan de prediking een apologetiesch karakter geven moet: gelukkig zoo er zijn, wien daartoe de gave des *vernufts* geschonken is, en wien het gebeuren mag, in dit opzigt de volle kracht hunner individualiteit op den preekstoel ten zegen van het godsrijk te kunnen aanwenden.

Ik heb ter behoorlijke plaats getracht aan te wijzen, dat de Groninger school aan het tijdperk der onbepaaldheid op dogmatisch gebied grenzen gezet heeft. Regtmatig is alzoo de verwachting, dat ook de homiletiek door de Groninger school een stoot zal ontvangen hebben. Die verwachting is naar mijne overtuiging teleurgesteld; dadelijk reeds in den beginne gewenden zich de Groningers, niet alleen in hunne wetenschappelijke schriften, maar ook en vooral in hunne predikatiën, aan wijdloopigheid, zoodat het dikwerf moeite kostte de eigenlijke meening uit den stroom van woorden op te visschen. Daarbij kwam, dat de zucht om overal bondgenooten te vinden, en de gemeente niet te ergeren, hen het gewone spraakgebruik des kansels, zooveel mogelijk, deed volgen, terwijl, en dit was het ergst, hunne leerredenen zich doorgaans kenmerkten door gemis van juiste, grondige en helder voorgestelde uitlegging van den tekst, een gemis dat, al wordt het door de hoorders niet met bewustheid opgemerkt, toch voor hen een wezenlijk beletsel is, om den prediker te verstaan. Ook twijfel ik er wel eens aan, of de Groningers zelve hooge eischen aan de homiletiek doen. Gezwegen van de door MUURLING (*W. in L.* 1849 IV. bl. 748 volg.) aangeprezen orde van prediking, die ik doodend zou rekenen voor de belangstelling van leeraar en gemeente beiden, vind ik in de *overzigten* der godgeleerde letterkunde, welke het tijdschrift telken jare ons te lezen geeft, de kritiek over de uitgegeven leerredenen, over het geheel, flauw en zwak. Ook hebben de Groningers te lang beweerd, geen systeem te willen, om niet nu nog te lijden aan de nadeelige gevolgen van dit systeemlooze in hunne leerredenen. Ik denk aan de bundels van VAN OORDT, van *de leerlingen der Hoogeschool* enz., die het dogma, vooral het dogma der verzoening, naar de opvatting der Groningers, heeten te ontwikkelen. Ik moet mij zoo uitdrukken,

omdat ik gansch en al deel in de klagten over onbepaaldheid van gedachten geuit. Doch ik ben geneigd eene diepere oorzaak voor dit gebrek aan te wijzen: zij ligt in het onvoltooide, het onvolledige van het dogmatiesch systeem dier school. Mag de *christologie*, hoeveel ze daarover ook geschreven heeft, afgewerkt heeten? De *theologie* in engeren zin? Zelfs de *soteriologie*? Die leegten in het dogmatiesch systeem beletten eene flinke prediking van het dogma, verlokken te veel tot een praten over de zaken, dat veelzins goed en stichtelijk wezen, maar dat mijns achtens aan de eischen der homiletiek niet voldoen kan.

Voorwaar, het *dogma preeken* is geene kleine zaak. Populair over de wetenschap te spreken in den vorm, aan welken de gemeente gewoon geworden is, eischt de krachten eens meesters. Heeft onze dogmaticus bij uitnemendheid ook op het veld der homiletiek als zoodanig zich doen gelden? Ik wil de vraag beantwoorden met het woord van den beoordeelaar der *Leerredenen* van SCHOLTEN in de *Godg. Bijdr.*, 1854 bl. 281 volg.: “deze leerredenen mogen in waarheid eene populaire “ontwikkeling van de *leer der Hervormde kerk* heeten, als het “ware eene bewijsvoering van het wezenlijk Evangelische der “in de *leer der Hervormde kerk* ontwikkelde dogmatische denk- “beelden. Deze opmerking geeft mij grond, om de eerste en “zeer uitstekende verdienste van dezen bundel aan te toonen. “Zij bestaat hierin, dat een ieder die begeerig is, om de “kunst te leeren van het dogma te bepreeken, dezen bundel “te bestuderen hebbe.” Ik neem deze woorden te eerder hier over, omdat ik ook en vooral gewezen wil hebben op de door SCHOLTEN in 1847 (te *Arnhem*) uitgegeven leerrede over 1 Cor. II. 14^a. Zulk dogma preeken is alleen mogelijk en voegzaam waar men het dogma door en door kent. Nog maken wij melding van de door SCHOLTEN op den predikstoel beproefde behandeling van het determinisme, in zijne leerrede over Rom. IX. 13^b (*Arnhem*, 1856). In die leerredenen zie ik het bewijs, dat hij werkelijk met gelukkigen uitslag het dogma preekt. De leerrede moet altijd populair het wetenschappelijk resultaat mededeelen. In ons vaderland echter tracht men soms populair te preeken, zonder dat men eerst wetenschappelijk de zaak verstaat. *Hinc illae lacrymae*. Van daar al die onrijpe vruchten, die der gemeente des Zondags aangeboden en door de pers verbreid worden. Gelukkig dat geen wet gebiedt ze te lezen. Wane men echter niet, dat ik de dogma-

tiek van SCHOLTEN de eenig-mogelijke en nuttige voor de homiletiek achten zou! Waarlijk niet! Laat er uit de orthodoxe gelederen een dogmaticus opstaan, ik zal hem den lof geven die hem toekomt. Maar de man, die hier door allen met mij genoemd wordt als de meest bekwame voorganger in die rigting, DOEDES, heeft in zijn: *Een bundel preken* (1854) en *Preken* (1858) niet dan zeer spaarzaam het dogma ontwikkeld. Vermelding verdient gewis uit die bundels zijne behandeling van Joh. IX. 38^a, Hebr. IX. 27 en Matth. XXII. 14. Echter ontleent hij de stof zijner predikatiën veel minder aan het dogma dan aan de moraal, maar doet dat op eene wijze, die hem onder de praktikalisten van onzen tijd eene plaats verzekert; de eerste echter niet, welke ik voor mij den auteur der *Stichtelijke Uren*, NICOLAAS BEETS, toeken. Jammer maar, dat ook ten opzichte van dezen van geen behandelen van het dogma gesproken kan worden. Van beide rigtingen heb ik slechts één man genoemd, verder waag ik mij niet. Zoo de producten der homiletiek de thermomeeter van den stand der dogmatische ontwikkeling zijn, houden wij de klagt niet terug dat die thermomeeter zeer laag staat. Preken en preekbundels zien het licht, in welke letterlijk alle dogmatische voor- en achtergrond gemist wordt. Verg van mij niet, dat ik zoo veel middelmatig zal goedkeuren, om den wille der lofspraak, dat het geleverde toch zeer praktiesch is. Zulk praktiesch zoet gekeuvel is voor een klein prijsje te koop; eenige *loci communes* over de voorzienigheid, de vergankelijkheid, den dood, het wederzien, ja dan heet het stuk praktiesch. Het eischt van den toehoorder geene inspanning. Het heeft ook den spreker geen inspanning gekost. Hij schreef het in weinige uren op, zoo hij het nog opgeschreven heeft. Een paar roerende passages: de Engel des doods, of een blik op het kerkhof, een pathetiesch slot — het stuk is klaar. Dring mij de meening niet op, alsof zulk homileetisch werk het regt bezit om *praktiesch preeken* te heeten. Ik weet betere modellen en ik eerbiedig zwaarder eischen. Praktiesch mag eerst die predikatie genoemd worden, welke een grondig verklaarden tekst, met wijsheid naar de behoeften des tijds, en in overeenstemming met hetgeen de gemeente of de prediker zelf noodig heeft, gekozen, zóó behandelt, dat de waarheid, van welke zij overtuigen wil, den hoorder volkomen helder voor den geest komt; het praktische vloeit vooral uit den aard der behandelde stof voort; is die stof slechts een

locus communis, mist die stof belangrijkheid, 't zij op zich zelf, 't zij dat ze niet overeenstemt met de behoeften of de vatbaarheid der hoorders, de leerrede zal nooit praktisch mogen heeten. Zij boezemt den hoorder geen belangstelling in, hij zal er niet meer aan denken. Zie ik wel, dan sluit eigenlijk dat woord *praktiesch* eene geheele reeks van goede en deugdelijke eigenschappen in zich, van welke ik maar enkele, als: grondigheid van exegeese, scherpste van blik op den tekst, gelukkigen tact van voorstelling der zaken, zuiverheid van stijl en taal, te noemen heb, om eenig denkbeeld te geven van den hoogen prijs, dien ik aan dat *epitheton* toeken, en van de uitnemende waardij eener lofspraak, die zoo vaak misbruikt wordt, en wel altijd, wanneer men ze geeft aan predikatiën, wier armoede van denkbeelden en oppervlakkige behandeling van den tekst schijnt vergoed te moeten worden door dramatische voorstelling van zeer gewone toestanden uit het dagelijksch leven. En dat zal heeten praktisch preeken! Ach! hoe grovelijk wordt er, onder het voorwendsel van praktisch te preeken tegen den regel gezondigd: *principium bene dicendi est bene cogitare*. Neen! de voorbeelden op dit gebied leeren betere dingen. Laat met hunne vermelding mijne proeve eindigen, ja laat mij nog eens met u, mijn lezer! op werken en woorden staren, die den roem van onze homileetische letterkunde uitmaken.

CORNELIS FRANSEN VAN ECK! Reeds zijn er bijna 30 jaren verlopen, sedert hij kort vóór zijnen dood een *tiental Leerredenen* aan zijne landgenooten schonk. Verbeter het eens, zoo als hij teksten als 1 Sam. XII. 1—7^a, XVI. 14 volg., Pred. IX. 18^b, ik noem slechts enkele, behandelt. O, ik gis, dat gij misschien nu die themata en die verdeelingen wat welluidender zoudt uitdrukken; maar welluidendheid maakt het praktische niet uit; de zaken, zoo duidelijk, zoo menschkundig voorgesteld, verheffen dezen bundel tot het model van een praktisch homileetisch product. Verlangt gij te zien, hoe ook bij praktisch preeken de spreuk *variis modis bene fit* geldt: ik leg u HERINGA's bundels voor; de bundels, die hij zelf door den druk verspreid heeft. Sla zijn *tiental Leerredenen ter aanprijzing van Christelijke deugden* eens op; maak kennis met preken als die over Ps. CXLI. 3 of Philip. IV. 5^a; luister: ik wil u die over Rom. VII. 13^a: *het doodelyk verderf der zonde* wel voorlezen, althans het plan mededeelen. HERINGA wil het doodelyk verderf der zonde voorstellen, als daarin bij-

zonder blijkbaar, dat zij al het goede, het beste zelfs, dat God ons geeft, misbruikt tot ons verderf en doodelijk voor ons maakt. Dit wijst hij aan, eerstens ten aanzien van onze lichaamskrachten en zielsvermogens, ten tweede van de voortbrengselen der natuur en de gewrochten van menschelijke kunst en vernuft; ten derde van de gezellige zamenleving, zelfs met onze dierbaarste betrekkingen; eindelijk van de buitengewone middelen, welke ons met en door het Evangelie zijn geschonken, tot onze verbetering en zaligheid.

Wat dunkt u van zulk een ontwikkeling? Buigt gij u niet met mij voor een meesterschap, dat zóó het toppunt van eenvoudigheid bereikt heeft? Om zulk eene hoogte te bestijgen wordt veel kracht vereischt. Maar welk een man was hij ook! In mijne schatting de type van den prediker. Zijn gedrukt preekwerk doet ons hem niet volkomen als zoodanig kennen. Immers was hij gewoon zijne leerredenen niet *woordelijk* maar *zakelijk te memoriseeren*, na ze in haar geheel geschreven te hebben; dit stelde hem in staat, om vrij op den preekstoel te staan, niet angstvallig, niet vreesachtig zich te binden aan zijn geschreven woord, maar na zorgvuldige voorbereiding partij te trekken van de denkbeelden, die bij hem, terwijl hij zoo *met de gemeente sprak*, opkwamen. Men zag het hem aan, dat hij zelf gesticht werd door hetgeen hij ter stichting van anderen sprak. Zijne grondige geleerdheid had hem een *ingenium subactum* geschonken, waardoor die opkomende gedachten het kenmerk droegen van juistheid en gepastheid, en hemelsbreed verschilden van de luchtige invallen, die door de ijdele vergodingszucht van onze eeuw dikwerf als proeven van genie gehuldigd worden. Het praktische was ook bij hem de rijpe vrucht van grondige kennis.

Misschien echter rekent men in onze dagen, dat de dictie van HERINGA wel wat heel weinig oratoriesch, bevallig, sierlijk was! 't zij zoo; toegegeven voor een oogenblik! Doch praktisch spreken gaat volkomen goed gepaard met meer schitterende oratorische gaven. De ware populariteit blinkt in elken, ook in den meest gestoffeerden vorm door. De man, die mij daarvan altijd ten sprekend bewijs geweest is, leeft nog; maar in het openbaar zwijgt zijne stem reeds sedert lang. Het is I. J. DERMOUT. Leefde BORGER nog, hij zou wel niet aarzelen, dit te bevestigen. Het is toch nog niet vergeten, hoe hij gewoon was, openlijk te getuigen, dat in zijne schatting DERMOUT ver boven VAN DER PALM stond, en hij legde die ge-

tuigenis wel eens zoo luide af, dat ze zijnen ambtgenoot ter oore kwam, die er zich niet zeer goed in vinden kon. Ik noodig u uit, de bundels van DERMOUT nog eens in handen te nemen. Wat oordeelt gij na de lezing van de leerrede over Matth. XX. 1—16 ter ontwikkeling van de *billijke wijze waarop God ons werk in zijnen dienst beoordeelt en beloont* (Leerredenen 1819); van die over Joh. XI. 5, waarin *het geluk van een regt Christelijk huisgezin*, en van 1 Sam. I. 20 tot 28, waarin *de vreugde en pligten eener moeder* (Nieuwe Leerredenen 1827) geschetst worden? Vindt gij het praktische hier vooral in den aard des onderwerps, het *tiental Leerredenen* (1846) bevat stukken als naar Joh. XXI. 23 over *het misverstand van JEZUS' eigene woorden als voorname bron van dwaling onder de Christenen*; 1 Petr. III. 19, 20 over *het werken van CHRISTUS in den afgescheiden staat*, die ons de overtuiging schenken, dat de hand eens meesters elk onderwerp weet te beheerschen. Alles wordt goud, wat het genie met zijnen wonderstaf aanraakt. De ware homileet blijft met de gemeente verstaanbaar, boeiend, leerzaam en nuttig spreken, wat tekst hij ook opgeslagen heeft. Geef hem een dogmatisch onderwerp, hij maakt het der gemeente klaar en helder; leg hem eene bladzijde uit de geschiedkundige boeken des bijbels voor, de fraaije schildering die hij geeft is slechts de inleiding tot het mededeelen van de wel gekozen reeks belangrijke leeringen, die hij met u bespreekt. Hij weet de onderscheidene deelen van zulk eene stof te beheerschen door één denkbeeld. Hem hoorende, voelt gij de magt van den blik dien hij slaat in den tekst. En wat is alles eenvoudig! Gij kunt niet gelooven, dat helderheid van denkbeelden en diepte van gedachten, uitgedrukt in de bevalligste vormen, zooveel inspanning en oefening en zelfverloochening gekost hebben. Zeg het maar ronduit — *eene goede preek is het hoogste product der wetenschap.*

Laat mij nog één naam noemen, den naam van den man, wiens nagelaten kanselarheid van hem zal doen spreken, zoo lang onze taal verstaan en gewaardeerd wordt, DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR., van dien *orator*, neen! hij was meer: van dien *welsprekenden Christen*. In zijnen bundel heeft de kunst deze zegepraal behaald, dat gij haar natuur, zuivere natuur zult noemen. Voortreffelijker bundel ken ik in onze moedertaal niet. Met groote vrijmoedigheid sta ik dit gevoelen voor, sedert ik over het preeken van dien zeldzamen

jongen man het oordeel van CLARISSE leerde kennen. Bij gelegenheid, dat deze te *Utrecht* vertoefde, bevond hij zich onder het gehoor van den Remonstrantschen prediker. Deze hield zijne leerrede over den twaalfjarigen JESUS in den tempel. Zij is gedrukt; wij kunnen haar lezen en begrijpen, met hoeveel regt CLARISSE verklaarde, na het eindigen der godsdienstoefening: "indien van menschelijk werk gezegd mag worden, dat "het volmaakt is, van die preek zou het getuigd kunnen "worden." Zoo oordeelde de hooggeleerde en zoo oordeelde de minder ontwikkelde. Want zulk preeken boeit den oppervlakkigen hoorder, en den dieper doordenkenden geeft het ruime stof. Dat zijn preken met perspectief; tafereelen met een verren achtergrond. Met dien bundel voor mij spreek ik als mijne innige overtuiging de stelling uit, dat *goed preeken alleen de vrucht van theologische studie* wezen kan. Schrijf ik dit en belijd ik dit met schaamte over mij zelve, ik mag toch de waarheid niet loochenen. Vergulde en vergode men de schittering der mondelinge voordragt, waaraan de theologische wetenschap niet het minste deel heeft: ik bid God dat Hij bij mij de overtuiging levendig houde, dat de homileetische vorderingen van elk tijdvak en elk individu de maatstaf zijn van de ontwikkeling zijner theologische wetenschap. Laat mij dan op het gebied van wetenschap en kunst, even als op dat van mijn inwendig leven, alle uren van alle dagen de klacht der onvolmaaktheid uiten: *ik heb het nog niet gegrepen*; daar is eene onvoldaanheid, eene bekommernis over ons zelve, die als profetie en waarborg onzer vordering gelden mag.

Ik leg de pen neder. Mijn blik heeft gerust op vele en velerlei menschen en boeken, meeningen en rigtingen. Ik heb weer duidelijk leeren inzien, dat wij menschen niets scheppen, niets voortbrengen, en de eeuwige waarheid die uit U is, mijn God! door ons slechts in gebrekkigheid van klanken kan worden uitgesproken en in onvolkomenheid van denkvormen voorgedragen. Ons denken is phantaseeren; Uw denken is doen. Wij slijten, wij verouderen, wij vergaan; 't schijnt wel in deze eeuw als met versnelde vaart. Menschen en meenin-

gen gaan ras voorbij! Het getimmerte van onze stelsels valt ineen! Uw gebouw, de kerk Uws Zoons, wel staat zij vast! CHRISTUS' naam blijft genoemd, onze namen worden vergeten; Zijn werk houdt kracht, ons werk dient slechts voor korten tijd. Maar het doet dienst genoeg, zoo het mag strekken om de heerlijkheid Uws wezens en de dierbaarheid van den naam Uws Zoons te verkondigen, en bij de geslachten, die voorbijgaan, het geloof te voeden: *Gods woord is niet gebonden, het blijft tot in eeuwigheid.*

OVERZIGT VAN DEN INHOUD.

Aanleiding tot het schrijven dezer geschiedenis. — Het jaar 1787 haar aanvangspunt. — Het werk van CARL SCHWARZ en dit boek. — De eisch, om pragmatiesch te schrijven. — Bronnen dezer geschiedenis. — Godgeleerde tijdschriften. — Wijze van behandeling. — Indoeeling.....blz. 1—11.

EERSTE DEEL.

Beschouwing van hetgeen op de ontwikkeling der godgeleerdheid invloed gehad heeft.....blz. 12—119.

Het gezag van den Staat.....blz. 12.

Verhouding van Kerk en Staat. — De Staat benoemt de hoogleraren in de godgeleerdheid. — Zorg der regering voor het onderwijs. — Protesten van ROGGE en VAN REES tegen het onderwijs der theologie van Staatswege. — Het onderwijs van het systeem voor korten poos verboden. — De consulteerende Commissiën. — De Kerk steeds nog verstoken van den haar toekomenden invloed op de benoeming der hoogleraren.

De invloed van kerkelijke lichamen.....blz. 20.

De Dordsche Synode en de theologische professoren. — Verschil van meening aangaande het gezag der formulieren. — BONNET, VAN DER KEMP, VALK, GOEDRIEKE. — De kerkelijke approbatie. — De Remonstrantsche voorslag. — De *lemmata*. — Teekenen van afslijping der dogmatische geschildpunten. — Betrekking der professoren tot de Kerk. — Het formulier van onderteekening. — De Synode en het Staatsexamen; de studie der wiskunde.

De besturen van de kerkgenootschappen der Dissenters en hunne hoogleraren.

De prijsvragen der godgeleerde genootschappen.....blz. 44.

TEYLER's godgeleerd genootschap en het Stolpiaansch legaat vóór de oprichting van het Haagsche.

Het Haagsche genootschap. — Ontsproten uit de behoeften der tijden. — PRIESTLEY. — P. H. VAN DE WALL. — De eerste verhandeling. — Het doel des genootschaps. — Waarom BORGER liever op de vragen van Teyler antwoordde. — Het programma van 1798. — Dogmatiek en exegeese gebonden door het apologetiesch doel des genootschaps. — Verhandelingen van VAN VOORST, TE WATER, HERINGA en MEBIUS. — LIEFSTINK over de verzoening, een vreemd stuk onder de werken des genootschaps. — Het genootschap te zeer medegesleept door den stroom des tijds. — De verhouding van rede en openbaring niet onderzocht. — VALK over de stelsels der oude wijgeeren. — VAN HENGEL over het locale en temporaire in de leerstellingen en voorschriften van Jezus. — De kerkelijke geschiedenis niet behandeld. — De ethiek door den arbeid van MÖLLER en CLARISSE bevorderd. — Verdienste van het genootschap jegens de kritiek. — Het woord van lof van JOH. HERINGA op het genootschap geuit, een volkomen waar woord.

TEYLER's genootschap. — Doel en samenstelling. — Kent geene confessioneele banden. — Staat het "redelijk vrijedenken" voor. — PAULUS VAN HEMERT. — Vraag naar den invloed van het burgerlijk bestuur op zaken van godsdienst: VAN REES, ROGGE, FEITH, HESSELINK. — De gelijkheid der menschen: CRAS, BROWN, PIETER

PAULUS. — VAN HEMERT's pen bijzonder vruchtbaar in dienst van het genootschap. — Zijne verhandelingen vergeleken met die van HERINGA en BANG. — Wijsgeerige vragen. — ALLARD HULSHOFF. — BORGER. — De zendingenzaak. — De merkwaardigste verschijnselen op het gebied der godgeleerdheid in *Duitschland* door het genootschap beoordeeld. — Apologetische rigting. — Behandeling van onderwerpen aan het O. T. ontleend. — De beginselen der Hervorming. — De kerk. — De overlevering.

Statistieke verhouding der door beide genootschappen bekroonden. — Vergelijking van de werking der genootschappen.

De voorgang van het buitenland.....blz. 99.

PURGOLD's Resultaat. — Verslagen van buiten 's lands verschenen werken, Nederl. Letterverlustingen, de Boekzaal, voornaemste Marg, enz., algemeene Bibliotheek, Konst- en Letterbode, Christelijk Magazijn, Bibliotheek van theologische letterkunde. — Weerzin tegen SCHLEIERMACHER en DE WETTE. — Eenzijdig oordeel van VAN SENDEN over de godgeleerden van het buitenland. — Overzigt van enkele voornaame werken, die vertaald zijn. — ULLMANN's waardeering in ons land. — Wijziging van smaak. — Een waarschuwend woord over het vertalen.

TWEDE DEEL.

Geschiedenis van de ontwikkeling der godgeleerdheid.....blz. 120—536.

ERSTE AFDEELING: van 1787—1815.....# 120—260.

Eerste gedeelte: de theologie en het hooger onderwijs.....# 120—226.

Hoogescholen en Athenaea der Hervormden.....# 120—218.

Veelheid van instellingen. — Onderlinge najver. — Provincialismus. — Uitsterven van *anen en isten*.

HOLLEBEEK, BOERS, BROES. — *Institutiones* van BROES. — GILLISSEN.

VAN DER MARCK's invloed te *Groningen*. — CHEVALLIER, DE BLAU, VAN DER TUUK. — ABRESCH, LUBBERS, MUNTINGHE. — MUNTINGHE's karakter en werk beschouwd. — MUNTINGHE, de liberale godgeleerde. — BONNET en H. ROYAARDS. — Des eersten strijd met VAN HEMERT. — MANGER, RATELBAND, J. VAN VOORST, L. MEYER. — REGENBOGEN, LOTZE, GREVE.

VAN NUYS KLINKENBERG. — FRANSEN VAN ECK.

Afnemende ingenomenheid met de leer der kerk, P. A. VAN KOOTEN. — Exegetische studie des O. V. — H. A. SCHULTENS, EV. SCHEIDIUS, S. RAU, J. H. VAN DER PALM, N. W. SCHROEDER, J. H. PAREAU, RUCKERSFELDER, WILLMET, WALRAVEN, GREVE, MANGER, VERSCHUIJ. — Exegetische studie des N. V., WITTENBACH, SEGGAAR, J. LUZAC, VALCKENAER, H. ROYAARDS, J. HERINGA, VAN VOORST, ABRESCH. — Schets van de persoonlijkheid en het werk dezer geleerden. — BORGER. — D. C. VAN VOORST. — TE WATER, VAN HENGEL. — Heeft nog te weinig invloed op de dogmatiek. — De Leidsche zonde.

Verwaarloosde toestand der moraal, CLARISSE. — Zijne veelzijdigheid, verhouding tot VAN VOORST; wijsgeerige diepte. — CHEVALLIER, VAN OORDT, VAN ECK.

Betrekking van de wijsbegeerte en de godgeleerdheid. — GAUSSEN's *quatvor Diss.* — A. OHAUDOIR, NIEUHOFF, VAN DER VOORT. — Het Kantianisme hier te lande; prijsvragen; VAN HEMERT's geschriften; KINKER; de ervaring bespot; VAN DE WYNPERSE en WITTENBACH tegen VAN HEMERT. — J. J. LE BOY. — VAN HEUSDE's wezenlijke verdiensten. — Diens waardeering van ROYAARDS' werk over *Daniel*. — VAN HEUSDE's invloed op de studie der kerkelijke geschiedenis. — MUNTINGHE, YPEY, BROWN, HUISMAN, TE WATER.

De praktische theologie in bloeienden toestand. — MOSHEIM's, BOERS', KONIJNENBURG's handboeken. — RAU en VAN DER PALM, de groote predikers. — Catechese; BRINK, TILANUS, VAN DEN BERG, EGELING, ISAAC PRINS.

De Seminariën der Remonstranten en Doopsgezinden.....blz. 218—226.

VAN DER MEERSCH. — VAN HEMERT. — Beider overeenstemming. — KONIJNENBURG stond beneden beiden. — HESSELINK, RINSE KOOPMANS wijzigt de heerschende rigting bij het onderwijs.

Tweede gedeelte: de theologie naast het hooger onderwijs.....blz. 226—260.

BOSVELD, de exegeet van dien tijd; EWALDUS KIST behartigt de moraal; W. A. VAN VLOTEN de dogmatiek; VAN HAMELVELD maakt werk van de apocryphen; DE FERPONCHER ijvert voor het leerstuk van de herstelling aller dingen.

TWEDE AFDEELING: van 1815—1858.....blz. 261—536.

LEERSTELLIGE GODGELEERDHEID.....	261—393.
<i>Onbepaaldheid en halfheid.....</i>	261.

Het vraagstuk naar de waarde der confessie, het eerst behandeld; noch historisch, noch wijsgeerig onderzocht; HOVING. — Het hervormingsfeest; LE SAGE TEN BROEK; SCHARP; L'ANGE; MULLER. — SCHOTSMAN; DA COSTA. — Vruchteloze poging van TEYLER; middenweg door BROES aangeprezen. — EGELING's *wey der zaligheid*, vrucht en voedsel van dien tijd. — Niet de historische oorsprong, maar de Evangelische wijsheid der formulieren wordt door JORISSEN geprezen. — De formulier quaestie werd een zuiver kerkelijk, welhaast kerkregtelijk vraagstuk. — Het confessionalisme in miscrediet; HOFSTEDE DE GROOT verkondigt den afval van de kerkleer als eene verdienste. — VAN DER HOEVEN spreekt van eene jammerlijk verdeelde Christenheid. — KIST op GÖBEL's arbeid wijzende brengt herstel. — BOSVELD's dogmatische arbeid, na zijn dood uitgegeven, deelt ook in dat onbepaalde. — Het systematiseren afgekeurd.

De notie van *Goddsljke openbaring* toegelicht door DONKER CURTIUS en VAN DER WILLIGEN; de laatstgenoemde was onwrikbaar vast op dit standpunt blijkens zijne bekroonde verhandeling over *Openbaring*. — Het wezen des Christendoms onderzocht, VAN DER WILLIGEN, MESSCHAERT. — Theologie, anthropologie en eschatologie worden verzuimd. — De Christologie en soteriologie van dien tijd: BROUWER; LE ROY; GALLOIS; VINKE; VAN DER HOEVEN, JR. nog in 1846 bij het leerstuk van de soteriologie de onzekerheid huldigende. — De heerschappij van het onbepaalde en zwevende begrensd door de opkomst der Groninger school.

De Groninger school..... blz. 283.

Die benaming eerst geweigerd, eindelijk door de school zelve aangenomen. — Voorafgegaan levensteeken der Groninger rigting. — Notie van geloof, van Gods openbaring in J. C.; de logosleer; de menschwording. — De praëxistentie van JEZUS. — Het gebrek in de methode der Groningers aangewezen.

De Christologie is daar hoofdzaak. — Zij bestrijdt de oude satisfactie-leer en het mysterieuse in het verzoeningsbegrip. — Licht het plaatsbekledende toe; de vergeving; de verlossing. — Heleas! zonder grammaticale woordverklaring. — Haar zondebegrip. — Hare bijbelbeschouwing. — Verschil van bijbel en Gods woord, O. en N. Verbond, door haar in het licht gesteld. — Evenzer gelet op de individualiteit der Bijbelschrijvers; de feilloosheid. — De Christus-regering.

Hare bestrijding door de *Gods. Bijdr.*; TAATS; DOEDES; VAN DER HOEVEN, JR.; VAN GILSE; DA COSTA; adressen; zeven punten van bezwaar.

Zij staat nog. Geen wonder, zij heeft veel goede. — Hare *Encyclopaedia* geprezen, in tegenpraak met VAN GILSE, in overeenstemming met DOEDES. Hare ingenomenheid met haar zelve gegiapt. — Het opkomende wijsgeerig denken bereidt hare nederlaag.

Ontwaakt wijsgeerig leven..... blz. 309.

Het nieuwe tijdschrift, *Jaarb. v. Wet. Theol.* — VAN OOSTERZEE bestrijdt het wonderbewijs en begint het *testimonium Sp. Sti.* in eere te brengen. — OPZOOMER's bestrijding in de beoordeeling dier verhandeling. — OPZOOMER's theologische rigting. — Eene kritiek van CNOOP KOOPMANS. — OPZOOMER's wijsgeerig stelsel. — VAN OOSTERZEE's nadere verdediging, door OPZOOMER afgewezen. — VAN OOSTERZEE's bondgenooten, HOFSTEDE DE GROOT, DOEDES. — De laatste bondgenoot verwerpt het bewijs uit de ervaring en het rest der wijsbegeerte om mode te spreken. — FAREAU's methode. — VAN OOSTERZEE erkent de juistheid van het door DOEDES beweerde.

KRAUSE's stelsel, door OPZOOMER geprezen, was in *Nederland* iets nieuws. — Hoe er hier gephilosopheerd werd; ROORDA, DE GREUVE, LE ROY, BAKKER, antipathie tegen de nieuwere Duitse wijsbegeerte; CLARISSE, VAN HEUSDE, SCHRÖDER, KINKER. — NEUWENHUIS introduceert hier KRAUSE. — OPZOOMER beveelt die filosofie aan, SCHOLTEN bestrijdt haar. — KRAUSE's wijsgeerige methode door BURGER ontvouwd, door OPZOOMER zelve nader ontleed. — OPZOOMER schijnt verzadigd van KRAUSE. — De strijd van SCHOLTEN en OPZOOMER.

De betrekking van filosofie en theologie niet meer door SCHOLTEN gevreesd. — SCHOLTEN's behandeling der *theologia naturalis*. — HOFSTEDE DE GROOT's verdienste op dit gebied. — OPZOOMER wijst een talrijk gehoor op den waren weg der wetenschap. — De Empirische methode door OPZOOMER en PIERSON aangeprezen. — De deugden en gevaren der empirie. — OPZOOMER's schets van de dogmatiek. —

De empirie tegenover de religie en de theologie. — Haar lof verkondigd, zonder hare eenzijdigheid voorbij te zien.

De theologie van J. H. SCHOLTEN..... blz. 330.

Die naam is de eigenlijke. — SCHOLTEN'S *Disquisitio de Dei amore*. — Zijn voortgezet onderzoek naar het wezen des Christendoms. — *Leer van Vader, Zoon en Geest*. — COENEN'S gewichtige bedenkingen. — Christologische en historische onderzoekingen hebben SCHOLTEN tot zijne later helder uitgesproken opvatting van het wezen des Christendoms gebracht. — *De docetismo*. — Ontgaat zelf het gevaar, dat hij sohetate. — Met welk regt wil hij Matth. I en Luk. I. II. historisch laten staan en dogmatisch niet laten gelden? — Van waar de CHRISTUS? — Zijn logosleer. — Anti-sabelliaan en anti-ariaan. — SCHOLTEN'S openbaringsbegrip; in zijn diepen invloed eerst naauw opgemerkt; bestreden door GORTER en aangeprezen door anderen; is de sleutel, het uitgangspunt en de sterkte van SCHOLTEN'S theologie. — Wat wordt er bij hem van de *theologia naturalis*?

De autoriteitsvraag. — Wezen der Christelijke goddienst. — SCHOLTEN'S voorstelling van de regtvaardiging, aan bedenking onderhevig. — Zijn zondeleer en toekomstige opheffing van alle dualisme.

Is de dogmatiek van SCHOLTEN, is haar *pars formalis* en *materialis* inderdaad naar de empirische methode bewerkt? — De wijze, waarop de schrift aangewend wordt. — De Christologie niet genoeg bron der Theologie. — De *via eminentiae* het punt, waarop *Groningen* en *Leiden* elkaar kunnen naderen.

De leer der Hervormde Kerk; tijdigheid en grondigheid van dit onderzoek. — Een bladzijde ter hare beoordeeling. — Bijdragen tot eene geschiedenis van dit voortreffelijk boek. — SCHOLTEN'S bijbelsche theologie, wijsgeerige methode en determinisme.

De Ethiesch-Irenische rigting..... blz. 375.

Onjuiste benaming. — *Ernst en Vrede*, het orgaan dier rigting. — Het ongepaalde van het beginsel. — Gezag en vrijheid. — De rigting kenmerkt zelve hare houding tegenover de partij der wetenschap en de confessioneele. — Kritiek harer cirkelredeneeringen. — Adhaesiën, die inkomen, maken het nog duidelijker, dat die rigting niet tot klaarheid komen kan. — De wetenschap daalt in de schatting dezer rigting. — PIERSON'S kritiek. — De mystiek schijnt de haven der rust. — Dogmatistische studiën van VAN DER BRUGGEN. — De rigting begint te sterven, en benoemt de faculteit van *Utrecht* tot haren *Executeur*. — Welke betrekking is er tusschen deze rigting en die faculteit? — VINKE'S *Compendium* en theologische arbeid. — De rigting, niet opgewassen voor hetgeen van haar geëischt werd.

De mannen der malaise of de malcontenten..... blz. 385.

Zij mogen niet voorbijgezien worden. — Onderscheid en schakeeringen onder dezen. — Die bevreesd zijn voor het "te ver." — De schrijver van de *wenken opzigtelijk moderne theologie*. — I. DA COSTA.

Een terugblik. — Een woord van waarschuwing. — Een bemoeidigend vooruitzigt.

APOLOGEETISCHE GODGELEERDHEID..... blz. 393.

De inhoud en vorm der apologetiek. — G. H. VAN SENDEN; T. C. PIPER. — De quaestie der *inspiratie*; VAN HENGEL, VAN KOOTEN, DONKER CURTIUS, DIEST LORGIN, verhandelingen in het *Chr. Maands., Godg. Bijdr. en Waarheid in Liefde*. — Het buitenland brengt ons op den goeden weg; ZARNACK, VAN HELJNINGEN, VAN OOSTERZEE, DOEDS, KOORDERS. — De quaestie heeft zich opgelost in de vraag naar het *gezag* der app.; dat gezag was door STUFFKEN reeds in 1840 onderzocht, later door dezen tegen VINKE afgewezen, door SCHOLTEN verworpen, en hoewel niet nader besproken, als onverdedigbaar zelfs door de Utrechtsche school eindelijk ter zijde geschoven. — Gezag of geen gezag; wat *waarde* hebben de schriften der app.? — Het *inwendig bewijs*, het lievelingsonderwerp van BROES. — De verhandelingen van AB UTRECHT DRESSSELHUIS over het Evangelie van LUCAS, en die van VAN OOSTERZEE over de *Handelingen der Apostelen* gewogen.

De aanval van STRAUSS. — Veel te veel uit de hoogte veroordeeld. — Waardige houding van het Haagsch genootschap. — Een waar woord van VAN HENGEL. — DA COSTA. — ROOTENS. — DE GREUVE. — De beoefening van bijzonderheden uit de Evang. geschiedenis veel te lang verwaarloosd, begint te *Leiden* en te *Utrecht* aandacht te trekken, getuige BLOM'S dissertatie. — *Groningen* verdiept in de apo-

logie van zijn eigen stelsel. — MEYBOOM's dissertatie. — De noodzakelijkheid om *détails* te onderzoeken, blijktens de onvastheid der beoordeeling van KINKEL's gevoelen over de hemelvaart. — Een *leven* van JEZUS; nog een *leven* van JEZUS; is het mogelijk?

De Tubingache quaestie; HARTING, VAN VLOTEN, NIERMEYER. — Handhaving der echtheid van den brief aan de Ephesiërs. — STEMLER, VAN DIJK, FRINS, LECHLER.

Inloed van de methode der Tubingers op het leerstuk der eschatologie. — VAN HENKEL; VAN DER WILLIGEN; PAPE; VAN OORDT; JENTINE; VAN OOSTERZEE; SCHOLTEN; BRIET.

Het leerbegrip van de *Kerk*, sedert de verhandeling van KIST, en dat van de *overlevering*, sedert den arbeid van STUFFKEN, bijna niet anders dan polemisch behandeld.

De gevaarvolle roeping der apologetiek. — BUSKEN HUET, VON BAUMHAUER. — De bezwaren, de eischen, om haar waardig ten dienste te staan. — Roeping om apologet te wezen. — Animositeit tegen de theologie. — OPZOOMER; VAN HENGEL; NIEUWLAND; BOUMAN; VAN GILSE; encyclopaedische ontwikkeling.

ZEDEKUNDIGE GODGELEERDHEID..... blz. 420.

Een schaars bewerkt veld. — Een blik op de lessen van CLARISSE en VAN VOORST. — *Groningen* vangt den arbeid aan; PAREAU's moraal. — Kritiek van J. J. PRINS en VAN GILSE. — Schets van DOMELA NIEUWENHUIS. — De moraal aan de Utrechtsche hogeschool. — De handleiding van ROYAARDS. — SCHROEDER's onderwijs. — SCHROEDER VAN DER KOLK en OPZOOMER verheffen de moraal tot eene empirische studie; *het wezen der dewgd.* — HOEKSTRA. — Wat belooft aan de moraal eene betere toekomst?

EXEGEETISCHE GODGELEERDHEID..... blz. 430.

De vereischen, om dit deel der theologie met goed gevolg te beoefenen.

Hermeneutiek. — PAREAU. — KUENEN.

Bijbelkritiek. DOEDES. — HERINGA's gebruik en misbruik der kritiek. — SCHOLTEN's conjecturaal-kritiek. — HOLWERDA's schriften; die eens ongenoemd. — Kritische behandeling van de *Septuaginta* en van het O. V. — AMERSFOORDT; J. H. PAREAU; MUNTINGHEE; VAN DER PALM.

Bijbelverklaring des O. T. — VAN DER PALM's eigenlijke verdienste. — HAMAKER's school. — TH. A. CLARISSE, WEYERS, JUYNBOLL, ROORDA, VETH, DOZY, KUENEN, VAN GILSE, HOEKSTRA, LAND, LOMAN. — Onafhankelijkheid van de traditioneele opvatting en gehoorzaamheid aan de wet der etymologie. — Haar religieusch karakter. — Afwijking van de genoemde school: RUTGERS; de Oostersche studie te *Utrecht*, DE GEEB; de verklaarders der kleine profeten; de O. T. studien in de *Jaarb. voor Wet. Theol.* — *De Christologie* van VAN OOSTERZEE, laatste inspanning om het allegatiesysteem te redden; eenheid der interpretatie van OVERDORP in 1804 en VAN OOSTERZEE in 1857 over Jezaja VII. 14. — De overblijfselen der Palmiaansche school; schikken en plooijen; geen erfgenaam van zijn smaaik; kan dat dubberen niet volhouden. — Waar is de man, die eene goede isagoge in het O. T. ons levert?

Bijbelverklaring des N. T. — HERINGA's methode. — Een discipel, die aan de methode ontrouw werd, VAN WILLES; DOEDES, nog meer dan de meester door dogmatische praemissen gebonden. — VAN HENGEL, geen dienstknecht van systematische theologie. — Waarom hij juist de Schriften van PAULUS, niet die van JOHANNES behandeld heeft? — De school van VAN HENGEL; NIERMEYER, WERNINK, PRINS; de gevaren, welke die school bedreigen. — Aan de Inleiding op het N. T., weinig, te weinig gedaan. — EICHHORN, MICHAELIS vertaald. — LOTZE houdt zich met haar bezix. — HERINGA's pogen. — Van GILSE's nasporingen ten voorbeeld. — SCHOLTEN's Inleiding. — Isagogische behandeling van Johanneische quaestien. — Zijn ze al beslist? — Het *Mattheus-Evangelie*; VAN OOSTERZEE, DOEDES, SCHOLTEN. — DOEDES' isagogische studiën. — Hoe kan de isagogiek bloeijen zonder patrietiek? — Veronachtzaamde toestand van laatstgenoemde. — ROYAARDS, VAN VOORST, VAN GILSE, STEMLER, HARTING, NIERMEYER, VORSTMAN, VAN HEYST, STUFFKEN, enz. — Is er niet meer te doen? Het *Archief* van KIST en ROYAARDS. — Eene verhandeling van HOLWERDA. — Een eisch voor den bloei der isagogiek.

Bijbelvertaling. De gebreken der Staten-vertaling, erkend door SCHEIDIUS, WEILAND, enz. — Proeven van nieuwe vertaling: KLINKENBERG, VAN HAMELVELD, VAN VLOTEN, KONIJNENBURG, VAN DER PALM. — STEENHOFF's proeve en die

eens onbekenden, waartegen het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Holland waarschuwt; VINKE's vertaling. — HAERTING's en VISSERING's beoordeelingen van de Staten-overzetting. — FOCKENS. — De synode grijpt de zaak aan. — Deed zij wijs? VAN HENGOEL's *grondslagen* en de daarop gevallen oordeelvellingen. — De synode haast zich althans niet. — Wij gebruiken inmiddels VISSERING's vertaling van het N. T.

HISTORISCHE GODGELEERDHEID..... blz. 471.

Theologische behandeling der *algemeene geschiedenis*, MUNTINGHE, VAN HENGOEL, HOFSTEDE DE GROOT. — De laatste verdedigd tegen zijne beoordeelaars KEMINK en VAN GILSE.

De geschiedenis der Joden in betrekking tot die der kerk. — VENEMA, SURINGAR, KOENEN, DA COSTA geven veel, doch zonder kritische toetsing der bronnen. — Enkele bijzonderheden worden behandeld, door KREENEN, LEVYSBOHN, en in academische dissertatiën. — De kritische behandeling der geschiedenis is nog van zeer jonge dagteekening. — OTTEMA, RUTGERS, VAN DER CHILS. — Het *Bijbelsch woordenboek*. — Bronnenstudie dringende behoefte — VAN KALKAR's onderzoek naar de theocratie eene proeve van hetgeen er zoo verwaarloosd is. — Hoeveel geduld wij hebben, toonen de geographische onderzoekingen van HAMAKER, DE BRUYN, VAN SENDEN, WATERMAN, VETH.

Hoe weinig is er voor de bronnen van de studie der kerkelijke geschiedenis gedaan. — Doch de aanvang van de beoefening der geschiedenis dagteekent ook pas van 1823. — TH. A. CLARISSE. — KIST en ROYAARDS, beide discipelen van VAN HEUSDE. — DE RHOER. — VAN HEUSDE's invloed op ROYAARDS en KIST aangegeven en verklaard. — Het *archief voor Kerkelijke Geschiedenis*. — Heeft de geschiedenis de rigting genomen, die in het programma van het Archief omschreven werd? — Vooral de geschiedenis der vaderlandsche kerk zou behandeld worden. — Het werk van YPEY en DERMOUT had er belangstelling voor opgewekt, en nog stofs genoeg overgelaten. — GLASIUS.

Kerkregt; ROYAARDS, HOOLJER, DE GROOT, GROEN, BOELES, VAN DER TUUK, BROES; in weerwil van hun werken eigenlijk nog weinig bearbeid naar den cisch der wetenschap.

De anti-catholieke arbeid van KIST en ROYAARDS, bestreden van de zijde der Roomschen. — BROERE, WENSING brengen eenig leven in de studie der R. Godgeleerden. — Hunne gebrekkige opleiding. — Getuigenissen desaan gaande. — Collegium philosophicum. — De onbandigheid der regering. — Hare maatregelen ontraden, bestreden, gesteund, herroepen.

Blik op hetgeen voor de geschiedenis der vaderl. Kerk geleverd werd. YPEY. — DONKER CURTIUS. — HOFSTEDE DE GROOT. — ROYAARDS.

Antiquarisch moet de rigting heeten, welke ROYAARDS en KIST, blijkens hunne werken, aan de Kerkhistorie gaven. — Het *Kon. Ned. Instituut* bekroonde de verhandeling van ROYAARDS, niet die van DIEST LORIGON. — De romantische behandeling der kerkelijke geschiedenis. — De arbeid van SONSTRAL, SCHOTEL, H. Q. JANSSEN en MONTIJN.

De *antiquarische* rigting door MOLL in eene meer *archeologische* gewijzigd. — Liefde voor specialiteiten. — Zijne schriften en school. — De Leidsche rigting onderzocht de *schriften*, de Amsterdamsche school de *personen* van de oudheid.

Kunstgeschiedenis heeft vooral in MENSINGA een beoefenaar.

De *biographiek* wacht nog op haren krachtigen voorstander.

Herovormings-geschiedenis en *geschiedenis der Dissenters*; historische en dogmatieche behandeling van de geschiedenis der Hervorming: KIST, GRATAMA, WEYDMAN, BROES, MUURLING, SCHOLZEN, LUBLINK WEDDIK, TICHLER. — YPEY en DERMOUT.

Het *secte-wezen* der middeleeuwen weinig onderzocht, ook niet door de *Doopsgezinden*. — CRAMER, BLAUPOT TEN CATE, MULLER, GORTER, HOEKSTRA. — Het confessioneel leven in die broederschap bevordert daar de historische studie.

Lang heeft het geduurd, eer de *Remonstrantische Broederschap* belang stelde in de geschiedenis van haar genootschap. — STOLKER. — VAN DER HOEVEN, vader en zoon, waren tegenover de confessie te indifferent om historici te zijn. — In TIDEMAN ontwaakt de zucht voor historic. — In ROGGE neemt zij eene bepaalde rigting aan.

Bij de *Lutherschen* is de historie-studie meer van verzamelen aard. — Het confessioneel leven is daar zwak. — JACOBI, NIEUWENHUIS, STEMLER.

Bij de *Walsche* broeders wordt de studie van de geschiedenis van het eigen genootschap opgewekt door eene prijsvraag en een koninklijk besluit. — AB. UTRECHT DRESSSELHUIS, KIST, KOENEN, BERG, TRISSÈRE L'ANGE. — L. C. LUZAC.

Een woord over de *methodus docendi* der kerkelijke geschiedenis in het algemeen. — De *Compendia* van DE GROOT en ROYAARDS. — Mag zij een tafereel worden der Christokratie? — Haar doel.

PRAKTISCHE GODGELEERDHEID blz. 507.

De theologie beoogt het heil der gemeente. — Invloed van de individualiteit der onderwijzers in de praktische godgeleerdheid. — HERINGA de type van zulk een docent in de *pastoraal*. — Bronnen waaruit de voortreffelijkheid van zijn onderwijs gekend wordt. — VAN HENGEL'S *schets*. — MUURLING'S *handboek*, aanbevolen, boven dat van HUFFELL; CLAUS HARMS; *Pastorij van Mastland*.

De Catechetiek. ISAAC FRINS; E. MOLL. — Ziet uit naar betere dagen.

De Homiletiek. Theoretische beoefening. — Afzonderlijke toepassingen. — Verschil van oratorie en welsprekendheid, opgemerkt door VAN DER PALM en SCHRANT, voorbij gezien door DES AMORIE VAN DER HOEVEN. — VAN DER HOEVEN'S en COQUEREL'S voorgang hebben te eenzijdige waardij aan de voordragt der preek doen hechten. — VAN HENGEL'S *Institutio*. — Eene recensie van dat boek. — *Brieven* aan BARTHOLO. — De homileet, is hij theoloog, wil meer dan stichten. — De strijd over de benaming: *leerrede*; VAN DER HOEVEN, MUURLING, MULLER; de laatste beslist het pleidooi; daar blijft geen ruimte voor appèl.

Kritiek op het homileetisch gebied. — MULLER, VAN GILSE, VAN OOSTERZEE. — De individualiteit der volkeren op homileetisch gebied. — De lof der Hollandsche preekmethode.

Reflecteert de *praktische* beoefening der *homiletiek* den gang van ons theologisch leven?

Dogmatische onbepaaldheid op homileetisch gebied aangeprezen door het voorbeeld van VAN DER PALM en VAN DER HOEVEN. — WIJS gaat een beteren weg.

Eregeetische juistheid. — VAN HENGEL, KOETSVELD.

Apologetische rigting. — BROES, BORGER, VAN OOSTERZEE, DE KEYSER.

Het dogma preeken. — Waarom stelde de Groninger school ons daarin te leur? — SCHOLTEN, DOEDS, BEETS.

Praktisch preeken. — Hoe veel het eischt? — FRANSEN VAN ECK, HERINGA, DERMOUT, VAN DER HOEVEN JR.

REGISTER.

- ABRESCH, P. 130 vlg. 168, 173, 301.
ADRIANI, M. J. 17.
ACQUOY, J. G. R. 481.
AERENS, H. 322.
ALPHEN, H. VAN 69, 86, 200, 202, 284.
AMERSFOORDT, J. 437, 439.
AMSHOFF, M. 288.
ANGE, J. TEISSÈDRE L'. 216, 264, 503 vlg.
ASSENDELFT, A. VAN 47.
AUBIGNÉ, J. H. MERLE D' 117.
AUGUSTI, J. C. W. 104.
BACHIENE, W. A. 14, 255.
BACHIENE, P. J. 14, 174.
BACOT, G. J. G. 144.
BÄHR, K. C. W. F. 294.
BAKE, J. 208.
BAKKER, G. 153.
BAKKER, J. A. 320.
BALLENSTEDT, J. G. J. 116.
BANG, J. C. 72.
BARENDS, J. F. 80.
BAREUTH, J. 29.
BAUMHAUER, T. K. M. VON 416.
BAUR, F. O. VON 81, 316, 408.
BECKHAUS, M. J. H. 266.
BEETS, N. 376, 432, 437, 439, 531.
BEETS, P. 7, 104.
BEHN, F. D. 197.
BELL, F. W. B. VAN 289, 337, 374, 470.
BELLERMAN, J. F. 115.
BERG, A. VAN DEN 217.
BERG, W. E. J. 503.
BERGEN, H. C. 113.
BERGMAN, J. T. 202.
BERGSMAN, T. F. 445.
BERKUM, H. VAN 492.
BERLAGE, H. P. 235.
BERTHOLDT, L. 104, 111.
BERTLING, M. 169.
BILDERDIJK, W. 9, 216, 266.
BLAU, TH. BRUNVELD DE 129.
BLEEK, F. 170.
BLOM, A. H. 407.
BOELES, J. 293.
BOELES, P. 483.
BOERS, C. 125, vlg. 215.
BONNET, C. 22, 137, 146, 175, 176, vlg. 221, 250.
BORGER, E. A. 49, 78, 87, 105, 164, 182, vlg. 208, 215, 440, 467, 511, 528, 533.
BOESIUS, J. 21, 488.
BOSCH, J. DE 199, 216.
BOSMAN, J. 190, 210.
BOSVELD, P. 26, 277, vlg. 270, vlg. 277, 396.
BOUMAN, H. 129, 190, 191, 192, 252, 418, 448, 465, 491.
BRAAM, P. VAN 287.
BRETSCHNEIDER, K. G. 117, 256, 281.
BRIET, J. P. 413, vlg.
BRINK, A. 30, 216.
BROEK, J. G. LE SAGE TEN 263.
BROEK, J. J. LE SAGE TEN 27, 29, 263, 265.
BROEK, C. VAN DEN 114.
BROERE, C. 434, 437.
BROES, B. 13, 124, 126, vlg. 135, 145, 149, 184, 212.
BROES, P. 128.
BROES, W. 7, 13, 19, 28, 126, 153, 182, 267, 400, 488, 496, 528.
BROUWER, H. 408.
BROUWER, J. 78, 82, 83, 98.
BROUWER, P. 242.
BROUWER, P. W. 277.
BROUWER, G. A. VAN LIMBURG 397.
BROWN, W. L. 70, 209, vlg.
BRUGGHEN, J. J. L. VAN DEN 382.
BRUIN, W. 73, 82.
BRUNING, A. 145.
BRUYN, M. D. DE 476.
BUNSEN, C. C. J. 475.
BURGER, D. 323.
CALKOEN, J. F. VAN BEECK 85.
CAMPEN, A. W. VAN 374, 458.
CAMPER, P. 129.
CAPADOSE, A. 266.
CATE, S. BLAUPOT TEN 497, vlg.
CHATEAUBRIAND, F. A. 104.
CHANDLER, S. 102.
CHAUDOIR, A. 196, 214.
CHEVALLEREAU, W. 112.
CHEVALLIER, P. Prof. 124, 129, 185, 194.
CHEVALLIER, P. D^e. 264.
CHIS, J. A. VAN DER 475.
CLARISSE, J. 9, 63, 108, vlg. 112, 115,

- 116, 132, 138, 171, 189, vlg. 201, 210,
217, 243, 252, 270, 321, 421, vlg. 442,
467, 477, 514, 524, 585.
- CLARISSE, TH. A. 116, 441, 452, 477.
COBET, C. G. 208, 433.
COCK, G. T. 141.
COENEN, J. A. 332.
COLANT, T. 456, 520.
COSTA, I. DA 266, 302, 304, 311, 334,
361, 387, vlg. 404, vlg. 474, 498.
COQUEREL, A. 513.
COUSIN, V. 312.
CRAMER, A. 497, vlg.
CRAMER, J. 400.
CRANE, J. W. DE 196.
CRAS, H. C. 45, 70, 198.
CURTENIUS, P. 127, 149, 219.
DAM, J. VAN 241.
DAUB, C. 108, 115.
DEJMAN, J. R. 200.
DELITZSCH, F. 446, 448.
DELPRAT, G. H. M. 481, 488.
DERMOUT, I. J. 37, 481, 498, vlg. 533, vlg.
DERMOUT, J. 151.
DIEMONT, A. 300.
DODDRIDGE, P. 278.
DOEDERLEIN, J. C. 185.
DOEDES, I. J. 97, 111, 295, 299, 302, 307,
309, 317, 376, 398, 409, 411, 415, 433,
vlg. 451, 459, 469, vlg. 531.
DOLL, J. 103.
DONAT, M. S. G. 142.
DONKER CURTIUS, H. E. 7, 17, 34, 173,
177, 272, vlg. 275, 278, 282, 387, 396,
449, 451, 490.
DORFER, E. M. 150.
DOTRENCE, TH. 487.
DOZY, R. P. A. 442.
DRESSELHUIS, J. AB UTRECHT 401, 463,
488, 502.
DUPUIS, C. F. 80, 85.
DIJK, L. VAN 412.
EBERHARD, J. A. 80, 87, 89, 104.
ECK, C. FRANSEN VAN 125, 150, 158, 194,
243, 532.
ECKERMAN, J. C. R. 90.
EGELING, L. 81, 217, 266, 267, vlg. 270,
284, 303.
EICHORN, S. G. 89, 104, 111, 164, 172,
256, 456.
EKKER, E. 460.
ENDE, A. VAN DEN 114, 190.
ENGELHARD, N. 195.
ENGELS, R. 106.
EPEN, C. VAN 116.
ERNESTI, J. A. 54, 169, 183, 185.
EWALD, J. L. 117, 514.
EYE, J. VAN 27.
FALCK, A. R. 197, 200, 440, 465.
FARMER, H. 102.
FEITH, R. 68, 79, 94, 201, 253.
FENELON, S. DE LA MOTTE 512.
FERF, H. NIEBUUR 198.
FICHTE, J. G. 77.
FICHTE, J. H. 321.
FLOH, J. H. 246, vlg.
- FOCKENS, H. F. T. 447, 468.
FOCKENS, L. 193.
FOLMER, H. 280.
FRANCKEN AZ, W. 428.
FRETZ, F. 265.
FRITZSCH, C. F. 450.
FRITZSCHE, C. F. A. 449, 452.
GABLER, J. P. 89.
GALLOIS, H. 280.
GAUSSEN, E. 195.
GAVÈL, C. 46.
GEER, R. B. DE 96, 445.
GELDER, H. A. VAN 470.
GELLERT, C. F. 118.
GEMPT, B. TE 271.
GENERZEY, 250.
GERDES, D. 158, 159.
GESENIUS, W. 111, 440.
GEUNS, J. VAN 188.
GIESELER, J. C. L. 506.
GILLISSEN, A. 67, 128.
GILSE, J. VAN 302, 306, 410, 418, 423,
vlg. 444, 467, 460, vlg. 472, 506, 509,
519.
GLASIUS, B. 150, 481, 490, vlg. 499.
GOEBEL, M. 270.
GOENS, F. C. J. VAN 520.
GOENS, R. M. VAN 8.
GOODRICKE, H. 23.
GORTER, D. S. 338, 363, 497.
GOUTSCHAAL, U. P. 106.
GRATAMA, M. SCHAAF, 96, 496.
'S GRAVESANDE, J. W. 195.
GREUVE, F. C. DE 321, 407, 486.
GREVE, E. J. 13, 143, 147, 159, 161,
163, vlg.
GRIESBACH, J. J. 467.
GROEN VAN FRINSTERER, G. 361, 482, vlg.
498.
GROOT, P. HOFSTEDE DE 106, 110, 116,
205, 268, 284, vlg. 293, 296, vlg. 317,
325, 340, 374, 422, vlg. 442, 472, vlg.
482, 491, 496, 505, vlg.
GUERICKE, H. E. 289.
HAAFNER, J. 78, 92.
HAAR, B. TEN 490.
HABEMA, J. 7.
HAGENBACH, K. R. 117.
HAM, F. C. VAN DEN 429.
HAMAKER, H. A. 489, vlg. 476.
HAMELSVELD, Y. VAN 8, 111, 113, 253,
vlg. 464.
HANNIBAL, T. W. 127.
HARMS, C. 510, 520.
HARMSEN, D. K. 56, 95.
HARTING, D. 64, 410, vlg. 446, 460, 468.
HASE, K. 506.
HAUFF, B. V. 272.
HEGEL, G. W. 103, 407.
HEINRICH, J. H. 105, 297.
HELLENBROEK, A. 216, vlg.
HEMERT, P. VAN 47, 67, 71, 74, 91, 98,
103, 137, 197, vlg. 210, 220, 223, 249,
271.
HEMSTERHUIS, T. 167, 241.
HENGEL, W. A. VAN 60, 87, 96, 115, 170,

- 189, 233, 240, 300, 396, 401, 403, 405,
412, 418, 451, vlg. 469, vlg. 472, 508,
511, 514, 527.
- HENKE, H. P. K. 82, 104.
- HENGSTENBERG, E. W. 446.
- HENNERT, J. F. 86.
- HERDER, J. G. VAN 236.
- HERINGA, J. EZ. 36, 54, 63, 72, 113, 114,
147, 156, 168, 172, vlg. 197, 210, 215,
217, 244, 252, 256, 280, 306, 331, 336,
373, 383, 394, 434, vlg. 451, 448, 456, vlg.
467, 478, 483, 490, 500, 508, 532, vlg.
- HERINGA, JOH. 47, 64.
- HERDERSCHEE, J. HOOYKAAS 388.
- HERWERDEN, C. VAN 176.
- HERWERDEN CHEZ., C. H. VAN 270, 286,
290, 510.
- HERWERDEN, H. VAN 242.
- HESSELINK, G. 49, 68, 219, 220, 223, vlg.
- HESZ, J. J. 115, 409.
- HEUMANN, J. H. 112, 198, 200.
- HEUSDE, P. W. VAN 105, 205, vlgg. 321,
383, 477 vlg.
- HEYNE, C. G. 90.
- HEYNINGEN, H. VAN 63, 398.
- HEYST, D. VAN 64, 461.
- HINLOPEN, J. 179, 284, 303.
- HIRSCHER, J. B. VON 424.
- HOEK, D. VAN 115.
- HOEKSTRA EZ., S. 329, 373, vlg. 429 vlg.,
444.
- HOEKSTRA, S. 363, vlg. 497.
- HOEVEN, A. DES AMORIE VAN DER 43,
221, 223, 269, 365, 501, 512, vlg. 516,
521, 525.
- HOEVEN JR., A. DES AMORIE VAN DER 116,
281, 284, 302, 501, 534, vlg.
- HOFFMAN, J. M. 112.
- HOFSTEDÉ, P. 7, 112, 211.
- HOLLEBEEK, E. 67, 124, vlg. 130, 214.
- HOLWERDA, J. H. 434, vlg. 462, 470.
- HOOG, T. 30.
- HOOTER, C. 403, 482.
- HOUBIGANT, C. F. 158.
- HOVING, H. W. 262.
- HUET, D. T. 96, 387, 403.
- HUET, CD. BUSKEN 118, 416.
- HUFFELL, L. 214, 510, 520.
- HUG, J. L. 105.
- HUISMAN, D. 210, 426, 478.
- HULSHOFF, A. 66, 74, 171, 196, 224, 251.
HUME, D. 103.
- HUYSSERS, H. 292.
- JACOB, L. H. 197.
- JACOBI, J. O. SCHULTZ 502 vlg.
- JACOBI, J. F. 124.
- JANSEN, H. Q. 491, 493.
- JANSEN, J. W. 46.
- JANSEN, L. F. J. 491.
- JELGERSMA, W. B. 67, 74.
- JENTINK, M. A. 105, 111, 414, vlg.
- JORISSEN, M. 27, 268.
- JOSSET, J. O. 434.
- IKEN, C. 132.
- IRHOVEN, W. VAN 139.
- ITERSON, F. H. G. VAN 192, 491.
- JUYNBOLL, T. W. J. 441, 443.
KAISER, F. 389.
- KALKAR, C. H. A. 475.
- KAMPEN, N. G. VAN 92, 442, 515.
- KANNE, J. A. 90.
- KANT, I. 25, 197, vlg. 271, 319, vlg. 326,
386, 426.
- KANTELAAR, J. 8, 153.
- KATE, J. J. L. TEN 519.
- KEIL, C. A. 105, 445.
- KEISER, J. BUSCH 403.
- KEIZER, S. D. DE 63.
- KEMINK, H. H. 472, 475.
- KEMP, C. M. VAN DER 24, 497.
- KEMP, D. VAN DER 22, 211.
- KEMPER, J. M. 73, 440.
- KENNICOTT, B. 102.
- KEYSER, J. P. DE 528 vlg.
- KINDERMAN, J. O. 492.
- KINKEL, G. 408.
- KINKER, J. 199, 322.
- KIRCHHOFER, J. 460.
- KIST, E. 26, 125, 246 vlg.
- KIST, N. C. 21, 24, 83, 97, 269, 280, 330,
415, 429, 451, 477, vlg. 437, vlg. 496,
503.
- KLINKENBERG, J. VAN NUTS 114, 149,
219, 464.
- KNAPP, A. 104, 281.
- KNAPPERT, P. L. 29.
- KNEPPELHOUT, J. 47.
- KOENEN, H. J. 473, 503.
- KOETSVELD, C. E. VAN 510, 519, 527.
- KÖHLER, A. 449.
- KOLK, J. L. G. SCHROEDER VAN DER 427.
- KONIJNENBURG, J. 91, 215, 218, 221, vlg.
464, 500.
- KOOLHAAS, W. 153.
- KOOPMANS, R. 95, 225.
- KOOPMANS, W. C. 312.
- KOORDERS, D. 374, 398.
- KOOTEN, G. VAN 271, 396.
- KOOTEN, P. A. VAN 151.
- KOOTEN, TH. VAN 13.
- KRABBE, C. 1.
- KRAUSE, K. C. F. 314, 319.
- KREENEN, E. 159, 474.
- KROM, J. H. 28, 450.
- KRUMMACHER, F. A. 104, 115.
- KUENEN, A. 118, 433, 443, 446, 475.
- KUINOEL, C. T. 104.
- KUIPER, J. 67.
- KUIPERS, G. 271.
- KURTZ, J. H. 389, 446.
- LAAN, P. J. 447.
- LAND, J. P. N. 443.
- LANG, W. T. 43, 58.
- LANGS, J. P. 405, 409.
- LARDNER, N. 460.
- LAURMAN, M. T. 162.
- LECHLER, G. V. 81, 412.
- LEIBNITZ, G. W. 325.
- LENNEP, D. J. VAN 161, 440.
- LEPSIUS, C. H. 475.
- LESSING, G. E. 118, 253.
- LEVYSSOHN, D. H. 474.

- LIEFSTENK, W. 26, 56, 94.
 LILIENTHAL, G. C. 112, 255.
 LINDEN, J. VAN DER 113.
 LOEFF, A. RUTGERS VAN DER 204, vlg. 306.
 LOMAN, A. D. 444.
 LORGION, E. J. DIEST 397, 484, 492.
 LOTZE, J. A. 7, 27, 91, 145 vlg. 162, 257, 434, 456.
 LOWTH, R. 103.
 LUBBERS, T. 130, vgl. 169.
 LUBLINK DE JONGE, J. J. 113.
 LUCKE, F. 111.
 LUZAC, E. 195.
 LUZAC, J. 167, 184, 212.
 LUZAC, L. C. 505.
 LIJNDEN, F. G. VAN 203.
 MAGNET, S. 280.
 MANGER, S. H. 141, 161.
 MARCK, F. A. VAN DER 37, 128 vlg. 169.
 MAREZOLL, J. G. 215.
 MASMAN, H. UDEN 302.
 MARRON, P. H. 244.
 MATTER, P. 519 vlg.
 MATT, P. 127, 278.
 MAUVE, W. C. 117.
 MEBIUS, J. E. 53.
 MEERMAN, J. 9.
 MEERSCH, A. A. VAN DER 22, 218 vlg.
 MEINERS, C. 104.
 MENDELSSOHN, M. 8.
 MENSINGA, J. A. M. 4, 482, 490, 497.
 MESSCHAERT, N. 275, 332.
 MEULEN, R. J. VAN DER 27.
 MEYBOOM, L. S. F. 299, 302, 398, 408, 410.
 MEYER, L. S. 141, vlg. 159.
 MEYER, H. A. W. 452.
 MICHAELIS J. D. 103, 112, 185, 456.
 MIDDELBERG, G. A. 295.
 MILL, D. 158, 434.
 MILLNER, J. 114.
 MOGGE, P. 122.
 MOLENAAR, D. 34, 58, 268.
 MÖLL, E. 510.
 MOLL, W. 480, 493 vlg.
 MÖLLER, A. W. P. 63.
 MONTIJS, C. G. 422.
 MOOR, B. DE 36, 67, 241.
 MORUS, S. F. N. 104.
 MOSHEIM, J. L. VON 189, 214.
 MOUNIER, P. 503.
 MULLER, J. W. STATIUS 92, 257.
 MULLER, S. 190, 223, 264, 312, 405, 497, 509, 514 vlg. 518 vlg.
 MUNINGHE, H. 8, 17, 130, vlg. 145, 152, 156, 165, 169, 244, 252, 262, 301, 438 vlg. 464, 497, 472, 496, 508.
 MUURLING, W. 214, 306, 508 vlg. 517, 529.
 NAHUIS, G. J. 211.
 NEANDER, A. 117, 403, 417, 506.
 NIEMEYER, A. 103.
 NIEMEYER, A. 64, 300, 337, 405, 411, 453 vlg. 458, 460 vlg.
 NIEUHOFF, B. 190, 201, 211.
 NIEUWHUIS, F. J. DOMELA 112, 366, 424, 502.
 NIEUWHUIS, J. 207, 321 vlg. 324.
 NIEUWLAND, P. 139, 418.
 NITZSCH, C. J. 281.
 NOORDINK, J. B. 59.
 NOSSELT, J. A. 113.
 NOZEMAN, C. 220.
 OCKERSE, W. A. 141.
 OEVER, H. H. TEN 94.
 OORDT, G. VAN 174, 190, 194.
 OORDT, J. F. VAN 286, vlg., 289, vlg., 294, 297, 300, 337, 362, 404, 412 vlg., 419, vlg. 529.
 OOSTERZEE, J. J. VAN 111, vlg. 309, 336, vlg., 360, vlg., 372, 380, 398, vlg., 401, 408, vlg., 414, 446, vlg., 459, 519, 528.
 OPZOOMER, C. W. 311, vlg., 322, vlg., 326, 336, 418, 428, vlg.
 OTTEMA, J. G. 474, vlg.
 OUDENDORP, F. VAN 242.
 OVERDORP, J. L. 446.
 PALEY, W. 114.
 PALM, J. H. VAN DER 13, 124, 125, 153, 215, 240, 250, 386, 437, vlg., 464, vlg., 468, 511, vlg., 521, vlg., 527, 533.
 PALMER, C. 510.
 PANTEKOEK, C. 100.
 PAPE, W. 413.
 PARADIJS, N. 154.
 PAREAU, J. R. 89, 150, 158, vlg., 437, 439, 445.
 PAREAU, L. G. 206, 291, 303, 318, 359, 422 vlg. 433.
 PAAUW, P. VAN DER BREGGEN 226.
 PAULUS, H. E. G. 104.
 PAULUS, P. 70, 122.
 PEERLKAMP, P. H. 208, 436.
 FELLECOM, J. VAN 29.
 FERPONCHER, W. E. DE 118, 138, 205, 256, vlg.
 FIERSON, A. 327, 374, 377, vlg., 379, 406, 428, 430, 456, 520.
 PIPER, T. C. 394.
 PLANCK, G. J. 96.
 PLEYTE, D. C. 426.
 PRIESTLEY, J. 46, 76, 100, 102, 103, 221.
 PRINS, ISAAC 217, 463, 510.
 PRINS, I. J. 408, 412, 422, vlg. 454.
 PURGOLD, P. H. 160, 463.
 RABAUT, N. 104.
 RABUS, P. 102.
 RATELBAND, J. 141 vlg., 254.
 RAU, S. 157 vlg. 169, 174.
 RAU, S. F. J. 18, 46, 113, 153, 155, 215, 246, 511, 520.
 RAUWENHOFF, L. W. E. 295, 337.
 REDDINGIUS, G. BENTHEM 63, 215.
 REDDINGIUS, J. H. 105.
 REDDINGIUS, W. G. 233.
 REES, B. VAN 15, 68, 498.
 REGENBOGEN, J. H. 17, 18, 32, 142, vlg., 152, 222.
 REGULETH, D. A. 47.
 REINHARD, F. V. 104, 113.
 REITSMA, A. T. 520.
 RESSLER, P. J. 217.
 REUSS, E. 118.

- REVILLE, A. 458.
 REYPHINS, P. J. 487.
 RHYN, L. J. VAN 415.
 RHOER, K. W. DE 478 vlg.
 RICHTER, J. A. L. 116.
 RIEHM, J. C. 272.
 RIETVELD, P. 124, 211.
 RINCK, G. F. 411.
 RITSCHL, A. 412.
 ROGGE, C. 15, 68.
 ROGGE, H. C. 501.
 RÖMER, R. C. H. 491.
 ROORDA, T. 204, 207, 820, vlg., 429, 442, vlg.
 ROOYENS, G. J. 812, 404, vlg., 452, 493.
 ROOZENBOOM, J. G. 202.
 ROSENMÜLLER, E. F. C. 159.
 ROSENMÜLLER, J. G. 118.
 ROTHE, R. 425.
 ROY, J. J. LE 204, 280, 819, 821, 326, 447.
 ROYAARDS, H. 84, 187, 171, 174, vlg., 256.
 ROYAARDS, H. J. 21, 47, 56, 62, 64, 206, 207, 331, 425, vlg., 460, 477, vlg., 488 vlg. 505.
 RUCKERSFELDER, A. F. 150, 158, vlg. 164.
 RUCKERT, L. J. 449.
 RUHNKENIUS, D. 185, 212, 242, 436.
 RUMMERINK, M. 47.
 RUTENICK, K. A. 106.
 RUTGERS, A. 445, 474 vlg.
 RUTZ, G. F. C. 112.
 SAGK, K. H. 293.
 SALOMON, G. 197.
 SANDER, J. C. A. 68.
 SAUSSAYE, D. CHANTEPIE DE LA 338, 368 vlg., 376, vlg. 410.
 SCHACHT, G. J. 242, 243.
 SCHACHT, J. H. 132, 141, 189.
 SCHARP, J. 27, 265, 500.
 SCHEFFER, W. 338, 473.
 SCHEIDTUS, E. 46, 155, 161, 195, 277, 463.
 SCHELLING, F. W. J. 77.
 SCHELTINGA, T. 181.
 SCHENKEL, D. 117.
 SCHEUCHZER, J. J. 142.
 SCHIFFORT, J. P. DE 112.
 SCHLEIERMACHER, F. D. E. 19, 105, vlg., 281, 293, 301, 342, 347, 401.
 SCHLIKKER, H. 182.
 SCHOLTE, H. P. 192.
 SCHOLTEN, J. H. 118, 270, 303, 810, 323 vlg., 330, vlg., 376, 886, 890, vlg., 414, 435, 457, 459, 496, 580.
 SCHOTEL, G. D. J. 120, 127, 227, 242, 243, 491, 498.
 SCHOTSMAN, N. 266.
 SCHRANT, J. M. 485, 512.
 SCHRÖDER, J. F. L. 199, 205, 322, 383, 426, vlg.
 SCHROEDER, N. W. 156, vlg., 159.
 SCHROEDER STEINMETZ, L. A. 825.
 SCHUKING, L. 298, 300.
 SCHULTENS, A. 157, 241.
 SCHULTENS, H. A. 8, 46, 153, vlg., 159, 106, 437, 464.
 SCHULTENS, J. J. 153, 155.
 SCHUTTE, R. 231.
 SCHWAB, J. C. 197.
 SCHWARZ, C. 1, 4, 118.
 SCHWEGLER, F. C. A. 81, 316, 401.
 SCHWEIZER, A. 353, 371.
 SCHLJVLIIET, H. C. 111.
 SCOTT, D. D. 406.
 SEBER, F. J. 486.
 SEGAAR, C. 46, 47, 166, 185.
 SEILER, G. F. 114, 256.
 SEMLER, J. S. 2, 80, 82, 102, 147, 183, 185.
 SENDEN, G. H. VAN 111, 394, 476.
 SERRURIER, J. J. 27.
 SERVAAS, W. 199.
 SESBRUGGER, J. A. HELPER 366.
 SIEGENBEEK, M. 182.
 SLOOTEREN, J. VAN 174.
 SLOTEMAKER, L. H. 374.
 SLUITER, I. 526.
 SMISSAERT, J. C. 14.
 SONSTRAL, J. H. 493.
 AFLIKER, H. J. 117, 338, 466.
 STAUDLEIN, C. F. 106.
 STEEN, P. 238.
 STEENHOFF, G. 467.
 STEENMEYER, J. 515 vlg.
 STEINBART, G. S. 25, 52, 56, 103, 221.
 STEMLER, G. W. 317, 412, 460, 502.
 STERK, A. 112.
 STEUDEL, J. C. F. 109, 394.
 STOLKER, A. 27, 28, 265, 498 vlg.
 STORR, G. C. 104.
 STRAUSS, D. F. 312, 332, 395, 897, vlg., 401.
 STRICKER, J. P. 475.
 STUART, M. 220.
 STUFFKEN, J. H. 97, 399, 415, 461.
 SURINGAR, L. 192, 473, vlg.
 SWAAGMAN, J. BONIUS 296.
 SWALUR, E. B. 488.
 SWAVING, C. 40.
 SWEDENBORG, L. 165.
 SWINDEN, J. H. VAN 18, 218.
 SWINDEREN, TH. VAN 484.
 TAATS, B. J. H. 302.
 TEUTEM, H. N. VAN 500.
 THOLUCK, A. 117, 299, 393.
 THORBECKE, R. J. 495.
 TICHLER, J. 497.
 TIDEMAN, J. 44, 364, vlg., 372, 501.
 TILANUS, J. W. 216.
 TINGA, E. 17, 113, 143, 147, 174, 215.
 TISCHENDORF, A. F. C. 434.
 TITTMANN, J. A. H. 104.
 TOORENENBERGEN, J. J. VAN 367 vlg.
 TRICHT, O. VAN 68.
 TUUK, A. VAN DER 130.
 TUUK, G. VAN DER 482.
 TWESTEN, A. D. C. 106.
 TYDEMAN, B. F. 164.
 TYDEMAN, H. W. 81, 162.
 TYSSEN, D. H. H. 429.
 TZSCHERNER, H. G. 105.
 UILKENS, J. A. 133.

- ULLMANN, C. 116.
 UMBREIT, F. W. K. 111.
 VALCKEMAER, L. C. 167, 434, 436.
 VALETON, J. J. P. 475.
 VALK, J. K. 22, 220.
 VALK, L. 59.
 VATER, J. S. 90.
 VATKE, W. 444.
 VELINGIUS, A. 46.
 VELZEN, B. VAN 29.
 VELZEN, S. K. THODEN VAN 317, 408.
 VENEMA, H. 141, 219, 229, 231, 435, 473.
 VERBURG, I. 165.
 VERSCHUIB, J. H. 162, 435.
 VERSTER, A. 228.
 VERSTER, J. L. 140.
 VETH, P. J. 442, vlg., 476, vlg.
 VILLERS, C. 104.
 VINET, A. 520.
 VINKE, H. E. 179, 280, 388, 399, vlg.,
 434, 448, 450, 456, 467, 508.
 VISSCHER, J. 363.
 VISSERING, G. 468.
 VITRINGA, C. 152, 229, 231.
 VITRINGA, M. 152.
 VLOTEN, J. VAN 411, 491.
 VLOTEN, W. VAN 81.
 VLOTEN, W. A. VAN 114, 140, 250, vlg.,
 464.
 VOGET, A. 219, 250.
 VOLNEY, C. F. 80, 85.
 VOORST, D. C. VAN 27, 184, 221, 232.
 VOORST, J. VAN 15, 18, 52, 141, 181 vlg.,
 244, 301, 421, 435, 441, 452, 460, 467.
 VOORT, G. VAN DER 196.
 VORSTMAN, J. M. 460.
 VORSTMAN, M. A. G. 441, 488.
 VRIES, C. DE 104.
 VOS, J. A. 174.
 VOS, W. DE 67, 71, 224.
 VOSMAER, J. 479.
 WALL, P. H. VAN DE 46.
 WALLON. *Zie VAN DER WYCK.*
- WALRAVEN, D. A. 160 vlg.
 WASSENBERGH, E. 167.
 WATER, J. W. TE 13, 18, 30, 31, 53, 55,
 121, 185, 211, vlg.
 WATERMAN, J. 476.
 WEDDIK, B. T. LUBLINK 497.
 WEILAND, P. 67, 220, 463.
 WENSING, J. H. 483, vlg. 487.
 WERKHOVEN, M. VAN 114.
 WERNINK, J. R. 454.
 WESTERBAEN, C. W. 220.
 WETSTEIN, J. J. 434.
 WETTE, W. L. M. DE 19, 90, 104, 111,
 115, 411, 449, 452.
 WEYDMAN, L. 96, 496.
 WEYERS, H. E. 441 vlg.
 WETTINGH, H. 174.
 WIELAND, C. M. 91.
 WILDSCHUT, D. H. 138, 171, 227, 449.
 WILLES, B. VAN 273, 449, vlg.
 WILLIGEM, P. VAN DER 81, 172, 272, vlg.,
 280, 282, 332, 386, vlg., 413, 449, 451.
 WILLMET, J. 161.
 WINER, G. B. 452.
 WINSINGER, R. 486.
 WISELIUS IPZ., S. 199.
 WITHEY, D. 167.
 WITKOP, J. 287 vlg.
 WOLTERBEEK, J. L. 115.
 WOUDE, S. COOLHAAS VAN DER 397.
 WIJCK, B. H. C. K. VAN DER 374, 430.
 WIJNPERSSE, D. VAN DE 171, 201.
 WIJNPERSSE, S. J. VAN DE 200.
 WIJS CZ., J. 526 vlg.
 WITTENBACH, D. 45, 166, 182, 184, 202,
 vlg., 208, 212, 218.
 YPEY, A. 17, 28, 113, 131, 214, 255, 268,
 481, 490, 498.
 ZAALBERG FZ., J. C. 416.
 ZARNACK, W. 397.
 ZIEGLER, W. C. 62.
 ZSCHOKKE, H. 117.

